

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

TÜRKİYAT MECMUASI

JOURNAL OF TURKOLOGY

Cilt Volume 34 **Sayı** Number 2 **Yıl** Year 2024

Dizinler / Indexing and Abstracting

SCOPUS

TÜBİTAK-ULAKBİM TR Dizin

DOAJ

MLA International Bibliography

EBSCO (Academic Search Complete)

SOBIAD

Gale Cengage

Kurucu / Founder

Ord. Prof. Mehmed Fuad KÖPRÜLÜ

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Ayşe Zişan FURAT

İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Research Institute of Turkology, Istanbul, Turkey

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Prof. Dr. Ayşe Zişan FURAT

İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Istanbul, Turkey

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Balabanağa Mahallesi, Kimyager Derviş Paşa Sokak, No. 06, 34080, Vezneciler,
Fatih, İstanbul, Türkiye

Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00 / 16108

E-mail: turkology@istanbul.edu.tr

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuturkiyat>

<http://iupress.istanbul.edu.tr/journal/iuturkiyat/home>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt, Fatih,
İstanbul, Türkiye

Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.
Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkiye Türkçesi, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Türkçeleri, Tatar ve Gagavuz Türkçeleri, Fransızca, Rusça, Almanca ve İngilizcedir.
The publication languages of the journal are Türkiye Turkish, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan Turkish, Tatar and Gagauz Turkish, French, Russian, German and English.

Haziran ve Aralık aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.
This is a scholarly, international, peer-reviewed, open-access journal published biannually in June and December.

Yayın Türü / Publication Type: Yaygın Süreli / Periodical

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT

Baş Editör / Editor-in-Chief

Doç. Dr. Ahmet ÜSTÜNER, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – ahmetustuner@istanbul.edu.tr

Baş Editör Yardımcısı / Co-Editor in Chief

Doç. Dr. Emine Temel ALEMDAR, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– emine.temel@istanbul.edu.tr

Alan Editörü / Section Editor

Doç. Dr. Müslüm YILMAZ, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– muslum.yilmaz@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Harun TUNCER, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– harunt@istanbul.edu.tr

Yazı Kurulu Üyeleri / Editorial Management Members

Doç. Dr. Ahmet ÜSTÜNER, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – ahmetustuner@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Abid Nazar MAHDUM, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – abid.mahdum@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Emine Temel ALEMDAR, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – emine.temel@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Müslüm YILMAZ, İstanbul Üniversitesi, İstanbul – muslum.yilmaz@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Harun TUNCER, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – harunt@istanbul.edu.tr

Editöryal Asistan / Editorial Assistant

Öğr. Gör. Murat ŞİMŞEK, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – murat.simsek@istanbul.edu.tr

Arş. Gör. Dilara AYDIN, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – dilara.aydin@istanbul.edu.tr

Etik Editörü / Ethics Editor

Dr. Öğr. Üyesi Yasemin KARAKUŞ, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – yasemin.karakus@istanbul.edu.tr

Dil Editörleri / Language Editors

Öğr. Gör. Harry MILLER, İstanbul Üniversitesi, Türkiye – hfmiller@gmail.com

Öğr. Gör. Elizabeth Mary EARL, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – elizabeth.earl@istanbul.edu.tr

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Abdülkadir EMEKSİZ, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – abdulkadiremaksiz@gmail.com

Prof. Dr. Adnan KADRİÇ, Saraybosna Üniversitesi, Saraybosna, Bosna Hersek – adkadic@gmail.com

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – aakyildiz@29mayis.edu.tr

Prof. Dr. Erden KAJHYBEK, Kazakistan Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Astana, Kazakistan – kazhybek@gmail.com

Prof. Dr. Éva Á. CSATÓ, Uppsala Üniversitesi, Uppsala, İsveç – eva.csato@lingfil.uu.se

Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – furekli@gmail.com

Prof. Dr. Fikret TURAN, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – fikret.turan@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKAYA, Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – guldensagol@marmara.edu.tr

Prof. Dr. Hatice TÖREN, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – htoren@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. İbrahim ÇEŞMELİ, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – cesmeli@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. İdris BOSTAN, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – ibos@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU, Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – ilyas.kemaloglu@marmara.edu.tr

Prof. Dr. Jin NODA, Tokyo Yabancı Araştırmaları Üniversitesi, Tokyo, Japonya – nodajin@aa.tufs.ac.jp

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, Semerkant Devlet Üniversitesi, Semerkand, Özbekistan
– juliboy2@gmail.com

Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – m.koksal@iku.edu.tr

Prof. Dr. Namık Sinan TURAN, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – nsturan@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Nurullah ÇETİN, Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye – ncetin@humanity.ankara.edu.tr

Prof. Dr. Orlin SABEV, Bulgar Bilimler Akademisi, Sofya, Bulgaristan – orsa@mail.bg

Prof. Dr. Tsend BATTULGA, Moğolistan Devlet Üniversitesi, Ulanbator, Moğolistan – battulgatsend976@gmail.com

Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü, Azerbaycan – vagifsultanli@yahoo.com

Doç. Dr. Benedek PERI, Eötvös Lorand Üniversitesi, Budapeşte, Macaristan – peri.benedek@btk.el.te.hu

Doç. Dr. Darya JIGULSKAYA, Rus Bilimler Akademisi, Moskova, Rusya – dvzhigulskaya@gmail.com

Doç. Dr. Nikolay TELITSIN, St. Petersburg Üniversitesi, St. Petersburg, Rusya – n.telitsin@spbu.ru

Doç. Dr. Piotr NYKIEL, Jagiellonian Üniversitesi, Krakov, Polonya – piotr.nykiel@uj.edu.pl

Dr. Dubravka MLINARIC, Göç ve Etnik Çalışmalar Enstitüsü, Zagreb, Hırvatistan – dubravka.mlinaric@imin.hr

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. A. Azmi BİLGİN, Haliç Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – aazmibilgin@gmail.com
Prof. Dr. Ablet KAMALOV, Turan Üniversitesi, Almatı, Kazakistan – a.kamalov@turanedu.tr
Prof. Dr. Alfina SİBGATULLINA, Rus Bilimler Akademisi, Moskova, Rusya – a1fina2003@yandex.ru
Prof. Dr. Alfiya Shavketovna YUSUPOVA, Kazan Federal Üniversitesi, Kazan, Rusya – alyusupova@yandex.ru
Prof. Dr. Arif BİLGİN, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye – abilgin@sakarya.edu.tr
Prof. Dr. Diliara Mirkasymovna USMANOVA, Kazan Federal Üniversitesi, Kazan, Rusya – dusmanova2000@mail.ru
Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – femecen@29mayis.edu.tr
Prof. Dr. Gerald MCLEAN, Exeter Üniversitesi, Exeter, İngiltere – macindetroit@hotmail1.com
Prof. Dr. Günsel RENDA, Koç Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – grenda@ku.edu.tr
Prof. Dr. Hayati DEVELİ, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – develi@istanbul.edu.tr
Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI, Adam Mickiewicz Üniversitesi, Poznan, Polonya – henryk.jankowski@amu.edu.pl
Prof. Dr. İsmail COŞKUN, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – ismail.coskun@istanbul.edu.tr
Prof. Dr. Julian RENTZSCH, Mainz Johannes Gutenberg Üniversitesi, Mainz, Almanya – rentzsch@uni-mainz.de
Prof. Dr. Kazuaki SAWAI, Kansai Üniversitesi, Osaka, Japonya – sawaikazuaki@hotmail.com
Prof. Dr. Kemal YAVUZ, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – kyavuz@fsm.edu.tr
Prof. Dr. Leyla KARAHAN, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Ankara, Türkiye – lkarahan@etu.edu.tr
Prof. Dr. Mahmut AK, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – mak@istanbul.edu.tr
Prof. Dr. Marek STACHOWSKI, Jagiellonian Üniversitesi, Krakov, Polonya – stachowski.marek@gmail.com
Prof. Dr. Marta ANDRIC, Zagreb Üniversitesi, Zagreb, Hırvatistan – nartaandric@yahoo.com
Prof. Dr. Mehmet HACİSALİHOĞLU, Münih Ludwig Maximilian Üniversitesi, Münih, Almanya – m.hacisalihoglu@lmu.de
Prof. Dr. Mehmet ÖZ, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye – mehoz@hacettepe.edu.tr
Prof. Dr. Musa DUMAN, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – rnduman@fsm.edu.tr
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, Türkiye – mustafargunshah@gmail.com
Prof. Dr. Mustafa BALCI, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – mustafabalci@istanbul.edu.tr
Prof. Dr. Pal FODOR, Avusturya Bilimler Akademisi, Viyana, Avusturya – fodor.pal@abtk.hu
Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye – sukruhaluk.akalin@hacettepe.edu.tr
Prof. Dr. Tayyar SALAMOĞLU, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Bakü, Azerbaycan – tayyarsalamoglu@gmail.com
Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU, Michigan Eyalet Üniversitesi, Michigan, ABD – imur@msu.edu

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

İlhanlıların Yıkılışından Sonra Yakındoğu'da Yeni Hanedan Ülküsü: Celayırlılar Örneği <i>Emergence of a New Dynastic Ideology in Near East After the Fall of the Ilkhanate: The Case of the Jalayirids</i> Ahmet KORKMAZ	535
Classification of Turkic (and via Turkic) Loanwords in the Polish Vocabulary <i>Lehçenin Söz Varlığındaki Türkçe Kökenli veya Türkçe Aracılığıyla Ödünçlenen Sözcüklerin Sınıflandırılması</i> Emrah GAZNEVİ	557
Отражение народных представлений турецкого и русского обществ в фразеологических единицах на примере слова золото <i>The Reflection of Turkish and Russian Folk Beliefs in Phraseological Units: A Case Study of the Word Gold</i> <i>Türk ve Rus Halk Düşüncesinin Kalıplaşmış Dil Birimlerine Yansıması: "Altın" Kelimesi Örneği</i> Hakan SARAÇ	585
Ad, Sıfat ve Zarflar Arasındaki İşlev Değiştirme <i>Functional Shift Between Nouns, Adjectives and Adverbs</i> Hürriyet GÖKDAYI, Çiğdem KALEGERİ	609
The Menhubat (Plunder Detection) Commissions Established to Determine the Damages of the Greek Occupation <i>Yunan İşgalinin Zararlarını Tespit Etmek Amacıyla Kurulan Menhubat (Yağma Tespit) Komisyonları</i> İsmail YAŞAYANLAR	637
Güneybatı Altaylarda Demir Çağı Madencilik Merkezi Akbaur Yerleşimi <i>The Settlement of Akbaur: Iron Age Metallurgic Center in Southwestern Altai</i> Mehmet KUTLU, Leila KUTLU	659
Tarih Yazımı ve Toplumsal Hafıza: 1731 Tarihli "Târih-i Sefer-i Beç" Örneğinde Bir Tarih İnşası <i>Historiography and Social Memory: A History Construction in the Example of "Târih-i Sefer-i Beç" Dated 1731</i> Metin AYDAR	685
Bir Sürgün Öyküsü: Bosnalı Fransiskan Bir Rahibin Saraybosna'dan İstanbul'a Yolculuğu <i>A Story of Exile: A Bosnian Franciscan Friar's Journey From Sarajevo To Istanbul</i> Okan BÜYÜKTAPU	723
Teknoloji Dili Olarak Türkçe <i>Turkish as a Technology Language</i> Osman ÖZDEMİR	755
The Primary Sources of Hüseyin Rahmi Gürpınar's Fictional World, or Was Hüseyin Rahmi Able to Embrace Naturalism? <i>Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Kurmaca Dünyasının İlk Kaynakları yahut Hüseyin Rahmi Natüralizmi Benimseyebildi mi?</i> Özgür İLDEŞ	787
<i>Muhâkemetü'l-Lugateyn</i> Eserinin Ankara Nüshası <i>Ankara Copy of Muhakamat al-Lughatayn</i> Saidbek BOLTABAYEV	819
Which is the Oldest Manuscript of Rabghüzi's Qisas al-Anbiya? <i>Rabgüzi'nin Kisasü'l-Enbiya'sının En Eski Nüshası Hangisidir?</i> Samet ONUR	839

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Irak Türkmen Türkçesinde Moğolcadan Alıntı Sözcükler <i>Mongolian Loanwords In Iraqi Turkmen Turkish</i> Savaş KARAGÖZLÜ.....	877
Leydi Hester Stanhope ve Levant Macerası (1810-1839) <i>Lady Hester Stanhope and Her Levant Adventure (1810-1839)</i> Selda GÜNER ÖZDEN	899
Vak' anüvis Ahmed Lutfi Efendi'nin Bilinmeyen Bir Eseri: Sûrnâme <i>Unknown Work of Chronicler Ahmed Lutfi Efendi: Sûrnâme</i> Sercan KADAŞ	925
From Lausanne to Montreux: Türkiye's Diplomatic Struggle for the Reconsideration of the Straits Regime <i>Lozan'dan Montrö'ye: Türkiye'nin Boğazlar Rejiminin Yeniden Gözden Geçirilmesi Konusundaki Diplomatik Mücadelesi</i> Coşkun TOPAL, Yücel BULUT	951
The National Idea of Turkestani Jadids: Developing and Implementing <i>Türkistan Cedidlerinde Ulusal Fikir: Geliştirme ve Uygulama</i> Zaynabidin ABDİRASHİDOV	973

Kitap Değerlendirmeleri / Book Reviews

Yaşamsal ve Kültürel Bir Kaynak Üzerine: Nagihan Baysal'ın <i>Türk Halk Kültüründe Su</i> Eseri Hakkında İnceleme <i>On a Life-Giving and Cultural Resource: A Review on Nagihan Baysal's Work entitled Water in Turkish Folk Culture</i> Elif ŞAHİN	1003
Review of "The Turkish Morphological-Lexical Elements in the Macedonian Toponymy" by Zoran Spasovski Vasil DRVOSHANOV	1009

İlhanlıların Yıkılışından Sonra Yakınoğu'da Yeni Hanedan Ülküsü: Celayırlılar Örneği

Emergence of a New Dynastic Ideology in Near East After the Fall of the Ilkhanate: The Case of the Jalayirids

Ahmet KORKMAZ¹

ÖZ

Abū Sa'īd Bahadır Han'ın 1335 yılında erkek evlat bırakmadan vefatıyla birlikte, merkezi bir devlet bünyesi altında toplanan güçlü kabileler harekete geçtiler. Bu kabilelerden biri de aslen Türk olan Moğollaşmış Celayır kabilesiydi. Ancak bu dönemde Cengiz Han zamanında oluşan meşru hükümdar algısı hâlâ devam etmekteydi. Bundan dolayı *han* ünvanı kullanabilmek için Cengiz soylu olmak gerekmektedir. Ebū Sa'īd (h. 1317-1335) zamanında *ulus emiri* olarak görev yapan Celayırlı Şeyh Hasan, son İlhanlı hükümdarı Ebū Sa'īd'in ölümünden 1340 yılına kadar İlhanlı Devleti'ni Cengiz soylu kukla hanlar vasıtasıyla ayakta tutmaya çalıştı. Ancak bunun devleti ayakta tutmaya yetmediğini anlayınca bağımsızlığını ilan etti. Buna rağmen *han* ünvanı kullanamadı. Celayırlı hükümdarları, Şeyh Üveys (h. 1356-1374) zamanından itibaren hatunlar vasıtasıyla Cengiz Han'a bağlanan soylarına dayanarak *han* ünvanı kullandılar. Meşru *han* olduklarını kabul ettirebilmek için de sanatkarlar ve tarihçiler aracılığıyla propaganda yürüttüler. Böylece bir asır boyunca Yakın Doğu'da hâkimiyet kurdular. Bu çalışmanın amacı, Celayırlı dönemi tarihi ve edebî metin yazarlarının propagandaları sayesinde oluşan yeni hanedan ülküsü ve sonraki süreçte bu propagandanın akisleri ile Celayırlı hükümdarlarının meşru *han* olarak telakki edilmelerinin kökenini ortaya koymaktır. Çalışmanın odak noktası, Celayırlı dönemine ait dört tarihî ve edebî metin yazarının propagandaları ile bunların sonuçlarıdır. Ayrıca İlhanlı sonrası süreçte tarih yazıcılığının bir süre sükûtu nedeniyle Celayırlılar hakkında bilgi veren Timurlu dönemi tarih yazıcılarının eserlerinden istifade edilmiştir.

Anahtar kelimeler: İlhanlılar, Celayırlılar, Han, Meşruiyet

ABSTRACT

With the death of Abū Sa'īd Bahādur Khan in 1335 without an heir, powerful tribes under the centralised Ilkhanid state sought to assert control. Among them was the Mongolized Jalayir tribe, originally Turkic. During this period, the legitimacy of rulers was tied to descent from Chinggis Khan, making it essential for khans to belong to his lineage. Shaykh Hasan Jalayir, the amir-i ulūs during Abū Sa'īd's reign, attempted to preserve the Ilkhanid State by appointing puppet khans from the Chinggisid lineage. However, by 1340, he declared independence, though he could not claim the title of khan. From the reign of Shaykh Uways (1356–1374), Jalayirid rulers began using the khan title by emphasizing connections to Chinggis Khan through their wives. To establish their legitimacy, they employed propaganda through artists and historians,

*Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ahmet Korkmaz (Dr. Öğr. Üyesi), Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Burdur, İstanbul
E-posta: ahmetkorkmaz1040@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8652-6203

Başvuru/Submitted: 30.06.2024

Kabul/Accepted: 24.10.2024

Atıf/Citation: Korkmaz, Ahmet. "Emergence of a New Dynastic Ideology in Near East After the Fall of the Ilkhanate: The Case of the Jalayirids." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 34, 2 (2024): 535-556.

<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1507562>

securing recognition as khans and maintaining dominance in the Near East for a century. This study examines the origins of the Jalayirid dynastic ideal, shaped by the propaganda of historical and literary authors, and its influence in subsequent periods. It also explores the recognition of Jalayirid rulers as legitimate khans. Given the scarcity of historical accounts from the post-İlkanid period, Timurid historiographical works that detail the Jalayirids were utilized. The focus is on the role of propaganda during the Jalayirid era and its outcomes.

Keywords: İlkanids, Jalayirids, Khan, Legitimacy

EXTENDED ABSTRACT

The formation of the Mongol Empire in Central Asia brought many innovations. One of them was the source of the new dynastic ideology. After Chinggis laid the foundations of the Mongol Empire at the assembly in 1206, many scattered tribes in Central Asia rallied around Chinggis Khan. Thus, the tribal formations in Inner Asia melted into a centralised was to be a descendant of Chinggis. This was also the case for the İlkanate State. However, when the last İlkanate ruler Abū Sa'īd Bahādur Khan died in 1335 without leaving a son, a khanate crisis emerged in the Near East. For about six years, the powerful tribes put their own ruler candidates on the throne. Later, Shaykh Hasan, a member of the Jalayirids, a Mongol tribe, saw that this situation did not prevent the chaos and dismissed the last ruler candidate Jahān Tīmūr and established his own state. However, to be recognised as a legitimate ruler, one had to be a descendant of Chinggis. Therefore, he used his descent from Chinggis Khan through his wives. In addition, he used a mixture of Chinggisid, Persian and Islamic symbolisms to justify his legitimacy. The Chinggis symbolism of Shaykh Hasan of Jalayir was that he was the amīr-i ulūs of the İlkanate, belonged to the Mongol tribe of Jalayir, and married the wife of the last İlkan Abū Sa'īd. By marrying Dilshād Khātūn, Shaykh Hasan (r. 1340-1356), in a sense, confirmed his status as an İlkanate heir. However, despite all this, he could not use the title of khan until his death. His successor Shaykh Uways (r. 1356-1374) was called khan because he was the son of Dilshād Khātūn. In order to portray Shaykh Uways as the legitimate khan, the patrons of the Jalayirid dynasty, who wrote historical and literary works during this period, stated in their works that this ruler's lineage goes back to Chinggis Khan. In addition, Shaykh Uways, like his father Shaykh Hasan, tried to use a mixture of Chinggis, Persian and Islamic symbolism. He was also successful in this. Writers and poets of the Shaykh Uways period propagandised the Jalayirid dynasty. In the Timurid period, it is seen from the accounts of Timurid historiographers that they were successful in this propaganda. The image of the Jalayirid dynasty had been state for a while. After Chinggis Khan, the prerequisite for using the title of "khan" in Central Asia and the Near East elaborated by the propagandists of the Shaykh Uways period. By the XVth century, no one had any doubts about the legitimacy of the Jalayirids. As a matter of fact, the propaganda of the Jalayirid dynastic ideology was reflected in the works of Timurid historians. This is evidenced by the fact that Hāfız-ı Abrū, who wrote his work in the first quarter of the XVth century, and later Timurid historians narrated the ascension of the Jalayirid ruler Shaykh Uways with a poem by Salmān Sāvājī. This record of

Timurid historians shows that Shaykh Uways was recognised as the legitimate khan. After Shaykh Uways, his son Sultan Husayn (r. 1374-1382), who succeeded to the throne, also used the title of khan on the coins minted during his reign. During the reign of Sultan Ahmed (r. 1382-1411), who ruled after Sultan Husayn, the title of khan was also used on coins. In addition, the reign of Sultan Ahmed was a period when the image of the Jalayirid dynasty was fully established. Especially in the eyes of the Mamlūk Empire, Sultan Ahmed represented the Jalayirid dynastic charisma. In fact, the Jalayirid ruler who fled from Timur and took refuge in the Mamlūks was welcomed with respect by the Mamlūk Sultan Berkuk. During the reign of Sultan Ahmed, the image of the Jalayirid dynasty reached the highest level. So much so that in order to be considered a legitimate ruler in Azerbaijan, it was now necessary to be descended from the lineage of Shaykh Uways, more generally from the Jalayirid lineage. The Qarā-Quyūnlū, who became an influential power in the Near East in the XVth century, needed Sultan Ahmed's charisma to use the title of khan, just as the Jalayirids needed the Ilkhanate origin. When Sultan Ahmed fled from Amir Timur and took refuge with the Mamlūks, Qarā Yūsuf, who had been imprisoned with him in Damascus, had a son, Pir Budaq, whom Sultan Ahmed adopted as his son. Based on this connection, Qarā Yūsuf declared Sultan Ahmed's adopted son Pir Budaq Khan. Qarā Yūsuf could not use the title of khan even after the death of his son Pir Budaq Khan. He only used the title of Noyan on the coins. Likewise, the Aq-Qoyunluids were able to use the title of khan based on their descent from Oghuz Khan since Uzun Hasan. Thus, by the time of the Aq-Qoyunluids, the Mongol super-identity was replaced by the Oghuz super-identity.

Giriş

Orta Asya’da Moğol İmparatorluğu’nun teşekkülü birçok açıdan yenilikler getirdi. Bunlardan birisi de *kut* sahibi sayılan hanedan ailesinin değişimidir. Cengiz Han (h. 1206-1227), 1206 yılındaki kurultayda Moğol İmparatorluğu’nun temellerini attıktan sonra, Orta Asya’da dağımlık birçok kabile Cengiz Han etrafında toparlandı.¹ Böylelikle İç Asya’daki kabile oluşumları bir müddet de olsa merkezî bir devlet potasında eridi.² Bu, Cengiz Han’ın askerî başarıları neticesinde elde ettiği siyasi bir imtiyazdı. Cengiz Han, XII. yüzyılın sonlarında Moğolistan’daki kabile düzenini yerle bir ederek XIII. yüzyılın başlarında kabileler üstü bir imparatorluğun çekirdeğini oluşturdu.³ Siyasi güç Cengiz Han’ın elinde toplanırken, diğer güçlü kabile liderleri ya gönüllü olarak ya zorla ona bağlılıklarını bildirdiler ya da tamamen yok edildiler.⁴

Moğollar artık Cengiz Han şahsında karizmatik bir lidere sahip olmuşlardı. Bundan sonra Moğollarda da eski Türklerde⁵ olduğu gibi hâkimiyetin kaynağı “tanrısal” idi. Onlar da yeryüzünü yaratan tek bir Tanrı’ya ve Tanrı tarafından yeryüzünü yönetme hak ve yetkisinin Cengiz Han’a ve onun nesline verildiğine inanmaktaydılar.⁶ Zamanla Moğol İmparatorluğu’nun sınırları genişleyince ülke tek merkezden yönetilemeyecek duruma geldi. Cengiz Han ülke topraklarını dört oğlu arasında dört koldan yönetilecek şekilde taksim etti. Böylece Moğol İmparatorluğu uzun bir müddet Cengiz soylu hanedan üyeleri tarafından yönetildi. Bu durum Altın Orda (1241-1502), Çağatay (1227-1370) ve Kubilay Hanlığı (1280-1368)’nda olduğu gibi İlhanlılar (1256-1335)’da da devam etti.⁷

Cengiz Han’dan sonra artık Orta Asya ve Yakınoğu’da “han” ünvanı kullanmanın ön koşulu Cengiz soyundan gelmekti. İç Asya ve Yakınoğu’da “Oğuz üst kimliği” yerini “Cengiz üst kimliği”ne bırakmıştı. Öyle ki XIII. yüzyılın ortalarında önemli olan, kişinin hangi kabileye mensup olduğu değil, hangi Cengizli şehzadesine hizmet ettiğiydi.⁸ Bu durum XV. yüzyıla kadar böyle devam etti. Hatta XV. yüzyılda dahi yer yer Cengiz soylu olmak meşru *han*

1 Timothy May, “Merkezî Asya: Moğollar 1206-1405”, *Asya’nın Büyük İmparatorlukları* içinde, ed. Jim Masselos, çev. Mustafa Uyar (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), 34.; Patrick Wing, *The Jalayirids Dynastic State Formation in the Mongol Middle East* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016), 33.

2 İsenbike Togan, *Flexibility and Limitation in Steppe Formations the Kerait Khanate and Chinggis Khan* (Leiden: Brill, 1998), 8.

3 XII. yüzyılda Moğolistan’daki kabile düzeni hakkında geniş bilgi için bk. Togan, *Flexibility and Limitation in Steppe Formations*, 4-16.; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı*, çev. Abdülkadir İnan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 75-93.

4 Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 32.

5 Eski Türklerde hâkimiyetin kaynağı hakkında bilgi için şu eserlere bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), 238-248.; Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015), 115-121.; Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2016), 91-95.; A. Zeki Velidi Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 148. Erkan Göksu, *Kutadgu Bilig’e Göre Türk Hükümdarlık Sanatı* (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 18-27.

6 Osman Gazi Özgüdenli, “İlhanlılar’da Hükümdarlık Telâkkisi ve Hükümdar Algısı”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2018), 76.; Togan, *Flexibility and Limitation in Steppe Formations*, 9.

7 İlhanlılar’da hükümdarlık telâkkisi için bk. Özgüdenli, “İlhanlılar’da Hükümdarlık Telâkkisi ve Hükümdar Algısı”, 71-93.

8 Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 195.

olmak için avantajdı. 1370 yılında faaliyetlerine başlayan ve Cengiz İmparatorluğu'nun eski topraklarının neredeyse tamamına sahip olan Emîr Timur (h. 1370-1405) dahi *han* ünvanını kullanamıyordu. Bundan dolayı Kazan Han (h. 1343-1346)'ın kızı Saray Mülk hanımı nikâhına almıştı ve böylelikle “Küregen” yani damat lakabını taşımaya hak kazanmıştı. Timur'un bu hanımından oğlu olmayınca, ölünceye dek kukla dahi olsa Cengiz Han soyundan birini *han* olarak tahta oturtmuştu. Kendisi ise *bey* ünvanı ile yetinmişti. Emîr Timur'un oğlu Mirza Şahruh ise hükümdar olunca artık böyle bir şeye gerek duymamış ve o da “Bahadır” lakabını kullanmaya başlamıştı.⁹ Timurlulardan farklı olarak XV. yüzyılda Osmanlılar ve Ak-Koyunlular “Oğuz üst kimliği” ile şecerelerini Oğuz Han'a bağlayarak meşru *han*/hükümdar olduklarını ilan etmeye çalışmışlardı. Hatta Ak-Koyunlu hükümdarları “Bayındır” boyundan yani Oğuz Han neslinden geldiklerini her fırsatta dile getirmişlerdi.¹⁰

Bu kısa girişten sonra, İlhanlı hükümdarı Sultan Ebû Sa'îd (s. 1317-1335)'in vefatından 1340 yılına kadar Yakınoğu'da güçlü kabile emîrleri tarafından başa geçirilen Cengiz soylu kukla hanların tahta oturtulmalarının arka planına geçelim.

1. Yakınoğu'da Hanlık Tahtında Kriz Dönemi (1335-1341)

İlhanlı yönetimi, Hülegü (h. 1256-1265)'nün soyundan gelen Cengizî hanedanının hükümdarlığına dayanan bir düzendi ve bu düzen 1295'e gelindiğinde Abaka Han (h. 1265-1282)'in soyuna geçmişti. Gazan Han (h.1295-1304)'la birlikte güçlenen ve Ebû Sa'îd döneminde doruk noktasına ulaşan merkezileşme, Sultan Ebû Sa'îd'in 30 Kasım 1335 tarihinde tahta oturacak bir varis bırakmadan ölmesiyle sarsılmıştı.¹¹ Bundan sonra devlet içerisinde hükümdarlık krizi yaşandı. Timurlu müverrihi Hâfız-ı Ebrû'nun aşağıdaki pasajı sultanın ölümünün ardından yaşanan krizi yansıtmaları bakımından mühimdir:

“...Sultansız memleket, ruhsuz beden ve çobansız sürü gibi oldu. Yıllar öncesinden dünya halkı ve herkes için düşünülen ve hayal edilen padişahlık neslinin son bulma fitnesi, tatlı uykusundan uyandı. Çünkü hazretin hanlarının her birinin başında, farklı rüzgârlar esmekteydi. Devlet erkânı olan herkes, kendi düşüncesi peşinde ve hepsi birbirine karşı kin gütmekte kalem gibi dillerini açtılar. Korkudan kin beslemekte kamış gibi kemerlerini bağladılar. Hiçbiri birbirinin hakkında hayır söz söylemiyordu, fitne çıkarmada Allah'tan korkmuyor ve halktan utanmıyorlardı.

Şiir

*Her serdarda başına taç koyma hayali vardı,
Başında olduğun düşüncenin uğrunda gidersin.”¹²*

9 İsmail Aka, *Timur ve Devleti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017), 159.; Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2015), 267-268.

10 İlhan Erdem ve Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Siyasi Tarihi ve Yönetim Yapısı* (İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2021), 195.

11 Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 74.

12 Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü'l-Tevârih*, haz. Seyyid Kemâl Hâc Seyyid Cevâdî (Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1395 h.ş.) 1: 47.; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî 'u'l-Tevârih-i Reşîdî*, haz. Hânâbâ Beyânî (Tahran: Şirket-i Tezâmünî-yi İlmî, 1317 h.ş.), 145.

Hâfız-ı Ebrû'nun da ifade ettiği gibi güçlü emırlar hükümdarlık hevesine kapılmışlardı. Ancak Cengiz Han soyundan gelmedikleri için bu arzularını açığa çıkaramıyorlardı. Bunun yanında Gazan Han, hanedan ailesini o kadar ısrarlı bir şekilde parçalamıştı ki Ebû Sa'îd Han erkek evlat bırakmadan öldüğünde, doğrudan Hüleğü'nun soyundan gelen şehzadelerin neredeyse tamamı az ya da çok bilinmezlik içinde yaşıyordu.¹³

Devletin içine düştüğü krizi çözmeye çalışan Reşidüddin'in oğlu son İlhanlı veziri Emır Gıyaseddin Muhammed (görev yılları 1327-15 Mayıs 1336), Sultan Ebû Sa'îd'in de vasiyeti üzerine devlet erkânını ikna ederek Cengiz Han'ın oğlu Tuluy'un oğlu Arık Böke soyundan gelen Arpa Kâvun (h. 1335-1336)'u *han* ilan ederek tahta oturttu.¹⁴ Aslında Vezir Gıyaseddin Muhammed, her ne kadar Ebû Sa'îd'in vasiyeti gereği Arpa Kâvun'un *hanlığını* savunsa da onun asıl amacı otoritesini korumak için zayıf bir şahsiyetin tahta geçmesini sağlamaktı. Ancak işler istediği gibi gerçekleşmedi. Arpa Kâvun, *han* olduğu andan itibaren büyük bir hevesle herkese otoritesini kabul ettirmeye çalıştı.¹⁵

Arpa Han'ın hükümdar ilan edilmesine rağmen, devlet erkânından bazılarının onu meşru hükümdar kabul etmediği anlaşılmaktadır. Çünkü devlet ileri gelenlerinden bir kısmının zihninde, o sıra hamile olan Ebû Sa'îd'in eşi Dilşad Hatun'un bir erkek evlat doğurmasıyla saltanatın onun hakkı olacağı düşüncesi bulunmaktaydı.¹⁶

Dilşad Hatun ise Ebû Sa'îd'in ölümünün ardından Diyarbakır'a doğru hareket etti. Burada Sultan Ebû Sa'îd'in dayısı olan Diyarbakır hâkimi Emır Ali Padişah'a sındı. Ali Padişah, Uyrat kabilesine mensup Tengiz'in torunlarından ve Arık Böke ile Tengiz arasındaki düşmanlıktan dolayı Ali Padişah, Arık Böke soyundan birinin *han* olmasına karşıydı. Bundan dolayı Dilşad Hatun'u himaye ederek İlhanlı tahtında söz sahibi olmak istiyordu. Emır Ali Padişah buna dayanarak etrafındaki Uyrat emırları ile Arap memleketinde bulunan diğer emırlarla iş birliği yapıp açıkça Arpa Han'a karşı muhalefetini bildirdi. Ardından Arpa Han'ı meşru hükümdar görmeyerek Hüleğü Han neslinden Musa Han'ı padişah ilan etti.¹⁷

13 Henry H. Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century, Part III, The Mongols of Persia* (Taipei: Ch'eng Wen Publishing Company, 1970), 634.

14 Muhammed b. Ali b. Muhammed-i şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, çev. Fahri Unan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021), 250-251.; Ebrû, *Zübdetü'l-Tevârih*, 1: 48.; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmud Mirhând, *Târih-i Ravzatu's-Saşâ fi Sıretü'l-Enbiyâ ve'l-Mülük ve'l-Hulefâ*, haz. Cemşid Kiyânfer (Tahran: İntişârât-ı Esâtir, 1385 h.ř.) 5: 4399.; Kemâleddin 'Abdürrezzâk Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn*, haz. Abdülhüseyn Nevâî (Tahran: Pejûhişgâh-ı 'Ulüm-ı İnsânî ve Mutâ'alat-Ferhengî, 1372 h.ř.) 1/1: 153.; Gıyâseddin b. Hümâmüddin el-Hüseynî Hândmır, *Târih-i Habibü's-Sıyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, haz. Muhammed Debırsiyâkî (Tahran: İntişârât-ı Hayyâm, 1380 h.ř.) 3: 221-222.

15 Charles Melville, *The Fall of Amir Chupan and the Decline of the Ilkhanate, 1327-37: A decade of discord in Mongol Iran* (Bloomington: Indiana University Research Institute Inner Asian Studies, 1999), 60-61.

16 Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u'l-Tevârih-i Reşidî*, 149.; Ebrû, *Zübdetü'l-Tevârih*, 1: 53.; Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn*, 1/1: 156.; Ahmed Tebrizî, *şahinşâh-nâme*, haz. Meşhid Gevherî Kâhekî ve Cevâd Râşikî 'Aliabâdî (Tahran: Mecmû'a-yı İntişârât-ı Edebî ve Târihî Mevkûfât-ı Doktor Mahmûd Afşâr, 1397 h.ř.), 823-824.

17 Ebrû, *Zübdetü'l-Tevârih*, 1: 52-53.; Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u'l-Tevârih-i Reşidî*, 148-149.; Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn*, 1/1: 156.; Tebrizî, *şahinşâh-nâme*, 840-841.

Diğer taraftan Arpa Han, Sultan Ebû Sa'îd'in kız kardeşi Satî-bek Hatun'u nikâhına alarak meşruiyetini güçlendirmek peşindeydi.¹⁸ Ancak yine de İlhanlı ülkesinde Arpa Han'ın hükümdarlığı tam anlamıyla meşru tanınmadı. Öyle ki İlhanlıların Anadolu valisi Emir Celayırlı Şeyh Hasan da Arpa Han'ın hükümdarlığını tanımadı.¹⁹

Arpa Han'ın Emir Ali Padişah ile yaptığı savaştan kısa bir müddet sonra Dilşad Hatun, 18 Mayıs 1336 tarihinde beklenenin aksine bir kız çocuğu dünyaya getirdi. Böylece İlhanlı ülkesinin büyük kısmında hâkimiyet Ali Padişah'ın eline geçti. Fakat bu durum İlhanlı tahtını tamamen ele geçirmek için yeterli değildi.²⁰ Çünkü bu kez önünde Emir Celayırlı Şeyh Hasan problemi vardı. Şeyh Hasan, Ali Padişah'a elçiler gönderip; Cengiz yasasında hanlık hususunun neler yapılması gerektiğini hatırlatıyor ve kurultay yoluyla belirlenecek hanın Tuluy ile Hülegü'nun nesbine yakın bir kişi olmasını vurguluyordu.²¹ Nihayetinde Emir Celayırlı Şeyh Hasan, Anadolu'dan ordu toplayarak Emir Ali Padişah'ın üzerine geldi ve Tebriz yakınlarında 24 Temmuz 1336 tarihinde savaştılar. Ali Padişah bu savaş meydanında öldü, Musa Han ise Uyrat askerleriyle birlikte Bağdad'a doğru kaçtı. Bunun üzerine Emir Şeyh Hasan, 25 Temmuz 1336 tarihinde²² Hülegü neslinden Muhammed Han'ı tahta geçirdi. Ardından Ebû Sa'îd'in dul eşi Dilşad Hatun'u nikâhına aldı.²³ Bir müddet sonra da Ali Padişah'ın kardeşi Muhammed Bey'in kızını nikâhına geçirdi.²⁴

Esasında Emir Celayırlı Şeyh Hasan, Satî-bek Hatun ile oğlu Emir Suyurgan'ı da kendi tarafına çekmişti.²⁵ Ancak tüm bunlar meşru *han* olmak için yeterli değildi. Bu dönemde hiçbir askerî ya da siyasi liderin Cengiz Han ailesinin sahip olduğu itibar olmadan kendi başlarına hüküm süremeyecekleri açıktı. Aslında burada “Cengiz üst kimliği” Hülegü soyunun önündeydi. Arpa Han'ın hükümdarlığı da bunu gösteriyordu. Bu tür gelişmeler, İlhanlılara kesin soy yakınlığının, daha geniş kapsamlı bir Moğol itibarı kadar önemli olmadığını, en genel anlamıyla *altın urugunun* ihtişamına yapılan bir çağrının siyasî iddialara meşruiyet kazandıran temel faktör olduğunu göstermektedir.²⁶

2. Celayırlı-Çobanlı Gölgesinde Kukla Hanlar

Celayırlı Şeyh Hasan'ın desteğiyle İlhanlı tahtına oturan Muhammed Han'ın otoritesi ülkenin tamamında tanınmamıştı. Bu sırada Şeyh Hasan'a muhalif emirlerden Ali Cafer, Horasan'a giderek Cengiz Han'ın kardeşi Cuci Kasar'ın soyundan gelen Toga Timur'u Yakınoğ'u ya

18 Şebânkârei, *Mecma'u'l-Ensâb*, 256.; Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn*, 1/1: 155.; Howorth, *History of the Mongols*, 635.

19 Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 76.

20 Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn*, 1/1: 160.; Ebrû, *Zübdetü'l-Tevârih*, 1: 57.; Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u'l-Tevârih-i Reşîdî*, 151.

21 Şebânkârei, *Mecma'u'l-Ensâb*, 259.; Ebrû, *Zübdetü'l-Tevârih*, 1: 59.; Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn*, 1/1: 161.; Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u'l-Tevârih-i Reşîdî*, 153.

22 Şebânkârei, *Mecma'u'l-Ensâb*, 261.

23 Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u'l-Tevârih-i Reşîdî*, 153-154.

24 Melville, *The Fall of Amir Chupan and the Decline of the Ilkhanate*, 66.

25 Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u'l-Tevârih-i Reşîdî*, 155.

26 Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 76-77.

gelmesi konusunda tahrik etti. Böylece Toga Timur'u *han* ilan ederek harekete geçtiler. 1337 yılı içerisinde Azerbaycan'a gelen Toga Timur, Şeyh Hasan ile Muhammed Han'a karşı savaştı. Fakat Toga Timur, savaşın başında birdenbire emîrlerini yanına alarak Horasan'a geri döndü.²⁷ Diğer taraftan Toga Timur ile ittifak içerisinde bulunan Musa Han bu savaş sonunda öldürüldü. Artık geriye Celayırlı Şeyh Hasan gölgesinde otoritesini ülkenin büyük bir kısmında kabul ettiren Muhammed Han kaldı.²⁸

Tüm bu gelişmeler dâhi Muhammed Han'ın İlhanlı topraklarının tamamında meşru *han* sayılması için kâfi gelmedi. Bu defa da Suldus kabilesine mensup Emîr Çoban'ın oğlu Timurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan-ı Kuçek diye anılan Çobanlı Şeyh Hasan harekete geçti. Şeyh Hasan-ı Kuçek, babası Emîr Timurtaş'ın prestijini kullanarak etrafında çok sayıda asker topladı ve Celayırlı Şeyh Hasan üzerine harekete geçti. Çobanlıların 16 Temmuz 1338'de Aladağ'daki üstün kuvvetleri karşısında Celayırlı Şeyh Hasan geri çekildi ve kuvvetleri yenildi. Cengizî soyunun himayesindeki Muhammed Han düşmanın eline düştü ve öldürüldü.²⁹ Ardından Çobanlı Şeyh Hasan, yanına Satî-bek Hatun ile onun oğlu Suyurgan'ı çekerek otoritesini sağlamlaştırmaya çalıştı. Bu dönemde artık Celayır ve Suldus kabileleri arasında hâkimiyet mücadelesi başladı. Esasında her iki kabile de İlhanlı ulusunu yeniden tesis etmek ve sembolik meşruiyetin kontrol altına alındığı politik bir yapı tesis etmek istiyordu.³⁰

Çobanlı Şeyh Hasan, Celayırlı Şeyh Hasan ile Muhammed Han'a karşı savaşı kazansa da, babası Timurtaş'ın itibarına rağmen İlhanlı tahtında oturamayacağını biliyordu. Ayrıca Çobanlı ailesinden on altı kişi Hülegü soyundan birinin tahta oturması gerektiğini savundu. Hezâre emîrleri de Hülegü soyundan hiçbir erkeğin kalmaması nedeniyle Satî-bek'in³¹ tahta hak sahibi olduğunu öne sürdüler.³² Bu yüzden Çobanlı Şeyh Hasan, Cengizîlerin saygınlığını temsil eden Sâtî-bek Hatun'u tahta oturttu. Bu dönemde hâkimiyeti ele geçirmek isteyen gruplar Sâtî-bek Hatun özelinde bu itibarı kendilerine mal etmeye çalışıyorlardı.³³ Moğol siyasî bağlamında kadınların hüküm sürmesi oldukça yaygındı, ancak bunlar genellikle ölen hanların eşleriydi ve bir kurultayda yeni bir erkek aday tahta çıkana kadar naip veya vekil olarak yönetimi ele geçiriyorlardı. Sâtî-bek Hatun'un ise ilk başta bir vekilden fazlası olduğu anlaşılmaktadır. Çobanlı Şeyh Hasan, Satî-bek Hatun'u hükümdar ilan ederek kendi emîrliğine meşruiyet kazandırmayı amaçlamıştı. Çünkü Sâtî-bek Hatun, Arpa, Musa ve Muhammed Han gibi

27 Howorth, *History of the Mongols*, 637-638.; Firdevs Özen, *İlhanlı Devleti'nin Dağılışı ve Halefi Olan Devletler (1335-1350)* (Ankara: Berikan Yayınevi 2022), 71-73.; Bülent Yılmaz, "Celayırlılar Kabile Devlet" (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002), 96.; Şîrîn Beyânî, *Târîh-i âl-i Celayır* (Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1381 h.ş.), 21-22.

28 Ebrû, *Zübdetü'l-Tevârih*, 1: 67.; Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn*, 1/1: 167.; Ebrû, *Zeyl-i Câmî'u'l-Tevârih-i Reşîdî*, 157.

29 Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 86.

30 Özen, *İlhanlı Devleti'nin Dağılışı ve Halefi Olan Devletler*, 78-79.

31 Satî-bek Hatun'un hayatı ve siyasî faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Nilgün Dalkesen "Sâtî Bîk (Sati Bek) and the Post-Ilkhânîd Middle East", *Fe Dergi* 9/2 (2017), 71-80.

32 Howorth, *History of the Mongols*, 642.

33 Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 75-76.

İlhanlı hükümdarlarının ana çizgisinin silik ve uzak bir kuzeni değildi. Ölceytü Han'ın kızı ve Sultan Ebû Sa'îd'in kız kardeşiydi, dahası daha önce Emîr Çoban ve Arpa Han'la evlenmişti.³⁴

Satî-bek Hatun'un hükümdarlığı kısa süreli oldu. Zaten Celayırlı-Çobanlı mücadelesi içerisinde Satî-bek Hatun'un uzun soluklu hükümdarlığı mümkün değildi. Bunun yanında Toga Timur Han'ın Horasan'dan tekrar Azerbaycan'a gelmesi de bütün dengeleri altüst etti.³⁵ Toga Timur Han, Azerbaycan'a gelince iki Şeyh Hasan'ın arasında kaldı. Çobanlı Şeyh Hasan'ın entrikaları sonucu tekrar ülkesine dönünce, Çobanlı Şeyh Hasan, Satî-bek'i tahttan indirerek Hülegü soyundan Süleyman'ı hükümdar ilan etti ve Satî-bek Hatun'u onun nikâhına verdi.³⁶ Celayırlı Şeyh Hasan da buna karşılık Hülegü soyundan Cihan Timur'u tahta oturttu.³⁷ Ancak 1339-1340 yılları arasında yaşanan siyasî hadiseler³⁸ neticesinde Celayırlı Şeyh Hasan, İlhanlı tahtının yönetimi için bir hükümdar değil, bir eyalet emîri rolünü kabullenmek zorunda kalmış olmalıdır. Nihayetinde İlhanlı soyundan gelen Cihan Timur'u 1340 yılında azletti ve bundan böyle saltanat için yeni bir aday çıkarmadı³⁹.

3. Hanedan Ülküsünde Geçiş Dönemi: Dilşad Hatun Etkisi

Celayırlı Şeyh Hasan, Cihan Timur ile de ülkeyi tamamen kontrol edemeyeceğini anlayınca artık kendi başına hüküm sürmeye karar verdi.⁴⁰ Şeyh Hasan, sembol haline gelen İlhanlı başkenti Tebriz'i ele geçirme ümidini kaybedince, Bağdat merkez olmak üzere Irak-ı Arap, Diyarbakır ve Huzistan bölgesinin kontrolüyle yetindi.⁴¹ Ancak meşruiyetini temellendirmesi gerekiyordu. Bunun için de Cengizî, Fars ve İslâmî sembolizmlerin karışımını kullanma yoluna gitti. Aynı dönemde Şeyh Hasan'ın rakipleri Çobanlı Şeyh Hasan ile Melik Eşref de bu sembolizmler ile meşruiyetlerini sağlamlaştırmaya çalışıyorlardı.⁴² Celayırlı Şeyh Hasan'ın Cengizî sembolizmi, İlhanlılar zamanında *ulus emîri* olması,⁴³ Moğol kabilelerinden Celayır boyuna mensup olması ile son İlhan Ebû Sa'îd'in eşiyle evlenmesiydi.⁴⁴ Dilşad Hatun, Ebû Sa'îd'in dul eşi olmanın yanında eski İlhanlı *emîr*'ü'l-ümerası Emir Çoban'ın torunu ve Ebû Sa'îd'in saltanat naibi Dimaşk Hoca'nın kızıydı.⁴⁵ Ayrıca Dilşad Hatun, Dursun Hatun'dan dünyaya gelmişti. Dursun Hatun, Ahmed Teküder Han (h. 1282-1284)'ın kızı Kunçak Hatun'dan gelen

34 Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 87.

35 Dalkesen "Sâfî Bîk (Sati Bek) and the Post-Ilkhānid Middle East", 75.

36 History of the Mongols, 642.

37 Özen, *İlhanlı Devleti'nin Dağılışı ve Halefî Olan Devletler*, 97.

38 Dalkesen "Sâfî Bîk (Sati Bek) and the Post-Ilkhānid Middle East", 75.

39 Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 91.

40 Ebrû, *Zeyl-i Câmî 'u 'l-Tevârih-i Reşîdî*, 163.

41 Ebrû, *Zeyl-i Câmî 'u 'l-Tevârih-i Reşîdî*, 162.

42 Michael Hope, "The Political Configuration of Late Ilkhanid Iran: A Case Study of the Chubanid Amirate (738–758/1337–1357)", *Journal of the British Institute of Persian Studies* 61/2 (2023), 256.

43 Ebîbekr Kutbî Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, haz. İrac Afşâr (Tahran: İntişârât-ı Sutûde, 1389 h.ş.), 214.

44 Ebrû, *Zeyl-i Câmî 'u 'l-Tevârih-i Reşîdî*, 138, 153-154.

45 Abdullah b. Fethullah el-Bağdâdî, *el-Düvelü 'l-İslamiyye fî el-Şark (Tarihü 'l-Gıyasi)*, haz. Târik Nâfî' el-Hamdânî (Beyrut: Dâr ve Mektebetü 'l-Hilâl, 2010), 91.; Ebrû, *Zeyl-i Câmî 'u 'l-Tevârih-i Reşîdî*, 138.; Hürşâh b. Kubâd el-Hüseynî, *Hülasatü 'l-Tevârih*, Kütübhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı İslamî, 5239, 313a.

torunuydu.⁴⁶ Şeyh Hasan, Dilşad Hatun'un karizmasıyla meşruiyetinin temellerini sağlamlaştırdı. Hâfız-ı Ebrû'nun Şeyh Hasan'ın Dilşad Hatun'la evlenmesi ve konumu hakkındaki şu ifadeleri onun meşruiyetinde Dilşad Hatun'un rolünü gösterir niteliktedir:

“...Daha sonra Dilşad Hatun'u nikâhına aldı. Dileklerinin yıldızları, zeval ve düşüş evinden şeref burcu (beytü'ş-şeref) ve celal evine yükseldi. Uğursuzluğun ricatından, devletin sağlamlığına vardı. Kemah Kalesi'nde uzlet ve inzivanın üzüntü bulularının düğümleri ve Bağdat Hatun'dan ayrılmakla yakalandığı arzularının tutulma geçiren güneşi ve hedeflerinin tutulma geçiren ayı, İran hâkimiyetini elde etmek ve Dilşad Hatun ile birliktelik ve mutluluktan dolayı açıklığa kavuştu.”⁴⁷

Şeyh Hasan, Dilşad Hatun ile evlenerek bir bakıma İlhanlı varisi olduğunu tescilliyordu. Bu evlilik ona, siyasi açıdan birçok katkı sağlamıştı. Öncelikle bu, İlhanlı Devleti'ne tabi gruplara bir mesajdı. Bunun yanında Dilşad Hatun'un da mensubu olduğu Suldus kabilesi yani Çobanlılar bu dönemde etkin bir güçtü. Şeyh Hasan, Dilşad Hatun'un şahsında Suldus kabilesinin onayını alabilirdi. Nitekim ileride görüleceği gibi Şeyh Üveys'in hükümdar olması bunda başarılı olduğunu göstermektedir.

Dilşad Hatun, Şeyh Hasan üzerinde önemli bir etkiye sahipti. Bu durum devlet erkânının, Dilşad Hatun'un Şeyh Hasan üzerindeki otoritesinden rahatsız olacak dereceye varmıştı. Hatta Şeyh Hasan'ın naibi Hacı Bey, 1341 yılı içerisinde Dilşad Hatun'u ortadan kaldırmayı dahi tasarladı.⁴⁸ Ancak yine de Dilşad Hatun'un nüfuzunun devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim aynı yıl içerisinde eski İlhanlı emîri 'l-ümerası Emîr Çoban'ın oğlu Yağıbastı ile Timurtaş'ın oğlu Melik Eşref, Çobanlı Şeyh Hasan'dan endişeye kapıldıkları için Irak-ı Acem'e yöneldiler. 1342 yılı ilkbahar mevsiminde ise Celayırlı Şeyh Hasan'a iltica ettiler. Onlar gelince Dilşad Hatun, amcası Yağıbastı ve kuzeni Melik Eşref'e büyük saygı gösterdi. Celayırlı Şeyh Hasan da Dilşad Hatun etkisi, Çobanlı mensuplarının desteğini almak ve birlikteliklerini dağıtmak amacıyla Emîr Yağıbastı'yı onurlandırıp Şiraz emîrlüğünü ona verdi ve Emîr Mesud-şah'ı onun naibi olarak Şiraz'a gönderdi.⁴⁹ Yine 1348 senesi ilkbahar mevsiminde Melik Eşref, Bağdat'a saldırı için harekete geçtiğinde Celayırlı Şeyh Hasan, Melik Eşref ordusunun gelişinden ve kalabalıklığından haberdar olunca şehri bırakıp Kemah Kalesi'ne gitmek istedi. Fakat Dilşad Hatun ile bir kısım emîr buna mani oldular.⁵⁰ Nihayetinde Melik Eşref'in ordusu bozguna uğratılınca Bağdat emîrleri kaçanların arkasından gitmek istedi. Fakat Dilşad Hatun buna da izin

46 Eheri, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, 247.; Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 101.; Ahmet Korkmaz, “Celayırlı Devleti'nde Etkin Bir Kadın: Dilşad Hatun'un Hayatı”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 12/40 (2024), 441.

47 Ebrû, *Zübdetü'l-Tevârih*, 1: 61.

48 Ebrû, *Zeyl-i Câmî'u'l-Tevârih-i Reşîdî*, 163.; Ebrû, *Zübdetü'l-Tevârih*, 1: 93.; Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn*, 1/1: 185.

49 Ebrû, *Zübdetü'l-Tevârih*, 1: 132.; Ebrû, *Zeyl-i Câmî'u'l-Tevârih-i Reşîdî*, 171.

50 Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, 5: 4434.; Howorth, *History of the Mongols*, 651.; Ensar Macit, “Celâyirliiler'de Kadın ve Siyaset”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 11 (2019), 21.

vermedi. Dilşad Hatun, kuzeni Melik Eşref'in nökerlerinden Bağdat'a iltica edenlere merhamet nazarıyla bakıyordu.⁵¹ Hatta Memlûklü müverrihi Safedî (ö. 1363), Şeyh Hasan'ın Dilşad Hatun'un kuzeni Melik Eşref'e fazla meyletmesinden endişe ettiği için onu zehirlediğine dair söylentiler dolaştığını kaydetmiştir.⁵² Öte yandan Dilşad Hatun'un kocası Celayırlı Şeyh Hasan üzerindeki etkisi, Safedî'nin *A 'yânü'l-'Asr* adlı eserine de yansımıştı. Safedî, Dilşad Hatun'un güzelliğiyle Şeyh Hasan'ı baştan çıkardığını ve onu tamamen kontrol ettiğini belirtmektedir. Ayrıca Safedî, Dilşad Hatun'dan kimsenin karşı çıkmadığı Irak valisi (*el-hâkime*) olarak bahsetmiştir.⁵³ Yine Devletşah da Şeyh Hasan'ın saltanatı sadece adı olduğunu, bütün işler Dilşad Hatun'un kontrolünde tuttuğunu belirterek Safedî'yi doğrulamaktadır.⁵⁴

Dilşad Hatun tüm bunların yanında Celayırlı hanedan ülküsünün oluşması yolunda eşi Şeyh Hasan ile birlikte âlimler, şairler ve ressamın hamisi olmuştur. Böylece birçok âlim, şair ve ressam Celayırlı sarayına gelmiştir. Dilşad Hatun bunlarla da yetinmeyerek Bağdat'taki cami ile binaların inşasında rol oynamış, Kur'an el yazmalarının üretiminde gösterdiği büyük himayeden dolayı övülmüştür.⁵⁵ Dilşad Hatun 1351 yılında vefat etmiş ve Şeyh Hasan bu eşinden sonra beş yıl daha yaşamıştır.⁵⁶

Şeyh Hasan, incelenen sikkelerden anlaşıldığı kadarıyla saltanatının sonlarında, yani Dilşad Hatun'un ölümünden sonra "sultân" ünvanını kullanmıştır.⁵⁷ 1355 (756) yılında darp edilmiş bir sikkede "es-sultânü'l-'âdil" ünvanını nakşettirmiştir.⁵⁸ Yine 1356 (757) yılında Bağdat'ta bastırıldığı altın bir sikkede "fi eyyâmî devletü's-sultânü'l-'âlemü'l-'âdil" ibareleri bulunmaktadır.⁵⁹ Tüm bunların yanında Şeyh Hasan, sultan ünvanını kullanmakla birlikte hayatı boyunca *han* ünvanını kullanmamıştır.

4. Celayırlı Hanedan Ülküsünün Oluşumu: Propagandacılar ve Propagandalar

Celayırlı otoritesinin meşru olarak kabul görmesinde dört önemli şahsiyet ve eserleri yer almaktadır. Bunları önem sırasına göre tasnif etmek gerekirse ilk önce Ebîbekr Kutbî-yi Eherî

51 Ebrû, *Zeyl-i Câmî 'u'l-Tevârih-i Reşîdî*, 179.; Mirhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, 5: 4434.; Macit, "Celâyirîliler'de Kadın ve Siyaset", 22.

52 Selaheddin Halil b. Aybek el-Safedî, *A 'yânü'l-'Asr ve A 'vânü'n-Nasır*, haz. Ali Ebu Zeyd vd. (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1988), 2: 255.

53 el-Safedî, *A 'yânü'l-'Asr ve A 'vânü'n-Nasır*, 2: 355-356.; Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 92.

54 Devletşah, *Tezkiretü's-Şuarâ (Şair Tezkireleri)*, çev. Necati Lugal (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011), 339.

55 Von Dorothea Duda, "Die Buchmalerei der Galâ'iriden (1. Teil)", *Der Islam XLVIII/1* (1971), 29.; Korkmaz, "Celâyırlı Devleti'nde Etkin Bir Kadın: Dilşad Hatun'un Hayatı", 447.

56 Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 92.

57 Şeyh Hasan'ın 1354 (755) yılında Bağdat'ta darp edilmiş bir sikkesinde sadece kelimeyi şahadet ve dört halifenin isimlerinin olduğu görülmektedir. Bk. Stanley Lane-Poole, *The Coins of the Mongols in the British Museum*, (London: BMC Oriental, 1881), 6: 207.

58 H. L. Rabino di Borgomale, "Coins of the Jalair, Kara Koyunlu, Musha'sha, and Ak Koyunlu dynasties", *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society, Sixth Series* 10/37-38 (1950), 105.

59 Behrâm 'Alaeddinî, *Sikkehâ-yı İnan ez İnkırâz-ı İlhanân-ı Moğol tâ İstila-yı Timur Gûrgan* (Tahran: Bergnigâr, 1396 h.ş.), 197. Yine Şeyh Hasan döneminde Bağdat'ta darp edilmiş ve basım tarihi okunmayan bir sikkede "es-sultânü'l-'âdil" unvanı bulunmaktadır. Stephen Album, *Sylloge of Islamic Coins in the Ashmolean Iran after the Mongol Invasion* (Oxford: Chameleon Press, 2001), no. 367.

gelmektedir. Şeyh Üveys'in çağdaşı olan Eherî, kaleme aldığı *Tevârih-i Şeyh Üveys* adlı eserle Celayırlı hanedan ölküsünün propagandacıları arasındadır. Bu eser dünyanın başlangıcından Eherî'nin hamisi Şeyh Üveys'in Tebriz'i tamamen kontrolüne aldığı (1360) zamana kadar uzanan umumî bir tarihtir. Eherî, kendi zamanından önceki bilgilerinin çoğunu İlhanlı veziri Reşidüddîn'in (ö. 1318) *Cami 'u't-Tevârih*'i ile Kaşani'nin (ö. 1335) *Târîh-i Olcaytu*'suna dayandırır. Ancak eserin son bölümü, İlhanlı sonrası siyasî durumu Celayırlı perspektifinden anlatması bakımından değerlidir.⁶⁰ Burada bahsedeceğimiz ikinci eser Şems-i Münşî (münşilerin güneşi) lakaplı Muhammed b. Hindüşâh Nahcevanî'ye ait, kâtiplerle el kılavuzu olarak hazırlanan ve Sultan Şeyh Üveys'e ithaf edilen *Düstûru'l-Kâtib fi Ta'yini'l-Merâtib* adlı eserdir.⁶¹ Üçüncü eser Celayırlı döneminin meşhur şairi Selmân-ı Sâvecî'nin *Külliyât-ı Selmân-ı Sâvecî*⁶² veya *Dîvân-ı Selmân-ı Sâvecî*⁶³ adlı şiir koleksiyonudur. Dördüncü Celayırlı hanedan propagandacısı, eserini manzum olarak kaleme alan ve Sultan Şeyh Üveys'e ithaf eden Nûrî Ejderî'dir ve eseri *Gâzân-nâme-yi Manzûm* adını taşımaktadır.⁶⁴

Tevârih-i Şeyh Üveys adlı eserin bilinen tek nüshasının da eksik olması hasebiyle Eherî'nin bu eseri hangi yılda tamamladığı hakkında kesin bir şey söylemek zordur. Ancak kesin olarak bilinen husus bu eserin Şeyh Üveys'in saltanatı zamanında yazıldığıdır. Eherî, eserinin tasnif tarzı ile⁶⁵ Celayırlı hanedan ölküsünün oluşumuna katkı sağlayan propagandacılar arasında yer almıştır. Eherî, eserinde Ebû Sa'îd'in ölümünden sonraki yıllar için sultanların silsilesini sunmaya devam etmiş ve bilgilerini, fiili iktidarı elinde tutan emirler tarafından atanan Cengizî himayecilerinin hükümdarlıkları altında düzenlemiştir. Bu nedenle Celayırlı Şeyh Hasan tarafından atanan Cengizî kukla hanları için başlıklar açmışken, Şeyh Hasan'ın kendisi meşru bir hükümdar olarak sunmamıştır.⁶⁶ *Tevârih-i Şeyh Üveys*'te Şeyh Hasan, "Emîr Şeyh Hasan",⁶⁷ "Saadetli Emîr Şeyh Hasan",⁶⁸ "Emîr Şeyh Hasan Noyan",⁶⁹ "Zamanın Enuşirevan"ı Tâcü'd-devle ve 'd-dîn Şeyh Hasan",⁷⁰ "Emîr Tâcü'd-devle ve 'd-dîn Şeyh Hasan",⁷¹ "Tâcü'l-mille

60 İsmail Aka, "Aharî", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater (London and New York: Routledge and Kegan Paul, 1983), 1: 634.; Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 130.

61 Şems-i Münşî Muhammed b. Hindüşâh Nahcevanî, *Düstûru'l-Kâtib fi Ta'yini'l-Merâtib*, haz. Ali Ekber Ahmedî Dârânî (Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 1395 h.ş.) 1-2.

62 Selmân-ı Sâvecî, *Külliyât-ı Selmân-ı Sâvecî*, haz. 'Abbâ' alî Vefâî (Tahran: Silsile-yi İntişârât-ı Encümen-i Asâr, 1376 h.ş.).

63 Selmân-ı Sâvecî, *Dîvân-ı Selmân-ı Sâvecî*, haz. Ahmed Keremî (Tahran: Neşriyât-ı Mâ, 1371 h.ş.).

64 Nûrî Ejderî, *Gâzân-nâme-yi Manzûm*, haz. Mahmud Müdebberî (Tahran: Kitâbhâne-yi Millî-yi İnan, 1381 h.ş.).

65 Eherî'nin eserini tasnif tarzı, kendisinden sonra Timurlu tarihçilerini de etkileniştir. Timurlu müverrihlerinden Şerefeddin Ali Yezdî, Hâfiz-ı Ebrû ve 'Abdürrezzâk Semerkandî eserlerinde İlhanlı sonrası dönemi Eherî'nin yaptığı usulde tasarlamışlardır.

66 Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 130.

67 Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, 222, 224.

68 Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, 230.

69 Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, 212.

70 Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, 214.

71 Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, 215, 220-221, 227.

ve'd-dîn Şeyh Hasan",⁷² "Emîr Tâcü'd-dünya ve'd-dîn Şeyh Hasan",⁷³ "Emîr Tâcü'd-dîn Şeyh Hasan"⁷⁴ ile "Sa'âdetli Emîr, Noyan-ı A'zam Tâcü'd-dünya ve'd-dîn Şeyh Hasan"⁷⁵ ünvan ve lakaplarıyla anılmaktadır. Açıkça görüldüğü üzere Eherî, Şeyh Hasan'a sultan, *han* vb. ünvanlar vermekten kaçınmıştır. Eserde kukla hanlar tahtta olmadığına dahi Şeyh Hasan bir emîr olarak telakki edilmiştir. Ancak bu durum Şeyh Üveys zamanına geldiğinde değişmektedir. Eherî, Şeyh Üveys'in saltanatını anlatmaya "Saltanat-ı Pâdişâh-ı A'zam Mâlikü'r-rikâbü'l-ümem Şeyh Üveys Bahâdır Han (Halkın Boyunlarının Mâliki, Yüce Padişah Şeyh Üveys Bahâdır Han'ın Saltanatı)" başlığıyla başlar. Verilen bu başlıkta görüldüğü üzere Eherî bu ünvanla Şeyh Üveys'in meşru *han* olduğu mesajını vermektedir.⁷⁶

Eherî, Şeyh Üveys bir Cengizî olmamasına rağmen, onu meşru *han* olarak göstermek amacıyla anne tarafından nesli argümanına dayanır.⁷⁷ Eserinin mevcut nüshasının son kısmında "Soylu Nesebi (*neseb-i şerîfeş*)" başlığıyla Şeyh Üveys'in şeceresini şöyle aktarır:

Soylu Nesebi:

[Şeyh Üveys'in] Babası, rahmetli Emîr İlkan Noyan'ın oğlu şehit Emîr Ak-Buka Gürkan'ın oğlu sa'âdetli Emîr Hüseyin'in oğlu rahmetli, sa'âdetli, iyi huylu Emîr Tâcü'd-dünyâ ve'd-dîn Şeyh Hasan'dır –Allah delillerini nurlandırsın–.

[Şeyh Hasan'ın] annesi, Cengiz Han'ın oğlu Tuluy Han'ın oğlu Abaka Han'ın oğlu Argun Han'ın kızı rahmetli sa'âdetli hatun Olcay Sultan'dır.

[Sultan Üveys'in] iyi huylu annesi, sa'âdetli Emîr Çoban'ın oğlu Emîr Dımaşk Hoca'nın kızı rahmetli merhûm hatun, hanların sultanı (sultânu'l-hevâtîn) Dilşad Hatun'dur.

[Dilşad Hatun'un] annesi Hülegü Han'ın oğlu Ahmed Han'ın kızı Kunçak Hatun'un kızı Dursun Hatun'dur, nesebi bu şekilde [İlhanlılara] ulaşıyor.⁷⁸

Eherî, Şeyh Üveys'in şeceresini alelade bir şekilde değil, Şeyh Üveys'in meşru *hanlığı* vurgulamak için kaydetmiştir. Görüldüğü üzere Eherî, Şeyh Üveys'in babasının annesini Argun Han neslinden, annesinin annesini de Ahmed Teküdar soyundan geldiğini belirterek Şeyh Üveys'in soyunu İlhanlı şeceresinden iki hatuna bağlar. Ancak hatunlardan gelen bu aile şeceresi bir kişiyi Cengizî şehzadesi olarak sunmak için yeterli bir sebep değildir. Yine de Eherî'nin elinde bundan başka bir argüman da bulunmamaktadır.⁷⁹

Eherî'den sonra Celayırlı hanedan propagandası yapan diğer kişi Muhammed b. Hindûşâh Nahcevanî'dir. Nahcevanî, *Düstûru'l-Kâtib fî Ta'yîni'l-Merâtib* adlı eserini, Sultan Ebû Sa'îd ve Arpa Han döneminde vezirlik görevinde bulunan Gıyaseddin Muhammed Reşîdî ve diğer devlet ricalinin isteği üzerine kaleme almaya başladığını ve işlerinin yoğunluğundan

72 Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, 215.

73 Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, 216.

74 Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, 216, 218, 221, 223, 226.

75 Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, 235.

76 Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, 245.

77 Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 130.

78 Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, 247.

79 Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 131.

bu dönemde bitiremediğini ifade etmektedir.⁸⁰ Yazar kendi ifadesiyle eserinin taslağını 19 Mayıs 1360 tarihinde tamamlamış, 1365 yılının sonunda tashih etmeye başlamış ve 6 Nisan 1366 tarihinde Tebriz’de tamamlayarak Celayırlı hükümdarı şeyh Üveys’e ithaf etmiştir.⁸¹ Nahcevanî, eserinde şeyh Üveys ile birlikte İlhanlı Devleti’nin devam ettiği propagandasını yapmaktadır. O, şeyh Üveys’i Sultan Ebü Sa’id’in varisi ve halefi olduğunu nakletmektedir. Burada Nahcevanî, İlhanlı Devleti’nin ve onun son hükümdarı Ebü Sa’id’in önemini açıkça kabul etmektedir. Eserini şeyh Üveys’e ithaf etmesine rağmen, şeyh Üveys’in, Ebü Sa’id’in sahip olduğu İlhanlı karizmasının mirasçısı olduğunu öne sürerek Celayırlı sultanının mevcut yönetimini doğrudan Ebü Sa’id’in eski otoritesine bağlamaya çalışmıştır.⁸² Buna ek olarak şeyh Üveys’ten “Cengiz Han’ın devletinin geleneğini canlandıran ve kağanlık ululuğunun mertlik sığınağı” ifadesiyle onun Moğol bağlantısını pekiştirmeye çalışmıştır.⁸³ Nahcevanî bunun yanında şeyh Üveys’in saltanatını İslami sembolizmlerle de pekiştirir. Eserinde şeyh Üveys’i “büyük sultanların en adaletlisi, Mustafa’ya ait dinin mumunu yandıran, Nebevî şeriatın sancaklarını dalgalandıran, dinin ve dünyanın güçlendiricisi (Mu’izzü’ d-dünya ve’ d-dîn), Allah’ın yeryüzündeki merhamet gölgesi şeyh Üveys Bahadır Han”,⁸⁴ “şahların şahı, hanların hani, emniyet ve güven nimetinin özü, yüce Allah’ın merhamet ve atfet gölgesi, Mu’izzü’ d-dünya ve’ d-dîn şeyh Üveys Bahadır Han”⁸⁵, “İslam sultanı ve yedi iklimin padişahı”⁸⁶ gibi ünvan ve lakaplarla anmıştır. Yine Nahcevanî şeyh Üveys hakkında kaydettiği bir beyitte, Celayırlı sultanını dininin koruyucusu, adaletin savunucusu, ülkeyi hâkimiyeti altında tutan dirayetli bir hükümdar olarak tasvir etmektedir:

*“Devlet ve mülkün güneşi, din ve adaletin gökyüzü
Dördüncü iklimin padişahı Sahibkaran Hüsrev
Emel ve isteğin güzel yüzü, ümidin güçlü desteği
Aklın gören gözü, dünyanın saygın azizi.”⁸⁷*

Nahcevanî, eserinin hatime kısmında şeyh Üveys’e yazdığı kasidede Celayırlı hükümdarına İslamî, Cengizî ve Farsî sembolizmleri atfetmektedir. Kasidede geçen benzetmeler, bir retorik anlatıdan ibaret olsa da Celayırlı hükümdarının propagandasını yapması açısından değerlidir.⁸⁸

80 Nahcevanî, *Düsturu’l-Kâtib*, 1: 12.; Javad Sajadieh, “Organisation und Administration unter den Mongolen in İrân: nach dem Dastür al-kâtib fi ta’jîn al-marâtib des Muhammad b. Hindüşah” (Doktora tezi, Viyana Üniversitesi, 1958), 5.; Mahmud Mıraftab, “Dastür al-kâtib fi ta’yin al-marâtib (Mohammad ebn Moulânâ Hendüşâh Nahgawânî), Edition und Darstellung” (Doktora tezi, Göttingen Üniversitesi, 1956), II.

81 Nahcevanî, *Düsturu’l-Kâtib*, 2: 680.; Mıraftab, “Dastür al-kâtib fi ta’yin al-marâtib”, III.; Sajadieh, “Organisation und Administration unter den Mongolen in İrân: nach dem Dastür al-kâtib fi ta’jîn al-marâtib des Muhammad b. Hindüşah”, 5.

82 Wing, *The Jalayirids Dynast State*, 131.

83 Nahcevanî, *Düsturu’l-Kâtib*, 1: 7.

84 Nahcevanî, *Düsturu’l-Kâtib*, 1: 7.

85 Nahcevanî, *Düsturu’l-Kâtib*, 2: 674.

86 Nahcevanî, *Düsturu’l-Kâtib*, 2: 679-680.

87 Nahcevanî, *Düsturu’l-Kâtib*, 1: 7.

88 Nahcevanî, *Düsturu’l-Kâtib*, 2: 675-679.

Celayırlı hanedan ölküsü propagandasında bulunan diğere bir yazar yukarıda belirttiğimiz üzere Nürî Ejderî'dir. Yazar, *Gâzân-nâme-yi Manzûm* adlı eserini takriben 1361 yılında kaleme almış ve Şeyh Üveys'e ithaf etmiştir. Eserini manzum bir şekilde kaleme alan Ejderî, Cengiz Han'dan Argun Han'a kadarki dönemi özet olarak aktarıp Gazan Han dönemini geniş bir şekilde anlatmıştır. Bu eser genel olarak Reşüdüddîn'in *Cami 'u 'r-Tevârih'*inin Şahnâme tarzında anlatımından ibarettir. Ejderî, Şeyh Üveys'i diğere hükümdarlık doktorlarının hiçbirinin tedavi edemediği bir hastalıktan kurtardıktan sonra bir hekim olarak ün kazanmıştır.⁸⁹ Ejderî'nin eserinin konumuz açısından önemli kısmı “der Sitâyîş-i Pâdişâh-ı İslâm Şeyh Üveys Guyend (İslam Padişahı Şeyh Üveys'e Söylenen Övgü Hakkında)” adlı manzum anlatıdır. Eserin Şeyh Üveys'ten bahsettiği bölüm burasıdır. *Gâzân-nâme*'de Şeyh Üveys, Nahcevânî'de olduğu gibi dinin koruyucusu, adaletin savunucusu sıfatlarıyla anılmaktadır.⁹⁰ Ayrıca Ejderî de Şeyh Üveys'i İlhanlı yani Moğol sultanları silsilesine dâhil etmektedir. Aşağıdaki beyitleri bu durumu gösterir mahiyettedir:

*“Taht, tâc ve yüzüğün övduğü
Tedbir sahibi bir şehriyârdur
Padişah soylu, bilgin ve genç
Soyu nesilden nesle Cengiz Han'a ulaşır.”*⁹¹

Şüphesiz Ejderî, Şeyh Üveys'in Cengiz Han soyundan olmadığını bilmektedir. Ancak burada Eherî'de olduğu gibi anne tarafından Cengiz soylu olmasını vurgulamaktadır ve böylece onun meşru *han* olduğu propagandasını yapmaktadır.

Celayırlı saray propagandacıları arasında bahsedeceğimiz son kişi, Celayırlı hanedanının saray methediciisi olarak hizmet eden şair Selmân-ı Sâvecî'dir. Selmân'ın eseri, Nahcevânî'ninki gibi Celayırlılar ile İlhanlı geçmişi arasında paralellik kurma ve Celayırlı hanedan egemenliğinin kaynağı olarak daha genel bir Cengizî Moğol mirası fikrini destekleme girişimini göstermektedir.⁹² Yine Selmân, Nahcevânî'nin yaptığı gibi Celayırlı hükümdarını İslamî, Cengizî ve Farsî sembolizmler atfederek yüceltir. Selmân-ı Sâvecî, Şeyh Üveys'i Abbasi halifelerinin ilk zamanlarından beri İslam hükümdarları tarafından yaygın olarak kullanılan “Allah'ın yeryüzündeki gölgesi” ünvanıyla anmaktadır. Bunun yanında eserinde “dinin koruyucusu”, “dini koruyan şah” ifadeleri ve “Peygamber'in dininin destekçisi” gibi İslami geleneğe daha özel referanslar içermektedir.⁹³ Aşağıdaki beyitler Selman'ın bakışından Sultan Üveys'in vasıflarını ortaya koymaktadır:

“Doğru ve Batı'nın Dara'sı, deniz ve karanın Şehinşâhı'dır

89 Ejderî, *Gâzân-nâme-yi Manzûm*, 5, 14.; Charles Melville, “The Mongol and Timurid Periods, 1250–1500”, *A History of Persian Literature X* içinde. ed. Charles Melville (London: I. B. Tauris, 2012), 196-197; Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 131.

90 Ejderî, *Gâzân-nâme-yi Manzûm*, 19.

91 Ejderî, *Gâzân-nâme-yi Manzûm*, 20.

92 Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 15.

93 Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 137-138.

*Zatında bulunan cömertliğinin vasıfları düşünceден üstündür.
Mücevher nişanlı kılıcıyla, kılıç savuran güneştir
Doğudan batıya dünya onun emri altındadır
Sultan Üveys, Allah 'ın yeryüzündeki gölgesidir
Varlığı peygamberin devlet ve dininin güçlendiricisidir”.*⁹⁴

Aynı zamanda Selmân, Şeyh Üveys'i İran'ın İslam öncesi tarihi ve efsanevi hükümdarlarıyla sık sık karşılaştırmaktadır. Bu karşılaştırmalarda Selmân, Şeyh Üveys'in bazı yönlerden onlara eşit olduğunu bazı yönlerden onlardan daha üstün olduğunu iddia etmektedir. Örneğin, Şeyh Üveys'i adalet konusunda Enuşirevan'a, yiğitlik konusunda Erdeşîr'e ve ihtişam konusunda Cemşîd'e benzetmektedir.⁹⁵

Patrick Wing'e göre Selmân'ın kasideleri, hükümdar ailesinin üyeleri, idarî görevliler, din adamları ile yabancı seyyah ve elçilerin bulunduğu sarayın sınırlı kamusal alanında yüksek sesle okunmuş olabilir.⁹⁶ Bu görüş Selmân'ın hanedan propagandasında önemli bir yere sahip olduğunu gösterir mahiyettedir. Yine Selmân-ı Sâvecî'nin İslamî ve Cengizî gelenekleri sürdüren bir hükümdar retoriğini devam ettirmesi, Celayırlı sarayının, özellikle de İlhanlıların merkezi Azerbaycan'ın fethinden sonra, sadece batı vilayetlerinde ve gerçek bir kana dayalı şehzade olmadan da olsa İlhanlı Devleti'ni yeniden kurmak için bilinçli bir girişimde bulunduğunu göstermektedir. Hem İslamî hem de Cengizî ailesinin sembolik otoritesinin siyasî düzeni düzenlemek için artık geçerli dayanaklar olmadığı bir çağda, Şeyh Üveys yönetimindeki Celayırlı sarayının propagandacılarının ifadeleri, Şeyh Üveys'in imajını şekillendirmek ve konumunu korumak için hem Cengiz Han'ın zaferlerinin ihtişamından hem de Müslüman toplumun beklentilerinden yararlanan bir yönetici sınıf arasında meşru otoritenin anlamını yeniden formüle etmeye yönelik süregelen bir girişimi temsil etmektedir.⁹⁷

Şeyh Üveys'i İlhanlıların varisi ve hatta bir İlhanlı olarak tanımlama girişiminin bir başka örneği, Celayırlı sultanı için yapılmış bakır bir su kabı üzerindeki şu yazıttır:

مما عمل برسم السلطان الأعظم
الأیلكان المعظم الخاقان الأعدل
الأكرم مالك رقابالأمم ظل
الله فى العالم معز الدنيا و الدين
شیخ اویس خلد الله ملكه و سلطانه

*“En büyük sultânın emriyle yapılmıştır; büyük İlhan, en âdil ve cömert hakan, halkın boyunlarının mâliki, Allah 'ın yeryüzündeki gölgesi, dinin ve dünyanın güçlendiricisi, Şeyh Üveys, Allah onun mülkünü ve gücünü korusun.”*⁹⁸

94 Sâvecî, *Külliyât-ı Selmân-ı Sâvecî*, 46.

95 Sâvecî, *Külliyât-ı Selmân-ı Sâvecî*, 56, 77, 84.; Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 141.

96 Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 138.

97 Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 141.

98 Y. A. Godard, “Bassin de cuivre au nom de Shaikh Uwais”, *Athâr-é Īrân Annales du service archæologique de Īrân* 1 (1936), 371-373.; Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 132.

Su kabı üzerine işlenen yazıtta görüldüğü gibi Şeyh Üveys'ten “büyük İlhan” olarak bahsedilmektedir. Bu da Tebriz'deki Celayırlı sarayının resmî çevrelerinde Sultan Şeyh Üveys'in Ebû Sa'îd'in gerçek varisi olarak gösterilmeye çalışıldığının açık bir göstergesidir.⁹⁹ Burada son olarak bahsedeceğimiz propaganda girişimi, Bağdat Valisi Hoca Mercan tarafından Bağdat'ta yapılan Mercaniyye Medresesi kitabesidir. Medrese, Şeyh Hasan'ın yanı sıra oğlu Şeyh Üveys'e ithaf edilen kitabelere sahiptir. Bu kitabelerden biri Şeyh Üveys'i “Mustafa (Hz. Muhammed) milletinin dinini canlandıran ve Cengiz Han devletinin şiarını süsleyen” olarak tanımlamaktadır. Burada Nahcevânî'nin methiyesinin bir yankısı görülmektedir. Dildeki benzerlik, bunun Celayırlı hanedan ülküsü retoriğinde standart bir tema olduğunu göstermektedir. Şeyh Üveys ve ona hizmet edenler, mevcut sultan ile Cengiz Han'ın sorgulanmayan otoritesi arasında bir bağ kurmaya çalışmışlardır.¹⁰⁰

5. Celayırlı Hanedan Ülküsünün Yerleşmesi

Celayırlı hanedan imajı, Şeyh Üveys dönemindeki propagandacılar tarafından inceliklerle işlenmişti. XV. yüzyıla gelindiğinde artık Celayırlıların meşruiyeti konusunda kimsenin şüphesi kalmamıştı. Nitekim Celayırlı hanedan ülküsünde yapılan propagandaların akisleri Timurlu tarihçilerinin eserlerine de yansımıştır. XV. yüzyılın ilk çeyreğinde eserini kaleme alan Hâfız-ı Ebrû ve sonraki Timurlu tarihçilerinin Celayırlı hükümdarı Şeyh Üveys'in Haziran/Temmuz 1356 yılında tahta çıkışını Selmân-ı Sâvecî'nin bir şiiriyle aktarmaları bunu göstermektedir. Şiirde Şeyh Üveys'ten “devrin sultanlarının sultanı” şeklinde bahsedilmektedir ve Timurlu tarihçilerinin bu kaydı Şeyh Üveys'in meşru *han* olarak kabul gördüğünü göstermektedir.¹⁰¹ Aslında Şeyh Üveys, Timurlu tarihi hafızasında görkemli bir hükümdar olarak görünse de, 1356'da babasının yerine geçtiğinde böyle bir miras, kesin olmaktan uzak görünüyordu.¹⁰²

Yukarıda değinilen propagandaların dışında Şeyh Üveys döneminde İlhanlı bağlantısına vurgu yapılan diğer nokta Şeyh Üveys'in son İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd gibi “Bahâdır Han” ünvanını kullanmasıdır. Ebû Sa'îd Han hükümdarlığının başında emirlere karşı giriştiği mücadele sırasında bizzat savaşa katılarak gösterdiği cesaret dolayısıyla “Bahâdır” ünvanını almıştı, bundan böyle ismi ferman ve tevkilerde “es-Sultân-ı ‘Âdil Ebû Sa'îd Bahâdır Han” diye anılmaya başlanmıştı.¹⁰³ Şeyh Üveys de Celayırlılar içerisinde “Han” ünvanını kullanan

99 Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 132.

100 Nâsir el-Nakşibendî, “el-Medresetü'l-Mercâniyyetü”, *es-Sümer* 2/1 (1946), 38-39; Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 133.; Abbas el-Azzâvî, *Tarihü'l Irak Beyne İhtilâleyn* (Bağdat: Dâru'l-Arabiyyetü'l-Mavsua't, 1939) 2: 100.; Yılmaz, “Celayırlılar Kabile Devlet”, 377.; Beyânî, *Târih-i âl-i Celayır*, 279.

101 “Yedi yüz elli yedi senesi Recep ayında/Allah'ın yardımıyla halkla birlikte/Yeryüzünün Hüsrev'i hak ederek oturdu/Sultanların tahtından daha yukarıda daru'-l-mülk Irak'ta/Mutlak bir şekilde dünya padişahlarının sığınağı ve dayanağı olan/Şeyh Üveys devrin sultanlarının sultanı. Bk. Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u'l-Tevârih-i Reşîdî*, 184.; Ebrû, *Zübdetü'l-Tevârih*, 1: 290.; Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn*, 1/1: 311.; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, 3: 239.; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, 5: 4447.

102 Wing, *The Jalayirids Dynastic State*, 102.

103 Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u'l-Tevârih-i Reşîdî*, 104.

ilk kişiydi. Şeyh Üveys dönemi sikkelerinde “es-Sultānu'l-A‘zam Şeyh Üveys Bahâdır Han”¹⁰⁴ veya “es-Sultan Şeyh Üveys Bahadır Han”¹⁰⁵ ibareleri bulunmaktadır.

Şeyh Üveys'ten sonra artık tahta geçen oğlu Sultan Hüseyin (h. 1374-1382)'in zamanında darp edilen sikkelerde de açıkça *han* ünvanının kullanıldığını görmekteyiz. Nitekim Sultan Hüseyin'in sikkeleri “es-Sultānu'l-A‘zam Celāleddin Hüseyin Han”¹⁰⁶ formülüyle basılmıştır. Aynı şekilde Sultān Hüseyin'den sonra hükümdar olan Sultān Ahmed (h. 1382-1411) döneminde de sikkelerde “es-Sultānu'l-A‘zam Ahmed Bahâdır Han” şeklinde *han* ünvanı kullanıldığı görülmektedir.¹⁰⁷ Bunların yanında Sultan Ahmed zamanı Celayırlı hanedan imajının tamamen yerleştii bir dönemdir. Özellikle Memlûk Devleti nezdinden Sultan Ahmed, Celayırlı hanedan karizmasını temsil etmektedir. Hatta Timur önünden kaçıp Memlûklere sığınan Celayırlı hükümdarı, Memlûk Sultanı Berkuk tarafından saygıyla karşılanmıştır. Berkuk bununla da kalmayarak 11 Şubat 1394'te Sultan Hüseyin b. Şeyh Üveys'in kızı Döndü Hatun ile evlenmiştir. Böylece Nâsir Muhammed'den (üçüncü saltanatı 1310-1341) bu yana ilk kez bir Memlûk sultanı, köklü bir hanedana mensup bir hatunla sıhriyet kurmuştur. Bu evlilik, Berkük ile Sultan Ahmed arasında daha yakın bağlar oluştururken, hanedan egemenliğinin her ikisinin de yönetici kimliklerinin doğası açısından önemini vurgulamaktadır. Berkük'un Döndü Hatun ile evlenmesinin ardından, Sultan Ahmed'in de katıldığı büyük bir askerî geçit töreni düzenlemiştir. Geçit töreninden sonra Berkük ile Sultan Ahmed, İmam Şafii ve Seyyide Nefise'nin türbelerini ziyaret edip fakirlere sadaka dağıtmışlardır.¹⁰⁸

Sultan Ahmed döneminde Celayırlı hanedan imajı en üst seviyeye ulaşmıştır. Öyle ki Azerbaycan'da meşru hükümdar sayılmak için artık Şeyh Üveys soyundan, daha genel anlamıyla Celayırlı soyundan gelmek gerekiyordu. XV. yüzyılda Yakınoğu'da etkili bir güç haline gelen Kara-Koyunlular da Celayırlıların İlhanlı varisliğine ihtiyaç duydukları gibi *han* ünvanını kullanmak için Sultan Ahmed'in karizmasına ihtiyaç duyuyordu. Sultan Ahmed, Emir Timur'un önünden kaçıp Memlûklere sığınınca onunla birlikte Dımaşk'ta hapisanede bulunan Kara Yusuf'un Pir Budak ismi verilen bir oğlu olmuştu ve Sultan Ahmed onu evlatlık edinmişti. Kara Yusuf bu bağlantıya dayanarak Sultan Ahmed'in evlatlık oğlu Pir Budak'ı han ilan etti. Böylece fermanlara “Sultān Pir Budak Han yarlığının Ebu'n-Nasır Yusuf

104 Lane-Poole, *The Coins of the Mongols*, 6: 207-211.; Borgomale, “Coins of the Jalair, Kara Koyunlu”, 105.; Behrām ‘Alaeddinî, *Sikkehâ-yı İnan ez İnkırâz-ı İlhanân-ı Moğol tâ İstila-yı Timur Güreğan* (Tahran: İntişârât-ı Bergniğâr, 1396 h.ş.), 201-202.; Album, *Sylloge of Islamic Coins*, 9: no. 371.; Seyyid Cemâl Turâbî Tabâtabâî, *Sikkehâ-yı Şâhân-ı İslamî* (Tebriş: Müze-yi Azerbaycan, 1350 h.ş.), 2: 115-116, 118.

105 ‘Alaeddinî, *Sikkehâ-yı İnan ez İnkırâz-ı İlhanân-ı Moğol*, 203-211.; Tabâtabâî, *Sikkehâ-yı Şâhân-ı İslamî*, 117.

106 Tabâtabâî, *Sikkehâ-yı Şâhân-ı İslamî*, 119.; ‘Alaeddinî, *Sikkehâ-yı İnan ez İnkırâz-ı İlhanân-ı Moğol*, 232-238.; Lane-Poole, *The Coins of the Mongols*, 6: 213.; Borgomale, “Coins of the Jalair, Kara Koyunlu”, 106.

107 Alaeddinî, *Sikkehâ-yı İnan ez İnkırâz-ı İlhanân-ı Moğol*, 253-260.; Tabâtabâî, *Sikkehâ-yı Şâhân-ı İslamî*, 120-123.; Lane-Poole, *The Coins of the Mongols*, 6: 217-219.; Borgomale, “Coins of the Jalair, Kara Koyunlu”, 106.

108 Patrick Wing, “Between Iraq and a Hard Place: Sultān Ahmad Jalāyir's Time as a Refugee in the Mamluk Sultanate”, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies Studies on Diplomacy and Diplomatics* içinde. ed. Frédéric Bauden ve Malika Dekkiche, (Leiden-Boston: Brill, 2019), 366.

Bahâdır Noyan Sözümlü” ibaresini yazdırabilirdi.¹⁰⁹ Kara-Koyunlu hâkimiyeti Kara Yusuf Bey’in elinde bulunmasına rağmen kendisi *han* ünvanını kullanamıyordu. Bundan önce Kara Yusuf’un kestirdiği sikkelerde “Sultan Ahmed Bahâdır Han Emîr Yusuf Bahâdır Noyan”¹¹⁰ formülü kullanılmaktaydı. Daha sonra Pir Budak’ı *han* ilan edince darp edilen Kara-Koyunlu sikkelerinde de “es-Sultânü’l-‘Âlem Pir Budak Han Şâh Yusuf Noyan” ibareleri işlendi.¹¹¹ Kara Yusuf, oğlu Pir Budak Han’ın ölümünden sonra dahi *han* ünvanını kullanamadı. Sikkelerde sadece Noyan ünvanıyla yetindi.

Sonuç

Son İlhanlı hükümdarı Ebû Sa‘îd’in 1335 yılında erkek evlat bırakmadan ölmesi, Yakın Doğu’da Cengiz Han soylu Moğolların hâkimiyetinin sonunu hazırladı. Buna rağmen Yakın Doğu’da *han* ünvanı kullanabilmek için hâlâ Cengiz soyundan gelmek ön koşuldu. Kriz dönemi olarak adlandırılan 1335-1340 yılları arasında güçlü kabileler Cengiz Han neslinden gelen kukla hanları başa geçirseler de bu, siyasî kaosu engelleyemedi. Bu durum üzerine Celayır kabilesine mensup olan Şeyh Hasan, 1340-1356 yılları arasında kendini *han* olarak adlandırmaya da Cengiz soylu hatunlar ile olan bağlantısıyla hükümdar olarak devletini teşkil etti. Ancak hayatı boyunca kendini han olarak niteleyemedi. Oğlu Şeyh Üveys dönemine geldiğinde adı geçen Celayırlı hükümdarı anne tarafından Cengiz soylu olmasına dayanarak *han* ünvanı kullanmaya başladı. Kendi bu ünvanı kullansa da meşruiyetini herkese kabul ettirebilmek için propagandaya ihtiyacı vardı. Bunu da tarihî ve edebî metinler aracılığıyla gerçekleştirdi. Celayırlı dönemi yazarları, Celayırlı hükümdarlarının meşru *han* olduklarını eserlerinde ilmik ilmik dokudular. Timurlular zamanına geldiğinde Timurlu tarih yazıcıları Şeyh Üveys ve haleflerini meşru *han* olarak algılamaktaydı. Hatta Celayırlılardan sonra kurulan Kara-Koyunlu Devleti hükümdarları Celayırlı bağlantılarına dayanarak kendilerini han ilan ettiler.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

109 Mîrhvând, *Târîh-i Ravzatu’s-Safâ*, 6: 5224.; Hândmîr, *Târîh-i Habîbü’s-Siyer*, 3: 576.; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah’a kadar)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 88.

110 Behrâm ‘Alaeddîni, *Sikkehâ-yı İnan Kara-Koyunlu, Ak-Koyunlu ve Mu’ş ‘aşiyân-ı Hüzistân* (Tahran: İntişârât-ı Bergnigâr, 1398 h.ş.), 18.; ‘Alaeddîni, *Sikkehâ-yı İnan ez İnkırâz-ı İlhanân-ı Moğol*, 265.

111 ‘Alaeddîni, *Sikkehâ-yı İnan Kara-Koyunlu*, 22-24.; Tabâtabâi, *Sikkehâ-yı Şâhân-ı İslamî*, 147-148.

Kaynaklar / References

- 'Alaeddinî, Behrâm. *Sikkehâ-yı İnan ez İnkırâz-ı İlhanân-ı Moğol tâ İstila-yı Timur Güreğan*. Tahran: İntişârât-ı Bergnigâr, 1396 h.ş.
- 'Alaeddinî, Behrâm. *Sikkehâ-yı İnan Kara-Koyunlu, Ak-Koyunlu ve Mu's'aşiyân-ı Hûzistân*. Tahran: İntişârât-ı Bergnigâr, 1398 h.ş.
- Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî. *el-Düvelü'l-İslamiyye fî el-Şark (Tarihü'l-Gıyasi)*. Hazırlayan. Târık Nâfî' el-Hamdânî, Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2010.
- Ahmed Tebrizî. *Şahinşâh-nâme*. Hazırlayan. Meşhîd Gevherî Kâhekî ve Cevâd Râşikî 'Aliabâdî, Tahran: Mecmû'a-yı İntişârât-ı Edebi ve Târihî Mevkûfât-ı Doktor Mahmûd Afşâr, 1397 h.ş.
- Aka, İsmail. "Aharî", *Encyclopaedia Iranica*, Editör. Ehsan Yarshater (London and New York: Routledge and Kegan Paul, 1983), 1: 634.
- Aka, İsmail. *Timur ve Devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
- Alan, Hayrunnisa. *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.
- Album, Stephen. *Sylloge of Islamic Coins in the Ashmolean Iran after the Mongol Invasion*. Oxford: Chameleon Press, 2001.
- Beyânî, Şîrîn. *Târîh-i âl-i Celayır*. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1381 h.ş.
- Borgomale, H. L. Rabino di. "Coins of the Jalair, Kara Koyunlu, Musha'sha, and Ak Koyunlu dynasties", *The Numastic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society, Sixth Series* 10/37-38 (1950): 94-139.
- Dalkesen, Nilgün. "Sâti Bîk (Sati Bek) and the Post-Ilkhânid Middle East", *Fe Dergi* 9/2 (2017): 71-80.
- Devletşah. *Tezkiretü's-Şuarâ (Şair Tezkireleri)*. Çeviren. Necatî Lugal, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011.
- Duda, Von Dorothea. "Die Buchmalerei der Ğalâ'iriden (1. Teil)", *Der Islam* XLVIII/1 (1971): 28-76.
- Ebîbekir Kutbî Eherî. *Tevârîh-i Şeyh Üveys*. Hazırlayan. İrac Afşâr, Tahran: İntişârât-ı Sutûde, 1389 h.ş.
- el-Azzâvî, Abbas. *Tarihü'l Irak Beyne İhtilâleyn*. Bağdad: Dâru'l-Arabiyyetü'l-Mavsuât, 1939.
- el-Nakşibendî, Nâsir. "el-Medresetü'l-Mercâniyetü", *es-Sümer* 2/1 (1946): 33-54.
- Erdem, İlhan ve Kazım Paydaş. *Ak-Koyunlu Devleti Siyasî Tarihi ve Yönetim Yapısı*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2021.
- Gıyâseddin b. Hümâmüddin el-Hüseynî Hândmîr. *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*. Hazırlayan. Muhammed Debîrsiyâkî, Tahran: İntişârât-ı Hayyâm, 1380 h.ş.
- Godard, Y. A. "Bassin de cuivre au nom de Shaikh Uwais." *Athâr-é İrân Annales du service archæologique de İrân* 1 (1936): 371-373.
- Göksu, Erkan. *Kutadgu Bilig'e Göre Türk Hükûmdarlık Sanatı*. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.
- Hâfız-ı Ebrû. *Zeyl-i Câmî'u'l-Tevârîh-i Reşîdî*. Hazırlayan. Hânâbâ Beyânî, Tahran: Şirket-i Tezâmünî-yi İlmî, 1317 h.ş.
- Hâfız-ı Ebrû. *Zübdetü'l-Tevârîh*. Hazırlayan. Seyyîd Kemâl Hâc Seyyid Cevâdî, Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1395 h.ş.
- Hope, Michael. "The Political Configuration of Late Ilkhanid Iran: A Case Study of the Chubanid Amirate (738-758/1337-1357)", *Journal of the British Institute of Persian Studies* 61/2 (2023): 255-271.
- Howorth, Henry H. *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century, Part III, The Mongols of Persia*. Taipei: Ch'eng Wen Publishing Company, 1970.
- Hürşâh b. Kubâd el-Hüseynî. *Hülasatü'l-Tevârîh*. Kütübhâne-i Meclis-i Şûrây-ı İslamî, 5239, 1a-244a.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.

- Kemâleddîn ‘Abdürrezzâk Semerkandî. *Matla’-ı Sa’deyn ve Mecma’-ı Bahreyn*. Hazırlayan. Abdülhüseyn Nevâî, Tahran: Pejûhişgâh-ı ‘Ulûm-ı İnsânî ve Mutâ’alat-Ferhengî, 1372 h.ş.
- Koca, Salim. *Türk Kültürünün Temelleri*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.
- Korkmaz, Ahmet. “Celayırlı Devleti’nde Etkin Bir Kadın: Dilşad Hatun’un Hayatı”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 12/40 (2024): 440-450.
- Lane-Poole, Stanley. *The Coins of the Mongols in the British Museum*. London: BMC Oriental, 1881.
- Macit, Ensar. “Celâyirli’de Kadın ve Siyaset”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 11 (2019): 11-36.
- May, Timothy. “Merkezî Asya: Moğollar 1206-1405”, Asya’nın Büyük İmparatorlukları içinde, Editör Jim Masselos, Çeviren Mustafa Uyar, 33-61. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.
- Melville, Charles. “The Mongol and Timurid Periods, 1250–1500”, *A History of Persian literature X* içinde, Editör. Charles Melville, 155–208. London: I. B. Tauris, 2012.
- Melville, Charles. *The Fall of Amir Chupan and the Decline of the Ilkhanate, 1327-37: A decade of discord in Mongol Iran*. Bloomington: Indiana University Research Institute Inner Asian Studies, 1999.
- Miraftab, Mahmud. *Dastûr al-kâtib fi ta’yin al-marâtib (Mohammad ebn Moulânâ Henduşâh Nahgawânî), Edition und Darstellung*. Doktora tezi, Göttingen Üniversitesi, 1956.
- Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkâreî. *Mecma’u’l-Ensâb*. Çeviren. Fahri Unan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmud Mîrhând. *Târih-i Ravzatu’s-Safâ fi Sîretü’l-Enbiyâ ve’l-Mülük ve’l-Hulefâ*. Hazırlayan. Cemşîd Kiyânfer, Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1385 h.ş.
- Nürî Ejderî. *Gâzân-nâme-yi Manzûm*. Hazırlayan. Mahmud Müdebbirî, Tahran: Kitâbhâne-yi Milli-yi İrân, 1381 h.ş.
- Özen, Firdevs. *İlhanlı Devleti’nin Dağılışı ve Halefi Olan Devletler (1335-1350)*. Ankara: Berikan Yayınevi 2022.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “İlhanlılar’da Hükümdarlık Telâkkisi ve Hükümdar Algısı”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2018): 73-91.
- Sajadieh, Javad. *Organisation and Administration unter den Mongolen in İrân: nach dem Dastûr al-kâtib fi ta’yin al-marâtib des Muhammad b. Hindûşâh*. Doktora tezi, Viyana Üniversitesi, 1958.
- Selaheddîn Halil b. Aybek el-Safedî, *A’yânü’l-’Asr ve A’vânü’n-Nasır*. Hazırlayan. Ali Ebu Zeyd vd., Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1988.
- Selmân-ı Sâvecî. *Dîvân-ı Selmân-ı Sâvecî*. Hazırlayan. Ahmed Keremî, Tahran: Neşriyât-ı Mâ, 1371 h.ş.
- Selmân-ı Sâvecî. *Külliyât-ı Selmân-ı Sâvecî*, Hazırlayan. ‘Abbâ’alî Vefâî, Tahran: Silsile-yi İntişârât-ı Encümen-i Asâr, 1376 h.ş.
- Sümer, Faruk. *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah’a kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Şems-i Münşî Muhammed b. Hindûşâh Nahcevânî. *Düstûru’l-Kâtib fi T’ayini’l-Merâtib*. Hazırlayan. Ali Ekber Ahmedî Dârânî, Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 1395 h.ş.
- Tabâtabâî, Seyyid Cemâl Turâbî. *Sikkehâ-yi Şâhân-ı İslamî*. Tebriz: Müze-yi Azerbaycan, 1350 h.ş.
- Togan, A. Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Togan, İsenbike. *Flexibility and Limitation in Steppe Formations the Kerait Khanate and Chinggis Khan*. Leiden: Brill, 1998.
- Turan, Osman. *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2015.

- Vladimirtsov, B. Y. *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*. Çeviren. Abdülkadir İnan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Wing, Patrick. "Between Iraq and a Hard Place: Sultān Ahmad Jalāyır's Time as a Refugee in the Mamluk Sultanate." *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies Studies on Diplomacy and Diplomatics* içinde, Editör Frédéric Bauden ve Malika Dekkiche, 363-377. Leiden-Boston: Brill, 2019.
- Wing, Patrick. *The Jalayirids Dynastic State Formation in the Mongol Middle East*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016.
- Yılmaz, Bülent. *Celayırliler Kabile Devlet*. Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002.

Classification of Turkic (and via Turkic) Loanwords in the Polish Vocabulary

Lehçenin Söz Varlığındaki Türkçe Kökenli veya Türkçe Aracılığıyla Ödünçlenen Sözcüklerin Sınıflandırılması

Emrah GAZNEVİ¹

ABSTRACT

Interlingual borrowing is the process by which a language borrows words or structures from another language. This process occurs as a result of various interactions such as cultural, commercial, technological, literary, scientific, and historical. Any language can borrow words or terms from another language to refer to a new object, idea, or cultural element. This contributes to enriching the vocabulary of a language, increases its diversity, and expanding its possibilities of expression. The evolution of language and such lexical exchanges reveal the dynamic nature of languages and the importance of cultural communication. The Polish language has also borrowed many words of Turkish origin as a result of interactions with Turks or Turkish communities throughout history. The presence of these words of Turkish origin is a result of long-term political, military, and commercial relations with Turkish-speaking communities, especially the Tatars and the Ottoman Empire. For this reason, this paper focuses on the classification of words of Turkish origin in Polish and loanwords that passed through Turkish and their impact on Polish culture and language. At the same time, taking into account Poland's historical relations with Turkish culture and languages, this study also analyzes how and in which periods words originating from Turkish languages were included in Polish and the differences in meaning and usage of these words have undergone. These borrowings enriched the Polish vocabulary by reflecting a different cultural heritage and linguistic expressions. This paper reveals the evolution of these borrowings from Proto-Turkic to modern times by classifying them according to their usage and highlighting their semantic and phonetic adaptations in Polish.

Keywords: Borrowing, Polish, Turkish and Turkic Languages, Interlingual Interaction

ÖZ

Diller arası ödünçleme, bir dilin başka bir dilden sözcük veya dil yapısı ödünç almasıdır. Bu süreç kültürel, ticari, teknolojik, edebi, bilimsel ve tarihsel gibi çeşitli etkileşimler sonucunda gerçekleşir. Bir dil, yeni bir nesneyi, fikri veya kültürel unsuru ifade etmek için başka bir dilden sözcük veya terimler alabilir ve böylece dilin söz varlığı zenginleşir, çeşitlilik artar ve ifade olanakları genişler. Dilin evrimi ve bu tür sözcük alışverişleri, dillerin dinamik doğasını ve kültürel iletişimin önemini ortaya koymaktadır. Lehçe de tarih boyunca Türklerle veya Türk topluluklarıyla olan etkileşimler sonucu birçok Türkçe kökenli sözcüğü

***Corresponding author/Sorumlu yazar:**
Emrah Gaznevi (Doç. Dr.), Istanbul University,
Faculty of Letters, Department of Slavic
Languages and Literatures, Polish Language
and Literature, Istanbul, Türkiye
E-mail: emrah.gaznevi@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5200-5845

Submitted/Başvuru: 08.05.2024

Revision requested/Revizyon talebi:
17.06.2024

Last revision received/Son revizyon:
27.08.2024

Accepted/Kabul: 27.10.2024

Citation/Atf: Gaznevi, Emrah. "Classification of Turkic (and via Turkic) Loanwords in the Polish Vocabulary." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 34, 2 (2024): 557-584.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1480894>

bünyesine katmıştır. Söz konusu Türkçe kökenli sözcüklerin varlığı, özellikle başta Tatarlar ve Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere Türkçe konuşan topluluklarla uzun süreli siyasi, askeri ve ticari etkileşimlerin bir sonucudur. Bu nedenle bu çalışmada Lehçede yer alan Türkçe kökenli sözcükler ile Türkçe aracılığıyla geçen alıntı sözcüklerin sınıflandırılması ve bu sözcüklerin Polonya kültürü ve dili üzerindeki etkileri ele alınmaktadır. Aynı zamanda Polonya'nın Türk kültürü ve dilleriyle tarihsel ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda kökeni Türk dillerine dayanan sözcüklerin Lehçeye nasıl ve hangi dönemlerde geçtiği ve bu sözcüklerin uğradığı anlam ve kullanım değişiklikleri de incelenmiştir. Bu ödünclemeler farklı bir kültürel mirası ve sınırları genişletilmiş dilsel ifadeleri yansıtarak Lehçenin söz varlığını zenginleştirmiştir. Çalışma, Proto-Türkçe döneminden modern zamanlara dek bu ödünclemeleri kullanım alanlarına göre ayırarak evrimlerini ortaya koymakta ve bu sözcüklerin Lehçedeki anlamsal ve fonetik uyarlamalarını vurgulamaktadır.

Anahtar kelimeler: Ödüncleme, Lehçe, Türkçe ve Türk Dilleri, Dillerarası Etkileşim

Introduction

Linguistic borrowing is the borrowing of elements from one language to another through various factors. When there is interaction between languages for cultural, commercial, technological, literary, scientific, etc. reasons, a language may borrow words, idioms, linguistic structures, and grammatical features from another language. Language often borrows words or expressions from another language to express concepts or convey information about new objects, ideas, or cultural elements. This linguistic phenomenon thus contributes to the formation of new words or grammatical structures in the language, helping to enrich the language, expand its vocabulary, increase its diversity, reveal new possibilities of expression, and provide a wider range of meaning in communication.

Borrowing usually refers to the use of words or language structures that are adopted from other languages. The borrowed words or language structures are adapted to the grammatical rules or pronunciation features of the target language, along with their meaning or usage in the source language. Interactions and communication between different languages ensure the constant change and development of languages and reflect cultural richness.

In Polish, this linguistic phenomenon is called *zapożyczenie językowe* or *pożyczka*. Elements borrowed from another language are not limited to words. Idioms, prefixes, suffixes, phonological, and syntactic structures can also be included in borrowing. Borrowing reasons based on social, political, historical, cultural, economic, etc. can be observed at many layers of the language. Specifically, the term *zapożyczenia językowe* in Polish refers to words and linguistic features that have been introduced into Polish from German, French, Latin, English, and other languages, especially throughout history. These borrowings have enriched Polish vocabulary and increased the expressive power of the language in cultural and scientific fields.

There is no language that does not have words of foreign origin in its vocabulary. These are also known as loanwords, alien words, or borrowed words. The transfer of foreign words from one language to another is a natural consequence of mutual relations between societies and cultures. In particular, words are exchanged between languages spoken by neighbouring communities. "In the vocabulary of every language, there are words and elements taken from other languages, albeit in varying amounts. A language with no relationship or exchange with other languages means that a society does not have a relationship with other societies. Such a situation is not possible, especially today."¹

The Relationship Between Languages

Every society learns something from societies with different sociocultural structures. Different geography, different historical environments, and therefore different experiences are considered new knowledge for societies. They directly transfer what they have learned to their language. The reason for such borrowing is knowledge. However, borrowed words are

1 Mehmet Aydın, *Dilbilim El Kitabı - Temel Kavramlar ve Konular* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2014), 132.

not always based on knowledge and learning. “While the substratum language provides the superstratum language only cultural borrowings, the superstratum language introduces both cultural and prestige borrowings into the substratum language. Whereas cultural borrowings, i.e. loan words about culture, show us what one nation teaches another, and the borrowing is, to a large extent, from a higher-level language to a lower-level language, prestige borrowings have nothing to do with the world of culture and learning, with the needs of the recipient language. Such prestige borrowings arise from the psychological needs of the recipient language user, social units, and individuals and satisfy their needs, expectations, and desires such as appearing more knowledgeable, belonging to a social group, attracting attention, at least realizing their existence by differentiating themselves in language, etc...”²

Foreign words in a language reflect the relations of the society speaking that language with other societies, whether positive, such as neighborliness and coexistence, or negative, such as war and conquest. Thus, the relationship between languages occurs on three bases:

“1. *Adstratum effect*: The name given to the interactions between languages due to neighborliness and coexistence. This concept also includes the influence of minority and immigrant languages on native languages.

2. *Substratum effect*: The influence of the language spoken in any country on the language of its conquerors, even if the native language disappears from the country, it may leave traces in the language of the society that later dominates that country.

3. *Superstratum effect*: It is the influence of the language of those who conquered a country on the language spoken in that country.”³

Other languages should not have much influence on a language. There is undoubtedly a close connection between the identity of a language and the identity of the society that speaks that language. If there are too many loanwords, in addition to losing the identity of the society, it may even be possible for that language to be eliminated. There are many examples of languages that were used by a society at a certain time but then fell out of use because of being influenced by other languages. On the other hand, “as early as 1886, Hermann Paul pointed out that all borrowing by one language from another is predicated on some minimum of bilingual mastery of the two languages.”⁴ With this statement in his work titled *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Paul emphasizes the capacity of one language to be used in combination with another language, apart from societal bilingualism and individual bilingualism. In some cases, the ability of a person or community to speak or understand more than one language can provide practicality for communication and increase cultural interaction. However, in some rare cases, societal bilingualism may lead to negative consequences such as language pressure, cultural assimilation or language loss. For this reason, when borrowing sounds, affixes, words and rules from other languages, it is necessary not to overdo it and to make need-based

2 Günay Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018), 100-101.

3 Aydın, *Dilbilim El Kitabı - Temel Kavramlar ve Konular*, 134.

4 Einar Haugen, “The Analysis of Linguistic Borrowing”, *Language* 26/2 (1950), 210.

borrowings. In this respect, it would be appropriate to share the Polish saying *dobry zwyczaj - nie pożyczaj* ‘neither a borrower nor a lender be’, which is used very frequently by Poles regarding the meaning of “lending”, which means “giving something with the intention of taking it back later.” After all, one can lend something to someone on the condition of getting it back, but lending does not always result in getting it back, and this can become a source of disagreement. This Polish phrase indirectly warns against negative situations.

Problematic of the Term “Borrowing”

As can be seen from the Polish saying above, the Polish verb *pożyczyć*, which does not have a special meaning such as ‘to get or receive something from someone with the intention of giving it back after a period of time’, and the linguistic term Polish *zapożyczyć* are semantically different from each other. Note that two different lexems are mentioned; thus, there is no confusion of terms. However, the linguistic terms *ödünçleme* in Turkish and *borrowing* in English are also used in the sense of ‘giving something to get it back later’. Therefore, it becomes very likely that confusion of meaning may arise. “Because the return of what is given is a very rare phenomenon in language exchanges. Borrowing implies the return of the borrowing after some time, but the situation is different in linguistic borrowing. Most of the time, what is borrowed becomes fixed in the target language and is adopted like any other native elements of the language.”⁵ If language, which is a sine qua non of a society and a very important part of culture, is being talked about, instead of “borrowing” it would have been preferable to use the term “diffusion”, which refers to the spread of cultural elements or innovations from one society to another. It’s a concept commonly used in sociology, anthropology, and other social sciences to explain how ideas, technologies, behaviors, or other cultural traits are transmitted and adopted across different societies or groups. “The implied metaphor is certainly absurd, as borrowing occurs without the lender’s consent or even awareness, and the borrower is not under any obligation to repay the loan. One might as well call it stealing, were it not that the owner is deprived of nothing and feels no urge to recover his goods. This process can be called an adoption because the speaker adopts elements from a second language into their own. But what would one call a word that has been adopted-an adoptee? Anthropologists speak of ‘diffusion’ in connection with a similar process in the spread of nonlinguistic cultural items. We might well speak of linguistic diffusion, though this would suggest the spread of the language itself rather than of elements from it.”⁶

The term *zapożyczenie* ‘borrowing’ itself refers to borrowing foreign words, terms, and structures. Polish is also very convenient in terms of assimilating foreign words. “That means that borrowed words lose the feature of foreignness in the minds of average language users quite quickly. This is because speakers have adapted themselves to Polish language traditions in

5 Caner Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş* (Ankara: Pegem Akademi, 2017), 284.

6 Haugen, “The Analysis of Linguistic Borrowing”, 211.

terms of pronunciation, inflection, and word formation. There are only a few word-quotations that function in an unchanged foreign orthographic and pronunciation form.”⁷

Today, borrowing involves not only the assimilation of a large number of words but also their extremely rapid adaptation, their extraordinarily easy incorporation into colloquial vocabulary, and their spread, which is a real cause for concern. This is where the feeling of threat to language and culture stems from. Therefore, what type of borrowing is dangerous? Linguists agree that borrowing that causes a rapid semantic extension of already used words is dangerous for the language. This is because, according to them, ambiguities that are of no use for the communication process, lead to larger-scale contexts. Even worse, it is observed that the word is used in the wrong sense by moving away from its current meaning. For example;

“the word *current* - 1. keeping validity; 2. up to date. In the language of young Poles used in the meaning of: ‘present, today’s, contemporary.’

The word *dieta*, which literally means ‘consumption of strictly determined food, a special series of food adapted to the needs and capacity of the body’, is used to describe ‘a style of nutrition for weight loss, slimming;

The word *trywialny*, used widely nowadays in the sense of ‘ordinary’, originally means something that ‘deviates from the prevailing cultural norms of a society; coarse, vulgar, insipid, indecent, plain, ordinary, widely known, obvious, banal, widespread, trite.’⁸

These examples reveal an interesting process of change in the meanings of many Polish words. Today, this process has become much more intense and accelerated. The difference between the language of the younger generation and the language of the middle-aged is clearly visible. Such changes in the meaning of words are called *zapożyczenie znaczeniowe (semantyczne)* ‘semantic borrowings’. The reason for such naming is that borrowing gives a new meaning to a word that already corresponds to something in Polish, just like the meaning it gives in a foreign language. “Let’s try to find this out by looking at new combinations of words that are very common today: *serwować wiadomości* ‘to serve news’, *przyjazny dla środowiska* ‘environmentally friendly’, *inteligentny samochód* ‘smart car’, *inteligentny proszek* ‘smart powder detergent’, *generacja kosmetyków* ‘cosmetics production’, *warsztaty poetyckie* ‘poetry workshop’, *dersować spostrzeżenia* ‘considering opinions’, *trening psychologiczny* ‘psychological education’. Let’s think about what the new usage of the highlighted words is. In relation to which definitions were the expressions used before?”⁹ It should be underlined that verbs, adjectives and nouns, such as *serwować*, *przyjazny*, *inteligentny*, *generacja*, *warsztat*, *adresować*, and *trening*, which were used previously in very different intra-linguistic contexts, are now encountered in very different combinations in contemporary Polish.

Learning is the basis of interlingual verbal exchange. People constantly learn new things from societies in different geographies and transfer this knowledge to their own society, and,

7 Aldona Skudrzykova, “Dobry zwyczaj - Zapożyczaj?”, *Postscriptum* 2-3/42-43 (2002), 29.

8 Skudrzykova, “Dobry zwyczaj - Zapożyczaj?”, 31.

9 Skudrzykova, “Dobry zwyczaj - Zapożyczaj?”, 32.

therefore, to their own language. New things learned and acquired from different societies and the names given to them have made it inevitable for internal and external elements to emerge in dictionaries. Turkish is one of the living languages today and has a deep-rooted history and wide geography. In this vast geography where Turkish is spoken, neighborly relations have been established with many states and tribes, and there has been a mutual exchange of information and words. Although there are currently no neighborly relations between Poland and Türkiye today, we can talk about a rich cultural relationship. “In studies dealing with Turkish elements in various Slavic languages, the Polish forms of the words are also touched upon. Particularly Fasmer and Doerfer also point out the Polish forms of Turkish words. On this subject, for which there is no monographic study, Tadeusz Majda says the following: “The centuries-long relations of the Turkic peoples with the Slavic tribes (including the Slavic tribes later called Poles) affected the Slavic languages in their early stages of development. In recent years, this interaction has been the focus of researchers’ attention. As a result of the investigations, new information has been revealed about the development of Slavic languages and the influence of the Huns, Protobulgars and Avars on this process. The language spoken by the mentioned tribes is considered to be a member of the Turkish language group. Like other Slavic languages¹⁰, the Polish language, which began to take shape in the 5th and 6th centuries, was under the intense influence of Turkic languages.”¹¹

Not examining the origins of the verbal exchange between the two languages, limiting this language phenomenon that has existed for centuries through modern times, and addressing it only within the framework of today will lead to a very narrow evaluation of the issue. Throughout history, country borders have changed because of wars. It has been observed that societies that no longer live in very close geographies shared the same border for a certain period. For example, although Poland and Türkiye are currently not geographically neighboring countries, as a result of the conquest of a large part of Hungary, the Ottoman Empire used to be a neighboring country with Poland. For this reason, when examining the exchange of words between languages, it is necessary to consider the geographical locations of the states in the past, their political situations, and how they developed relations with each other, in case they were in a very different situation from today. On the other hand, the relations between the Tatar Turks and Poland should not be forgotten. Tatars began migrating from Central Asia to the territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth since the 14th century. They often engaged in military service and served as members of the Polish army. It is possible to find traces of their culture, especially their language, which they try to keep alive, in Polish. Therefore, it can be said that the influence of Turkish and Turkic languages on Polish is a result of the political, military and commercial relations of Tatars and Turks with Poland.

10 See, Mariana Budu, “Türkçeden Rusçaya Geçen Kelimelerin Fono-Morfo-Semantik Başkalaşması”, *Yeni Türkiye Dergisi Türk Dili Özel Sayısı 2* (2018).

11 Günay Karaağaç, *Türkçe Verintiler Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008), XLIX.

In some languages, a large part of the lexicon, known to most speakers, especially upper-class speakers or, at least, somewhat educated speakers, consists of words borrowed from another language. These loanwords often contain many morphologically complex words. If a complex word is transferred to another language, its morphological structure may be distorted. However, when a language borrows many morphologically complex words from another language, their morphological structures can be preserved and even become more functional in the target language.

The Relationship Between Turkic and Slavic Languages

It is difficult to examine the relationship between Turkic and Slavic languages in a single period. The first period of this relationship, which can be divided into three phases, lasted until the first half of the 7th century. During this phase, the Slavic people were in contact with various Turkic peoples, including the Huns and the Khazars. In the second phase, covering the period from the second half of the 7th century to the 14th century, the connection with Turkish words became stronger. During this period, the Slavs came into contact with the Bulgarians, Pechenegs, Cumans and, most importantly, the Kipchak Tatars. Turkish Bulgarian tribes advanced west in the 6th century, conquered the Slavic tribes settled on the right bank of the lower Danube and founded the Balkan Bulgarian state in 679, but two or three generations later, Turkish-speaking Bulgarians became completely Slavic. The third phase began in the 14th century, but since the relationship between languages developed as a result of wars in this period, the ending phase varies according to the branch of the Slavic peoples. For example, in the case of Eastern and Western Slavs who were in conflict with the Tatars and Ottoman Turks, it lasted until the 17th century. In the case of the Southern Slavs, such as the Bulgarians, Serbs, Montenegrins and other Balkan peoples who fought against the Ottoman Turks, it lasted until the beginning of the 20th century.¹²

Several methods must be followed to determine the origin of a word. The words of a language are either created in that language or taken from other languages. Historical texts, research on local dialects, and information on languages with which relations have been established in the past are of great importance to etymological studies. Words can undergo significant changes over time. These changes can be both formal and semantic. Additionally, cross-linguistic borrowing may also play a role in these changes. The relations that the Polish people had established with the people of the Near and Far East brought about the enrichment of the Polish vocabulary. The relationship between Polish and Turkish languages is also interesting from an etymological point of view. Since the influence of Turkic languages can be mentioned etymologically from the Proto-Slavic period to the present day, this influence can be divided into many chronological layers as follows:

12 Stanisław Stachowski, *Słownik historyczny turyzów w języku polskim* (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2007), V-VI.

“1. *Okres praturkijski* ‘Proto-Turkish’ period (= *praturecki* ‘Proto-Turkish’), pre-literate, yet can be revised.

2. *Okres staroturkijski* ‘Old Turkish’ period (= *staroturecki* ‘Old Turkish’), the VII-XII/XIII centuries include the following: a) Three closely related dialects: *staroujgurski* ‘Old Uyghur Turkish’, *karachanidzki*, ‘Karakhanid Turkish’, and *orchońsko-jenisejski* ‘Orkhonian-Yeniseian’ whose role in Turkology is similar to Old Church Slavonic in Slavic studies; b) *protobułgarski naddunajski* ‘Danube Bulgarian Turkish’ (attested to be multi-branched), which should definitely be considered a separate language from the above dialects.

3. In the *średnioturkijski* ‘Middle Turkish’ period of the XIII-XVI/XVII centuries the following languages have been attested: a) *staroosmański* ‘Old Ottoman’ (with *seldżucki* ‘Seljuk period Turkish’ = *staroanatolijski* ‘Old Anatolian Turkish’); XIII-XV centuries, continuing with *średnioosmański* ‘Middle Ottoman’ (XVI-XVIII centuries), *nowoosmański* ‘New Ottoman’ (XIX century), and finally *współczesny turecki* ‘Contemporary Turkish’; b) *średniokipczacki* ‘Middle Kipchak Turkish’ (*kipczacki* ‘Kipchak’ = *kumański* ‘Kuman’ = *polowiecki* ‘Polovets Kipchak’), which includes, among other languages, three relatively better documented dialects: *komański* ‘Koman’ (= Cuman), *mameluckokipczacki* ‘Mamluk Kipchak’ and *ormiańskokipczacki* ‘Armenian Kipchak’¹³; c) *chorezmijski* ‘Khwarezm Turkish’ (= *zlotoordyński* = *zlotoordowy* ‘Golden Horde Turkish’); d) *czagatajski* ‘Chagatai Turkish’ (= *dżagatjski* ‘Chagatai’ = *starouzbeki* ‘Old Uzbek’).

In contrast, a completely separate line of development continues with *protobułgarski nadwołżański* ‘Volga Proto-Bulgarian’.

4. *nowoturkijski* ‘New Turkish’ period, XVI/XVII-XIX centuries, is a phase in which older written languages (*osmański* ‘Ottoman’; Chagatai with its many regional varieties) continued to develop, although many still lack the standardization characteristic of the 20th century. A large number of documents emerge regarding the languages that had been separated from each other.

5. The languages of the modern period of the XX-XXI centuries are classified as: a) *czuwaski* ‘Chuvash’ (the only surviving representative of the Bulgarian language group); b) *chaladź* ‘Halach’; c) *jakucki* ‘Yakut’ and *dołgański* ‘Dolgan’; d) *grupa południowosyberyjska* ‘South Siberian Group’ (= Northern = North-Eastern Group): *chakaski* ‘Khakas’, *tuwiński* ‘Tuvan’ and others; e) *grupa karłucka* ‘Karluk Group’ (= *ujgurska* ‘Uyghur Group’ = East = South-Eastern Group): *uzbecki* ‘Uzbek’, *ujguiski* Uyghur (= *nowoujgurski* ‘New Uyghur’) and others; f) *grupa kipczacka* ‘Kipchak Group’ (= West = North-West): *tatarski* ‘Tatar’, *baszkirski* Bashkir, *kazachski* ‘Kazakh’ (= *kazaski* ‘Kazakh Turkish’), *kirgiski* ‘Kyrgyz’, *krymskotatarski* ‘Crimean Tatar’, *karaimski* ‘Karaim’, *karaczajskobalkarski* ‘Karachay-Balkar’ and others; g) *grupa oгуzyjska* ‘Oghuz Group’ (= Southern = South-West Group): *turecki* ‘Turkish’ (= Ottoman = *anatolijskoturecki* ‘Anatolian Turkish’ = *turecki Turcji* ‘Turkey Turkish’), *azerski Azerbajdżani* (= *azerbejdżański* ‘Azerbaijani language’), *turkmeński* ‘Turkmen’ etc.”¹⁴

13 Kipchak Turkish with Armenian script.

14 Tomasz Majteczak, Bożena Sieradzka-Baziur and Dorota Mika, “O zapożyczeniach turkijskich w języku polskim”, *Roczniki Humanistyczne* 61/6 (2013), 96-98.

Interlingual interaction is of course reciprocal. In this respect, one-way linguistic borrowing cannot be considered. For example, the influence of Slavic languages on Karaim is undeniable and there are many words borrowed especially from Polish. Since Karaim, like other languages, has different dialects, it is necessary to distinguish in which of these dialects the influence of the Polish language is particularly strong. “The borrowings from Polish are used very little in the Crimean dialect, but heavily in the Trakai and Halich dialects. This is due to the fact that the Polish Karaites maintain close cultural ties with the Karaites living in Trakai and Halicz rather than the regional proximity of Lithuania, Poland and Ukraine. In addition, the density of Polish borrowings in the Trakai dialect is also due to the influence of the Karaites who came from Poland and settled in Trakai over time.”¹⁵ Among Slavic languages such as Polish, Russian, Ukrainian, Bulgarian and Belarusian, direct borrowing from Polish is the most common. The reason why Slavic languages have such an influence on Karaim should undoubtedly be analysed in terms of social relations. These relations may be based on different factors such as religious reasons, war and commercial interactions or geographical conditions. For whatever reason, it has always been inevitable to come across traces reflected in the vocabulary of languages depending on the contacts established between communities. “Based on the fact that words of Slavic origin are more common among the loanwords, it is possible to say that the communities with which the Karaites had close contact were mostly Slavic communities.”¹⁶ It seems that the connections established between Karaim and Slavic languages¹⁷ are mostly due to social and geographical conditions.

Today, judging by the fact that such languages from the Indo-European, Semitic, Ural-Altaic, Sino-Tibetan, Dravidian language families as Hindi, Armenian, Persian, Sanskrit, Urdu, Arabic, Hausa language, Hebrew, Turkish (Bashkir, Chuvash, Dolgan, Karachay-Balkar, Tatar, Turkmen, Tuvan), Mongolian, Korean, Japanese, Chinese, Tamil are taught in Polish universities, there is great interest in Eastern languages.

Other borrowings, both direct and indirect, from Middle Turkic period languages are also seen in Old Polish (until the end of the 15th century). “Indirect borrowing in language” or “secondary borrowing in language” means the borrowing of expressions in one language from another language, usually through an intermediary language. For example, lexical

15 Abdulkadir Öztürk, “Karaycadaki Alıntı Kelimeler”, *Gazi Türkiyat* 16 (2015), 161.

16 Abdulkadir Öztürk, Hüseyin Yıldız and Işıl Arslan, “Karaycadaki Alıntı Kelimelere Katkıları”, *Türkoloji* 107 (2021), 28.

17 Here are a few of the hundreds of words that have passed from Polish, a Slavic language, into Karaim: *album* ‘album’, *ale* ‘but’, *ambicja* ‘ambition’, *bochenek* ‘a loaf (of bread)’, *burak* ‘beet’, *cegła* ‘brick’, *cynamon* ‘cinnamon’, *egzemplarz* ‘copy’, *ekspонат* ‘exhibit’, *farba* ‘paint’, *gazeta* ‘(news)paper’, *głos* ‘voice’, *hipoteza* ‘hypothesis’, *kapeluszyk* ‘hat’, *kogut* ‘cock’, *kolejarz* ‘railman’, *kowal* ‘blacksmith’, *kuropatwa* ‘partridge’, *kwiat* ‘flower’, *los* ‘lot’, *mur* ‘wall’, *nawet* ‘even’, *olej/olejek* ‘-culin.- oil’, *pakiet* ‘package’, *para* ‘steam’, *paw* ‘peafowl’, *piszczałka* ‘-mus.- pipe’, *podłoga* ‘floor, ground’, *poemat* ‘poem’, *polowanie* ‘hunting’, *prasa* ‘-newspapers, journals- the press’, *proza* ‘prose’, *rewizja* ‘revision’, *szklanka* ‘glass’, *tarcza* ‘shield’, *testament* ‘testament’, *waga* ‘scale’, *wieża* ‘tower’, *sznur* ‘rope’, *rozumieć* ‘to understand’, *zdrada* ‘betrayal, infidelity’. See. Öztürk, “Karaycadaki Alıntı Kelimeler”, 155-157.; Öztürk, Yıldız and Arslan, “Karaycadaki Alıntı Kelimelere Katkıları”, 24-25.

units belonging to some Turkic languages, such as *jasyr* ‘captive’, *szłyk* ‘headgear’, *kozak* ‘-horse soldier - Cossack’, *kolczan* ‘quiver of arrows’, passed into Polish from old Russian. The source of the mentioned lexical units is Tatar, which is from the Central Kipchak group. “Since the 16th century, many loanwords of eastern origin, mostly from the Kipchak group Turkic languages, have entered the Polish language through Russian (these languages include Dobruja, Akkerman, Bucak and Crimean Tatars, as well as Polish Tatars settled in the Grand Duchy of Lithuania, Karaites and Armenian, as well as Polish). They were spoken by Polish Armenians who lived on the south-eastern borders from Podolia to Zamość.”¹⁸ While some words were directly borrowed from Turkic languages, other words were transmitted to Polish through Russian, Ukrainian and Hungarian. Yet, it cannot be said that Hungarian had a great direct influence on Polish. About a hundred words, mostly related to military service and men’s clothing, have been borrowed from Hungarian. Among these, in addition to words of Hungarian origin, there are also etymologically Turkish words that the Hungarians took from the Turkic peoples in the wide steppes along the northern coast of the Black Sea¹⁹ during their migration from their ancestral homeland at the foot of the Ural Mountains to the Great Hungarian Plain.

Central Kipchak Turkish is a language group generally spoken in parts of Central Asia and Russia. Tatar, as it is also known, was accepted as the second official language of Tatarstan within the Russian Federation and became a written language. This can be explained why some lexical units of Turkic languages passed into Polish from old Russian. “*Szłyk* (cf. Ukrainian, Russian, Belarusian *šłyk* ‘a type of hat’) ‘a type of headgear; ‘hood, cap’. (...) According to T. Minikowska’s findings, *szłyk* is taken from Ruthenian, where it emerged as an abbreviation of the word *baśl’yk*, meaning ‘hood, hat’, which comes from Turkic languages (see Tatar *bašlyk* ‘headgear’).²⁰

The fact that Poland and Russia, located in Central and Eastern Europe, are very close to each other makes interlingual interaction between the two countries inevitable. Some words have passed into Polish from Ukrainian, the language of another country to which Poland is a neighbor. When we look at words such as *bohater*²¹ ‘hero’, *jarmulka* ‘raincoat’, *ataman* ‘ataman’, *kaftan* ‘caftan’, which came from Ukrainian to Polish, we see that they are words that came from Turkic languages to Ukrainian. “The earliest layer of Ukrainian loanwords dates back to the 15th century, and most are related to personal names. The 16th century, a period

18 Bogdan Walczak, *Zarys dziejów języka polskiego* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1999), 167.

19 The region covers the territory of many countries such as Ukraine, Romania, Moldova, Bulgaria and Russia.

20 Beata Kuryłowicz, “Cechy wschodniosłowiańskie w polskich źródłach rękopiśmiennych z Podlasia drugiej połowy XVI wieku. Przyczynek do dziejów kontaktów polsko-ruskich” *Międzynarodowa Konferencja Naukowa ‘Języki ruskie w rozwoju historycznym i kontaktach z polszczyzną’*, Ed. Lilia Citko (Białystok: Wydawnictwo Prymat, 2018), 176.

21 “Bohater, from the 16th century, is a borrowing from Ukrainian *bohатыr* ‘hero’ (cf. also Russian *bogatyr*, old Russian *bogatyr* / *bogatur*), from Turkic languages (old Turkic *bayatur* ‘hero’, modern Turkish *bahadır* ‘brave, heroic’); the last source of the word is Persian *bahadır* ‘strong man’.” See, Wiesław Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005), 35.

of intensive Polish-Ukrainian relations, caused a significant increase in influence. Sixteenth-century lexical borrowings include, e.g. *czaban* ‘shepherd’, *wół* ‘ox’, *czerniec* ‘baneberry’, *kniaź* ‘the title of the prince who formerly ruled in Russia and Lithuania’, *kozak* ‘cossack’, *metropolit* ‘metropolitan’²², *czeret* ‘reed’, *kitajka* ‘silk fabric specific to Eastern countries’, *bohater* ‘brave, hero’, *chyży* ‘swift’, *dub* ‘fool’, *czarka* ‘bowl’²³, *krynica* ‘spring’, *wiedźma* ‘witch’ are loanwords from the sixteenth century. In these periods, it is quite evident that Ukrainian was the intermediary language in the acquisition of words of Turkic origin, such as *bachmat*²⁴ ‘Tatar horse’, *bazar* ‘market’, *kaftan* ‘caftan’, *surma* ‘zurna’, *ataman* ‘ataman’.²⁵ Some words entered the old Polish language directly from Ottoman, that is, from the language that is the ancestor of modern Turkish.

However, new words can be derived in that language by adding derivational suffixes to words taken and adopted from another language. This time, since there is no code copying with the other language, the derived word in question will be accepted as the word of that language, not a quote. For example, even though *bohater* passed from Turkish to Polish through Ukrainian, the forms derived from this word will be considered to be of Polish origin. “Words derived from the Ukrainian stem with the help of Polish or Polishized word derivations are not considered Ukrainian borrowings, unless there are clear etymological indications in both dictionaries²⁶ (e.g. *bohater* is the Ukrainian loanword, whereas *bohaterka* ‘heroine’, *bohatersko* ‘heroic’, *bohaterstwo* ‘heroism’ are not)”²⁷

The Polish term *Turcyzm* ‘Turkism’, within its narrow definition, only covers words transferred from Ottoman Turkish to Polish. According to a more comprehensive definition, it includes words that come from the dialects of the Kipchak group spoken in the eastern and south-eastern regions of Poland or from any Turkic language and have a connection with the Turkish language.

22 In Christianity, the bishop responsible for all the churches in a region.

23 According to the cited source, the word in question is borrowed from Ukrainian. “*Czara*, from the 17th century, is ‘a type of decorative, expensive vessel usually used for fine beverages’; diminutive form *czarka* from the 16th century. Borrowing from the Russian *čára* is ‘a patterned, expensive vessel used for drinking, cup, goblet’, which is probably an eastern loanword (attested from the 12th century), cf. in Turkmen *čara* ‘large cup’, in Kyrgyz *šara* ‘large wooden cup’, in Mongolian, *čara/cara* ‘a type of metal cup’. See Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, 90.; Polish *czara*, of which transcription is [čara], takes its origin from one of the listed above eastern languages, Mongolian. When the relevant word is examined in the Mongolian-Turkish dictionary, such definition as “a wide and flat metal plate; a big wooden bowl!” is encountered. See Ferdinand Diedrich Lessing, *Mongolian-Turkish Dictionary*, trans. Günay Karaağaç, (Ankara: Turkish Language Association Publications, 2003), 265. Thus, it seems necessary to accept that the loan word *czara*, which is accepted to have entered the Polish language from Ukrainian or Russian, has its origins in eastern languages.

24 The word of Persian origin, meaning ‘wide’, is formed by the combination of *pechn* and the Turkish word *at*.

25 Andriy Volodimirovič Moklicya, *Leksikologija súčasnoji pol’skoyi movi: Naval’no-metodicni materialy do kursu vidannya druge* (Luc’k: SNU imeni Lesi Ukrayinky, 2018), 54.

26 The mentioned dictionaries are *Słownik wyrazów obcych* Ed. Jan Tokarski (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972) and *Słownik języka polskiego I–III* Ed. Mieczysław Szymczak, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna, 1988-1989).

27 Adam Fałowski, “Ile jest słów pochodzenia ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie ogólnej?” *LingVaria* 18/1(35) (2023), 65.

Particularly Central Kipchak dialects were widely spoken in the mentioned regions of Poland until the 17th century. It is known that Kipchak Turks live densely in the regions where these dialects are spoken. Middle Kipchak dialects are not spoken today. Traces of these dialects have been preserved in some words and expressions in Polish. The common point of both definitions for the term *Turcyzm* is that it is the general name of words of Turkish origin in Polish.

Languages and cultures cannot exist in isolated environments. Throughout history, languages and cultures have interacted and influenced each other, borrowing words, ideas and traditions. As it is natural of any language and culture, Polish also has many words borrowed from different languages, and these words have contributed to the enrichment and development of Polish. However, it can sometimes be very difficult to trace the word across languages and to determine which language or languages it originates from. For example, Turkish may be just one step in a word's journey towards Polish. These steps can be divided into three: initial, middle and final. Since the first step can be understood as the original Turkish words, the middle step is the words borrowed from the Turkish language, from there to another language, and from there to Polish; the last step should be understood as words borrowed directly from Turkish languages into Polish.

In this regard, words that were transferred directly from Turkish or from Turkish to another language and from there to Polish language will be presented in categories below.

Words related to clothing or fabric type

Altembas (Tur.): altınbaş²⁸ (cloth of gold, a variety of brocade with a predominance of golden color.) (SWOiZO, p. 27)

Angora ((Fre. (*cat*) *angora*, Eng. *angora cat*, from the name of the town of *Angora* in Türkiye (from Gre. *Ankyra*, today Ottoman Tur. *Ankara*)): angora (1. a variety of cats, goats and rabbits with long, delicate, usually white fur. 2. wool from these animals.) (SWO(b), p. 53)

Atlas (Ottoman Tur. from Ara.): atlas (soft silk or cotton fabric, shiny and smooth on the right side, matte on the left.) (SWO(c), p. 81)

Babosze / Babusze (Tur.): pabuç (Turkish slippers.) (SWO(a), p. 42)

Baczmagi (Tur.): başmak (shoes with uppers cut towards the back, modeled on Turkish ones, worn in Poland in the 17th century.) (SWO(b), p. 101)

Bambosze (Tur. from Per.): pabuç (slippers, warm, soft house slippers, made of felt or cloth.) (PSWO, p. 80)

Baszlik (Rus. from Tur.): başlık (a type of hood for the head with ends to wrap around the neck.) (SWO(a), p. 48)

Cizma (from Hun., from Tur.): çizme (a shoe made of soft leather, with a flat sole, shallow or with a low upper, usually with an elongated and turned-up tip, commonly worn in the 12th-15th centuries.) (SWO(c), p. 159)

28 Thin, white headscarf with gilded stripes. See. "Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü" Türk Dil Kurumu Sözlükleri, accessed 6 Mayıs 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

Czadra / Czador (Ottoman Tur. from Per.): çadır²⁹ (a garment of Muslim women covering the entire figure, with holes for the eyes.) (SWO(b), p. 200)

Czarczaf (Tur. from Per.): çarşaf (yashmak, veil, a traditional veil for the head and face, still worn by women in some Muslim countries.) (PSWO, p. 151)

Czucha / Cuha (Tur.): çuha (traditional overcoat of Carpathian highlanders, russet coat, hooded cloak, long robe lined with fur.) (SWO(a), p. 91)

Dolman / Dolman / Doloma (Hun. from Ottoman Tur.): dolama (Turkish men's clothing made of silk or cloth, long, with tight sleeves, worn under a fur coat.) (SWO(b), p. 242)

Dyftyk (Tur. *tiftik*, Ottoman Tur. *diftik*, from Per.): tiftik (woolen, silk or cotton fabric; clothes made of this fabric.) (SWO(b), p. 253)

Dyma (Ottoman Tur. from Modern Gre.): dimi (cotton fabric, or commonly cotton-linen fabric.) (SHTwJP, p.106)

Ferezja (Ukr. *ferézija*., old Rus. *fieriez*., maybe from Tur.): ferace (elegant outer garment worn by women in Türkiye.) (SWO(b), p. 332)

Fez³⁰ / Fezka (Ottoman Tur.): fes (men's red cap in the shape of a truncated cone topped with a black tassel.) (SHTwJP, p. 129)

Jaszmak (Tur.): yaşmak (a veil covering the neck and face up to the eyes of Turkish women.) (SWO(a), p. 276)

Kaftan (Ottoman Tur. from Ara., from Per.): kaftan (upper part of armor, made of several layers of leather or canvas.) (SHTwJP, p. 276)

Kefia (Tur.): kefiye (colorful headgear among the Turks.) (SWO(b), p. 543)

Kolpak (Tur.): kalpak (high cap without a visor, cylindrical or conical in shape, made of fur or cloth, trimmed with fur, worn in the Middle Ages by Tatars, popular in Poland from the 15th to the 19th century.) (SWO(b), p. 569)

Kontusz (Tur.): biniş³¹ (the outerwear of the Polish nobility since the 16th century.) (WSWOiT, p. 409)

Meszty (Tur.): mest (lightweight slippers, especially cloth ones, with flexible bottoms.) (PSWO, p. 496)

Opończa (Tur.): pañço (a loose-fitting sleeveless coat without a cape, often with a hood.) (SWO(a), p. 508)

Papuć (Tur.): pabuç (half-shoe, a shoe traditionally worn by Polish highlanders, thin-soled boot, light slipper.) (SWO(a), p. 533)

Perkal (Fre. from Tur., from Per.): patiska (A strong, smooth, fine cotton cloth for underwear and bed linen, and for industrial use.) (PSWO, p. 586)

29 A large white cloth that women cover their heads with, a chador. See. "Tarama Sözlüğü" Türk Dil Kurumu Sözlükleri, erişim accessed 6 Mayıs 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

30 It comes from the city of "Fez" in Morocco.

31 "The garment worn by scholars over their robes." See. Mehmet Kanar, *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2011), 126

- Szarawary* (Tur.): şalvar (trousers, especially wide, puffed trousers, bags.) (SWO(a), p. 793)
- Tafta* (Ottoman Tur. from Per.): tafta (silk fabric with a delicate shine, rustling when moved; (maybe) a piece this fabric.) (SHETwJP, p. 562)
- Tulup* (Rus. from Tur.): tulup (long, loose fur (usually sheep), usually not covered with fabric.) (SWOiZOzA, p. 592)
- Tyftyk* (Tur.): tiftik (a type of cotton fabric.) (SWO(a), p. 862)

Words related to the state, state employees and their titles

- Aga* (Tur.): ağa (officer rank during the reign; title, dignity (also religious) in Eastern Mohammedans.) (PSWO, p. 22)
- Basza / Pasza* (Tur.): paşa (the governor, or commander of the troops in Türkiye.) (SWO(a), p. 48)
- Beglerbeg / Beglerbej* (Tur.): beylerbeyi (The governor, provincial governor in Türkiye.) (SWO(a), p. 50)
- Bej / beg* (Tur.): bey (formerly awarded in Türkiye to senior civil and military officials; title of the rulers of Tunisia during the Turkish protectorate.) (PSWO, p. 89)
- Chan* (Tur.): han (former title of the ruler, head of a province, in various, mainly Turkic and Mongolian countries, especially in Central Asia; part of a name, denoting royal or “noble” descent in Muslim Asian countries.) (SWOiZOzA, p. 97)
- Czauusz* (Tur.): çavuş (Turkish orderly, envoy.) (SWO(b), p. 200)
- Dywan* (Tur.): divan (Grand Council of State, supreme court in Türkiye.) (SWO(a), p. 123)
- Efendi* (Tur. from Gre.): efendi (-in Türkiye until 1935- lord, courtesy title; an Arab landowner or official in the Arab countries of the East.) (PSWO, p. 199)
- Ejalet* (Tur.): eyalet (circle, district in Türkiye, pashalik.) (SWO(a), p. 129)
- Emir* (Ottoman Tur. from Ara.): emîr (title for rulers in some countries of the Muslim East.) (SWO(c), p. 255)
- Ferman / Firman* (Tur. from Per.): ferman (order, mandate, permission, regulation (especially written), addressed by the Persian shah, sultan or Turkish vizier to subordinates or vassals.) (SWOiZOzA, p. 185)
- Kagan* (Old Tur.): kağan (in the Middle Ages: a title of ruler among many Turkic-speaking peoples, including the Khazars, taken over by the Kiev princes; also the person entitled to this title.) (SWO(c), p. 434)
- Kajmakan* (Tur. from Ara.): kaymakam (1. the chief of a Turkish district or lieutenant colonel. 2. in ancient Turkey: deputy of the grand vizier.) (SWO(b), p. 509)
- Kalem* (Tur.): kalem (Turkish Chamber of Accounts.) (SWO(a), p. 285)
- Medzlis* (Ottoman Tur. from Ara.): meclis (national assembly, tribunal, parliament in some countries of northern Africa and southwest Asia (Türkiye, Iran, Egypt).) (SWO(b), p. 703)

Muchtar (Ottoman Tur. from Ara.): muhtar (the head of a village or district in Türkiye.) (SWO(b), p. 747)

Mutesarîf (Tur.): mutasarrîf (head of the sanjak, head of a district in Türkiye.) (SWO(a), p. 462)

Otoman (Ottoman Tur.): Osmanlı (former name of the Turks, derived from the founder of the Ottoman (=Osman) dynasty; Turkish state.) (SHETwJP, p. 452)

Padyszach (Tur. from Per.): padişah (Title of the Shah of Iran, the Monarch of Afghanistan and the former Turkish Sultans.) (SWOiZO, p. 373)

Pasza (Ottoman Tur.): paşa (pasha, a title of high military and civilian dignitaries in some Muslim countries (outlawed in Türkiye in 1934, abolished in Egypt in 1952).) (PSWO, p. 576)

Sandzak (Tur.): sancak (flag; part of a pashalik, county, district in Türkiye.) (SWO(a), p. 702)

Seraj (Ottoman Tur. from Per.): saray (in Muslim countries: the residence of the ruler, especially the palace of the Sultan.) (SWO(c), p. 853)

Sultan (Tur. from Ara.): sultan (title of the ruler in Muslim countries. (in Türkiye until 1922).) (SWOiZO, p. 487)

Tamga (Tur.): damga (a sign on ancient Turkish and Tatar coins with the name and title of sultan or khan.) (SWOiZO, p. 503)

Ulus (Ottoman Tur.): ulus (-historical- estate of the Mongol khan; -formerly- settlement, camp of Turkic-Mongol tribes in Eurasia.) (PSWO, p. 800)

Wali (Ottoman Tur. from Ara.): vali (administrator of the province, an administrative-territorial unit in Türkiye.) (SWO(b), p. 1157)

Wezyr (Tur. from Ara.): vezir (high official of various Muslim countries, minister, councilor of state; (capital W.) the highest official in a Muslim state, especially in Ottoman Turkey.) (PSWO, p. 816)

Wilajet (Ottoman Tur. from Ara.): vilayet (in Ottoman Turkey, a province ruled by a pasha with the title of *wali*.) (SHTwJP, p. 459)

Words related to food and drink

Alycza (Aze. from Ottoman Tur.): alıç (a variety of plum, a thorny tree or shrub with edible yellow, red or black fruit, growing in the Caucasus and Western Asia; in Poland grown as plum rootstocks and as a hedge plant; the fruit of this plant.) (SWO(b), p. 38)

Arbuz (Old Kum., Armeno Kip., Crimean Tat., Kar., Ottoman Tur.): karpuz (a vegetable plant of the cucurbitaceae family and its fruit.) (SHTwJP, p. 18)

Bakalie (Tur. from Ara.): bakkaliye (raisins, figs, almonds, dates mixed with nuts, gingerbread, marmalades, a traditional Polish Christmas treat.) (SWOiZOzA p. 58)

Baklawa (Tur., Ara.): baklava (a very sweet Turkish dessert made of thin sheets of dough layered with honey and nuts.) (SWO(c), p. 97)

Buza (Tur.): boza (a refreshing drink of eastern origin in the form of tang, usually prepared from oat flour or millet.) (SWO(c), p. 139)

Chatwa (Tur. from Ara.): helva (a hard, crumbly, sweet paste made of sesame seeds ground in honey.) (PSWO, p. 130)

Hatwa / Hajwa (Tur.): helva (A sweet cake made of nuts, flour, honey and hemp oil, used as a delicacy.) (SWO(a), p. 221)

Jogurt (Tur.): yoğurt (a sour drink made from boiled cow's milk, fermented using a special leavening.) (SWOiZO, p. 243)

Kaczan (Rus. *koczan*, Ukr. *kaczan*, maybe from Tur.): koçan (1. cabbage core. 2. corn on the cob.) (SWO(b), p. 508)

Kajmak (Rus. from Tur.): kaymak (Kajmak: a mass of thickened milk and sugar, usually with the addition of coffee, chocolate, juices, etc., for filling or layering dessert cakes.) (SWOiZO, p. 247)

Kawon (Tur.): kavun (melon) (SWO(a), p. 304)

Kebab (Tur.): kebab (a dish of Turkish origin, prepared with pieces of meat (usually lamb), roasted with onion, pepper, eggs and rice.) (SWO(b), p. 543)

Kumys (Ukr., Rus., Old Rus., from Tur.-Kum.): kımız (intoxicating drink made from mare's milk, used and highly valued among the peoples of eastern Europe and Asia.) (SHETwJP, p. 360)

Mastika (Eng. from Tur.): mastika (alcoholic drink flavoured with mastic and aniseed oil.) (PSWO, p. 486)

Musaka (Ottoman Tur. from Ara.): musakka (less commonly, *mussaka*: a casserole made of alternately layers of minced meat and vegetables (tomatoes, onions and eggplants), popular in Greek, Turkish and Bulgarian cuisine.) (SWO(c), p. 640)

Pilaw / Pilaf (Tur. from Per.): pilav (a favorite Eastern dish, consisting of fatty mutton cooked with rice and topped with butter.) (SWO(a), p. 571)

*Rachatlukum*³² (Ottoman Tur. from Ara.): latilokum (a sweet eastern delicacy with a gelatinous consistency, made of wheat starch and sugar, cut into cubes, usually sprinkled with powdered sugar.) (SWO(b), p. 929)

Raki (Tur.): rakı (Turkish vodka usually distilled from fermented raisins, sometimes from figs or dates with aniseed added for flavor.) (SWOiZOzA, p. 481)

Sazan (Rus. from Tur.): sazan (wild carp of the Black and Caspian Sea basins, the ancestor of farmed forms that have re-wilded in European rivers and lakes.) (SWOiZO, p. 456)

Sorbet (Ita. from Ottoman Tur., from Ara.): şerbet (a cold drink made of fruit juices and sugar with the addition of alcohol.) (SHETwJP, p. 528)

32 It has passed into the Turkish language from the Arabic synthetic verbal compound *rāḥat + hulḳūm* (throat soothing) and is no longer used. In current Turkish, the word *lokum* is used.

*Szaszłyk*³³ (Rus. from Ottoman Tur.): şaşlık (a dish made of pieces of mutton layered with slices of pork fat, impaled on a spit and baked.) (SWOiZO, p. 495)

Tatla (Tur.): tatlı (a type of eastern sweet delicacy.) (SWO(c), p. 924)

Words related to customs and traditional tools

Bajram (Ottoman Tur.): bayram (the name of two major Muslim holidays: the Great Bayram at the end of Ramadan and the Small Bayram celebrated 70 days later³⁴.) (SWOiZOzA p. 58)

Bazar (Tur. from Per.): pazar (square or room with stalls and booths where a variety of goods are sold; market, marketplace.) (SWO(b), p.116)

Czajnik (Rus. *czajnik*, Tur., Mon. *čaj*, from Northern Chi. *čha-ye*): çaydanlık (a lidded, round-bellied aluminum or enameled vessel with a spout, used for boiling water for tea; teapot.) (SWO(b), p. 200)

Handżar (Ottoman Tur. from Ara.): hançer (Turkish knife curved at the end, usually with a handle set with diamonds; khanjar; dagger.) (SWO(b), p. 415)

Harem (Ottoman Tur. from Ara.): harem (1. a part of a traditional Muslim home inhabited by women, where foreign men are not allowed to enter; seraglio. 2. the wives and concubines of a Muslim and their children living there.) (SWO(c), p. 352)

Kardasz / kierdasz (Tur.): kardeş (brother, kinsman, friend, compatriot, one-tribe.) (SWO(a), p. 296)

Kindzał (Rus. from Tur.): hançer (a type of dagger, a long, double-edged knife, straight or curved, with a short handle, used by Caucasian tribes and the Turks.) (SWO(b), p. 548)

Makrama (Tur. from Ara.): makrome (decorative openwork fabric made of threads or strings tied in knots or braided.) (SWO(c), p. 578)

Ramazan (Ottoman Tur. from Ara.): ramazan (the ninth month in the Muslim lunar calendar, also a strict fast binding on Muslims, observed every day from dawn to dusk.) (SHETwJP, p. 470)

Turban (Tur.): türban (Turkish turban made of fabric, used as a head covering.) (SWO(a), p. 860)

Words related to religion

Baba (Ottoman Tur.): baba (Muslim hermit.) (SHTwJP, p. 27)

Derwisz (Ottoman Tur. from Per.): derviş (member of a Muslim religious brotherhood of a mystical nature.) (SWO(b), p. 225)

Hadżi (Ottoman Tur. *hadży*, Per. *hadži*, from Ara. *hadždž*): hacı (a Muslim who made the pilgrimage to Mecca.) (SWO(b), p. 412)

33 It is stated that this word passed from Turkish into Russian and from Russian into Polish. That's why the ingredients used for the dish differ.

34 Namings such as *Great Holiday* - *Small Holiday* may differ according to the holiday among the sources. For example, unlike the source above, it is stated in another source as follows: a Muslim holiday that falls at the end of the month-long fasting - Ramadan (Small Bayram) and 70 days after that (Great Bayram). See: (SWO(c), 96.

Hodža / Chodža / Hodzia (Tur.): hoca (spiritual teacher among Muslims.) (SWO(a), p. 237)
Kismet (Ottoman Tur. from Ara.): kısmet (in Muslims, mainly Turkish: the fate destined for every person.) (SWO(c), p. 466)

Meczet (Ottoman Tur. from Ara.): mescit / cami (Muslim temple with a tower and a crescent moon on top.) (SHETwJP, p. 392)

Medrese (Ottoman Tur. from Ara.): medrese (higher education institution, especially attached to mosques, a clerical academy.) (SHETwJP, p. 393)

Minaret (Fre. from Tur., from Ara.): minare (the tower of a mosque from which the muezzin calls the faithful to prayer.) (SWO(c), p. 617)

Muezin (Ottoman Tur. from Ara.): müezzın (in Islam: a person who calls all the faithful from the minaret to prayer five times a day.) (SWO(c), p. 638)

Mufti (Ottoman Tur. from Ara.): müftü (Muslim scholar and theologian, expert in Islamic law, issuing official rulings on religious and legal matters.) (SWO(c), p. 638)

Mulla (Tur. from Ara.): molla (title given (mainly in Türkiye) to a Muslim cleric with the meaning: master, saint, etc.) (SWO(b), p. 749)

Namaz (Tur. from Per.): namaz (the obligatory Muslim prayer recited five times a day; salat.) (SWO(b), p. 755)

Tekkie (Tur.): tekke (Mohammedan monastery.) (SWO(a), p. 820)

Ulema / ulem (Tur.): ulema (learned jurist, theologian and cleric among the Turks.) (SWO(a), p. 866)

Words related to tools, equipment and objects

Arba (Tur.): araba (two-wheeled cart of Mongols, Kyrgyz.) (SWO(a), p. 29)

Arkan (Tur.): urgan (a long rope or thong with a loop, usually tied to a saddle, used by shepherds and nomadic peoples to catch game, especially horses, and in battle to pull an opponent from the saddle.) (SWO(c), p. 69)

Buñczuk (Ukr. from Tur.): boncuk (a string of beads around the horse's neck, which is the insignia of the commander riding it.) (SWO(c), p. 137)

Cybuch (Tur.): çubuk (a tube on which a pipe with tobacco for smoking is placed.) (SWO(a), p. 87)

Czaprak (Tur.): çaprak (a covering for a horse) (SWO(a), p. 91)

Czerdak (Rus. from Ottoman Tur.): çardak (type of veranda, often on a flat roof, in houses built in the East, especially Türkiye.) (SWO(b), p. 201)

Dubas (Ukr. maybe from Tur.): tombaz (an old Polish small rowing and sailing river vessel for transporting goods, used in the 16th-18th centuries.) (SWO(b), p. 249)

Dziwer (Tur.): cevher (pattern on Damascus steel.) (SWO(a), p. 123)

Filizanka (Rum *filigean*, from Ottoman Tur. *fındzan*, from Per. *fındzān*): fincan (a cup with a handle, usually made of porcelain or faience, used for drinking tea, coffee, etc.) (SWO(b), p. 339)

Gajdy (Tur.): *gayda* (a folk wind musical instrument consisting of a leather purses and two pipes, one of which is used to play a melody, the other gives a long-drawn-out bass; bagpipe.) (SWO(b), p. 374)

Imbryk (Tur.): *demlik* (a vessel for brewing tea, coffee.) (SWO(a), p. 250)

Jatagan (Ottoman Tur.): *yatağan* (Turkish crooked sabre.) (SHTwJP, p. 169)

Kabura (Rus. from Tur.): *kubur* (leather holster for a gun.) (SWOiZOzA, p. 274)

Kaik (Tur.): *kayık* (Turkish long narrow boat made of light wood.) (PSWO, p. 363)

Kalem (Tur.): *kalem* (writing reed; pen; writing.) (SWO(a), p. 285)

Kańczug (Ukr. maybe from Tur.): *kamçı* (whip made of a braided thong fixed onto a short stick.) (SWO(c), p. 444)

Kapciuch (Tur.): *kapçık* (tobacco pouch.) (SWO(b), p. 522)

Kapkan (Tur.): *kapan* (baited trap formerly used for wolves, foxes and martens.) (SWO(a), p. 524)

Kendyr (Ottoman Tur.): *kendir* (bast fiber obtained from the stems of (*Apocynum venetum*), a wild herbaceous plant, used for cordage.) (SWO(b), p. 544)

Kiesa (Tur.): *kese* (money bag, pouche, purse.) (SWO(a), p. 306)

Kilim (Tur. from Per.): *kilim* (two-sided, woollen, patterned decorative fabric for the wall or floor.) (SWOiZOzA, p. 291)

Kobza (Tur.): *kopuz* (folk musical instrument consisting of a pipe and a bellows held under the arm for pressing; an old-fashioned lyre.) (SWO(a), p. 312)

Kolczan (Tur.): *okluk / okdanlık* (arrow case for a bow, worn at the belt or on a strap over the shoulder or attached to the saddle.) (SWO(c), p. 483)

Koncerz (Old Cze. *končič*, maybe from Ottoman Tur. *hanczer*, *handžer*, from Ara. *handžar*): *hançer* (cutting weapon with a straight, long blade, designed for stabbing, used by heavy cavalry in Poland, Hungary and the East from the 15th to the mid-18th century.) (SWO(b), p. 579)

Korbacz (Hun. from Ottoman Tur.): *kirbaç* (horsewhip, riding whip, whip with a short handle and a long (braided) leather strap.) (PSWO, p. 423)

Kord (Tur. from Per.): *kârd* (all side arms, especially the short sword.) (SWO(b), p. 599)

Kutas (Ukr. from Tur.): *kotas / kotaz / kutas* (ornamanet made of thread, silk, wool, string, etc., in the shape of a brush; weed.) (SWO(b), p. 626)

Makata (Ottoman Tur. from Ara.): *makat*³⁵ (patterned silk fabric, gold or silver, for hanging on walls and in tents, or for covering furniture.) (PSWO, p. 474)

Mazut (Rus. from Tur., from Ara.): *mazot* (dense oily liquid remaining after the distillation of crude oil, used as boiler fuel, raw material for the production of lubricants or (after cracking) gasoline and light diesel oils.) (SWOiZOzA, p. 362)

35 "Low sofa with cushions." See. Şükürü Halûk Akalın et al., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 1611.

Nargile (Tur. from Per.): nargile (pipe used mostly in the Middle East in which smoke passes through a vessel of water and very long, flexible pipes.) (PSWO, p. 524)

Safian (Rus. from Tur., from Per.): sahtiyān (thin, soft, dyed goat skin, formerly used for the uppers of light footwear and leather goods, today for book bindings, furniture upholstery, etc.) (SWOiZOzA, p. 504)

Sagan (Rus., from Tur. *sağān*, from Ara. *šahn*): kazan (A large cooking pot, made of iron or copper, used mainly in the countryside.) (SWO(b), p. 987)

Sepet (Ottoman Tur.): sepet (-formerly- box for storing jewels, documents, etc.) (SWO(b), p. 1008)

Sofa (Fre. from Tur. from Ara.): sedir (soft couch, usually with bolsters replacing the arms and backrest.) (SWO(c), p. 867)

Surma (Ottoman Tur. from Per.): zurna (a wind instrument formerly used in the army; a type of metal trumpet covered with leather.) (SHTwJP, p. 386)

Szatra / szater (Hun. from Tur.): çadır (camp, gypsy camp; (formerly) a tent.) (SWOiZOzA, p. 556)

Tapczan (Ukr. from Tur.-Kar.): çekyat (sleeping furniture consisting of a rectangular wooden box with mesh and springs and a mattress, sometimes upholstered with decorative fabric.) (SWO(b), p. 1091)

Taraban (Ukr. from Tur.): daraban (a drum in the shape of an elongated cylinder, used in the former army.) (SWO(c), p. 923)

Zyle (Ottoman Tur. from Per.): zil (Janissary musical instrument made up of bells and brass, fixed on a long stick.) (SHTwJP, p. 469)

Words related to army, ranks and war equipments

Asawula / Asaula / Asaul (Kipchak languages or Ottoman Tur.): başbuğ (commander of a cavalry unit in the former Cossack army; deputy ataman of the Zaporozhian Cossacks.) (SHTwJP, p. 20)

Ataman (Ukr. from Old Rus., from Tat.): ataman (military leader in the Cossacks.) (SHTwJP, p. 22)

Bandera (Ottoman Tur. *bandyra*, from İta. *bandiera*, from Germanic lang. *band*): bandıra (a flag indicating the nationality of a merchant ship or warship.) (SWO(b), p.107)

Baszybuzuki (Tur.): başıbozuk (irregular Turkish troops without military discipline, distinguished by their bravery.) (SWO(a), p. 48)

Buzdygan (Tur.): bozdoğan (a mace with a head split into 6 - 8 steely feathers, a weapon and a sign of the dignity of commanders -16th - 18th centuries-). (SWOiZO, p. 81)

Czajka (Tur.): şayka (a small Cossack war boat.) (SWO(a), p. 91)

Dzida (Ottoman Tur.): cida (ancient weapon consisting of an arrow-shaped blade mounted on a long shaft, being a lighter version of the spear or pike.) (SWO(b), p. 263-264)

Dziryt (Ottoman Tur. from Ara.): cirit (type of spear with a short shaft and a narrow point, commonly used as a hunting and war weapon for close or ranged combat.) (SHTwJP, p. 113)

Janczar / Janiczar (Tur.): yeniçeri (Mohammedan soldier of the Turkish infantry, adopted Christian child.) (SWO(a), p. 275)

Jasyr (Tur.): esir (captivity among the Tatars or Turks; prisoners and captives taken by them.) (PSWO, p. 353)

Kalkan (Tur.): kalkan (shield, buckler.) (SWO(a), p. 287)

Karawusz (Tur.): karavaş (slave, farmhand.) (SWO(a), p. 295)

Kawas (Tur.): kavas (Military police and gendarme in Türkiye.) (SWO(a), p. 304)

Muszyr (Tur.): müşir (General of the Turkish army.) (SWO(a), p. 462)

Oda (Ottoman Tur.): oda (sleeping chamber for Janissaries, accommodating 100-150 soldiers; Janissary dwelling, barracks; hut.) (SHTwJP, p. 303)

Orda (Tur.-Tat.): ordu (camp of Tatar troops; in former Poland also the name of the whole of these troops; horde) (SWO(c), p. 680)

Sahajdak (Ukr. from Tur.): sadak (bow case and quiver of arrows; quiver.) (SWO(b), p. 988)

Semen (Ukr. from Ottoman Tur., from Per.): seymen / seğmen (court Cossack in ancient Russia) (SWOiZOzA, p. 517)

Seraskier (Ottoman Tur. *serasker*, Per. *sār*, Ara. *askar*): serasker (-in ancient Turkey-commander-in-chief, later minister of war.) (SWOiZOzA, p. 519)

Spah / spahis (Fre. from Ottoman Tur. *sipahi*, from Per. *sipāhi*): sipahi (-historical- from the 14th to the 19th century: soldier of heavy, regular Turkish cavalry.) (SWO(b), p. 1029)

Ulan (Old Rus. from Tur.-Tat.): oğlan (a soldier of light cavalry, armed with lances, sabres and pistols, and later also with carbines, created in Poland in the 18th century and existing until World War II.) (SWO(b), p. 1144)

Words encountered in daily life, place names

Arszyn (Rus. from Tur.): arşın (a unit of length equal to approximately 3/4 of a meter, used in Russia before 1918 and in several other countries until the introduction of the metric system.) (SWO(c), p. 71)

Aryk (Rus. from Tur.): arık (in Turkestan: irrigation canal.) (SWOiZO, p. 45)

Aul (Tur.): avul (a settlement of Caucasian highlanders and some former nomadic tribes in Central Asia.) (SWO(b), p. 91)

*Bachmat*³⁶ (Old Rus. from Tur. and Per.): at (a small, stocky, very resilient riding horse, formerly used by Tatar and Polish cavalry.) (SWO(b), p. 101)

Bakszysz (Tur. from Per.): bahşiş (donation, a tip, a gift, a bribe, mainly in the Middle East and North Africa.) (SWO(b), p. 103)

36 It was formed by the combination of the words *pehn*, meaning 'wide, broad' which was transferred from Persian to Ottoman Turkish, and *at* meaning 'horse' in contemporary Turkish.

Basztan (Rus., Ukr., Tur., from Per.): bostan (garden on the Black Sea steppes, intended for cultivation vegetable plants, mainly watermelons, melons and cucumbers.) (SWO(b), p.114)

Buran (Rus. from Tur.): boran (violent and dangerous storm, accompanied by a snowstorm, blowing frequently in winter from the north-east in central and southern Siberia.) (SWOiZO, p. 80)

Chandra (Rus. maybe from Tur.): buhran (state of depression and discouragement, caused by some failures or loneliness, sometimes without cause.) (SWO(c), p. 150)

Czaban (Ukr. from Ottoman Tur.): çoban (shepherd of sheep or oxen.) (SWO(b), p. 200)

Falagi (Ottoman Tur. from Ara.): falaka (type of physical punishment used in ancient Turkey.) (SHTwJP, p. 125)

Fatalach / Fatalaszek (Tur.): paçavra (rubbish, rags, junk; a trifle, a bagatelle.) (SWO(a), p. 166)

Giaur (Tur.): gâvur (contemptuous name given by Mohammedans to disbelievers; unfaithful.) (SWO(a), p. 201)

Hajda (Tur.): haydi (an exclamation expressing urgency; onward, forward, ride.) (SWO(b), p. 412)

Haracz (Ottoman Tur. from Ara., from Gre.): haraç 1. (a payment extorted from someone by force and threats, usually by criminals; ransom.) 2. (a tax formerly levied on the non-Muslim population in Muslim countries.) (SWO(c), p. 351)

Jurta (Rus. from Tur.): yurt³⁷ (circular tent, hut, covered with deerskins or flet, used by nomads of central Asia and southern Siberia.) (PSWO, p. 359)

Kantar (Ottoman Tur. from Ara., from Gre.): kantar (a hundredweight unit of weight, which in Ottoman Turkey equaled 56 kg.) (SHETwJP, p. 291)

Kary (Ukr. from Tur.): kara (horse color: black.) (SWO(c), p. 453)

Kiosk (Fre. from Ottoman Tur. *köszk*, from Per. *kūszk*): köşk (in Islamic architecture: a decorative summer palace in the form of a garden pavilion or villa.) (SWO(b), p. 549)

Koczować (Rus. from Tur.): göçebe yaşamak (about peoples, tribes: to lead a nomadic lifestyle.) (SWO(c), p. 474)

Komitadži (Tur.): komitacı (commander of the insurgents on the Balkan Peninsula.) (SWO(a), p. 319)

Konak (Ottoman Tur.): konak (in Türkiye and some Balkan countries, a large edifice, especially one used as an official residence.) (SWOiZO, p. 272)

Kozak (Ukr. from Tur.): kazak (member of a group of people forming a free state in the feudal society of the former Polish-Lithuanian Commonwealth and the Muscovite state, living in Ukraine and south-eastern Russia, having a separate military organization.) (SWO(b), p. 607)

37 “The tent in which nomadic Turks lived.” See: Akalın et al., *Türkçe Sözlük*, 2617.

Kulis (Eng. from Hin., from Tur.): kul³⁸ (labourer used for the lowest and least paid jobs, usually a carrier.) (SWO(c), p. 527)

Kurdesz (Ottoman Tur.): kardeş (feast song; feast companion, companion.) (SHETwJP, p. 363)

Kurhan (Old Rus. from Tur.-Kum.): kurgan (embankment; grave mound, high grave.) (SHETwJP, p. 363)

Liman (Rus. from Ottoman Tur., from Gre.): liman (shallow sea bay on the northern coast of the Black and Azov Seas, usually separated from the open sea by a spit -sandbar-) (SWOiZOzA, p. 338)

Majdan (Tur. from Per.): meydan (square in a village, a military camp, a stronghold; yard.) (SWO(b), p. 678)

Odaliska (Fre. from Tur.): odalık (female slave in former Türkiye, mainly in the Sultan's harems.) (SWOiZOzA, p. 405)

Ogier (Tur.): aygır (uncastrated, ungelded horse, stud.) (SWO(a), p. 500)

Palanka (Tur.): palanka (a fortification made of earth, surrounded by a ditch and a palisade.) (SWO(a), p. 528)

Szakał (Fre., Tur. from Per. maybe from San.): çakal (a person who profits from another's misfortune.) (SWO(c), p. 905)

Tabor (Ukr. from Tur.-Tat.): tabur (a larger group of people wandering together or gathered at a rest stop; camp.) (SWO(b), p. 1085)

Walida sultan(k)a (Ottoman Tur. from Ara.): valide sultan (mother of the reigning sultan, mother sultan.) (SHETwJP, p. 617)

Conclusion

Interaction between languages takes place on three bases: interaction between languages because of neighbourhood and coexistence; the language of the conquered country influencing the language of the conquerors; the language of the conquering country influencing the language of the conquered country. Since there was no war of conquest between the two states directly on their lands during the relationship dating back to the Ottoman period, the vocabulary of the two states borrowed words in different fields other than military and war terms.

The presence of words of Turkish origin in Polish is related to the political, military, and commercial relations between Poles and Turks throughout history. The migration of Tatars to Poland and their military service here is an important part of this interaction. Additionally, the fact that the Ottoman Empire was a neighbor of Poland for a period explains this exchange of words.

The words of Turkish origin in Polish are words that have passed through different Turkish languages during various periods of history. These words are indicators of the cultural and linguistic richness of Polish. During the borrowing process, words were adapted to the grammatical and phonetic features of Polish. Throughout its history, Polish has borrowed

38 "Slave." See. Kanar, *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, 477.

many words from German, French, Latin, English as well as Turkish languages. This process has helped enrich the language and provide a wider range of meanings in communication. The historical development of Turkish-derived words in Polish starts from the Proto-Turkish period and continues through different Turkish dialects in various periods. During this period, relations between Turkish tribes such as the Huns and Khazars with the Slavs began to emerge. During the Old Turkish period, interaction occurred with Bulgarians, Pechenegs, Cumans and Kipchak Tatars. The Middle Turkish Period was the period when the relations of Slavic peoples with the Turks continued in different branches. Particularly the Middle Kipchak dialects, spoken in the east and southeast of Poland, have been an important source of many Turkish words to Polish. These dialects were widely spoken until the 17th century. The borrowed words in Polish have undergone semantic changes over time. The language difference between the young generation and the middle-aged is an indicator of these changes.

The analysis of Turkish-origin words in Polish vocabulary reveals a significant interlingual interaction that has shaped the linguistic landscape of both languages. Through centuries of contact, primarily driven by historical events such as migrations and political relationships, Turkish words have permeated Polish, contributing to its cultural and linguistic richness. The adaptation of these borrowings, both in meaning and form, underscores the dynamic nature of language evolution. While excessive borrowing might pose risks to linguistic identity, the historical borrowings between Polish and Turkish illustrate a beneficial cultural and communicative exchange.

Abbreviations

Ara.:	Arabic
Aze.:	Azerbaijani
Chi.:	Chinese
Cze.:	Czech
Eng.:	English
Fre.:	French
Gre.:	Greek
Hin.:	Hindi
Hun.:	Hungarian
Ita:	Italian
Kar.:	Karaim
Kip.:	Kipchak
Kum.:	Kuman (Cuman, Kipchak)
Mon.:	Mongolian
Ottoman Tur.:	Ottoman Turkish
Per.:	Persian

- PSWO: Władysław Kopaliński, *Podręczny słownik wyrazów obcych*, (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 1999).
- Rum. : Romanian
- San.: Sanskrit
- SHETwJP: Stanisław Stachowski, *Słownik historyczno-etymologiczny turcyzmów w języku polskim*, (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2014).
- SHTwJP: Stanisław Stachowski, *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim*.
- SWO(a): Michał Arct, *Słownik wyrazów obcych*, (Warszawa: Księgarnia Michała Arcta, 1918).
- SWO(b): Elżbieta Sobol, *Słownik wyrazów obcych*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999).
- SWO(c): Lidia Wiśniakowska, *Słownik wyrazów obcych*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004).
- SWOiZO: Władysław Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1988).
- SWOiZOzA: Władysław Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007).
- Tat.: Tatar
- Tur.: Turkish
- Ukr.: Ukrainian
- WSWOiT: Andrzej Markowski and Radosław Pawelec, *Wielki słownik wyrazów obcych i trudnych*, (Kraków: Wydawnictwo Wilga, 2001).

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

References / Kaynaklar

- Akalın, Şükrü Halûk et al., *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Arct, Michał. *Słownik wyrazów obcych*. Warszawa: Księgarnia Michała Arcta, 1918.
- Aydın, Mehmet. *Dilbilim El Kitabı - Temel Kavramlar ve Konular*. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2014.
- Boryś, Wiesław. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005.
- Budu, Mariana. "Türkçeden Rusçaya Geçen Kelimelerin Fono-Morfo-Semantik Başkalaşması", *Yeni Türkiye Dergisi Türk Dili Özel Sayısı 2* (2018): 267-282.

- Fałowski, Adam. "Ile jest słów pochodzenia ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie ogólnej?", *LingVaria* 18/1(35) (2023): 63-72.
- Haugen, Einar. "The Analysis of Linguistic Borrowing", *Language* 26/2 (1950): 210-231.
- Kanar, Mehmet. *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2011.
- Karaağaç, Günay. *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.
- Karaağaç, Günay. *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.
- Kerimoğlu, Caner. *Genel Dilbilime Giriş*. Ankara: Pegem Akademi, 2017.
- Kopaliński, Władysław. *Podręczny słownik wyrazów obcych*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 1999.
- Kopaliński, Władysław. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1988.
- Kopaliński, Władysław. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007.
- Kuryłowicz, Beata. "Cechy wschodniosłowiańskie w polskich źródłach rękopiśmiennych z Podlasia drugiej połowy XVI wieku. Przyczynek do dziejów kontaktów polsko-ruskich" *Międzynarodowa Konferencja Naukowa 'Języki ruskie w rozwoju historycznym i kontaktach z polszczyzną'*, Edited by Lilia Citko (Białystok: Wydawnictwo Prymat, 2018): 157-178.
- Lessing, Ferdinand D. *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Translated by Günay Karaağaç. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.
- Majtczak, Tomasz, Bożena Sieradzka-Baziur and Dorota Mika. "O zapożyczeniach turkijskich w języku polskim", *Roczniki Humanistyczne* 61/6 (2013): 93-107.
- Markowski, Andrzej and Radosław Pawelec. *Wielki słownik wyrazów obcych i trudnych*. Kraków: Wydawnictwo Wilga, 2001.
- Moklicya, Andrij Volodimirovic. *Leksikologiya sucasnoyi pol's'koyi movi: Navcal'no-metodichni materialy do kursu vidannya druge*. Luc'k: SNU imeni Lesi Ukrayinki, 2018.
- Öztürk, Abdulkadir, Yıldız Hüseyin and Işıl Arslan. "Karaycadaki Alıntı Kelimelere Katkıları", *Türkoloji* 107 (2021): 19-30.
- Öztürk, Abdulkadir. "Karaycadaki Alıntı Kelimeler". *Gazi Türkiyat* 16 (2015): 143-164.
- Skudrzykova, Aldona. "Dobry zwyczaj - Zapozyczaj?". *Postscriptum* 2-3/42-43 (2002): 29-33.
- Sobol, Elżbieta. *Słownik wyrazów obcych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999.
- Stachowski, Stanisław. *Słownik historyczno-etymologiczny turcyzmów w języku polskim*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2014.
- Stachowski, Stanisław. *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2007.
- Szymczak, Mieczysław (Edited by). *Słownik języka polskiego I-III*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna, 1988-1989.
- Tokarski, Jan (Edited by). *Słownik wyrazów obcych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972.
- Walczak, Bogdan. *Zarys dziejów języka polskiego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1999.
- Wiśniakowska, Lidia. *Słownik wyrazów obcych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004.

Online references

Türk Dil Kurumu Sözlükleri. “Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü”. Accessed May 6, 2024. <https://sozluk.gov.tr/>

Türk Dil Kurumu Sözlükleri. “Tarama Sözlüğü”. Accessed May 6, 2024. <https://sozluk.gov.tr/>.

Отражение народных представлений турецкого и русского обществ в фразеологических единицах на примере слова *золото*

The Reflection of Turkish and Russian Folk Beliefs in Phraseological Units: A Case Study of the Word Gold

Türk ve Rus Halk Düşüncesinin Kalıplaşmış Dil Birimlerine Yansıması: “Altın” Kelimesi Örneği

Hakan SARAÇ¹

***Corresponding author/Sorumlu yazar:**
Hakan Saraç (Dr. Öğr. Üyesi), Anadolu
University, Faculty of Letters, Department of
Russian Language and Literature,
Eskişehir, Türkiye
E-mail: h_sarac@anadolu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0103-4029

Submitted/Başvuru: 08.10.2024
Revision requested/Revizyon talebi:
27.10.2024
Last revision received/Son revizyon:
04.11.2024
Accepted/Kabul: 15.11.2024

Citation/Atf: Saraç, Hakan. "The Reflection of Turkish and Russian Folk Beliefs in Phraseological Units: A Case Study of the Word Gold." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 34, 2 (2024): 585-608.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1563219>

АННОТАЦИЯ

Язык выступает в качестве универсальной семиотической системы, служащей для выражения эмоций и когнитивных процессов представителей различных культур и обществ. С этой точки зрения язык является ключевым кодом для дешифровки ментальности общества. В последние годы все больше исследователей проявляют интерес к изучению культурной составляющей языка. Благодаря этому современная лингвистика активно занимается изучением того, как различные культурные способы восприятия и интерпретации мира отражаются в произведениях устной культуры, используя новые и современные методики. Одним из наиболее ярких культурных символов, отражающих народное представление в турецком и русском языках, является слово «золото». Являясь символом власти, господства, благосостояния и богатства в истории как турецкого, так и русского народов, «золото» служит важным ключом к пониманию мировоззрения человека и общества в этих культурах. Следы народных представлений о золоте в турецкой и русской культурах особенно заметны в устойчивых языковых единицах. Заметно, что культурный символ «золото», помимо своего основного значения 'драгоценного металла', в фигуративных выражениях наделяется дополнительными смысловыми оттенками и специфическими характеристиками. В рамках данного исследования с помощью семиотических и лингвокультурологических методов был проведен сопоставительный анализ устойчивых выражений, идиом и пословиц на турецком и русском языках, содержащих лексему «золото», с целью выявления и описания представлений и интерпретаций, формирующих турецкое и русское народное представление относительно «золота». Проведенное исследование показало, что народные представления о «золоте» представлены разнообразными лексическими единицами как в турецком, так и в русском языках, однако в мировоззренческих установках, отраженных в этих языках, наблюдаются как общие черты, так и различия.

Ключевые слова: Турецкий Язык, Русский Язык, Народные Представления, Фразеологические Единицы, Золото

ABSTRACT

Language serves as a universal semiotic system that allows for the expression of emotions and cognitive processes of individuals from various cultures and societies. From this perspective, language is a key code for deciphering societal mentalities. In recent years, there has been a growing interest among researchers in studying the cultural component of language. As a result, contemporary linguistics is actively engaged in exploring how different cultural ways of perceiving and interpreting the world are reflected in oral culture, utilizing new and modern methodologies. One of the most striking cultural symbols that reflects popular beliefs in both Turkish and Russian languages is the word "gold". As a symbol of power, dominance, prosperity, and wealth in the history of both Turkish and Russian peoples, "gold" serves as a crucial key to understanding the worldview of individuals and societies within these cultures. Traces of popular beliefs about "gold" in Turkish and Russian cultures are particularly evident in stable language units. It is noticeable that the cultural symbol of "gold", beyond its primary meaning as a 'precious metal', acquires additional semantic nuances and specific characteristics in figurative expressions. This study employs semiotic and linguoculturological methods to conduct a comparative analysis of set expressions, idioms, and proverbs containing the lexeme "gold" in Turkish and Russian. The aim is to identify and describe the representations and interpretations that shape Turkish and Russian folk understandings of "gold". The conducted research has shown that popular beliefs about "gold" are represented by a variety of lexical units in both Turkish and Russian languages, however, in the worldviews reflected in these languages, there are both common features and differences.

Keywords: Turkish Language, Russian Language, Folk Beliefs, Phraseological Units, Gold

ÖZ

Dil, dünya üzerindeki toplumların duygu ve düşüncelerini yansıtan evrensel bir kod sistemidir. Bu açıdan dil, toplumların düşünce tarzının anlaşılmasında anahtar görevi üstlenmektedir. Son yıllarda, araştırmacılar dilin kültürel boyutunu incelemeye yönelik artan bir ilgi ve merak söz konusudur. Bu sayede modern dilbiliminde, farklı kültürlerden toplumların dünyayı algılama ve yorumlama biçimlerinin sözlü kültür ürünlerine yansımaları kültürdilbilimin yöntemleri çerçevesinde yoğun olarak araştırılmaya başlanmıştır. Türk ve Rus dillerindeki halk düşüncesini en belirgin yansıtan kültürel sembollerden biri de "altın" sözcüğüdür. Zira "altın", birçok toplumda olduğu gibi, Türk ve Rus tarihinde de güç, hakimiyet, refah ve zenginlik gibi kavramların temsil ifadesi olarak insana ve hayata ilişkin bakış açılarına dair ipuçları sunmaktadır. Türk ve Rus kültürlerinde "altın" ile ilgili halk düşüncelerinin izlerini özellikle de kalıplaşmış dil birimlerinde bulmak mümkündür. Kültürel sembol olarak "altın"ın, "yüksek değerli madde" temel manasının dışında figüratif anlamlarla donatılmış dilsel ifadelerde birtakım spesifik anlam ve özellikler kazandıkları göze çarpmaktadır. Bu sebeple bu çalışmada, "altın" ile ilgili Türk ve Slav halk düşünce dünyasını oluşturan algılamalar ve yorumlamaların belirlenmesi ve betimlenmesi amacıyla; Türk ve Rus dillerinde "altın" sözcüğünün geçtiği kalıp sözler, deyim ve atasözleri göstergebilimsel ve kültürdilbilimsel yöntemlerle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Araştırma neticesinde, "altın" ile ilgili halk düşüncelerinin Türkçe ve Rusçanın söz varlığında çeşitli olmasının yanında iki dilde de ortak ve farklı dünya görüşlerinin olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk Dili, Rus Dili, Halk Düşüncesi, Kalıplaşmış Dil Birimleri, Altın

EXTENDED ABSTRACT

Language serves as a mechanism reflecting the emotions, thoughts, and accumulated knowledge of societies with diverse ethnic backgrounds through symbols. In this regard, language can be said to fulfill a significant function in understanding the thought patterns and behavioural norms of societies. Therefore, resorting to the oral cultural products in language is necessary for revealing, analysing, and interpreting the thought structure, worldview, and cultural heritage of a society. Lexical assets of language, such as idioms, proverbs, and fixed expressions, vividly reflect the shared history, belief system, and cultural values of societies. Particularly in recent years, there has been a growing interest and curiosity among researchers in examining the cultural dimension of language. As a result, in Modern Linguistics, the reflection of how societies from different cultures perceive and interpret the world through verbal cultural products has been extensively researched within the framework of cultural linguistic methods.

Cultural linguistics, which investigates the interaction between language and culture within the framework of cultural linguistic methods, allows us to interpret linguistics data. These interpretations enable us to determine the values, beliefs, and worldview of societies, and to see the perspectives of different societies regarding these concepts. The aim of this study is to uncover and understand the thought patterns of the Turkish and Russian people, which are distinct religious, social, and cultural entities. To achieve this goal, the term “gold” has been selected due to its significant importance and value across various aspects of life, stemming from its inherent qualities since ancient time.

In this study, the aim is to reveal and understand the thought patterns of the Turkish and Russian people, two religiously, socially, and culturally distinctive societies. For this purpose, the concept of “gold”, which has been attributed significant importance and value across various aspects of life since ancient times due to its inherent qualities, has been employed. Because “gold”, like in many other societies, serves as a symbolic representation of concepts such as power, dominance, prosperity, and wealth in Turkish and Russian history, providing insights into perspectives on life and humanity. Therefore, it is possible to say that “gold” is one of the cultural symbols that most vividly reflects the thought of the Turkish and Russian people in the oral products of language. In this regard, as a cultural symbol, “gold” acquires certain specific and characteristics in figurative expressions beyond its denotative meaning of ‘precious metal’. Accordingly, using semiotic and linguoculturological approaches, Turkish and Russian set phrases, idioms, and proverbs containing the lexeme “gold” are comparatively analyzed to uncover and describe the Turkic and Slavic folk thought regarding “gold” in both cultures. Thus, the study aims to reveal the perceptions, thoughts, and associations related to “gold” in the Turkish and Russian thought systems from ancient times to present day. In line with this purpose, various electronic and printed Turkish and Russian dictionaries have been utilized to identify and determine idioms, proverbs, and other fixed expressions, which are verbal products of folk culture. During this study, it has been noted that the primary and secondary

meanings of the word “gold” as a cultural symbol are limited in the Great Turkish and Russian Dictionaries. Throughout history, Turks and Russians have attached great importance to “gold” and have used it as a motif, image, symbol, and metaphor in various aspects of their lives. The examination and interpretation of Turkish and Russian folk thought reflected in proverbs, idioms, and other fixed expressions related to “gold” have become significantly important for addressing this deficiency in dictionaries. We attempted to eliminate this problem by providing a cultural interpretation of the linguistic assets under examination.

As result of the research, it has been understood that the folk thoughts regarding “Gold” vary in Turkish and Russian linguistic assets, indicating both common and different linguistic view of the World in the two languages. In this article, it has been understood that the physical and chemical qualities of “gold”, such as its brightness, durability, mesmerizing nature, scarcity, resistance to tarnishing, corrosion, and abrasion, as a natural mineral, are reinterpreted in the mental worlds of Turkish and Russian people through metaphor, symbol, and analogy. As a result, “gold” has been recognized as a cultural symbol that qualifies objects, actions, and phenomena related to human life.

A comparative linguocultural analysis of set expressions containing the lexemes “zoloto” (Russian) and “altın” (Turkish) has revealed both shared and distinctive features of Russian and Turkish cultures.

The following common features of the two linguocultures can be highlighted: Both Turkish “altın” and Russian “zoloto” symbolize wealth, material power, and prosperity in both cultures. In both linguocultures, “altın” and “zoloto” are perceived as money and are used metonymically to represent currency. Both cultures view “altın” and “zoloto” as symbols of wealth, abundance, enrichment, and material welfare. Wealthy and affluent individuals are associated with and defined by “altın” and “zoloto” in both linguocultures. Valuable, significant, and important individuals or objects are often identified with “altın” and “zoloto”. Successful individuals, generations, and historical periods are often compared to “altın” and “zoloto”. Both lexemes serve as symbols of external beauty in relation to individuals or objects.

Key distinctions between the two linguocultures include the following: Unlike the Russian lexeme “zoloto”, the Turkish term “altın” symbolizes not only external beauty but also human health. In Russian linguoculture, the lexeme “zoloto” is not associated with concepts such as good name, reputation, or prestige. In contrast to Turkish “altın”, Russian “zoloto” is perceived as a symbol of exclusivity and social distinction for a particular group or community. In Turkish linguoculture, the lexeme “altın” is not associated with the concept of deceptive appearances or false impressions.

Semiotic and linguoculturological analysis reveals that the concept of “gold” in Turkish and Russian extends beyond its material value, encompassing a rich array of metaphorical and symbolic meanings. This comparative study reveals that the folk beliefs, worldviews, mentalities, and cultural structures of Turks and Russians regarding “gold” are reflected in their linguistic assets and have been passed down through generations.

Введение/Introduction

Современная лингвистика все больше внимания уделяет антропологическому подходу, позволяющему исследовать культурные аспекты, проявляющиеся в языковой структуре. В связи с этим, концепция о том, что культурная семантика находит свое воплощение, сохраняется и передается посредством языковых единиц, стала новым импульсом для изучения языка и культуры. Исследования, проведенные в этом направлении, показали, что такие культурные накопления, как образ мышления, верования, взгляды, обычаи и традиции общества, отражаются в устных культурных продуктах. Эти разработки сосредоточили внимание филологических исследований на анализе и интерпретации народного представления, отраженного в родном языке народов. Такой подход в лингвистических исследованиях, выходящий за рамки структурного анализа языка, открывает новые возможности для рассмотрения языка как культурного артефакта, подлежащего глубокому анализу и интерпретации. В XX в. на пересечении лингвистики, культурологии, психолингвистики и этнографии сформировалась новая научная дисциплина — лингвокультурология, направленная на исследование взаимосвязи языка и культуры, а также на изучение отражения менталитета различных народов в языковых структурах. Лингвокультурологический анализ языка демонстрирует, что язык не ограничивается функцией коммуникации, но также служит инструментом фиксации, отражения и передачи из поколения в поколение менталитета и мировоззрения общества.

Выявление и описание культурной семантики, отражённой в языке, является одной из актуальных проблем современной русской лингвистики. В рамках этнолингвистики и лингвокультурологии продолжают интенсивные исследования, направленные на выявление культурных реалий, отраженных в фразеологических выражениях. Работы таких ученых, как Н.И. Толстой, Е. Бартминский и В.Н. Телия, внесли значительный вклад в развитие этого научного направления. Лингвокультурология в Турции, будучи молодой дисциплиной, переживает период активного развития. Несмотря на ограниченное количество исследований, интерес к ней заметно вырос благодаря эффективности лингвокультурологических методов в изучении языка. Такие учёные, как Зейнеп Баглан Озер, Олена Козан, Уммугюльсюм Дохман, Джанан Пашалыоглу, Ханифе Яман, Хакан Сарач и др., активно ведут научные исследования в области лингвокультурологии. Данная работа также представляет собой лингвокультурологическое исследование, целью которого является выявление культурных ценностей, закреплённых в слове «золото» как в культурном символе, присутствующем в языках таких разных обществ, как турецкое и русское.

Анализ и интерпретация народного представления, отраженного в лексике языка, осуществляется в рамках принципов и методов лингвокультурологии. В рамках данного исследования были применены семиотический и лингвокультурологический методы для комплексного анализа языковых единиц, отражающих народные представления о

золоте в русской и турецкой культурах. Лингвокультурология, исследующая проблемы взаимодействия языка и культуры с помощью лингвокультурологических методов, «позволяет не только анализировать языковые данные, но и интерпретировать их. Эти интерпретации дают нам возможность определить ценности, убеждения, мировоззрения обществ и увидеть, как разные общества относятся к этим понятиям».¹ Дополнительно к основным методам исследования, были использованы структурно-семантический и сравнительно-сопоставительный анализы языковых данных. На основе проведённого сравнительно-сопоставительного анализа и с учётом полученных данных были выявлены общие и специфические народные представления русского и турецкого обществ, а также описаны основные сходства и различия в восприятии лексемы «золото», зафиксированные в языковых единицах.

Фольклорные произведения — в частности, пословицы, поговорки и другие устойчивые выражения — являются концентрированным выражением общей истории, мировоззрения, верований и культурной ткани общества. Эти устойчивые выражения, основываясь на общей культурной памяти, отражают также способы восприятия мира, образ жизни, менталитет и поведенческие стереотипы народов. По этой причине данные языковые элементы, являясь носителями кодов различных культурных, исторических, мифологических и религиозных реалий, становятся объектом исследования лингвокультурологии, изучающей отражение культурных элементов и коллективной памяти в языке² В этих устных элементах культуры заключены культурные коды, отражающие в языке космогонические, мифологические, религиозные ценности и суждения общества, его опыт, народные верования, обычаи, традиции и другие культурные ценности. Они могут проявляться не только в прямом значении, но и в форме табу, символов, мотивов и метафор.³

Понятие «культурный код», или «код культуры», является одним из ключевых терминов лингвокультурологии.⁴ Коды культуры представляют собой слова и словосочетания, которые, наряду со своим прямым значением, являются носителями культурной коннотаций и выступают в качестве языковых индикаторов. Другими словами, устойчивые выражения, в том числе идиомы и пословицы, наделенные фигуративным значением и характеристиками, представляют собой совокупность «ключевых» слов, отражающих мировоззрение, образ мышления и мировосприятие общества. Данные символизированные слова служат выражением форм восприятия, мышления и поведения, накопленных в коллективной памяти общества. Для демонстрации культурных кодов и заключенных в них смыслов в устойчивых выражениях, попробуем проанализировать народные

1 Hanife Yaman, “Türkçede “Kuyu” Sözcüğü Üzerine Kültürdilbilimsel Bir İnceleme”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 12 (2023), 664.

2 Gülcan Çolak i Gamze Öksüz, “Türkçe ve Rusçada Ölüm ve Hastalık Temalı Beddualar: Kültürdilbilimsel Bir Karşılaştırma”, *Milli Folklor* 17/132 (2021), 126.

3 Yaman, “Türkçede “Kuyu” Sözcüğü Üzerine Kültürdilbilimsel Bir İnceleme”, 658.

4 Mariya Lvovna, *Lingvokul'turologicheskij Metod vo Frazеologii. Kodı Kul'turı* (Moskva: URSS, 2013), 174.

представления, выраженные в часто употребляемой в турецком языке пословице *Allah dağına göre kar verir* (букв. «Аллах дает снег по горе»), которое означает ‘Бог дает человеку ровно столько испытаний, сколько он способен преодолеть и вынести’. В рассматриваемой пословице слово «dağ» (гора) используется в своем основном значении, приведенном в словаре Турецкого лингвистического общества (Türk Dil Kurumu e-sözlüğü) (далее — ТДК): ‘выступающая часть земной коры, возвышающаяся над окружающей местностью и имеющая значительные размеры’.⁵ Вместе с тем, в данном контексте наблюдается персонификация слова «dağ», то есть наделение его антропоморфными чертами. По сути, подобное понимание образа «dağ» имеет глубокие корни, восходящие к древнетюркским представлениям: в древнетюркских письменных памятниках и эпосах горы олицетворяли собой великих богатырей.⁶ Следовательно, лексема «dağ» используется в метонимическом значении, где оно замещает человека, отдаляясь от своего первоначального значения. Еще одним выражением, используемым метафорически в данной пословице, является слово «kar» (снег). В данном контексте «kar» символизирует такие понятия, как «трудности», «беды» и «испытания». На наш взгляд, слова «dağ» и «kar» в данной пословице, помимо своих лексических значений, выступают как культурные коды или символы, отражающие мировосприятие и менталитет турецкого народа и нашедшие свое воплощение в лексике языка, за счет использования метафорических⁷ и метонимических⁸ средств.⁹

«Золото» представляет собой один из культурных кодов, связанный с культурными ценностями и приобретающий в турецком и русском языках дополнительные, специфические значения и характеристики, выходящие за рамки его базового лексического значения. Посредством понятия «Золото» турецкий и русский народы «выражают целостное мировосприятие, связанное с определенными событиями и ситуациями, предоставляют ключи к пониманию их образа жизни и мировоззрения, а также обобщают результаты жизненного опыта народа»¹⁰ Анализ языковых единиц турецкого и русского языков свидетельствует о наличии большого количества лексических единиц, связанных с понятием «золото». Предполагается, что в этих устойчивых выражениях, насыщенных культурными образами и мотивами, слово «Золото» выступает не только в своем прямом значении, но и отражает народное сознание, формирующее коллективную память. В связи с вышесказанным, целью данного исследования является проведение семантического и лингвокультурологического анализа представлений и взглядов, связанных с понятием «золото», которые отражены в лексике турецкого и русского

5 “Dağ”, Türk Dil Kurumu e-sözlüğü, доступ 12 Şubat 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

6 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1971), 295.

7 Podrobnее ob etom sm. Oğuz Cebeci, *Metafor ve Şiir Dilinin Yapısal Özellikleri* (Ankara: İthaki Yayınları, 2019), 9.

8 Podrobnее ob etom sm. Cebeci, *Metafor ve Şiir Dilinin Yapısal Özellikleri*, 12.

9 Hakan Saraç, *Prirodno-Landsaftınıy Kod Kültürü (na Materiale Russkogo i Turetskogo Yazıkov)* (Dissertatsiya Kandidata Filologicheskikh Nauk, Moskovskiy Gosudarstvennyy Universitet İmeni M. V. Lomonosova, 2016), 103.

10 Tülay Uğuzman, *Atasözlerine ve Deyimlere Yansyan Türk Halk Düşüncesi* (Ankara: Nobel Akademik, 2014), 6.

языков. Таким образом, будет выявлено, какие восприятия, представления и ассоциации, связанные с «Золотом», существовали и продолжают существовать в турецком и русском менталитете на протяжении веков. В связи с поставленной задачей, для выявления и идентификации фразеологических выражений, относящихся к продуктам народной культуры, был проведен анализ различных электронных и печатных турецких и русских словарей. Помимо того, для анализа народных представлений и моделей поведения, отраженных в слове «Золото» в лексике турецкого и русского языков, был использован «лингвокультурологический метод анализа».¹¹

1. Народные представления о лексеме "altın" (золото) в турецких фразеологических единицах

В тюркских языках, начиная с Орхонских надписей (Göktürk Yazıtları), "altın" употребляется для обозначения государственной мощи и уровня благосостояния народа. В данных текстах "altın" неоднократно упоминается как «желтое золото» (*sarı altın*), символизируя богатство и процветание государства и общества.¹² Князь Бильге Каган, один из правителей Тюркского каганата, в своем обращении подчеркивает достигнутое при его правлении процветание тюркского государства и народа. Он начинает свою речь словами о том, что добыл для своего народа «желтое золото» и «белое серебро»: «Я добыл для своего народа желтое золото, белое серебро, шелковые ковры, посевы проса, жеребцов и лучших белок. Я сделал мой народ беззаботным»¹³ Анализ высказывания Бильге кагана позволяет сделать вывод о том, что одним из ключевых символов власти, авторитета, силы, богатства и процветания в государстве и культуре тюрков выступало "altın". Более того, исследование древнетюркских письменных источников демонстрирует, что "altın" упоминается в них как ценный металл, товар и денежная единица.¹⁴

В турецком языке семантическое поле слова "altın" весьма широко и включает в себя такие значения, как 'драгоценный металл', 'украшение', 'деньги', а также переносное значение, указывающее на высокое качество и ценность чего-либо. В «Турецком словаре» приводится следующее определение слова "altın": 1. (сущ.) Легко обрабатываемый, высокоценный, нержавеющий элемент, широко использовавшийся в прошлом для чеканки монет; 2. (прил.) Изготовленный из этого элемента, напр., золотые браслеты; 3. (сущ.) Изготовленная из золота монета; 4. (прил., перен.) Обладающий высокими качествами, ценный, как, напр., в выражении «герой золотого гола».¹⁵

11 Podrobněe ob etom sm. Veronika Teliya, "Kul'turno-Natsionalnoye Konnotatsii Frazеologizmov (Ot Mirovedeniya k Miroponimaniyu)", XI Mejdunarodnoy S'yezd Slavistov «Slavyanskoye Yazikoznaniye» v, (Moskva: Nauka, 1993), 310.

12 Engin Güngör, *Bozkır Kültüründe Metalin Yeri ve Önemi (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyetine Girişine Kadar)* (Doktorskaya dissertatsiya, Universitet Hacı Bektaş Veli, 2020), 50.

13 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994), 58.

14 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş VI* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 359.

15 Türkçe Sözlük, "Altın", sst. İsmail Parlatur, Nevzat Gözaydın i Hamza Zülfikar (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988), 1: 93.

В «Большом турецком словаре» Мехмета Догана лексема “altın” представлена следующим образом: 1. (сущ.) Химический элемент (Au), обладающий характерным желтым блеском, высокой пластичностью и устойчивостью к коррозии, традиционно используемый в ювелирном деле; 2. (сущ.) Золотая монета; 3. (прил.) Изготовленный из золота; 4. (прил., перен.) Обладающий высокой ценностью, исключительный.¹⁶ Основные и дополнительные значения лексемы “altın” в различных больших толковых словарях турецкого языка в значительной степени совпадают, однако представляется маловероятным, что культурные коннотации слова “altın” в турецком языке ограничиваются лишь этими значениями. Турецкий народ на протяжении всей своей истории придавал золоту большое значение, используя его в качестве мотива, образа, символа и метафоры во многих сферах жизни. Помимо значений и определений, представленных в словарях, лексема “altın” также отражает различные народные представления и восприятия в лексических единицах турецкого языка. Выявление народных представлений, отраженных в пословицах, поговорках и других устойчивых выражениях, является крайне важным для восполнения недостатка информации в словарях. В связи с вышесказанным, представляется целесообразным обратиться к анализу восприятия и интерпретации лексемы “altın” в народном сознании турков. В фразеологических единицах турецкого языка “altın” рассматривается в контексте таких понятий, как «красота и здоровье», «богатство, материальная сила и деньги», «престиж и репутация», «ценность, важность и значимость человека или вещи», «доброта и благородство», «высокий доход», «материальная сила, ценность, мастерство», «успех, производительность и качество».

1.1. “Altın” как символ красоты и здоровья человека

Турецкое выражение *altın top gibi* ‘как золотой мячик’ является образным выражением, используемым для характеристики ребенка с привлекательной внешностью и крепким здоровьем. Сравнение с золотым шаром символизирует ценность ребенка для семьи и общества в целом. Благодаря своему светло-желтому цвету и высокому блеску золота на протяжении всей истории ценилось выше других металлов в большинстве общества. Золото на протяжении всей истории человечества являлось ценным металлом, играющим важную роль.¹⁷ Турецкий народ, будучи очарованным интригующими природными свойствами золота, на протяжении всей своей истории воздавал ему почести, придавая ему особое значение в культуре и искусстве. Вследствие подобного отношения к золоту в турецкой культуре сложилась устойчивая ассоциация между его блеском, цветом и прочностью, с одной стороны, и понятиями красоты и здоровья — с другой. Анализируя данное выражение, отражающее рассматриваемую концепцию, можно сделать вывод о том, что “altın” в данном контексте выступает в роли символа, олицетворяющего

16 Büyük Türkçe Sözlük, “Altın”, sst. Mehmet Doğan. (Ankara: Yazar Yayınları, 2011), 62.

17 Halil Sahillioğlu, “Altın”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 532.

здоровье и красоту. “Altın” как знак красоты интерпретируется и в других сферах: в турецкой литературе и фольклоре для описания красоты и невинности молодых девушек и женщин часто используется выражение *sırma saç* ‘светлые волосы’ (букв. «Золотистые волосы»)¹⁸ В качестве примера можно привести анатолийскую сказку “Девушка с золотыми волосами” (*Sırma saçlı kız*), где красота главной героини напрямую связывается с ее длинными золотистыми волосами.

1.2. Связь “altın” с представлением о богатстве и материальном благополучии

В турецком языке употребляется идиоматическое выражение, подчеркивающее, что потеря здоровья нивелирует значимость богатства и материального благополучия: *Altın leğene kan kusmak* (букв. «извергать кровавую рвоту в золотую чашу»). Данная идиома подчеркивает, что после утраты здоровья богатство и материальное благополучие теряют свою ценность, поскольку болезнь не делает различий между богатыми и бедными. Представление о бесполезности материальных благ при наличии серьезных проблем со здоровьем дополнительно подтверждается турецкими пословицами *Altın leğenin kan kusana ne faydası var?* (букв. «Какова польза золотого таза для того, кто извергает кровь?») и *Kan kusana altın leğenin ne faydası var?* (букв. «Какова польза золотого таза для того, кто извергает кровь?»).¹⁹

Неизменная ценность золота на протяжении веков, его природная редкость и эстетические качества способствовали тому, что оно стало универсальным символом богатства и процветания. В тюркском мире обладание золотом традиционно связывалось с материальным благополучием и высоким социальным статусом. Это представление отражено в таких выражениях, как *altın leğen* (букв. «золотая чаша», которые символизируют богатство и роскошь.

Турецкая пословица *Altın eşik gümüş eşiğe muhtaç olur* (букв. «Золотой порог нуждается в серебряном пороге») подчеркивает, что никто не должен полностью полагаться на свое богатство и имущество, так как даже самые богатые люди могут столкнуться с трудностями и нуждаться в помощи.²⁰ Данная пословица использует лексические противопоставления «золота» и «серебра» для создания символического контраста, обозначая золото как метафору богатства и серебро как аллегория нищеты.

В турецкой пословице *Bin altının olmaktansa bir dostun olsun* (букв. «Лучше иметь одного друга, чем тысячу золотых») подчеркивается, что обладание верным и надежным другом важнее материального богатства. Человек должен искать покой и счастье не в материальных ценностях, а в подлинной и искренней дружбе. С древних времен золото,

18 “Sırma Saç”, Türk Dil Kurumu e-sözlüğü, dostup 02 Şubat 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

19 Uğuzman, *Atasözlerine ve Deyimlere Yansıyan Türk Halk Düşüncesi*, 159-160.

20 Ömer Aksoy, “Altın Eşik Gümüş Eşiğe Muhtaç Olur”, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2013), 1: 143.

обладающее высокой стоимостью, использовалось как средство обмена и ассоциировалось с богатством, престижем и властью, поэтому “altın” выступает универсальной ценностью, независимо от формы его существования: предметы, слитки или монеты. Турецкий экономический историк Халил Сахиллиоглу в одной из своих работ утверждает, что некоторые историки рассматривают золото как один из определяющих факторов, влияющих на экономическое развитие, а также на подъем и падение цивилизаций.²¹ В древности использование “altın” в качестве денег способствовало восприятию «золота» как денег. В пословице выражение *bin altın* (букв. «тысяча золотых») ассоциируется с чрезмерным богатством, при этом слово *altın* метонимически используется как замена денег.

Пословица *Altın anahtar her kapıyı açar* (букв. «Золотой ключ открывает любые двери») передает мысль о том, что с помощью материальных средств можно преодолеть любые трудности и проблемы. В этой единице *altın anahtar* (букв. «Золотой ключ») символизирует такие понятия, как деньги, материальная сила и богатство. В фразеологических единицах, описывающих и объясняющих богатство, важное понятие “денег” иногда выражается через такие символические выражения, как «акча», «пул», «золото» или «золотой ключ».²²

В турецкой пословице *Altın eğer bağlasan eşek at olmaz* (букв. «Золото, даже если его привязать к ослу, не сделает его лошастью») утверждается, что материальные ресурсы и богатство не способны изменить сущность человека, его нравственные качества и потенциал.²³ Турецкое устойчивое выражение *altın babası* (букв. «золотой отец») используется для характеристики исключительно богатых людей.²⁴ Этот последний пример демонстрирует, что в народных представлениях турков понятие богатства тесно связано с образом “altın”.

1.3. “Altın” как знак уважения и престижа

Турецкая идиома *Altın adını bakır etmek*²⁵ (букв. «Превратить золотое имя в медное») подразумевает, что человек, совершив дурные поступки, потерял свое доброе имя, честь и достоинство. В данном устойчивом выражении создается символическое противопоставление между словами *altın* ‘золото’ и *bakır* ‘медь’. Ценность здесь метафорически связывается с «золотом», а отсутствие ценности — с «медью». В одном из древнетюркских выражений, приведенном Махмудом Кашгарским (Kaşgarlı Mahmut), противопоставляются ценности золота и меди: *Bar bağır, yog altun*, которое означает “есть медь, нет золота”.²⁶

21 Sahillioğlu, “Altın”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 532.

22 Uğuzman, *Atasözlerine ve Deyimlere Yanşayan Türk Halk Düşüncesi*, 74.

23 Uğuzman, *Atasözlerine ve Deyimlere Yanşayan Türk Halk Düşüncesi*, 95.

24 “Altın babası”, *Büyük Türkçe Sözlük*, 62.

25 “Altın Adını Bakır Etmek”, *Türk Dil Kurumu e-sözlüğü*, *dostup* 03 Şubat 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

26 Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş VI*, 375.

Данная древняя поговорка передает идею о том, что «сущее подобно меди, лишено ценности, а отсутствующее сравнимо по ценности с золотом». Этот фразеологизм применялся в случаях, когда человек, отвергнутый своими близкими при жизни, после смерти становился объектом чрезмерного горевания.²⁷ Повторно наблюдается использование контраста между золотом и медью для выражения идеи о том, что ценность чего-либо или кого-либо осознается лишь после утраты, в то время как при жизни она недооценивается. Согласно Махмуду Кашгарскому, пока человек жив, он подобен меди, то есть лишен ценности, но после смерти он уподобляется золоту, обретая значимость.²⁸

В следующем выражении, отражающем народные представления, слово «золото» символически обозначает имя, репутацию и престиж человека. В других устойчивых выражениях турецкого языка слово «золото» используется в аналогичном значении: Турецкий фразеологизм *Altın pas tutmaz* (букв. «Золото не ржавеет») означает ‘никто не может запятнать честного и порядочного человека’.²⁹ Одним из свойств золота, отличающего его от других металлов, является его стойкость к коррозии. В народном турецком представлении эта особенность золота ассоциируется с честными, справедливыми и добродетельными людьми. Так, «золото» служит метафорой для обозначения ценных, уважаемых и достойных похвалы людей. В поговорке *Altın adı pul oldu, kız adı dul oldu*³⁰ (букв. «Золото превратилось в мелкую монету, девушка стала вдовой») описывается потеря репутации и престижа человеком или семьей вследствие скандального события или дурного поступка. В этом выражении создается символическое противопоставление между словами “altın” (золото) и “pul” (мелкая монета). В этой связи, лексема “altın” символизирует ценность, а «мелкая монета» — малозначительность и отсутствие ценности.

1.4. “Altın” как эталон ценности и значимости кого-л., чего-л.

С давних времен использование “altın” в качестве денег, его значение в промышленности, ценность как драгоценного предмета, стойкость к ржавчине и устойчивость к внешним воздействиям способствовали сохранению его ценности и повышению его значимости.³¹ Благодаря своим свойствам, «золото» как драгоценный металл ассоциируется с людьми и объектами, которые во многих отношениях считаются ценными. Изображение тюркских эпических героев с золотыми волосами и золотыми атрибутами (корона, оружие и др.) свидетельствует об их исключительности и возвышенности над простыми людьми. Герои, как известно, отличаются от обычных людей своим необычным происхождением, физическими особенностями и выдающимися деяниями. Поэтому, если говорить о

27 Yaşar Bedirhan i Naime Süder, “İslamiyet Öncesi Dönemde Türklerde Kullanılan Madenler ve Maden İşletmeciliği”, *International Academic Social Resources Journal* 7/35 (2022), 281.

28 Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş VI*, 375.

29 “Altın Pas Tutmaz”, *Türk Dil Kurumu e-sözlüğü*, *dostup* 28 Ocak 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

30 “Altın Adı Pul Oldu, Kız Aldı Dul Oldu”, *Türk Dil Kurumu e-sözlüğü*, *dostup* 25 Ocak 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

31 Mehmet Yıldız, “Altın”, *Yeryuvarı ve İnsan Dergisi* 2/3 1977, 22.

символическом представлении героя в виде металла, то золото является наиболее очевидным выбором.³² Так, в турецкой ментальности понятие «золотой» ассоциируется с многоаспектной ценностью человека или предмета. Данный подход находит свое отражение в пословице *Altın yerde paslanmaz, taş yağmurdan islanmaz*³³ (букв. «Золото на земле не ржавеет, камень от дождя не мокнет»), которая подчеркивает неизменность ценности и качеств драгоценных людей и предметов, несмотря на любые внешние обстоятельства. Другие устойчивые выражения, отражающие данное народное представление, следующие: *Altın yere düşmekle pul olmaz*³⁴ (букв. «Золото, упав на землю, не превратится в мелкую монету»): эта пословица выражает идею о том, что ценный человек или предмет не теряет своей ценности даже в самых обыденных ситуациях. Турецкая пословица *Altın tutsa bakır olur veya altına yapışsa elinde bakır kesilir* (букв. «Если держать золото, оно превратится в землю, а если медь коснется золота, в руках превращается в медь») используется для описания людей, которым не везет во всех начинаниях.³⁵ Противопоставление «золото» — «мелкая монета», «золото» — «земля» и «золото» — «медь» в турецких идиомах обусловлено символическим восприятием золота как чего-то ценного, в то время как пыль, земля и медь символизируют безценность. Турецкое выражение *Altının kıymetini (kadrini) sarraf bilir* (букв. «Ценность золота знает меняла») используется для обозначения идеи о том, что истинную ценность человека или вещи может определить только специалист в данной области.

В турецком языке понятия ценности и незначительности часто выражаются через противопоставление слов “altın” (золото) и “kepek” (отруби; перхоть; труха). Эта мысль находит свое отражение в турецкой пословице *Altın kepeğe muhtaç* (букв. «Золото нуждается в отрубях»). Эта пословица употребляется в значении: ‘Даже самое ценное нуждается в кажущихся незначительными вещах для приобретения своей настоящей ценности. Золото не станет более ценным без полировки опилками. Точно так же богатый нуждается в бедном, а мастер — в ученике’.³⁶ Здесь дается отсылка к реалии: чтобы золотые украшения ярче блестели, турки традиционно чистили их при помощи отрубей. В данном выражении ценность человека или предмета выражается словом «золото», а незначительность — словом «отруби». С одной стороны, «золото» ценится в обществе из-за своей редкости в природе, а с другой стороны, «отруби», благодаря простоте и обильности производства, считаются в глазах народа элементом, лишенным какой-либо ценности. В данном выражении противопоставление «золота» и «отрубей» используется для определения ценности человека или предмета.

32 Derya Özcan, “Kazak Türklerinin Münlik-Zarlık Destanında Altın”, *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (2011), 34.

33 “Altın Yerde Paslanmaz”, “Taş Yağmurdan Islanmaz”, *Türk Dil Kurumu e-sözlüğü*, [dostup 28 Ocak 2024, https://sozluk.gov.tr/](https://sozluk.gov.tr/)

34 “Altın Yere Düşmekle Pul Olmaz”, *Türk Dil Kurumu e-sözlüğü*, [dostup 10 Şubat 2024, https://sozluk.gov.tr/](https://sozluk.gov.tr/)

35 Aksoy, “Altın tutsa bakır olur”, “Altına yapışsa elinde bakır kesilir”, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 1: 568.

36 Aksoy, “Altın kepeğe muhtaç”, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 2: 143.

В турецком языке ценность, значимость и высокое качество часто ассоциируются с метафорой золота. Это наглядно демонстрируется в устойчивом выражении *Altın öğütler* (букв. «Золотые советы/слова»). Данное выражение подразумевает мудрые рекомендации, которые освещают путь человека, направляют его на правильный путь и способствуют его счастью и успеху. Такие советы являются запоминающимися и достойными того, чтобы их помнили. В турецком языке выражение *Altın öğütler* (букв. «Золотые советы/слова») обычно относится к мудрым высказываниям, которые произносят опытные люди или пожилые, содержащим глубокий смысл и ценные жизненные уроки.

Редкость или даже отсутствие чего-либо повышает его ценность и значимость. По представлениям турецкого народа между редко встречающейся возможностью, сулящей большие выгоды и успехи, и золотом устанавливается связь. Это связано с тем, что золото в природе встречается редко, и его обладатели получают значительные преимущества и богатства. Данная народная мудрость находит свое отражение в турецком выражении *Altın fırsat* (букв. «Золотая возможность»), которое используется для обозначения редкой, перспективной и сулящей благоприятные результаты возможности. Мотив «золота» в турецкой сказке «Золотой соловей» интерпретируется как недоступный ценный объект и одновременно как первое звено цепи испытаний.³⁷ Таким образом, слово “altın” в данном выражении метафорически указывает на что-то очень ценное и редкое.

1.5. Связь “altın” с представлением о благородстве и благих намерениях.

Идиома (устойчивое сравнение) *Altın gibi* (букв. «Как золото») выражает, что человек не только обладает высокой ценностью, но и имеет чистую и добросердечную натуру. Проводится аналогия между золотом и такими качествами человека, как честность, достоинство, щедрость и милосердие. В этом выражении человек и «золото» отождествляются по признаку их ценности и значимости.

Данная точка зрения находит свое отражение и в другом устойчивом выражении: *Altın yürekli olmak* (букв. «Быть обладателем золотого сердца»). Это выражение используется для описания человека, отличающегося высокой добротой и милосердием.³⁸ В данном случае духовная чистота, честность и альтруизм человека сравниваются с «золотом». Ведь “altın”, благодаря своим свойствам, считается чрезвычайно ценным и дорогим. Так, людей, любимых обществом, уважаемых и считающихся доброжелательными, метафорически называют «золотыми».

1.6. Отождествление “altın” с высоким доходом, деньгами и богатством.

«Золото», сохраняющее свою ценность на протяжении всей истории, обогащало своих владельцев, принося им большие доходы, материальные блага и богатство. Поэтому в

37 Sinan Yaman, *Türk Masalları ve Holbek Yöntemi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2023), 398.

38 “Altın Yürekli Olmak”, Türk Dil Kurumu e-sözlüğü, dostup 09 Şubat 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

турецком менталитете «золото» воспринимается как источник богатства, благосостояния и денег. Отражением этого восприятия являются устойчивые выражения и фразеологизмы турецкого языка, в которых слово «золото» метафорически употребляется для обозначения высокого дохода, богатства и больших денег. Таков, например, фразеологизм *Altın yumurtlayan tavuk* (букв. «Курица, несущая золотые яйца»), который используется для обозначения человека, профессии, предмета или явления, приносящих много денег.³⁹ Данное выражение основано на сказке или легенде. В этой истории курица приносила своему хозяину каждодневные золотые яйца, благодаря чему фермер быстро стал богатым. Высокий доход фермера стал символизироваться золотым мотивом. Турецкое *Altın kesmek* (букв. «Резать золото»): Это означает постоянно и много зарабатывать.⁴⁰ Устойчивое выражение *Altın bilezik* (букв. «Золотые браслеты»): Искусство или профессия, приносящие деньги.⁴¹ Как видно из устойчивых выражений, в турецком мышлении богатство, деньги и источники дохода всегда ассоциируются с лексемой “altın” и выражаются через него.

1.7. Связь “altın” с представлениями о материальной силе, ценности, умении и мастерстве человека.

В турецком менталитете экономически успешный, обладающий сильным характером и высокими профессиональными качествами человек ассоциируется с золотом. Безусловно, такие люди в обществе ценятся так же высоко, как и золото. Например, фразеологизм *Altın eli bıçak kesmez* (букв. «Золотую руку не порежешь ножом») имеет два значения: 1. о богатом или влиятельном человеке, которого никто не может обидеть; 2. о мастере своего дела, способном преодолеть любые трудности.⁴²

1.8. “Altın” как мера успеха, продуктивности и качества кого-л., чего-л.

Турки сравнивают успешных людей с «золотом», так как в обществе они считаются ценными и значимыми. Подобно тому, как золото является самым драгоценным металлом среди других, успешные люди также являются наиболее уважаемыми в обществе. В турецком мировоззрении ценность, продуктивность, успех или качество какого-либо события или объекта также ассоциируются с «золотом». С древних времен золото считалось самым драгоценным металлом. Это восприятие находит отражение в турецких устойчивых выражениях: *Altın adam* (букв. «Золотой человек») — ‘успешный человек’, *Altın çağ* (букв. «Золотая эпоха») — ‘время наибольшего процветания, продуктивности и успеха как общества, так и отдельного человека’, *Altın yıl* (букв. «Золотой год») — ‘пятилетие брака супругов’. Словосочетание *Altın vuruş* (букв. «Золотой удар») используется для обозначения решающего и критического действия или удара,

39 “Altın Yumurtlayan Tavuk”, *Büyük Türkçe Sözlük*, 63.

40 “Altın Kesmek”, *Büyük Türkçe Sözlük*, 63.

41 Aksoy, “Altın Bilezik”, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 2: 568.

42 “Altın Eli Bıçak Kesmez”, *Türk Dil Kurumu e-sözlüğü*, dostup 05 Şubat 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

оказывающего непосредственное влияние на исход спортивного соревнования. Кроме того, оно может символизировать самый важный и значимый шаг на пути к успеху. *Altın madalya* (букв. «Золотая медаль») символизирует наивысшее достижение, успех, победу. *Altın madalya kazanmak* (букв. «Получить золотую медаль») используется в значении ‘достичь наивысшего успеха’. *Altın nesil* (букв. «Золотое поколение») — устойчивое выражение, указывающее на то, что поколение является особенным, успешным и выдающимся. *Altın saatler* (букв. «Золотые часы») — ‘1) часы наибольшей телевизионной аудитории, 2) временной интервал наибольшей вероятности спасения живых людей из-под завалов во время стихийных бедствий, таких как землетрясения или оползни, который обычно составляет от 24 до 72 часов’. Последнее выражение с «золотом» можно рассматривать как указание на количество или критически важные временные рамки, связанные с событиями особого значения.

2. Отражения народных представлений о «золоте» во фразеологических единицах русского языка

На протяжении истории «золото» считалось одним из самых ценных металлов для человечества и использовалось как средство обмена, украшение и инвестиционный инструмент. Благодаря своим физическим и символическим свойствам «золото» было наделено высоким значением и приобрело особое значение в разных культурах, в том числе и в русской. Русские ассоциировали «золото» с религиозными и культурными ценностями, придавая ему символические качества и значения, такие как сила, престиж, богатство, слава, честь и привилегия, что сделало его неотъемлемой частью их жизни. Одним из проявлений важности «золота» в истории русских является его отражение в лексике языка. Считается, что возможно проследить следы восприятия, мысли и ассоциаций, связанных с золотом, сформировавшихся у русского народа от прошлого до настоящего, в русском языке. Таким образом, в данном исследовании будут рассмотрены фразеологические единицы русского языка, в которых ярко проявляются народные представления русских о золоте.

Для начала обратимся к определению слова «золото» в «Толковом словаре современного русского языка» Д. Н. Ушакова: ‘1) Один из благородных металлов желтого цвета, используемый в качестве меры стоимости и для изготовления ювелирных изделий; 2) Изделия из золота; 3) Человек, выделяющийся своими выдающимися качествами; 4) Золотые монеты. Мера стоимости денег в золоте, золотая денежная единица; 5) Шелковые нити, покрытые тонким слоем золота; 6) Ласковые обращения: любимый, дорогой, сокровище’.⁴³ Как видно из приведенного выше примера, в словаре Ушакова лексема «золото» имеет шесть значений: четыре основных и два переносных. Исследования

43 Dmitriy Uşakov, “Zoloto”, *Bolşoy Tolkoviy Slovar’ Russkogo Yazıka* (Moskva: Dom Slavjanskoy Knigi, 2014), 206.

показали, что, что определения и значения слова «золото» в русских словарях являются недостаточными. В данном исследовании предполагается, что полное понимание и интерпретация русских народных представлений о «золоте», отраженных в русском языке как культурном индикаторе, помогут частично восполнить этот пробел. Настоящая работа направлена на более полный анализ и интерпретацию русских представлений о «золоте», отраженных в русском языке, в частности, в фразеологических единицах. Попробуем выявить и описать русские народные представления о золоте, отраженные в лексике русского языка, но отсутствующие в словарях. В результате проведенного исследования было выявлено, что слово «золото» в русском языке может быть рассмотрено по следующим аспектам: «богатство, деньги, изобилие, процветание и источник богатства», «богатые и состоятельные люди», «высшая степень чего-либо, совершенство», «избранность и социальное различие», «совершенство человека в когнитивном, умении и моральном отношении», «наивысшая ценность, полезность, дороговизна и ценность чего-либо», «красота, роскошь, блеск и привлекательность чего-либо».

2.1. «Золото» как символ богатства, денег, изобилия, благосостояния и источника богатства

Лексема «золото» представляет собой распространенный образ, используемый в церковных гимнах, гаданиях, добрых пожеланиях и пожеланиях, и воспринимается народом как символ богатства и удачи⁴⁴ В в русском языке слово *золото* метафорически употребляется в значениях ‘деньги, богатство, изобилие, благосостояние и источник богатства’ следующим образом: *золотой дождь* — ‘внезапно появившееся большое количество денег’⁴⁵; *золотая казна* — ‘золотые деньги, золотые монеты’ (Федоров, 2007: 281); *золотой телец* — ‘деньги; сила денег, золото’⁴⁶; *золотое дно* ‘неисчерпаемый доход, источник богатства’.⁴⁷ В русской пословице Сибирь, регион с богатыми запасами полезных ископаемых и природных ресурсов, сравнивается с «золотой шахтой», понимается как источник богатства местных жителей и России в целом: *Сибирь — золотое дно (Сибирь — золотая шахта)*⁴⁸; *Золотой фонд* — ‘фонд драгоценных металлов в виде слитков или монет, принадлежащих государству’.⁴⁹

44 Tatyana Agapkina, “Zoloto”, *Slavyanskiye Drevnosti: Etnolingvističeskij Slovar’*, c. 1, (Moskva: Mejdunarodniye otnoşeniya, 1995), 352-355.

45 Aleksandr Tihonov, “Zolotoy Dozhd”, *Frazeologičeskij Slovar’ Russkogo Yazıka* (Moskva: Russkij Yazık Media, 2007), 68.

46 Aleksandr Molotkov, “Zoloto Telets”, *Frazeologičeskij Slovar’ Russkogo Yazıka* (Moskva: Russkij yazık, 1986), 437.

47 Aleksandr Fedorov, “Zolotoye Dno”, *Frazeologičeskij Slovar’ Russkogo Literaturnogo Yazıka (Okolo 13000 Frazeologičeskij Yedinit)* (Moskva: Astrel’, 2007), 200.

48 İvan Snegirov, “Sibir – Zolotoye Dno”, *Russkiye Narodniye Poslovitsı i Pritči* (Moskva: Institut Russkoj Tsivilizatsii, 2014), 276.

49 Tihonov, “Zolotoy Fond”, *Frazeologičeskij Slovar’ Russkogo Yazıka*, 93.

2.2. «Золото» как знак богатого и состоятельного человека

Древние русичи не только восхищались силой, но и мечтали ею обладать. Материальным воплощением силы было золото. Золотое оружие богатыря — героя восточнославянских сказаний, обладающего необычайной силой, характером и отвагой, и одержавшего великие победы, являлось одновременно эстетическим и материальным символом силы и богатства.⁵⁰ Таким образом, одним из наиболее часто используемых образов для выражения силы и богатства у древних славян было золото или его цвет — золотой. В связи с этим в русском языке слово «золото» метафорически используется для характеристики «богатых и материально обеспеченных людей»: *золотой мешок* — ‘очень богатый человек’⁵¹; *золотая киста* — ‘богатый человек, состоятельный человек’⁵²; *купаться в золоте* — ‘быть чрезвычайно богатым’⁵³; *грести лопатой (золото, серебро, деньги)* — ‘зарабатывать много денег, приобретать богатство’.⁵⁴ В обществе существует представление о том, что “золото правит миром”, то есть люди, обладающие золотом, то есть деньгами и богатством, управляют миром.

В русской культуре преобладает мнение, что богатство не может заменить здоровье и счастье. Считается, что даже обладая большим богатством и комфортом, больной или несчастный человек не сможет извлечь из этого богатства никакой пользы: *Больному и золотая кровать не поможет; Не рад больной и золотой кровати*. Для описания ситуации женщины, вышедшей замуж за богатого человека, но при этом несчастной и несвободной, в русском народе используется выражение *жить в золотой клетке*.

2.3. «Золото» как эталон лучшего, чудесного, «вершины» чего-л.

В русском языке для символического обозначения наиболее совершенного, счастливого и пикового состояния чего-либо временного или определенного периода используется слово «золото». В этом контексте лучшие, беззаботные и благополучные периоды жизни человека выражаются следующими словосочетаниями: *Золотые дни/денечки, золотые времена, золотая эпоха, золотая молодежь, золотая пора*⁵⁵; *Юность время золотое: ест, и пьёт, и спит в покое*.⁵⁶ В русском языке периоды расцвета науки и культуры в истории нации или страны обозначаются выражениями *золотой век* или *золотая эпоха*.⁵⁷

50 Elvira Gmizina, *Tsvet v Kultype Drevney Rusi: Slovo i Obraz* (Kirov: İzd-vo VyatGU, 2008), 74.

51 Molotkov, “Zolotoy Meshok”, *Frazeologicheskiy Slovar’ Russkogo Yazıka* (Moskva: Russkiy Yazık, 1986), 248.

52 Fedorov, “Zolotaya Kisa”, *Frazeologicheskiy Slovar’ Russkogo Literaturnogo Yazıka (Okolo 13000 Frazeologicheskikh Yedinit)*, 293.

53 Fedorov, “Kupatsya v Zolote”, *Frazeologicheskiy Slovar’ Russkogo Literaturnogo Yazıka (Okolo 13000 Frazeologicheskikh Yedinit)*, 333.

54 Fedorov, “Gresti Lopatoy (Zoloto, Srebro, Dengi)”, *Frazeologicheskiy Slovar’ Russkogo Literaturnogo Yazıka (Okolo 13000 Frazeologicheskikh Yedinit)*, 157.

55 Veronika Teliya, “Zolotiye Dni/Denyochki”, “Zolotiye Vremena”, “Zolotaya Epoha”, “Zolotaya Molodyozh”, “Zolotaya Pora”, *Bołşoy Frazeologicheskiy Slovar’ Russkogo Yazıka* (Moskva: AST-Press, 2010), 242.

56 Snegirov, “Yunost’ Vremya Zolotoye”, *Russkiye Narodniye Poslovitsy i Pritchi*, 345.

57 Valeriy Berkov, Valeriy Mokiyenko i Svetlana Shulezhkova, *Bołşoy Slovar’ Kırılatıh Slov Russkogo Yazıka* (Moskva: Russkiye Slovı, AST, 2005), 187-188.

XIX в. в России, отмеченный выдающимися достижениями в архитектуре, музыке, живописи и литературе, называется *Золотым веком*. Этот век внес значительный вклад в мировую культуру, особенно в области литературы.⁵⁸ В русском обществе для обозначения пятидесятилетней годовщины брака используется выражение *золотая свадьба*.⁵⁹ В русской лингвокультуре слово «золото» непосредственно связано с понятием высшего достижения. Устойчивые выражения, такие как *золотая медаль* ‘наивысшая академическая награда’ и *получить золотую медаль* ‘достигнуть наивысших результатов в любой сфере деятельности’, ярко иллюстрируют эту связь, символизируя триумф и совершенство.

2.4. «Золото» как образ избранности и социального различия

Поскольку золото является редким, дорогим и уникальным металлом по своим природным свойствам, слово «золото» метафорически используется для обозначения таких понятий, как избранность, элитность и привилегированность.⁶⁰ В Российской империи особое подразделение, состоящее из отборных солдат для дворца, называлось золотой ротой. Позднее это выражение приобрело иронический оттенок и стало использоваться в переносном смысле для обозначения представителей преступного мира и городской бедноты.⁶¹ В словаре Молоткова выражение *золотая рота* определяется как ‘босьяки, неклассифицированные элементы общества’.⁶² Термин «босьяки» в Древней Руси использовался для обозначения человека без определенного ремесла и неопрятного вида. После отмены крепостного права в городах появилось большое количество безработных крестьян. Многие из них не желали работать и выбирали другие способы обеспечения себя. Поэтому их называли «босьяками».⁶³

2.5. «Золото» как эталон совершенства человека в аспекте когниции, умений, нравственности

Люди, выделяющиеся своим интеллектом, талантом, достижениями и добрыми поступками, имеют в обществе такую же высокую ценность, как и «золото» в русском обществе. В связи с этим, в русском языке для характеристики умных, талантливых, доброжелательных и милосердных людей используются фразеологические выражения

58 Özcan, “Kazak Türklerinin Munlık-Zarlık Destanında Altın”, 38.

59 Molotkov, “Zolotaya Svad’ba”, *Frazeologicheskiy Slovar’ Russkogo Yazıka*, 437.

60 Teliya, “Zoloto”, *Boşoy Frazеologicheskiy Slovar’ Russkogo Yazıka*, 241.

61 “Zolotaya Rota”, *Slovari i Entsiklopedii na Akademike*, доступ 15 Mart 2024, <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/400126>.

62 Molotkov, “Zolotaya Rota”, *Frazeologicheskiy Slovar’ Russkogo Yazıka*, 393.

63 “Kto Takiye Bosyaki, Otkuda Oni Prishli i Pochemu ih Nazıvalı Blatnimi”, *Kulturologiya.RF*, доступ 2 Nisan 2024, <https://kulturologia.ru/blogs/291221/52118/>

с лексемой «золото»: *золотая голова, золотая доска, золотое сердце*⁶⁴, *золотые руки*⁶⁵; *золотой человек, Золотое и в грязи блестит*.⁶⁶

2.6. «Золото» как мера самого лучшего, полезного, дорогого и ценного

В русском языке слово «золото» используется для характеристики чрезвычайно хороших, полезных, дорогих и ценных вещей: *золотые слова, золотое правило, на вес золота*⁶⁷; *золотая гора, обещать/сулить золотые горы*⁶⁸; *Дай вору золотую гору — он и ту промотает, Мир золотая гора, питает нас грешных*⁶⁹; *Сказанное слово серебрянное, несказанное золотое, Молчание золото — слово серебро, Через золото слезы льются (текут)*.⁷⁰ В русском обществе здоровье считается столь ценным, что его нельзя найти на земле, обменять или купить, как будто это золото. Таким образом, здоровье гораздо ценнее любого металла или драгоценного камня: *Здоровье дороже золота*.

2.7. «Золото» как символ красоты, роскоши и привлекательности чего-л.

В русской культуре золото является одним из символов красоты и совершенства. В связи с этим, в русском языке производный глагол *(но)золотить* используется для выражения идеи приукрашивания чего-либо плохого или уродливого, то есть покрытия его чем-то приятным и красивым. Это связано с тем, что золото по своей природе является привлекательным и завораживающим металлом. Таким образом, в лексике русского языка слово «золото» используется в переносном значении для обозначения таких понятий, как «приятный», «хороший» и «красивый»: *золотить пиллюлю*.⁷¹ В русской пословице *не всё то золото, что блестит* выражается мысль о том, что не каждая вещь, которая выглядит как драгоценная и блестит как золото, на самом деле имеет ценность, и не каждый человек, обладающий привлекательной внешностью и кажущийся замечательным, является таким в действительности. Идея о роскоши и богатстве, за которые надо платить ограничением свободы, не стоят потраченных усилий заключена в пословице *золотая клетка соловью не потеха*.

64 Fedorov, “Zolotaya Golova”, “Zolotaya Doska”, “Zolotoye Serdtse”, *Frazeologicheskiy Slovar' Russkogo Literaturnogo Yazika (Okolo 13000 Frazeologicheskikh Yedinit)*, 200.

65 Vpas Jukov ve Anatolij Jukov, “Zolotiye Ruki”, *Shkolniy Frazeologicheskiy Slovar' Russkogo Yazika* (Moskva: Prosveshcheniye, 2013), 174.

66 Vlas Jukov, “Zolotoy Chelovek”, “Zolotiye Ruki”, “Zolotoye i v Gryazi Blestit”, *Slovar' Russkikh Poslovits i Pogovorok* (Moskva: Russkiy Yazik, 1991), 420.

67 Fedorov, “Zolotiye Slova”, “Zolotoye Pravilo”, “Na Ves Zolota”, *Frazeologicheskiy Slovar' Russkogo Literaturnogo Yazika (Okolo 13000 Frazeologicheskikh Yedinit)*, 200.

68 Jukov ve Jukov, “Zolotaya Gora, Obeshchat'/Sulit' Zolotiye Gori”, *Shkolniy Frazeologicheskiy Slovar' Russkogo Yazika*, 174-175.

69 Snegirov, “Day Voru Zolotuyu Goru — On i Tu Promatayet”, “Mir Zolotaya Gora, Pitayet Nas Greshnih”, *Russkiye Narodniye Poslovitsy i Pritchi*, 476.

70 Jukov, “Skazannoye Slovo Serebryennoye, Neskazannoye Zolotoye”, “Molchaniye Zoloto, Slovo Serebro”, “Cherez Zoloto Slezы L'yutsya (Tekut)”, *Slovar' Russkikh Poslovits i Pogovorok*, 420.

71 Teliya, “Zolotit' Pilyulu”, *Bolshoy Frazeologicheskiy Slovar' Russkogo Yazika*, 242.

Заклучения/Conclusions

В данной работе проведен сравнительно-сопоставительный лингвокультурологический анализ, в ходе которого были проанализированы и интерпретированы народные представления о золоте, отраженные в фразеологических единицах турецкого и русского языков. В данном исследовании на основе конкретных примеров демонстрируется, что помимо восприятия золота как ценного металла и украшения, в представлениях турецких и русских народов «altın» и «золото» обладают разнообразными, уникальными смыслами, свойствами и функциями. В ходе данного исследования было установлено, что «золото» не только является языковым знаком с денотативным значением, но и выступает в качестве культурного символа или кода, отражающего народное сознание посредством языковых единицы.

В данной работе выявлено, что золото — природный металл, обладающий такими физическими и химическими свойствами, как блеск, прочность, привлекательность, редкость, коррозионная стойкость, — в результате метафорического, символического и сравнительного осмысления в менталитете турецкого и русского народов превратилось в культурный символ, характеризующий человека и его жизнь, предметы, действия и явления.

На основе сопоставительного подхода проведенный лингвокультурологический анализ фразеологических единиц с лексемами «золото» (русский) и «altın» (турецкий) позволил выявить как общие, так и отличительные особенности русской и турецкой лингвокультур.

Выделим следующие общие черты. Как турецкое «altın», так и русское «золото» выполняют роль символа богатства, материальной силы и материального благосостояния. В обеих лингвокультурах «altın» и «золото» воспринимаются как деньги и метонимически используются вместо денег. «Altın» и «золото» в двух лингвокультурах — символы капитала, изобилия, средство обогащения и источников материального благополучия. Турецкое «altın» и русское «золото» ассоциируются с богатыми и состоятельными людьми. В обеих культурах, как в прошлом, так и сегодня, обладание золотом означает быть состоятельным и жить в благосостоянии. Ценные, значимые и важные люди или предметы отождествляются с лексемами «altın» и «золото». Лексемы «altın» и «золото» играют роль символа высших человеческих качеств: ума, таланта и доброты. В обоих обществах духовная чистота, честность и альтруизм человека отождествляются с этими лексемами. Успешные люди, особенные и выдающиеся поколения, а также самые яркие эпохи того или иного общества или отдельного человека сравниваются с концептами «altın» и «золото». Состояние высокой ценности и полезности кого-л. и чего-л. в обоих обществах ассоциируется и выражается через лексемы «altın» и «золото». Обе лексемы являются символом внешней красоты человека. И русское «золото», и турецкое «altın» связываются с представлением о достоинстве человека. Оба концепта, «золото» и «altın», выступают

символом успеха, триумфа и высочайших достижений в человеческой деятельности в двух лингвокультурах. Таким образом, обнаруженные сходства в концептуализации лексем «altın» и «золото» в русской и турецкой лингвокультурах могут быть объяснены схожими когнитивными универсалиями, лежащими в основе метафорического осмысления мира.

Следует также выделить ряд различий. В отличие от русского «золото», лексема «altın» в турецкой лингвокультуре символизирует не только красоту внешнего облика человека, но и его здоровье. В русской лингвокультуре отсутствуют единицы, в которых лексема «золото» символически обозначает доброе имя, уважение и престиж человека. В отличие от турецкой «altın», лексема «золото» представляется как знак избранности и социальной исключительности определённой группы людей или сообщества. В турецкой лингвокультуре отсутствуют фразеологические единицы, которые ассоциировали бы лексему «altın» с представлением о внешней привлекательности и роскоши каких-либо объектов. Таким образом, можно отметить, что различия в представлениях лексем «altın» и «золото» в двух лингвокультурах обусловлены различиями в способах мышления и культурным разнообразием этих народов.

Проведенный анализ позволил выдвинуть гипотезу о том, что восприятие и интерпретация лексем «altın» и «золото» варьируются в различных лингвокультурах (в данном случае в русской и турецкой), несмотря на значительные совпадения. В результате тщательного анализа лексем «altın» и «золото» в турецкой и русской лингвокультурах было установлено, что их значение не ограничивается денотативным значением 'драгоценный металл', но также обладает широким спектром символических и метафорических значений. Анализ лексического материала, связанного с лексемами «altın» и «золото» в турецкой и русской лингвокультурах, позволяет сделать следующий вывод: народные представления, восприятия, мировоззрения и ассоциации о золоте турецких и русских народов нашли свое отражение в их языках и передавались из поколения в поколение посредством фразеологических единиц, связанных с этим драгоценным металлом. Таким образом, лингвокультурологический анализ культурных коннотаций, связанных с понятиями «altın» и «золото», в устойчивых выражениях, фразеологизмах и пословицах, а также восполнение пробелов в больших турецком и русском словарях представляют собой важную научную задачу.

Мы полагаем, что лингвокультурологические исследования фразеологических единиц и кодов культуры в будущем будут способствовать созданию турецко-русского и русско-турецкого лингвокультурологического словаря. Надеемся, что данное исследование станет вкладом в эту область и послужит основой для дальнейших исследований.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Литература / References

- Agapkina, Tatyana. “Zoloto”, *Slavyanskiye Drevnosti: Etnolingvističeskiy Slovar'*. 1: 352-355. Moskva: Mejdunarodniye otnoşeniya, 1995.
- Aksoy, Ömer. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. 2 cilt. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2013.
- Bedirhan, Yaşar ve Naime Süder. “İslamiyet Öncesi Dönemde Türklerde Kullanılan Madenler ve Maden İşletmeciliği”, *International Academic Social Resources Journal* 7/35 (2022): 273-289.
- Berkov, Valeriy Mokiyenko ve Svetlana Shulezhkova. *Bolşoy Slovar' Krılatıh Slov Russkogo Yazıkı*. Moskva: Ruskiye Slovari, AST, 2005.
- Büyük Türkçe Sözlük. “Altın”. Sostavitel' D. Mehmet Doğan. Ankara: Yazar Yayınları, 2011.
- Büyük Türkçe Sözlük. “Altın Babası”. Sostavitel' D. Mehmet Doğan. Ankara: Yazar Yayınları, 2011.
- Büyük Türkçe Sözlük. “Altın Yumurtlayan Tavuk”. Sostavitel' D. Mehmet Doğan. Ankara: Yazar Yayınları, 2011.
- Büyük Türkçe Sözlük. “Altın Kesmek”. Sostavitel' D. Mehmet Doğan. Ankara: Yazar Yayınları, 2011.
- Cebeci, Oğuz. *Metafor ve Şiir Dilinin Yapısal Özellikleri*. Ankara: İthaki Yayınları, 2019.
- Çolak, Gülcan i Öksüz, Gamze. “Türkçe ve Rusçada Ölüm ve Hastalık Temalı Beddualar: Kültürdilbilimsel Bir Karşılaştırma”. *Milli Folklor* 17/132 (2021): 126-139.
- Fedorov, Aleksandr. *Frazeologičeskiy Slovar' Russkogo Literaturnogo Yazıkı (Okolo 13000 Frazeologičeskih Yedinit)*. Moskva: Astrel', 2007.
- Gmızina, Elvira. *Tsvet v Kultype Drevney Rusi: Slovo i Obraz*. Kirov: İzd-vo VyatGU, 2008.
- Güngör, Engin. *Bozkır Kültüründe Metalin Yeri ve Önemi (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyetine Girişine Kadar)*. Doktorskaya dissertatsiya, Universitet Hacı Bektaş Veli, 2020.
- Jukov Vpas i Anatoliy Jukov. *Shkolny Frazeologičeskiy Slovar' Russkogo Yazıkı*. Moskva: Prosveshcheniye, 2013.
- Jukov, Vlas. *Slovar' Russkıkıh Poslovits i Pogovorok*. Moskva: Ruskiy Yazık, 1991.
- Kulturologiya.RF. “Kto Takiye Bosyaki, Otkuda Oni Prishli i Pochemu ih Nazıvalı «Blatnımı».” Dostup 2 Nisan 2024. <https://kulturologia.ru/blogs/291221/52118/>.
- Lvovna, Mariya. *Lingvokul'turologičeskiy Metod vo Frazeologii. Kodı Kul'turi*. Moskva: URSS, 2013.
- Molotov, Aleksandr. *Frazeologičeskiy Slovar' Russkogo Yazıkı*. Moskva: Ruskiy yazık, 1986.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş VI*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1971.

- Özcan, Derya. “Kazak Türklerinin Munlık-Zarlık Destanında Altın”, *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (2011): 30-38.
- Sahillioğlu, Halil. “Altın.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 532-536. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları Merkezi, 1989.
- Saraç, Hakan. *Landshaftını Kod Kültürü (na Materiale Russkogo i Turetskogo Yazıkov)*. Dissertatsiya Kandidata Filologicheskikh Nauk, Moskovskiy Gosudarstvenniy Universitet İmeni M. V. Lomonosova, 2016.
- Slovari i Entsiklopedii na Akademike. “Zolotaya Rota”. Dostup 15 Mart 2024. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/400126>.
- Snegirov, İvan. *Russkiye Narodniye Poslovitsı i Pritchi*. Moskva: Institut Russkoy Tsivilizatsii, 2014.
- Teliya, Veronika. “Kul’turno-Natsionalnoye Konnotatsii Frazeologizmov (Ot Mirovedeniya k Miroponimaniyu)”, XI Mejdunarodnoy S’yezd Slavistov «Slavyanskoye Yazıkoznaniye» v 302-314. Moskva: Nauka, 1993.
- Teliya, Veronika. *Bolşoy Frazeologicheskiy Slovar’ Russkogo Yazıka*. Moskva: AST-Press, 2010.
- Tihonov, Aleksandr. *Frazeologicheskiy Slovar’ Russkogo Yazıka*. Moskva: Russkiy Yazık Media, 2007.
- Türk Dil Kurumu e-sözlüğü. “Altın Adı Pul Oldu, Kız Adı Dul Oldu.” Dostup 25 Ocak 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Dil Kurumu e-sözlüğü. “Altın Adını Bakır Etmek.” Dostup 03 Şubat 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Dil Kurumu e-sözlüğü. “Altın Pas Tutmaz.” Dostup 28 Ocak 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Dil Kurumu e-sözlüğü. “Altın Yerde Paslanmaz”, “Taş Yağmurdan İslanmaz.” Dostup 30 Ocak 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Dil Kurumu e-sözlüğü. “Altın Yere Düşmekle Pul Olmaz.” Dostup 10 Şubat 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Dil Kurumu e-sözlüğü. “Altın Yürekli Olmak.” Dostup 09 Şubat 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Dil Kurumu e-sözlüğü. “Dağ.” Dostup 12 Şubat 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Dil Kurumu e-sözlüğü. “Sırma Saç.” Dostup 02 Şubat 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Dil Kurumu e-sözlüğü. “Altın Eli Bıçak Kesmez.” Dostup 05 Şubat 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türkçe Sözlük. “Altın”. Sostavitel’: Parlatur İsmail, Nevzat Gözaydın i Hamza Zülfikar. 2 cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.
- Uğuzman, Tülay. *Atasözlerine ve Deyimlere Yansıyan Türk Halk Düşüncesi*. Ankara: Nobel Akademik, 2014.
- Uşakov, Dmitriy. *Bolşoy Tolkoviy Slovar’ Russkogo Yazıka*. Moskva: Dom Slavyanskoy Knigi, 2014.
- Yaman, Hanife. “Türkçede “Kuyu” Sözcüğü Üzerine Kültürdilbilimsel Bir İnceleme”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 12 (2023): 658-667.
- Yaman, Sinan. *Türk Masalları ve Holbek Yöntemi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2023.
- Yıldız, Mehmet. “Altın”, *Yeryuvarı ve İnsan Dergisi* 2/3 (1977): 17-25.

Ad, Sıfat ve Zarflar Arasındaki İşlev Değiştirme

Functional Shift Between Nouns, Adjectives and Adverbs

Hürriyet GÖKDAYI¹ , Çiğdem KALEGERİ²

ÖZ

Sözcük türleri ayrımı dil bilgisi araştırmalarında üzerinde durulan konulardan birisidir. Sözcüklerin türlerinin belirlenmesi, tümcedeki işlevlerinin ortaya konulması ve o tümcayı oluşturan sözcüklerin tümce bağlamındaki işlevlerinin belirlenmesi yönlerinden önemlidir. Sözcük türleri belirlenirken anlamsal, biçimsel ve dizimsel özelliklerden yararlanılmaktadır. Türkiye Türkçesinin dil bilgisi kaynaklarında, araştırmacıların daha çok kendi belirledikleri ölçütlere göre sözcük türü sınıflandırması yaptıkları görülmektedir. Bununla birlikte, aynı sözcüğün farklı türlerdeki kullanımını açıklayabilmek amacıyla, sözcüklerin belirli türlerde sabit olup olmadığı veya sözcük türleri arasında geçişlerin gerçekleşip gerçekleşmediği konularının üzerinde durulması gerekmektedir. Bu çalışmada, sözcük türü geçişlerini gösterebilmek amacıyla Türkiye Türkçesinde ad, sıfat ve zarf olarak kullanılabilen sözcükler, sıklıkları temel alınarak seçilmiştir. Sıklık değerleri göreceli olarak yüksek olan ve karşıt anlamlı bu dört sözcük çifti şunlardır: *güzel - çirkin, yakın - uzak, sıcak - soğuk, yanlış - doğru*. Bu sözcükler, bir tümcedeki dizilim içerisinde herhangi bir ek almadan veya biçim değiştirmeden ad, sıfat ve zarf olabildikleri için tercih edilmiştir. Bu sözcüklerin ad, sıfat ve zarf olarak kullanımları ile ilgili örnek tümceler Türkçe Ulusal Derlemi (TUD) taranarak tespit edilmiştir. Çalışmanın örnekleme; belirlenen sözcüklerin ad, sıfat ve zarf olarak kullanıldığı, rastlantısal olarak seçilmiş beşer örneği içeren toplam yüz yirmi tümceden oluşmaktadır. Bu tümceler üzerinden ad, sıfat ve zarflar arasındaki dizimsel ilişki ve sözcük türü geçişleri incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Ad, sıfat, zarf, sözcük türleri, işlev değiştirme

ABSTRACT

The distinction between word classes is a key issue emphasized in grammatical research. Determining the types of words is crucial for revealing their functions in sentences and clarifying the roles of the words that form those sentences within their context. Semantic, formal, and syntagmatic features are used to identify word classes. In the grammar sources of Modern Turkish, researchers often classify word types according to criteria they establish. However, to explain the use of the same word in different categories, it is necessary to examine whether certain types of words are fixed or whether transitions between word types occur. This study focuses on words in Türkiye Turkish that can function as nouns, adjectives, and adverbs, selected based on frequency, to demonstrate these transitions. The four word pairs with relatively high frequency values and antonyms are: *güzel* (beautiful) – *çirkin* (ugly), *yakın* (near) – *uzak* (far), *sıcak* (hot) – *soğuk* (cold), *yanlış* (wrong) – *doğru* (correct). These words were chosen because they can function as nouns, adjectives, and adverbs in a sentence

*Sorumlu yazar/Corresponding author:

Hürriyet Gökdayı (Prof. Dr.), Mersin Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Mersin, Türkiye
E-posta: hgokdayi@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8526-3915

Çiğdem Kalegeri (Öğr. Gör. Dr.),

Mersin Üniversitesi, Rektörlük Türk Dili Bölümü,
Mersin, Türkiye
E-posta: ckalegeri@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-9567-6534

Başvuru/Submitted: 10.05.2024

Revizyon talebi/Revision requested:
23.08.2024

Son revizyon/Last revision received:
03.09.2024

Kabul/Accepted: 31.10.2024

Atıf/Citation: Gökdayı, Hürriyet., Kalegeri,
Çiğdem. "Functional Shift Between Nouns,
Adjectives and Adverbs." *Türkiyat Mecmuası-*
Journal of Turkology 34, 2 (2024): 609-635.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1481731>

without the addition of suffixes or changes in form. Sample sentences illustrating the use of these words as nouns, adjectives, and adverbs were identified by analyzing the Türkçe Ulusal Derlemi (TUD). The study sample consists of 120 sentences containing five randomly selected examples where these words are used as nouns, adjectives, and adverbs. The syntagmatic relationships between these word types and functional shifts were analyzed using these sentences.

Keywords: Noun, adjective, adverb, word types, functional shift.

EXTENDED ABSTRACT

The classification of word classes is a central topic in grammatical research on Modern Turkish. Identifying and clarifying the functions of words within sentences is an essential criterion for determining word types. Semantic, formal, and syntagmatic features are used in the word categorizing process. In the grammar sources of Modern Turkish, researchers typically classify word types based on various criteria. In addition, to explain the usage of a word in different classes, it is important to explore whether words are confined to specific categories or whether transitions between word classes can occur. To determine a word's type, its function in the sentence must be considered. A word can shift to a different class without structural changes. This phenomenon is called a "functional shift." In Modern Turkish, such shifts are observed between some nouns, adjectives, and adverbs.

The distinction between word types is emphasized in grammatical research. Identifying word types helps to clarify their functions in a sentence. For example, words in the subject position of a sentence must typically be nouns, whereas words that describe or qualify nouns are usually adjectives. Establishing the word type is a critical step in understanding the roles of words within a sentence. At this point, it is useful to define the terms "word" and "word type." A word is a unit comprising one or more sounds that performs a syntactic function and carries meaning within a sentence. Word types are groups of words that share common grammatical features and can function interchangeably within syntax. The semantic, formal, and syntactic features are considered when classifying word types.

This study aims to demonstrate functional shifts between word classes. In this context, four pairs of antonyms that can function as nouns, adjectives, and adverbs in Modern Turkish were selected based on their relatively high frequency in the Türkçe Ulusal Derlemi / Turkish National Corpus (TUD/TNC): güzel (beautiful) - çirkin (ugly), yakın (near) - uzak (far), sıcak (hot) - soğuk (cold), yanlış (wrong) - doğru (correct). These words were selected because they can function as nouns, adjectives, and adverbs without any suffixation or changes in form. Sample sentences illustrating the usage of these words as nouns, adjectives, and adverbs were extracted from the TNC.

In the first section of the study, the perspectives of researchers who have worked on classifying words in Modern Turkish were examined. In this regard, two main approaches to the classification of word types in Modern Turkish can be identified. The first approach groups words into three categories: nouns, verbs, and prepositional origins. In this classification, nouns, pronouns, adjectives, and adverbs are categorized as "noun words," verbs form a separate

group, and prepositions, conjunctions, and interjections are grouped as "prepositional words." In contrast, the second approach divides word types into eight categories: nouns, adjectives, determiners, pronouns, prepositions, conjunctions, exclamations, and verbs. Based on this, it can be concluded that there is no consensus on the classification of word types in the literature.

The second section of this study focuses on the functional shifts between nouns, adjectives, and adverbs. Based on the opinions and explanations provided in grammatical sources, it is evident that nouns, adjectives, and adverbs classified as nominal in Modern Turkish can undergo class shifts within sentences. These shifts occur without structural changes to the words. For a class shift to occur in a sentence, semantic and syntactic compatibility is required.

In the third section, the functional shifts explained in the previous section are demonstrated through a database of sentences. The study sample comprises 120 sentences containing five randomly selected examples in which the specified words are used as nouns, adjectives, and adverbs. The syntagmatic relationships between nouns, adjectives, and adverbs were analyzed within these sentences, and usage patterns were investigated. Each sentence was coded based on the word's function as a noun, adjective, or adverb. The placement of words within sentences and syntactic elements before and after them were also analyzed, and a formula representing word order in the sentences was developed.

In the evaluation section, these formulas were classified according to their usage as nouns, adjectives, or adverbs. The formulas were then compiled into a single formula and explained in tables.

In the conclusion section, based on the analysis of the selected sample sentences, formulas regarding the word order required for a word to function as a noun, adjective, or adverb in a sentence were provided. It was concluded that words classified as nominal in Modern Turkish (nouns, adjectives, and adverbs) can be explained using a syntactic formula and form a pattern. Increasing the number of words and sentences in future research and verifying the accuracy of these formulas will further contribute to the literature.

Giriş

Bir sözcüğün türünü belirlemek için onun söz dizimindeki işlevine bakılmalıdır. Bir sözcük, yapı bakımından herhangi bir değişikliğe uğramadan, bir başka ifadeyle, herhangi bir ek almadan başka bir sözcük türüne geçebilmektedir.¹ Finegan'ın² *functional shift*, Crystal'ın³ *conversion* olarak adlandırdığı bu hususu Sarı⁴ “fonksiyon değiştirme” terimi ile karşılamıştır. Türkiye Türkçesinde bazı adlar, sıfatlar ve zarflar arasında böyle bir türler arası geçiş yani işlev değiştirme görülmektedir.

TDK *Güncel Türkçe Sözlük*'te adlar “canlı ve cansız varlıkları, kavramları, durumları karşılayan kelime”⁵; sıfatlar “bir adın önüne gelerek o adı nitelik, nicelik, yer, sıra vb. bakımlardan belirten kelime”⁶; zarflar ise “fiilin, sıfatın veya zarfın anlamını zaman, durum, yer, ölçü, nitelik ve soru kavramları bakımından belirleyen veya sınırlayan kelime”⁷ olarak tanımlanmıştır. Tanımlardan da anlaşılacağı üzere, bu sözcükler arasından özellikle sıfatlar ve zarfların türlerinin belirlenmesinde bu sözcüklerin tümce içindeki yerleri ve dizimsel ilişkileri etkili olmaktadır. Bir tümcede ad olan bir sözcük, başka bir tümcede sıfat veya zarf olabilmekte, bu üç sözcük türü arasında geçişler meydana gelmektedir. Bu geçişlerin hangi durumda ve nasıl gerçekleştiğinin açıklanması, sözcük türlerinin belirlenmesi, söz dizimi ve anlam bilgisi açısından yararlı olacaktır.

Böyle sözcük türü geçişlerini gösterebilmek amacıyla Türkiye Türkçesinde ad, sıfat ve zarf olarak kullanılabilen, *Türkçe Ulusal Derlemi*'ndeki (TUD)⁸ sıklıkları göreceli olarak yüksek ve karşıt anlamlı dört sözcük çifti seçilmiştir: *güzel - çirkin, yakın - uzak, sıcak - soğuk, yanlış - doğru*.⁹ Bu sözcükler, bir tümcedeki dizilim içerisinde herhangi bir ek almadan veya biçim değiştirmeden ad, sıfat ve zarf olabildikleri için tercih edilmiştir. Bu sözcüklerin ad, sıfat ve zarf olarak kullanımları ile ilgili örnek tümceler TUD taranarak tespit edilmiştir. Çalışmanın örnekleme, belirlenen sözcüklerin ad, sıfat ve zarf olarak kullanıldığı rastlantısal olarak seçilmiş beşer örneği içeren toplam 120 tümceden oluşmaktadır. Bu tümceler üzerinden ad, sıfat ve zarflar arasındaki dizimsel ilişki incelenmiş, bunlar arasında bir örüntü olup olmadığı araştırılmıştır.

Bu çalışmada betimsel bir yöntem kullanılmıştır. Seçilen sözcüklerin TUD'dan alınan örnek tümcelerde hangi dizimsel özelliklerle farklı bir türde kullanıldığı ortaya konulmuştur.

1 Mustafa Sarı, “Türkiye Türkçesinde Sözcük Türlerinin Değişikliğe Uğraması”, *TÜRKİYE Türkoloji Dergisi* 13/1 (2000), 227.

2 Edward Finegan, *Language* (Fort Worth: Harcourt Brace, 1994), 99.

3 David Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* (Oxford: Blackwell Publishing, 1991), 83.

4 Sarı, “Türkiye Türkçesinde Sözcük Türlerinin Değişikliğe Uğraması”, 227.

5 “Ad” Güncel Türkçe Sözlük, erişim 2 Mayıs 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

6 “Sıfat” Güncel Türkçe Sözlük, erişim 2 Mayıs 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

7 “Zarf” Güncel Türkçe Sözlük, erişim 2 Mayıs 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

8 TUD; 50 milyon sözcükten oluşan, 24 yıllık bir dönemi (1990-2013) kapsayan, günümüz Türkçesinin çok sayıda farklı alan ve türlerinden yazılı ve sözlü örnekleri içeren, geniş kapsamlı, dengeli ve temsil yeterliliğine sahip, genel amaçlı bir referans derlemidir. Bk. “Türkçe Ulusal Derlemi (TUD)”, Turkish National Corpus (TNC), erişim 2 Mayıs 2024, <https://www.tnc.org.tr/tr/>

9 TUD'da sözcüklerin sıklıkları; *güzel* 33.384, *çirkin* 1923, *yakın* 19.101, *uzak* 9553, *sıcak* 8073, *soğuk* 6832, *yanlış* 11.975, *doğru* 45.585 olarak tespit edilmiştir.

Derlemede yazılı metin sorgusunda standart (temel) arama yapılmış, çıkan sonuçların hangi sözcük türünde olduğu belirlenerek sınıflandırılmıştır.

1. Türkiye Türkçesinde Sözcük Türleri

Sözcük türleri ayrımı dil bilgisi araştırmalarında üzerinde durulan konulardan birisidir. Türlerin belirlenmesi, sözcüklerin tümcedeki işlevlerinin ortaya konmasına yardımcı olmaktadır. Söz gelimi, bir tümcede özne konumunda yer alan sözcüğün/söz öbeğinin ad türünde olması gerekmektedir. Yine, adları niteleyen veya belirten sözcükler de sıfat olmak zorundadır. Bir tümcede yer alan sözcüklerin türlerinin belirlenmesi, o tümceyi oluşturan sözcüklerin tümce bağlamındaki işlevlerinin belirginleştirilmesinde önemli bir dayanaktır. Bu aşamada sözcük ve sözcük türü terimlerini tanımlamak yararlı olacaktır. Bu çalışma kapsamında sözcük; ses veya seslerden oluşan, söz diziminde bir işlev yerine getiren ve tümcede bir anlam taşıyan birim biçiminde tanımlanmıştır. Sözcük türleri ise dil bilgisel olarak ortak özellikler taşıyan ve söz diziminde birbirinin yerine kullanılabilen sözcüklerin oluşturduğu bütündür. Sözcük türlerini belirlerken anlamsal, biçimsel ve dizimsel özelliklerden yararlanılır.

Sözcüklerin türlere ayrılması ve sınıflandırılması üzerinde çalışan araştırmacıların görüşlerine başvurmak, bu makalenin ileri süreceği düşüncelere dayanak oluşturacaktır. Bu araştırmacılardan birisi olan Karaağaç'a göre sözlüklerde yer alan açıklamaların hepsi ad olarak kullanım hâlinindedir. Bunların farklı türde sözcükler olabilmeleri için sözlüksel açıklamalar gerekmektedir. Sözlüklerde yer alan sözcüklerin hepsi aslında birer addır. Bu sözcükleri ad dışındaki türlere ayırmak için onları tümcelerde kullanmak gerekmektedir. Ad olarak kullanılan sözcükler aslında sözlük birimidir. Bunların söz dizimi bağlamında kullanılması yalnızca özne veya nesne olarak kullanılabilirliği mümkündür.¹⁰

Buna karşın Gencan, sözcüklerin ad, sıfat, adıl, eylem, zarf, ilgeç, bağlaç ve ünlem olarak sekiz türe ayrıldığını ifade etmiştir. Gencan, sözcükleri; tümce kuruluşundaki görevlerini temel alarak üç grupta ele almıştır: Temel sözcükler (adlar, eylemler), uydu sözcükler (sıfatlar ve belirteçler), söz ulakları (ilgeçler ve bağlaçlar). Ancak bu ayrımların kesin olmadığını; sözcüklerin konuluş anlamlarına göre değil, kullanılış durumlarına, tümcedeki görevlerine göre değerlendirilmesi gerektiğini de vurgulamıştır. Örneğin, “güzel” sözcüğü “Dün güzel bir çiçek aldım.” tümcesinde sıfat; “Orhan güzel konuşur.” tümcesinde durum zarfıdır. “Bu yıl dünya güzeli Türkiye’de seçilecek.” tümcesinde ise “güzel” sözcüğü ad olarak kullanılmıştır.¹¹

Sınıflandırma ölçütü olarak anlamı ve görevi esas alan Ergin, sözcükleri “isimler, fiiller, edatlar” adı altında üç gruba ayırmıştır. Ergin’e göre Türkçedeki tüm sözcükler, bu üç gruptan birine dâhildir. Örneğin sıfatlar, zamirler ve zarflar ad soylu sözcüklerdir. Bu tür bir ayırım, zaten ad soylu oldukları için ad, sıfat ve zarflar arasındaki tür geçişlerinin dayanağı olarak görülebilir.¹²

10 Günay Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012), 425.

11 Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi* (Ankara: Ayraç Yayınevi, 2001), 171.

12 Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* (İstanbul: Bayrak Yayınları, 2006), 216-218.

Ergin gibi Banguoğlu da sözcükleri sınıflandırırken iki temel ölçüt kullanmıştır. Birinci ölçüt olan “tabiî sınıflama”ya göre, sözcükler adlar ve eylemler olmak üzere ikiye ayrılır. Ancak Banguoğlu’na göre bu sınıflandırma yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle devreye ikinci ölçüt olan “mantıkî sınıflandırma” girmelidir. Mantıkî sınıflandırmaya göre, sözcüğün tümce içindeki işlevi göz önüne alındığında “ad, sıfat, zamir, zarf, takı, bağlam, ünlem ve fiil” olmak üzere sekiz sözcük çeşidi bulunmaktadır.¹³

Bunun yanında; Atabay, Özel ve Kutluk, hangi ölçütü kullandıklarını açıklamadan sözcükleri ad, sıfat, belirteç, adil, ilgeç, bağlaç, ünlem ve eylem olmak üzere sekiz gruba ayırmışlardır. Bu sekizli ayırmda sözcükler birbirinden tamamen bağımsız birimler gibi görünmektedir. Hâlbuki adlar ve adillar arasında çok belirgin bir ilişki bulunmaktadır.¹⁴

Anlam ve görevi ölçüt olarak kabul eden Korkmaz’a göre ise sözcükler üçlü bir gruplandırma ile ayrılmalıdır. Bunlar anlamlı sözcükler (ad, sıfat, zarf, zamir, eylem), görevli sözcükler (ilgeçler, bağlaçlar) ve anlamlı-görevli sözcüklerdir (ünlemler). Burada sözü edilen görev, sözcüklerin tümce dizilişinde yerine getirdikleri işlev olarak anlaşılmaktadır.¹⁵

Sözcüklerin anlam taşıdığı ve tümcede diğer sözcüklerle dizimsel ilişki kurduğu düşüncesinden hareket eden Yener, sözcükleri tek başlarına anlamı olan “statik sözcükler” ve söz dizimi içinde anlam kazanan “dinamik sözcükler” olarak iki temel gruba ayırmıştır. Araştırmacıya göre, statik sözcükler adlar ve eylemler; dinamik sözcükler ise adillar, sıfatlar, zarflar, ilgeçler, bağlaçlar ve ünlemlerdir. Bu ayırmadan; zarf, ilgeç gibi bazı tür sözcüklerin anlamlarının tümce diziliminde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.¹⁶

Buraya kadar aktarılan bilgiler doğrultusunda, Türkiye Türkçesinde sözcük türleri tasnifinin birçok dil bilgisi araştırmacısı tarafından yapıldığı görülmektedir. Bu sınıflandırmalara genel olarak değinen Boz, mevcut tasniflerin; sözcüklerin anlam ve görevleri, söz içindeki işleyişleri, sözlüksel ve dil bilgisel konumları, tümcedeki kullanılışları ve yükledikleri anlamlar, statik ve dinamik konumları ölçüt alınarak yapıldığını ifade etmiş; kendisi de sözcük türlerini, sözlüksel ve dil bilgisel olarak iki gruba ayırmayı uygun görmüştür. Araştırmacıya göre adlar, sözlüksel grupta eylemlerle beraber yer almaktadır. Sıfatlar, zarflar, adillar, ilgeçler, bağlaçlar ve ünlemler ise dil bilgisel grupta niteleyici ve belirticiler başlığı altında toplanmıştır.¹⁷

Delice de bu hususta benzer bir görüşe sahiptir. Araştırmacıya göre, sözcük türlerinin sınırlarının çizilmesinde, tümcedeki anlamlarının büyük etkisi vardır. Delice, sözcük türlerini değerlendirirken sözcüklerin iki farklı anlamından bahsetmiştir: sözlüksel anlam ve dil bilgisel anlam. Sözlüksel anlam olarak ifade edilen aslında gerçek anlamdır. Kavramların adlandırılması, tümcede yine kavram olarak var olmalarıyla ilgilidir. Sözlükte yan anlam, mecaz anlam,

13 Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), 151-153.

14 Neşe Atabay, Sevgi Özel ve İbrahim Kutluk, *Sözcük Türleri* (İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2003), 21-22.

15 Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007), 193.

16 Mustafa Levent Yener, “Türk Dilinde Sözcük Türleri Tasnifi Sorunu Üzerine”, *Turkish Studies* 2/3 (2007), 621.

17 Erdoğan Boz, “Türkiye Türkçesinde Sözcük Türleri Üzerine Bir Tasnif Denemesi”, *Uluslararası Yunus Emre Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2020), 1.

terim anlam vb. anlamlar taşıyan sözcükler tür açısından değerlendirildiğinde bunların ad, adıl, sıfat, zarf ve eylem kategorilerinden birine ait olduğu görülmektedir. Dil bilimsel anlam ise sözcüklerin birbirleriyle anlam ilgisi kurmak amacıyla taşıdıkları anlamdır. Dil bilimsel anlam taşıyan sözcükler bağlaç, ilgeç, pekiştirici ve yardımcı eylem olarak kullanılmaktadır.¹⁸

Sözcüklerin taşıdıkları anlamların belirlenmesiyle ilgili olarak Delice bir kavramı belirtmek için kullanılan sözcüklerin sözlüksel anlamlarından uzaklaşarak dil bilimsel anlam yüklenebileceklerini söylemektedir. Söz gelimi, “Dur; etrafa iyice bakalım; ondan sonra içeri girelim.” tümcesindeki “bakalım” sözcüğü sözlüksel anlamıyla kullanılmış ve eylem olmuştur. Aynı sözcük, “Bu işin sonu nereye varacak, bakalım!” şeklinde kullanıldığında ise sözlüksel anlamdan bahsetmek mümkün değildir. Bu tümcede de sözcüğün kavramsal amaçlı değil işlevsel amaçlı kullanılmasından kaynaklı dil bilimsel anlama geçiş gerçekleşmiştir. Sözcük, bu tümcede pekiştirme ilgeci olarak kullanılmıştır. Delice’ye göre, Türkiye Türkçesinde sözcük türü sınıflandırması sözcüklerin “sözlüksel (asıl fiil, isim, sıfat, zamir, zarf)” ve “dil bilimsel (bağlama edatı, çekim edatı, pekiştirme edatı, ünlem edatı, yardımcı fiil)” anlamlarına göre yapılmalıdır. Araştırmacı, yaygın bir şekilde kullanılan sekizli sınıflandırma yerine onlu bir sınıflandırmanın kullanılmasının daha doğru olacağını ifade etmiştir.¹⁹

Sözcüklerin farklı türlere ayrılmasında kategorik bir bakış açısı yerine işlevsel bir bakış açısına sahip olan araştırmacılar da bulunmaktadır. Bağımsal dil bilgisinde sözcüklerin tümce diziliminde ilettikleri anlama ve yerine getirdikleri işleve göre türlere ayrılması yönünde bir yaklaşım yer almaktadır. Buna göre sözlüksel birimler ile söz dizimsel birimler arasında kesin bir ayırım yapılmalıdır. Bu ayırım sayesinde daha doğru bir inceleme ve daha doğru bir sınıflandırma yapabilmek mümkündür.²⁰

Dil bilgisi araştırmacılarının görüşlerine dayanılarak, Türkiye Türkçesi sözcük türleri tasnifi konusunda iki temel yaklaşım bulunduğu söylenebilir. Bunlardan ilki sözcükleri önce ad, eylem ve ilgeç soylu olmak üzere üç başlık altında ele almaktadır. Bu sınıflandırmada, ad, adıl, sıfat ve zarflar ad soylu; eylemler tek bir grup; ilgeç, bağlaç ve ünlemler de ilgeç soylu sözcükler olarak gruplandırılmaktadır. İkinci yaklaşımda ise sözcük türlerinin sekize (ad, sıfat, belirteç, adıl, ilgeç, bağlaç, ünlem ve eylem) ayrıldığı anlaşılmaktadır. Görüldüğü gibi, alan yazınında sözcük türlerinin sınıflandırılması hususunda bir görüş birliği bulunmamaktadır. Araştırmacıların daha çok kendi belirledikleri ölçütlere göre sözcük türü sınıflandırması yaptıkları söylenebilir. Bunun yanında, aynı sözcüğün farklı türlerdeki kullanımını açıklayabilmek amacıyla, sözcüklerin belirli türlerde sabit olup olmadığı veya sözcük türleri arasında geçişlerin gerçekleşip gerçekleşmediği konularının üzerinde durulması gerekmektedir.

18 Halil İbrahim Delice, “Sözcük Türleri Nasıl Tasnif Edilmelidir?”, *Turkish Studies* 7/4 (2012), 27.

19 Delice, “Sözcük Türleri Nasıl Tasnif Edilmelidir?”, 31.

20 Muhsine Börekçi ve Yusuf Tepeli, “İşlevsel Dilbilim Yaklaşımıyla Türkçede Sözcük Türleri Üzerine”, *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi* 2/7 (2013), 94.

2. Sözcük Türleri Arası Geçiş

Sözcükler tümcelerde farklı işlevler yerine getirmekte ve bu işlevlere dayanılarak sınıflandırılmaktadır. Ancak her sözcüğün bir türünün olduğu ve her zaman bu türde görüldüğü gibi bir çıkarım doğru olmayacaktır. Sözcüklerin türü de belirli bir anlamsal içeriği iletmek amacıyla kurulan tümce dizilişinde belirginleşmektedir. Doğal dilin tümceleri sadece sözlükten seçilen sözcüklerin rastgele sıralanmasıyla oluşmamıştır. Tümceyi oluşturan sözcükler bir düzen, bir hiyerarşi içinde bulunurlar. Carnie, bu düzeni basitçe “x y’yi sever” yapısıyla açıklamıştır. Araştırmacıya göre, insan zihninde x ve y yerine sayısız sözcük veya sözcük öbeği gelebilmektedir. Burada dikkat çeken husus ise x ve y yerine geçebilecek olan sözcük veya öbeklerin aynı yapıda olduğudur. Buna göre, “Ali kuşları sever.” veya “Kedi ciğeri sever.” veya “Üniversite öğrencileri akademik kitapları sever.” tümcelerinde x yerine geçen (Ali, kedi, üniversite öğrencileri) ve y yerine kullanılan (kuş, ciğer, akademik kitaplar) sözcük veya öbekler birbirinden farklıdır ama dizimsel ilişkileri açısından aynı özellikleri gösteren birimlerdir.²¹

Bu dizimsel ilişki içerisinde, belirli bir sözcük türündeki bir sözcüğün yapısı bakımından herhangi bir değişikliğe uğramadan başka bir sözcük türüne geçmesi “fonksiyon değişirme” olarak adlandırılmaktadır.²² Türkçenin tarihî gelişimi içinde bazı sözcükler ad iken sıfat, sıfat iken ad, ad iken ilgeç, hatta ad iken eylem ve eylem iken ad olarak kullanılmışlar, dolayısıyla bir sözcük türünden başka bir türe geçmişlerdir. Bu dil bilgisi olayı *tür değişirme* biçiminde adlandırılmıştır.²³ Aynı sözcüğün farklı işlevlerde kullanılması, *başka sözcük türüne kayma*²⁴ veya *çok türülülük*²⁵ biçiminde de değerlendirilmiştir.

Türkçede sözcüklerin tür değiştirmeleri ile ilgili hususlara değinen çalışmalar bulunmakla birlikte, bu dil bilimsel olayın adlandırılmasında bir fikir birliğine varılamamıştır.²⁶ İngilizcedeki *conversion* veya *functional shift* terimleri bir sözcüğün “hiçbir ek almadan” başka bir sözcük türüne geçmesini ifade etmektedir.²⁷ Örneğin İngilizcede yer alan *model*, *prime* gibi bazı sözcükler herhangi bir ek almadan sıfat, ad ve eylem görevlerinde kullanılabilirlerdir. Türkçede de bazı sözcükler şekil değişikliğine uğramadan farklı görevler üstlenebilmektedir. Örneğin “Adam güzel konuştu.” tümcesinde “güzel” zarf olarak kullanılırken aynı sözcük “güzel çiçekler” ifadesinde sıfattır.²⁸

21 Andrew Carnie, *Constituent Structure* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 17.

22 Sarı, “Türkiye Türkçesinde Sözcük Türlerinin Değişikliğe Uğraması”, 227.

23 Feryal Korkmaz, *Batı Türkçesinde Tür Değişirme* (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007), 8.

24 Atabay, Özel ve Kutluk, *Sözcük Türleri*, 57.

25 Nadir Engin Uzun, *Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları Türkçe Üzerine Tartışmalar* (İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 39, 2004), 70.

26 Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar* (İstanbul: MEB Yayınları, 1992), VIII.

27 Bu çalışmada *tür değişirme* terimi, bir sözcüğün “hiçbir ek almadan” başka bir sözcük türüne geçmesini ifade etmektedir. Bu nedenle ek alarak başka bir türe geçen sözcüklerin konu edildiği dil bilgisi çalışmaları kaynaklara dâhil edilmemiştir.

28 Sarı, “Türkiye Türkçesinde Sözcük Türlerinin Değişikliğe Uğraması”, 229.

Kutadgu Bilig'de *tut-* eyleminin ilgeç olarak kullanılması üzerine yapılan bir çalışmada bu durum *fonksiyon değiştirme* olarak değerlendirilmiştir.²⁹ Ancak Türkçede, sözcüklerin tümce içindeki yerlerine göre fonksiyon değiştirmesi sık karşılaşılan bir olaydır. Burada ise bir sözcüğün ait olduğu sözcük türünden dil bilgisel bir değişiklik göstermeden başka bir sözcük türünde kullanılması söz konusudur. Dolayısıyla bu durumun *tür değiştirme* terimiyle karşılanması uygun görünmektedir.³⁰

Korkmaz, “sözcüklerin fonetik ya da morfolojik bir değişikliğe uğramadan bir türden başka bir türe geçmesi” olarak açıkladığı tür değiştirmenin addan eyleme, eylemden ada, eylemden sığata ve addan ilgece biçiminde olduğunu ifade etmiştir.³¹

Türkçe derlemlerle ilgili çalışmalar yapan Özkan,³² *Güncel Türkçe Sözlük'te 'Zarf' Olarak Tanımlı Sözlük Birimlerin Derlem-Denetimi* adlı çalışmasında Türkçede, bir sözcüğün tür ve anlam değiştirmesinin o sözcüğün söz dizimsel işlevleri ile ilgili olduğunu ifade etmiş, bu geçişimin de özellikle sıfatlarla zarflar ve adlarla sıfatlar arasında gerçekleştiğini belirtmiştir. Özkan, “güzel” sözcüğünün yapısal bir değişikliğe uğramadan 12, “iyi” sözcüğünün ise 10 farklı anlam ifade etmesini ve her iki sözcüğün de sözcük türü olarak tümcede ad, sıfat ve zarf olarak üç işlevde kullanılmasını bu duruma örnek olarak göstermiştir. Yine Özkan,³³ aynı çalışmasında *Güncel Türkçe Sözlük'te* “A maddesi”nde zarf tanımlı sözlük birimler üzerinden bir araştırma yapmış, sıfatlar ve zarflar arasında ortaklık gösteren *açık, ağır, ağırca, aşığı, başarılı, çabuk, deli dolu, fena, fazla, geç, gereksiz, hızlı, hür, iyi, güzel, kötü* vb. sözlük birimlerin sıklıkları yüksek ortak sözlük birimler olduklarını tespit etmiştir. Benzer durum ad ve sıfatlar arasındaki ortaklıklarda da görülebilmektedir.

Türkçenin ilk dil bilgisi kitaplarından birini yazan Deny, Altay dillerinin biçim düzeyinde yapısal özelliklerini sıralarken on ikinci madde olarak adların, bir nesne adı, bir sıfat veya bir zarf işlevinde kullanılabilmesini; bu bakımdan bir belirsizliğin olduğunu; özellikle sıfatlarla zarflar arasındaki bu karışıklığın sık görülen bir durum olduğunu belirtmiştir.³⁴ Deny, zarfların, ad ve sıfatlardan kesin bir şekilde ayrıştırılamayacağını, bütün sıfatların, zarf olarak kullanılabileceklerini ifade etmiştir. Araştırmacıya göre, sözcük türü olarak zarfların kaynağını diğer sözcük türleri oluşturmaktadır. Yine aynı kaynakta, zarflar, asıl olma ve diğer türlerden çeşitli yapı değişiklikleriyle dönüşerek oluşma durumuna göre ele alınmış ve mekân, zaman, tavır ve miktar zarfları olarak sınıflandırılmıştır.³⁵ Araştırmacı, zaman zarflarını da asıl zaman zarfları ve zaman zarfı işini görebilen sözcük ve ifadeler olarak ikiye ayırmış; bu tutumu tüm

29 Mehmet Vefa Nalbant, “Türkçede Tarihi Türk Dili Alanında Fonksiyon Değiştirmeye Bir Örnek: Tut- Fiili”, *Bilig Dergisi* 38 (2006), 138.

30 Korkmaz, “Batı Türkçesinde Tür Değiştirme”, 10.

31 Korkmaz, “Batı Türkçesinde Tür Değiştirme”, 18.

32 Bülent Özkan, “Güncel Türkçe Sözlük'te ‘Zarf’ Olarak Tanımlı Sözlük Birimlerin Derlem-Denetimi”, *Turkish Studies* 5/3 (2010), 1767.

33 Özkan, “Güncel Türkçe Sözlük'te ‘Zarf’ Olarak Tanımlı Sözlük Birimlerin Derlem-Denetimi”, 1767.

34 Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 322-330.

35 Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, 234-295.

zarf türleri için genelleştirmiştir. Deny'nin bu yaklaşımından, zarfların kaynağının diğer sözcük türleri olduğu anlaşılmaktadır.

Deny gibi Korkmaz da zarfların kaynağı olarak adları, sıfatları, zamirleri, bağlaçları ve eylemleri göstermiştir.³⁶ Koç'a göre de ad veya sıfat olan bir sözcük zarf olarak kullanılabilir.³⁷ Bu görüşün yanında Bozkurt, zarfların da sıfatlar gibi ek almayan yapılar olduğunu ifade etmiş, ek aldıkları durumlarda zarf veya sıfat olma özelliklerini kaybettiklerini belirtmiştir.³⁸

Özmen ise sözcük türlerinin birbirlerine yakınlıklarının göz önüne alınarak ana gruplara ayrılabilceğini ifade etmiştir. Buna göre, ad, sıfat, zarf ve zamirler bir grup; ünlem, ilgeç ve bağlaçlar bir grup içinde değerlendirilebilir. Eylemler ise tek başlarına ayrı bir sözcük türüdür. Özmen, bir sözcüğün türünü belirlemek için söz dizimindeki işlevine bakılması gerektiğini, bu hususun da daha çok ad, sıfat ve zarflar için geçerli olduğunu ifade etmiştir. Araştırmacıya göre aynı şey; ilgeç, bağlaç ve ünlemler için de kısmen geçerlidir: "Bir ünlem, bir bağlaç, bir ilgeç ad gibi kullanılsa da adlar arasında yer almaz."³⁹ Özmen, sözcük türü olarak eylemlerin belirlenmesinde söz dizimindeki işlevlerinin etkisiz olduğunu vurgulamıştır. Bu ifadeden ad, sıfat ve zarf olan sözcüklerin türlerini belirleme, bunların söz dizimindeki işlevlerinin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.

Söz dizimi bağlamında ele alındığında, ad olarak kullanılan bazı sözcükler (nitelik, renk, sayı adları, vb.), sıfat olabilmekte, sıfat olarak kullanılan bu sözcükler de ad olarak kullanılabilir. Bu husus, kısmen zarf için de geçerlidir. Söz diziminde zarf olarak kullanılan bir sözcüğün, ad olarak kullanılması da mümkündür. Ancak her zarf, sıfat olarak kullanılamaz.⁴⁰ Bu açıklamalara göre ad, sıfat ve zarf türündeki bazı sözcükler arasında tümce içinde tür geçişleri meydana geldiği söylenebilir. Bu konuya değinen Grønbech de, bir nitelik gösterdiği için sıfat olarak adlandırılan sözcüklerin, adlardan ayırt edilemeyeceğini ifade etmiş ve bunların tek başına oldukları zaman diğer adlar gibi çekimlendiklerini belirterek "Bundan dolayı Türkçe bir ad, ne isim ne de sıfattır, aksine aynı zamanda her ikisidir de." sonucuna ulaşmıştır.⁴¹

Sözcük türleri konusunda araştırmalar yapan Delice, tümce yokken tek bir sözcük türünün olduğunu, bunun da ad olduğunu belirtmektedir. Araştırmacıya göre tümce içinde yer almayan her türlü sözcük bir şeyin karşılığı olarak addır ve adlar tümce içinde dizimsel boyuta girdiğinde ilişki kurduğu diğer sözcüklerle kurduğu görevsel bağıntı sonucunda çeşitlenir. Yani, somut ve soyut kavramların adı olmaktan ziyade tümce içinde dizimsel öge olarak nasıl bir bağıntı kurduğu ön plana çıkar ve bu bağıntıya göre dil bilgisel adı değişir. Buna göre ad soylu sözcükler; kullanımsal olarak ad, adıl, sıfat ve zarf olarak dört ayrı sözcük türünü oluşturabilir.⁴²

36 Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi*, 451-524.

37 Nurettin Koç, *Yeni Dilbilgisi* (İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1990), 147-164.

38 Fuat Bozkurt, *Türkiye Türkçesi* (Ankara: Hatiboğlu Yayınevi, 2000), 52-54.

39 Mehmet Özmen, "Eksik Olan Dil Bilgisi Terimlerimiz Üzerine", *Doğu Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu* içinde, (Gazimağusa: EMU Press, 1999), 115.

40 Özmen, "Eksik Olan Dil Bilgisi Terimlerimiz Üzerine", 115-116.

41 Kaare Grønbech, *Türkçenin Yapısı*, çev. Mustafa Akalın (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), 22-23.

42 Delice, "Sözcük Türleri Nasıl Tasnif Edilmelidir?", 29.

Delice, tümceler yokken sözcüklerin dil bilgisel anlamlarından söz etmenin doğru olmadığını ifade etmiştir. Bu durumda, sözcüklerin yalnızca ad şeklindeki kullanışları vardır. Adların tümcelerde buldukları konumlara göre sözcük türleri oluşmaktadır. Ad türünde sınıflandırılan sözcüklerin esas görevleriyle kullanılması gerekmektedir. Ad dışında yer alan diğer sözcük türleri için tümce yapısına ve dizimsel ilişkiye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu şekilde tümcelerin anlamı oluşmaktadır.⁴³

Sözcük bilimi alanında çalışan Yener'e göre de Türkçede sıfat, zarf, ilgeç, bağlaç ve ünlemden sözcük türleri olarak değil; sözcüğün görevleri olarak söz edilebilir. Yani bir sözcüğün bir başka sözcükle ilişkilenesinden doğan bağıntılardan söz edilebilir. Yener, sözcüklerin ad, sıfat ya da zarf olarak kullanımlarında yalnızca bu ilişkinin değiştiğini, yapıda herhangi bir değişiklik görülmediğini belirtmektedir. Yani bir sözcüğün sıfat veya zarf olarak kullanımlarında yeni bir sözcük üretilmemektedir. Yener; ad, sıfat ve zarf olarak kullanılabilen "güzel" sözcüğünün bu kullanımlarının her birinin farklı sözlük birimleri olmadığını belirtmiştir. Sözcük türlerini değerlendirmedeki ölçüt Türkçenin kendi iç yapısına uygun dizimsel ilişkiler olmalıdır. Bu ilişkiler sözcüğün sınıfını ve diğer sözcüklerle ilişkisinden doğacak görevini (fonksiyon, işlev) belirleyecektir.⁴⁴

Sebzecioğlu'na göre de Türkçede sözcük türleri, kesişme veya örtüşme yoluyla birbirinin yerine kullanılabilir. Örneğin sıfat, zarf ve ilgeçlerin birer ad olarak kullanıldıkları durumları görmek mümkündür:

a. [Güzeller] geldi.	SIFAT→AD
b. [Arkaya] otur biraz.	ZARF→AD
c. Onun [gibilere] tembel denir.	İLGEÇ→AD

Yukarıda sıralanan örneklere bakıldığında sıfat, zarf ve ilgeç olan sözcüklerin ad olarak kullanıldığı açıkça görülmektedir. Tabii ki bu sözcüklerin ad olması, hem biçimleri hem de tümcedeki dizimsel yerleri ve diğer sözcüklerle ilişkilerine dayanmaktadır.⁴⁵

Dil bilgisi kaynaklarından aktarılan görüşler ve yapılan açıklamalar doğrultusunda Türkiye Türkçesinde ad soylu olarak sınıflandırılan ad, sıfat ve zarfların tümce içinde kendi aralarında tür değişimine uğrayabildikleri görülmektedir. Bu değişim sözcükler herhangi bir biçimsel değişikliğe uğramadan gerçekleşmektedir. Tümce bağlamında tür değişiminin olabilmesi için de anlamsal ve dizimsel uygunluk gerekmektedir. Çerçevesi açıklanan bu değişimin tümcelerden oluşan bir veri tabanı üzerinden gösterilmesi yararlı olacaktır. Bu amaçla oluşturulan veri tabanı ile ilgili bilgiler sonraki bölümde verilecektir.

3. Veri Tabanı ve Bulgular

Bu çalışmada Türkiye Türkçesinde ad, sıfat ve zarf olarak kullanılan dört sözcük çifti belirlenmiş, bu sözcüklerin karşıt anlamlı olmasına dikkat edilmiştir: *güzel - çirkin, yakın - uzak*,

43 Delice, "Sözcük Türleri Nasıl Tasnif Edilmelidir?", 34.

44 Yener, "Türk Dilinde Sözcük Türleri Tasnifi Sorunu Üzerine", 611.

45 Turgay Sebzecioğlu, *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2016), 313.

sıcak - soğuk, yanlış - doğru. Bu sözcüklerin *Türkçe Ulusal Derlemi*'ndeki (TUD) sıklıkları göreceli olarak yüksektir.⁴⁶ Yine aynı derlemden, bu sekiz sözcüğün ad, sıfat ve zarf olarak kullanıldığı beşer tümce seçilmiş, yüz yirmi tümceden oluşan bir veri tabanı oluşturmuştur.

Veri tabanının oluşturulmasından sonra, belirlenen sözcüklerin tümcelerdeki yerleri göz önüne alınarak türleri saptanmıştır. Bu bağlamda, her sözcüğün tümcede ad, sıfat ve zarf işlevinde bulunduğu tümceler ayrı ayrı gruplandırılmış ve her tümceye bir kod verilmiştir. Sonraki aşamada, sözcüklerin tümce içindeki yerleri, dizimsel olarak kendilerinden önce veya sonra kullanılan unsurlar belirlenmiş ve sözcüklerin tümcelerdeki dizilim içinde aldıkları yeri gösteren birer formül oluşturulmuştur. Bu aşamada seçilen sözcükler ve bunların ad, sıfat ve zarf olarak buldukları tümceler sıralanacak, ilgili sözcüğün dizilişi gösterilecektir.

a. güzel

(güzel-A-1) “Görmediğim Şeye İnanmam” başlıklı yazınız çok **güzel**.⁴⁷

S+güzel+(EE) [S+güzel→AÖ, AÖ+(EE)]

(güzel-A-2) Onun yazısı çok **güzeldir**.

S+güzel+EE [S+güzel→AÖ, AÖ+EE]

(güzel-A-3) Sarıkamış, doğası ve kar kalitesi nedeni ile bu yerlerden çok ama çok farklı ve **güzel**.

güzel+(EE)

(güzel-A-4) Kabalığı, sertliği içinde vahşice **güzel**.

S+güzel+(EE) [S+güzel→AÖ, AÖ+(EE)]

(güzel-A-5) Tahtın pek **güzel**, Cüce.

S+güzel+(EE) [S+güzel→AÖ, AÖ+(EE)]

(güzel-S-1) **Güzel** şiir de, **güzel** manzara da, **güzel** söz de hep estetik değeri tartmaktaydı.
güzel+A

(güzel-S-2) Bu yakın tarihlerde benim ev-iş güzergâhı üzerinde, tam iki yolun köşesinde **güzel** bir yerde kabası bitirilmiş beş katlı bir binayı yıktılar.

güzel+AÖ

(güzel-S-3) İyilikle kötülük bir olmaz; öyle ise sen kötülüğü en **güzel** yöntemle sav.

Z+güzel+A [Z+güzel→SÖ, SÖ+A]

(güzel-S-4) Bunun en **güzel** bir örneğini bizde Cumhuriyetin kuruluşu vermiştir.

Z+güzel+AÖ [Z+güzel→SÖ, SÖ+AÖ]

(güzel-S-5) Halam, elindeki ekmek parçasını güvercinlerine verecekmış gibi didikleyp dururken, “Eskisi gibi **güzel** filmler oynatmıyorlar,” dedi.

46 Finegan, *Language* (Fort Worth: Harcourt Brace, 1994), 99.

47 Çalışmanın verileri 1988-2013 yılları arasındaki kitap, gazete ve süreli yayınlar olmak üzere günümüz Türkçesinin çok sayıda farklı alan ve türlerinden yazılı ve sözlü örnekleri içeren *Türkçe Ulusal Derlem* (<https://www.tnc.org.tr/tr/>) taranarak elde edilmiştir.

İÖ+güzel+A [İÖ+güzel→SÖ, SÖ+A]

(güzel-Z-1) Son yirmi yıllık tarihimizi özetlemek için üretilen “hortumcu” adı, hırsızlıkları en etkili şekilde anlatmak için ne kadar **güzel** oturuyor değil mi?

Z+güzel+E [Z+güzel→ZÖ, ZÖ+E]

(güzel-Z-2) Evet, oysa **güzel** başlamıştı yeni yıl.

güzel+E

(güzel-Z-3) Ben kendimi övmek gibi olmasın ama çok **güzel** top oynarım.

Z+güzel+E [Z+güzel→ZÖ, ZÖ+E]

(güzel-Z-4) Zeliha’yı başka yoldan şaşırtmaya çalışırdım: “Asıl sen, ne **güzel** yazabilirdin Zeliha.”

Z+güzel+E [Z+güzel→ZÖ, ZÖ+E]

(güzel-Z-5) Nasıl da **güzel** uyumuştum orada.

Z+güzel+E [Z+güzel→ZÖ, ZÖ+E]

b. çirkin

(çirkin-A-1) Güzeldi; ama şimdi **çirkin**!

çirkin+(EE)

(çirkin-A-2) Bugün gerçekleri kavrayamayışım, kendime uygun bir çizgi yaratamayışım bu sebepten mi acaba? Geçmişte yaşadıklarım yalan mıydı yoksa? Gerçek neden bu kadar **çirkin**?

S+çirkin+(EE)

(çirkin-A-3) Dövmeler gerçekse çok **çirkin**, sahteyse daha da **çirkin**.

S+çirkin+(EE) [S+çirkin→AÖ, AÖ+(EE)]

S+çirkin+(EE) [S+çirkin→AÖ, AÖ+(EE)]

(çirkin-A-4) Kocaları da **çirkin** ve asık suratlı.

çirkin+(EE)

(çirkin-A-5) Ama yine de belleklerde, “Güzel mi, **çirkin** mi?” sorusu...

çirkin+EE

(çirkin-S-1) Keskin gözlü bir martı, **çirkin** sesiyle bağırarak, suda gördüğü bir balığın üstüne atıldı.

çirkin+A

(çirkin-S-2) Duvara akseden **çirkin** gölgeleri kimi zaman büyüyüp bir dev oluyor, kimi zaman küçülüp kambur bir cüce oluyordu.

çirkin+A

(çirkin-S-3) Arzular, özelemlerden, yalnızlıklardan falan bahsediyordu o **çirkin** yazısıyla.

çirkin+A [Z+çirkin→SÖ, SÖ+A]

(çirkin-S-4) Şimdi ise içimizden kimselerin böyle **çirkin** davranışlarda bulunmaları ne kadar acı ve düşündürücüdür...

Z+çirkin+A [Z+çirkin→SÖ, SÖ+A]

(**çirkin-S-5**) Böyle kimselerde görülen en **çirkin** iki vasfı da “kibir ve ucub”dur.

Z+çirkin+AÖ [Z+çirkin→SÖ, SÖ+AÖ]

(**çirkin-Z-1**) Onu başka zaman, yani aşağıdan bakarken görseydim, güzel bulabilirdim; ama şimdi, burada karşılaşınca, son derece **çirkin** görünüyor gözüme.

Z+çirkin+E [Z+çirkin→ZÖ, ZÖ+E]

(**çirkin-Z-2**) Kendi düzeninin bozuk yanlarını gösteriyor diye sanatçıları tutuklamanın işe yaramadığını ne zaman öğrenecekti? Bir atasözü, “Ayna seni **çirkin** gösteriyorsa, sen aynaya ne kızılıyorsun?” der.

çirkin+Z

(**çirkin-Z-3**) Ama artık kendini **çirkin** bulmuyordu.

çirkin+E

(**çirkin-Z-4**) Bir kadın her şeyi affeder ama kendini **çirkin** bulan bir idamı asla.

çirkin+S

(**çirkin-Z-5**) Sen hiç dikkat ettin mi, çocuk yüzlerinin ne kadar **çirkin** olursa olsun, insana bir huzur verdiği.

Z+çirkin+Z [Z+çirkin→ZÖ, ZÖ+Z]

c. yakın

(**yakın-A-1**) İlk defa bu kadar çaresizim ölüme karşı ve bu kadar **yakın**, ayrılan karın kaymamasını dilemekten başka yapacak hiçbir şey yok.

S+yakın+EE

(**yakın-A-2**) Okur yazar sayısı, dokuz buçuk milyona **yakın**.

yakın+(EE)

(**yakın-A-3**) Çeşme’ye çok **yakın**...

S+yakın+EE

(**yakın-A-4**) Gerçekten Semra Hanım’a bu kadar **yakın** mısınız?

S+yakın+EE

(**yakın-A-5**) Uzun boylu olmalı; bana **yakın**, belki benden bir-iki santim uzun.

yakın+(EE)

(**yakın-S-1**) Ama şimdi, genç, evli bir kadın, **yakın** geleceğin annesi değildim artık.

yakın+A

(**yakın-S-2**) Plastik sanatlarla **yakın** bir ilgilim olduğunu söyleyemem.

yakın+AÖ

(**yakın-S-3**) Cemil beni en **yakın** arkadaşı olarak tanıttı.

Z+yakın+A [Z+yakın→SÖ, SÖ+A]

(**yakın-S-4**) Güneş yılına olabildiğince **yakın** bir süre seçilirken, bu sürenin, tam sayıda gün içermesine dikkat edilmiştir.

Z+yakın+AÖ [Z+yakın→SÖ, SÖ+AÖ]

(*yakın-S-5*) Daha yakın devir edebiyatında, yani yirminci asır romanında rüyaların psikanalitik tecrübe ve yorumları da bahis konusu olmaktadır.

Z+yakın+A [Z+yakın→SÖ, SÖ+A]

(*yakın-Z-1*) Tütün ürünleri imalatı tütün üretilen bölgelere yakın yapılmaktadır.

yakın+E

(*yakın-Z-2*) Ama, 1980 öncesi gecekonduya, barınma, ücretliyi işyerine yakın tutan mesken gözüyle bakılırken, artık gecekondular için ele geçirilmesi gereken hedef olmaya başlayacak, İstanbul'un en güzel doğal alanları, Boğaziçi kıyıları, orman arazileri, su havzaları bir anda ele geçirilip üstüne yapılar dikilecek yerler haline gelecekti.

yakın+S

(*yakın-Z-3*) Kendini ölüme çok yakın hissediyordu.

Z+yakın+E [Z+yakın→ZÖ, ZÖ+E]

(*yakın-Z-4*) Mustafa Kemal ve Sultan Vahdettin, Yıldız Sarayı'nın ufak bir salonunda, âdeta diz dize denecek kadar yakın oturdular.

İÖ+yakın+E [İÖ+yakın→ZÖ, ZÖ+E]

(*yakın-Z-5*) Yunanlılar için sakal, savaş alanında yakın dövüşürken ya da herhangi bir sokak kavgasında sorun çıkarsa da, hazine değerindeydi.

yakın+Z

ç. uzak

(*uzak-A-1*) Ancak bu cümle, bazılarının beklediği 28 Şubat benzeri süreç doğurmaktan çok uzak.

S+uzak+(EE)

(*uzak-A-2*) Hem böylesine girift düşüncelerden uzak değildi ruhu.

uzak+EE

(*uzak-A-3*) Bunun ne zaman olacağı belli değildi ama uzak da değildi.

uzak+(EE)

(*uzak-A-4*) Genelde ferdi işletmeler ve aile şirketleri için yeni yönetim modelleri son derece uzaktır.

S+uzak+EE

(*uzak-A-5*) Öyle ki, sevdiceği yıldızlar kadar uzaktı ona.

İÖ+uzak+EE

(*uzak-S-1*) Oda birden ısındı, Kediş kalktı yerinden, sobadan uzak bir köşede halıya serildi...

uzak+AÖ

(*uzak-S-2*) Böylece yeni program aynı zamanda vesaitten ve irtibatlardan mahrum, uzak yerlerdeki öğretmenlerin terbiye ve tedris tekniklerinin ana hatlarını veren bir rehber haline konulmuştur.

uzak+A

(uzak-S-3) Çok uzak bir yerlerde, hatta çok *uzak* bir zamandaydı.

Z+uzak+AÖ [Z+uzak→SÖ, SÖ+AÖ]

(uzak-S-4) Çok eski çağlarda uzak mesafelere avlanmaya, yiyecek bulmaya giden erkek yön kavramını geliştirmiştir.

uzak+A

(uzak-S-5) Hayrettin’in benden istediğinde bir acayiplik olduğunun, şimdi çok bildiğim, ama yine de epey uzak bir iş yaptığının farkındaydım.

Z+uzak+AÖ [Z+uzak→SÖ, SÖ+AÖ]

(uzak-Z-1) Ben Türkiye’nin meselelerinden uzak kalamam, siyasetin içinden geliyorum.

uzak+E

(uzak-Z-2) Ne kadar uzak geliyor her şey şimdi ve bir taraftan da sanki dünmüş gibi.

Z+uzak+E [Z+uzak→ZÖ, ZÖ+E]

(uzak-Z-3) Bazen sevgiliyi “kavuşturur” bazen ise uzak düşürerek ayrılık acılarına sürükler durur.

uzak+Z

(uzak-Z-4) Ama beylerimizin “hapı” yutacağı günler henüz uzak görünüyor.

uzak+E

(uzak-Z-5) Dertten tasadan uzak yaşasaydım.

uzak+E

d. sıcak

(sıcak-A-1) Banyom sıcak, ama klozet soğuk.

sıcak+(EE)

(sıcak-A-2) Hava deli gibi sıcak, giymesinler mi?

İÖ+sıcak+(EE)

(sıcak-A-3) Otomatik veya elle şişirilen can sallarının üst kısımları çadır-körük örtü şeklini alır ve kazazedeleri aşırı sıcak ve soğuktan korur.

S+sıcak

(sıcak-A-4) Leyla İsmier o kadar sıcak, neşeli ve cıvıl cıvıldı ki, sanki kameralar karşısında değil, onun evinde sabah kahvemizi içiyorduk.

S+sıcak+(EE)

(sıcak-A-5) Fakat Akdeniz’in görece denizi de oldukça sıcaktır.

S+sıcak+EE

(sıcak-S-1) Alelacece soyunup kendini sıcak suyun altına attı.

sıcak+A

(sıcak-S-2) Bu biliş sıcak hisler veriyor.

sıcak+A

(**sıcak-S-3**) Aşırı **sıcak** bir havada ıslak bir giysiyle dolaşmak.

Z+sıcak+AÖ [Z+sıcak→SÖ, SÖ+AÖ]

(**sıcak-S-4**) Urumçi'den **sıcak** bir ağustos sabahı Turfan için yola çıktık.

sıcak+AÖ

(**sıcak-S-5**) Çok **sıcak** iklimlerde yetişen “Maranta” adlı kamıştan veya ona benzer başka bitkilerin köklerinden çıkarılan beyaz bir tozudur.

Z+sıcak+A [Z+sıcak→SÖ, SÖ+A]

(**sıcak-Z-1**) İşte öyle **sıcak** gülmüştü.

Z+sıcak+Z [Z+sıcak→ZÖ, ZÖ+Z]

(**sıcak-Z-2**) “Güney rüzgârları ılık eser” derim ya hep, “**Sıcak** esiyordu”, sıcak...

sıcak+E

(**sıcak-Z-3**) Ne yazık ki çocuklar ona, **sıcak** davranmadılar.

sıcak+E

(**sıcak-Z-4**) Bulun beni dolandıran o **sıcak** yürekli adamı.

sıcak+S

(**sıcak-Z-5**) Farklılıklara tahammül sorunu sizce sadece egemen laik çevrenin sorunu mu? İslami kesimin de böyle bir sorunu yok mu? Siz siyaset yaptınız, bu süreci bir anlamda daha **sıcak** yaşadınız, ne tür değişiklikler oldu o günden bugüne bu konularda?

Z+sıcak+E [Z+sıcak→ZÖ, ZÖ+E]

e. soğuk

(**soğuk-A-1**) Çünkü kara delikler **soğuk**; bu nedenle de ışıınımları düşük.

soğuk+(EE)

(**soğuk-A-2**) Bunu önlemek için ameliyathaneler geleneksel olarak **soğuktur**.

soğuk+EE

(**soğuk-A-3**) Çok **soğuk**; hava her şey çok **soğuk**.

S+soğuk+(EE)

(**soğuk-A-4**) Malatya'nın kış günü çok **soğuktur**.

S+soğuk+EE

(**soğuk-A-5**) İlk fark ettiğim şey Konya Mersin'e oranla daha **soğukmuş**.

S+soğuk+EE

(**soğuk-S-1**) Şu şekilde ayakta, bir de **soğuk** su döküyorlar.

soğuk+A

(**soğuk-S-2**) Buraların en **soğuk** suyudur bu, buzdolabı aratmaz.

Z+soğuk+A [Z+soğuk→SÖ, SÖ+A]

(**soğuk-S-3**) Şimdi senin yerinde üç katlı **soğuk** bir bina duruyor...

soğuk+AÖ

(**soğuk-S-4**) Sadece biraz **soğuk** bir gençtir, ama yamandır doğrusu.

Z+soğuk+AÖ [Z+soğuk→SÖ, SÖ+AÖ]

(soğuk-S-5) 1971/72 kışında Dicle Nehri donmuştur ve o yıl, son 200 yılın en soğuk kışının yaşandığı yıl olmuştur.

Z+soğuk+A [Z+soğuk→SÖ, SÖ+A]

(soğuk-Z-1) Ancak 1939 yılı Kasım ayında yorumlanan “Altıncı Senfoni”nin kaderi değişik olmuş, üç bölümlük eser halk tarafından soğuk karşılanmış, sanat çevrelerinin ağır saldırılarına uğramıştı.

soğuk+E

(soğuk-Z-2) Ölüm insanlara çok korkutucu, çok soğuk gelir; öyle olsa da kefen siyah olurdu değil mi?

Z+soğuk+E [Z+soğuk→ZÖ, ZÖ+E]

(soğuk-Z-3) Oldukça soğuk görünüyordu.

Z+soğuk+E [Z+soğuk→ZÖ, ZÖ+E]

(soğuk-Z-4) Ölüm insanlara çok korkutucu, soğuk gelir; öyle olsa da kefen siyah olurdu değil mi?

soğuk+E

(soğuk-Z-5) Karşılaştığımızda soğuk davranıyor.

soğuk+E

f. yanlış

(yanlış-A-1) Bu çok yanlış ve gerçekçi de değil.

S+yanlış+(EE)

(yanlış-A-2) Bu savlar yanlış değildi, ama gerçek içerikten yoksundu ve gerçek anlamını bulmuyordu.

yanlış+EE

(yanlış-A-3) Demek bunca yıldır yaptığım iş yanlışmış.

yanlış+EE

(yanlış-A-4) Bu akşamın tümü böyle bir yanlıştı işte.

S+yanlış+EE

(yanlış-A-5) Bu savlar yanlış değildi, ama gerçek içerikten yoksundu ve gerçek anlamını bulmuyordu.

yanlış+EE

(yanlış-S-1) Bu da çocuğu yanlış fikirlere, kanaatlere götürebilir.

yanlış+A

(yanlış-S-2) Yıllardır kendimi ve sevgiyi öyle yanlış yerlerde aradım ki...

Z+yanlış+A [Z+yanlış→SÖ, SÖ+A]

(yanlış-S-3) Yerine göre tenkit etmek de, etmemek de yanlış bir davranış olabilir.

yanlış+AÖ

(*yanlış-S-4*) Yanlış bir bakış açısıyla bakmayalım.

yanlış+AÖ

(*yanlış-S-5*) Ancak bu anlayış bizi çok yanlış bir yere götürebilir.

Z+yanlış+AÖ [Z+yanlış→SÖ, SÖ+AÖ]

(*yanlış-Z-1*) Şöyle devam ediyor Çelem: “AB yanlış hesapladı.”

yanlış+E

(*yanlış-Z-2*) Bir sözcüğün sürekli yanlış dizili olmasına da takmıştım.

yanlış+S

(*yanlış-Z-3*) Yanlış anımsamıyorsam 1957 yılının Şeker ya da Kurban Bayramı, mayıs ayının ilk günlerine gelmişti.

yanlış+E

(*yanlış-Z-4*) Bir yandan yanlış davranıp, öbür yandan başkalarını suçlamakla mı geçecek yaşamımız?..

yanlış+Z

(*yanlış-Z-5*) Kurallara göre neredeyse hepimiz “oldukça” sözcüğünü çok yanlış kullanıyoruz.

Z+yanlış+E [Z+yanlış→ZÖ, ZÖ+E]

g. doğru

(*doğru-A-1*) Dediklerimin hepsi de doğru.

doğru+(EE)

(*doğru-A-2*) Bu doğru değil.

doğru+EE

(*doğru-A-3*) Onu bulduğumu söylüyorum, çünkü ilk kez gördüm! Bu doğru mu?

doğru+EE

(*doğru-A-4*) Bu yüzden eğitim yönetiminin kalitesi sınıf yönetiminin kalitesine bağlıdır demek çok doğrudur.

S+doğru+EE

(*doğru-A-5*) Ressamımızın uzaktan, pencereden hissettikleri çok doğruydu.

S+doğru+EE

(*doğru-S-1*) Budur yolu yordamı, doğru yolda yol almanın.

doğru+A

(*doğru-S-2*) Zamanında yeterince sevgi ve şefkat gösteren, doğru disiplin yöntemleri uygulayan ailelerin çocukları, ergenlik dönemini sağlıklı, rahat ve mutlu geçirirler.

doğru+AÖ

(*doğru-S-3*) Doğru iz üstündeydik öyleyse.

doğru+A

(*doğru-S-4*) Kararın anlamından doğru sonuçlar çıkarmak gerekir.

doğru+A

(*doğru-S-5*) Amaç *doğru* zamanda ve *doğru* yerde bulunmak.

doğru+A

(*doğru-Z-1*) Yapıtta bu seçim öylesine *doğru* yapılmış ki, kitabı bir kez elinize aldınız mı, bir daha bitirmeden bırakamıyorsunuz.

Z+*doğru*+E [Z+*doğru*→ZÖ, ZÖ+E]

(*doğru-Z-2*) “Her şey ters gitsin varsın, sen *doğru* git, yeter...”

doğru+E

(*doğru-Z-3*) Gelmekle *doğru* yapıp yapmadığım değil sorun.

doğru+Z

(*doğru-Z-4*) Bunlarda ortaya çıkacak canlı varlıklar için de, *doğru* uzaklıklara yerleşmiş *doğru* büyüklükteki kalkanlar gerekli.

doğru+S

(*doğru-Z-5*) Kısacası biz *doğru* yapıyoruz, gerisi çok önemli değil...

doğru+E

Çalışma kapsamında incelenen *güzel*, *çirkin*, *yakın*, *uzak*, *sıcak*, *soğuk*, *yanlış*, *doğru* sözcüklerinin türleri tümcelerdeki yerleri temel alınarak belirlenmiştir. Bu sözcüklerin ad, sıfat ve zarf olarak kullanılabilirdikleri görülmüştür.

4. Değerlendirme

Bu bölümde, çalışma kapsamındaki sözcüklerin ad, sıfat ve zarf olarak kullanıldığı tümcelerdeki dizilim özellikleri değerlendirilmiş, aralarındaki ortaklıklardan hareket edilerek oluşturulan formüller bir araya getirilmiştir. Bu dizilim formülleri, her sözcüğün ad, sıfat ve zarf olarak kullanımları bakımından sınıflandırılmıştır. Sonraki aşamada, bu sınıflandırma kapsamındaki formüller tek bir formüle dönüştürülerek tablolarda verilmiş ve açıklanmıştır. Her bir sözcük için ayrı ayrı yapılan bu değerlendirme sırasında ulaşılan sonuçlar, bk. ile ilgili tümceye dayandırılmıştır.

Çalışma kapsamındaki ilk sözcük olan *güzel*, yüklem olarak kullanıldığında addır (bk. *güzel-A-3*). Bunun yanında kendisinden önce bir sıfat, sonra ek-eylem geldiğinde *güzel* sözcüğü yine addır (bk. *güzel-A-2*). Konuşma veya yazıda ek-eylem zorunlu bir birim olmasına rağmen her zaman yer almayabilir (bk. *güzel-A-4*). Kendisinden önce gelebilen sıfat ise seçimlerlik bir birimdir. *Güzel* sözcüğü, bir ad veya ad öbeğinden önce geldiğinde sıfattır (bk. *güzel-S-1/güzel-S-2*). Bu sözcük, kendisinden önce bir zarf ve kendisinden sonra bir ad veya ad öbeği geldiğinde de sıfattır (bk. *güzel-S-3/güzel-S-4*). *Güzel* sözcüğü, kendisinden önce bir ilgeç öbeği, sonra bir ad geldiğinde yine sıfattır (bk. *güzel-S-5*). Tümce içinde *güzel* sözcüğü bir eylemden önce geldiğinde zarftır (bk. *güzel-Z-2*). Ayrıca kendisinden önce bir zarf, sonra bir eylem geldiğinde yine zarftır (bk. *güzel-Z-5*). Sözcükten önce gelebilen zarf ise seçimlerlik bir birimdir.

Tablo 1. *güzel* sözcüğünün dizilimi

Sözcük Türü	Tüm Formüller	Ortak Formül
Ad	<i>güzel</i> +(EE) S+ <i>güzel</i> +EE S+ <i>güzel</i> +(EE)	(S) <i>güzel</i> (EE)
Sıfat	<i>güzel</i> +A <i>güzel</i> +AÖ Z+ <i>güzel</i> +A Z+ <i>güzel</i> +AÖ İÖ+ <i>güzel</i> +A	(Z/İÖ) <i>güzel</i> A/AÖ
Zarf	<i>güzel</i> +E Z+ <i>güzel</i> +E	(Z) <i>güzel</i> E

İkinci sözcük olan *çirkin*, bir tümcede ek-eylemden önce geldiğinde addır (bk. *çirkin*-A-5). Ayrıca kendisinden önce bir sıfat, sonra ek-eylem geldiğinde de *çirkin* sözcüğü addır. Konuşma veya yazıda zorunlu bir birim olmasına rağmen ek-eylem her zaman yer almayabilir (bk. *çirkin*-A-3). *Çirkin* sözcüğünden önce gelebilen sıfat ise seçimlik bir birimdir. *Güzel* sözcüğü, bir addan önce geldiğinde ise sıfattır (bk. *çirkin*-S-1). Bununla birlikte, sözcüğün kendisinden önce bir zarf ve kendisinden sonra bir ad veya ad öbeği geldiğinde de sıfattır (bk. *çirkin*-S-4/ *çirkin*-S-5). *Çirkin* sözcüğü, bir eylemden, bir sıfattan veya bir zarftan önce geldiğinde zarftır (bk. *çirkin*-Z-2/ *çirkin*-Z-3/ *çirkin*-Z-4). Bunun yanında kendisinden önce bir zarf, kendisinden sonra ise bir eylem veya zarf geldiğinde yine zarftır (bk. *çirkin*-Z-1/ *çirkin*-Z-5). *Çirkin* sözcüğünden önce gelebilen zarf ise seçimlik bir birimdir.

Tablo 2. *çirkin* sözcüğünün dizilimi

Sözcük Türü	Tüm Formüller	Ortak Formül
Ad	<i>çirkin</i> +EE <i>çirkin</i> +(EE) S+ <i>çirkin</i> +(EE)	(S) <i>çirkin</i> (EE)
Sıfat	<i>çirkin</i> +A Z+ <i>çirkin</i> +A Z+ <i>çirkin</i> +AÖ	(Z) <i>çirkin</i> A/AÖ
Zarf	<i>çirkin</i> +E <i>çirkin</i> +S <i>çirkin</i> +Z Z+ <i>çirkin</i> +E Z+ <i>çirkin</i> +Z	(Z) <i>güzel</i> E/S/Z

Üçüncü olarak *yakın* sözcüğü bir tümcede ek-eylemden önce geldiğinde addır. Bu ek-eylemin bazı durumlarda ifade edilmediğini görmek mümkündür (bk. *yakın*-A-2). *Yakın* sözcüğünden önce bir sıfat, sonra ek-eylem geldiğinde de *bu sözcük* addır (bk. *yakın*-A-4). *Yakın* sözcüğünden önce gelebilen sıfat, seçimlik bir birimdir. Bir addan veya ad öbeğinden önce gelen *yakın* sözcüğü sıfattır (bk. *yakın*-S-1/ *yakın*-S-2). Ayrıca sözcüğün kendisinden önce bir zarf ve kendisinden sonra bir ad veya ad öbeği geldiğinde de sıfattır (bk. *yakın*-S-3/ *yakın*-S-4). Bu durumda, sözcükten önce gelebilen zarf seçimlik bir birimdir. *Yakın* sözcüğü,

bir eylemden, bir sıfattan veya bir zarftan önce geldiğinde ise zarftır (bk. *yakın-Z-1/yakın-Z-2/yakın-Z-5*). Bunun yanında kendisinden önce bir zarf veya ilgeç öbeği, kendisinden sonra ise bir eylem geldiğinde *yakın* sözcüğü yine zarftır (bk. *yakın-Z-3/yakın-Z-4*). *Yakın* sözcüğünden önce gelebilen zarf ve ilgeç öbeği ise seçimlik birimlerdir.

Tablo 3. *yakın* sözcüğünün dizilimi

Sözcük Türü	Tüm Formüller	Ortak Formül
Ad	<i>yakın</i> +(EE) S+ <i>yakın</i> +EE	(S) <i>yakın</i> (EE)
Sıfat	<i>yakın</i> +A <i>yakın</i> +AÖ Z+ <i>yakın</i> +A Z+ <i>yakın</i> +AÖ	(Z) <i>yakın</i> A/AÖ
Zarf	<i>yakın</i> +E <i>yakın</i> +S <i>yakın</i> +Z Z+ <i>yakın</i> +E İÖ+ <i>yakın</i> +E	(Z/İÖ) <i>yakın</i> E/S/Z

Dördüncü sözcük olan *uzak*, bir tümede ek-eylemden önce geldiğinde addır (bk. *uzak-A-2*). *Uzak* sözcüğünden önce bir sıfat, sonra ek-eylem geldiğinde de *bu sözcük* yine addır (bk. *uzak-A-4*). Ancak ek-eylem her zaman görünür olmayabilir (bk. *uzak-A-1*). *Uzak* sözcüğünden önce gelebilen sıfat ise seçimlik bir birimdir. Bu sözcük, tümede bir ilgeç öbeğinden sonra da gelebilir. Bu durumda da *uzak* sözcüğü bir addır ve kendisinden önce gelen ilgeç öbeği de seçimlik bir birimdir (bk. *uzak-A-5*). *Uzak* sözcüğü bir addan veya ad öbeğinden önce geldiğinde sıfattır (bk. *uzak-S-1/uzak-S-2*). Bununla birlikte, sözcüğün kendisinden önce bir zarf ve kendisinden sonra ad öbeği geldiğinde de sıfattır (bk. *uzak-S-3*). Bu durumda, sözcükten önce gelebilen zarf seçimlik bir birimdir. *Uzak* sözcüğü, bir eylemden veya bir zarftan önce geldiğinde ise zarftır (bk. *uzak-Z-1/uzak-Z-3*). Bu sözcükten önce bir zarf, sözcükten sonra bir eylem geldiğinde de *uzak* sözcüğü zarftır (bk. *uzak-Z-2*). *Uzak* sözcüğünden önce gelebilen zarf seçimlik bir birimdir.

Tablo 4. *uzak* sözcüğünün dizilimi

Sözcük Türü	Tüm Formüller	Ortak Formül
Ad	<i>uzak</i> +EE S+ <i>uzak</i> +EE S+ <i>uzak</i> +(EE) İÖ+ <i>uzak</i> +EE	(S/İÖ) <i>uzak</i> (EE)
Sıfat	<i>uzak</i> +A <i>uzak</i> +AÖ Z+ <i>uzak</i> +AÖ	(Z) <i>uzak</i> A/AÖ
Zarf	<i>uzak</i> +E <i>uzak</i> +Z Z+ <i>uzak</i> +E	(Z) <i>uzak</i> E/Z

Beşinci olarak *sıcak* sözcüğü bir tümcede ek-eylemden önce geldiğinde addır. Ancak ek-eylem tümcede görünür olmayabilir (bk. *sıcak-A-1*). Ayrıca *sıcak* sözcüğünden önce bir sıfat, sonra ek-eylem geldiğinde de bu sözcük yine bir addır. Bu dizilimde de konuşma veya yazıda zorunlu bir birim olmasına rağmen ek-eylem her zaman yer almayabilir (bk. *sıcak-A-4/sıcak-A-5*). *Sıcak* sözcüğünden önce gelebilen sıfat ise seçimlik bir birimdir. *Sıcak* sözcüğü, bir addan veya ad öbeğinden önce geldiğinde ise sıfattır (bk. *sıcak-S-1/sıcak-S-4*). Bununla birlikte, sözcüğün kendisinden önce bir zarf ve kendisinden sonra bir ad veya ad öbeği geldiğinde de sıfattır (bk. *sıcak-S-3/sıcak-S-5*). Bir eylemden, sıfattan veya zarftan önce gelen *sıcak* sözcüğü ise zarftır (bk. *sıcak-Z-2/sıcak-Z-3/sıcak-Z-4*). Kendisinden önce bir zarf, sonra bir eylem veya yine zarf geldiği durumlarda da *sıcak* sözcüğü zarftır (bk. *sıcak-Z-1/sıcak-Z-5*). *Sıcak* sözcüğünden önce gelebilen zarf ise seçimlik bir birimdir.

Tablo 5. *sıcak* sözcüğünün dizilimi

Sözcük Türü	Tüm Formüller	Ortak Formül
Ad	<i>sıcak</i> +(EE) S+ <i>sıcak</i> +(EE) S+ <i>sıcak</i> +EE İÖ+ <i>sıcak</i> +(EE)	(S/İÖ) <i>sıcak</i> (EE)
Sıfat	<i>sıcak</i> +A <i>sıcak</i> +AÖ Z+ <i>sıcak</i> +A Z+ <i>sıcak</i> +AÖ	(Z) <i>sıcak</i> A/AÖ
Zarf	<i>sıcak</i> +E <i>sıcak</i> +S <i>sıcak</i> +Z Z+ <i>sıcak</i> +E Z+ <i>sıcak</i> +Z	(Z) <i>sıcak</i> E/S/Z

Altıncı olarak *soğuk* sözcüğü bir tümcede ek-eylemden önce geldiğinde addır (bk. *soğuk-A-2*). Bu ek-eylem her zaman gösterilmeyebilir (bk. *soğuk-A-1*). *Soğuk* sözcüğünden önce bir sıfat, sonra ek-eylem geldiğinde de *bu sözcük* yine addır (bk. *soğuk-A-4*). Ancak ek-eylem her zaman görünür olmayabilir (bk. *soğuk-A-3*). *Soğuk* sözcüğünden önce gelebilen sıfat ise seçimlik bir birimdir. *Soğuk* sözcüğü bir addan veya ad öbeğinden önce geldiğinde ise sıfattır (bk. *soğuk-S-1/soğuk-S-3*). Ayrıca kendisinden önce bir zarf ve kendisinden sonra bir ad ya da ad öbeği geldiğinde de *soğuk* sözcüğü sıfattır (bk. *soğuk-S-4/soğuk-S-45*). Bu dizilimde, *soğuk* sözcüğünden önce gelebilen zarf seçimlik bir birimdir. *Soğuk* sözcüğü, bir eylemden veya bir zarftan önce geldiğinde ise zarftır (bk. *soğuk-Z-1/soğuk-Z-5*). Bu sözcükten önce bir zarf, sözcükten sonra bir eylem geldiğinde de *soğuk* sözcüğü zarftır (bk. *soğuk-Z-2*). *Soğuk* sözcüğünden önce gelebilen zarf seçimlik bir birimdir.

Tablo 6. *soğuk* sözcüğünün dizilimi

Sözcük Türü	Tüm Formüller	Ortak Formül
Ad	<i>soğuk</i> +EE <i>soğuk</i> +(EE) S+ <i>soğuk</i> +EE S+ <i>soğuk</i> +(EE)	(S) <i>soğuk</i> (EE)
Sıfat	<i>soğuk</i> +A <i>soğuk</i> +AÖ Z+ <i>soğuk</i> +A Z+ <i>soğuk</i> +AÖ	(Z) <i>soğuk</i> A/AÖ
Zarf	<i>soğuk</i> +E <i>soğuk</i> +Z Z+ <i>soğuk</i> +E	(Z) <i>soğuk</i> E/Z

Yedinci sözcük olan *yanlış*, bir tümcede ek-eylemden önce geldiğinde addır (bk. *yanlış*-A-2). Kendisinden önce bir sıfat, sonra ek-eylem geldiğinde de bu sözcük yine bir addır (bk. *yanlış*-A-4). Bu dizilimde de konuşma veya yazıda zorunlu bir birim olmasına rağmen ek-eylem her zaman yer almayabilir (bk. *yanlış*-A-1). *Yanlış* sözcüğünden önce gelebilen sıfat ise seçimlik bir birimdir. *Yanlış* sözcüğü, bir addan veya ad öbeğinden önce geldiğinde ise sıfattır (bk. *yanlış*-S-1/ *yanlış*-S-3). Kendisinden önce bir zarf ve kendisinden sonra bir ad veya ad öbeği geldiğinde de *yanlış* sözcüğü sıfattır (bk. *yanlış*-S-2/*yanlış*-S-5). Bir eylemden, sıfattan veya zarftan önce gelen *yanlış* sözcüğü ise zarftır (bk. *yanlış*-Z-2/*yanlış*-Z-3/*yanlış*-Z-4). Kendisinden önce bir zarf, sonra bir eylem geldiği durumlarda da *yanlış* sözcüğü zarftır (bk. *yanlış*-Z-5). *Yanlış* sözcüğünden önce gelebilen zarf ise seçimlik bir birimdir.

Tablo 7. *yanlış* sözcüğünün dizilimi

Sözcük Türü	Tüm Formüller	Ortak Formül
Ad	<i>yanlış</i> +EE S+ <i>yanlış</i> +EE S+ <i>yanlış</i> +(EE)	(S) <i>yanlış</i> (EE)
Sıfat	<i>yanlış</i> +A <i>yanlış</i> +AÖ Z+ <i>yanlış</i> +A Z+ <i>yanlış</i> +AÖ	(Z) <i>yanlış</i> A/AÖ
Zarf	<i>yanlış</i> +E <i>yanlış</i> +S <i>yanlış</i> +Z Z+ <i>yanlış</i> +E	(Z) <i>yanlış</i> E/S/Z

Sekizinci olarak *doğru* sözcüğü bir tümcede ek-eylemden önce geldiğinde addır (bk. *doğru*-A-2). Ek-eylem tümcede gösterilmeyebilir (bk. *doğru*-A-1). Kendisinden önce bir sıfat, sonra ek-eylem geldiğinde de *doğru* sözcüğü bir addır (bk. *doğru*-A-4). *Doğru* sözcüğünden önce gelebilen sıfat ise seçimlik bir birimdir. Tümcede *doğru* sözcüğünden sonra bir ad veya

ad öbeği geldiğinde ise bu sözcük sıfattır (bk. *doğru-S-2 doğru-S-3*). Bir eylemden, sıfattan veya zarftan önce gelen *doğru* sözcüğü ise zarftır (bk. *doğru-Z-2/doğru-Z-3/doğru-Z-4*). Kendisinden önce bir zarf, sonra bir eylem geldiği durumlarda da *doğru* sözcüğü zarftır (bk. *doğru-Z-1*). *Doğru* sözcüğünden önce gelebilen zarf ise seçimlik bir birimdir.

Tablo 8. *doğru* sözcüğünün dizilimi

Sözcük Türü	Tüm Formüller	Ortak Formül
Ad	<i>doğru</i> +EE <i>doğru</i> +(EE) S+ <i>doğru</i> +EE	(S) <i>doğru</i> (EE)
Sıfat	<i>doğru</i> +A <i>doğru</i> +AÖ	<i>doğru</i> A/AÖ
Zarf	<i>doğru</i> +E <i>doğru</i> +S <i>doğru</i> +Z Z+ <i>doğru</i> +E	(Z) <i>yanlış</i> E/S/Z

Sonuç

Sözcüklerin dizimsel olarak türlerinin belirlenmesi, bunların tümce içindeki yerine ve kendilerinden önce ve sonra gelen sözcüklerin türlerine bağlıdır. Her ana dili konuşucusu dille ilgili olarak kendi zihninde bulunan örtük bilgide bu kurallara hâkimdir. Türkiye Türkçesinin dil bilgisi kaynaklarında da sözcük türleri bu kurallar doğrultusunda ele alınmakta ve açıklanmaktadır.

Bu çalışmada, dizimsel olarak ad, sıfat ve zarf olabilen sekiz sözcük belirlenmiş ve bu sözcüklerin tümce içerisindeki yerleri, kendilerinden önce ve sonra gelen unsurlar incelenmiştir. Burada amaç, sözcük türlerinin belirlenmesinde dizimsel bir formülün olup olmadığının denetlenmesidir.

Seçilen örnek tümcelerin incelenmesi sonucunda bir sözcüğün tümcede ad, sıfat veya zarf türünde olabilmesi için nasıl bir dizilim içerisinde yer alması gerektiğine dair Tablo 9'daki formüllere ulaşılmıştır:

Tablo 9. Sözcüklerin Ortak Dizilim Formülleri

Sözcük Türü	Ortak Formül
Ad	(S/İÖ) X (EE)
Sıfat	(Z/İÖ) X A/AÖ
Zarf	(Z/İÖ) X E/S/Z

Buna göre, bir sözcük ek-eylemden önce geldiğinde addır ancak konuşma veya yazıda zorunlu bir birim olmasına rağmen ek-eylem her zaman gösterilmeyebilir. Bunun yanında bir addan önce sıfat veya ilgeç öbeği, sonra gösterilen veya gösterilmeyen bir ek-eylem gelebilmektedir. Bu durumda, addan önce gelebilen sıfat zorunlu değil seçimlik bir birimdir.

Bir sözcüğün sıfat olabilmesi için kendisinden sonra mutlaka bir ad veya ad öbeği gelmesi gerekmektedir. Sıfatlardan önce ise zarf veya ilgeç öbeği gelebilmektedir ancak bunlar seçimlik birimlerdir.

Tümce içinde bir sözcüğün zarf olabilmesi için ise kendisinden sonra zorunlu olarak bir eylem, sıfat yahut zarf gelmelidir. Ancak sıfatlarda olduğu gibi zarflardan önce de seçimlik birer birim olan zarf veya ilgeç öbeği gelebilmektedir.

Sonuçta, Türkiye Türkçesinde ad soylu kabul edilen sözcüklerin biçim değiştirmeden ad, sıfat ve zarf olmalarının birer dizimsel formülle açıklanabildiği ve böylece bir örüntü oluşturdukları görülmektedir. Çalışma, ad soylu sözcükler arasında biçim değiştirmeden dizimsel olarak tür geçişlerinin gerçekleştiğini göstermiş, sözcük türleri, söz dizimi, anlam bilgisi ve yabancılara Türkçe öğretilimi alanlarında yararlanılabilecek dil bilgisel bir işleyişi ortaya koymuştur. Burada sekiz adet sözcüğün ad, sıfat ve zarf oldukları 120 tümceden oluşan sınırlı bir veri tabanından elde edilen bilgilerle bu çıkarımlara ulaşılmıştır. Sözcük ve tümce sayısı artırılarak bu formüllerin uygun çıktılar üretip üretmediği kontrol edilirse alan yazınına katkıda bulunulmuş olacaktır.

Kısaltmalar

Çalışmada kullanılan kısaltmalar aşağıda verilmiştir:

A:	Ad
AÖ:	Ad Öbeği
E:	Eylem
EE:	Ek-eylem
İÖ:	İlgeç Öbeği
S:	Sıfat
SÖ:	Sıfat Öbeği
Z:	Zarf
ZÖ:	Zarf Öbeği

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar / References

- Atabay, Neşe, Sevgi Özel ve İbrahim Kutluk. *Sözcük Türleri*. İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2003.
- Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Boz, Erdoğan. “Türkiye Türkçesinde Sözcük Türleri Üzerine Bir Tasnif Denemesi”, *Uluslararası Yunus Emre Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2020): 1-10.
- Bokurt, Fuat. *Türkiye Türkçesi*. Ankara: Hatiboğlu Yayınevi, 2000.
- Börekçi, Muhsine ve Yusuf Tepeli. “İşlevsel Dilbilim Yaklaşımıyla Türkçede Sözcük Türleri Üzerine”, *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi* 2/7 (2013): 93-102.
- Carnie, Andrew. *Constituent Structure*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Crystal, David. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford: Blackwell Publishing, 1991.
- Delice, Halil İbrahim. “Sözcük Türleri Nasıl Tasnif Edilmelidir?”, *Turkish Studies* 7/4 (2012): 27-34.
- Deny, Jean. *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. Çeviren Ali Ulvi Elöve. İstanbul: Maarif Matbaası, 1941.
- Erdem, Mevlüt ve Mustafa Sarı. “Sözcük Türlerinin Sözcük Öbekleriyle İlişkisi”, *Turkish Studies* 5/4 (2010): 321-325.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları, 2006.
- Finegan, Edward. *Language*. Fort Worth: Harcourt Brace, 1994.
- Gencan, Tahir Nejat. *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınevi, 2001.
- Grønbech, Kaare. *Türkçenin Yapısı*. Çeviren Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Güncel Türkçe Sözlük, “Ad”. Erişim 2 Mayıs 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Güncel Türkçe Sözlük, “Sıfat”. Erişim 2 Mayıs 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Güncel Türkçe Sözlük, “Zarf”. Erişim 2 Mayıs 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Hacıeminoğlu, Necmettin. *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: MEB Yayınları, 1992.
- Karaağaç, Günay. *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.
- Koç, Nurettin. *Yeni Dilbilgisi*. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1990.
- Korkmaz, Feryal. *Batı Türkçesinde Tür Değişirme*. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007.
- Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Nalbant, Mehmet Vefa. “Türkçede Tarihî Türk Dili Alanında Fonksiyon Değiştirmeye Bir Örnek: Tut- Fiili”, *Bilig Dergisi* 38 (2006): 138.
- Özkan, Bülent. “Güncel Türkçe Sözlük’te ‘Zarf’ Olarak Tanımlı Sözlük Birimlerin Derlem-Denetimi”, *Turkish Studies* 5/3 (2010): 1764-1782.
- Özmen, Mehmet. “Eksik Olan Dil Bilgisi Terimlerimiz Üzerine”, *Doğu Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu* içinde, 115. Gazimağusa: EMU Press, 1999.
- Sarı, Mustafa. “Türkiye Türkçesinde Sözcük Türlerinin Değişikliğe Uğraması”, *TÜRKİYE Türkoloji Dergisi* 13/1 (2000): 229-238.
- Sebzecioğlu, Turgay. *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2016.
- Türkçe Ulusal Derlemi (TUD). Erişim 2 Mayıs 2024. <https://www.tnc.org.tr/tr/>
- Uzun, Nadir Engin. *Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları Türkçe Üzerine Tartışmalar*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 39, 2004.
- Yener, Mustafa Levent. “Türk Dilinde Sözcük Türleri Tasnifi Sorunu Üzerine.” *Turkish Studies* 2/3 (2007): 606-623.

The *Menhubat* (Plunder Detection) Commissions Established to Determine the Damages of the Greek Occupation

Yunan İşgalinin Zararlarını Tespit Etmek Amacıyla Kurulan Menhubat (Yağma Tespit) Komisyonları

İsmail YAŞAYANLAR¹

ABSTRACT

The Anatolian adventures of the Greeks, which began with their landing in Smyrna, turned into the Asia Minor Catastrophe after the Great Offensive, and every city, village and town they retreated to was left in ruins and devastation. Turkish troops who captured the region were confronted with a horrific scene and crimes against humanity. The TGNA launched intensive efforts to bring relief to the people of Western Anatolia, who were left homeless, destitute and without clothes. The crimes committed by Greek troops during the invasion and withdrawal were documented by both national and international commissions. The main objectives of the national commissions established in this context were to determine the crimes of treason against the homeland and the army, and the damages to movable and immovable property, and to organize the necessary arrangements for the restoration of the former. The *Menhubat* Commissions, which are the subject of this article, were established at the end of 1922 upon the proposal of the Government of the TGNA to hear cases of ordinary crimes and to determine the penalties to be imposed on them. However, both the debates on the proposed law and the practices of the Bursa *Menhubat* Commission show that the commissions' sole task was not only to hear cases of ordinary crimes, but also to determine the damages and plunder caused by the occupation and to ensure that decisions were made in accordance with scientific procedures in the creation of new settlements.

Keywords: Turkish War of Independence, Western Anatolia, Greek Occupation, *Menhubat* Commissions, Plunder Detection

ÖZ

Yunanlıların İzmir'e çıkışıyla başlayan Anadolu maceraları, Büyük Taarruz sonrası Küçük Asya Felaketi'ne dönüşürken çekildikleri her şehir, köy ve kasabayı büyük yağmalar ve yıkımlar içinde bıraktılar. Bölgeyi ele geçiren Türk birlikleri korkunç bir manzarayla ve insanlık suçlarıyla karşı karşıya kaldı. TBMM evsiz, yurtsuz, elbisesiz perişan Batı Anadolu halkını yeniden refaha kavuşturmak için yoğun çalışmalar başlattı. Yunan birliklerinin işgal sırasında ve çekilirken işlediği suçlar gerek ulusal gerek uluslararası komisyonlarca belgelendi. Bu bağlamda teşkil edilen ulusal komisyonların temel amaçları vatana ve orduya ihanet suçları ile menkul ve gayrimenkul mallara verilen zararları tespit etmek, ilk keredte yeniden

*Corresponding author/Sorumlu yazar:

İsmail Yaşayanlar (Assoc. Prof.),
Düzce University, Faculty of Arts and Sciences,
Department of History, Düzce, Türkiye
E-mail: ismailyasayanlar@duzce.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4009-3286

Submitted/Başvuru: 25.08.2024

Revision requested/Revizyon talebi:

11.10.2024

Last revision received/Son revizyon:

18.10.2024

Accepted/Kabul: 18.10.2024

Citation/Atf: Yaşayanlar, İsmail. "The *Menhubat* (Plunder Detection) Commissions Established to Determine the Damages of the Greek Occupation." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 34, 2 (2024): 637-657.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1538527>

ihya için gerekli düzenlemeleri organize etmekte. Bu yazıya konu edilen Menhubat Komisyonları TBMM Hükümeti'nin teklifiyle adi suçlara ait davaların görülmesi ve bunlara verilecek cezaların belirlenmesi için 1922 yılı sonunda kuruldu. Fakat hem kanun önerisi görüşmelerinde mecliste yapılan konuşmalardan hem de Bursa Menhubat Komisyonu'nun uygulamalarından anlaşıldığı üzere, komisyonların tek vazifesi adi suçların davalarını görmek olmamış, aynı zamanda işgalin zararlarını ve yağmayı tespit etmek ile yeni yerleşimlerin oluşturulmasında fenni usullere uygun kararlar verilmesini sağlamak olmuştur.

Anahtar kelimeler: Milli Mücadele, Batı Anadolu, Yunan İşgali, *Menhubat* Komisyonları, Yağma Tespit

Introduction

The Ottoman Empire, which was defeated in the First World War, was occupied from all four sides after the Armistice of Mudros with the Allies. The Western Anatolian campaign, which started with the occupation of Izmir by Greek troops on May 15, 1919, about five and a half months after the signing of the armistice, continued until the process of elimination of the occupation forces after the Büyük Taarruz (Great Offensive). The Western Anatolian adventure of the Greek troops, which lasted for more than two years with the support of the British, was seen by the Greeks as an important step towards the realization of the *Megali Idea* and was defined as the Asia Minor Campaign.

Moreover, while this military operation had just begun in Izmir, it was supported by some Greeks with whom the Turks had lived for centuries.¹ The support and cooperation of some of the local non-Muslim elements with the occupying forces continued systematically until Western Anatolia was once again in the hands of Turkish troops.²

Having started from Izmir, the Greek occupation spread from south to north with the landings of various armies. Urla and Çeşme on May 17, Manisa on May 26, Aydın on May 27, Turgutlu and Ayvalık on May 29 were out of Turkish control.³ The National Unions were not the only ones disturbed by the rapid advance of the Greeks. At the same time, the Allies also thought that the invasions were too fast. As a matter of fact, with the intervention of General Milne, Commander of the Allied Occupation Forces in Northern Anatolia, a demarcation commission was established and Greek troops were prevented from moving north for a while.⁴ Furthermore, the London, San Remo and Paris negotiations, where the terms of the peace with the Ottoman Empire were determined, were also effective in prolonging the process.⁵ During this period, the National Unions were in conflict with the occupation forces and the local elements who took power from them and the anti-national struggle groups supported by Istanbul.⁶ After the British control area in the northern region was threatened by the approach of the National Troops to Izmit, the Western Anatolian operation was resumed on June 22,

-
- 1 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), I: 180-181.
 - 2 Thousands of examples can be given about the persecution and oppression of the Turkish population by some local Greek and Armenian groups in cooperation with the Greek forces. In this regard, one can refer to the books prepared by various vilayet and ministry administrations after the Greek occupation. These books, which were published as printed works in Turkish with Arabic script, were published by various individuals. However, in order to see these works collectively, it is recommended to refer to the following publication; *Yunan İşgalinde Batı Anadolu*, Vol. I-II, Prep. by İzzet Öztoprak, Oğuz Aytepe and Murat Karataş (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 2014).
 - 3 Adnan Sofuoğlu, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında İşgal Döneminde Bursa", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 19/55 (2003), 61.
 - 4 For detailed information on the Milne Line see Mustafa Turan, "İstiklal Harbi'nde 'Milne Hattı'", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 7/21 (1991), 567-579.
 - 5 Sofuoğlu, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında İşgal Döneminde Bursa", 62.
 - 6 For detailed information on the operations of both the Kuva-yı Milliye Troops and the Organized Army established afterwards during the Armistice period, see Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001).

1920. Greek troops quickly captured Akhisar, Salihli, Soma and Kırkağaç on June 24, while British troops occupied Mudanya on June 25. On June 30, the Greeks annexed Balıkesir and on July 2, they occupied Erdek, Bandırma, Kirmasti (Mustafakemalpaşa) and Mihaliç (Karacabey) in order to completely surround Bursa from the west. Meanwhile, the British bombarded and captured Gemlik after Mudanya and thus Bursa was completely surrounded from the western and northern fronts. As a matter of fact, the Greek army, advancing rapidly towards Bursa, occupied Bursa on July 8 and secured its eastern border by taking İnegöl and Yenişehir on July 10.⁷

The Greeks were establishing an occupation administration on the one hand, while hot clashes with Turkish troops continued on the other. Meanwhile, the Greek King Constantine arrived in Izmir on June 11, 1921 to boost the spirits of the troops in the Asia Minor Campaign and then continued his movement northward. The Greek troops, boosted by the king's arrival in Anatolia, reinforced this happiness by defeating the Turkish Army during the Kütahya-Eskişehir battles.⁸ However, the Turkish attack that followed cut their joy short. The Battle of Sakarya was a great victory for the Turkish Army and a great defeat for the Greeks and the groups supporting them. After this victory, the Turkish advance against the Greeks continued unabated. Greek fronts began to fall one by one.

The Asia Minor Campaign was dealt its biggest blow during the Great Offensive, which took place between August 26 and September 18, 1922, under the leadership of Commander-in-Chief Mustafa Kemal, with the devoted struggle of the TGNA, the regular Turkish Army and the Turkish nation. As Gazi Mustafa Kemal mentions in his great work *Nutuk*, the series of operations constituting the Great Offensive was planned and implemented in great secrecy. Because there were many groups both inside and outside the country who did not want the Turkish War of Independence to succeed, secrecy was very important.⁹ Firstly, the operation started on August 26-27 from the south and east of Afyon-Karahisar, and in a short time the Greek troops stationed there were defeated. The main forces of the Greek army were then pressed towards Aslıhanlar in Kütahya, and on August 30, in the Battle of the Commander in Chief, this force was defeated and many Greek soldiers, including General N. Trikopis, were captured.¹⁰ During these operations, some of the Greek divisions had to retreat north towards Bursa, while others were trapped south of Kütahya in the direction of İzmir. It was at this time

7 Sofuoğlu, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında İşgal Döneminde Bursa", 63-64.; Saime Yüceer, *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci (8 Temmuz 1920-11 Eylül 1922)*(Bursa: Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2001), 65-67.; For detailed information on the military operations during the occupation of Bursa, see Yüceer, *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci*, 69-83.

8 Esin Tüylü Turan, *İspanyol Basınında Türk Milli Mücadelesi 1918-1923* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 305.; Nilüfer Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı (1919-1923)* (İstanbul: Derlem Yayınları, 2010), 412.

9 Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), II: 894-899.; American documents also emphasize the importance of this secrecy in achieving success. See Hikmet Öksüz and İsmail Köse, "Amerikan Arşiv Vesikalarında Büyük Taarruz", *Türkiyat Mecmuası* 27/2 (2017), 232.

10 Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*. IV: 157-164.

that Mustafa Kemal Pasha gave his famous order that would go down in history, directing Turkish troops to Izmir to defeat the Greek troops. In the meantime, Southern Marmara was not neglected and the military pursuit there was in full swing. In a short time, Uşak and Manisa in the south, Kütahya, Eskişehir, Bursa, Gemlik, Yalova and Bandırma in the north were cleared of the invading and marauding Greek troops.¹¹ During the process of the expulsion of the occupiers, Greek troops carried out massive attacks on villages and neighborhoods in the areas they had held for a long time, persecuted the civilian population, burned down their fields, crops, houses, and took away their livestock. The issue of the damage caused by Greek soldiers and their collaborators to the local population during the occupation and especially during the withdrawal process became one of the main issues of the TGNA after the Mudanya Armistice, and efforts were initiated to be ready for the peace negotiations to be held in Lausanne and to demand war reparations from Greece.¹² At the same time, proposals were being submitted for the establishment of commissions with extraordinary powers to deal with relief, reconstruction and resettlement issues in places rescued from the Greek occupation, as well as the rapid detection and prosecution of ordinary and serious crimes, which were then put into practice after parliamentary debates.

This article focuses on the Menhubat Commissions (MC), one of the commissions established by the TGNA in order to determine the damages caused by the Greek occupation, to resolve the cases within the scope of ordinary crimes quickly and to eliminate the victimization of the people. The main objective of the article is to reveal the establishment and functioning of the MC in the context of the decisions taken by the TGNA after the Greek occupation through parliamentary minutes, laws and instructions, and the minutes of the Bursa Menhubat Commission.

Decisions Taken for the Regions Rescued from Greek Occupation in the TGNA and the Debate on the *Menhubat* Commissions

The regions rescued from the Greeks, who had occupied almost all of Western Anatolia from Izmir to Yalova, were largely devastated and ruined. Izmir, Aydın, Uşak, Afyonkarahisar, Eskişehir, Kütahya and Bilecik were burned along with their city centers and surrounding villages. In Bursa, Greek troops made a sudden raid and although they could not cause much damage to the city center, they devastated the villages on their escape route.¹³ When the Greeks

-
- 11 Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev II*: 902-903.; Orhan Yöney, “Millî Mücadelede Batı Cephesi”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://aturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/milli-mucadelede-bati-cephesi/>, access August of 8, 2024.; For detailed information on the military operation carried out during the liberation of Bursa from occupation, see Yüceer, *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci*, 26 et seq.
 - 12 For detailed information on the war reparations demanded from Greece, see Temuçin Faik Ertan, “Lozan Konferansı'nda Yunan Yakıp-Yıkımları ve Tamirat Bedeli Tartışmaları”, *Selçuk Türkiyatı, Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı* 29/59 (2023), 559-575.
 - 13 Uğur Üçüncü, “Büyük Taarruz'da Yunanların Bir Mezalim Metodu: Yangın Çıkarmak”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 100. Yılında Büyük Taarruz Özel Sayısı 6 (2022), 85-93.

had not yet reached Kütahya and lost the clashes with the National Troops, they did not hesitate to burn and destroy the towns and villages on their retreat routes. At this time, the parliament decided to establish a commission for the resettlement of the people who had been attacked and lost their homes, under the chairmanship of the Undersecretary of the Ministry of Home Affairs, with one member each from the Ministry of National Defense, Ministry of Public Works, Ministry of Economy, Ministry of Health and Social Welfare. With the decree dated April 24, 1921, a five-point implementation plan for this commission was put into effect. According to this regulation, town and village plans were to be drawn up by the government; stone, lime, tile, timber, etc. needed for the reconstruction of houses were to be provided partly by the Amele Taburları (Labor Troops) and partly by the people of the region who were not subjected to destruction as actual aid; construction would be carried out by non-Muslim stonemasons, masons, carpenters, woodworkers etc., who were part of the Labor Troops; the government would not levy taxes on the stone, tile, brick, lime from lime quarries and timber cut from forests used in house construction; the cash required for construction would be obtained by borrowing from the regional Ziraat Bankaları (Agricultural Banks).¹⁴ The most interesting detail in this decree is that the construction was to be carried out by non-Muslim craftsmen. This had the effect of intimidating the local non-Muslim elements who collaborated with the Greek soldiers. The Assembly was waging a psychological war as well as an actual war.

The Assembly's next proposals were made after the Greek occupation was completely over. On September 18, 1922, Abdullah Azmi Bey, the deputy chairman of the Council of Executive Deputies and the Minister of Sharia, made a speech stating that while decisions on financial matters were taken,¹⁵ decisions on punishment and *menhubat* (plunder detection) should be taken, and then the government's draft law on the establishment of the MC was read.¹⁶ The proposal, which consisted of eight articles, was largely aimed at the expeditious settlement of cases involving ordinary crimes. According to the articles in the draft law, a *menhubat* commission would be established in each province or district under the chairmanship of the highest administrative officer or a person to be selected by the highest administrative officer in the province or district center in order to hear the in-kind and compensation cases of those whose movable and immovable properties were seized in an amount not exceeding one thousand liras in places liberated from the enemy, and the commission would have six other members in addition to the chairman. The term of office of the commission members would not exceed four months; the members would be composed of experts to be elected by the members of the Administrative and Municipal Assemblies of each neighborhood; the

14 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives Republic Archive), BCA, Fon no: 30.18.1.1., Yer no: 3.18.3, App. 1, 24 Mayıs 1337.

15 "Düşmandan İstirdat Edilen ve Edilecek Olan Mahaller Ahalisine Muavenet Hakkında Kanun", *Kanunlar Dergisi* 1, (31.10.1337), 187-188. This law was supplemented on September 18, 1922.; BCA., Fon no. 30.18.1.1., Yer no: 5.28.19, 18.9.1338.

16 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre I, İctima Senesi 3, Cilt 23, 19. İctima, (27.9.1338), 195.

decisions of the commission would be final; the decisions of the commission could not be changed unless an objection was filed within five days; the decisions of the commission would be executed by the police; and the conditions for the election of the members, the formation of the commissions and the conduct of their duties would be determined by a regulation to be drafted by the Ministry of Justice and the Ministry of Home Affairs.¹⁷

The proposed law on the establishment of the MC caused controversy in parliament. There has been a backlash over issues such as the commissions' focus on judicial matters only, their exclusion of major crimes other than ordinary crimes, their independence in their decisions, and the fact that their decisions are final if not appealed within five days. Some members of Parliament argued that the commissions had the same authority as the parliament, while others stated that these cases could be tried in local courts.¹⁸ Upon a proposal by Kütahya MP Ragıp Bey, it was decided that the layiha of the law on the establishment of the menhubat commissions would be examined by the *encümen-i mahsus* (private committee). The private committee, consisting of three members each selected from the Health and Social Welfare, Finance, Home Affairs, Economy and Nafia committees, categorized the issues arising from the occupation and war in the rescued areas as treason against the homeland and the army, plunder, abandoned goods, suspicious goods, provisions, clothing and clothing, construction, settlement, agriculture and economic situation. The committee made a statement stating that the most important of these issues were treason against the homeland and the army, and then expressed its opinion that such trials should be carried out by the "courts of independence".¹⁹ The committee submitted that *fevkalade heyetler* (extraordinary committees) should be urgently sent to the saved places instead of menhubat commissions, and then proposed a law for the extraordinary committees to be established. According to this proposal, Extraordinary Committees for Liberated Places (ECLP) were to be established with extraordinary powers, consisting of three members elected from among the members of the TGNA, in order to immediately examine all kinds of issues arising from the war and the needs of the people in the liberated places, either personally or through the relevant departments, and to make the government work fairly. These committees would be able to employ and inspect the civil servants of all departments within their districts for their needs, and dismiss them when deemed necessary. The committees were to serve for a maximum of three months in the designated districts, and their per diems, per diems, the salary of a clerk and other expenses were to be covered from the budget of the TGNA.²⁰

While discussions were taking place on the law for the organization of the ECLP, the government's proposal for the MC to resolve this issue came to the agenda again, and the draft law was read again. This time, as an alternative to the MC, the government proposed a directive on the formation of a *Heyet-i Murakabe* (supervisory board). According to this regulation, a

17 BCA., Fon no. 30.18.1.1., Yer no: 5.28.16, App. 1, 18.9.1338.

18 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre I, İctima Senesi 3, Cilt 23, 19. İctima, (27.9.1338), 196.

19 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre I, İctima Senesi 3, Cilt 24, 125. İctima, (24.10.1338), 118.

20 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre I, İctima Senesi 3, Cilt 24, 125. İctima, (24.10.1338), 119.

supervisory board was established in Bursa, İzmir, Balıkesir and Kütahya in order to supervise the activities of the mobile judges and *menhubat* and *muavenet-i içtimaiye* (social welfare) commissions that would hear the cases regarding the crimes committed during the period from the Greek occupation until the liberation of the countries, and this commission was chaired by a deputy elected from the TGNA, it was stated that the board would be composed of one member each from the Ministry of Social Welfare and the Ministry of Home Affairs, that it could act independently, that the members of the board should seek permission from the center to terminate or relocate officials working in the departments by submitting a valid reason, and that they could make the decision themselves if they did not receive a response within three days.²¹

Rauf Bey, the chairman of the Concil of Executive Deputies, stated in his speech in the parliament that the supervisory board would carry out the duties of both the MC and the ECLP. However, this led to a protracted debate between the parliament and the government and assembly of experts. The common point of the voices of objection raised in the parliament was the rejection of the establishment of commissions or committees with parliamentary authority.²² During these debates, the speech of Dr. Rıza Nur, the Deputy Minister of Health and Social Welfare of the time, emphasized that the issues should be resolved quickly instead of prolonging them through discussions. Rıza Nur's speech stated that there were three groups of urgent issues, the first of which was the prosecution of treason crimes, the second of which was the transfer of *emval-i metruke* (abandoned and vacant buildings), to the people on the streets, and the third of which was the determination of victimization of the *menhubat*, i.e. the victims, and the necessity of providing their sustenance and resettlement. Indeed, if the population could not be resettled, they would not be able to produce and this situation could lead to bigger problems in the coming months.²³

The proposals for laws on these important issues, which required swift action, could not be voted on the same day due to the busy parliamentary agenda. Afterwards, there was silence on these issues for a while. This silence was broken with the question of Menteşe MP Dr. Tevfik Rüştü. Tevfik Rüştü's parliamentary question dated October 8, 1922 asked what was being done for the repair or reconstruction of the living spaces of the people in the rescued areas, why the property was not made available for the use of the victimized inhabitants, and what decisions were taken in the cabinet for the rapid determination of the damages and losses of the inhabitants.²⁴ Tevfik Rüştü's questions were answered on October 16, 1922 by the Presidency of the Executive Committee of the TGNA. In this reply, it was mentioned that the draft laws that had been discussed in the parliament but could not be voted on had been prepared.²⁵ On October 21-22, an order was issued by the presidency of the TGNA asking three

21 BCA., Fon no: 30.18.1.1., Yer no: 5.28.18, App. 1, 18.9.1338.

22 For the long debates in parliament on this issue, see *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre I, İçtima Senesi 3, Cilt 24, 125. İçtima, (24.10.1338), 124-136.

23 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre I, İçtima Senesi 3, Cilt 24, 125. İçtima, (24.10.1338), 129.

24 BCA., Fon no: 30.10.0.0., Yer no: 5.28.43, App. 4, 8.10.1338.

25 BCA., Fon no: 30.10.0.0., Yer no: 5.28.43, App. 2, 16.10.1338.

members of the Health, Home Affairs, Nafia, National Defense, and Economy committees to form a special committee.²⁶ This committee reorganized the two previously submitted laws and prepared them for voting. On October 30, 1922, both the law on the MC and the law on the KMFH were re-read in the parliamentary meeting. The parliament once again engaged in lengthy debates on both proposals. Kastamonu MP Mehmed Şükrü rejected the proposals, stating that the work of these commissions could also be done by local courthouses and that he did not understand the scope of the MC. In the meeting where MPs supporting Mehmed Şükrü made similar statements, Bolu MP Tunalı Hilmi's outraged speech led to a vote: "*My friends, imagine a big place of fire as a city. It has just been extinguished; the orphans, the destitute, the hungry, the naked, the unfurnished and the unfed are piled up around it, moaning and groaning, and they are in such a state that they cannot move and save themselves. Just imagine this. Unfortunately, this draft law has been submitted since September 18th and has not been finalized. For God's sake, friends, out of respect for the dead, let's enact this law as soon as possible.*". Tunalı Hilmi's touching speech must not have resonated well in the parliament, as the vote for the proposal to become law failed to achieve a absolute majority.²⁷ In the second vote, only the draft law on the establishment of the MC came to the agenda. On November 20, 1922, an absolute majority was achieved in this vote and the law entered into force.²⁸ Thus, there was no obstacle to the establishment of the commissions with the "Law on the Organization and Duties of the Menhubat Commissions in the Areas Evacuated from the Greeks".²⁹

Bursa, Rescued from the Greek Occupation: An Example of a *Menhubat* Commission

Lasting approximately 26 months, from July 8, 1920 to September 11, 1922, the Greek occupation did not cause much destruction in the city center of Bursa, but the case was the opposite in surrounding villages. After the Greek troops captured Bursa, they tried to prevent the people from taking action against them by collecting all the weapons and even agricultural tools such as axes, sickles, etc. in the hands of the Muslims in the region.³⁰ Bursa was the center of the twenty representative offices established by the Greek army in the occupied area of Western Anatolia as part of the Asia Minor Campaign. Their main task was to supervise Ottoman administrative and legal practices and to mediate between the Turkish authorities and the Greek military administration.³¹

26 BCA., Fon no: 30.10.0.0., Yer no: 140.4.10, App. 2, 21.10.1338.; BCA., Fon no: 30.10.0.0., Yer no: 140.4.10, App. 1, 22.10.1338.

27 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre I, İctima Senesi 3, Cilt 24, 129. İctima, (30.10.1338), 260-263.

28 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre I, İctima Senesi 3, Cilt 25, 141. İctima, (20.11.1338), 11.

29 For the full text of the law see "Yunanlılardan Tahlis Olunan Mahallerde Menhubat Komisyonlarının Sureti Teşkilıyla Vezaifine Dair Kanun", *Kanunlar Dergisi* 1 (20.11.1338), 330.

30 Sofuoğlu, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında İşgal Döneminde Bursa", 67.

31 Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözyle Anadolu Harekatı*, 186.

The Ottoman administration in Bursa did not go beyond the wishes and orders of the Greek commissariat. The Turkish courts were functioning, but they could not hear every case, and the cases determined by the Greek commissariat were heard by the martial law courts. The Greek administration published notices, sometimes intimidating the population and sometimes issuing orders to resolve certain issues.³² The civilian population was put under pressure by the Greek troops and various drudgery was imposed on the population. Civil and military officials working in Bursa and civilians suspected of supporting the National Struggle were exiled.³³ While the Greek troops entered Bursa from the west, some Rums, who welcomed them with Greek flags, flowers and the Venizelos Anthem they sang by heart, and Armenians, who collaborated with the invaders, became more and more enraged by the attitude and behavior of the Muslim population.³⁴

The Greeks, who were fighting the Turkish Army at the front, were also trying to deal with the gangs that organized civil resistance in the cities. The Turkish armed bands organized in the mountain region of Bursa were putting the Greek military administration in Bursa in a difficult situation. The Greek administration made threatening statements targeting the Turkish gangs representing the national resistance, saying on the one hand that the gang members would be shot when they were caught, their families would be exiled and their assets would be confiscated, and on the other hand that they would be forgiven if they surrendered with their weapons.³⁵ This attitude of the occupiers was important because it showed how they had failed to fight the gangs. Having failed in the Battle of Sakarya, the Greeks further toughened their attitude towards the local Muslim population. As a new practice, people living in all neighborhoods and villages of Bursa were obliged to light a lantern in front of their houses from 19:00 in the evening until daylight in the morning. Those who did not comply with this order were prosecuted by the court martial for up to five years in prison.³⁶ This practice of the occupation administration was carried out in order to ensure public order in the city center and the countryside more easily at a time when there was street lighting only in the main arteries of the city.

The defeat in Sakarya not only made the Greeks more impulsive, but also reminded them of the need to establish closer relations with the population. Because the oppressive administration increased the participation of the people in the gangs in the mountain region and strengthened the supportive organizations of the gangs. Realizing this situation, the Greek High Commissioner established a deputy office in Bursa and appointed a commissioner named

32 Yüceer, *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci*, 93.

33 Yüceer, *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci*, 91-93.

34 Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı*, 242.; Yüceer, *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci*, 92.; İsmail Ediz, *Diplomasi ve Savaş, İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali 1919-1922* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2015), 342-325.

35 Yüceer, *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci*, 94.

36 Yüceer, *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci*, 95.

Alexander Izvolo.³⁷ Deputy Commissioner Izvolo intended to maintain Greek rule in Bursa at a more reasonable level. To this end, he made several statements to the local newspapers.³⁸ However, the arrival of the acting commissar alone was not enough to satisfy the people; first of all, the maltreatment of the Muslim population by the Greek soldiers and the Greek and Armenian residents who supported them had to be prevented. However, no steps were taken in this regard during the occupation period.³⁹

The Greeks' retreat from Bursa came unexpectedly.⁴⁰ This withdrawal also caused the Greeks and Armenians who had collaborated with the invaders to become uneasy. Some of these groups, who frequently held meetings in their churches, started to migrate. The Greek military administration also wanted the Greeks and Armenians living in the region to come with them, fearing that their cooperation with the civilian population would be revealed through confessions. They threatened the non-Muslims who did not want to come with them, saying, "We would burn the city from top to bottom when we withdraw from here, and if you do not come with us, we would kill you too".⁴¹ As the Greeks retreated from Bursa, taking most of their collaborators with them,⁴² they blew up the Irgandı Bridge, set fire to the houses at the exit of the bridge, burning 40 houses, and burned down the large Orthodox Church in Balıkpazarı.⁴³ Since they had to flee quickly, the destruction in the center was not too great, but the atrocities they committed in the villages along their retreat route were indescribable. Especially in the villages of Masharahasan (Çağlayan), Zirafta (Konaklı), Dereçavuş, Hasanköy, Ahmetköy and Alaşar, the atrocities amounted to war crimes. Murders, beatings, rape, child abuse, extortion and many other tortures devastated the inhabitants of the villages along the withdrawal route of the Greek troops. It is possible to find detailed information about these persecutions in hundreds of documents and records in the works titled *Türkiye'de Yunan Fecayii* (The Greek Persecution in Turkey) and *Bursa Vilayeti'nde Yunan Fecayii* (The Greek Persecution in the Province of Bursa).⁴⁴

Precisely at this point, the devastated condition of the villages of Bursa was such that they could be included in the working area of the MC. Despite the adoption of the law establishing the commissions on November 20, 1922, it took until February 1923 for implementation to

37 Mümtaz Şükrü Eğilmez, *Milli Mücadele'de Bursa*, prep. by İhsan Ilgar (İstanbul: Tercüman Tarih Yayınları, 1981), 142.

38 Eğilmez, *Milli Mücadele'de Bursa*, 143-145.

39 For some examples of persecution in this regard, see *Yunan İşgalinde Batı Anadolu*, II: 872-873.

40 Sofuoğlu, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında İşgal Döneminde Bursa", 80-81.

41 Eğilmez, *Milli Mücadele'de Bursa*, 146-147. The information that Greek troops would burn the city as they retreated from Bursa was echoed in the international press see. Tüylü, *İspanyol Basınında Türk Milli Mücadelesi*, 334.

42 Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, IV: 167.

43 Yüceer, *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci*, 131.

44 *Türkiye'de Yunan Fecayii*, Birinci Kitap (İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan ve Şürekası, 1337); *Türkiye'de Yunan Fecayii*, İkinci Kitap (İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan ve Şürekası, 1337); *Anadolu'da Yunan Zulm ve Vahşeti*, Üçüncü Kısım (Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1338); *Bursa Vilayeti'nde Yunan Fecayii*, prep. by. Chief Clerk of Special Provincial Council Canib (Bursa: Matbaa-yı Vilayet 1341).

begin. Although the text of the law states that detailed instructions on the establishment of the commissions and how their duties would be carried out were to be prepared by the Ministry of Justice and the Ministry of Home Affairs (Article 6), neither the minutes of the TGNA nor the records of the Republican Archive could reveal any information on these instructions. However, the announcement text titled *İ'ân-ı Resmî* (official announcement) dated February 5, 1923, which is included in the personal documents of Hacı Adil Bey, who served as the Governor of Bursa in 1922-1923, sold to the Ottoman Archive, is a very important document in terms of explaining the working principle of the commission.⁴⁵

This eight-article announcement stated that a MC had been established in a building in the municipality garden on Saray Street in Bursa, and that the commission would begin its duties on an as-yet-unspecified day in February when the announcement was printed. The first three articles of the announcement are almost identical to the law on the establishment of MC. The fourth article contains a different phrase. It was announced that this commission would also handle the claim cases regarding the properties that were left behind during the rescue of Bursa from the enemy and that there was no limit of 1000 liras in such cases. The announcement clearly states that the duration of the commission's work would be four months. In addition, it is understood that the use of a lawyer is prohibited, that there is no need for a petition, and that relatives or friends can be appointed as attorneys for cases.

The text of the announcement also addresses the issue of appealing the commission's decision. Objections to the decision would be made to the Head of Government within five days, the objection would be discussed in the Executive Council and the decision taken there would be final. It does not seem possible to say that the appeal section is applicable. The fact that an objector has to appeal directly to the head of government and has the right to do so only within five days can be considered as a factor that makes it difficult or hinders objections. The last article of the announcement states that the commission's scope of work includes only the cases in the villages and neighborhoods within the provincial center. The cases of the villages and neighborhoods within the borders of the kaza would be handled by the commissions established in the kazas. As can be understood from the second part of the last article, the MC was established not only in the provincial centers but also in the districts. Therefore, considering the number of provincial centers and districts freed from Greek occupation, it is estimated that the number of commissions established was close to 100.

Bursa Central Menhubat Commission's assignment period, which started in mid-February, lasted four months as per the relevant article of the law. Unfortunately, there are almost no official records to shed light on what happened during this period. However, a handwritten record book in the Bursa City Museum Archive, which appears to have been kept exactly in the interval corresponding to the working dates of the Bursa Menhubat Commission, shows

45 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives Ottoman Archive, BOA), Satın Alınan Evrak-Hacı Adil Bey Evrakı (HSDHADB.), 6/43, 5.2.1339.

that the commission did not only judge the cases, but also undertook the task of making a report on the bill of the occupation.⁴⁶

The book does not have a title or a record of the purpose for which it was kept on its cover, so for years it was thought to be one of the preliminary materials of the book titled *The Greek Persecution in the Province of Bursa* (GPPB) prepared by the governorship of Bursa and was not studied by any researcher.⁴⁷ However, a comparison between this book and the notebook reveals that the way the records were kept and the members of the main commission were completely different.

The members of the commission in the data collection activities for the GPPB are the Municipal Physician, the Inspector General, the Bursa Merkez Müdde-i Umumiye (Prosecutor of the Bidayet Court) and a civilian photographer. In the notebook where the MC minutes are recorded, the fixed members of the commission are the Tahkik Memuru (Investigator) and Fen Memuru (Engineer), while the variable members for each settlement consist of the imam, mukhtar and village elders. Another important difference between the two studies is the way in which the crimes committed during the occupation are emphasized. The GPPB records mainly focused on human damages such as killings, rapes, kidnappings, etc., while the MC records focused more on the damages caused by plunder and fire incidents in accordance with the law determining the functioning of the commission. As a matter of fact, it was stated in the parliament during the discussions on the law that these commissions would also work to determine the damages caused by the Greek occupation and to help the inhabitants to settle down again.

The registry containing the records of the Bursa MC is the only one known and examined so far. No previous records or reports of this commission have been identified. It is likely that more MCs were established for the towns of Bursa. This is because the book we have examined does not include all the settlements in and around Bursa that were subjected to Greek occupation and suffered damages. What happened to the records of other commissions

46 *Bursa'da Yunan İşgalinin Bilançosu, Menhubat Komisyonu'nun Bursa Tutanakları*, prep. by: İsmail Yaşayanlar (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2022).

47 The book titled *The Greek Persecution in the Province of Bursa*, which was printed in Turkish with Arabic letters in 1924, has been published many times for an incomprehensible reason. The first study on this work was prepared by Hikmet Akıncı in 1993 as a master's thesis using partial transcription method see. Hikmet Akıncı, *Bursa Vilayeti'nde Yunan Fecayi'i* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1993). The second edition of the book was published in 2001 by Mustafa Tayla under the title "Greek Atrocities in Western Anatolia-A Documentary Study of the Sufferings Experienced in the Province of Bursa", almost like a copyrighted work. Mustafa Tayla, *Batı Anadolu'da Yunan Mezalimi-Bursa Vilayetinde Yaşanan Aclıların Dokümanter İncelemesi* (Ankara: Stratejik Araştırmalar ve Etüdler Milli Komitesi (SAEMK), 2001). The book was reissued for the third time in 2004 by Turgay Gündüz, Ali İhsan Karataş and Adem Apak under the title "Occupation Diary in Bursa (The Greek Persecution in the Province of Bursa) 1920-1922" [*Bursa'da İşgal Günlüğü (Bursa Vilayetinde Yunan Fecayii) 1920-1922*, comp. by Canip Bey, prep. by Turgay Gündüz, Ali İhsan Karataş and Adem Apak (İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2004)]. Finally, the book was republished for the fourth time in 2014 in the two-volume book titled "Greek Occupation in Western Anatolia" prepared by İzzet Öztoprak, Oğuz AYTEPE and Murat Karataş see. *Yunan İşgalinde Batı Anadolu*, prep. by İzzet Öztoprak, Oğuz AYTEPE and Murat Karataş (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2014), I: 1-285.

is a mystery. If these records had been collected in Ankara, they would certainly be available today in one of the funds of the Republican Archive. However, neither the records of the other commissions of Bursa nor the books of the commissions of other Western Anatolian provinces that were subjected to Greek occupation are available. Therefore, this notebook, which is the subject of this study, is the only source so far.

The Bursa MC Book, which was recorded between February 26 and April 23, 1923, was created after the commission visited 23 villages in total and recorded the damages and plunder they saw there, household by household. The main members of the commission, the investigating officer and the engineer, were accompanied by *imams*, *mukhtars* and civilian members of the community in every settlement they visited. Unfortunately, neither the names of the permanent members of the commission nor the names of any of the alternate members were clearly written down, making it impossible to identify them. However, it is possible to infer that the investigating officer was a military officer, as he sometimes wrote the title “Third Corps” on his signature. After recording the records of each village on hand-drawn tables, the members of the commission, together with the civilian members, certified the statements and attached a report of their observations of the village immediately after the records. Even though it was stated that a map of the village was attached to some of the reports, no map was found in the notebook. Examination of the notebook also reveals that the records on villages were not kept in a standardized format. The tables changed shape throughout the book according to need, and their scope was expanded or narrowed from time to time.

The villages mentioned in the register of the Bursa MV records are as follows: Beşevler, Odunluk, Kite (Ürünlü), Tahtalı, Ertuğrul, Eğnesi (Özlüce) Göbelye (Yolçatı), Görükle, Dansarı [today a settlement near İrfaniye], İrfaniye, Ermiri [today a settlement between Konaklı and İrfaniye], Balıklı-yı Kebîr (Büyükbalklı), Zirafta (Konaklı), Anahor (Çaylı), Badırğa, Yörük Yenicesi, Runguş (Çayönü), Emirler Yenicesi, Evciler, Çamlık, Mesudiye, Eğerce, Mübarek [a settlement between Emirler Yenicesi and Eğerce]. The fact that these villages were not randomly selected by the commission can be clearly seen when the villages are marked on a map. Greek troops used three routes in their escape from Bursa. Although all three of these routes started from Bursa, the first one ended at Mudanya, the second one at the exit of the Karacabey Strait and the third one at Bandırma-Erdek. The records taken on the basis of the second of these escape routes were included in the investigation area of the MC, which prepared the registry we are examining.

Among the tables in the ledger are the heads of households in the surveyed village, their sons and daughters (if any), the structure of their houses (number of rooms, whether they had barns and haystacks), the parts of their houses burned by the Greeks, their land and plots (fields, vineyards, gardens), the number of animals and transportation vehicles before the occupation (horses, donkeys, oxen, sheep, goats, cows, calves, oxen and horse carts), the number of animals and transportation vehicles seized by the Greeks, whether he was married

or not, where he was from, where he currently lived if his house was burnt down, whether there were any martyrs or prisoners in his family. In addition, in the individual reports prepared for each village, the total damage and loss caused by the Greeks to the village, the land structure of the village, whether it was suitable for settlement, who, if any, were the families in need of assistance, the status of agricultural production and suggestions on what needed to be done for its improvement were recorded. Thus, it was possible to follow technical procedures for the reconstruction of burned and destroyed villages.

Abolition of *Menhubat* Commissions

No special law was enacted to abolish the commissions, as their terms could not exceed four months, as required by the law establishing the MC. When their terms of office expired, their duties were automatically terminated. In short, these commissions, which started their duties at the beginning of 1923, should have completed their mission by the middle of the year and become abolished. By the end of 1923, the issue of the attendance fees to be paid to the members of the commissions came to the agenda in the parliament.⁴⁸ The question of when the attendance fees would be paid, which was directed to the Ministry of Finance by Ertuğrul MP Halil Bey, remained unanswered for a while.⁴⁹ The issue was then brought to the parliament⁵⁰ and explanations were made regarding the attendance fee.⁵¹ Hasan Fehmi Bey, the Deputy Minister of Finance, stated that the Ministries of Justice and Home Affairs had drafted a directive for the payment of the attendance fees to be paid to the chairman and members of the MC and the expenses they incurred, and that they had written that the expenses would be covered by the Ministry of Finance; however, he said that neither the opinion of the Ministry of Finance was sought nor the Ministry was informed about the issue when this directive was written. Hasan Fehmi Bey stated that he became aware of this situation after the Eskisehir commission's request for attendance fees and that there was no allocation in the 1923 budget to pay for the expenses of the MC.⁵² On December 15, 1923, a presidential decree was issued stating that it was not possible to cover the attendance fees of the commission members from the finance budget, and therefore each commission would be paid from the *emval-i metruke* in the region to which it was affiliated.⁵³

The implementations and verdicts of the abolished commissions were again brought to the agenda by the Prime Ministry in 1929, and the Ministry of Home Affairs was asked to provide information about the execution of the verdicts by the police and the lack of sufficient information about the real estates advertised at the time the commission was working. The

48 BCA., Fon no: 30.10.0.0., Yer no: 6.32.13, App. 2, 6/11/1339.; BCA., Fon no: 30.10.0.0., Yer no: 6.32.13, App. 1, 6/11/1339.

49 BCA., Fon no: 30.10.0.0., Yer no: 6.34.1, App. 2, 8/12/1339.

50 BCA., Fon no: 30.10.0.0., Yer no: 6.34.1.16, App. 1, 9/12/1339.

51 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, İctima Senesi 1, Cilt 4, 71. İctima, (20 Kanunievvel 1339), 330-336.

52 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, İctima Senesi 1, Cilt 4, 71. İctima, (20 Kanunievvel 1339), 336.

53 BCA., Fon no: 30.18.1.1., Yer no: 8.42.13, 15.12.1339.

Ministry referred the matter to the Tanzimat Department of the State Council, which reiterated the provisions of the law dated November 20, 1922 on the establishment of the MC.⁵⁴ The State Council also suggested that the law and the regulations were not sufficiently clear and therefore this question should be discussed in the parliament.⁵⁵ There is no record of why the issue was brought back to the agenda and how it was finalized.

Conclusions

The TGNA established various commissions and issued laws and instructions in order to identify the crimes of plunder, destruction, extortion and treason in the cities rescued from Greek occupation and to help the victimized people in the recovered areas. In this context, one of the commission groups, the MC, was originally established to quickly resolve cases of ordinary crimes. It is noteworthy that most of the deputies who opposed the proposed law on the establishment of the MC were from the unoccupied regions, and it is understood that the deputies who reacted to the opposition also emphasized this point. The MC law proposal also became an area of conflict between the government, the parliament and the special committee formed for the commissions to be established on the liberated areas.

Notwithstanding all these, the sole mission of the MC, which was formed with the votes of a simple majority, was to resolve cases of extortion, looting, destruction, confiscate and theft cases with a value not exceeding 1000 liras, while the other mission assigned to them was to determine the damages of the Greek occupation on movable and immovable properties and to prepare reports for the restoration of destroyed settlements according to technic methods. In this respect, it is possible to say that the commissions undertook an important task in resurrecting the cities of Western Anatolia. As a matter of fact, the parliament supported development with financial, sanitary, social and economic decisions, and enabled the people in the regions rescued from the enemy to establish a self-sufficient order.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

54 BCA., Fon no: 30.10.0.0., Yer no: 68.450.16, App. 3-4, 9 Mayıs 1929.

55 BCA., Fon no: 30.10.0.0., Yer no: 68.450.16, App. 5, 9 Haziran 1929.

References / Kaynaklar

Archives

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Satın Alınan Evrak-Hacı Adil Bey Evrakı (HSDHADB.), 6/43.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.)

Fon no: 30.18.1.1., Yer no: 3.18.3.

Fon no: 30.18.1.1., Yer no: 5.28.19.

Fon no: 30.18.1.1., Yer no: 5.28.16.

Fon no: 30.18.1.1., Yer no: 5.28.18.

Fon no: 30.10.0.0., Yer no: 5.28.43.

Fon no: 30.10.0.0., Yer no: 140.4.10.

Fon no: 30.10.0.0., Yer no: 6.32.13.

Fon no: 30.10.0.0., Yer no: 6.34.1.

Fon no: 30.18.1.1., Yer no: 8. 42.13.

Fon no: 30.10.0.0., Yer no: 68.45.16.

Published Documents

Bursa'da Yunan İşgalinin Bilançosu, Menhubat Komisyonu'nun Bursa Tutanakları, Prepared by İsmail Yaşayanlar, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2022.

“Düşmandan İstirdat Edilen ve Edilecek Olan Mahaller Ahalisine Muavenet Hakkında Kanun”, *Kanunlar Dergisi*, 1, (31.10.1337).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, İctima Senesi 3, Cilt 23, 19. İctima, (27.9.1338).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, İctima Senesi 3, Cilt 24, 125. İctima, (24.10.1338).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, İctima Senesi 3, Cilt 24, 129. İctima, (30.10.1338).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, İctima Senesi 3, Cilt 25, 141. İctima, (20.11.1338).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, İctima Senesi 1, Cilt 4, 71. İctima, (20 Kanunievvel 1339).

“Yunanlılardan Tahlis Olunan Mahallerde Menhubat Komisyonlarının Sureti Teşkilıyla Vezai fine Dair Kanun”, *Kanunlar Dergisi*, 1, (20.11.1338).

Literature

Akıncı, Hikmet. *Bursa Vilayeti'nde Yunan Fecayi'i*, Unpublished MA Thesis, İstanbul University, 1993.

Anadolu'da Yunan Zulm ve Vahşeti. Üçüncü Kısım. Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1338.

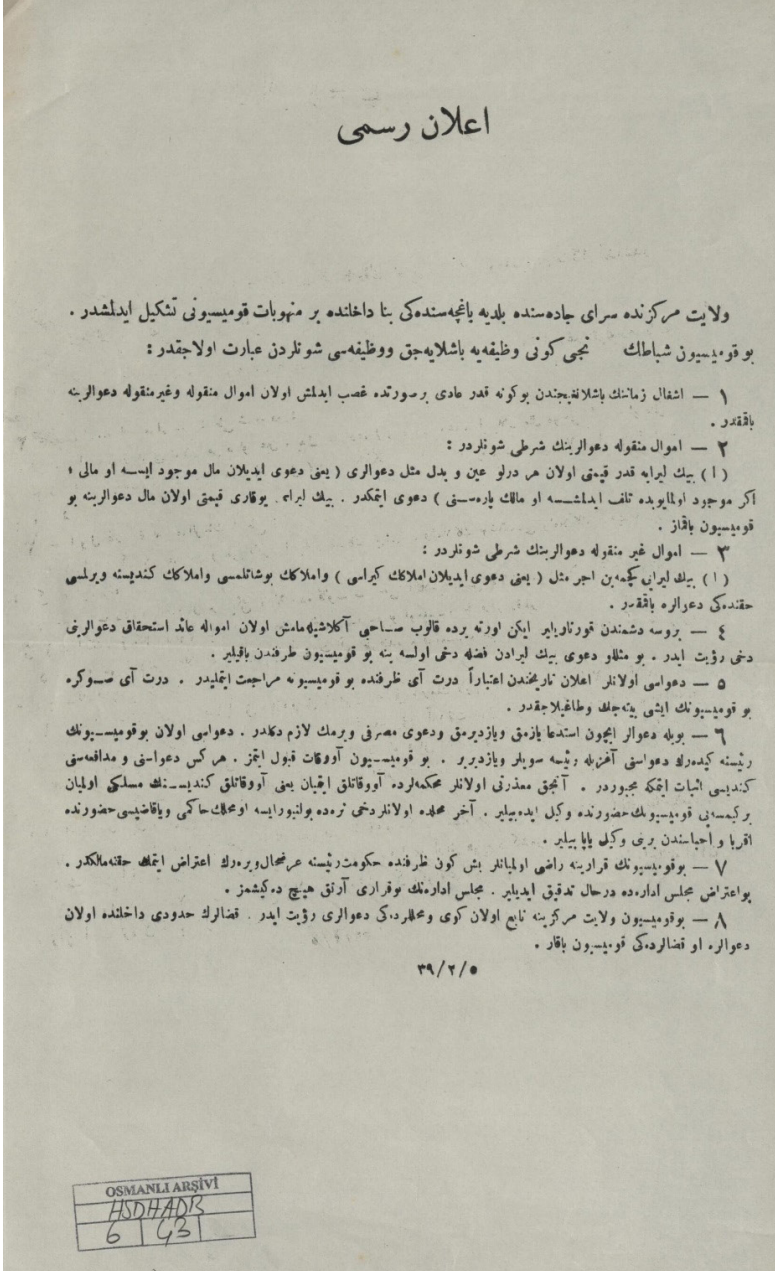
Bursa'da İşgal Günlüğü (Bursa Vilayetinde Yunan Fecayii) 1920-1922. Compiled by Canip Bey. Prepared by Turgay Gündüz, Ali İhsan Karataş and Adem Apak. İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2004.

Bursa'da Yunan İşgalinin Bilançosu, Menhubat Komisyonu'nun Bursa Tutanakları. Prepared by İsmail Yaşayanlar. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2022.

Bursa Vilayeti'nde Yunan Fecayii. Prepared by Chief Clerk of Special Provincial Council Canib. Bursa: Matbaa-yı Vilayet, 1341.

- Ediz, İsmail. *Diplomasi ve Savaş, İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali 1919-1922*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2015.
- Eğilmez, Mümtaz Şükrü. *Milli Mücadele'de Bursa*. Prepared by İhsan Ilgar. İstanbul: Tercüman Tarih Yayınları, 1981.
- Erdem, Nilüfer. *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı (1919-1923)*. İstanbul: Derlem Yayınları, 2010.
- Ertan, Temuçin Faik. "Lozan Konferansı'nda Yunan Yakıp-Yıkmaları ve Tamirat Bedeli Tartışmaları", *Selçuk Türkiyat Selçuk Türkiyat, Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı* 29/59 (2023): 559-575.
- Gazi Mustafa Kemal (Atatürk). *Nutuk-Söylev*. vol. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Öksüz, Hikmet and İsmail Köse. "Amerikan Arşiv Vesikalarında Büyük Taarruz", *Türkiyat Mecmuası* 27/2 (2017): 207-238.
- Sofuoğlu, Adnan. "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında İşgal Döneminde Bursa", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 19/55 (2003): 51-82.
- Tansel, Selahattin. *Mondros İlan Mudanya'ya Kadar*. vol. I and IV. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Tayla, Mustafa, *Batı Anadolu'da Yunan Mezalimi-Bursa Vilayetinde Yaşanan Acıların Dokümanter İncelemesi*. Ankara: Stratejik Araştırmalar ve Etüdler Milli Komitesi (SAEMK), 2001.
- Turan, Mustafa. "İstiklal Harbi'nde 'Milne Hattı'", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 7/21 (1991): 567-579.
- Türkiye'de Yunan Fecayii*. Birinci Kitap. İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan ve Şürekası, 1337.
- Türkiye'de Yunan Fecayii*. İkinci Kitap. İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan ve Şürekası, 1337.
- Türkmen, Zekeriya. *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Tüylü Turan, Esin. *İspanyol Basınında Türk Milli Mücadelesi 1918-1923*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.
- Üçüncü, Uğur. "Büyük Taarruz'da Yunanların Bir Mezalim Metodu: Yangın Çıkarmak", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 100. Yılında Büyük Taarruz Özel Sayısı 6 (2022): 83-96.
- Yöney, Orhan. "Milli Mücadelede Batı Cephesi", *Atatürk Ansiklopedisi*, Access August of 8, 2024. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/milli-mucadelede-bati-cephesi/>
- Yunan İşgalinde Batı Anadolu*. Vol. I-II. Prepared by İzzet Öztoprak, Oğuz Altepe, Murat Karataş. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 2014.
- Yüceer, Saime. *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci (8 Temmuz 1920-11 Eylül 1922)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2001.

Appendices

Appendix I. Official announcement describing the work principles of the Bursa Menhubat Commission [BOA., *Satın Alınan Evrak-Hacı Adil Bey Evraki*, 6/43, 5.2.39].

۱۰۰۰ تا تاریخ و ۶ نود در ایروان
 منطقه دافنه برنامہ ایروس قریب اسلام و مع فرسیانند مختلط ۱۰۰۰ خاندانہ عباتاویب رومره خانه ۰ خانہ ۰ کزن ۰ دلاہ بکتبہ
 بر خاندان باایزہ لاملا اوردایمیدہ و زویہ نال غیب سمانسندہ ۱۰۰۰ سندہ حکومتہ لطفہ انسا ایتیریبوب مرابا برہ اسلام بری نا اھلاییمہ
 ۰ خاندانہ بعداوشمالا قریب لہ رومری لطفہ لاملا اھدم و تحریبا بربک مساقی ۱۰۰۰ خاندانہ لیلی برونا ندر لطفہ ایمن لطفہ شہا بربک
 ایلیج برن و بانجہ ۱۰۰۰ لطفہ و صلیات بقریہ و زریہ و تونندہ ۱۰۰۰ و لطفہ شہہ آیہا لہ عصبہ اویبہ الحاز لھو بیاجھراج حوالا بکبار
 ۱۰۰۰ و لطفہ شہہ ۱۰۰۰ عدوی موجود اولدینہ و ایلر عھدیس تقریباً در تہلہ و بجز قریب لہ کوردونکہ حباتاویب خوزہ و باھلینہ و ایلر
 بچیکہ برنجہ و جودہ و لیب مشروباتی قویو صوبادار رومر جوقا قیالم واحدہ ساریک ایلیسیک ۰ قریب دوزا راجہہ در لولیمہ بونہ لاریک
 تشریح کوی بولدر بلعیدم تنظیم دھم انھام ایلیک بطاقتیہ رحالہ ایلیک ۰ جادہ لری بالمدہ صق اولر صر قار لریلہ و دوشہ نہیک لطفہ
 بطاقتیہ ازارس کلمہ و لطفہ ایلیہہ شقیقات و تحقیقات و آھن شہہ و عدویہ بر لطفہ و ایلر ایبر عدول معقودا تقسیم قلمنہ و لطفہ
 ایستور ایورن بالتظیم تقسیم قلمنہ

Appendix II. The last part of the records of Eğnesi Village in the notebook of the Bursa Menhubat Commission [*Bursa'da Yunan İşgalinin Bilançosu, Menhubat Komisyonu'nun Bursa Tutanakları*, Prep. by İsmail Yaşayanlar (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2022), 154.]

Güneybatı Altaylarda Demir Çağı Madencilik Merkezi Akbaur Yerleşimi

The Settlement of Akbaur: Iron Age Metallurgic Center in Southwestern Altai

Mehmet KUTLU¹ , Leila KUTLU²

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mehmet Kutlu (Doç. Dr.), Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Yozgat, Türkiye
E-posta: mehmet.kutlu@bozok.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3075-3965

²Leila Kutlu (Dr.), Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Doktora Programı mezunu, İstanbul, Türkiye
E-posta: leilaerkoja1985@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-4367-8260

Başvuru/Submitted: 23.07.2024

Revizyon talebi/Revision requested: 29.08.2024

Son revizyon/Last revision received: 23.09.2024

Kabul/Accepted: 01.12.2024

Atıf/Citation: Kutlu, Mehmet and Kutlu, Leila. "The Settlement of Akbaur: Iron Age Metallurgic Center in Southwestern Altai." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 34, 2 (2024): 659-684.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1520753>

öz

Erken Devir Türk Madencilik Tarihi açısından en önemli yerlerin başında Altaylar gelmektedir. Altaylarda demir üretiminin başlangıcı ve bu faaliyetlerin yürütüldüğü üretim merkezlerinin tespiti meselesi bölge tarihinin en önemli sorunlardan biridir. Söz konusu demircilik ve madencilik faaliyetlerinin bilimsel olarak araştırmasına yönelik Altayların güney batı eteklerinde Akbaur'da Prof. Dr. Zainolla Samashev başkanlığındaki bir arkeoloji ekibince 2019 yılından itibaren kazı çalışmaları yürütülmektedir. Akbaur, Kazakistan Cumhuriyeti'nin Doğu Kazakistan Vilayeti Ulan ilçesi sınırları içindeki Sagyr ve Besterek köyleri arasında ve Korcinbay Dağı'nın batı eteklerinde konumlanmaktadır. Kazı çalışmaları sonucunda Akbaur'ın sadece maden çıkarma ve işleme atölyelerine sahip bir üretim merkezi olmasının ötesinde hayvancılık ve tarımsal üretim yapılan, seramik fırınları ile üretim atölyelerini içinde barındıran 8 farklı lokasyonda mesken grupları veya mahalleler şeklinde örgütlenen oldukça büyük bir yerleşim merkezi olduğu anlaşılmıştır. Özellikle taş aletler içinde tarımsal faaliyetlerde kullanılan çapalar, madencilik faaliyetlerinde kullanılan kazma, çapa, kürekler; maden işleme, döküm faaliyetlerine yönelik potalar, döküm kalıpları dikkat çekici buluntulardandır. Akbaur'da şimdiye kadar ele geçen seramik buluntuların %1'inin Geç Tunç Çağına büyük çoğunluğunu ise erken Demir Çağına ait formlardan oluşmasından hareketle yerleşim Erken Demir Çağına (MÖ 10.-8. yy) tarihlendirilmektedir. Akbaur'da ele geçen maden cüruflarına yönelik arkeometalurjik yöntemlerle, Eşleşmiş Plazma Kütle Spektrometresi (ICP-MS) ile yaptığımız analiz sonuçlarına göre Akbaur'ın Altaylarda Erken Demir Çağına tarihlenen ve tespit edilen en eski demir madencilik ve üretim merkezi olduğu ortaya çıkmıştır. Bu çalışma 2019-2023 yılları arasında yürütülen kazı araştırmalarında ulaşılan öncül sonuçlara odaklanmakta ve arkeometalurjik analizleri yapılan maden cürufularının sonuçlarının Erken Devir Türk veya Ön-Türk Madencilik Tarihi açısından önemini değerlendirmekte ve yorumlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Altaylar, Demir Çağı, Madencilik Tarihi, Yerleşim Arkeolojisi, Doğu Kazakistan

ABSTRACT

The Altai region is a significant territory in the history of Early or Proto-Turkic metallurgy. Understanding the origins of iron production in the Altai and identifying production centers are key challenges in reconstructing the region's metallurgical history. Since 2019, the East Kazakhstan Archaeological Expedition,

led by Prof. Dr. Zainolla Samashev, has been excavating the Akbauyr archaeological complex, located in the western foothills of the Altai Mountains. This site lies between the villages of Sagyr and Besterek in the Ulan district of East Kazakhstan Province, on the western slopes of the Korzhynbay Mountains. The excavation aims to explore early metallurgical practices and mining activities in the region. Fieldwork has revealed that Akbauyr functioned as both a production center, with workshops for mineral extraction and processing, and a large settlement divided into eight distinct neighborhoods. These areas supported animal husbandry, agriculture, and craft production, including ceramic kilns and metallurgical workshops. Notable finds include stone tools such as agricultural hoes, mining pickaxes, and shovels, as well as crucibles and molds for mineral processing and casting. Approximately 99% of the ceramic finds at Akbauyr date to the early Iron Age, with about 1% from the late Bronze Age. Based on these findings, the settlement is dated to the early Iron Age, around the 10th–8th centuries BC. Elemental analysis of slag samples, conducted using Inductively Coupled Plasma Mass Spectrometry (ICP-MS), has confirmed Akbauyr as the oldest identified iron production center in the Altai region. This article presents the preliminary results of excavations conducted between 2019 and 2023 and highlights their significance for understanding the Early or Proto-Turkic history of metallurgy.

Keywords: Altai, early Iron Age, History of Metallurgy, Settlement Archeology, East Kazakhstan

EXTENDED ABSTRACT

The Altai Mountains are a region of profound significance in the history of Early or Proto-Turkic metallurgy. The southwestern Altai hosts some of the world's richest ore belts, which have provided essential raw materials for the advancement of metallurgical practices. These resources include the Kalba-Naryn gold belts, extensive polymetallic ore belts (containing tin, lead, zinc, copper, platinoids, and rare elements) in the northeastern and southeastern areas, and iron ore belts located in the southern Bukhtyrma River region.

Until recently, research on the early Iron Age in Eastern Kazakhstan primarily focused on archaeological data from burial grounds associated with the Mayemer Culture. This culture, exemplified by sites such as Mayemer, Solnechniy Belok, Kurtu, Izmailovka, and others, is distinguished by the emergence of horseback riding, the Scythian animal style in art, and absence of iron tools.

Today, Akbauyr stands as the only known settlement complex in East Kazakhstan containing the Late Bronze Age monuments, with the settlement neighborhoods dating to the Early Iron Age. The complex encompasses settlement clusters, petroglyphs, mines, workshops, and burial grounds, offering a unique and comprehensive view of the period.

Excavations at Akbauyr, directed by Prof. Dr. Zainolla Samashev since 2019, aim to uncover the characteristics of early mining and iron smelting practices in the region. Findings indicate that Akbauyr was not merely a production center but also a sizable settlement, systematically organized into eight distinct residential groups. These areas supported a range of activities, including animal husbandry, agriculture, and craft production, and featured facilities such as ceramic kilns and metallurgical workshops.

The Akbauyr I settlement, situated in the northern part of the site, has been the focus of the most extensive excavations. This area contains the primary settlement structures and production facilities, making it a key zone for understanding the site's organization and functionality. A prominent structure in Akbauyr I, believed to be a dwelling, covers approximately 60 m² and is oriented along a northeast-southwest axis. The building's walls exhibit varying lengths, and its architecture suggests a wooden pyramidal lantern roof—an element commonly associated

with the vernacular building traditions of the Altai and Siberia. This roof design would have allowed ventilation and light, particularly important in harsh climatic conditions.

Beyond Akbauyr I, other residential groups, including Akbauyr II, III, VI, and VII, also exhibit architectural diversity. These groups feature rectangular or oval buildings with rounded corners, often accompanied by adjacent spaces interpreted as outbuildings. These structures likely served multifunctional purposes, combining residential, storage, and workshop activities.

Archaeological finds from these areas include hearths, furnaces, and a variety of artifacts such as bronze tools, stone implements, bone objects, and ceramic fragments. These discoveries provide critical insights into the material culture and daily lives of the settlement's inhabitants, as well as their technological capabilities in mining and metallurgy.

The site contains a diverse array of furnaces and hearths, varying in size, design, and construction materials, reflecting advanced metallurgical and domestic practices. At Akbauyr I, an oval hearth constructed from stone materials was uncovered at the center of the main dwelling, possibly serving as a focal point for domestic or communal activities. Additionally, a stone furnace with a circular base lined with clay was identified near the main dwelling, indicating its central role in metallurgical production.

Across Settlement I, approximately ten circular or oval stone hearths have been uncovered, distributed throughout the area. At Akbauyr III, a domed clay-lined hearth was discovered, adding to the variety of furnace types of present. These hearths likely served multifunctional purposes, ranging from heating and cooking to ore processing, demonstrating the complex integration of domestic and industrial activities within the settlement.

Animal remains recovered at the site provide significant insights into the subsistence strategies of Akbauyr's inhabitants. Domesticated animal bones—including cattle, sheep, goats, horses, camels, and dogs—indicate extensive animal husbandry. Meanwhile, the presence of bones from wild species such as wolves, foxes, boars, and deer suggest that hunting also played an important role in their economy, supplementing domesticated livestock resources.

Preliminary analysis of artifacts reveals the multifunctional nature of stone tools at Akbauyr. Approximately 60% of the tools are associated with mining and metallurgy, 25% with agricultural activities, and 12% with ceramic production. This distribution underscores the settlement's primary focus on metal production while supporting a diverse range of supplementary activities.

Ceramic analysis indicates that the majority of ceramic artifacts date to the early Iron Age (10th–8th century BC), with only about 1% attributed to the late Bronze Age. These findings further establish Akbauyr as a key early Iron Age settlement and production center in the region.

Elemental analysis of four metallurgical slag samples from Settlements I and VI, conducted using Inductively Coupled Plasma Mass Spectrometry (ICP-MS), revealed diverse metallurgical practices at Akbauyr. One sample was identified as copper slag, another as silicate slag with no significant metallic content, and the remaining two as iron slags. The high iron concentrations in the iron slag samples, combined with the absence of copper traces, confirm Akbauyr's role as a significant iron production center at the Altai during the early Iron Age.

Giriş

Erken Devir Türk Tarihi, özellikle Altayların Erken Demir Çağı araştırmaları, bölgeyi ele alan eski yazılı kaynakların olmaması veya henüz tespit edilememiş olması nedeniyle ağırlıklı olarak sınırlı bilgi sağlayan kurgan mezarlıklarından elde edilen arkeolojik veriler üzerine inşa edilmektedir. Akbaur'daki çalışmalar öncesindeki bilimsel literatüre göre Altay coğrafyasının Demir Çağının Erken evresi *Mayemer Kültürü* kapsamında ele alınırken Orta aşaması *Pazırık Kültürü* olarak değerlendirilmektedir. Erken Demir Çağının Mayemer Kültürü, Mayemer, Solneçny Belok, Kurtu, İzmailovka, Zevakino, Tarasu, Kondratyevka, Kuruk 2 ve diğer kurgan mezarlıklarıyla temsil edilir.¹

Mayemer Kültürü, bilimsel literatürde genel olarak Herodot'un tanımına göre "İskitler" ve Ahameniş dönemi yazılı kaynaklarında "Sakalar" olarak tanımlanan atlı göçebe topluluklarla ilişkilendirilir. Atın binek aracı olarak kullanılmaya başlandığı, atlı ölü gömme geleneğinin ortaya çıktığı, sanatta İskit *hayvan üslubunun* karakteristik olduğu ve maden olarak demirin kullanılmaya başlandığı bir dönem olarak nitelendirilir.²

Şimdiye kadar, Doğu Kazakistan veya Güneybatı Altaylar'da Geç Tunç-Erken Demir Çağlarına tarihlenen ve arkeolojik kazıları yapılmış veya yapılmakta olan tek arkeolojik sit alanı Akbaur'dır. Doğu Kazakistan Vilayeti Ulan ilçesinin Besterek ve Sağır köyleri arasında konumlanan Akbaur yerleşimi; yerleşim grupları, kaya resimleri, maden üretim atölyesi ve mezarlıklar- gibi çok farklı unsurlara sahip olması nedeniyle arkeolojik kompleks olarak değerlendirilmektedir (Şekil 1). Akbaur'ın; Tunç Çağı mezarları, Erken Demir Çağı yerleşimi

- 1 Bk. Alexander Adrianov, *K Arheologii Zapadnogo Altaya. İz poezdki v Semipalatinskuyu oblast v 1911 g* (Petrograd: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov, 1916.); Leonid Marsadolov ve Zainolla Samashev, *Izucheniyе arheologicheskikh pamyatnikov Zapadnogo Altaya* (Sankt-Peterburg: Materialy Sayano-Altayskoy arheologicheskoy ekspeditsii Gos. Ermitaja 3, 2000.); Sergey Sorokin, "Pamyatniki rannikh kochevnikov v verhovyah Buhtarmy", *ASGE* 8 (1966), 39-60.; Firaya Arslanova, "Pogrebalnyi kompleks VIII-VII vekov do nashey eri iz Vostochnogo Kazahstana", *V Glub Vekov* içinde, (Alma-Ata: Akademiya Nauk KazSSR, 1974), 46-60.; Yuri Alehin ve Petr Shulga, "Kurgan Kondratyevka-XXI – novyy pamyatnik ranneskifskogo vremeni na Rudnom Altaye", *Drevnosti Altaya: Izvestiya laboratorii arheologii* 10 (2003), 62-70.; Antonina Ermolayeva, "Izmaylovskiy pogrebalno-pominalnyi kompleks nachhala epokhi rannih kochevnikov iz Vostochnogo Kazahstana", *Izvestiya NAN Respubliki Kazakhstan, seriya obshchestvennykh nauk* 254 (2008), 83-100.; Zainolla Samashev vd., "Kazahskiy Altay v I. tsyacheletii do. n.e.", *Kazahstan v Saksuyu Epokhu* içinde, Kollektivnaya Monografiya, (Almatı: İnstitut arheologii im. A.H. Margulana, 2017), 101-156.; Zainolla Samashev, "About one funeral and memorial rite among the early Sakas", *Kazakhstan Archeology* 3/ 17, (2022), 9-31 (in Russian). doi: 10.52967/akz2022.3.17.9.31.; Mehmet Kutlu ve Leila Kutlu. "Pazırık Kültüründe Ölü Gömme Gelenekleri ve Kurgan Mimarisine Yansımaları." *Sanat Tarihi Dergisi* 31/1 (2022), 321-53. <https://doi.org/10.29135/std.984979>; Mehmet Kutlu ve Leila Kutlu, "Berel'deki 11. Kurgan ve Pazırık Kültürü," *Sanat Tarihi Dergisi* 29/1 (2020), 173-207, <https://doi.org/10.29135/std.653826>; Mehmet Kutlu ve Leila Kutlu, "Ölü Gömme Gelenekleri Bağlamında Berel Kurganları," *Folklor/Edebiyat* 27/107 (2021), 771-798.
- 2 Bk. Nikolay Bokovenko, "Problemy genezisa pogrebalnogo obryada rannekochevnicheskoy znati Tsentralnoy Azii", *Elitnyye kurgany stepey Evrazii v skifo-sarmatskuyu epokhu* 18 (1994), 41-48.; Zainolla Samashev, *Berel* (Almatı: Taimas, 2011); Leila Kutlu, "Doğu Kazakistan'ın Demir Çağı Bağlamında Berel Kurganları", 39.; Mihail Gryaznov, "Pamyatniki maemirskogo etapa epokhi rannih kochevnikov na Altaye", *KSİİMK XVIII* (1947), 9-17.; Sergey Rudenko, *Kultura naseleniya Tsentralnogo Altaya v skifskoye vremya* (Moskva-Leningrad: AN SSSR, 1960); Petr Shulga, *Skotovody Gornogo Altaya v skifskoye vremya (po materialam poseleniy)* (Novosibirsk: RİTS NGU, 2005); Alexey Tishkin, "Etapy razvitiya biyenskoy kultury Altaya", *Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovaniy* 3 (2007), 146-158.

ve kurganı, Orta Çağ kurganları ve kaya resimleri yanı sıra erken devir Koşanay maden ocağı gibi farklı kronolojik dönemlere tarihlenen unsurları içine alan bir arkeolojik sit alanı olması sıradan bir yerleşim olmanın ötesinde önemini açıkça göstermektedir.

Şekil 1. Korcınbay Dağı'nın batı eteklerindeki Akbaur'un genel görünümü
(Yazar arşivi, 2021)

1. Akbaur Yerleşimi

Akbaur'daki bilimsel araştırmaların tarihî süreç içindeki seyrine göre arkeolojik kompleksteki bazı eser grupları, örneğin kaya resimleri 1970'lerde Z. Samashev tarafından; Kızıltaş mezarlığının Demir Çağı Kurganı 1972'de F. Arslanova³ ve Orta Çağ kurganları 1992'de A. Tkaçev tarafından incelenmiştir.⁴ Korcınbay Dağı'nın batı eteğinde bulunan ve bir metalurjik üretim merkezi olduğu anlaşılan Akbaur yerleşiminin kazılarına ise 2019 yılında başlanmıştır. Geniş bir alana yayılan konut ve maden üretim atölye gruplarından oluştuğu anlaşılan yerleşimin çeşitli kesimlerimde kazı araştırmaları yürütülmektedir (Şekil 2). Doğu Kazakistan Arkeolojik Ekspedisyonu başkanı Prof. Dr. Zainolla Samashev başkanlığındaki ekiplerce 2019-2024 yılları arasında Akbaur I, II, III, VI ve VII olarak numaralandırılan mesken ve atölye gruplarının kazıları gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma ile Akbaur'da son beş yıl içinde yapılan arkeolojik çalışmaların gelişimi ve ortaya koyduğu verilerin değerlendirme ve yorumlanması amaçlanmaktadır.

3 Arslanova, "Kurgany s 'usami' Vostochnogo Kazahstana", 116-129.

4 Galina Peteneva, "Arkheologicheskiye issledovaniya i problemy muzeyefikatsii pamyatnikov na istoriko-arkheologicheskom komplekse Akbaur v Vostochnom Kazahstane", *Materialy Vtorogo Mezhdunarodnogo altaisticheskogo foruma 'Tyurko-mongol'skiy mir Bol'shogo Altaya: istoriko-kul'turnoye naslediye i sovremennost'* (Barnaul – Gorno-Altaysk: izdatel'stvo AGU, 2021), 76-80.

Şekil 2. Akbaur kazı alanından genel görünüm (Yazar arşivi, 2021)

1.1. Akbaur I Yerleşimi

2019-2020 yılları arasında yapılan ilk çalışmalarda, yerleşimin kuzey kısmında bulunan ve “Akbaur I” olarak tanımlanan yerleşimde 24x20 m genişliğe sahip yaklaşık 480 m² alanın kazısı gerçekleştirilmiştir. 4x4 m’lik açmalar hâlindeki toplam 30 karenin tamamında, toprak seviyesinden yaklaşık 0.20-0.50 m derinlikte taş yapı ve ocak kalıntıları, taş, seramik, hayvan kemiği gibi malzemelerden yapılmış alet ve obje kalıntıları tespit edilmiştir.⁵ Bu veriler Akbaur yerleşimin en batı ucunda yer almasına rağmen Akbaur I yerleşiminde yoğun madencilik üretim faaliyetlerinin gerçekleştirildiğini göstermektedir. Bütün yerleşim alanlarında kazı çalışmalarının tamamlanmasıyla yerleşim alanlarındaki faaliyetlerin dağılımları ve hangi alanlarda yoğunlaştığı daha net anlaşılacaktır.

1.1.2. Yapı Grubu

Akbaur I yerleşimini meydana getiren mesken veya yapı grubu Korcınbay Dağı’nın batı eteğinde yer almakta olup batı ve doğu yönlerden ana kayalarla çevrilidir. Söz konusu mekanlar grubunun kuzey doğusunda Koşanay maden ocağı bulunmaktadır. Akbaur I yerleşiminin batı bölümünde birbirine koridorlarla bağlanan ve yuvarlatılmış köşeli dikdörtgene yakın planlı üç mekânın kalıntısı tespit edilmiştir.

5 Zainolla Samashev, “Proizvodstvennyy tsentr rannikh sakov v Kazakhskom Altaye (poselencheskiy kompleks Akbaur)”, *Arkheologiya Yuzhnoy Sibiri: Sb. nauch. trudov, posv. 75-letiyu so dnya rozhdeniya V. V. Bobrova* içinde, ed. Olga Sovetova (Kemerovo: Izd-vo Kuzbasskogo region. in-ta povysheniya kvalifikatsii i perepodgotovki rabotnikov obrazovaniya, 28/2020), 105-110.

1.1.3. Ana Yapı

Yerleşimde tespit edilen arkeolojik buluntuların büyük çoğunluğu batı bölümdeki üç yapının en büyüğü olan ana yapının doğu kesimlerinde ele geçmiştir (Şekil 3). Söz konusu mekânların temelleri iki-üç sıra hâlinde üst üste bindirilmiş iri taş bloklardan oluşmuştur. Ana yapının batı ve kuzey duvarları hasar görmüş, diğer iki mekânda da olduğu gibi temel üzerine birkaç sıra hâlinde dizilen iri ve orta büyüklükte taşlardan örülmüştür. Yapının duvarları dıştan iri taş bloklarla örülürken iç kısmı küçük moloz taşlarla doldurulmuştur.⁶

Şekil 3. Akbaur I yerleşimi ana yapıya ait kalıntılar (Samashev, 2020, s. 107)

Bir konut olarak tanımlanan ana yapı, kuzeydoğu-güneybatı yönlü olup yaklaşık 60 m²'lik alanı kaplamaktadır. Batı duvarı yaklaşık 7,80 m, kuzey duvarı 5,00 m ve güney duvarı 6,20 m ölçülerindedir. Günümüze ulaşabilen duvar yükseklikleri yaklaşık 0,60-0,70 m'dir. Konutun zemini yerden yaklaşık 0,60 m derinlikte ve sıkıştırılmış topraktan oluşan tabana sahiptir. Konutun merkezinde ise yerden 0,75 m derinliğe inen çukur bulunmuştur.⁷ Yapının bir çukur barınak olduğunu ve örtüsünün büyük olasılıkla piramidal tütekli örtü olabileceğini

6 Zainolla Samashev vd., "Prodolzheniye issledovaniy na poseleniyakh Akbaur-I", *Altay — Türki aleminin altın besigi* içinde, ed. Daniyal Akhmetov (Öskemen, 2022), 119.; Zainolla Samashev vd., "Poseleniye Akbaur-III", *Altay — Türki aleminin altın besigi* içinde, ed. Daniyal Akhmetov (Öskemen, 2022), 133-139.

7 Maxim Polovtsev, "O odnom pomeschenii poseleniya Akbaur I", *Altay — Türki aleminin altın besigi* içinde, ed. Daniyal Akhmetov (Öskemen, 2022), 80.

değerlendirmekteyiz. Bu örtü şekli bölgenin yerel mimari geleneklerinde yaygın bir uygulama olarak çağlar boyunca varlığını sürdürmüştür.⁸

Yapının doğu duvarında giriş için kullanılan bir açıklık tespit edilmiştir. Ancak yapıda, yerleşimin diğer bölümlerinde görülen açık gri renkli topraktan farklılık gösteren koyu sarı renkli zemin dikkat çekmektedir, mekânın tabanına sıkıştırılmış toprağın döşendiğini gösterir. Yapının içinde belirgin bir yangın izleri gözlemlenmemiştir. Konutun merkezinde ve duvar hizaları boyunca direk çukurları, güney kesiminde ise bir ocak kalıntısı tespit edilmiştir.

Ana yapının dolgu tabakası içinde ve çeşitli kesimlerinde taş ve kemikten yapılmış aletler ile bir bakır külçesi saptanmıştır. Bununla birlikte ana yapıda günlük yaşama dair buluntuların tespit edilmemesi, bir konut olarak işlev gördüğüne dair yeterli kanıt sunmamaktadır. Bakır külçesi ile yoğun odun külü kalıntıları bulunması, ana yapının bir üretim atölyesi⁹ veya mamul ürünlerin yığıldığı bir depo olabileceğini düşündürmektedir.

2022 yılı kazı mevsiminde Akbaur I’de, yerleşimin dağa yakın olan batı ve kuzey kesimlerinde duvarları yarı açık planlı bazı atölye kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Yerleşimin doğu kesiminde de daire veya ovale yakın planlı iki konutun temelleri, güneyinde ise dairesel ve dikdörtgen planlı üç konutun kalıntıları saptanmıştır. Ayrıca Akbaur I’in güneydoğu kesiminde üç menhir açığa çıkarılmıştır¹⁰.

Akbaur I yerleşiminde olduğu gibi, Akbaur II, III, VI ve VII mesken gruplarında da tespit edilen mekanların yuvarlatılmış köşeli dikdörtgen veya oval planlı olduğu belirtilmekle birlikte ana yapıların bitişiğinde müştemilat olarak tanımlanan yan mekanların mevcudiyeti söz konusudur. Bu birimlerin içinde çeşitli boyutlu ocak ve fırın kalıntıları, tunç, taş ve kemikten yapılmış objeler, maden üretimiyle ilgili buluntular ile çok sayıda seramik kap parçaları tespit edilmiştir¹¹. Bu veriler günlük yaşama dair kullanımlara işaret etmekte ve meskenler ile bitişiğindeki müştemilat tarzında depo veya kiler olduğu öngörülebilir.

1.1.4. Ocaklar

Yerleşimde oldukça sık rastlanan diğer bir kalıntı türü olan ocaklar, büyüklük ve malzemeleri bakımından çeşitlilik göstermektedir.

Ana yapı olarak tanımlanan birimin doğu duvarı üzerinde konumlandırılan giriş açıklığının kuzeydoğusunda dairesel tabanlı toprakla sıvanmış, olasılıkla baca açıklıkları bulunan taş

8 Mehmet Kutlu, “Orta Asya’da Tütekli (Kırlangıç) Örtünün Kökeni ve Tarihi Gelişim Aşamaları Üzerine bir Değerlendirme”, *History Studies* 12/5 (2020), 2455-2486, <https://doi.org/10.9737/hist.2020.928>.

9 Zainolla Samashev, “Proizvodstvennyy tsentr rannikh sakov v Kazakhskom Altaye (poselencheskiy kompleks Akbaur)”, 116.

10 Zainolla Samashev vd., “Prodolzheniye issledovaniy na poseleniyakh Akbaur-I”, 116–121.; Zainolla Samashev vd., “Poseleniye Akbaur-II”, *Altay — Türki aleminin altın besigi* içinde, ed. Daniyal Akhmetov (Öskemen, 2022), 122–132.; Zainolla Samashev vd., “Poseleniye Akbaur-III”, 133–139.; Zainolla Samashev vd., “Poseleniye Akbaur-VI”, *Altay — Türki aleminin altın besigi* içinde, ed. Daniyal Akhmetov (Öskemen, 2022), 140–145.; Zainolla Samashev vd., “Aqbaur-VII qonısı”, *Altay — Türki aleminin altın besigi* içinde, ed. Daniyal Akhmetov, (Öskemen, 2022), 146–157.

11 Zainolla Samashev vd., “Poseleniye Akbaur-III”, 134.

ocak kalıntısı saptanmıştır. İki gözlü ocağı oluşturan dikey konumlanan taşların yüzeyinde yoğun ateşe maruz kalma sonucu yanma izleri gözlemlenir. Genel olarak ana yapının etrafında ona yakın ocak kalıntısı tespit edilmiştir. Bu ocaklar ana yapı etrafında yoğunlaşan üretim faaliyetlerin yansıması olarak değerlendirilmekteyiz. Bununla birlikte Akbaur I mekânlar grubu sınırları içinde mimari özellikleri henüz yayınlara yansımaya ulaşmayan kubbeli olabileceği düşünülen toprak bir fırına ait kalıntılar tespit edilmiştir (Şekil 4).

Şekil 4. İki gözlü ocak kalıntısı. (Samashev, 2020, s. 108)

Akbaur III yerleşim grubunda ise toprak ve taştan yapılmış kubbeli fırın kalıntıları saptanmıştır. Yüzeyden yaklaşık 0,30 m derinlikte yer alan fırının çapı 0,27 m, yüksekliği ise 0,30 m'dir. Fırında yoğun ve kalın sıva katmanına rastlanmıştır. Sıva öğütülmüş hayvan kemikleri, öğütülmüş şist taşı, kum, kil ve toprak karışımından yapılmıştır. Ocağın içinde ise yüzeyi kerkirli küçük boyutlu seramik kap parçaları, küçük kemik ve taş parçalarıyla karışmış kül ve topraktan oluşan dolgu tespit edilmiştir. Fırının batı duvarı yıkılmıştır. Ocağın tabanında olasılıkla kubbe örtüsünü şekillendiren bazı taşlar saptanmıştır.¹²

Akbaur I mekân grubu sınırları içinde yer alan, taşla çevrili bir alanda saptanan taş çapa, seramik kap parçaları ve kemik aletlerin altında at ve insan kemiklerinin yanı sıra genç yaştaki üç bireye ait kafatasları bulunmuştur. Bu veriler günlük yaşama dair faaliyetlerle ilişkilendirilebilir.

12 Aidos Chotbayev ve Albina Yerzhanova, "The settlement of Akbaur-III, engaged in land farming", *Cultural Heritage* 1/100, (2023): 149. <https://doi.org/10.47500/2023.v13.i1.13>.

2. Buluntular

Yerleşimde işlevleri bakımından ağırlıklı olarak madencilikte kullanılmak üzere yapılan çapa, balta, havaneli, öğütme taşı, pota, tokmak vd. gibi çok sayıda taş alet açığa çıkarılmıştır. Bununla birlikte tarımla ilgili tahıl öğütme ve değirmen taşları, 7000'den fazla seramik kap parçası ile çeşitli kemik aletler tespit edilmiştir. Ayrıca yerleşimde besiciliğin yapıldığını kanıtlayan bazı evcilleştirilmiş hayvan kemikleriyle yabani av hayvanlarına ait kemikler de bulunmuştur. Çalışmamız kapsamında yerleşimde açığa çıkarılan bazı buluntulara dair veriler tarafımızca yöntemsel olarak yeniden işlenerek tablolar haline getirilerek sunulmuş ve yorumlanmıştır.

2.1. Taş aletler

Taştan yapılan aletlerin hammaddesi büyük çoğunlukla Akbaur yerleşimin bulunduğu konumdaki Korcınbay Dağı'ndaki taş damarlarından elde edilmiştir. Çapaların çoğu şist taşlarından, tahıl öğütücüler ise gri renkli granit taşlardan yapılmıştır. Taş aletlerin daha anlaşılır değerlendirmelerini yapabilmek için yöntemsel olarak aşağıdaki tablolara verilerin işlenmesi tarafımızca yapılmıştır.

Tablo 1. Akbaur yerleşiminde saptanan taş aletler (Yerzhanova, 2023'ten işlenerek)

No.	Alet	Sayı	Boyut	Özellikler
<i>Madencilik aletleri</i>				
1	Çapa	24	7,7×5,3×1,6 cm -23,4×7,7×2,6 cm arasında değişir.	Geniş dişbükey ağızlı çapalar biçim bakımından yamuk ve üçgene yakın formludur. Çapaların dışa taşkın ağız kesimlerinde cilalı görünüm söz konusudur. Kesici ağızların her iki yüzünde aşınma ve yontma izleri mevcuttur. Çapaların yan yüzlerinde sapa tutturma olukları, sapa bağlanma hizasında çentikler mevcuttur. Çapalar koyu renkli sert taş yapılmıştır. Ağırlıkları 0,8–1,2 kg arasında değişir.
2	Kazma	4	8,9×2,5×1,6 cm - 19,1×6×2,7 cm arasında değişir.	İri taneli kuvarsitten yapılmış kazmalar üçgene yakın formludur. İki aletin yüzeylerinde sapa bağlamak için oyulan oluklar gözlemlenmiştir. Bıçak kesimlerinde yontma izleri vardır. Sapsız kullanılan aletlerin arka yüzeyinde elle temastan kaynaklanan taşlama izleri görülür.
3	Balta	10	12,3×4×2 cm - 22,1×5,7×2,2 cm arasında değişir.	Aletler ince ve orta taneli dokulu gri kuvarsitten yapılmış olup 0,9-1,8 kg ağırlıklarındadır. Baltalar biçim bakımından yuvarlatılmış köşeli üçgene, yamuğa ve dikdörtgene yakın formulu olup dövücü uçları yassıdır.
4	Havaneli	4	10,7×3,1×1,6 cm - 19,4×7,7×2,2 cm arasında değişir	Dere taşlarından yapılan havaneleri alt ucuna doğru genişleyen yuvarlatılmış köşeli dikdörtgene yakın formludur. Cevher öğütmek için kullanılmış olmalıdır.

Metal işleme aletleri				
5	Döküm kalıbı kırığı	1	-	Şist taşından yapılmış döküm kalıbının bir bıçağa ait olduğu tahmin edilmektedir. Kalıbın orta kısmında tunç metal kalıntıları tespit edilmiştir. Kalıbın yüzeyinde hava çıkış kanalları mevcuttur.
6	Küçük baltalar	25	5×2,4×1,5 cm-9,7×3,8×2 cm arasında değişir.	Aletler kuvarstan yapılmış oval, yuvarlak ve dikdörtgene yakın biçimlidir. Tüm yüzeyleri taşlama işlemine tabi tutulmuştur. Bazılarının her iki ucu keskindir. Aletlerin yüzeyinde metal dövmeden oluşan küçük oyuklarla ve metalik parlaklık mevcuttur. Bununla birlikte aletlerin yüzeylerinde sapa bağlama girintileri gözlemlenir.
7	Örs (taş)	5	7-14×10,2-6,2×4,5-3,7 cm arasında değişir.	Granitten yapılmış dikdörtgene yakın formulu taş örslerin işlem uygulanan yüzü içbükey olup merkezi kısmında maden dövme izleri mevcuttur.
8	Bileme taşı	3	4,7×3,1×1,6 cm-12,4×7,7×2,2 cm arasında değişir.	Madenden yapılmış aletlere birincil veya kaba bileme işlemi uygulamak üzere kullanılmıştır. 1,5-3 cm kalınlığında, çeşitli formulu bileme taşları orta taneli granitten yapılmıştır. Bazılarının her iki yüzünde aşınma ve kaya tanecikleri deformasyonu izleri vardır.
9	Maden düzleştirme taşı	3	6,5×6,8×4,8 cm-7,2×15,5×7,8 cm arasında değişir.	Eritilen cevherden yapılan külçelere şekil vermek ve yüzeyini düzleştirmek için kullanılmıştır. "Ütü" taşlarının yüzeylerinde, sıcak işlemler için kullanıldıklarını kanıtlayan eriyip yapışan metal kalıntıları tespit edilmiştir. Aletler silt taşından yapılmış olup yassı yüzeyleri taşlama ve kazıma yöntemleriyle düzleştirilmiştir.
10	Bileme taşı	5	3,9-4×2,4 cm-5×1,8-2,1 cm arasında değişir.	Aletler bazalt ve granit kayadan yapılmıştır; dikdörtgene ve yamuğa yakın formudur. Köşeleri kazınarak yuvarlatılmıştır. Aletler dövülmüş olan metal nesnelere düzleştirmek ve bilemek için kullanılmıştır. Bazılarının kemere takma deliği bulunur.
Deri işleme aletleri				
11	Kazıyıcı ve keski		5×2,8×0,3 cm	Deri ve hayvan postu işleme aletleri küçük taneli kumtaşından yapılmış olup hayvan postunu yüzmek ve aprelemek için kullanılmıştır.
12	Keski		3,5×3×1,4 cm	Çamurtaşından yapılmış aletin bıçak kısmında aşınmadan kaynaklanan testere dişleri benzeri girinti ve çıkıntılar mevcuttur.
Çömlekçilik aletleri				
13	Disk	15	Çap: 2,7- 9,7 cm arasında değişir.	Seramik üretiminde kullanıldığı düşünülen kaide taşları dairesel ve oval formulu olup üzerlerinde kapların şekillendirildiği sehpa işlevi gördüğü değerlendirilir. Disklerin yanında perdelama aletleri de saptanmıştır. Disklerin işleyen yüzeyleri taşlanarak düzleştirilmiştir.

14	Perdahlama aleti	2	4,7×3,1×2,7 cm-5×2,9×2,5 cm arasında değişir.	Perdahlama taşları dikdörtgene yakın biçimli doğal şekilli granit çakıllardan yapılmıştır. Yüzeyleri boyunca boyuna ve enine kaba ve doğrusal çizgiler izlenmiştir.
Tarım aletleri				
15	Tarım çapası	23 + 12	13,5×11,5×6,7cm-9,6×9,8×3,1 cm, 6,5×4,4×1,2 cm-9,4×4,8×1,5cm arasında değişir.	Büyük çapalar bazalt taşından, küçük olanları ise siyah renkli şist taşından yapılmıştır. Kesici kenarları rötürlü olup yüzeylerinde 0,5 cm çaplı yarım daire formu oyuklar mevcuttur.
16	Tahıl öğütme taşı	1	10,5×9,2×4,5 cm	Tahıl öğütücüye ait kırık parça, köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgene yakın formulu taban taşına aittir. Yüzeyindeki girintilerde organik malzeme kalıntıları tespit edilmiştir.

Tablo 1'den görüldüğü üzere Akbaur I mesken grubunda çeşitli işlev gören taş aletler saptanmıştır. Bunların 42'si maden çıkarma ve işleme, 42'si metal işlemede, 35'i tarım aleti, 17'si çömllekçilik ve 2'si deri işlemede kullanılmıştır.¹³ Listede yer alan bazı aletler, özellikle tahıl öğütme taşları, çapa, balta, kazma ve havaneli gibi cevher kırma ve maden çıkartma aletleri Doğu Kazakistan'ın Tunç Çağının çeşitli aşamalarına tarihlenen Kanay, Truşnikovo, Malo-Krasnoyarsk ve Üst-Büken yerleşimlerinde de saptanmıştır.¹⁴ Bununla birlikte Akbaur I yerleşiminde bitki tohumları ile yuvarlatılmış köşeli dikdörtgene yakın formulu taban taşı ile tohumları ezme ve sürtme taşından oluşan tahıl öğütme takımı, Akbaur VI yerleşim grubunda ise değirmen taşları açığa çıkarılmıştır.

13 Albina Yerzhanova, "Functional analysis of tools from the Akbauyr 1 settlement (Kazakh Altai)", *Kazakhstan Archeology* 3/21 (2023), 187–204. <https://doi.org/10.52967/akz2023.3.21.187.204>

14 Bk. Anna Maksimova, *Epokha bronzy Vostochnogo Kazakhstana*, Trudy Instituta Istorii, Arkheologii i Etnografii SSR 7 (Alma-Ata: Izd-vo AN Kaz., 1959), 86-161.; Sergey Chernikov, *Vostochnyy Kazahstan v epokhu bronzy*, Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR 88 (Moskva-Leningrad: İzd-vo Akademii Nauk SSSR, 1960).; İlya Merts, *Kultura naseleniya Vostochnogo Kazakhstana v epokhu ranney bronzy* (Doktora tezi, Altay Devlet Üniversitesi, 2017).; Leila Kutlu, "Doğu Kazakistan'ın Tunç Çağı Truşnikovo Yerleşimi", *International Conference On Scientific and Innovation Research-III* içinde, ed. Kağan Kökten ve Seyithan Seydoşoğlu, (Sivas, 2024), 857-869.

Şekil 5. Akbaur I grubu, ocak kalıntısı (Yazar arşivi, 2021)

2.2. Kemikten yapılmış aletler ile hayvan kemikleri

Akbaur yerleşimindeki kazı çalışmaları sonucunda evcilleştirilmiş ve yabani hayvanlara ait çok sayıda kemik açığa çıkarılmıştır. Bununla birlikte ağırlıklı olarak deri işlemede ve çömlükçilikte kullanılan kemikten yapılan aletler de bulunmuştur. Yerleşimin 7 mesken grubunda 2019-2022 yılları arasında açığa çıkarılan hayvan kemik ve parçalarının incelemeleri hayvanların tür aidiyetini belirlemeye olanak sağlamıştır. M. Shagirbayev (2022) tarafından gerçekleştirilen inceleme kapsamında Akbaur I yerleşiminde bulunan toplam 14902 memeli ve kuş kemiklerinden 3987'sinin (%26,7) türü belirlenmiştir. Akbaur II grubunda ise 3414 kemikten 811'inin (%23,7), Akbaur III grubunda 1344 kemikten 287'sinin (21,3%), Akbaur III grubunda 5 kemiğin tamamının, Akbaur VI grubunda 2760 kemikten 520'sinin (%18,8) ve Akbaur VII grubunda 846 kemikten 155'inin tür aidiyeti tespit edilmiştir. Genel olarak toplam 23252 memeli hayvanlara ve 14 farklı kuş türüne ait kemikler incelenmiş olup 5745 (24,7%) kemiğin hangi canlı türüne ait olduğu tespit edilmiştir (Tablo 2).¹⁵

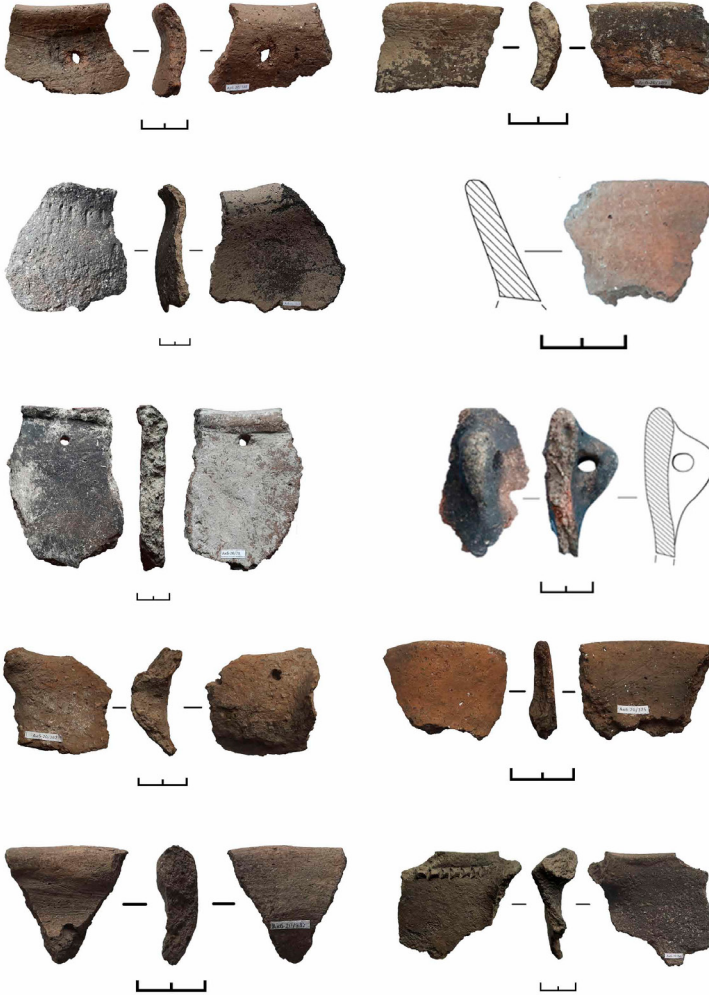
15 Mambet Shagirbayev, "Pervyye rezul'taty arkhoezoologicheskogo izucheniya kostnykh ostankov zhivotnykh iz poselencheskikh kompleksov na Akbaurye", *Altay — Türki aleminin altın besigi* içinde, ed. Daniyal Akhmetov (Öskemen, 2022), 158–184.

Tablo 2. Akbaur’da ele geçen hayvan kemiklerinin genel sınıflandırması. Shagirbayev, 2022, s. 160

Tür	Mesken Grubu						
	I	II	III	V	VI	VII	
<i>Evcilleştirilmiş hayvan</i>							
Büyükbaş hayvan – Bos taurus	1760	350	125	4	166	46	
Küçükbaş hayvan – Capra et Ovis	1071	218	50		176	71	
Koyun – Ovis aries	159	32	78		18	5	
Keçi – Capra hircus	11	6	1				
At – Equus caballus	889	184	28	1	140	30	
Deve – Camelus bactrianus	3						
Köpek - Canis familiaris	34	4	1		2	1	
Toplam	3924	794	283	5	502	153	
<i>Yabani hayvan</i>							
Kurt – Canis lupus	5	-	1	-	1	-	
Tilki – Vulpes vulpes	1	-	-	-	4	-	
Bozkır gelinciği- Mustela eversmanii	1	-	-	-	-	-	
Canis sp.	1	-	-	-	-	-	
Sibirya karacası – Capreolus pygargus	6	3	-	-	-	-	
Sığın – Alces alces	7	1	-	-	2	-	
Kızıl geyik – Cervus elaphus	1	-	-	-	-	-	
Dağ koyunu – Ovis ammon	4	-	1	-	-	-	
Domuz – Sus scrofa	1	-	1	-	-	-	
Kulan - Equus hemionus	1	-	-	-	-	-	
Equus sp.	3	-	-	-	-	1	
Tavşan- Lepus sp.	3	1	-	-	-	-	
Pika – Ochotona sp.	2	-	-	-	-	-	
Boz marmot – Marmota baibacina	12	3	-	-	8	-	
Allactaga sp.		1	-	-	-	-	
Rodentia sp.	3	3	-	-	1	1	
Belirlenemeyen memeliler– Mammalia indet	Büyük hayvanlar	6325	1 1462	653	1	1340	349
	Küçük hayvanlar	4590	1141	404	0	900	342
Kuş – Aves indet	7	4	1		2	-	

2.3. Seramik kap buluntuları

Akbaur yerleşiminin tüm mesken gruplarında çok sayıda seramik kap parçaları bulunmuştur. Söz konusu seramik kapların formları ile süsleme özellikleri yerleşimin kronolojisinin belirlenmesinde kazı ekibince dikkate alınan başlıca unsurdur. 2019-2020 yılları arasında Akbaur I mesken grubunda 7000’e yakın seramik parçası açığa çıkarılmıştır (Şekil 6.).

Şekil 6. Akbaur yerleşiminde saptanan seramik kap parçaları. Samashev vd., 2024, s. 72

Bu bölgede saptanan örneklerin sadece üçünün biçim ve süsleme bakımından boynu halkalı ve tarak benzeri aletle yapılan geometrik motifler gibi Tunç Çağına özgü örnek olduğu anlaşılmıştır. Seramik kapların yaklaşık %1'nin Tunç Çağı özellikleri taşıması Akbaur yerleşimini Erken Demir Çağına, MÖ XI.-VIII. yüzyıllara tarihllemeye olanak sağlamıştır. Akbaur'ın seramikleri genellikle ince kalınlıktadır, bazı örnekler dışa eğik ağızlı diğer bazı örnekler ise kırmızı renkli astarla kaplıdır. Kalın cidarlı “mutfak” tipi kaplar ile akitacıklı ve kulplu seramik örnekler de mevcuttur.¹⁶

16 Zainolla Samashev vd., “Kompleks poseleniy rannego zheleznogo veka Akbaur v Vostochnom Kazahstane”, *Arheologicheskiye vesti* 42 içinde, ed. Nataliya Khvoschinskaya (Sankt-Peterburg: Institut istorii material'noy kul'tury Rossiyskoy Akademii Nauk, 2024), 71–73. <https://doi.org/10.31600/1817-6976-2023-42-68-75>.

Altay bölgesinin Orta Demir Çağına tarihlenen Pazırık dönemi kurganlarında saptanan seramik kapların yapımında çömlek çarkının kullanılmadığı göz önünde bulundurulduğunda Akbaur'ın seramik kaplarının “sucuk” yöntemine göre elle şekillendirilen örnekler olduğu anlaşılmaktadır. Seramik buluntuların genel değerlendirmesine yönelik çalışmalar henüz yayına dönüşmediğinden seramik kap formları net olarak ele alınıp tanımlanamamıştır.

2022 yılı kazılarında, Akbaur II yerleşiminde 159'u ağız bölümüne ait toplam 714 seramik kap parçası açığa çıkarılmıştır. Seramik kap parçalarının yaklaşık olarak 50'den (%7) fazlasının yüzeyinde geometrik motifler bulunmaktadır. Geometrik motifler içbükey ve dışbükey yarım dairelerden oluşan şeritler, tarak benzeri aletlerle oluşturulan eğik şeritler ve çimdiklerle yapılan basit süslemelerden oluşur. Söz konusu motifler Tunç Çağına ait seramik kaplara özgüdür. Tunç Çağına özgü form ve süslemelere sahip seramik kap parçalarının sayıca az olması yerleşimin Erken Demir Çağına tarihlendirilmesinin dayanağı olarak gösterilmektedir.¹⁷

2.4. Metalurjik Üretim

Akbaur'daki kazılarda tüm yerleşim gruplarında çok sayıda ocak kalıntısı tespit edilmiştir. Ocakların büyük bir kısmının işlevleri bakımından metalurjik üretimle ilgili kalıntılara sahip olması kaçınılmaz bir olgudur. Söz konusu ocakların yanında ham maden kırma, dövme ve öğütme aletlerinin yanı sıra metal eritme ve döküm işlemlerinde kullanılan alet kalıntıları ve nihayet üretim atığı olan bakır külçe ve çeşitli metallere ait cüruf parçaları ortaya çıkarılmıştır. Örneğin, yerleşimde saptanan yuvarlak tabanlı ve koni biçimli, yaklaşık 2,5 cm yüksekliğinde, ağız çapı 2 cm genişliğinde olan seramik bir minyatür pota, az miktarda sıvı metali dökmek için tasarlanan bir alettir (Şekil 7).

Şekil 7. Akbaur yerleşiminde saptanan seramik pota. Samashev, 2020, s. 116

17 Zainolla Samashev vd., “Poseleniye Akbaur-II”, 126.

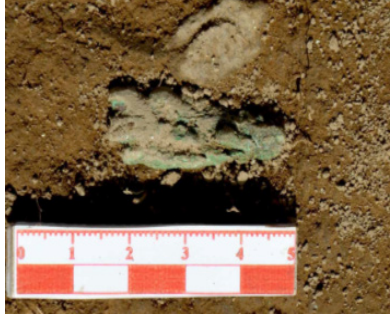

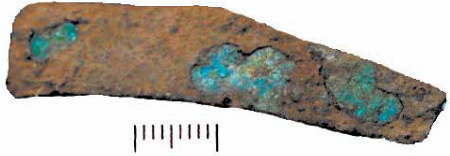
Şekil 7. Akbaur VI yerleşiminde saptanan cüruf örneği (n-4)

2021 yılı kazılarında, Akbaur II yerleşiminin yakın çevresinde bir maden ocağına ait kalıntılar gözlemlenmiştir. Ocağın incelenmesi için 3x3 m boyutunda bir kare açma açılmıştır. Açmanın merkezinde, 0,50 m seviyesinde beş taş maden kırma ve çıkartma aleti, yanmış odun külü, cevher kalıntıları ve tunç bir külçe tespit edilmiştir. Bununla birlikte yerleşimin çeşitli bölümlerinde bıçak kırığı, ok ucu ve bız gibi metal objeler de açığa çıkarılmıştır (Tablo 3).

Genel olarak Akbaur yerleşiminin 5-20 km yakınlarında Tunç Çağında yoğun olarak faaliyet gösteren çok sayıda maden çıkartma çukurları, tünelleri ve galerileri bulunmaktadır. Sergey Chernikov'un tanımına göre bu ocaklar Mınçunkur, Urunhay, Koşanay, Karagoyın ve Kalay Tapkan olarak adlandırılmıştır.¹⁸

18 Chernikov, Sergey. "Drevnyaya metallurgiya i gornoye delo Zapadnogo Altaya", *KSIIIMK XXIII* (1948), 96–100.

Tablo 3. Akbaur yerleşiminin farklı mekân gruplarında saptanan metal buluntular.¹⁹

No.	Nesne	Özellikler	Şekil
1	Bakır külçesi	Boyu yaklaşık 3,5 cm olan düzensiz şekilli tunç külçe Akbaur I yerleşimindeki ana yapının orta mekân zemininde açığa çıkarılmıştır.	
2	Bakır veya tunç külçe	Akbaur II yerleşiminde bulunan külçe 20 gr ağırlığında olup boyutu 3,4x2,8x0,6 cm ölçülmüştür.	-
3	Tunç bız	Delici ucu sivri olan aletin düz olan diğer ucuna bir hayvanın parmak kemiğinden yapılan sap monte edilmiştir.	
4	Ok ucu	Akbaur II yerleşiminde bulunan ok ucu tunçtan yapılmıştır. Üç kanatlı ok ucu gizli kovanlıdır. Kanat uçları mahmuzludur.	
5	İğne kırığı	Bakırdan yapılan iğne Akbaur III yerleşiminde tespit edilen kubbeli fırının güneydoğusunda zeminden 0,20 m toprak altında bulunmuştur. Kırık olan parçanın boyu 5 cm'dir. Şekil bakımından yarım elips formudur.	
6	Bıçak kırığı	Akbaur VI yerleşiminde saptanan kırık bıçak tunçtan imal edilmiştir. Eni yaklaşık olarak 1,4 boyu 5,3 cm'dir.	

19 Tabloda kullanılan görseller için bk. Altay — Türki aleminin altın besigi, ed. Daniyal Akhmetov, (Öskemen 2022).

3.1. Maden Cüruflarının Analizi

Araştırma projemiz kapsamında, Yozgat Bozok Üniversitesi BİLTEM Laboratuvarlarında Akbaur arkeolojik kompleksinin I. ve VI. yerleşimlerinde 2022-2023 kazı mevsimlerinde saptanan dört metal cüruf örneğinin spektroskopik yöntemlerle arkeometrik incelemeleri gerçekleştirilmiştir. Kontekst bakımından kompleksin I. yerleşiminde saptanan numunelerin üçü (n-1, n-2 ve n-3), az sayıda Geç Tunç Çağı fakat ağırlıklı olarak Erken Demir Çağı taş alet ve seramikleriyle aynı tabakada ortaya çıkarılmıştır. Yerleşim I'de tespit edilen ve söz konusu tabakaya ait insan ve hayvan kemiklerinin ¹⁴C radyokarbon test sonuçları incelenen örneklerin MÖ IX-VIII. yüzyıllara ait olduğunu göstermiştir.²⁰ Numunelerin bir örneği ise (n-4), kompleksin VI. yerleşiminde üst tabakada ele geçmiştir. Bu yerleşimde stratigrafi bozukluğu söz konusudur, n-4 numunesinin saptandığı üst tabakada Erken Demir Çağı alet ve seramiklerinin yanı sıra Türk Kağanlıkları dönemine özgü okluk kaplaması ve ok uçları gibi buluntular açığa çıkarılmıştır. Bu sebeple ele geçen numunenin ait olduğu tarihsel dönem bu aşamada kesin olarak belirlenememektedir.

Ele aldığımız bir çalışmada, cüruf örnekleri parçacıklarının boyutları ile temel bileşimlerinin belirlenmesi için Taramalı Elektron Mikroskopuyla (SEM) birlikte Enerji Dağılımlı X-ışını Spektroskopisi (SEM-EDS) ve X-ışını Floresans Analizi (XRF) yöntemleri uygulanmıştır. Bu incelemelerin sonucunda tüm numunelerin belirli oranda demir içerdiği anlaşılmıştır. Bazı örneklerin, cüruf n-3 ve n-4, demir oksit (Fe₂O₃) derişiminin %80 ile %90'dan fazla oranda olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca, demir üretim atığı sayılan cüruf örneklerinin hammaddelerinin belirlenmesi için X-ışını Difraksiyon Spektroskopisi (XRD) analizi gerçekleştirilmiş ve incelenen numunelerinin manyetit (n-3) ve vüstit ve manyetit (n-4) fazlarının karışımından oluştuğu ortaya konulmuştur. Elde edilen sonuçlar Akbaur yerleşiminin Altaylarda şimdiye kadar tespit edilen en erken tarihli demir üretim merkezi olduğunu kanıtlar niteliktedir.²¹

Bununla birlikte, bu araştırma kapsamında numunelerin elementel analizi için İndüktif Eşleşmiş Plazma Kütle Spektrometresi (ICP-MS) yöntemi de uygulanmıştır. ICP-MS kantitatif analizi diğer spektroskopik tekniklere kıyasla, bileşikler yerine elementleri, yani iyonları ölçmek için kullanılan ve analiz edilen malzemede belirli bir elementin ne kadar olduğunu ayna anda ve doğru bir şekilde belirleyen hassas ölçüm tekniğidir. ICP-MS metodu iz elementleri ve elementlerin miktarını belirleyebilen yöntem olmasının yanı sıra, tayin sınırı milyarda bir (ppb) oranından daha düşük olması sebebiyle büyük önem arz etmektedir.

3.2. Analiz yöntemi ve sonuçları

Çalışma parametreleri şu şekilde ayarlanmıştır: radyofrekans gücü 1550 W, nebülizatör gazı 0,96 L/dak, plazma gazı 0,88 L/dak, nebülizatör basıncı 3,01 bar, bekleme süresi

20 Bk. Samashev vd., "Kompleks poseleniy rannego zheleznogo veka Akbaur v Vostochnom Kazahstane", 73.

21 Zainolla Samashev, Mehmet Kutlu ve Leila Kutlu, "On the Study of Iron Smelting Production of the Saka of the Kazakh Altai (based on materials of settlement complex Akbaur)", *Povolzhskaya Arheologiya* 2025 (in publication).

0,01 ms ve püskürtme odası sıcaklığı 3,7 °C. Sonuçların doğruluğunun sağlanması için numune ve standartların her ölçümü üçer kez tekrarlanmıştır. Tüm metal analizleri aynı anda gerçekleştirilmiştir. 0,1 g'lık örnekler, 5 mL suprapure HNO₃ ve 3 mL suprapure HF asitleriyle teflon kaplarda mikrodalga fırınında (Milestone D5, ABD) ısıtılarak çözündürülmüştür. Soğutulduktan sonra berrak supernant çözelti polipropilen tüplere aktarılıp deiyonize su ile 15 mL'ye kadar seyreltilmiştir. Analizler başta Fe, Cu, Sn, Al, Ca, Mg ve diğer metaller olmak üzere, cüruflar örneklerinde rastlanabilecek metallerin, toplamda 30'dan fazla elementin analizi ppb mertebesinde yapılmıştır.

Tablo 4'te sunulan analiz sonuçları, yani her bir numune için üç ölçümün ortalamalarının ppb ve ppm değerleri yüzde (%) cinsine çevrilerek değerlendirilmiştir, 1 ppm = 0,0001%. Cüruflar n-1 - %3,6173 oranında potasyum, %2,0124 alüminyum, %1,5464 sodyum, %0,8348 demir, %0,7168 kalsiyum, %0,3380 fosfor, %0,1890 kurşun ve diğer metallerden oluşur. Cüruflar n-2 ise %10,0353 oranında metalik demir, %3,3607 bakır, %0,9189 kalsiyum, %0,8482 alüminyum, %0,6548 magnezyum, %0,1500 potasyum, %0,1329 çinko, %0,0658 baryum, %0,0547 sodyum ve 0,0442 kobalt ve diğer metaller içermektedir.

Demir izotop oranı en yüksek olduğu belirlenen örnek n-3'tür. Söz konusu numunenin demir derişimi %20,4654 oranında olup %1,0999 kalsiyum, %0,4524 potasyum, %0,4235 alüminyum, %0,1886 magnezyum ve %0,1330 oranında sodyum mevcuttur. En majör elementi ve miktarı demir olduğu anlaşılan n-4. numunesinin demir derişimi %13,9305'tir. Söz konusu örnekte %0,1890 oranındaki kurşun dışında hiçbir meta %0,1 oranını geçmemektedir. Çalışılan cüruflar arasında numune n-3 ve n-4'te tespit edilen bakır oranının %0,1'den daha az olması söz konusu metalurjik atıkların bilinçli bir demir cevherinin indirgenmesi işleminden kalan demir cüruflar örnekleri olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırılan numunelerde belirli miktarda alüminyum (Al) ve kalsiyum (Ca) tespit edilmiştir; bu durum hem cevherdeki empüritelerle hem de ateşe dayanıklılık özelliklerini artırmak amacıyla çeşitli katkı maddelerinin, özellikle de kum, öğütülmüş seramik veya diğer malzemelerin eklendiği bilinen fırınların kil sıvalarıyla olası bir kirlenmeyi işaret edebilir. Aynı zamanda, numunelerde düşük fosfor (P) konsantrasyonu ile sodyum (Na) ve potasyum (K) gibi alkali metallerin varlığı, muhtemelen yakıt olarak sıkça kullanılan odun kömüründen kaynaklanan kül ile kirlenmeye işaret edebilir. Bununla birlikte, numunelerde kobalt (Co) ve nikelin (Ni) yanı sıra titanyum (Ti) ve vanadyum (V) gibi refrakter elementlerin tespit edilmesi kullanılan cevherlerin söz konusu eser elementleri içerebileceğini göstermektedir (bk. Tablo 4).

4. Değerlendirme

Akbaur yerleşiminde gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda Doğu Kazakistan'ın önemli maden yatakları olan Kalba-Narın sıradağlarına yakın konumdaki erken devir madencilik merkezi ve yerleşimine dair arkeolojik bulgulara ulaşılmıştır.

Tablo 4. Akbaur yerleşiminde saptanan metalik cürüfların ICP MS analizi sonuçları. Veriler mg/L (ppm) olarak ifade edilmiştir. (n.d.-not determined, tespit edilmemiştir).

Örnek	3 tekrar	Be	B	Na	Mg	Al	P	K	Ca	Ti	V	Cr	Mn	Fe	Co
n-1	Ortalama	1,4	46,9	15463,7	1484,7	20123,8	3379,7	36172,6	7167,9	157,9	30,4	19,2	466,2	8348,1	3,6
n-2	Ortalama	n.d.	6,7	547,1	6548,4	8482,3	222,7	1500,1	9189,1	23,4	15,7	6,0	104,3	100353,5	441,6
n-3	Ortalama	n.d.	6,3	1329,5	1885,8	4235,0	601,3	4523,7	10998,8	22,2	10,3	9,9	224,8	204654,3	130,4
n-4	Ortalama	n.d.	3,1	192,3	85,2	434,1	239,9	443,3	741,1	3,7	2,5	4,7	16,6	139304,8	118,8
		Ni	Cu	Zn	Ga	As	Se	Rb	Sr	Mo	Ru	Rh	Pd	Ag	Cd
n-1	Ortalama	36,6	18,0	11,8	1,5	0,9	n.d.	63,1	140,3	4,2	n.d.	n.d.	0,5	0,2	<0,1
n-2	Ortalama	6,7	33607,3	1329,2	0,6	62,5	2,2	4,0	60,7	35,5	n.d.	<0,1	<0,1	0,8	1,6
n-3	Ortalama	15,3	412,0	14,2	0,5	28,4	n.d.	11,6	71,9	2,4	n.d.	n.d.	<0,1	0,1	0,1
n-4	Ortalama	20,8	161,0	11,3	0,7	85,7	n.d.	1,6	10,0	3,8	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	1,5
		Sn	Sb	Cs	Ba	La	Ce	Pr	Nd	Sm	Eu	Dy	Ho	Er	Tm
n-1	Ortalama	0,7	0,4	2,9	134,8	2,0	15,7	0,6	2,4	0,5	0,1	0,3	0,1	0,1	<0,1
n-2	Ortalama	0,7	14,3	0,3	658,1	2,1	4,7	0,7	3,0	0,8	0,3	1,1	0,3	0,8	0,1
n-3	Ortalama	0,2	0,2	0,4	54,1	1,5	4,2	0,4	1,6	0,3	0,1	0,2	<0,1	0,1	<0,1
n-4	Ortalama	71,5	0,8	0,1	10,9	0,1	0,7	<0,1	0,1	<0,1	<0,1	<0,1	<0,1	<0,1	<0,1
		Yb	Lu	Ta	Re	Os	Ir	Pt	Au	Hg	Tl	Pb	Th	U	
n-1	Ortalama	0,1	<0,1	0,4	n.d.	n.d.	n.d.	<0,1	n.d.	n.d.	0,2	7,4	1,2	1,4	
n-2	Ortalama	0,7	0,1	<0,1	0,4	0,0	n.d.	<0,1	0,1	45,1	0,1	1889,8	0,8	5,5	
n-3	Ortalama	0,1	<0,1	n.d.	0,1	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	14,0	n.d.	17,5	0,6	0,3	
n-4	Ortalama	<0,1	<0,1	n.d.	0,1	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	6,1	n.d.	1,8	<0,1	<0,1	

Akbaur'da şimdiye kadar yapılan kazılarda ele geçen taş alet üzerine bir değerlendirme yapıldığında maden çıkarma ve işleme amacına yönelik taş aletlerin toplam taş aletler içinde yaklaşık %61 orana sahip olduğu görülür. Bu sonuç Akbaur'daki ekonomik ve üretim faaliyetlerinin ağırlıklı olarak madencilığe dayandığını ortaya koymaktadır. Tarımsal faaliyetlere yönelik kullanılan taş aletler ise toplam taş aletler içinde yaklaşık %25 orana sahiptir. Bu sonuç ise madencilik faaliyetleriyle meşgul olanlarla birlikte ciddi sayıda nüfusa sahip olan Akbaur yerleşimcilerinin beslenme ihtiyacına yönelik önemli derecede tarımsal üretim faaliyetinin gerçekleştirildiğine işaret etmektedir.

Akbaur yerleşimcilerin günlük yaşam ihtiyaçlarının yanı sıra üretim faaliyetlerinde ihtiyaç duyulan kaplar için seramik yapım ve üretiminin de önemi yadsınmaz. Seramikçilik faaliyetleriyle ilişkilendirilen taş aletler de toplam taş aletler içinde yaklaşık %12 oranına sahiptir. Yazar tarafından kazı sonuçları ve raporlarından elde edilen verilerin işlenmesiyle oluşturulan tablolara önumüzdeki yıllardaki kazılardan elde edilecek yeni veriler eklenecek ve son 4 yıla ait verilerin güncellenmesiyle yukarıdaki değerlendirmeye esas teşkil eden sonuçlar tekrar yorumlanacaktır.

Akbaur'daki kazılarda ele geçen evcil ve yabani hayvan kemiklerini değerlendirdiğimizde çok sayıda kemiğin hangi türe ait olduğu tespit edilmemiş olsa da evcilleştirilmiş çok sayıda sığır, koyun, keçi, at, deve ve köpeklere ait kemik bulunmuştur. Yabani hayvanlar arasında kurt, tilki, gelincik, karaca, tavşan, domuz, yaban eşiği vb. hayvanlara ait kemiklere rastlanmıştır. Bu sonuçlar Akbaur sakinlerinin beslenmelerinde evcilleştirilmiş hayvanların yanı sıra av hayvanlarından da yararlandığını göstermektedir. Altay coğrafyası Sibiryaya gibi kürk avcılığı faaliyetlerinin de yoğun yapıldığı bir bölge olması nedeniyle beslenmek için avlanmanın yanı sıra kürk avcılığı yapıldığı da göz ardı edilemez.

Akbaur'da ele geçen seramik buluntularının sayısı 7000 parçayı aşmaktadır. Söz konusu seramikler içinde kalın cidarlıların yanı sıra ince cidarlı ve günlük yaşam ile mutfak kullanımına yönelik kaplar da yer alır. Seramiklerin formlarına yönelik yapılan değerlendirmede %1 civarındaki örneklerin Geç Tunç Çağı seramikleri olduğu, seramiklerin büyük çoğunluğunun Erken Demir Çağı örnekleri olduğu tespit edilmiştir. Bu tespitten hareketle Akbaur yerleşiminin Erken Demir Çağına tarihlendirilmesi temellendirilmiştir.

Akbaur'daki maden buluntulara bakıldığında özellikle bakır külçesi ve cürufur, maden dökümü yapıldığına dair potalar, kalıplar ve ocaklar, dönemi açısından ileri dereceli madencilik döküm ve üretim faaliyetleri yapıldığını değerlendirmek mümkündür.

Yürütmekte olduğumuz araştırma projesinin (YOBÜ BAP SHD-2024-1314) kapsamında Akbaur'da ele geçen maden cürufur numunelerin çeşitli yöntemlerle analizi gerçekleştirilmiştir. Özellikle ICP-MS analizinde asitle parçalama süreçlerinde numunelerin bünyesinde bulunan organik maddelerin (O, C, Si vb) büyük kısmı yok olmaktadır. Bu nedenle metallerin numune içindeki gerçek oranlarına ulaşabilmek için analiz sonuçlarındaki yüzdelerin toplamıyla oranlanması yapılmaması gerekmektedir. Bu yöntemle yaptığımız hesaplama sonucunda numunelerde

tespit edilen tüm metaller içindeki demir oranı sırasıyla n-1: %8,94614; n-2: %60,7534; n-3: %89,2577; n-4: %98,1164 olarak tespit edilmiştir. Özellikle son iki numunenin kütle ağırlığından içeriğindeki yoğun demir konsantrasyonu gözlenebilmektedir. Elementel ve mineralojik faz analizleri, incelenen numunelerin doğrudan indirgeme yöntemiyle izabe fırınında oluşmuş yan ürünler olduğunu göstermektedir. Yerleşim I ve VI'da bulunan n-3 ve n-4 numunelerinde tipik olmayan yüksek demir derişimi, bilinçli olarak yüksek kaliteli empüritesi düşük demir cevherlerinin, olasılıkla, doğal bir mineral olan manyetit kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir. Genel olarak ICP-MS analiz bulguları, yapılan diğer yöntemlerle (SEM-EDS, XRF) elde edilen sonuçlarla uyumludur.

Sonuç

Erken Devir Türk Madencilik Tarihi açısından en önemli yerlerin başında gelen Altayların güney batı eteklerinde Akbaur'da Prof. Dr. Zainolla Samashev başkanlığındaki Doğu Kazakistan Arkeolojik Ekspedisyonu kapsamında yazarların da içinde bulunduğu bir kazı ekibince 2019 yılından itibaren kazı çalışmaları yürütülmektedir. Korcınbay Dağı'nın batı eteklerinde uzanan Akbaur, Kazakistan Cumhuriyeti'nin Doğu Kazakistan Vilayeti Ulan ilçesi sınırları içindeki Sagır ve Besterek köyleri arasında konumlanmaktadır. Son yıllarda yürütülen kazı çalışmaları sonucunda Akbaur'ın sadece maden çıkarma ve işleme atölyelerine sahip bir üretim merkezi olmasının ötesinde avcılık ve hayvancılığın yanı sıra tarımsal üretim yapılan; seramik fırınları ile üretim atölyelerini içinde barındıran 7 farklı lokasyonda konumlanan mesken grupları veya mahalleler şeklinde örgütlenen oldukça büyük ve proto-şehir olarak değerlendirilebilecek bir yerleşim merkezi olduğu anlaşılmıştır. Akbaur'da şimdiye kadar ele geçen seramik buluntuların büyük çoğunluğunu ise Erken Demir Çağına ait kapların formlarının oluşturmasından dolayı yerleşiminin Erken Demir Çağına (MÖ X.-VIII. yy) ait olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak ele geçen seramiklerin %1'inin Geç Tunç Çağına ait olması ve ayrıca Geç Tunç Çağına ait mimari açıdan oldukça dikkat çekici kurganların varlığı Akbaur yerleşiminin Geç Tunç Çağına indiğini göstermektedir. Bununla birlikte yerleşimin büyümesi ve genişlemesinde demir madenciliğinin büyük ivme yarattığı söylenebilir. Yerleşimin bitişiğindeki Koşanay maden ocağında başlangıçta bakır çıkarma faaliyetlerinin yoğunlaşması, demir ergitme ve döküm atölyelerinin eklenmesiyle içine tarım, hayvancılık, avcılık ve seramik fırınlarını da içine alan karmaşık üretim organizasyonu ve toplumsal örgütlenmesine hızlı bir zaman dilimi içinde sahip olduğuna işaret etmektedir. Akbaur'daki maden işleme atölyeleri olduğu anlaşılan yapı kalıntılarında yoğun ateşe maruz kalmış tabaka ve katmanların ve ele geçen madencilik aletlerinin yanı sıra cürufplarının varlığı özellikle demir madenciliği faaliyetlerinin Erken Demir Çağında gerçekleştirildiğini göstermektedir. Bu çıkarım, yerleşimde ele geçen bazı buluntular üzerine yapılan tarihlendirme analizleriyle kanıtlanmıştır. Araştırma projesi kapsamında gerçekleştirdiğimiz arkeometalürjik analizlere Akbaur'daki ele geçen bazı cürufplardaki yüksek oranlı demir konsantrasyonu demir madenciliğinin başlangıç aşamasından oldukça ileri yetkinlik ve gelişmişliğini ortaya koymaktadır. Bu veriler

ışığında Altay coğrafyası ve arkeolojisi açısından şimdiye kadar demir işleme ve üretiminin Erken Demir Çağına (MÖ X.-VIII. yy) kadar inebildiği ilk defa Akbaur'daki bulgularla ortaya konulabilmiştir. Bu yeni tespit, Altayların Demir Çağı kronolojisinin güncellenmesi veya yeni baştan tanımlanması gerektiğini gözler önüne sermektedir.

Teşekkür: Yazarlar Prof. Dr. Z. Samashev desteklerinden dolayı teşekkür eder.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu çalışma Yozgat Bozok Üniversitesi'nin # BAP SHD- 2024-1314 no'lu projesi kapsamında gerçekleştirilmiştir.

Acknowledgement: Authors express their gratitude to Prof. Dr. Z. Samashev for his supports.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: This study was conducted within the framework of Yozgat Bozok University's BAP project # SHD 2024-1314.

Kaynaklar / References

- Adrianov, Alexander. "K Arheologii Zapadnogo Altaya. İz poezdki v Semipalatinskuyu oblast v 1911 g.," *Izvestiya İmperatorskoy Arheologicheskoy Komissii* 62. Petrograd: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov, 1916.
- Alehin, Yuri ve Petr Shulga. "Kurgan Kondratyevka-XXI – novyy pamyatnik ranneskifskogo vremeni na Rudnom Altaye", *Drevnosti Altaya: Izvestiya Laboratorii Arkheologii* 10 (2003): 62–70.
- Arslanova, Firaya. "Kurgany s 'usami' Vostochnogo Kazahstana", *Drevnosti Kazahstana* içinde, 116–129. Alma-Ata: Nauka, 1975.
- Arslanova, Firaya. "Pogrebalnyi kompleks VIII-VII vekov do nashey eri iz Vostochnogo Kazahstana", *V Glub Vekov* içinde, 46–60. Alma-Ata: Akademiya Nauk KazSSR, 1974.
- Bokovenko, Nikolay. "Problemy genezisa pogrebalnogo obryada rannekochevnicheskoy znati Tsentralnoy Azii", *Elitnyye kurgany stepey Evrazii v skifo-sarmatskuyu epokhu* 18 (1994): 41–48.
- Chernikov, Sergey. "Drevnyaya metallurgiya i gornoye delo Zapadnogo Altaya", *KSIIMK XXIII* (1948): 96–100.
- Chernikov, Sergey. *Vostochnyy Kazahstan v epokhu bronzy. Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR* 88. Moskva-Leningrad: İzd-vo Akademii Nauk, 1960.
- Chotbayev, Aidos ve Albina Yerzhanova. "The Settlement of Akbaur-III, Engaged in Land Farming", *Cultural Heritage* 1/100 (2023): 147-152. <https://doi.org/10.47500/2023.v13.i1.13>.
- Ermolayeva, Antonina. "Izmaylovskiy pogrebalno-pominalnyy kompleks nachhala epokhi rannih kochevnikov iz Vostochnogo Kazahstana", *Izvestiya NAN Respubliki Kazakhstan, seriya obshchestvennykh nauk* 254 (2008): 83–100.
- Gryaznov, Mihail. "Pamyatniki maemirskogo etapa epokhi rannih kochevnikov na Altaye", *KSIIMK XVIII* (1947): 9-17.

- Kutlu, Leila. *Doğu Kazakistan'ın Demir Çağı Bağlamında Berel Kurganları*. Doktora tezi, Yeditepe Üniversitesi, 2023.
- Kutlu, Leila. "Doğu Kazakistan'ın Tunç Çağı Truşnikovo Yerleşimi", *International Conference On Scientific and Innovation Research-III* içinde, Editör Kağan Kökten ve Seyithan Seydoşoğlu, 857-869. Sivas, 2024.
- Kutlu, Mehmet. "Orta Asya'da Tütekli (Kırlangıç) Örtünün Kökeni ve Tarihi Gelişim Aşamaları Üzerine bir Değerlendirme", *History Studies* 12/5 (2020): 2455-2486.
- Kutlu, Mehmet ve Leila Kutlu. "Pazırık Kültüründe Ölü Gömme Gelenekleri ve Kurgan Mimarisine Yansımaları." *Sanat Tarihi Dergisi* 31/1 (2022): 321–53. <https://doi.org/10.29135/std.984979>.
- Kutlu, Mehmet ve Leila Kutlu. "Berel'deki 11. Kurgan ve Pazırık Kültürü." *Sanat Tarihi Dergisi* 29/1 (2020): 173–207. <https://doi.org/10.29135/std.653826>.
- Kutlu, Mehmet ve Leila Kutlu. "Ölü Gömme Gelenekleri Bağlamında Berel Kurganları." *Folklor/Edebiyat* 27/107 (2021): 771–798. <https://doi.org/10.22559/folklor.1602>
- Maksimova, Anna. *Epokha bronzy Vostochnogo Kazakhstana*, Trudy Instituta Istorii, Arkheologii i Etnografii SSR 7. Alma-Ata: Izd-vo AN Kaz. (1959): 86-161.
- Marsadolov, Leonid ve Zainolla Samashev. *Izuçeniye arheologičeskikh pamyatnikov Zapadnogo Altaya. Materialy Sayano-Altayskoy arheologičeskoy ekspeditsii Gos. Ermitaja* 3 (2000). Sankt-Peterburg.
- Merts, İlya. *Kul'tura naseleniya Vostochnogo Kazakhstana v epokhu ranney bronzy*. Doktora tezi, Altay Devlet Üniversitesi. 2017.
- Peteneva, Galina. "Arkheologičeskiye issledovaniya i problemy muzeyefikatsii pamyatnikov na istoriko-arkheologičeskom komplekse Akbaur v Vostochnom Kazakhstane", *Materialy Vtorogo Mezhdunarodnogo altaisticheskogo foruma "Tyurko-mongol'skiy mir Bol'shogo Altaya: istoriko-kul'turnoye naslediy e i sovremennost'"* içinde, 76-80. Barnaul – Gorno-Altaysk: Izdatel'stvo AGU, 2021.
- Rudenko, Sergey. *Kultura naseleniya Tsentralnogo Altaya v skifskoe vremya*. Moskva-Leningrad: AN SSSR, 1960.
- Samashev Zainolla, Aidos Chotbayev ve Albina Yerzhanova. "Poseleniye Akbaury III." *Altay—Türki aleminin altın besigi* içinde, editör Daniyal Akhmetov, 133–139. Oskemen, 2022.
- Samashev, Zainolla, Yerzhanova, Albina, Chotbayev, Aidos, Samashev, Samat, Medelbek Shuğula ve Botanov, Diyar. "Prodolzheniye issledovaniy na poseleniyakh Akbaury-I". *Altay — Türki aleminin altın besigi* içinde, Editör Daniyal Akhmetov, 116–121, Oskemen, 2022.
- Samashev, Zainolla. "Proizvodstvennyy tsentr rannikh sakov v Kazakhskom Altaye (poselencheskiy kompleks Akbaur)", *Arkheologiya Yuzhnoy Sibiri: Sb. nauch. trudov, posv. 75-letiyu so dnya rozhdeniya V. V. Bobrova*. haz. Olga Sovetova, 103–118. Kemerovo: Izd-vo Kuzbasskogo region. in-ta povysheniya kvalifikatsii i perepodgotovki rabotnikov obrazovaniya, 28/2020.
- Samashev, Zainolla, Mehmet Kutlu ve Leila Kutlu. "On the Study of Iron Smelting Production of the Saka of the Kazakh Altai (based on materials of settlement complex Akbaur)", *Povolzhskaya Arheologiya* (2025, in publication)
- Samashev, Zainolla, vd. "Poseleniye Akbaury VI". *Altay — Türki aleminin altın besigi* içinde, Editör Daniyal Akhmetov, 140–145, Oskemen, 2022.
- Samashev, Zainolla, vd. "Aqbaury-VII qonysy". *Altay — Türki aleminin altın besigi* içinde, Editör Daniyal Akhmetov, 146–157, Oskemen, 2022.
- Samashev, Zainolla, Antonina Yermolayeva ve Galiya Dzhumabekova. "Kazahskiy Altay v I. tısaçeletii do. n.e.", *Kazahstan v Saksıyuy Epokhu: Kollektivnaya Monografiya* içinde, 101-156. Almatı: İnstitut Arheologii im. A.H. Margulana, 2017.

- Samashev, Zainolla, vd. “Poseleniye Akbauyr II”, *Altay — Türki aleminin altın besigi* içinde, Editör Daniyal Akhmetov, 122–132, Oskemen, 2022.
- Samashev, Zainolla, vd. “Kompleks poseleniy rannego zheleznogo veka Akbauyr v Vostochnom Kazakhstane” *Arkheologicheskiye Vesti* 42 içinde, Editör Nataliya Khvoschinskaya, 68-77. Sankt-Peterburg: Institut istorii material’noy kul’tury RAN, 2024. <https://doi.org/10.31600/1817-6976-2023-42-68-75>.
- Samashev, Zainolla. *Berel*. Almatı: Taimas, 2011.
- Samashev, Zainolla. “About One Funeral and Memorial Rite Among the Early Sakas”, *Kazakhstan Archeology* 3/17 (2022): 9–31. <https://doi.org/10.52967/akz2022.3.17.9.31>.
- Shagirbayev, Mambet. “Pervyye rezul’taty arkheozoologicheskogo izucheniya kostnykh ostankov zhivotnykh iz poselencheskikh kompleksov na Akbauyre”. *Altay — Türki aleminin altın besigi* içinde, Editör Daniyal Akhmetov, 158–184, Oskemen, 2022.
- Sorokin, Sergey. “Pamyatniki rannikh kochevnikov v verhovnykh Buhtarmy.” *ASGE* 8 (1966): 39-60.
- Shulga, Petr. *Skotovody Gornogo Altaya v skifskoye vremya (po materialam poseleniy)*. Novosibirsk: RİTS NGU, 2005.
- Tishkin, Alexey. “Etapy razvitiya biyvenskoy kultury Altaya”, *Teoriya i Praktika Arkheologicheskikh Issledovaniy* 3 (2007): 146-158.
- Yerzhanova, Albina. “Functional Analysis of Tools from the Akbauyr 1 Settlement (Kazakh Altai)”, *Kazakhstan Archeology* 21/3 (2023): 187–204. <https://doi.org/10.52967/akz2023.3.21.187.204>.

Tarih Yazımı ve Toplumsal Hafıza: 1731 Tarihli “Târîh-i Sefer-i Beç” Örneğinde Bir Tarih İnşası

Historiography and Social Memory: A History Construction in the Example of “Târîh-i Sefer-i Beç” Dated 1731

Metin AYDAR¹

ÖZ

Osmanlı tarih yazımı özellikle siyasi ve askerî gelişmeleri kapsayan geniş bir literatüre sahiptir. Osmanlı tarihinin dönüm noktalarından biri olarak değerlendirilen ve tarih yazımında dikkat çeken 1683 Viyana Seferi'yle ilgili hatırı sayılır miktarda eser kaleme alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki genişleme hayallerinin sonunu getiren bu kuşatma savaşı hem askerî hem de siyasi açıdan Avrupa tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Çağdaş kaynaklar, bu kuşatmanın sürecini ve sonuçlarını ayrıntılı bir şekilde aktarırken, zaman içinde yazılan farklı tarihî metinler de bu olayın yorumlanmasında ayrı bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, Fransa Milli Kütüphanesi, El Yazmaları Bölümü, Supplément Turc 870 numarada kayıtlı olan ve baştan sona sefer sürecini anlatan *Târîh-i Sefer-i Beç* başlıklı yazma bu olaya dair nadir ve özgün bilgiler içeren bir kaynaktır. Bu çalışma, *Târîh-i Sefer-i Beç*'in Viyana kuşatması hakkında yazılan diğer çağdaş kaynaklarla karşılaştırmalı bir incelemesini yaparak eserin olayları anlatma biçimini, kullandığı dil ve içerdiği detayların özgünlüğünü ve literatürdeki yerinin ayrıntılı bir değerlendirmesini yapmayı amaçlamaktadır. Öte yandan olayın üzerinden yaklaşık yarım asır geçtikten sonra yazılmasının, olayın anlamlandırılması ve tarih yazımındaki yerinin yeniden değerlendirilmesi açısından önemli olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu çalışma, eserin sade dili ve detayları açısından özgün bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bunun yanında, eserin tek nüsha olarak kalmış olmasının ve geniş bir kitleye ulaşamamasının toplumsal hafıza oluşturma potansiyelini sınırladığı ortaya konulmuştur. Sonuç olarak bu eser, olayın tanıkları ve çağdaşları tarafından yazılan diğer metinlerle kıyaslandığında, kuşatmanın öncesinde ve sonrasında yaşanan gelişmelerin toplumsal hafızadaki yerinin tespitini ve bu olayların Osmanlı tarih yazımına etkilerini anlamak açısından kayda değer bir kaynaktır. **Anahtar kelimeler:** Tarih Yazımı, Osmanlı Devleti, Avusturya, Fransa Milli Kütüphanesi, Supplément turc 870

ABSTRACT

Ottoman historiography boasts an extensive body of work, particularly on political and military developments. Among these, the 1683 Vienna Campaign holds a pivotal place as a turning point in Ottoman history, marking the end of the empire's expansion dreams in Europe. This siege is equally significant in European history, influencing military and political landscapes. While contemporary sources detail the campaign's process and outcomes, later historical texts offer

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Metin Aydar (Dr. Öğr. Üyesi), Erzurum Teknik
Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Erzurum, Türkiye
E-posta: metin.aydar@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6311-7527

Başvuru/Submitted: 14.05.2024
Revizyon talebi/Revision requested:
02.08.2024
Son revizyon/Last revision received:
17.08.2024
Kabul/Accepted: 30.09.2024

Atıf/Citation: Aydar, Metin. "Historiography and Social Memory: A History Construction in the Example of "Târîh-i Sefer-i Beç" Dated 1731." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 34, 2 (2024): 685-721.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1483803>

unique interpretations of the event. One such text is the manuscript *Târih-i Sefer-i Beç* (History of the Vienna Campaign), preserved in the National Library of France, Supplément Turc 870. This manuscript provides a comprehensive account of the campaign, presenting rare and original insights. This study examines *Târih-i Sefer-i Beç* in comparison with other contemporary sources, evaluating its descriptions, language, and unique details, as well as its significance within the historiographical tradition. Written nearly half a century after the campaign, the manuscript offers a fresh perspective, reassessing the event’s place in Ottoman historiography. Its straightforward language and detailed content distinguish it as an important, albeit underappreciated, source. However, its singular copy and limited audience restricted its influence on social memory. Despite this, the work remains invaluable for understanding the broader implications of the Vienna Campaign and its historiographical impact, especially when compared to accounts by contemporaneous witnesses.

Keywords: Historiography, Ottoman Empire, Austria, National Library of France, Supplément turc 870

EXTENDED ABSTRACT

Ottoman historiography is full of rich and diverse sources. The chronicles written about Ottoman history are important tools to illuminate a period’s social, economic, and political aspects. In this context, the 1683 Vienna Campaign has a significant place in Ottoman historiography because this event marks the point where the Ottoman expansion into Western Europe stopped and a period of transformation began. Contemporary and later manuscripts on this event constitute essential sources for understanding the siege and its consequences. Therefore, examining the chronicles written on this expedition has great importance in terms of a versatile evaluation of historical events. In addition, this initiative is valuable in terms of showing how this significant event that affected the fate of the Ottoman Empire was perceived and interpreted in historiography.

In 1683, the Ottoman army under the command of Grand Vizier Merzifonlu Kara Mustafa Pasha laid siege to Vienna, but the failure to achieve success and defeat led to the end of the Ottoman expansionist policies in Europe. In historical context, the Second Siege of Vienna has an important place in European and Ottoman history in terms of both its military and diplomatic consequences. As a matter of fact, for the Ottoman Empire, the failure of this siege was the beginning of a retreat period, and for the European states, it increased the importance of the Holy Alliance as a result of the coalition formed against the Ottomans.

The manuscript titled *Târih-i Sefer-i Beç*, which is the subject of the research and has not been seriously examined before, is an important chronicle that confirms and completes the contemporary chronicles describing the process of this campaign. This manuscript, written in 1731 but whose author is unknown, is now in the archives of the National Library of France. This manuscript consists of 27 folios. In addition, the work, translated into French, was dedicated to the Count of Maurepas by a linguist named Latine and presented as a New Year’s gift.

It is known that the chronicle titled *Târih-i Sefer-i Beç* was first mentioned in the literature in a section written by Joseph von Hammer in a catalog prepared in 1822. Researchers such as German Orientalist Franz Babinger, French Orientalist Edgard Blochet, and Turkish literary historian Ağâh Sırrı Levend have briefly touched upon this work, providing limited and repetitive information. Richard F. Kreutel claimed that the manuscript in Paris could be a copy of the

“Vekâyi‘-i Beç” a work by the Ceremonial Master, one of the significant eyewitnesses of the campaign. However, subsequent examinations have shown that the Paris manuscript differs in structure and content from its contemporaries to some extent. This chronicle, which contains the campaign process from beginning to end, brings a new perspective to the literature on the 1683 Vienna Campaign by providing occasionally different information about the political and diplomatic background of the campaign, the preparations, the realization of the siege, and its results. The work is also noteworthy in that it reveals the multifaceted effects of historical events and the long-term consequences of these effects on societies.

Compared to contemporary manuscripts, this work presents a noteworthy research opportunity to explore its potential contributions to the literature, particularly in terms of its original content, narrative style, and the subjects it addresses. Therefore, while this study aims to evaluate the causes, consequences and historical importance of the siege through the *Târih-i Sefer-i Beç*, it also aims to examine what kind of a narrative was established about this period in Ottoman historiography and the place of this narrative in this historiography. In this context, the research questions to be answered are as follows: What were the motivations behind the writing of the work, and how have these motivations impacted its content and style of narration? How has the author explained the failure of the siege? How are the decision-makers during the 1683 Vienna Campaign represented in this specific work, and how can this portrayal relate to the period’s political and social structures? In the study, which primarily focuses on these questions, first of all, information is given about the author of the transcribed work, its introduction, and literature evaluation, and then, in line with the findings, the importance of the work in understanding the 1683 Vienna Campaign and in Ottoman historiography is determined.

The findings of this study cover a wide range of topics, from the content and narrative style of the work to the author’s motivations for writing, explanations for the failure of the siege, the representation of decision-makers, and the relationship of this representation with the political and social structures of the period. In explaining the failure of siege and portraying the decision-makers, the work considers both the deficiencies of war strategies and the complexities of Ottoman domestic politics. The author describes the events that led to the Ottoman defeat and heavily criticizes the faulty decisions of the key figures that were effective in this failure. This approach provides significant clues into the work’s place in Ottoman historiography of the period and how the author viewed this process compared to his predecessors. The simplicity of the language used in the work and the way the events are conveyed have been interpreted as a reflection of the author’s desire to convey these events to a wide readership. However, the fact that *Târih-i Sefer-i Beç* was not sufficiently disseminated and used in historiography has shown that this text had a limited impact on social memory. As a result, this work has been demonstrated to be an important historical source that facilitates understanding of the multifaceted impacts of a historical event and the socio-political structure of the period within the context of historiography.

Giriş

1683 Viyana Seferi, Osmanlı Devleti’nin Avrupa’daki genişlemesinin bir dönüm noktası ve Batı ile Doğu dünyası arasındaki çatışmaların sembolik bir olayıdır. Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1634-1683)¹ idaresinde yürütülen bu sefer, Osmanlı ordusunun 14 Temmuz 1683’te başlayıp 12 Eylül 1683’te sona eren Viyana’ya yönelik son büyük saldırısıdır.² Osmanlı Devleti’nin Avrupa’da ilerleyişinin durdurulduğu ve sonrasında kıtanın siyasi haritasının yeniden çizilmeye başlandığı bu olay, sadece askerî bir çatışma olarak değil aynı zamanda iki farklı medeniyet ve kültür arasındaki etkileşim olarak da önem taşımaktadır. Bu kuşatma hem Avrupa hem de Osmanlı tarihinde derin izler bırakmış, sonraki yüzyıllarda siyasi ve kültürel gelişmeler üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olmuştur. Bu olay üzerine yazılmış çağdaş ve müteakip dönemlerdeki yazma eserler, kuşatmanın ve sonuçlarının anlaşılmasında önemli birer kaynak konumundadır. Ayrıca bu eserler aracılığıyla, tarihin nasıl hatırlandığı, anlatıldığı ve yeniden yorumlandığı konusunda da önemli bilgiler edinilerek kuşatmanın toplumsal hafızadaki yerine ilişkin tespitlerde bulunmak mümkündür. Bu bağlamda, 1683 Viyana Seferi’ni konu alan eserler, dönemin siyasi, sosyal ve kültürel yönlerine ışık tutarken, aynı zamanda farklı bakış açılarından olayın yorumlanmasına ve daha iyi değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır.

Bu çalışma ile kuşatmanın hazırlık aşamalarından itibaren, Viyana seferinin gerçekleştiği süreç, karşılaşılan zorluklar, yaşanan çatışmalar ve sonuçlarına kadar özgün bilgiler içeren ve Fransa Milli Kütüphanesi, El Yazmaları Bölümü, Supplément turc 870 numarada kayıtlı bulunan *Târîh-i Sefer-i Beç* başlıklı yazma eserin tanıtımı, çağdaş eserler ile mukayeseli değerlendirmesi yapılarak çeviri yazısı sunulacaktır. Bu doğrultuda, eserin özgün içeriği, anlatım tarzı ve ele aldığı konular açısından literatüre ne türden katkılar sunduğu ortaya konacaktır.

Müellif ve “Târîh-i Sefer-i Beç” Üzerine

Yazma eserin zahriye kısmında herhangi bir temellük kaydının bulunmaması, metnin içerisinde yazarı veya mansıbıyla ilgili hiçbir bir atıfa rastlanmaması müellifin kimliğini belirlemeyi imkânsız kılmaktadır. Eserin herhangi bir bölümünde dönemin devlet adamlarına sunulmak için kaleme alındığına ilişkin bir kayıt da mevcut değildir. Bununla birlikte, eserin yazım tarzı ve içeriğinden hareketle, müellifin belirli bir eğitim seviyesine ulaşmış, askerî ve siyasi meselelere ilgi duyan bilgili bir kişi olduğu söylenebilir. Eserin telif tarihiyle ilgili olarak metnin sonuna düşülen kayıttan hareketle müellifin eserini 3 Ramazan 1143 (12 Mart 1731)’te tamamladığı anlaşılmaktadır. Bu durumda söz konusu yazma, kuşatmanın üzerinden yaklaşık

1 Sultan IV. Mehmed döneminde sadarete getirilen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın hayatı ve faaliyetlerini ele alan kapsamlı bir biyografisi için bk. Metin Aydar, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Kızıl Elma’ya Adanan Bir Ömür* (İstanbul: Timaş Akademi, 2023).

2 Söz konusu sefere dair ayrıntılı okumalar için bk. Cevat Üstün, *1683 Viyana Seferi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010).; Kahraman Şakul, *II. Viyana Kuşatması, Yedi Başlı Ejderin Fendi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021).; Aydar, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa*, 199-272. Seferin diplomatik arka planını ele alan kapsamlı çalışma için bk. Yasir Yılmaz, *The Road to Vienna: Habsburg and Ottoman statecraft during the time of Grand Vizier Kara Mustafa Paşa (1676-1683)* (Doktora tezi: Purdue Üniversitesi, 2015).

yarım asır geçtikten sonra kaleme alınmıştır. Müellifin olaylara bizzat tanık olup olmadığına dair doğrudan bir ifade olmasa da yer yer detaylı anlatımlar yazarın olaylara yakın bir konumda olduğunu veya olaylara tanık olan önemli kaynaklara erişim sağladığını düşündürmektedir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya yönelik eleştirilerin sıkça ve ağır bir dille yapılmış olması, müellifin eseri sadece bir tarih kaydı olarak değil, aynı zamanda bir eleştiri metni olarak da kurguladığı ihtimalini güçlendirmektedir.

Târîh-i Sefer-i Beç isimli eser, 1683 Viyana Seferi'nin anlatıldığı önemli bir kaynaktır. Nitekim bu eser, o döneme ait diğer anlatımları teyit ederken literatürde eksik bırakılan bazı noktaları doldurması ve özgün bilgiler sunması açısından kıymeti haizdir. Eserin varlığına ilk kez 1822 tarihli bir katalog çalışmasında Avusturyalı tarihçi Hammer'ın yazdığı bölümde değinilmiştir.³ Esere farklı dönemlerde referans verilmesine rağmen literatürde ilgi görmemesi ve istifade edilmemesi, erişim zorluklarından ziyade Osmanlı tarihçileri tarafından yeterince önemsenmemesinden kaynaklanmış gibidir.

1731'de telif edilen yazma eserin bir bölümünde *Târîh-i Sefer-i Beç* adlı metin yer alırken, geri kalan bölümde Fransızca tercümesi bulunmaktadır. Sefer sürecini baştan sona ana hatlarıyla ele alan eser, Latine adlı genç bir dilbilimci tarafından Fransızcaya tercüme edilip yılbaşı hediyesi olarak Maurepas Kontu'na ithaf edilmiştir.⁴ Jean-Frédéric Phélypeaux (1701-1781), 18. yüzyıl Fransı'nda önemli devlet görevlerinde bulunmuş ve özellikle kralın başdanışmanı olarak nüfuz sahibi olmuştur. Onun bu yüksek konumu, kendisini hem politik hem de entelektüel çevrelerde önemli bir figür haline getirmiştir.⁵ Bu bağlamda, 1683 Viyana Seferi'ni anlatan bir Türkçe eserin Fransızcaya tercüme edilerek Maurepas Kontu'na ithaf edilmesi birkaç açıdan anlamlı olabilir. Öncelikle, Fransız bürokrasisinde üstlendiği önemli rol, kontun entelektüel açıdan belli bir düzeyde bilgi birikimine sahip olduğunu gösterir ve hediyelere açık bir figür hâline getirmiş olabilir. Ayrıca, Latine'in bu hediyesi, dış politikaya ilgi duyan Jean-Frédéric Phélypeaux'nun siyasi ve entelektüel nüfuzundan yararlanmak ve onun ilgisini kazanmak için bir fırsat olarak değerlendirilmiş olabilir. Bu durum, erken modern dönemde kitap dolaşımı ve tercüme faaliyetleri üzerine önemli çıkarımlar yapılmasını sağlamaktadır. Öyle ki dilbilimci olan Latine'in bu eseri tercüme etmesi ve soylu bir kişiye ithaf etmesi eserin sadece tarihî bir kaynak olmanın ötesinde, dönemin entelektüel ve sosyal dinamikleri içerisinde bir araç olarak kullanıldığına da işaret etmektedir.

Söz konusu yazma esere daha sonra dikkat çeken araştırmacıların başında Alman oryantalist ve tarihçi Franz Babinger gelmektedir. Babinger, Osmanlı tarih yazımına ilişkin hazırladığı

3 *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, hrsg. Joseph Freiherr von Hormayr zu Hertenburg (Wien: Härter 1822), XIII: 390. Hammer'ın, katalog kitabında bu esere atıfta bulunmuş olmasına rağmen, Osmanlı tarihi üzerine hazırladığı kapsamlı çalışmasında ilgili esere müracaat etmediği görülmektedir. Hammer'ın eserinde II. Viyana Kuşatması'yla ilgili bahis için bk. Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, çev. Mümin Çevik ve Erol Kılıç (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1992) 6: 347-401.

4 *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, XIII: 390.

5 Jean-Frédéric Phélypeaux'nun hayatı hakkında bk. "Jean-Frédéric Phélypeaux, count de Maurepas", Britannica, erişim 11 Eylül 2024, <https://www.britannica.com/biography/Jean-Frederic-Phelypeaux-comte-de-Maurepas>.

çalışmasında; eserin içeriği, önemi, Fransızcaya çevirisini yapan mütercimi ve kime ithaf edildiği hakkında kısa bilgilere yer vererek Viyana Kuşatması'nı anlatan farklı eserlerin muhtemel varlığına işaret etmekle yetinmiştir.⁶ Onun ardından Fransız oryantalist ve kütüphaneci Edgard Blochet tarafından Fransızca hazırlanan Türk yazmaları katalogunda da yine bu eserin kısa bir tanıtımına yer verilmiştir.⁷ Blochet'in ardından onu referans alan Türk edebiyatı tarihçisi Ağâh Sırrı Levend de gazavât-nâmeler türünde yazılmış Osmanlı tarihlerini derlediği çalışmasında bu eserden söz ederek varlığına dikkat çekmiştir.⁸ Bu isimlerin haricinde Richard F. Kreutel; Hammer ve Babinger'in sunduğu bilgilere dayanarak eserde yer alan Fransızca bölümün *Vekâyi'-i Beç*'in bir tercümesi olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur,⁹ ancak gerek hacim gerek içerik gerekse kurgusal bakımdan ele alındığında Paris'teki yazmanın bir takım farklılıklar içerdiğini belirtmek yerinde olacaktır. Her şeyden evvel 1683 Viyana Seferi'ni günbegün anlatan *Vekâyi'-i Beç* isimli eser, dönemin olaylarını birinci elden tanıklık etmiş bir müellifin günlük kayıtları üzerinden sunmaktadır. Bir teşrifât görevlisi olduğu bilinen müellif, her günün olaylarını o gün kaydetmek suretiyle yaklaşık 340 günlük bir süreyi kapsayan anlatımında seferin başından sonuna kadar geçen süreci ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır.¹⁰ *Târih-i Sefer-i Beç* ise bu esere nazaran oldukça kısa bir şekilde kaleme alınmıştır. Bununla birlikte eser, kısalığın ötesinde, seferi anlatan tanıkların eserlerinden ve çağdaşların kayıtlarından kısmen farklı ve özgün bilgiler ihtiva etmektedir. Aynı yazmadaki Fransızca çevirinin, iddia edildiği gibi *Vekâyi'-i Beç*'in değil, aksine *Târih-i Sefer-i Beç*'in bir çevirisi olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak Paris'teki yazmanın farklılıkları, müellifin sefer sürecinde yaşanan başarısızlığa odaklanmasında, değerlendirmeler yaparken öznel bakış açısını yansıtmada ve olayları yorumlama tarzında kendini göstermektedir.

Eserin Şekil, Dil ve Üslup Özellikleri

Ele alınan yazma eser, 16,5 × 21,5 cm ebatlarında olup kırmızı deri üzerine altın yaldızla süslenmiş Türk ciltlemesine sahiptir. Okunaklı bir nesih yazı türüyle kaleme alınmış olup Osmanlı Türkçesiyle yazılmış metin ve bu metnin Fransızca tercümesi olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Sayfa numaralandırmasının sonradan yapıldığı anlaşılan eserin Osmanlı Türkçesiyle yazılan bölümü 27 varaktır.

Müellif, eserine varak 1b'deki “*Hicret-i Resûl-ı Ekrem sallallahu aleyhi ve sellem bin yetmiş dört senesinde merhûm vezîr-i a'zam ve Serdâr-ı Ekrem Ahmed Paşa-yı Mükerrer*

6 Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, haz. Coşkun Üçok (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 1992), 290.

7 Edgard Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs, Supplement*, (Paris: Bibliotheque nationale 1933), II: 80.

8 Ağâh Sırrı Levend, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu 1956), 130.

9 *Devlet-i Aliyye Teşrifâtçıbaşısı Ahmet Ağa'nın Viyana Kuşatması Günlüğü*, haz. Richard F. Kreutel, çev. Esat N. Erendor (İstanbul: Aksoy Yayıncılık 1998), 10.; Krş. Abdülkadir Özcan, *Osmanlı'da Tarih Yazımı ve Kaynak Türleri* (İstanbul: Kronik 2020), 121.

10 Mehtap Yılmaz, *Vekayi-name (Vekayi-i Bec) (Metin ve Değerlendirmesi)* (Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), VIII-IX.

kal'a-i Uyvar'ı feth ve Nemçe ve Macar ile yigirmi sene nâmına dek sulh u salâh idüp...” sözleriyle başlamakta olup, varak 27b'deki “*Sâbıkâ defterdâr-ı evvel iken Temeşvar Eyâleti ihsân olunan Hasan Paşa'yı kayd ü bend ile getirür Şehrköy nâm kasabada hatt-ı şerîf vârid olup mukaddemâ eylediği hıyâneti ittihâmıyla ser-i bî-devleti kat' olunup Edirne'ye getürdiler. Mâl ü eşyâsı taraf-ı mürîden zabt olundu, temme. 3 Ramazan 1143*” ifadesiyle sonlandırmaktadır. Osmanlı yazmalarında geleneksel olarak bulunan hamdele, salvele ve methiye gibi klasik unsurların yer almadığı, bununla beraber, sayfalarının takibini sağlayan reddâdenin kullanıldığı görülmektedir. Müellif eserin dibace kısmında ya da herhangi bir bölümünde telif etme gerekçesiyle ilgili bir kayıt düşmemiştir. Metinde konu geçişlerini sağlayan başlıklandırmalar koyu kırmızı renkte yani sürh ile yazılmıştır.

Eserde dil açısından sade denilebilecek bir Türkçe göze çarpmaktadır. Bunun yanı sıra Arapça ile Farsça yazılmış kelime ve terkiplere de yer verilmiştir. Eserde kullanılan üslup göz önüne alınırsa, müellifin Arapça ve Farsçaya belli bir seviyede vâkıf olduğu söylenebilir. Tarihî olaylar aktarılırken yer verilen mısra ve beyitler Türkçe yazılmıştır.¹¹

Eserde, şahıs isimleri ile yer isimlerinin telaffuz edildiği şekilde yazılması bu kelimelerin ve isimlerin doğru bir şekilde okunmasını ve anlaşılmasını güçleştirmektedir. Müellifin zaman zaman imla hatasına düştüğü ve kelimeleri sonradan düzelttiği görülmektedir. Örneğin varak 15b'de metin içerisinde “*افونت* (ufûnet)” şeklinde yazılan kelime kenarda düzeltilerek “*عفونت* (‘ufûnet)” şeklinde imla edilmiştir ya da 16a'da olduğu gibi doğrudan yanlış kısmın üzeri çizilerek doğru yazılmaya devam edilmiştir. Müellifin tarihî şahısların isimlerini yanlış yazdığı veya kişinin unvanını belirtip ismini boş bıraktığı durumlar da görülmektedir. Örnek vermek gerekirse, bu dönemde Anadolu Beylerbeyi Osman Paşaoğlu Ahmed Paşa'nın adını Zekeriyya Paşa olarak zikretmiştir.¹² Yine aynı dönemde silahdâr-ı şehriyârî olan Şahin Mustafâ Ağa'nın unvanını bildirmesine rağmen isminden bahsetmemiştir.¹³ Öte yandan, sefer sürecinin anlatıldığı bu tarihî metinde, yaşanan önemli olaylar kronolojik bir sırayla sunularak her birine tarih eklenmiştir, bu da metinde kaydedilen tarihlemelerin teyit edilmesine imkân sağlamaktadır.

Müellifin üslubuna bakılırsa, klasik Osmanlı tarih yazımının karakteristik özelliklerini yansıttığı söylenebilir. Metinden yola çıkarak, müellifin anlatım tarzının dönemin diğer eserlerine kıyasla daha sade olduğu görülmektedir. Cümleler, aşırı süslü ve karmaşık yapıların aksine, nispeten daha anlaşılır ve sade bir üslupla kaleme alınmıştır. Tarihî olayların aktarımında, müellifin olayları neden-sonuç ilişkileri bağlamında ifade ettiği görülmektedir. Ayrıca, dönemin

11 Varak 20a'da mısra, 21a ve 27b'de beyitler vardır.

12 *Târih-i Sefer-i Beç*, Paris, Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits, Supplément turc 870, 10a. Teşrifatçıbaşı ile Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, bu dönemde Anadolu beylerbeyinin Osman Paşaoğlu Ahmed Paşa olduğunu açık bir şekilde kaydetmektedir. Bk. Yılmaz, *Vekayi-i Beç*, 46.; Nazire Karaçay Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106 / 1654-7 Şubat 1695)* (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012), 835.

13 *Târih-i Sefer-i Beç*, 27a. İlgili dönemde Şahin Mustafâ Ağa'nın silahdâr-ı şehriyârî olduğu bilgisi için bk. Yılmaz, *Vekayi-i Beç*, 131.; Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106 / 1654-7 Şubat 1695)*, 890.

siyasi ve askerî liderlerine yönelik kullandığı ifadeler, onun bu figürler hakkındaki kişisel görüşlerini ve düşüncelerini açığa vurmaktadır. Nitekim metinde kullanılan övgü dolu veya eleştirel ifadeler, müellifin tarihî karakterlere karşı olan tutumunu ve olaylara nasıl yaklaştığını yansıtmaktadır.

Eserin Muhtevası

Târih-i Sefer-i Beç, Sultan IV. Mehmed'in (1642-1693) saltanatı döneminde gerçekleşen Viyana Seferi'ni konu edinmektedir. Eserde, bu sefer kronolojik bir sıralamayla kısa bir şekilde anlatılırken, dönemin önemli olayları ve kişileri de ele alınmaktadır. Aşağıda yer verilecek başlıklardan anlaşılacağı üzere, eser Sultan IV. Mehmed'in saltanatından itibaren Köprülüzâde Ahmed Paşa'nın vefatıyla sadaretin Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya verilmesi, seferin arka planı, savaş hazırlıkları, seferin gidişatı, muharebeler, diplomatik girişimler ve sonuçları gibi konuları kapsamaktadır. Hadiseleri ana hatlarıyla aktaran ve konu geçişlerinde yer verilen başlıklandırmalar şöyledir:

Başlık	Sayfa Aralığı
Târih-i Sefer-i Beç Der-Zemân-i Merhûm ve Mağfûrûn-leh Sultân Mehemmed Hân ibn İbrâhîm Hân Aleyhi Rahmetü'r-Rahman	1b-3a
Vefât-ı Köprülüzâde Ahmed Paşa ve Vezîri-i Merzifonî Mustafa Paşa	3a-3b
İrsâl-i Nâme Be-Cânib-i Çâsâr-ı Nemçe	3b-4a
Âmeden-i Kâsid Be-Cânib-i Nemçe Berây-ı Sulh-ı Cedîd	4a-5a
'Azîmet-i Pâdişâh-ı İslâm Be-cânib-i Edirnetü'l-mahrûse	5a-5b
'Azîmet-i Sultân Be-Cânib-i Belgrad	5b-6a
Vusûl-i Vezîr-i a'zam ve 'Asker-i İslâm Be-Cisr-i Ösek	6a-6b
Âmeden-i Kıral-ı Cedîd Bâ-Ordu-yı Hümâyûn	6b-7a
İrsâl-i Kıral Toklı (طوقلى) [Tököli] Be-Cânib-i Uyvar	7a
Vusûl-i Vezîr-i a'zam Be-İstoni-Belgrad ve Âmeden-i Murâd Giray Hân Bâ-Leşker-i Tatar	7a-7b
Teveccüh-i Vezîr-i a'zam Be-Cânib-i Yanık	7b-8a
Firâr-ı Küffâr Be-Cânib-i Beç	8a-8b
İhrâk-ı Varoş-ı Yanık	8b-9a
Diğer Meşveret-i Erkân Berây-ı Cihet-i 'Azîmet	9a-10a
İhrâk-ı Varoş-ı Kal'a-i Beç	10a-11a
Vefât-ı Hadîce Sultân Vâlide-i Sultân-ı Mehemmed Hân	11a-19b
Ez-in Cânib	19b-20a
Ez-in Cânib	20a-27b

Târih-i Sefer-i Beç isimli eserin içeriğinin genel hatlarıyla sunulması, bu eserin hem önemini hem de içerdiği bilgilerin değerini tarihî bağlamda anlamak açısından önemlidir. Eserin başında, önceden de belirtildiği gibi hamdele, salvele ve methiye gibi geleneksel bölümlere yer verilmeden doğrudan konuya giriş yapılmıştır. Başlangıçta, Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın Uyvar'ı fethi (1663), Avusturya ile 20 yıllık barış antlaşması imzalaması ve Girit Seferi gibi önemli olaylar ele alınmıştır. Ardından, 1668 yılında Avusturya'nın Protestan Macarlara baskısı ve Macar soylularının Osmanlı'dan himaye talebi, Köprülüzâde'nin vefatı ve

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı dönemine geçişiyle birlikte bu talebin kabul edilme süreci ele alınmaktadır. Kara Mustafa Paşa'yla temasa geçen İmre Tököli'nin askerî destek ve haraç karşılığında Osmanlı himayesini sağlaması ve bu girişimin Viyana Seferi'ne giden olayları tetiklemesi anlatılmaktadır. Avusturyalıların barış çabalarına değinen müellif, sefer kararı alan Sultan IV. Mehmed'in orduyla birlikte Belgrad'a hareketini, bu süre zarfında karşılaşılan zorlukları, serdarlığın Kara Mustafa Paşa'ya verilmesini, ordunun harekâtını ve İmre Tököli'nin Macar kralı olarak Osmanlı ordugâhına gelişini ele almıştır.¹⁴

Müellifin anlatımına göre, 17 Haziran 1683 tarihinde Sadrazam Kara Mustafa Paşa ile İmre Tököli arasında gerçekleşen bir görüşmede, Macar kralına Uyvar civarındaki kaleleri ele geçirip kendi topraklarına katma görevi verilmiştir. Bu görüşmeden söz eden Teşrifatçıbaşı ve Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Tököli'nin sadece serdarla buluşup veda ettiğini kaydetmektedir.¹⁵ Habsburg elçisinin aynı gün Budin'e gönderildiğini belirten müellif, Osmanlı ordusunun bir sonraki hedefi olan İstolni-Belgrad'a doğru ilerlediğini, bu arada Uyvar'ı kuşatan düşman birliklerinden bazılarının Kör Hüseyin Paşa tarafından mağlup edildiğini, geri kalanların ise Yanova Kalesi civarına çekildiğini aktarmaktadır. Ayrıca Kırım Hanı Murad Giray'ın komutasındaki Tatar birliklerinin 23 Haziran'da İstolni-Belgrad'a gelerek orduya katıldığı ve ertesi gün Sadrazam ile yapılan müzakerede sefer yönünün Viyana olarak belirlendiği ifade edilmektedir. İlerleyen süreçte ordunun 1 Temmuz 1683 günü Yanıkkale civarındaki Raba Nehri'ne ulaştığı, bazı çatışmaların yaşandığı, kalelerin fethedildiği ve müslüman esirlerin serbest bırakıldığı gibi bilgiler aktarılmaktadır.¹⁶

Sadrazam'ın Yanıkkale'deki faaliyetlerinden ve 6 Temmuz'da gerçekleştirilen yeni bir meşveretten bahseden müellif, bu toplantıya Budin Beylerbeyi İbrahim Paşa, Kırım Hanı Murad Giray, Defterdar Ahmed Paşa ve diğer ileri gelen devlet erkânının katıldığını belirtmiştir. Müellife göre, meşverette öncelikle Yanıkkale'nin kuşatılması ve ardından Komoron'un ele geçirilmesi önerilmiş, Viyana'ya yönelik askerî bir harekâtın ertesi bahar için planlanması gerektiği üzerinde durulmuştur. Buna karşılık Sadrazam'ın İmre Tököli ile yaptığı istişarelerden ve Habsburg İmparatoru'nun Linz'e kaçtığı bilgisinden bahsedilerek, Viyana'nın kolaylıkla fethedilebileceği ve ardından Yanıkkale ile Komoron'un kendiliğinden kontrol altına alınabileceği kaydedilmiştir. Meşveret üyelerinin Sadrazam'ın bu planını kabul etmesi üzerine Budin Beylerbeyi Arnavud İbrahim Paşa'ya ve diğer komutanlara önemli görevler verilmiştir. Anlatımına devam eden müellif, öncü birliklerin düşman topraklarını yağmaladığını, önemli ganimetler elde edildiğini, Sadrazam ile Osmanlı ordusunun 13 Temmuz'da Viyana önlerine geldiğini ve hazırlıkların tamamlanmasından sonra kuşatma düzenine giren ordunun ertesi gün kaleyi kuşattığını

14 *Târih-i Sefer-i Beç*, 1b-6b.

15 *Vekayi-i Beç*, 63.; Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106 / 1654-7 Şubat 1695)*, 814.

16 *Târih-i Sefer-i Beç*, 6b-8b. Müellifin Kırım Hanı'nın orduya gelişi ve meşveretin toplanması hakkında verdiği tarihlerin hatalı olduğu görülmektedir. Nitekim çağdaş kaynaklar, Kırım Hanı'nın 27 Haziran'da ordugâha geldiğini ve Viyana'ya gitme kararının o gün belirlendiğini nakletmektedirler. Bk. *Vekayi-i Beç*, 66-67.; Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106 / 1654-7 Şubat 1695)*, 816-820.

yazmıştır. Bu arada kale ve çevresinin detaylı bir tasvirini sunan müellif, Tuna Nehri’nin stratejik önemine ve düşman kuvvetlerinin konumuna ayrıca dikkat çekmiştir.¹⁷

Müellif, müslüman bir esirin kaleden firar ederek Sadrazam’a geldiğini, kale ile civarı hakkında önemli bilgiler verdiğini kaydetmektedir. Sadrazam’ın aldığı istihbarat doğrultusunda hareket ederek Avusturyalıların ikmal yollarını kesmesi gibi askerî hamleleri ve kuşatma sürecini ele almıştır. Ardından kale komutanının savunma önlemleri ve Osmanlı ordusunun saldırıları hakkında malumat veren müellif çatışmalar sırasında yaşanan önemli olaylar, kayıplar ve taktik değişimlerinden söz etmiştir. Bu arada Sultan IV. Mehmed’in annesi Hatice Turhan Sultan’ın ölümü ve onun için yapılan türbe ile ilgili bilgi verdikten sonra İmre Tököli, Kör Hüseyin Paşa ve Özi Mutasarrıfı Mehmed Paşa idaresinde gerçekleştirilen bir askerî harekâtın anlatımı yapılmaktadır. Bu harekât sırasında, Bodçin¹⁸ Kalesi’nin kuşatılmasını, sonrasında yaşanan çatışmaları, geri çekilme olaylarını ve her iki tarafın da büyük kayıplar verdiğini aktarmıştır. Öte yandan Osmanlı ordusunun saldırılarına karşı kale savunmasının nasıl yapıldığından ve karşılıklı hamlelerden söz eden müellif, kuşatmanın son günlerinde Erdel Kralı Apafi Mihal’in ordugâha gelerek Sadrazam ile müzakerede bulunduğunu, ardından Yanıkkale civarındaki köprüünün kontrolü için görevlendirildiğini kaydetmiştir. Müellif, yaşanan son gelişmeler üzerinden kuşatmada bulunan önemli siyasi figürler arasındaki ilişkilere de ışık tutmuştur. Örneğin, istişareye önem vermediğini belirttiği Sadrazam’ın yönetim tarzını ve davranışlarını değerlendirerek onun kişisel çıkarlarını toplumun ve devletin çıkarlarının önüne koyup koymadığını yazmıştır. Öyle ki Sadrazam’ın kibirli ve tamahkâr tavrının yanı sıra stratejik hatalarının hem kendisine hem de devlete zarar verdiğini, sonuçlarının ağır olduğunu, Sadrazam’ın hak ettiğini yaşadığına dair bir göndermede bulunarak bir bakıma kendi düşüncelerine dair bir izlenim vermiştir.¹⁹

Sadrazam Kara Mustafa Paşa’nın yönetim ve idare anlayışını eleştirel bir açıdan ele alan müellif, Kara Mustafa Paşa’nın kararlarının askerlerin ve ordunun genel durumu üzerindeki yıkıcı sonuçlarına da dikkat çekmiştir. Müellif, Kara Mustafa Paşa’nın “*ve şâvirhum fi’l-emr*” (işlerinizde onlarla istişare edin) ilkesine aykırı hareket ederek istişare ve tedbire önem vermediğini belirtmiştir. Yani paşa, önemli kararlarını tecrübeli askerler ve devlet adamlarıyla istişare etmeksizin almış ve kendi gücüne olan aşırı güveniyle hareket etmiştir. Paşanın bu tavrı hem Osmanlı hazinesine hem de padişahın itibarına büyük zarar vermiştir. Ona göre, paşanın bu şekilde kendi iradesiyle hareket etmesi, ordu içerisinde disiplinsizlik ve moral bozukluğuna yol açmıştır.

17 *Târih-i Sefer-i Beç*, 8b-10b. Müellif, Sadrazam’ın biri İstolni-Belgrad diğeri Yanıkkale’de olmak üzere iki meşveret düzenlediği bilgisini muhtemelen Râşid Mehmed Efendi’nin anlattıklarından alarak aktarmıştır. Bk. Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), I: 237, 239-240.

18 Pozsony, bugünkü Bratislava/Slovakya.

19 *Târih-i Sefer-i Beç*, 10b-14a.

Müellif, orduya yapılan maaş ödemelerinin gecikmesini ve askerlerin bu nedenle zor duruma düşmesini sert bir dille eleştirmiştir. Ordunun ihtiyaçlarının yanlış yönetildiğine dikkat çeken müellif, bu hataların askerler arasında memnuniyetsizliğe ve dağılmaya yol açtığını vurgulamıştır. Ona göre, iase ve ikmal sorunları ile lojistik zorluklar, paşanın hatalı kararlarından kaynaklanmış, bu da ordunun hareket kabiliyetini kısıtlamış ve seferin başarısızlığında etkili olmuştur. Ayrıca serbest bırakılan elçi Caprara'nın Osmanlı ordusunun durumunu ifşa etmesi, güven kaybına ve seferin başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açmıştır.²⁰

Müellif, Osmanlı ordusunun Viyana Kalesi'ne yönelik sürekli saldırılar düzenlemesine karşılık netice alınmadığını yazmıştır. Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın ele geçirilen esirleri casus olarak kullanma konusunda dikkatsiz davrandığını, düşmanın gücünü yeterince iyi değerlendirmedeğini ve gerçek durumu görmezden gelerek ordunun sıkıntılarını çözme konusunda gaflete düştüğünü belirtmiştir. Ayrıca, Kırım Hanı'nın müttefik ordusu hakkında Sadrazam'a bilgi vermesi, Budin Beylerbeyi İbrahim Paşa'ya yapılan destek çağrısı ve yaklaşan düşman ordusuna karşılık muharebe taktiğinin ne olacağına dair meşverette ortaya atılan görüşleri ele almıştır.²¹ Müellifin bu anlatımı, kuşatmanın sadece askerî bir çatışmadan ibaret olmadığını, aynı zamanda lojistik, istihbarat ve yönetim zafiyetlerinin de önemli rol oynadığını göstermektedir.

Müellif, Osmanlı ordusunun yaklaşan müttefik ordusuna karşı üç kola ayrıldığını ve stratejik hamlelerle hareket ettiğini, ancak ordunun dağınık bir görüntü sergilediğini belirtmiştir. Muharebe günü Osmanlı birliklerinin geri çekilmek zorunda kaldığını ve Sadrazam'ın da sancağı alarak firar ettiğini kaydetmiştir. Ayrıca, geri çekilmenin zorlu koşullar altında gerçekleştiğini, askerlerin büyük sıkıntılar çektiğini ve Osmanlı ordugâhının müttefikler tarafından ele geçirilme sürecini anlatmıştır. Bu olayları aktarırken, Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın ihmalkâr tutumunu Kanûni Sultan Süleyman'ın Viyana Kuşatması'ndan sonraki olumlu yaklaşımıyla karşılaştırarak vurgulamıştır.²²

Anlatımına devam eden müellif, Kara Mustafa Paşa ile savaş meydanını terk etmekle itham edilen Budin Valisi İbrahim Paşa arasındaki bir diyalogdan bahsetmiştir. Buna göre İbrahim Paşa, Kara Mustafa Paşa'yı devletin üst düzey yöneticilerinin görüşlerini ve tavsiyelerini görmezden gelmekle ve kişisel arzularına göre hareket etmekle suçlamış, bu tutumunun yaşanan utanç verici hezimetin ana sebebi olduğunu ifade etmiştir. Buna karşılık Kara Mustafa Paşa, müellifin deyimleriyle, bu suçsuz veziri öldürerek Budin'in idaresine Kara Mehmed Paşa'yı getirmiştir. Sadrazam'ın hatalarından söz ederek onun adaletsizliklerinden dem vurmuş ve sanki İbrahim Paşa'yı öldürmekle kendi suçlarını örtbas etmiş olduğunu ifade etmiştir.²³

Müellif, Sadrazam'ın verdiği cezaları ve son gelişmeleri Sultan'a bildirdiğini, onun ise Kara Mustafa Paşa'ya hediyeler göndererek gönlünü hoş tutmasını söylediğini kaydetmiştir.

20 *Târih-i Sefer-i Beç*, 14b-16a.

21 *Târih-i Sefer-i Beç*, 16b-18b.

22 *Târih-i Sefer-i Beç*, 18b-20b.

23 *Târih-i Sefer-i Beç*, 20b-21a.

Sultan, başarısızlıkların olabileceğini ve telafi edilebileceğini belirterek tedbirli davranmalarını ve kışlamak üzere sınıra çekilmelerini istemiştir. Sadrazam’ın Sultan’ın gönderdiği hediyeleri Kırım Hanı Murad Giray’a teslim etmek istediği, ancak bu teklifi reddeden Kırım Hanı’nın kendi güvenliği için Yanbolu’ya hareket ettiği belirtilmiştir. Ardından Hacı Giray Sultan’ın Kırım Hanı olarak atandığını belirtmiş, müttefik ordusunun Ciğerdelen palankasına saldıracağı bilgisine ulaşıldığını, bu doğrultuda askerî destek sağlandığını kaydetmiştir. Budin Beylerbeyi Kara Mehmed Paşa’nın Lehistan askerlerine karşı kazandığı zaferin ardından müttefik ordusuna yenildiğini yazmıştır. Bundan Kara Mehmed Paşa’yı sorumlu tutmuş, bu yenilginin bazı komutanların şehit olmasına ve bazılarının esir düşmesine yol açtığını kaydetmiştir. Sadrazam’ın, başarısız olan devlet adamlarını idam ettirdiğini ve Estergon Kalesi’nin kısa süren kuşatma sonrası düşmana teslim olduğunu yazmıştır. Daha sonra müellif, müttefik ordusunun kışlamak üzere farklı bölgelere dağıldığını ve Sultan IV. Mehmed’in de Edirne’ye geçtiğini aktarmıştır.²⁴

Müellifin anlatımına göre Sadrazam Kara Mustafa Paşa’nın kibri ve kötü yönetimi nedeniyle felaketler birbirini izlemiştir. Orduda sorunlar yaşanmış, Kırım Hanı Murad Giray durumu Sultan’a bildirmiştir. Sadrazam’a muhalif devlet adamları, onu Sultan’a şikâyet etmiş ve seferdeki başarısızlığın tek sorumlusunun Sadrazam olduğunu iddia etmişlerdir. Bunun üzerine öfkelenen Sultan, 16 Aralık 1683’te Kara Mustafa Paşa’yı azledip yerine Kara İbrahim Paşa’yı atamıştır. Müellif, Sadrazam’ın 25 Aralık 1683’te idamla cezalandırıldığını, mal varlıklarının müsadere edildiğini, ayrıca ona yakın kişilerin de cezasız bırakılmadığını belirtmiştir.²⁵

Geçmişin Yeniden İnşası: Bir Tarih Neden Yazılır?

Târih-i Sefer-i Beç başlıklı eser, 1683 Viyana Seferi’ni baştan sona kadar özet mahiyetinde anlatan bir eserdir. Seferin başarısızlıkla sonuçlanması çağdaş tarihçilerin bu tarihî hadiseye karşı duruşunu ve seferi ele alış biçimini doğrudan etkilemiştir. Çalışmanın bu bölümünde, müellifin Viyana Seferi’ni neredeyse yarım asır sonra yazma ihtiyacını neden hissettiği ve bu eserin dönemin diğer tarihlerinden hangi yönleriyle ayrıldığı ortaya konmaya çalışılacaktır.

Tarihî metinlerin çeşitliliği, olayların ve dönemlerin farklı yönlerini vurgulayan değişik bakış açıları sunmaktadır. Bu minvalde farklı Osmanlı tarihçilerinin aynı olayı nasıl yorumladıklarını ve *Târih-i Sefer-i Beç*’in bu yorumlarla nasıl ilişkilendirilebileceğini görmek önemlidir. Bu açıdan bakıldığında, metinler arası etkileşim tarihî olayların ve kişilerin algılanma biçimlerinin daha iyi anlaşılmasına olanak tanımaktadır. Müellifin eserini ele alış tarzı, aynı zamanda geçmişteki hadiselerin yeniden inşası ve içtimai bellekteki yeri ile de ilgilidir. Geçmişin nasıl hatırlanması gerektiği, toplumsal bellek politikalarının nasıl şekillendiği ve hangi aktörlerin bu politikalarda etkili olduğu bu tür değerlendirmelerde önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin çağdaş kaynaklar Osmanlı Devleti’nden himaye talep eden ve “Hoşnutsuzlar” olarak bilinen Protestan Macarların müzakereleri Girit’te bulunan Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa’yla

24 *Târih-i Sefer-i Beç*, 21a-25b.

25 *Târih-i Sefer-i Beç*, 25b-27b.

gerçekleştirdiklerini kaydetmektedir.²⁶ Buna karşılık anonim eserin müellifi yardım arayışında olan “Hoşnutsuzlar”ın önce dönemin Rikâb-ı Hümâyûn Kaymakamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile temasa geçtiğini yazmaktadır. Paşanın bu talepleri Sadrazam’a bildirdiğini ancak Girit fethedilmeden bu girişimin büyük bir fitneye sebep olacağı sebebiyle müdahale edilmesinin uygun olmayacağı yönünde bir cevap aldığını bildirmektedir.²⁷ Daha sonra bu himaye talebinin yeni Sadrazam Kara Mustafa Paşa tarafından onaylandığını belirten müellif, İmre Tököli’nin ve Protestan Macarların Osmanlılara iltica ettiğini ve bunlara dokunulmaması gerektiğini belirten bir mektubun dergâh-ı ‘âli çavuşlarından birisiyle Habsburg İmparatoru I. Leopold’e yollandığını aktarmaktadır.²⁸ Süreci anlatan diğer Osmanlı kaynaklarında böyle bir bilgiye rastlanmaması nedeniyle müellifin dikkat çektiği bu ayrıntıya ihtiyatla yaklaşmak gerektiği ifade edilmelidir. Öte yandan müellif, Kara Mustafa Paşa’nın Protestan Macarların himayesindeki rolünü vurgularken, bu konuyu ön plana çıkararak kendisinden önceki tarihçilerle benzer bir eğilim sergilemektedir. Bu eğilimi, nispeten toplumsal hafıza ile ilişkili olabilir, çünkü selefi tarihçilerin düşüncelerini izlemek suretiyle tarihteki önemli figürlerin nasıl hatırlandığını ve anlatıldığını ortaya koymuştur. Bununla ilgili olarak Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa’nın Macarların özellikle Kara Mustafa Paşa tarafından himaye edildiğine dair anlatımı, sonraki tarihçilere ilham vermiş ve onları etkilemiştir.²⁹

Viyana Seferi’ni anlatan çağdaş kaynaklardan farklı olarak eserde yer verilen hususlardan birisi 10 Haziran 1683’te Kara Mustafa Paşa’yı ziyaret için ordugâha gelen İmre Tököli’nin sefer güzergâhında Zrinyilerin topraklarının yağma edilmemesi için talepte bulunmasıdır.³⁰ Öte yandan müellif, sefer yönünü belirleyen ilk meşveretin 23 Haziran 1683’te İstolni-Belgrad’da Sadrazam Kara Mustafa Paşa ile Kırım Hanı Murad Giray arasında gerçekleştiğini ve asıl hedefin Viyana olduğuna dair söylentilerin ordugâhta yayıldığını kaydetmektedir.³¹ Ayrıca

26 Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106 / 1654-7 Şubat 1695)*, 770.; Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, I :222.; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, haz. Abdülkadir Özcan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 125.

27 *Târih-i Sefer-i Beç*, 1b-2b.

28 *Târih-i Sefer-i Beç*, 3a-4a. Protestan Macarların himaye süreçlerini çağdaş ve modern literatür üzerinden ele alan bir değerlendirme için ayrıca bk. Metin Aydar, “Savaş ve Barış Arasında: 1683 Viyana Seferi’ne Giden Süreçte Diplomasi, Dezenformasyon ve Karar Alma”, *Kadim* 7 (2024), 24-29.

29 Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106 / 1654-7 Şubat 1695)*, 770-771.

30 *Târih-i Sefer-i Beç*, 6b. İmre Tököli’nin bu talebinden söz eden istisna tarihçilerin başında Öseklı Şeyhi İbrahim Efendi gelmektedir. Öseklı’ye göre 1683 yılında düzenlenen Viyana Seferi sırasında Orta Macar kralı İmre Tököli, Hırvatlar ile gizlice iş birliği yaparak ihanet etmiş ve Reisülküttab’ın da yardımıyla ordunun ilerleyiş güzergâhını değiştirmiştir. Bk. M. Fatih Çalışır, “Öseklı Şeyhi İbrahim Efendi (öl. 1686’dan sonra) ve Tarihçesi”, *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2022), 281. Ayrıca krş. Şakul, *II. Viyana Kuşatması*, 173.

31 *Târih-i Sefer-i Beç*, 7a-7b.

6 Temmuz 1683 günü ikinci bir meşveretin³² gerçekleştiğinden söz eden müellif, ileri gelen devlet erkânının katıldığı toplantıda sefer yönü hususunda fikir ayrılığına düştüğünü ancak son karar olarak Sadrazam’ın emrine uyulduğunu kaydetmektedir. Bu bölümde dikkat çeken asıl husus, muhataplarını ikna etmek isteyen Sadrazam’ın argümanları arasında İmre Tököli’yle yaptığı görüşmeye göndermede bulunması ve bundan etkilendiğini belirtmesidir.³³

Eserde göze çarpan özgün kısımlardan birisi de kuşatma sonlarında müttefik ordusuna karşı izlenecek stratejinin belirlenmesiyle ilgilidir. Müellifin aktarımına göre müttefik ordusunun saldırısına karşı alınacak tedbirler üzerine görüşülürken Arnavud İbrahim Paşa, düşmanın şehre gelmesini engellemek için alınacak önlemler üzerine bazı önerilerde bulunmuştur. Bunlar arasında metrislerin boşaltılması, yeniçerilerin savaş meydanında belirli bir düzen içinde konumlandırılması ve düşmanı püskürtmek için stratejik olarak yerleştirilmiş topların kullanılması bulunmaktadır. Müzakerenin devamında, yeniçeri ağası ve diğer yetkililer, İbrahim Paşa’nın önerdiği tedbirleri uygun bulup desteklerini dile getirirlerken buna karşı çıkan Kara Mustafa Paşa, metristen çıkarılacak olan yeniçerilerin tekrar eski düzenlerine girmeleri konusundaki kaygısından söz etmiştir. Bu nedenle yeniçerilerin tekrar metrislerine döndürülmesi konusunda teminat istemiş ve bunun için İbrahim Paşa’nın kefil olması gerektiğini ileri sürmüştür. Bundan sonra İbrahim Paşa dâhil kimsenin kefil olmaması üzerine Sadrazam’ın istediği şekilde hareket edilmesine karar verildiği belirtilmektedir.³⁴

1683 yılında gerçekleşen Viyana Seferi’nin Osmanlı’nın Batı’ya yönelik genişleme politikasının bir tezahürü olarak devrin siyasi ve askerî dinamiklerine ciddi derecede tesir ettiğini ifade etmek mümkündür. Bu kuşatma, sadece askerî bir harekât olmanın ötesinde, tartışmalara yol açan seferin iç dinamikleri ve komuta kademesi arasındaki fikir çatışmaları açısından da öneme sahiptir. Bu çatışmaların en çarpıcı örneklerinden biri, Viyana önlerindeki hezimetin ardından Sadrazam Kara Mustafa Paşa ile Budin Beylerbeyi Arnavud İbrahim Paşa arasında yaşananlardır. Çağdaş kaynaklarda da vurgulandığı üzere, bu iki devlet ricali arasındaki muhalefet, seferin hedefi konusunda yaşanan görüş ayrılıklarını ve bu anlaşmazlığın seferin kaderini nasıl etkilediğini gözler önüne sermektedir.³⁵ Eserinde bu meseleye de dikkat çeken müellif, Budin Beylerbeyi Arnavud İbrahim Paşa’nın katli hadisesinde dönemin hâkim eğilimine

32 Sefer öncesinde gerçekleştirilen meşveretler hakkında gerek yerli gerekse yabancı kaynaklar arasında bir ihtilaf söz konusudur. Çağdaş kaynaklarda, Viyana Seferi’ne dair meşveretlerin gerçekleştiği yerler olarak Ösek, İstolni-Belgrad ve Yanikkale öne çıkmaktadır. Şakul’un tespitlerine göre sefer hedefine yönelik son kararın sınır boylarında verildiği göz önüne alındığında, asıl meşveretin İstolni-Belgrad’da yapıldığı ve burada Viyana’nın hedef olarak belirlendiği anlaşılmaktadır. Ancak kuşatma ve sonrasındaki başarısızlıkların ardından birden fazla meşveret yapıldığına dair rivayetler ortaya çıkmış, bu bilgiler iç içe geçerek karışıklığa yol açmıştır. 1731 tarihli anonim yazmanın müellifi de sefer hedefine dair meşveretlerin birden fazla gerçekleştiği görüşüne eğilimlidir. Meşveret meselesi hakkında ayrıntılı bir tartışma için bk. Şakul, *II. Viyana Kuşatması*, 171-174.

33 *Târih-i Sefer-i Beç*, 9a-9b.

34 *Târih-i Sefer-i Beç*, 17b-18b.

35 İkili arasındaki muhalefet ve hezimetin yaşanmasında İbrahim Paşa’nın tutumu hakkında bir değerlendirme için bk. Aydar, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa*, 236, 312-313, 329-333. Sadrazam Kara Mustafa Paşa ile Arnavud İbrahim Paşa arasındaki ilişkinin tarihi bağlamdaki seyrini daha geniş ele alan bir değerlendirme için bk. Şakul, *II. Viyana Kuşatması*, 88-96.

bağlı kalarak ihtiyar paşanın idamında Sadrazam'ın suçlu olduğunu yansıtan ifadelere yer vermektedir.³⁶ Diğer yandan çağdaş tarihçilerin Kırım Hanı Murad Giray'ın seferin sonucuna olumsuz etkide bulunduğu dair anlatımlarına karşılık müellif bu konuda herhangi bir görüşe yer vermemiştir.³⁷

Müellifin sefer haricinde doğal afetler ve bunların toplumsal sonuçları gibi önemli gelişmelere temas etmesi de eserin özgün yanlarından birisidir. Bununla ilgili olarak Sultan IV. Mehmed'in Filibe'den Edirne'ye geçtiğini belirtir, yoğun kar ve yağmur yağışı nedeniyle Tunca ile Meriç Nehri'nin taşarak sel felaketine yol açtığını ve Edirne'de üç bin kadar hanenin tahrip olduğunu kaydetmektedir.³⁸

Öte yandan Sadrazam'ın Belgrad'a geçmesinin ardından ele alınan konularda da farklı bilgiler sunulmaktadır. Örneğin, Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın kibrinden ve kötü yönetiminden kaynaklandığı belirtilen sıkıntıların art arda geldiği ve bu sorunların farkında olan bilgili kişiler ile Yanbolu'ya geçen Kırım Hanı Murad Giray'ın sefer sırasında yaşananları Sultan'a iletteği belirtilmektedir. Sadrazam'ı şikâyet eden bu raporlarda paşanın ihmali ve hataları dile getirilerek din ve devlete karşı ihanet içerisine düştüğü, cezalandırılmaması hâlinde bu durumla başa çıkmanın zor olduğu vurgulanmıştır.³⁹

Çağdaşlarıyla farklı yönleri ortaya konduktan sonra, *Târîh-i Sefer-i Beç*'in tarih yazımı pratiği içindeki yerini tartışmak ve müellifin yeni bir metin oluşturma kararının arkasındaki motivasyonları anlamak eserin özgün yapısının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. 1683 Viyana Kuşatması özelinde seferin sürecini, başarısızlığını ve aktörlerini eleştiren tarihî bir metnin uzun süre sonra kaleme alınmasının arkasında elbette çeşitli sebepler yatmaktadır. Hadisenin üzerinden geçen yarım asırlık süre, müellif açısından olayların sonuçlarını ve toplumsal etkilerini daha net görmeyi mümkün kılmış olabileceği gibi, dönemin siyasi ve sosyal değişimleri de bu tür bir metnin ortaya çıkmasını tetiklemiş olabilir. Öte yandan aradan geçen süre müellife olayları daha eleştirel bir bakış açısıyla yeniden değerlendirme imkânı sağlamış da olabilir. Bir diğer önemli husus, müellifin bu eseri yazmasının ardında yatan bireysel veya toplumsal nedenlerdir. Müellifin, Kara Mustafa Paşa'ya yönelik eleştirileri yeniden ele alışı, bu figüre dair var olan olumsuz imajın toplumsal ve politik bağlamlardaki varlığını göstermesi açısından mühimdir. Bu faktörlerin birleşimi, tarihî bir olayın uzun bir süre sonra yeniden ele alınmasının arkasındaki motivasyonları ve sebepleri anlamada önemli ipuçları sunmaktadır.

Tarihe mâl olmuş kişilerin karakteristik özelliklerinin eleştirel bir şekilde vurgulanmasının, Osmanlı tarih yazımında bireylerin eylemleri ile bunların geniş tarih sahnesindeki yansımaları arasındaki ilişkileri anlamada önemli bir araç olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu bağlamda, müellif dönemin hâkim eğilimine uyarak “*Vezîr-i mezbûrın urûk-ı cibillisi hırs u tama ‘dur.*”⁴⁰

36 *Târîh-i Sefer-i Beç*, 20b-21a.

37 Aydar, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa*, 309-312.

38 *Târîh-i Sefer-i Beç*, 25a-25b.

39 *Târîh-i Sefer-i Beç*, 25b-26b

40 *Târîh-i Sefer-i Beç*, 3a.

sözleriyle Kara Mustafa Paşa'nın temel karakter özelliklerinden biri olarak hırsına ve açgözlülüğüne vurgu yapmıştır. Ayrıca Sadrazam'ın başarısızlıklarını ve ihmallerini eleştirirken, eserin farklı bölümlerinde yer alan “*serdâr-ı gec-re'y*”,⁴¹ “*vezîr-i mağrûr u bî-'akl*”,⁴² “*vezîr-i gec-tedbîr*”⁴³ ve “*vezîr-i gaddâr*”⁴⁴ gibi ifadelerle bunu belirgin bir şekilde ifade etmektedir. Kara Mustafa Paşa'ya yönelik benzer karakteristik özellikleri dile getiren çağdaş tarihçiler de mevcuttur.⁴⁵ Yine sefer sürecindeki önemli detaylara odaklanan müellif, bozgun günü yaşanan kaos ortamını ve buna sebep olan Sadrazam'a karşı tutumunu “*Ol gün bir musîbet oldu ki bir vakte olmamışdur. Cümle sebab-i musîbet ol vezîr-i hâ'in-i dîn ve mağrûr-ı hod-bînin tama' u hırsı olmışdur.*”⁴⁶ sözleriyle dile getirmiştir. Eserde görülen bu durum, seferin başarısızlığının sorumluların üzerine nasıl yüklendiğini ve aldıkları kararların nasıl algılandığını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bu bağlamda, müellifin üslubundaki sertlik, geçmiş tarihçilere göre yer yer daha sert tondadır. Müellifin Kara Mustafa Paşa'yı eleştirirken üslubunun ağır olması paşanın olumsuz imajını pekiştirme çabası olarak değerlendirilebilir. Selefî tarihçilerle kıyaslandığında, müellifin üslubundaki belirgin sertlik, geçmişteki algıların ve eleştirilerin nasıl seyrettiğini göstermesi açısından da önemlidir.

Tarihî hafıza ve eleştiri üzerine yazan Paul Ricoeur, toplumsal gerçekliğin anlık olaylar ile geniş zaman dilimine yayılan süreçler arasındaki karşıtlığını vurgulamaktadır. Öte yandan, bu karşıtlığın yalnızca anlık olayları değil, bu olayların toplumsal ve kültürel hafızada nasıl yer aldığını ve uzun vadeli etkilerini anlamaya yardımcı olduğunu belirtmektedir.⁴⁷ Bu bağlamda, 1683 Viyana Kuşatması özelinde, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın yönetim tarzı ve kararlarına ilişkin eleştirel bir bakış açısı sergileyen bu tarihî metin müellifin tarihçilik anlayışının eleştirel yönünü ortaya koymaktadır. Bilhassa Sadrazam'ın sık sık eleştirilmesi, müellifin yaşadığı dönemin siyasi ve sosyal çevresinde belirli bir rahatsızlığın veya muhalefetin var olduğuna işaret edebilir. Sadrazam'ın idaresinde yürütülen süreçteki başarısızlıkların açıkça tartışılması, belki de genişleyen bir siyasi tartışma alanı üzerinde daha fazla sorgulama ihtiyacının bir göstergesi olabilir ki bu durum müellifin olayları daha geniş bir tarihî bağlam içinde ele almayı amaçladığını göstermektedir. Eserin 1731 yılında, yani Patrona Halil İsyanı⁴⁸ sonrası

41 *Târih-i Sefer-i Beç*, 16a.

42 *Târih-i Sefer-i Beç*, 16b.

43 *Târih-i Sefer-i Beç*, 18b.

44 *Târih-i Sefer-i Beç*, 20b.

45 Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106 / 1654-7 Şubat 1695)*, 771, 785.; Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, haz. Erhan Afyoncu, ed. Recep Ahışalı (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017), III: 275.; Şuayp Ateş, *17. Yüzyılın İkinci Yarısına Ait Anonim Bir Tarihe “Vekâyi-i Viyana” (Transkripsiyon ve Değerlendirme)* (Yüksek Lisans tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2015), 105.

46 *Târih-i Sefer-i Beç*, 20a.

47 Paul Ricoeur, *Hafıza, Tarih, Unutuş*, çev. M. Emin Özcan (İstanbul: Metis Yayınları, 2012), 271.

48 Patrona Halil İsyanı; 1730 yılında gerçekleşen, Sultan III. Ahmed'in tahttan indirilmesine ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın idamına yol açan, askerî ve sivil halkın geniş katılımıyla ortaya çıkan bir halk ayaklanmasıdır. Bu tarihî hadisenin gelişimi ve etkileri için bk. Songül Çolak, “Patrona İsyanı (28 Eylül 1730): İstanbul Herc ü Merc”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Darbeler* içinde, haz. Cevdet Kırpık, Can Devci ve Tekin Aycan Taşçı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 129-148.

dönemde kaleme alınmış olması, müellifin eseri telif zamanlamasının da manidar olduğunu düşündürebilir. Ancak eserin yazıldığı dönemdeki siyasi ortamın Kara Mustafa Paşa'ya yönelik olumsuz bir tutumu doğurup doğurmadığı hakkında kesin çıkarım yapmak mümkün görünmemektedir. Nitekim müellifin, böylesine önemli bir dönemde, yaşadığı toplumsal ve politik koşulları dışlayarak 1683 Viyana Kuşatması gibi tarihî bir olaya odaklanması, tarih yazımı ve toplumsal hafıza açısından dikkat çekici bir tercihtir.

Öte yandan müellife ait eleştirilerin ne ölçüde yankı bulduğu, kimler tarafından kabul edildiği, hangi çevrelerde tartışıldığı, bu tarihî anlatının toplumsal hafızada yer edinişini anlamak önemlidir. Bir başka deyişle, bir eserin toplumsal hafıza oluşturma potansiyelinin sadece yazılış amacına değil, aynı zamanda eserin yayılmasına, erişim koşullarına ve toplum nezdindeki ilgiye bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda, *Târîh-i Sefer-i Beç*'in -muhtemelen- tek nüsha olarak kalmış olması, eserin toplumsal hafıza oluşturma potansiyelini sınırlamış gibidir. Eserin toplumsal hafıza üzerindeki rolünün sınırlı olduğu göz önüne alınırsa, bu tartışmanın odaklanması gereken meselelerden birisi, Kara Mustafa Paşa hakkındaki eleştirilerin neden ve nasıl bu kadar süre sonra tekrar gündeme geldiğidir. Bu doğrultuda eser, geçmişteki eleştirilerin hâlâ geçerli olup olmadığını, en azından müellif nezdinde bu tarihî hadiseye ve devlet adamlarına dair algının nasıl evrildiğini veya değiştiğini anlamaya dair fikir sunmaktadır.

1731'de yazılmış bir metnin tek nüsha olarak kalması, onun hem çağdaşları hem de sonraki tarihçiler tarafından yeterince ilgi görmediğine ve kullanılmadığına bir işaret olarak yorumlanabilir. Bu durum, eserin toplumsal hafıza üzerinde kalıcı bir etki yaratmadığını düşündürmektedir. Nitekim toplumsal hafıza, genellikle geniş bir kitle tarafından tanınan, referans alınan ve sürekli olarak yeniden üretilen metinler aracılığıyla inşa edilir. Ancak, söz konusu metnin yalnızca tek bir nüshasının bulunması ve bu nüshanın dönemindeki ya da sonrasındaki tarihçiler tarafından kullanılmaması, eserin toplum nezdinde bir hafıza unsuru olarak yer edinmediğini ortaya koymaktadır. *Târîh-i Sefer-i Beç*'in Paris'teki varlığından haberdar olan Hammer, Babinger ve Kreutel gibi tanınmış tarihçilerin yanı sıra modern literatürde de benzer bir şekilde göz ardı edilmesi bu eserin tarih yazımındaki potansiyel değerini ortaya koymada önemli bir eksiklik yaratmıştır.⁴⁹ Bu durum, öncelikle eserin neden birincil kaynaklar arasında tercih edilmediğini sorgulamayı gerektirir. Bu araştırmacılar, daha çok seferin günlüğünü tutan Teşrifatçıbaşı ve Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın eserlerinden faydalanmayı tercih etmişlerdir.

Öte yandan, eserin toplumsal hafıza üzerindeki sınırlı etkisinin nedenleri arasında, Latine adlı dilbilimci tarafından alınarak Maurepas Kontu'na ithaf edilmesinin ve bu durumun metnin

49 Örneğin, Barker ve Stoye gibi tarihçiler, 1683 Viyana Kuşatması'nın askerî ve diplomatik yönlerine dair ayrıntılı çalışmalar yapmalarına rağmen, Osmanlı perspektifini bu önemli eserden yoksun bir şekilde sunmuşlardır. Viyana Kuşatması'nı ele alan söz konusu eserler için bk. Thomas M. Barker, *Double Eagle and Crescent: Vienna's Second Turkish Siege and Its Historical Setting* (New York: Albany, State University of New York Press, 1967).; John Stoye, *Viyana Kuşatması*, çev. Derin Türkömer (İstanbul: Doğan Kitap, 2018).

yayıma sürecinde önemli bir engel oluşturmasının etkisini de göz önünde bulundurmamak faydalı olacaktır. Ne var ki Latine’in bu eseri Osmanlı coğrafyasından ne zaman ve hangi koşullar altında temin ettiğine dair herhangi bir bilgi bulunmaması, eserin Osmanlı toplumundaki varlığı ve etki alanı hakkında kesin bir değerlendirme yapılmasını güçleştirmektedir.⁵⁰

Târih-i Sefer-i Beç’in toplumsal hafızanın bir parçası olması amacıyla ele alınmış olma ihtimaline karşılık selefi tarihçilerle kıyaslandığında, eserin bu bağlamda etkili olduğunu ifade etmek zordur. Eserin yazıldığı dönemde yeterince yayılamaması, dolayısıyla zayıf kalışı sadece olayların aktarımı değil, bu olayların nasıl yorumlandığının ve topluma nasıl sunulduğunun da önemli olduğunu ortaya koyması açısından dikkate değerdir. Nitekim, aynı olayları anlatan Râşid Mehmed Efendi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın itibarını iade etmeye yönelik bir çaba içinde, döneminin siyasi ve sosyal dinamiklerini göz önünde bulundurarak daha geniş bir etki alanı yaratmış ve bu anlatısı kendisinden sonraki tarihçiler tarafından kabul görmüştür.⁵¹ Benzer şekilde, Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa tarafından aktarılan ve Kırım Hanı Murad Giray’ın kuşatma sırasında Osmanlı ordusuna ihanet ettiğine dair anlatı da toplumsal hafıza üzerinde iz bırakan önemli bir örnektir.⁵² Bu karşılaştırmalar, tarih yazımında bir metnin veya anlatının toplumsal hafıza üzerindeki etkisini anlamada, onun yaygınlığı, kabul görmesi ve tekrar edilme sıklığının ne kadar önemli olduğuna bir delil teşkil etmektedir.

Sonuç

1683 Viyana Seferi üzerine yazılmış çağdaş yazma eserler dönemin siyasi, sosyal ve askerî gelişmelerini anlamak için ciddi öneme sahiptir. Bu türden eserler, tarihî olayların anlatılma biçimleri ve toplumsal hafızadaki yerlerini yeniden değerlendirme fırsatı sağlamakla birlikte aynı zamanda tarih yazımındaki çeşitliliğe de katkıda bulunmaktadır. Bu çalışmada ele alınan *Târih-i Sefer-i Beç* isimli eser, 1683 yılında gerçekleşen bu seferin Osmanlı Devleti üzerindeki etkilerini anlatan değerli bir tarihî kaynaktır. Bu eser, her ne kadar çağdaş anlatımlarda bulunan ayrıntı zenginliğini sunmasa da sefer sürecini baştan sona ele alarak bu tarihî hadisenin Osmanlı tarih yazımındaki yerine, seferin başarısızlıkla sonuçlanmasının etkilerine ve olayların toplumsal hafızadaki yansımalarına dair önemli ipuçları sağlamaktadır. Eser, müellif tarafından seferin üzerinden yarım asır geçtikten sonra geriye dönük bir bakış açısıyla yazılmış olup dönemin siyasi, askerî ve sosyal unsurlarını eleştirel bir biçimde sunmaktadır. Çalışmanın temel bulguları, eserin neden özgün bir konuma sahip olduğunu ve literatüre hangi açılardan katkı sağladığını göstermektedir.

50 Latine’in eseri nasıl elde ettiği ve bu sürecin eserin Osmanlı’da yayılmasını nasıl etkilediği tarih yazımı açısından dikkate değer bir konudur. Osmanlı yazmalarının Avrupa kütüphanelerine gerek elçiler aracılığıyla gerekse savaşlarda ganimet olarak farklı yollarla gittiği bilinen bir gerçektir. Bk. Akdes Nimet Kurat, “Avrupa Arşivleri ve Kütüphanelerinde Tarihimizi İlgilendiren Bazı Vesikalar ve Kaynaklar” III. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri (15-20 Kasım 1943)* içinde, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1948), 62.

51 Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, I:259. Ayrıca krş. Şakul, II. *Viyana Kuşatması*, 93-94.

52 Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106 / 1654-7 Şubat 1695)*, 875.

Eserde, 1683 Viyana Kuşatması'nın başarısızlık nedenleri ve dönemin karar vericilerinin tasviri, Osmanlı iç siyaseti ve savaş stratejilerinin eksiklikleri çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bağlamda, müellifin dönemin siyasi ve sosyal yapılarıyla ilişkili olarak karar vericilere yönelik ağır eleştirilerde bulunması, eserin bir tarih kaydı olmanın ötesinde eleştirel bir metin olarak da değerlendirilebileceğini göstermektedir.

İnceleme neticesinde eserin, çağdaşlarıyla kıyaslandığında benzerliklerin yanı sıra özgün bir içeriğe ve anlatım tarzına sahip olduğu tespit edilmiştir. Eserin sade bir dil kullanarak olayları aktarması, daha geniş bir okuyucu kitlesine hitap etme amacını taşıdığını düşündürmektedir. Ancak, tek bir nüsha olarak kalmış olması ve çeşitli nedenlerle geniş bir kitleye ulaşamamış olması, eserin toplumsal hafızadaki etkisini sınırlamıştır. Bununla birlikte, müellifin kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanmasına dair getirdiği eleştiriler ve dönemin siyasi ve askerî atmosferini yansıtır biçimi, Osmanlı tarih yazımında olayların nasıl yorumlandığını ve toplumsal hafızada nasıl yer bulduğunu anlamak açısından kayda değer bir örneklığe sahiptir.

Târîh-i Sefer-i Beç, seferin hazırlık aşamalarından itibaren başlayarak Viyana'ya yönelik kuşatmanın gerçekleştiği süreç, karşılaşılan zorluklar, yaşanan çatışmalar ve kuşatmanın sonuçlarına dair kayda değer bilgiler ihtiva etmektedir. Eserin çağdaş kaynaklardan farklı olarak sunduğu bazı bilgiler, literatürde eksik kalan noktaları tamamlayıcı nitelikte olup, bu durum eserin tarihî önemini daha da artırmaktadır. Özellikle kuşatma sürecine dair özgün detaylar ve müellifin olayları yorumlama biçimi, eserin tarih yazımındaki yerini güçlendirmektedir. Sonuç olarak bu eser örneğinde olduğu gibi, aynı konuda farklı tarihçiler tarafından yazılmış anlatılar Osmanlı tarih yazımında farklı bakış açılarından nasıl yararlanılabileceğini ve tarihin farklı kalemler vasıtasıyla nasıl yeniden inşa edilebileceğini göstermektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar / References

Anonim, *Târîh-i Sefer-i Beç*, Paris, Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits Supplément turc 870.

Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst. Vol. XIII. hrsg. Joseph Freiherr von Hormayr zu Hortenburg. Wien: Härter 1822.

Ateş, Şuayp. 17. Yüzyılın İkinci Yarısına Ait Anonim Bir Tarihçe "Vekâyi-i Viyana" (Transkripsiyon ve Değerlendirme). Yüksek Lisans tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2015.

- Aydar, Metin. *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Kızıl Elma'ya Adanan Bir Ömür*. İstanbul: Timaş Akademi, 2023.
- _____. “Savaş ve Barış Arasında: 1683 Viyana Seferi'ne Giden Süreçte Diploması, Dezenformasyon ve Karar Alma” *Kadim* 7 (Nisan 2024): 21-46.
- Babinger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Hazırlayan Coşkun Üçok. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 1992.
- Barker, Thomas M. *Double Eagle and Crescent: Vienna's Second Turkish Siege and Its Historical Setting*. New York: Albany, State University of New York Press, 1967.
- Blochet, Edgard. *Catalogue des manuscrits turcs, Supplement*. Tome II. Paris: Bibliotheque nationale, 1933.
- Çalışır, M. Fatih. “Öseklî Şeyhî İbrahim Efendi (öl. 1686'dan sonra) ve Tarihçesi”, *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2022): 269-289.
- Çolak, Songül. “Patrona İsyanı (28 Eylül 1730): İstanbul Herc ü Merc”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Darbeler* içinde, haz. Cevdet Kırpık, Can Deveci ve Tekin Aycan Taşçı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022, 129-148.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa. *Zübde-i Vekayiât*. Hazırlayan. Abdülkadir Özcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Devlet-i Aliyye Teşrifatçıbaşısı Ahmet Ağa'nın Viyana Kuşatması Günlüğü*. Hazırlayan. Richard F. Kreutel, Çeviren. Esat N. Erendor. İstanbul: Aksoy Yayıncılık 1998.
- Joseph von Hammer. *Büyük Osmanlı Tarihi*. 10 Cilt. Çeviren. Mümin Çevik ve Erol Kılıç. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1992.
- Kurat, Akdes Nimet. “Avrupa Arşivleri ve Kütüphanelerinde Tarihimizi İlgilendiren Bazı Vesikalar ve Kaynaklar” *III. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (15-20 Kasım 1943)* içinde, 661-676. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1948.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Ğazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Ğazavât-nâmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu 1956.
- Özcan, Abdülkadir. *Osmanlı'da Tarih Yazımı ve Kaynak Türleri*. İstanbul: Kronik 2020.
- Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi. *Târih-i Râşid ve Zeyli*. III Cilt. Hazırlayan. Abdülkadir Özcan vd. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Ricoeur, Paul. *Hafıza, Tarih, Unutuş*. Çeviren. M. Emin Özcan. İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- Stoye, John. *Viyana Kuşatması*. Çeviren. Derin Türkömer. İstanbul: Doğan Kitap, 2018.
- Şakul, Kahraman. *II. Viyana Kuşatması, Yedi Başlı Ejderin Fendi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Türkal, Nazire Karaçay. *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Zeyli Fezleke (1065-22 Ca. 1106 / 1654-7 Şubat 1695)*. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.
- Üsküdarî Abdullah Efendi. *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*. IV. Cilt. Hazırlayan. Erhan Afyoncu, Editör. Recep Ahışalı. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017.
- Üstün, Cevat. *1683 Viyana Seferi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Yılmaz, Mehtap. *Vekayi' name (Vekayi-i Bec) (Metin ve Değerlendirmesi)*. Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.
- Yılmaz, Yasir. *The Road to Vienna: Habsburg and Ottoman statecraft during the time of Grand Vizier Kara Mustafa Paşa (1676-1683)*. Doktora tezi, Purdue Üniversitesi, 2015.

Web Sayfası

Britannica. “Jean-Frédéric Phélypeaux, count de Maurepas.” Erişim 11 Eylül 2024.

EK-1⁵³**[1b] Târîh-i Sefer-i Beç, der-Zemân-ı Merhûm ve Mağfûrûn-leh Sultân Mehemed Hân İbn İbrâhîm Hân Aleyhi Rahmetü'r-Rahman**

Hicret-i Resûl-ı Ekrem sallallahu aleyhi ve sellem bin yetmiş dört senesinde merhûm vezîr-i a'zam ve serdâr-ı ekrem Ahmed Paşa-yı mükerrem kal'a-i Uyvar'ı feth ve Nemçe ve Macar ile yigirmi sene nâmına dek sulh u salâh idüp elçi ile der-i devlete geldükden sonra sene-i seb'a ve seb'inde Girid Cezîresi'ne ser-'asker olup gitdi ve yetmiş dokuz senesinde Kandiye Kal'ası'nın muhâsarasında iken pâdişâh-ı rûy-i zemîn Sultân Mehemed Hân hazretlerinin müşârûn-ileyh vezîre imdâd-ı hazîne ve mühimmât ve guzât-ı zafer-girdâra kuvvet ve gayret virmek için Yenişehir nâm mahalle varup karâr buyurdıklarında Nemçe seferine sebep olan Nemçe kıralı ki çâsâr ünvânıyla mu'anvendir, Macar tâ'ifesinden Zirinoğlı ve Yeganoğlı ve Tokloğlı (طوقلى اغلى) [Tökölioğlu] nâm ocak beğlerin katl ve 'asker ve seyyâr-ı illiyyet [2a] itdükden sonra envâ'-ı cefâ ve eziyyet ve ehl ü 'ıyâllerine ta'aruz ve ihânet idüp kendülerinde müdâfa'aya kudret olmadığı cihetinden Nemçe tâ'ifesine sûretâ ser-fürû idüp lakin derûnî adâvetleri mertebe-i nihâyetde idi. Tâ ol zemâna dek ki maktûlûn-i mezbûrûnun beğzâdeleri zuhûr ve kendü 'ayânlarını cem' idüp müşâvere eylediler ki "Biz bu Nemçe tâ'ifesinin eziyyet ve ihânetlerine niceye değin tahammül idüp taht-ı tasarruflarında mağlûb ve kesr-i 'arzla menkûb oluruz. Elhamdülillah ki pâdişâh-ı Âl-i 'Osmân kadîmden evliyâ-yı ni'am-ı Macar olup Erdel Kıralı Yanoş, Sultân Süleymân Hân âsitânesine ilticâ itmekle mülki ile'l-inkırâz evlâd ü ecnâdi ellerinde bâkî kalmışdur. Biz dahi selefimize iktidâ ile ol kapuya istinâd idüp himâye-i sultanîye duhûl ile mâl ü 'ıyâlimize ihânetlerinden halâs olavuz ve bu kavle ittifâkla âdemlerimiz ile 'arz-ı hâllerimizi gönderüp Âsitâne-i sa'âdet-penâha ilticâ ve 'ubûdiyyetlerimizi i'lâm ve pâdişâh hazretlerinin dostına dost ve düşmânına [2b] düşmân olup Âsitâne-i sa'âdetleri kulluğın kabûl ve taht-ı himâyetlerine duhûl ile kadîmî-i a'dâmız olup iktizâ ve zarûretle taht-ı livâsında olduğumuz Nemçe kâfirine kılıc koyup pâdişâh-ı İslâm'a cân ü baş ile hizmeti ta'ahhüd idevüz. Taht-ı tasarrufumuzda olan vilâyet ve kariyyeleri hıttâ-i memâlik-i 'Osmânî ile mahdûd ve mülhak kılavuz." deyü ol eyyâmında rikâb-ı hümâyûn kâ'im-makâmı olan Merzifonî Kara Mustafa Paşa'ya mektûb gönderdiler ki "Âdemlerimizden su'âl buyurulup hakikat-i hâlimize vukûfdan sonra Âsitâne-i devlete 'arz itmenüz ricâ iderüz." didükde kâ'im-makâm-ı mezbûr Vezîr-i a'zam Köprülizâde Ahmed Paşa'ya i'lâm eyledükde rızâ virmeyüp "Pâdişâh-ı İslâm hazretleri henüz Nemçe kıralı ile sulh ü salâh idüp ve Cezîre-i

53 Metnin tesis edilmesinde basit transkripsiyon usulü benimsenerek uzatmalar için "^", hemze için "' ", aynı harfi için " " işaretleri kullanılmıştır. Okunmasında güçlük yaşanan sözcüklerde muhtemel okunuşları yazılıp, kelimenin esas yazımı parantez içerisinde gösterilmiştir. Benzer şekilde, metni ikmal etmek için gerekli görülen ilaveler köşeli parantez içerisinde belirtilmiştir. Eserde yer alan orijinal başlıkları, transkripsiyonu yapılan metin içerisinde vurgulamak amacıyla koyu olarak yazılmıştır.

Girid dahi feth olmadın bir fitne-i ‘azîme-i hufteyi⁵⁴ bedîdâr itmek câ’iz değildir.” deyü cevâb gönderdi. Ba‘de-hû Girid Cezîresi’n feth idüp Edirne’ye geldükden sonra tekrâr [3a] be-tekrâr mesfûrûn Macar beğleri mürâca‘at idüp lâkin vezîr-i müşteri-tedbîr ricâların kabûl eylemedi. **Vefât-ı Köprülüzâde Ahmed Paşa ve Vezîri-i Merzifonî Mustafa Paşa** Bin seksen yedi Şa‘bân’ınun yedinci günü⁵⁵ çehârşenbe gicesi Ahmed Paşa fevt olup, mezbûr kâ‘im-makâm Mustafa Paşa vezîr olduktan sonra Toklı (طوقلى) [Tököli] ki Kurs demekle meşhûrdur, tekrâr mürâca‘at idüp vâfir mâl ‘arz eyledi. Vezîr-i mezbûrın urûk-ı cibillîsi hırs u tama‘dur. Harekete gelüp hüsn-i terbiyesiyle ve bu şartla ki senede yigirmi bin altın harâc ve “Pâdişâh-ı ‘âlempenâh hazretlerinin her ne cânibe sefer-i hümâyûnları olur ise otuz bin Macar ‘askeri imdâd vire.” deyü bu şartla pâdişâh-ı cem-câh hazretlerine kabûl itdürdüp mesfûr Toklı (طوقلى) [Tököli] Beğ’e hil‘at ve murassa‘ topuz ‘inâyet ü ihsân ve tasarruflarında olan memâlik ve kariyelerin hıttâ-i memâlik-i ‘Osmâniyye ile mahdûd ve memleketlerine ve kendülerine [3b] zarar ve keff-i dest-i mazarrat ve gâret olmamak şartıyla ‘ahd olunup irsâl olundu ve pâdişâh-ı İslâm’ı tahrik idüp Nemçe’[nin] bunlardan aldığı kal’aların ve palankaların istirdâd itdürmeğe Budin Vâlisi İbrâhîm Paşa’yı serdâr ve Silistre ve Bosna beğlerbeğîlerin ve ‘umûmen Rûmili’nde olan zu‘amâ ve erbâbı timârı ve Âsitâne-i sa‘âdetden zağarcıbaşı on sekiz yeniçeri odalarıyla ta‘yîn ve irsâl olunup varduklarında Kaşa Kal‘ası Toklı (طوقلى) [Tököli]’nın meskeni ve makarrıdır ve etrâfda olan ba‘zı palankalar içinde olan Nemçe ‘askeri çıkup teslim eylediler. Ba‘de-hû Ser-‘asker İbrâhîm Paşa ‘asâkir-i İslâm ile Budin’de kışlamağa fermân olundu ve ol kış memâlik-i ‘Osmânî ve kışver-i sultânide nüzûl-ı firâvân ve zehâyir-i bi-pâyân ihrâcı fermân olundu ve ‘asâkir-i zafer-me‘âsire “Müteveccih-i sefer-i hümâyûn olalar.” deyü buyuruldu. **İrsâl-i Nâme [4a] Be-Cânib-i Çâsâr-i Nemçe** ve saltanat-ı bâhire-i ‘Osmânî ile sulh ü vifâk üzere olan Nemçe kiralına dergâh-ı ‘âlî çavuşlarından biri ile nâme gönderilüp hitâb buyuruldu ki “Toklı (طوقلى) [Tököli] Beğ Kurs tâ‘ife-i bize tâbî’ olduğu ma‘lûmunuzdur. Tâ‘ife-i mesfûrûndan kasr-ı yed idüp rencîde ve zarar itmeyesüz. Şöyle ki anlara kasd idersenüz, nakz-ı ‘ahd itmiş olursuz. Nakz-ı ‘ahd iden hâkimin cezâsı memleketlerinin gâret ve yağması idüğü zâhirdür.” deyü irsâl eylediler. **Âmeden-i Kâsid Be-Cânib-i Nemçe Berây-ı Sulh-ı Cedîd** Ol tarafda Nemçe kralı dahi dâmen-i sulha teşebbüs için mu‘temed ümerâsından Kabrar⁵⁶

54 Metinde “حفتة” şeklinde yazılmıştır. Müellif, bu örnekte olduğu gibi, belirtme hâl ekini (-i, -i) bazı kelimelerde yalnızca hemze (◌) harfi ile belirtmiştir. Söz konusu durumlarda bu kelimeler metin içerisinde düzeltilerek imlâ edilmiş, orijinali dipnotta gösterilmiştir.

55 15 Ekim 1676. Müellifin verdiği tarih incelendiğinde, 7 Şa‘bân 1087’nin yanlış bir şekilde Çarşamba günü olarak kaydedildiği ve aslında bu tarihin Perşembe gününe denk geldiği görülmektedir. Vezirin asıl ölüm tarihinin 26 Şa‘bân 1087 (3 Kasım 1676) olduğu dikkate alındığında, müellifin ayın yedisi olarak belirttiği tarihin, aslında 27 Şa‘bân 1087 (4 Kasım 1676) tarihini vermek istediği ancak sehven ayın başındaki rakamı eksik yazdığı sonucuna varılabilir. Ancak her halükârda Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa’nın ölüm tarihi 26 Şa‘bân 1087 (3 Kasım 1676) olarak bilinmektedir, dolayısıyla müellifin bu tarihlemede hataya düştüğü görülmektedir. Köprülüzâde’nin ölüm tarihi hakkında bk. Türkal, *Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106 / 1654-7 Şubat 1695)*, 677.

56 Albert von Caprara (1627-1691), olağanüstü elçi sıfatıyla barış müzakerelerinde bulunmak ve Vasvar Antlaşma (1664)’sını uzatmak amacıyla Viyana hükümeti tarafından gönderilen diplomattır. Caprara’nın diplomatik misyonu hakkında geniş bilgi için bk. Thomas M. Barker, *Double Eagle and Crescent*, 152-154.

nâm elçi ve mektûb irsâl idüp mefhûmında “Taraf-ı Devlet-i ‘Aliyye’den irsâl buyurulan nâme-i hümayûn gelüp, derûnında mûnderic buyurulmuş ki ‘Kurs tâ’ifesi bize tâbî’ olup taht-ı tasarruflarında olan olan vilâyet ve kariyelerin hitta-i memâlikimize [4b] mahdûd eylemişlerd[ir]. Tâ’ife-i mesfûrundan kasr-ı yed idesüz.’ deyü buyurmuşuz. Tâ’ife-i mesfûre bizim re‘âyâmızdandır ve memleketleri bizim memleketimizdendir. Bir alay eşkiyâ bize ‘âsi olmağla memleketimizi size teslîm eylemek sizin şerî‘atınızda câ’iz ve sahîh olur mı? Tâ’ife-i mesfûreden kasr-ı yed eylemezüz ve vilâyetimizi onların söziyle bir kimseye virmezüz, nakz-ı ‘ahd dahi itmezüz. Kânûn-ı mülûk ve selâtın üzre bin yetmiş beş senesinde vezîr-i a‘zamınız Ahmed Paşa’nın tavassutıyla olunan ‘ahd ü misâk üzre sâbit-kadem ve râsihü’d-dem olduğumuz mukarrerdür ve sulh-ı mezbûr temâmında re‘âyâ fukarâsi âsûde-hâl ve tarafeynden ‘asâkir nâ-hak yere telef olmasın deyü rızânuz olur ise biz dahi râzıyuz ve-illâ ol eşkiyânın iğvâsıyla üzerimize gelinür ise nakz-ı ‘ahd siz itmiş olursuz, siz bilürsüz. Hakk Subhânehû ve te‘âlâ mazlûma mu‘în ve zâlîme cez[â]sın virür.” [5a] deyü hatm-i kelâm eylemiş ve elçi dahi gâh vezîr huzûrunda gâh yeniçeri ağası huzûrunda söyledilüp kat‘â nâmede yazılan cevâbdan gayrı söz kâr itmeyüp musırr olduğundan gayret ve hamiyet-i sultânî cibillet-i cihân-bânî mücebince ahz-ı intikâm himmet-i pâdişâhîye farz-ı ‘ayn ve mesfûr Nemçe keferesi üzerine sefer-i hümayûn buyurılıp mâh-ı Şa‘bânü’l-mu‘azzam’un gurresi günü⁵⁷ tuğ-ı pür-fürûğları Bâbü’s-sa‘âde önine ihrâc olundu ve tekrâr vükelâ-yı ‘izâm dahi tehyi’e-i esbâb-ı ceng ü cidâl tekmîle-i harb ü kütâle hâzır ü âmâde kıldıklarından sonra. ‘Azîmet-i Pâdişâh-ı İslâm Be-Cânib-i Edirnetü’l-mahrûse İslâmbol’dan bin doksan üç senesi Şevvâl’inün sekizinci pençşenbe günü⁵⁸ şehensâh-ı selâtın-i cem-câh ve İskender-nişân Sultân Mehemmed Hân hazretleri sancağ-ı zafer-penâhi küşâde idüp Edirne sahrâsına ‘azîmet buyurup [5b] İslâmbol’dan hurûc ve Çırpıcı Çayırı’na konuldu ve irtesi yevm-i cum‘a idi, bârân-ı kazâ zuhûr idüp ‘azîm seyler vâki’ olup çok hasâretler oldu ve pâdişâh-ı İslâm’ın, vezîr-i a‘zamin otağını ve şeyhü’l-islâmın ve sadrının ve çok ağavâtın çadırların basup ve yeniçeri ordusundan ba‘zı neferâtı alup götürdü ve beş günden sonra göçüp Silivri’ye varıldukda yine ‘azîm seyler vâki’ olup ‘askeri helâk ideyazdı. Muhassıl-ı kelâm Edirne’ye varınca her gün yağmurdan ve seylden emîn olmadılar. Cümle halk “Hayr-ı âlâmet değıldür.” deyü söyledi. Bu hâl üzre Edirne’de ikâmet idüp mühimmât ve levâzımı tekrâr görüp. ‘Azîmet-i Sultân Be-Cânib-i Belgrad Bin doksan dört senesi mâh-ı Rebî‘ü’l-evvel’ün yigirmi ikinci günü⁵⁹ hazret-i pâdişâh-ı sa‘âdet ü iclâl ile süvâr olup Belgrad şehrine dek ‘asâkir-i İslâm ile [6a] ma‘ân varup sene-i mezbûre Cemâziye’l-evvelî’sinün altıncı günü⁶⁰ dâhil oldu ve andan sonra Mısır ve Şam ve Haleb ve Diyârbekr ve Mar‘aş ve Kastamonı ve Sivas ve Karaman ve Anadolu ve Aydın ve Saruhan beğlerbeğleri eyâletleri ‘askerleri ile cem’ oldukdan sonra mâh-ı mezbûrın on altıncı günü⁶¹ hazret-i pâdişâh-ı cem-câh sadr-ı a‘zam

57 5 Ağustos 1682

58 10 Ekim 1682

59 21 Mart 1683

60 3 Mayıs 1683

61 13 Mayıs 1683

hazretlerine livâ-i Resûlullah'ı teslim idüp ve yine oturulup mâh-ı mezbûrın on sekizinci günü⁶² Belgrad Köprüsi'nden geçüp sekiz gün dahi köprinin öte tarafında oturulup mâh-ı mezbûrın yigirmi yedinci günü⁶³ pâdişâh-ı 'âlem hazretleri vezîr-i a'zamı Nemçe tarafına irsâl ve kendüsi Belgrad şehrinde karâr eyledi. **Vusûl-i Vezîr-i a'zam ve 'Asker-i İslâm Be-Cisr-i Ösek Vezîr-i a'zam ve 'asâkir-i İslâm dahi tayy-ı merâhil ve kat'-ı menâzil iderek Cemâziye'l-âhir'ün sekizinci günü⁶⁴ Ösek Köprüsi'ne vusûl anda dahi on iki gün ikâmet ve tâ'ife-i 'askere [6b] 'ulûfe-i me'lûfelerin virdüğü. Âmeden-i Kıral-ı Cedîd Bâ-Ordu-yı Hümâyûn Mâh-ı mezbûrın on dördüncü günü⁶⁵ üç yüz mikdârî âdemle vâfir hedâyâ ile Kurs kıralı gelüp otağına oturdukda dîbâ kaplu semmûr kürk, mücevher eğer ve raht ile müzeyyen ata bindirüp mahsûs kendü için kurulan otağ-ı zîbâyâ nüzûl eyledi. Mukaddemâ müşâvere olundu ki Karantlık⁶⁶ (قرنتلق) tarafından ve Hirvat cânibinden Zirinoğlu vilâyetinden 'azîmet olunacak iken Kurs kıralı ricâ idüp "Zirinoğlu akrabâmızdur ve sa'âdetlü pâdişâhımızın hâlis kullarındandır. Eğer zehâyir eğer imdâd itmekte kusûr itmezler.", vilâyetlerin gâret itmemek için temennî itmekle "Uyvar Kal'ası'nı bir mikdâr küffâr muhâsara itdüler." deyü haber virmekle yarındası gün Ösek Köprüsi geçilmekle fermân olundu. İsmâ'il Paşa köprinin ortasında yapduğı köşke Kurs kıralın çıkarup 'asker-i İslâm'ın alayların seyr itdürdüler, köprinin öte [7a] tarafında Dardar⁶⁷ didükleri palankaya geçdüğü günün irtesi günü. **İrsâl-i Kıral Toklı (طوقلى) [Tököli] Be-Cânib-i Uyvar Mâh-ı mezbûrın yigirmi birinci günü⁶⁸ Toklı (طوقلى) [Tököli] kıralına serâser kaplu semmûr kürk giydürüp izin virdü ve sipariş eyledi ki Uyvar etrâfında ne kadar kal'a ve palanka feth ider ise kendi vilâyetine ilhâk eyleye ve Nemçe elçisini dahi Budin'e gönderdi. Serdâr ve 'asker-i İslâm dahi İstoni-Belgrad'a gitdiler ve Mohac üstine varduklarında haber geldi ki Uyvar'ı muhâsara iden küffârın bir mikdârın Kôr Hüseyin Paşa kırup bir mikdârı girü dönüp Yanova Kal'ası dibinden akan ırmağın öte tarafında tabur kurup karâr eyledi. **Vusûl-i Vezîr-i a'zam Be-İstoni-Belgrad ve Âmeden-i Murâd Giray Hân Bâ-Leşker-i Tatar Mâh-ı mezbûrın yigirmi yedinci günü⁶⁹ hân-ı 'âlî-şân ordû-yı hümâyûna vusûl buldı. İrtesi günü yevm-i ehad [7b] ve esed burcında vâki' olan kırân-ı ulvînin evvelki günidür. Hân hazretleri da'vet olunup erkân-ı devlet önine düşüp sadr-ı 'âlnin otağına götürdiler. Vezîr-i a'zam dahi istikbâl idüp sâyebân öninde olan suffe kenârında atınd[an] inüp vezîr-i a'zam önüne düşüp çerge içine girdüler ve ta'âm yinüp ne tarafa 'azîmet olacağını müşâvere idüp Beç'e karâr virildüğü şüyû' buldı ve pâdişâh-ı 'âlem-penâh hazretleri irsâl eyledüğü hil'at-i fâhire ve murassa' hanceri ve mücevher tırkeş ve raht-ile müzeyyen ata bindirüp ordusına gönderdi. **Teveccüh-i Vezîr-i a'zam Be-Cânib-i Yanık İrtesi günü İstoni-Belgrad'dan kalkup Yanık tarafına 'azîmet olundu.********

62 15 Mayıs 1683

63 24 Mayıs 1683

64 4 Haziran 1683

65 10 Haziran 1683

66 Karintiya bölgesi.

67 Darda Palankası

68 17 Haziran 1683

69 23 Haziran 1683

Mâh-ı Receb'ün altıncı günü⁷⁰ Raba Nehri kenârına varıldı ki Yanık Kal'ası'na üç sâ'atlik yerdür. Budin Muhâfızı İbrâhîm Paşa gelüp ordû-yı hümâyûna dâhil oldu. İrtesi günü 'umûmen 'asker-i [8a] İslâm ile Yanık altına varıldı. Varıldığı gün kal'a-i mezbûreden bir top dahi atılmayup lakin ırmağın öte tarafında olan küffârın taburında yeniçeri ağası ordusına birkaç pâre top atılıp dört beş âdem şehîd oldu ve küffârdan otuz kadar baş ve on dil gerek Tatar'dan gerek 'asker-i İslâm'dan tutup orduya getürdiler. Ol gice yeniçeri ağası tabur karşusına toplar dizüp yeniçeriler metris kazup girdüler. **Firâr-ı Küffâr Be-Cânib-i Beç** Vaktâ ki sabâh oldu, ırmağın öte tarafındaki küffâr taburların biragup firâr eylediler. 'Asker-i İslâm küffârın firâr eylediğın bilüp beş on bin kadar 'asker-i Tatar ırmağın öte tarafına geçüp firâr iden keferenin ardlarına düşüp birkaç bin kadarın kırıp ve bir mikdârın dahi esîr idüp bâkîsi Beç'e doğrı firâr idüp alınan esîrleri orduya [8b] getürüp fûrûht eylediler. Vezîr-i a'zam Yanık Kal'ası'nın mukâbilinde beş gün oturup kal'anın dibinde akan Raba Nehri ile Rabçe Nehri üzerlerine yedi kıt'a köprü yaptırırken. **İhrâk-ı Varoş-ı Yanık** Şehr-i mezbûrın sekizinci günü⁷¹ kal'a-i Yanık'ın varoşın 'asker-i İslâm ihrâk bi'n-nâr eyledi. Ba'de-hû Şam Vâlisi Hüseyin Paşa ve Eğri Mutasarrıfı Ali Paşa ve Hersek Mutasarrıfı Mustafa Paşa biraz âdem ile ta'yîn olunup Tata ve Papa ve Pespirim nâm kal'aların feth fermân olundu. Bu üç kal'a dahi vire idüp ve içlerinde iki yüz kadar müslimân esîrlerin kapudânlar vezîr-i a'zam huzûrına getürüp, vezîr-i a'zam dahi ol kal'aların içine iki beğ ile biraz 'asker-i İslâm ta'yîn buyurdılar. Kör Hüseyin Paşa'yı Uyvar tarafına ta'yîn olunan kıral-ı cedîde refik ve teshîr-i bilâd için hüsn-i tedbîre muvâfık ve ma'ân giden 'asker-i İslâm'a serdâr olmağa fermân [9a] buyurup ve Uyvar Mutasarrıfı Mehmed Paşa'yı ma'ân ta'yîn buyurup irsâl buyurdu. **Diğér Meşveret-i Erkân Berây-ı Cihet-i 'Azîmet** ve mâh-ı mezbûrın on birinci günü⁷² vezîr-i a'zam tuğların karşı tarafa geçürüp ve müşâvere olundu ki kangı tarafa 'azîmet ve teveccüh ideler. Budin Vâlisi İbrâhîm Paşa ve Tatar Hân hazretleri ve sâbıkâ Defterdâr Ahmed Paşa ve ba'zı ehl-i vukûf kimi bunı ma'kül gördi ki "Kapukulu ile sadr-ı 'âlî ve sâ'ir erbâb-ı muhâsara ile Yanık Kal'ası'n muhâsara ideler ki bu tarik ile Komaran dahi ele girer ve sâ'ir 'asker-i İslâm doyum ve kendüleri dinc ve atları gürenc olur, inşâallahû te'âlâ evvel bahar geldükde dinc 'askerle ne tarafa teveccüh olunur ise mansûr ve muzaffer olursuz." didükde vezîr-i mağrûr-ı mücessem ki tedbîr-i kemâl-i gurûrla cevâb virdü ki "Ben kıral-ı cedîd ile müşâvere itdüm. Anın sözi budur ki Nemçe çâsarı ehl [9b] ü 'iyâliyle firâr idüp beş altı konak içerüye Lince nâm kal'asına gidüp ancak baş kapudânı olan [Starhemberg] nâm kâfiri Beç içine koyup ve kifâyet mikdârı 'asker vaz' idüp gitmişdür. Gâfilen üzerine varılsa suhûlet ile Beç feth olundıkda Yanık ve Komaran kal'aları kabza-i teshîre girmek mukarrerdür." didükde ehl-i dîvân cümleten "Fermân efendimizindür." deyüp kalkdılar. Budin Vâlisi İbrâhîm Paşa'ya kürk giydürüp ve yanına Silistre Muhâfızı Vezîr Mustafâ Paşa'yı ve Burusa Mutasarrıfı Berber Ali Paşa ve Hersek Mutasarrıfı Mustafâ Paşa'yı ve Ankara Mutasarrıfı Niğdelü Ali Paşa'yı yigirmi bin kadar 'asker-i İslâm ile ta'yîn idüp "Yanık

70 1 Temmuz 1683

71 3 Temmuz 1683

72 6 Temmuz 1683

Kal'ası'nı muhâsara ve köprüleri muhâfaza idün." deyü fermân eyledi. Vezîr Kara Mehmed Paşa mukaddimetü'l-ceyş ve Tatar Hân hazretlerine ve sâ'ir gönüllü ve akıncı 'askere keferce vilâyetini yakup yıkup gâret eylemeğe izn virildi. Esnâ-yı râhda küffârın elli kadar palanka [10a] ve kal'a bender-i şehrlere gibi varoşları gâret olundu. Ündar (اوندار) ve Canbudak nâm palankaların her biri hısn-ı hasîne mu'âdil idi. Kabza-i teshire getirilüp vâfir yüz aklıkları eylediler. Eğer Tatar ve 'Osmânlı çok mâl ve esîr aldılar. Bu cânibden 'asker-i İslâm dahi kalkup **İhrâk-ı Varoş-ı Kal'a-i Beç** Vezîr-i a'zam 'asker-i İslâm ile Beç Kal'ası'na doğru teveccüh idüp mâh-ı Receb'ün on sekizinci günü⁷³ varup varoşın ihrâk bi'n-nâr eylediler ve mâh-ı mezbûrın on dokuzuncu günü⁷⁴ ki çehârşenbe günü idi, vezîr-i a'zam-ile cümle guzât ve sipâh kal'anın mukâbelesinde olan menzile nüzûl ve ol gün Rumili Beğlerbeğisi Küçük Hasan Paşa şerbet-i şehâdeti nûş eyledi ve irtesi metrîs fermân olundu ve ol gice gâziyân-ı ehl-i İslâm üç kol metrîs alup sağ tarafda Haleb Vâlisi Kara Mehmed Paşa ve Anadolu Vâlisi Zekeriyâ Paşa⁷⁵ ve zağarcıbaşı ve sol [10b] tarafda Defterdâr Ahmed Paşa ve Sivas ve Karaman beğlerbeğileri ve ortada vezîr-i a'zam ve ilerüde yeniçeri ocağı metrîse girdiler ve balyemez toplar gelüp yetişmemekle alay topları vaz' olunup dökmeğe mübâşeret olundu. Kal'a-i mezbûrenin bir tarafında nehr-i Tuna vâki' olmağla Tuna'nın öte cânibinde kâfirin otuz bin mikdârı piyâde ve süvârî ve tâburî olup nehr-i Tuna üzerinde olan köprüyi muhâfaza ve kal'aya imdâd yetiştirmek üzere karâr virmüşler iken, bu tarafda kal'adan bir müslimân esîr firâr idüp gelüp sâhib-i devlete öyle haber virdü ki "Nehr-i Tuna'dan biri üç ada olup her bir adada Tuna ırmaklarından birer köprüsi vardır, kal'anın dîvârî ile hendekine cârî olan ırmağı ayakdan mürûr u 'ubûr mümkündür ve kal'anın mukâbelesinde olan bir vâsi' cezîredür ki üzerinde 'azîm köşkler ve bağlar [11a] vardır. Ol zabt olunsa cevânib-i erba'sından muhâsara olunup taşradan kal'aya ve kal'adan taşraya ferd-i vâhid çıkarmamak mümkündür." demekle Şa'bân-ı şerîfün dördüncü günü⁷⁶ birkaç beğlerbeği ta'yîn ve nehr-i mezbûrın haddinde hisâra karîb adayı⁷⁷ zabt ve iki ada mâbeyninde olan köprüleri zabt ve biraz yeniçeri ve cebeci ve birkaç beğlerbeği adayı ve köprüyi zabt eylediler ve irtesi gün Bosna Muhâfızı Hızır Paşa'yı ve Hamid Sancağı Mutasarrıfı Hasan Paşa'yı ve Ma'nisa Mutasarrıfı Ahmed Paşa'yı ve Edirne Mutasarrıfı Emir Paşa'yı eyâletleri 'askeriyle ve Şam kulları ağaları ile ada tarafına geçüp kal'a dört tarafdan muhâsara olundu ve balyemez toplar ve humbaralar ile döğmeğe başladılar, lakin kal'a-i mezbûre bir mertebe metîn binâ olunmuş ki takrîri emr-i asîrdür ve hendeklerinin 'umkunda mühendisinin 'aklı kâsır ve mütehâyırdur. **Vefât-ı [11b] Hadîce Sultân Vâlide-i Sultân Mehmed Hân** Mâh-ı mezbûrın dokuzuncu günü⁷⁸ pâdişâh-ı rûy-i zemîn Sultân Mehmed Hân hazretlerinin vâlide-i muhteremeleri Hadîce Sultân hazretleri Edirne sarâyında

73 13 Temmuz 1683

74 14 Temmuz 1683

75 Bu isim, Osman Paşaoğlu Ahmed Paşa olmalıdır.

76 29 Temmuz 1683

77 Metinde "الطبة" şeklinde yazılmıştır.

78 3 Ağustos 1683

humma-i muharrikeden hastelenüp vefât itdi ve na‘ş-ı rahmet-i nakşı İslâmbol’a getirilüp Bağçekapusu kurbında binâ buyurdıkları Yeni Câmî‘ havlısında mahsûs binâ buyurdıkları türbe-i pür-nûrlarına defn olundu. Bundan akdem Uyvar tarafına ta‘yîn olunan kiral-ı cedîd ve Kör Hüseyin Paşa ve Özi Mutasarrıfı Mehemed Paşa Uyvar yakasından yürüyüp Leva ve Litra’yı⁷⁹ feth eyledükden sonra mâh-ı Şa‘bân’un on üçüncü günü⁸⁰ Macar’ın kadîmî tahtgâhı olan Bodçin⁸¹ nâm kal‘asını muhâsara idüp vâfir ceng [ü] cidâl olup alınmak mümkün olmayup, vâfir ‘asker ile bir kâfir imdâdlarına gelmekle muhâsarayı⁸² terk ve gelen küffâr-ile mukâbele olundu. Bu muhâberede bir Macar [12a] beği ve Kurs kiralının ser-kâtibi yaralanup mürd oldı ve kiral-ı cedîde tâbi‘ olan tâ‘ifenin ba‘zıları firâr idüp, Nemçe ‘askerine ser-fürû eylediler ve bir dahi mukâbeleye mecâl olmaduğı ecilden muhâsarayı külliyyet ile bıragup, bu haber vezîr-i a‘zama vardukda “Beç Kal‘ası’nın mukâbelesinde olan tabur üzerine varsun.” deyü fermân idüp anlar dahi kalkup gıtdüler. Tabura dört sâ‘atlik yer kaldukda Kurs kiralı konup ve Hüseyin Paşa ile müşâvere eylediler. Kiral didü ki “Tabur çokdur, câ‘iz ki dahi ‘asker ve yahûd top lâzım ola, ana göre tedârik idelüm.” didükde Hüseyin Paşa didü ki “Biz doğrudan kâfirin üzerine varmaz isek vezîr-i a‘zam bizi katl ider, ‘azâb ile ölmekden şehîd olmak evlâdur.” deyüp ve ağırlığın Kurs kiralı yanına bıragup Varat Sancağı Mutasarrıfı Mehemed Paşa ile üç bin kadar ‘asker ile ‘ucâleten kalkup gıtdi, vardukda taburı boş buldı. [12b] Meger birkaç gün yağmur yağmağla Tuna kenârı balçık olup Tuna kenârına iki sâ‘at bir küçük dağ var-imiş. Ol dağın eteğinde taburun kurmuş küffâr, Hüseyin Paşa’nın köpri başına geldiğün gördükde “Köpriyi ‘asker-i İslâm zabt ider.” deyü vehmlerinden kalkup Hüseyin Paşa’nın üzerine geldiler. Hüseyin Paşa dahi Uyvar’da küffârı dağıdup ve Leva ve Litra’yı almağla mağrûr olup bu kadar bî-hadd küffârı karşulayup ceng eyledi. Âhir kendi yaralanup firâr ve köpri başına geldi. Meger küffâr paşa gelmezden mukaddem köprüyi kesmişler imiş. Köprüyi kesik göricek kendüni Tuna’ya atdı, ‘asker dahi atlayup çok kimse helâk oldı. Varat Sancağı Mutasarrıfı Mehemed Paşa atlayup sebâhat ile beri tarafa geçdü, lakin yine küffâr kurşun uşurup şehîd eylediler. Bu vâki‘a Ramazân-ı şerîfün ibtidâsında⁸³ vâki‘ oldı ve bu tarafda ‘asker-i İslâm Beç Kal‘ası’nın cevânib-i erba’sını muhâsara idüp cenge [13a] mübâseret ve lağmlara mukayyed olundu. İşderunke (اشدرونكة) nâm kal‘a hâkimi za‘îf olan tarafların berkidüp ve cümleden ziyâde mürtefi‘ olan evleri toprak ile doldurup ve üzerlerine toplar çıkarup İslâm ordusun döğüp ve topların îsâl eylemek kaydında oldılar. Bu kerre ‘asker-i İslâm toplar ile döğdükleri taraf kâr itmedüklerin göricek Varadin Kapusu ile Bereked Kapusu tarafına iki lağm atup biraz gedik açılmağla ‘asker-i İslâm yürüyüp hendekler üzerine çıkup zabt eylediler, lakin kal‘a kapudânı mukaddemâ hendek altına firun ta‘bîr olunur bir lağm hazırlayup hemân ehl-i İslâm ol tarafa yürüyüp zabt eyledükleri gibi ol lağma ateş virüp hayli ‘asker-i İslâm şehîd oldılar ve ba‘zılar

79 Nitra. Metinde “نتره” şeklinde yazılmıştır.

80 7 Ağustos 1683

81 Pojon/Pozsony

82 Metinde “محاصرة” şeklinde yazılmıştır.

83 24 Ağustos 1683

ol hendekden geçer bir kapudan taşraya çıkup ceng-i ‘azîm ile ‘asker-i müslimîni girüye sürüp zabt eyledükleri yeri [13b] yine kefere zabt eylediler. Mâh-ı mezbûrın on sekizinci gicesinde⁸⁴ guzât-ı müslimîn bir mertebe hücum ve yürüyüş eylediler ki yaklaşmak mümkün olmayan taraflarına şöyle sarıldular ki sabâhdan ahşama dek ‘azîm ceng olup ‘âkıbet hendek üzerine çıkup ve bir tabya alup zabt eylediler. Bundan sonra kefere tarafından bir lağma ateş virilüp bin mikdâr âdemi hevâya uçurdu. Bundan sonra küffâr yürüyüş idüp ‘asker-i İslâm’ın aldığı yeri yine aldular. Bu iki ma‘reke de çok kimse şehîd oldu ve çoğu yaralandı ve kefereden iki bin kadar kâfir helâk olup bin kadar mecrûh oldular ve savaş üzerinde olan zâbitler ve müdebbirler ve sâhib-i fenn çok kimseler helâk oldular ve ser-‘asker olan baş kapudân dahi mecrûh oldu ve ‘asker-i İslâm hücum idüp kefere üzre gâlib ve tabyayı⁸⁵ def‘a-i sâlisede [14a] yine zabt itdüler ve ‘asker-i İslâm’ın celâdetlerine tâb ü tâkat getiremeyüp kemâl-i iztrâblarından kırkala mahzar gönderüp “Eğer bize imdâd gösterilmez ise kal‘a-i Beç elden gideceği mukarrerdür.” deyü ‘arz ü i‘lâm eylediler. Mâh-ı mezbûrın yigirmi sekizinci günü⁸⁶ Erdel kırıl[1] orduya gelüp ve serdâr ile buluşup üç günden sonra Yanık tarafında olan cisr muhâfazasına irsâl olundu. Hakkâ ki sadakât ü istikâmet üzre dîn ü devlete hizmet eyledi. Eğer vezîr-i a‘zam eğer serdâr niyyet-i hâlise ile ihyâ-yı dîn ve teneffüz-i şer‘-i mübîn ve mâni‘-i dâfi‘-i muhâlifin olmak gerekdür. Garazı mücerred sadece cihângîrlük ve kişver-güşâlık olmayup takviye-i dîn-i mübîne ihtimâm eyleye ve kimseye hayf ve zulm itmeye ve ‘askerin kendüye hevâdâr olup baş ü cânla hizmetlerin gördükde muhabbet idüp, muhabbete lâzım olan hasâ‘il ki envâ-i ihân ü keremdür. Anlardan dirîğ itmeye ki [14b] anlar dahi mağlûb-ı lütf u kerem olup yolunda baş ü cân ile sa‘y ideler. Ol sâhib-i devletin bu makûle umûr-ı mu‘azzama-i şehriyârîde zâhiren “ve şâvirhum fi‘l-emr”⁸⁷ fermânına imtisâl idüp ukalânın rey ü hüsn-i tedbîri ile ‘amel ide idi, işleri âsân olurdu. Lakin emr-i hafîrda ne kimse ile müşâvere ve ne tedbîr olundu ve ne ibâdet yüzünden tazarru‘ ve niyâz olundu. Belki zûr-bâzûlarına mağrûr ve gâret-i sîm ü zer sevdâsıyla dâmen-i tama‘a teşebbüs idüp encâmında semeresine nâ‘il ve ‘âkıbet seri teninden cüdâ olmağla fâ‘il oldu, *aleyhi mâ yüstehak*. Çünkü bir vezîr, ulemâ ve vüzerâ ve sâ‘ir erbâb-ı düvel bâ-husûs sefer görmüş umûr-dîde ocak ihtiyârlarıyla müşâvere itmeyüp kendü ‘aklıncâ hareket ide, anın fâ‘idesi beytû‘l-mâl-i müslimîni dağıdıp tahliye-i hazâ‘in belki pâdişâh-ı ‘âlem hazretlerine dahi zarar-ı küllî [15a] olup ‘âkıbet tahtından nüzûl ve hurûca bâdî ve bâ‘is olur. Bu kâ‘idelerin pek ehemmi kavle ri‘âyet idüp ‘ulûfelerin vakt-i zemânıyla virüp bir vechle zarûret çekdirmemektür. Bu vezîr ise evvelâ Ösek Köprüsi’nde pâdişâh-ı ‘âlem-penâh kullarının müstehak oldukları iki kıst mevâciblerin virüp birini virmedü ki metrîsde şehîd olanların ‘ulûfeleri kendüne kala. Sâniyen ‘asâkir-i İslâm gerek Tatar gerek gönüllü ‘askere izn virdü ki kefere vilâyetlerin gârete ki esnâ-yı tarîkde çok ganâyim alup gelüp ordu-yı hümâyûnda fûrûht idüp cümlesinin penc yeki taraf-ı mîrîye seksan bin guruh hâsıl oldu. Birkaç günden

84 12 Ağustos 1683

85 Metinde “تأبیه” şeklinde yazılmıştır.

86 22 Ağustos 1683

87 “İş hakkında onlara danış”, Âl-i İmrân: 159.

sonra Kazaklar “Ordu-yı hümâyûnda durmak münâsib değildir.” deyü cümle erkek esîrleri cem‘ idüp otağ önünde boyunları urdular. Bu esnâda ordu-yı hümâyûnda kaht vâki‘ olup bir kîle bulgur bir altuna ve bir kîl[e] dakîk [15b] beş guruşa olup ve nân-ı azîz yigirmi dirhem bir pâraya ve bir kimsenin çadırında zehâyir cinsinden dâne-i hardal yok ve âb ü ‘alefden davarlarının kaddî gûtâh ve kîseleri fülûs-ı ahmerden hâlî olup ekserinin davarları helâk ve ordu-yı hümâyûn lâşelerden memlû olmağın hev[â] ‘ufûnet⁸⁸ kesb idüp ve muhkem yağmurlar yağmağla balçıklar olup nice bin âdem helâk oldu. Ser-‘askerin sû-i tedbîrinden biri dahi budur ki kal‘a-i mezbüre karîb olup gâret olunan kariyyelerin çayırıları telef ve ba‘zı ihrâk bi’n-nâr itdürmekle hayvanâta otlak bulunmayup develeri ve top çeken camusları ve bârgîrleri otlağa orduya on beş sâ‘atlık yere götürüp ve orduda kalan hayvanâta dahi sekiz on sâ‘atlık yerden otlak gelmek ‘usret üzre olmağla çoğı helâk oldu. [16a] ‘Asker-i İslâm bu hâlde ve bu muzâyakada vakt-i muhâsarada taraf-ı düşmandan elçi gelse kânûn-ı kadîm budur ki ‘askeri bir tarz seyr itdürürler ki bî-ihityâr muhabbet ve salâbetlerinden kalbine havf ü hatar müstevlî olup girü vardukda naklinden anlara dahi ru‘b ü hirâs ilkâ ide. Bu serdâr-ı gec-re’y İslâmbol’dan gelen elçiyi⁸⁹ Budin’dan getürdüp ‘askerin züyûnluğun ve zahîrenin killetin gösterüp kiralına gönderdi ve ‘itâb itdi ki “Sen İslâmbol’da iken didün ki bizim kiralımız Raba suyundan su içürmez, hâlâ bir Raba ve Yanık’ı girüye bıragup kiralının tahtgâhı Beç’i muhâsara eyledük ve inşâallahü te‘âlâ karîben feth iderüz. Niçün bizi men‘e kâdir olmadı, varamadı? Kiralına böylece söyle.” deyü sipâriş eyledi. Ol dahi vardukda vezîr-i mağrûrın sözüni ve ‘askerin züyûnluğunu söyledi. [16b] Kiral dahi yüz elli bin yarar ve müsellah ‘asker-i küffâr tedârik itmiş-idi. Bu tarafda ‘asker-i İslâm kal‘a-i Beç’in cevânib-i erba’sından leyl ü nehâr ceng ü cidâl ve harb ü kîtâlden hâlî olmadılar. Pes, dilâverlik iden merdâna dirlikler ve terakkiler virilecek iken yeniçerilere ve sâ’ir kapukullarına mu‘tâd-ı kadîm-i ‘Osmânî üzre olan zahîre ve levâzım-ı sâ’ire ve ‘ulûfelerin virmedi. Vücûh-ı ‘asker dahi kendünden döndü, feth ü teshîr mukadder olmamağla ‘askerin ‘ukdesi küşâd bulmadı ve ol esnâda câ-be-câ mühiş haberler gelmeğe başladı idi. Amma vezîr-i mağrûr u bî-‘akl bir mertebe gurûr ve gaflet itmişdür ki bir vechle tutılan dilleri huzûrına getürüp tecessüs itmedi. Tatar Hân hazretleri tutup getürdüğü dillerin takrîrleri üzre mübâlağa ile “‘Asker-i küffâr çokdur ve Hırvat ve Zirinoğlı ve kendi ‘askeri cümle Nemçe’dür, ‘umûm [17a] üzre üç güne dek üzerinize gelmeleri mukarrerdür ve elbette kal‘aya girerler ve ordu-yı hümâyûnı basarlar.” deyü söylediler, asla mühimm itmeyüp ancak tutılan dilleri otak önünde boyunların urmak mu‘tâd eyledi ki ‘askere duyulmaya, tâ ki hân hazretleri kiralın üç casusun çâsâr mektûbları ile tutup saçların tıraş idüp dervîş üslûbunda vezîr-i a‘zama gönderdi ve ol gün Mısırlı kulından dahi bir dil tutulup anın dahi mektûbları var idi. Cümle tercüme olunup “Sen ki kal‘a muhâfazasında kapudânsın, kal‘anın muhâfazasında kemâl-i ihtimâm üzre olasın. Beş güne dek imdâdına Leh kiralı gönderilür, varır sizi düşman elinden halâs ider. Bir dürlü elimde olmayup metânet idesüz.” deyü bu mektûbları vezîr-i a‘zam gördükde Yanık

88 Metin içerisinde “الفونت” şeklinde yazılan kelime kenarda düzeltilerek “عفونت” şeklinde imla edilmiştir.

89 Metinde “الجي” şeklinde yazılmıştır.

muhâsarasında olan Budin Vâlisi İbrâhîm Paşa'ya âdem gönderüp "Eyâlet 'askeriyle 'acele üzre [17b] bu tarafa gelesüz." deyü fermân eyledi. Ol dahi kalkup Ramazân-ı şerîfün on sekizinci günü⁹⁰ orduya mülâkî oldı ve serdâr-ı ekrem dahi nısfü'l-leylde metrisden çıkup orduya geldi. Diyârbekr Vâlisi Kara Mehemed Paşa bir mikdâr 'asker ile mukâbeleye gönderildi. Mehemed Paşa gördi ki gelen küffâr-ı hâk-sârın kesreti cihetiyle bir vechle mukâbil ve sedd-i râh olmağa imkân yok, gelüp haber virdü. Vezîr-i a'zam dahi İbrâhîm Paşa'yı ve Yeniçeri Ağası Mustafâ Paşa'yı ve Kara Mehemed Paşa'yı ve sâ'ir ehl-i vukûfi cem' idüp müşâvere eyledükde "Bu gelen kefereye karşı varmak nice mümkün?" didükde İbrâhîm Paşa cevâb eyledi ki "Efendim a'lemdür, lakin ma'külü budur ki yeniçeriyi⁹¹ metrisden çıkarup ve ordudan hâric keferenin geleceği tarafa 'umûm-ı 'askere bir hendek kesdirüp balyemez topları ve alay topları ve humbaralar vaz' oluna ve cümle yeniçeri ve tûfengciler dahi metrise konulup [18a] ve atlı dahi kollu koluyla hâzır ve müheyyâ duralar. 'Asker-i küffâr bir tüfenk atımı yere geldükde bir yaylım toplara âteş virildükden sonra bir yaylım dahi tüfenk atılıp ba'de-hû atlı mütevekkilen alallah birden hücum ideler. Amîzdür ki imdâd-ı Rabb-i Mecîd ile mansûr ü muzaffer olavuz. Yeniçeri ağası ve sâ'ir bu tedbiri münâsib görüp istihsân itdüler. Vezîr-i gec-tebîrin cevâb-ı nâ-savâbı bu oldı ki "Biz bu kadar zemân kal'ayı⁹² muhâsara idüp fethi karîb olmuş-iken yeniçeriyi metrisden çıkarup iş temâm olduktan sonra yine metrise gireceklerine siz kefil olur musuz?" didükde "Sultânım bu ağır düşmanı üzerimizden kaldırıp def' itdükden sonra kula istimâlet ve 'ulûfeleri ihsân olunsa bu kadar zahmet ki bu kal'anın üzerine çekildi. Amîzdür ki bıragup gitmeyeler ve kal'anın içinde olan keferi kıral imdâdından [18b] me'yûs olduktan sonra inşâallahû te'âlâ kal'ayı kendüleri teslîm iderler.". Tekrâr vezîr-i gec-tebîr cevâb virdü ki "Kula kefil olmayınca metrisden çıkarmam." didükde huzzâr-ı meclis cevâb virdüler ki "Biz emr-i kuluz, ne emr iderseniz öyle hareket iderüz." deyü cem'iyet-i müşâvere dağıldı ve ol gice 'asker-i İslâm'a tenbîh idüp irtesi gün güc yırağın görüp yüz elli kadar darbzen vaz' ve "Küffâr üç yerden yürütmek üzredür." deyü haber olundu. Vezîr-i a'zam dahi 'asker-i İslâm'ı üç kol eyledi. Bir kolda Diyârbekr Vâlisi Kara Mehemed Paşa'yı ve Haleb Vâlisi Ebûbekr Paşa'yı ve birkaç ümerâ ile ve bir kolda Budin Muhâfızı İbrâhîm Paşa'yı ve 'umûmen serhadd 'askeri ve yedi sekiz beğlerbeği ile ta'yîn olundu ve orta kolda vezîr-i a'zam ve sipâh ve silahdâr ve bölük-i erba' ve Yeniçeri Ağası Mustafâ Paşa bütün ocağla ve sâ'ir [19a] ne kadar 'asâkir-i İslâm var ise bu minvâl üzere tertîb olundu. Amma çe-süd 'askerimizin ekseri metrisde ve Yanık muhâsarasında ve Kurs kâfiri ile Uyvar tarafında ve kimi zahîre ve otlakda ve kimi çadırlarda yaralı ve haste yatur iken ordu-yı hümâyûn mukâbilinde ormanlık dağa girüp gice anda karâr ve irtesi yevmü'l-ehâd ve muhâsaranın altmışıncı günü idi. 'Asker-i küffâr ser-âpâ âhen-pûş dinc atlı ve piyâde alayların bağlamışlar, üç bölük âheste çekilüp gelürler ve melâ'in-i hâsirîn gördüler ki 'asker-i İslâm şey-i kalîl, hemân 'umûmen hücum idüp ârâm mümkün değil ve ahşam dahi karîb olmuş-idi, ordunun dahi cevânib-i erba'sını

90 10 Eylül 1683

91 Metinde "بيکچری" şeklinde yazılmıştır.

92 Metinde "قلعة" şeklinde yazılmıştır.

almuş, vezîr-i a‘zam sancağ-ı şerîfî alup mahall-i ma‘rekeden ordu-yı hümâyûna doğru ‘azîmet eyledi, hemân ki vezîr-i a‘zam otağına dâhil oldu. [19b] Der-‘akab Leh kıralı ardınca yürüyüp orduyu zabt eyledükde vezîr-i a‘zam sancağ-ı şerîfî alup ve ordudan kat‘-ı alakâ idüp gitdi. Metrîs halkı bu hâli görüp iki sâ‘atden sonra kethüdâ beğ yeniçeri tâ‘ifesi ve sâ‘ir ümmet-i Muhammed’i metrîsden çıkarup ve hâzır olan dokuz lağmın üçüne barut dahi konulmuş idi, terk idüp Süleymân sahrâsına doğru gidüp sâ‘ir ‘askere mülâkî oldılar. Ol leyl-i pür-veyilde sahrâya tepede kalanlar gibi hayrân olup ne durmağa imkân ve ne öteye gitmeğe dermân var. Beç‘den Yanık Kal‘ası’na yigirmi beş sâ‘atlik yoldur. Bir gün bir gicede hezâr mihnet ile varıldı. Raba ile Rabçe suyunun köprüleri muhâfazasında olan ‘askere mülâkî olduklarında güyâ yeniden dünyâya gelmiş gibi oldılar. **Ez-în Cânib** Küffâr-ı hâk-sâr ordu-yı hümâyûna yürüyüp kabz eylediler, lakin gice olmağla el urmadılar [20a] ve ganâyime yapışmadılar ancak bütün gece beklediler ki “‘Asker-i İslâm şebhûn itmesünler.” deyü sabâh oldukda gördüler ki,

Mısrâ‘ Ne geldiği kapu bellü ne gittiği memer peydâ

fehvasınca ‘asker-i İslâm’dan meydân hâli, küffâr çadırlara yürüdüler. Ol gün bir musîbet oldu ki bir vakitte olmamışdır. Cümle sebab-i musîbet ol vezîr-i hâ‘in-i dîn ve mağrûr-ı hod-bînin tama‘ u hırsı olmuşdur. **Ez-în Cânib** Nemçe kıralı topları ve cebehâne ve sâ‘ir eşyâyı zabt ü kabz eyledi ve Leh kıralı vezîr-i a‘zam otağını zabt ve sâ‘ir ümerâ-i Nasârâ her biri bir vezîrin otağını zabt idüp çadırlarda yaralı ve haste olanların şehîd ve zindelerin esîr eylediler ve on beş sâ‘atlik yerlerde otlaklarda olan devâbb ve bu kadar bin deve ve bârgîrler ve ma‘ân bulunan müslimânları serdâr-ı bed-kâr küffâr-ı nâr-karâra ganâyim eyledi. Bu zikr olunan devâbb ordu-yı hümâyûna [20b] karîb yerde bulunaydı bu kadar cebehâne ve ağırlık küffâra kalmaz idi. Sâbıkâ merhûm sultân Süleymân Hân aleyhi’r-rahmeti ve ‘l-gufrân Beç Kal‘ası’nın muhâsarasında fâriğ olup Yanık Kal‘a kurbında Raba suyu köprüsini geçdükdün sonra konup ol menzilde yeniçeri ağası ma‘rifetiyle yeniçerinin ‘ulûfesin virdükden sonra biner akçe her nefere bahşîş virildü ve silahdâr ve ehl-i timâra terakkîler virilüp me‘müllerinden ezyed her birine ri‘âyet olunup ‘askerî tâ‘ifesi birbirine merbût evvelkinden ziyâde mazbût oldu. Bu vezîr-i gaddâr Yanık altına gelüp üç gün ikâmet eyledükden sonra Budin Vâlisi İbrâhîm Paşa’yı huzûrına getirüp “‘Sen masaff gününde cümle ‘askerden evvel biragup inhizâma sebep oldun.” deyü ‘itâb eyledükde, ol dahi cevâb virdi ki “‘Siz erkân-ı devletin ve ‘ayân-ı saltanatın [21a] re’y ü tedbîrlerin kabûl itmeyüp hevâ-yı nefsinize tâbi oldınız. Netîcesi bu makûle kesb-i fezâhata mü‘eddî oldu ve ol gurûr ve enâniyyetin semeresi bu güne inhizâm sûretiyle zuhûr buldı.”

Beyt

‘Aklına mağrûr olup Hakk’a tevekkül itmedin

Turfetü’l-ayn içre bir ‘aks oldu re’y-i bâtuln

deyü cevâb virdükde ol vezîr-i bî-günâh ve ihtiyârı katl idüp şühedâ zümresine ilhâk eyledi ve Budin’i Diyârbekr Vâlisi Kara Mehemed Paşa’ya virdü, güyâ anı katl itmekle kendü kabâhatleri setr oldu. Sâbıkâ Papa ve Pes[pi]rim kal‘alarının kapudânları kendüler gelüp inkiyâd

itmüşler idi. Vezîr-i gec-tedbîr dahi kal‘aların yine kendülerine virtüp Şemtuna Hâkimi Mustafâ Beğ ile Seksad Beği Ali Beğ’i ikişer yüz âdemle ma‘ân ta‘yîn eylemiş idi. ‘Askere inhizâm vâkî‘ oldukda kal‘a-i mezkûr kapudânları beğleri kovup kal‘aların yine zabt eylediler. Beğler dahi Budin altına geldükde “Siz [21b] kal‘aları niçün bıragup geldiniz?” deyü ikisini dahi katl eyledi. İkinci günü sabâh namâzı vaktinde Yanık’da miyân-ı ‘askerde bir sadâ peydâ oldı ki “Küffâr ‘askeri geldi, basdı.” deyü bir alay gözleri korkmuş ‘asker arasınd[a] galebe olup vezîr-i gaddâr sekbânları gönderüp “İlerü giden ‘asâkirin mâlı sizin, başları benim.” didükde fi’l-hâl eğer yeniçeri ve eğer gayrı ordu-yı hümâyûndan giden beş yüz kadar müslimânı katl itdürdüp yanlarında bulunan mâllarını gâret itdürdü. Vezîr-i bî-dînin ‘adem-i İslâm’ı bundan dahi ma‘lûm olur. Ba‘de-hû Yanık’dan kalkup Tata Kal‘ası’na vardukda dîvârların lağm idüp hevâya atdırup harâb [ü] yebâb eyledi. Andan kalkup mâh-ı Ramazân’un yigirmi sekizinci günü⁹³ hezâr meşakkatle Budin’e varıldı. Vezîr-i mağrûr keyfiyyet-i inhizâm ve Budin’e vusûllerin hüsn-i ta‘bîr ile südde-i sidre-makâma ‘arz [22a] ü i‘lâm eyledi. Pâdişâh-ı ‘âlî-mikdâr dahi silahdâr ağa ile kılıc ve hil‘at-ı fâhire ile hatt-ı hümâyûn irsâl buyurdular ki “Hâtırın hoş tut, bozmak ve bozulmak Allahü zü’l-celâlin yed-i kudretindedür ve inşâallahü’r-rahmân bir seferde dahi Resûl-i Ekrem’i hürmetine bu dîn-i mübîne ihsân ider. Hemân serhadd-i mansûrelere takayyüd idesüz. Bâb-ı muhâfazada ikdâm idüp tekâsülden ihtirâz idesün ve ne vâkî‘ olur ise huzûr-ı hümâyûnıma i‘lâm idesün.” deyü hatt-ı hümâyûn vusûlünde dîvân idüp Tatar hân olan Murâd Giray ibn Mübârek Giray Sultân’a haber gönderüp “Şevketlü pâdişâhımız silahdâr ağa ile cenâbımıza kılıc kaftan gönderdiler, buyurasuz.” deyü âdem vardukda hân hazretleri cevâb buyurdular ki “Biz bu seferde ne yüz aklığı eyledük ki kılıc kaftana müstehak olavuz, biz libâs-ı mâtemi giydük.” deyüp gitmedi, tekrâr âdem gönderüp “Cenâbınız ile müşâvere olunacak umûr vardır.” deyü otağına [22b] da‘vet eyledi, kendüye sû-i kasdı olduğın haberdâr olmağla biraz Tatar ile binüp Yanbolı tarafına âzim oldı. Ba‘de-hû anda mevcûd bulunan Hâcı Giray Sultân ibn Kırım Giray Sultân’a hânlık hil‘atin giy[d]ürüp pâdişâha telhîs eyledi. Ol esnâda haber geldi ki küffâr Komaran altına gelüp Uyvar tarafında Tuna üzerinde olan köprilerden mürûr itmek üzredür. Bu taraftan Uyvar muhâfazasında olanlara ‘acele üzre bir mikdâr ‘asker ve zahîre ve mühimmât-ı sâ’ire gönderildi ve Estergon karşusunda olan Ciğerdelen Palankası nâm muhâfazasında olan Erzurum beğlerbeğisi ‘askeriyle ta‘yîn olunup, amma küffârdan müte‘addid diller tutlup haber virdüler ki tahkîk be-tahkîk “‘Asker-i küffâr Komar[an] Köprüsi’nden mürûr idüp Uyvar ve Ciğerdelen muhâfazasında olan ‘asker-i İslâm’ı basmak üzre karâr virdüler.” dimekle bu tarafda serdâr [23a] Sivas Beğlerbeğisi Hızır Paşa’yı ve Karaman Beğlerbeğisi Şişman Mehemed Paşa’yı ve sâ’ir beğlerbeğiden ve ‘asâkirden on beş bin mikdârı âdemle kılâ’-ı mezkûre muhâfazasına ta‘yîn ve Kara Mehemed Paşa’yı⁹⁴ serdâr nasb idüp gönderdi. Zikr olunan ‘asâkir-i İslâm varup Estergon’a vâsıl olduğı sâ’at sabah vakti idi. Leh kıralı kendü ‘askeriyle ayrılıp köprüyü zabt eyledi ve anda olan ‘askeri

93 20 Eylül 1683

94 Metinde “پانشاء” şeklinde yazılmıştır.

basamak üzere iken bu taraftan Kara Mehmed Paşa'ya haber oldukda fi'l-hâl köprüden 'ubûr idüp kendü ile me'mûr olan 'asker-i İslâm ile alaylar bağlayup cenge hâzır oldu. Leh 'askeri dahi üzerlerine hücum eylediler. 'Asker-i İslâm dahi bir uğurdan tekbîr idüp küffâr üzerine yürüdiler ve bi-lutfihi te'âlâ 'asker-i küffâr münhezim oldu ve ol kadar ceng oldu ki küffâr-ı hâk-sâr ordularına varınca kılıc yediler, on bin [23b] kadar kâfiri hâk-i helâka düşürdiler ve bu kadar bayraklar ve tabl ü tavır⁹⁵ alındı ki ta'biri kâbil değil. Hakk Subhânehû ve te'âlâ ümmet-i Muhammed'e bu kadar lütf u kerem itmiş-iken bundan böyle 'umûmen tabur Estergon altında olan 'asker-i İslâm üzerine yürüyüp ve bizim 'askerimiz evvel mansûr olduklarına mağrûr olup bu kadar kalîl 'asker ile iki yüz binden mütecâviz 'asker-i küffâr üzerine varmak ve mukâbelesinde alay bağlamak münâsib değil iken ve Ciğerdelen Palankası'n yakup ve köprüden mürûr elzem iken itmediler. Kara Mehmed Paşa'nın sû-i tedbiriyle köprüyi kesüp alaylar bağlayup mukâbeleye şürû' eylediler. Bir ân mukâbil ve karşı ârâm eylemek mümkün olmayup Tuna Köprüsü'ne vardukda köprü kesik olmağla ekser-i cünûd-ı muvahhidîn nehr-i Tuna'ya gark ve kimi şimşîr-i kîn ile şehîd olup Bosna ve Karaman vâlisi ve ümerâdan kimi şehîd ve kimi gark oldılar. Ancak Silistre [24a] Vâlisi Mustafâ Paşa ve Sivas Vâlisi Halil Paşa Leh kıralına esîr oldılar ve Ciğerdelen Palankası'n yakup ve yıkup içinde bulunan müslimânların kimini esîr ve kimini şehîd eylediler. Ba'de-hû Estergon muhâfazasında olan Haleb Vâlisi Ebûbekr Paşa'yı ve Tire Beğlerbeğisi Arslan Paşa'yı ve ocak ağalarından zağarcı ve saksoncibaşığı⁹⁶ bir mikdâr 'asker ile Estergon muhâfazasına ta'yîn eyledi ve vezîr-i a'zam dahi Belgrad meşânesine 'azîmet eyledi. Ol tarafta küffâr-ı nâr-karâr Ciğerdelen Palankası'ndan sonra nehr-i Tuna üzerine bir cisr-i kaviyy kurup Estergon Kal'ası'n muhâsara idüp üç gün üç gece ceng idüp içinde olan ümmet-i Muhammed emân ile çıkup ehl ü 'ıyâllerin halâs eylediler. Hîn-i hurûcda kefer kal'a kapusunda durup taşra çıkkanı 'add idüp merdân-ı hisâr ve kâdî ve imâm ve hatîb ve muhâfazaya [24b] gelen paşalar ve tevâbi'leri ve yeniçeriler ve sâ'ir 'umûmen kal'ada olanlar dokuz yüz âdem çıkup kal'ayı teslîm eylediler. Budin Vâlisi Kara Mehmed Paşa vâki' hâli serdâra i'lâm idüp ol mahalde ordu-yı hümâyûn Ösek Köprüsü kurbında idiler, 'arz geldükde derhâl Mehmed Paşa'ya fermân gönderdi ki "Ebûbekr Paşa'yı ve Arslan Paşa'yı katl idüp başların bu cânibe gönderesün ve zağarcıbaşı ile saksoncibaşığı gemiye koyup Belgrad'a irsâl idesün." deyü fermân vusûlünde Kara Mehmed Paşa dahi mezkûrları katl ve mezkûrları Belgrad'a gönderdi. Ba'de-hû bir ocak çavuşıyla fermân gönderdi ki "Ocak ağaların nerede bilürsin, döndürüp Budin'de kethüdâ beğ'e teslîm idüp kal'a-bend eylesünler.". Cankurtaran Palankası'nda çavuş musâdefe idüp ber-müceb-i fermân girüye döndürüp Budin'de kul kethüdâsına [25a] teslîm eyledi. 'Akabınca katlleri için fermân gönderüp anda şehîd eylediler ve ol tarafta düşman-ı dîn Estergon Kal'ası'n zabt idüp içine sekiz bin mikdârı Nemçe 'askeri koyup ve sâ'ir piyâde 'askerin Yanık ve Bo[d]çin ve Leva ve Litra kal'alarına kışlak virdü. Atlu 'askerine Beç'den içerü olan vilâyetlerinde kışlak vîrüp kendü Beç Kal'ası'nda

95 Sözcük, yazmanın Fransızca tercümesinde "atlar" anlamına gelen "chevaux" olarak kaydedilmiştir.

96 Metinde "سكسونجي باشی" şeklinde yazılmıştır.

karâr virdü ve kal'asının ta'mîrine mübâşeret eyledi ve Leh kiralı mel'ûn Toklı (طوقلى) [Tököli] vilâyetinden Kaşa Kal'ası'nın etrâfında olan kurâ ve palankalarda kışlamağa karâr virüp gitdi ve Kurs ki yeni kiral nasb eylediler idi, Kaşa'dan çıkup ehl ü 'ıyâliyle Eğri Kal'ası'na varup sığındı ve bu cânibden pâdişâh-ı dîn-i İslâm Belgrad'dan hareket buyurup Filibe'de birkaç gün ârâmdan sonra makarr-ı sa'âdetleri olan Edirne'ye teşrif buyurup anda kışladılar ve Edirne etrâfında kar ve yağmur [25b] mübâlağa ile yağmağla nehr-i Tunca ve Meriç tuğyân idüp seyl-i 'azîm zuhûr idüp Edirne'de üç bin kadar hâne helâk oldu. Vezîr-i a'zam dahi Ösek Köprüsi'nden kalkup Belgrad meştâsına geldükden sonra vezîr-i müşârün-ileyhin gurûr ve sû-i tedbîrinden vâki' olan mesâ'ib birbirin te'âkub idüp ehl-i vukûf olanlar şevketlü pâdişâha gereği gibi takrîr ve hân-ı sâbık Murâd Giray Yanbolı'ya geldükde nakîr [ü] kıtmîr seferde vâki' olan ahvâli 'arz ü i'lâm eyledüğü gibi erbâb-ı devlet ve havâss-ı saltanatdan sıdk-ı makâl ve sadâkat-i hâl olanlar alâ-mâ-hüve'l-vâki' pâdişâh-ı 'âlem-penâha 'arz ü i'lâm ve sıhhat üzre nakl ü ifhâm eylemeğe ittîfâk ve ittîhâd idüp huzûr-ı hümâyûna cem' ve bast-ı kelâm eylediler ki vezîr-i bî-tedbîr bu sene-i mübârekeke bu dîn ü devlete ve 'arz-ı saltanata eyledüğü ihânet bin düşman cem' olsa [26a] eylemeğe kâdir değıldür. Evvelâ Beç muhâsarasında olan ahvâl-i harb ü kıtâlde 'asâkir-i İslâm'ın mansûr ü muzaffer olmaları mukarrer ve küffâr-ı nâr-karârın makhûr ve müdemmer olmaları müyesser olurken kemâl-i ihmâl ü kusûr ve tama' u gurûr ile 'asker-i İslâm'ı keferine üzerine bir hatve yürütmeyüp merhûm İbrâhîm Paşa yürütmeğe ikdâm itdükce vezîr-i mağrûr dahi "Zemânî değıldür." deyü cevâb-ı nâ-savâb virür imiş. Âhir bu inhizâm vâki' oldı ve bunca hazâ'in-i mühimmât-ı mîrî ve sâ'ir alât ve 'asâkir-i İslâm'ın hargâh ve tavırlarını küffâr-ı hâk-sâra gâret itdürdükden sonra sugûr-ı İslâmiyye'den Estergon ve Ciğerdelen gibi kal'aları küffâr-ı bed-girdâra aldırımışdur, vâki' olan hasâretler kütüb-i tevârîhde yazılmamışdur. Bu husûsle mizâc-ı devlet-i 'Osmâniyye muhtell ve bünyân-ı memleket-i İslâmiyye mu'tell olup Rumili'nde ve Anadolu'da [26b] envâ' şenâyi' olmaktadır ve bu noksânın hayrı sabr-ile olmaz. Şöyle ki imhâl olursa beher hâl mefâsid-i 'azîmeye mü'eddî olmak mukarrerdür. Pâdişâh-ı cem-câha 'arz ü i'lâm bâb-ı fazl ile bilâ-noksan ve kusûr-ı ifhâm eyledüklerinde sâ'ire-i gazab-ı pâdişâhî müşta'il olup bin doksan dört senesinin yigirmi altıncı günü yevm-i erba'a idi, Merzifonî Mustafâ Paşa'yı 'azl idüp hatem-i vezâret-i 'uzmâ ile mühr-i vekâlet-i kübrâ kâ'im-makâm olan Kara İbrâhîm Paşa hazretlerine ihsân olundu ve mukaddemâ vezâret ile yeniçeri ağası olan Mustafâ Paşa serlik hizmetine ta'yîn olundu. Sekbânbaşılıktan ma'zûl Zülfikâr Ağa'ya yeniçeri ağalığı ihsân olundu ve yeniçeri ağalığından ma'zûl Kara Hasanoğlu Mustafâ Ağa vezâretle İslâmbol kâim-makâmı nasb olundu ve İslâmbol kâ'im-makâmı [27a] Mahmûd Paşa'ya Silistre ihsân olundu ve Mîr-âhûr-ı Evvel Bosnevî Süleymân Ağa'ya vezâretle rikâb kâ'im-makâmı nasb olundu. Silahdâr-ı şehriyârî olan [Şahin Mustafâ] Ağa büyük mîr-âhûrluk ile taşra çıkdı ve Dâmâd-ı Şehriyârî Musâhib Mustafâ Paşa kapudân-ı deryâ nasb olundu ve Kapucular Kethüdâsı Gazzâz-[z]âde Ahmed Ağa Belgrad'a irsâl olundu ki "Sancağ-ı şerîfi ve mühr-i hümâyûnı alup Edirne'ye getüre." deyü fermân olundu ve çavuşbaşıya hitâben hatt-ı şerîf sâdir oldı ki "Vezîr-i mühînin başını kesüp

ve hazînesini ve sâ'ir muhallefâtını alup huzûr-ı hümâyûna getüre.”. Doksan beş senesi muharreminin altıncı günü⁹⁷ ki yevm-i sebtidir, ağa-yı müşârün-ileyh Belgrad'a vusûl bulup vakt-i zuhurda tîğ-i pâdişâh-ile katl idüp ser-i bî-devletin getürüp anda bulunan hazîne ve sâ'ir muhallefâtın mîrî için zabt olundu ve İslâmbol'da [27b] bulunan perâkende ve medfûn altı yüz bin altun ve cevâhir ve sarây emlâkı cümle mîrîye zabt olundu ve âteş-i gazab gitdükce mültehib olup maktûl-i mezbûrın havâss ü etbâ'ına da sirâyet idüp kayd-ı bend ile gelmelerine hatt-ı hümâyûn sâdır olup Re'isü'l-küttâb Trabzonî Mustafâ Efendi Edirne'de üç şerefeli câmi' kurbında salb olundu.

Beyt

Bir gün ikbâl eyler ise der-'akab idbâr ider

İtmesün devlet-i dünyâ ile kimse iftihâr

ve ekser etbâ'ına habs ve siyâset-i 'azîm oldı. Sâbıkâ defterdâr-ı evvel iken Temeşvar eyâleti ihsân olunan Hasan Paşa'yı kayd ü bend ile getürür iken Şehrköy nâm kasabada hatt-ı şerîf vârid olup mukaddemâ eyledüğü hıyâneti ittihâmıyla ser-i bî-devleti kat' olunup Edirne'ye getürdiler. Mâl ü eşyâsı taraf-ı mîrîden zabt olundu, temme. 3 Ramazân 1143⁹⁸

97 25 Aralık 1683

98 12 Mart 1731

[Varak 27b]

بولنان پراکنده ومدقون التوز بیک التوت
 وجواهر و سیرای املاکی جمله ما بری به ضبط
 اولندی و آتش غضب کند که ملتهب اولوب
 مقول مزبورک خواص و اشیاعنه سرایت ایدی
 قید بند ایله کلرینه خط هما یون صادر اولوب
 رئیس الحکام طربزونی مصطفی افندی ادرنه ده
 اوج شرفه لوجامی قرینده صلب اولندی
 بیت برکوم اقبال المیرامه در عقب ادراید اتمه
 دولت دنیا اید که افتخار و اکثر اشیاعنه حسب سیاست
 عظیم اولدی سابقه قدر دار اول ایکی طشوار
 ایالتی احسان اولنان صن پاشای قید و بند لیه
 کتور رایکی شهر کوی نام قصه ده خط شریف
 وارد اولوب مقدمه مالید و فی ضیانتی آنها میلیه
 سهری دولتی قطع اولنوب ادرنه کتور دیر ما
 و استنباسی طرف ما بریدن ضبط اولندی

Bir Sürgün Öyküsü: Bosnalı Fransisken Bir Rahibin Saraybosna'dan İstanbul'a Yolculuğu

A Story of Exile: A Bosnian Franciscan Friar's Journey From Sarajevo To Istanbul

Okan BÜYÜKTAPU¹

öz

Bu çalışma, 1852 yılında bir Pan-Slav komplosuna karıştığı düşüncesiyle tutuklanarak İstanbul'a sürgün edilen Bosnalı aydın ve kültür adamı Ivan Franjo Jukić'in (1818-1857) *Saraybosna'dan İstanbul'a Yolculuk 1852 Yılı Mayıs Ayı* adıyla yayımladığı seyahat anılarını konu edinmektedir. Modern Bosna-Hersek edebiyatının başlangıcı olarak kabul edilen bu seyahatname, esasen Balkanlar'dan Osmanlı başkentine uzanan bir gezi hikâyesi olsa da yazarın çok yönlü ve derin tarih ve kültür birikimi onu okunması zevkli entelektüel bir metin hâline getirmektedir. Jukić'in sürgün serüveni Saraybosna, Priştine, Üsküp ve Selanik gibi önemli şehirlerden geçerek 19. yüzyıl ortasındaki imparatorluk topraklarının sosyal, ekonomik ve idari durumuna ışık tutan bir tanıklığa dönüşür. Yazar, seyahati boyunca karşılaştığı farklı etnik ve dinî gruplar, yerel yönetimler, askeri yapılanmalar ve gündelik yaşam pratikleri hakkında detaylı gözlemler sunmakta; ayrıca dönemin ulaşım imkânları, hapisane koşulları ve adli uygulamaları hakkında da kıymetli bilgiler vermektedir. Dil engeli nedeniyle Türk tarih yazımında nadiren yararlanılabilen bir kaynak grubuna dahil olan bu eser, Tanzimat dönemi Balkanları'nın tarihi açısından değerli bir perspektif sunarken imparatorluğun merkezi dışında kalan bir bölge için de birinci elden bilgiler paylaşmaktadır. Makalede Jukić'in edebî ve kültürel faaliyetleri, dönemin siyasi atmosferi ve Tanzimat reformlarının bölgedeki etkileri ele alınarak, metnin tarihi bağlamında değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Makalenin ikinci bölümünde, orijinal metin Boşnakçadan Türkçeye ilk defa çevrilerek Türk okuyucuların istifadesine sunulmuştur. Bu çevirinin hem yazarın hem de seyahatnamenin akademik çevrelerde tanınmasına katkıda bulunması ve Türk araştırmacılar için Balkanlar'ın 19. yüzyıldaki durumu hakkında yeni bir kaynak olarak hizmet etmesi temenni edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Ivan Franjo Jukić, Seyahatname, Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar, Tanzimat, 19. yüzyıl

ABSTRACT

This study examines the travel memoirs of Ivan Franjo Jukić (1818-1857), a Bosnian intellectual and cultural figure who was arrested in 1852 for his alleged involvement in a pan-Slavic conspiracy and exiled from Sarajevo to Istanbul, published under the title *Journey from Sarajevo to Istanbul, May 1852*. The article aims to evaluate the text in its historical context by discussing Jukić's literary and cultural activities, the political atmosphere of the period, and the effects of the

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Okan Büyüktapu (Öğr. Gör. Dr.),
Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İzmir, Türkiye
E-posta: okanbuyuktapu@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9789-3989

Başvuru/Submitted: 02.08.2024

Revizyon talebi/Revision requested:
03.09.2024

Son revizyon/Last revision received:
08.11.2024

Kabul/Accepted: 08.11.2024

Atıf/Citation: Büyüktapu, Okan. "A Story of Exile: A Bosnian Franciscan Friar's Journey From Sarajevo To Istanbul." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 34, 2 (2024): 723-753.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1527019>

Tanzimat reforms in the region. Although this travelogue—considered the beginning of modern Bosnian-Herzegovinian literature—is essentially a travel story from the Balkans to the Ottoman capital, the author's multifaceted and in-depth historical and cultural knowledge makes it an intellectually rich text. Jukić's exile, passing through important cities such as Sarajevo, Pristina, Skopje, and Thessaloniki, provides significant testimony, shedding light on the social, economic, and administrative conditions of the imperial territories during the mid-19th century. Throughout his journey, the author offers detailed observations on the various ethnic and religious groups, local administrations, military structures, and daily life practices he encounters, as well as valuable insights into transportation options, prison conditions, and judicial practices during the period. This work, which belongs to a group of sources rarely utilized in Turkish historiography because of language barriers, offers a valuable perspective on the history of the Tanzimat-era Balkans, while containing first-hand information on a region outside the empire's center. In the second part of the article, the original text is translated from Bosnian to Turkish for the first time, making it accessible to Turkish readers. We hope that this translation will enhance the recognition of both the author and the travelogue in academic circles, offering a fresh resource for Turkish researchers studying the 19th-century Balkans.

Keywords: Ivan Franjo Jukić, Travelogue, Ottoman Empire, Balkans, Tanzimat, 19th century

EXTENDED ABSTRACT

This study examines the travel memoirs of Ivan Franjo Jukić (1818-1857), a Bosnian intellectual, Franciscan friar, and cultural figure who was exiled from Sarajevo to Istanbul in 1852 on suspicion of involvement in a Pan-Slavic conspiracy. Jukić's journey from the Balkans to the Ottoman capital, passing through important cities such as Sarajevo, Pristina, Skopje, and Thessaloniki, offers important testimonies of the social, economic, and administrative conditions of the Ottoman lands in the mid-19th century. The article begins with a detailed biographical summary highlighting Jukić's multifaceted contributions to Bosnian culture and literature. His role in organizing the region's literary life, distributing important books, and founding the first Bosnian literary journal is highlighted. Jukić's activities as a compiler of folklore, historian, geographer, geographer, statistician, lexicographer, and ethnographer are also noted, emphasizing his importance in the intellectual development of 19th-century Bosnia. The study then explores the historical context of Jukić's exile, examining the complex political landscape of the Ottoman Balkans during the Tanzimat period. It discusses the initial optimism regarding the Tanzimat reforms and Jukić's hopes for improving Christians' situation, followed by his disappointment and eventual arrest. It argues that Jukić's case exemplifies the tension between reform efforts and the realities of Ottoman rule in the provinces.

The analysis of Jukić's travelogue focuses on the following key themes:

1. **Physical and Psychological Challenges:** This study provides a vivid account of Jukić's challenging journey and highlights the physical and psychological challenges he faced. His experiences of poor health, harsh weather conditions and constant uncertainty about his fate significantly shaped his narrative and perceptions.
2. **Ethnic and Religious Diversity:** Jukić's keen observations of the different ethnic and religious groups he encountered are examined in detail. The article highlights Jukić's special interest in the conditions of the Christian population under Ottoman rule and his notes on linguistic and cultural practices in the regions he traveled.

3. **Historical Reflections:** This study analyzes Jukić's reflections on historical places and events, especially those related to Bosnian history. It argues that these reflections reveal Jukić's Pan-Slavic sympathies and romantic nationalist outlook and place his work in the broader context of 19th-century Balkan intellectual movements.
4. **Ottoman Administration:** Jukić's critical observations on Ottoman governance are scrutinized, including his comments on corruption, poor infrastructure, and the perceived ineffectiveness of Tanzimat reforms. The article suggests that these critiques offer valuable insights into the challenges of implementing centralized reforms in the empire's peripheral regions.
5. **Urban centers:** This study examines Jukić's detailed descriptions of the cities and towns he visited, including their populations, economic activities, and administrative structures.
6. **Literary and Linguistic Aspects:** This article discusses the stylistic and linguistic features of Jukić's writing, noting his use of Turkish loanwords and dialectal features. It situates his work within the context of emerging Slavic-language travel literature and compares it to other contemporary travelogues.

This study emphasizes the importance of Jukić's travelogue as a historical source that bridges Balkan and Ottoman historiography. This paper argues that such studies can provide nuanced insights into the complex interplay of imperial governance, local realities, and emerging nationalist sentiments in the 19th-century Balkans. This article concludes by reflecting on the potential of translated primary sources like Jukić's travelogue to foster dialog among different historiographical traditions. It suggests that making such works accessible to Turkish-speaking scholars and students can contribute to a more comprehensive and nuanced understanding of the Ottoman Empire's final century, particularly from the perspective of its non-Muslim subjects. Finally, the study includes a full Turkish translation of Jukić's travelogue and a map of his journey, making this important primary source available to Turkish researchers for the first time. This translation is presented as a significant contribution to the field, opening new avenues for comparative and cross-cultural research on the 19th-century Balkans.

Giriş

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki hâkimiyetinin sarsıldığı, milliyetçilik akımlarının yükselişe geçtiği ve Tanzimat reformlarının uygulanmaya çalışıldığı çalkantılı bir dönemdi. Bu karmaşık tarihi bağlamda, Bosnalı Fransisken rahip ve aydın Ivan Franjo Jukić (1818-1857); dönemin sosyal, kültürel ve siyasi dönüşümlerine tanıklık eden bir sima olarak karşımıza çıkar. Jukić'in 1852 yılında Saraybosna'dan İstanbul'a uzanan sürgün yolculuğunu anlatan seyahatnamesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarındaki yaşam, yönetim ve toplumsal dinamiklerini anlamak açısından kısa fakat oldukça önemli bir kaynak hüviyetindedir. Jukić'in sürgün yolculuğu, yalnızca bir kişisel hikâye değil, aynı zamanda onun romantik ve milliyetçi görüşlerinin şekillendiği bir dönemi de temsil eder. Bu yolculuk, onun Osmanlı yönetimine ve Balkanlar'daki halklara bakışını derinden etkilemiştir. Hırvat tarih yazımı, Jukić'in seyahatnamesini en başarılı romantik seyahatnamelerinden biri olarak değerlendirir; aynı zamanda bu eser modern Bosna Hersek edebiyatının başlangıcı olarak da kabul edilmektedir.¹

Ivan Franjo Jukić'in Portresi

19. yüzyıl Bosna kültür ve edebiyatının en önemli şahsiyetlerinden biri olarak öne çıkan Ivan Franjo Jukić, Bosna'nın kültür dünyasına din adamı ve bir yazar olmanın çok ötesine katkılarda bulunmuştur. Çok yönlü bir aydın ve kültür adamı olan Jukić, bölgenin edebî hayatını organize etmiş, dönemin önemli kitaplarına dikkat çekmiş ve ilk Boşnak edebiyat dergisini kurarak editörlüğünü üstlenmiştir. Folklor derleyicisi, tarihçi, coğrafyacı, istatistikçi, sözlükbilimci ve etnograf kimlikleriyle yaptığı çalışmalar, onun çok yönlülüğünü ve Bosna kültürünü koruma ile yayma konusundaki kararlılığını gözler önüne sermiştir. Bahsi geçen alanların çoğunda ya ilk ya da öncü isimlerden biri olan Jukić, bu vesileyle en geniş yelpazede 19. yüzyıl Bosna'sının entelektüel gelişiminde kilit bir sima olarak tarihteki yerini almıştır.

Ivan Franjo Jukić, 8 Temmuz 1818'de Bosna'nın Banja Luka şehrinde dünyaya geldi. Mütevazı imkanlara sahip bir ailenin çocuğu olan Ivan, üç kardeşin en büyüğüydü. Küçük yaşlardan itibaren öğrenme kabiliyeti ve edebiyat yeteneğiyle dikkat çekti ve ilk eğitimine Fojnica'daki Fransisken Manastırı'nda başladı. 10 Nisan 1833'te bu manastıra keşiş olarak atandı ve Franjo adını aldı. 1835'te Zagreb'de felsefe eğitimi görmeye başladı. Akabinde Macaristan'ın Veszprém kentinde öğrenim hayatına devam eden Jukić 1840'ta buradaki Teoloji bölümünden mezun oldu.²

Jukić'in Zagreb'de başlayan yeni hayatı, Balkanlar'ın kültürel ve siyasi tarihinin önemli bir dönemine yani İllirizm Hareketi'nin yeni yeni ivme kazanmaya başladığı bir zamana denk geldi. Ljudevit Gaj'ın (ö.1872) liderliğindeki İllirizm Hareketi, ortak bir edebî dil ve kültürel

1 Vinko Brešić, *Hrvatska književnost 19. Stoljeća* (Zagreb: Filozofski Fakultet, 2019), 136.

2 Ilija Kecmanović, "Jukić Ivan Frano", *Enciklopedija jugoslavije: prva izdanja*, c. 5, (Zagreb: Izdanje i Naklada Leksikografskog Zavoda Fnrj, 1962), 155.; Ivan Lovrenović, "Jukić Ivan Frano", *Enciklopedija jugoslavije: druga izdanja*, c. 6, (Zagreb: Izdanje i Naklada Leksikografskog Zavoda Fnrj, 1962), 611.

kimlik inşa etmeyi, böylece Güney Slavlarını kültür ve dil açısından birleştirmeyi amaçlıyordu.³ Gaj'ın imla reformlarına ve edebî dili standartlaştırma çabalarına yakından tanık olan Jukić, Slav birliği ve kültürel uyanışa dair İlizizm Hareketi ideallerini özümsemiş, bu fikirler onun gelecekteki çalışmalarına esaslı bir şekilde yön vermiştir. Başta Ljudevit Gaj olmak üzere Ivan Mažuranić ve Petar Preradović gibi İlizizm liderleriyle kurduğu ilişki, daha sonraki edebî ve kültürel faaliyetleri için önemli bir temel oluşturmuştur. Zagreb'de edindiği bu fikirler ve deneyimler, Jukić'in daha sonra Bosna'da eğitim, edebiyat ve kültürel farkındalığı teşvik etme çabalarının temelini oluşturmuştur.⁴

1847 yılında Bosna'ya dönerek aktif olarak çeşitli kültür ve eğitim faaliyetlerinde bulunan Jukić'in dönüş için bu tarihi seçmiş olması tesadüf olmasa gerekir zira içinde bulunduğu ve daha sonra eserlerine de sirayet eden İlizizm romantizmi için bu dönemde uygun şartlar olgunlaşmaktaydı. 1840'ların sonlarına doğru Bosna Hersek'te hem Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat reformlarının yarattığı iç dinamikler hem de 1848 Macar İhtilali'nin tetiklediği dış etkiler bir araya gelerek karmaşık bir siyasi ve toplumsal ortam oluşturmuştu. Tanzimatın getirdiği yeni düzenlemeler, geleneksel Boşnak elitinin ayrıcalıklarını tehdit ederken Macar İhtilali'nin yankıları milliyetçi duyguları ve özgürlük fikirlerini ateşlemişti. Bu iki faktörün birleşimi, Bosna'da farklı etnik ve dinî gruplar arasında bir uyanışa yol açmıştı. Ivan Franjo Jukić'in 1847'de Bosna'ya dönerek başlattığı kültürel faaliyetler de bu uyanışın bir parçası olarak değerlendirilebilir. Artan milliyetçi duygular ve değişen toplumsal dinamikler, sonuç olarak 1849-1851 yılları arasında patlak veren büyük isyana zemin hazırlamıştır.⁵ Jukić ilk iş olarak Bosna halkı arasında okuryazarlığı ve eğitimi teşvik etmek için çalışarak genellikle gençlerin ihtiyaçlarına odaklandı. Jukić edebî çalışmalarına da devam ederek döneminin sosyal ve kültürel meseleleri hakkında farkındalık yaratmayı amaçlayan metinler yayımladı. Bosna'da edebî ve entelektüel gelişimi teşvik etmek amacıyla Boşnak Topluluğu (*Kolo Bosansko*) adlı bir edebiyat topluluğu kurma çabalarına katıldı. Ancak bu faaliyetlerinin toplum üzerindeki etkisinden ve yaratabileceği olası ayrılıkçı fikirlerden korkan Osmanlı yetkililerinin dikkatini çekmesi uzun sürmedi ve kısa sürede tutuklandı.⁶

Nihai olarak Bosna'dan sürgün edilmesinden önce Jukić ile Osmanlılar arasındaki ilişkilerin başlangıçta çok olumlu olduğunu vurgulamak gerekir. Tanzimatın din farkı gözetmeksizin tüm Osmanlı tebaası için eşitlik vaadinin ona ve Bosna'daki diğer Hristiyan entelektüellere umut vaat ederek statülerinde ve yaşam koşullarında önemli iyileşmelere kapı açacağı düşünülmüştü. Jukić, 1840'ların başlarında yazdığı yazılarda Tanzimat'ın Bosna'ya ilerleme ve eşitlik getireceği yönündeki iyimserliğini dile getirmiş ve reformların potansiyeli konusunda heyecan

3 İlizizm Hareketi hakkında daha fazla bilgi için bk. Elinor Murray Despalatović, *Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement* (Boulder Colo: East European Quarterly, 1975).; Hakan Demir, "XIX. Yüzyılda Hırvat İlizizm Hareketi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)* 1/1 (2012), 209-239.

4 Tugomir Alaupović, *Ivan Frano Jukić (1818-1857)* (Sarajevo: Zemaljska Štamparia, 1907), 26-27.

5 Zafer Gölen, "1849-1851 Bosna Hersek İsyanı", *Bellefen* 66/227 (2002), 905-930.

6 Zdenko Lešić, "Ivan Franjo Jukić - književnik (U povodu 150-godišnjice smrti Ivana Franje Jukića)", *Ivan Franjo Jukić: Izabrani spisi* içinde, ed. Ivan Lovrenović (Sarajevo/Zagreb: Synopsis, 2015), 551-574.

duyduğunu gizlememişti. Jukić'in iyimserliği, 1850 yılında Sultan I. Abdülmecid'e (ö.1861) Bosna'daki Hıristiyanlar için 28 talep içeren bir listeye şahsen dilekçe verdiğinde zirveye ulaştı. Bunlar arasında okul açma, matbaa kurma ve eğitim için yurt dışına öğrenci gönderme hakkı talepleri bulunmaktaydı.⁷ Bu dilekçe, Jukić'in reform sürecinin Bosnalı Hıristiyanların çıkarlarını ilerletmek için kullanılabileceğine olan inancını göstermektedir. Ancak bu inanç Ömer Paşa'nın (ö.1871) 1850'de Bosna'ya gelmesiyle keskin bir şekilde değişmeye başlamıştır.⁸ Jukić, başlangıçta Ömer Paşa'yı desteklemiş ve Tanzimat reformlarını bilfiil uygulayacağına inanarak onu öven şiirler kaleme almıştı. Ancak, Ömer Paşa'nın özellikle Bosnalı Müslüman elitlerin reformlara karşı direnişini sert tedbirlerle bastırması, Jukić'in reformlara olan inancını zayıflatmış ve zamanla umutlarını kaybetmesine yol açmıştır. Bu hayal kırıklığı ve artan gerilim nihayetinde onun tutuklanmasıyla doruk noktasına ulaşmıştır.

Jukić Ocak 1852'de Saraybosna'da Ömer Paşa tarafından zimmetine para geçirme suçlamasıyla tutuklansa da hapsedilmesinin nedenleri tam olarak açık değildir. En makul neden Bosna'daki reformları ve Hıristiyanların haklarını savunan siyasi faaliyetleri ve yazılarıyla ilgili gibi görünmektedir. Saraybosna'da yaklaşık 3,5 ay hapis yattıktan sonra payitahta gönderilmesi daha uygun görülmüş ve hastalıktan zayıflayan bünyesi nedeniyle oldukça meşakkatli geçen bir yolculuğun ardından İstanbul'a ulaşmıştır. Franjo Jukić İstanbul'da, diplomatik temsilcilerin araya girmesiyle serbest bırakılmadan önce 25 gün daha hapiste kaldı ve bir daha Bosna'ya dönmek şartıyla Roma'ya gönderildi. Sürgünü sırasında Jukić'in durumu Güney Slav entelektüel çevrelerinde geniş çapta haber olmuş ve tartışılmıştır. Kendisine yapılan muamele, Osmanlı yetkililerinin reformist entelektüellere, özellikle de Hıristiyanlara karşı duyduğu şüphe ve sert muamelenin simgesi olarak görülmüştür. 1853 yılında Piskopos Josip Juraj Strossmayer'in araya girmesiyle Jukić'in Hırvatistan'ın Slavonya bölgesindeki Đakovo'ya taşınmasına izin verildi. Hapis sürecinde Jukić'in zaten bozulmuş olan sağlığı sürgün hayatında giderek kötüleşmiştir ve 1856 yılının sonlarında tedavi için Viyana'ya gitmiştir. Son aylarını burada bir Fransisken manastırında geçiren Jukić, 20 Mayıs 1857'de 38 yaşındayken Viyana'da hayatını kaybetmiştir.⁹

Jukić'in sürgün edilmesi ve erken ölümü Balkan entelijansiyası için Osmanlı reformlarına destek verirken bile statükoyla çelişmenin risklerini gösteren bir uyarı niteliğindedir. Birçok kişi bu olayı, Tanzimat reformlarının imparatorluğun Hıristiyan tebaasına yönelik muamelesinde gerçek bir değişiklik getiremediğinin kanıtı olarak kabul etmeyi tercih etti. Bununla birlikte,

7 Alaupović, *Ivan Frano Jukić (1818-1857)*, 47. Arşivde yaptığım araştırmalarda ne orijinal dilekçeye ne de bu taleplerin ne olduğunu ele veren bir dolaylı belgeye rastlamadım.

8 Detaylı bilgi için bk. Abdullah Saydam, "Ömer Lütfi Paşa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 34, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 74-76.; Muvekkit Salih Sidki Hadžihuseinović, *Povijest Bosne*, s turskog prevela: Abdulah Polimac, Lamija Hadžiosmanović, Fehim Nametak, Salih Trako, (Sarajevo: El-Kalem, 1999), II: 1053-1056.

9 Mile Babić, "Portret Ivana fra Frane Jukića", *Colloquia franciscana II: 200. obljetnica rođenja Ivana Frane Jukića (1818-1857)* içinde, ed. Dolores Grmača ve Marko Karamatić (Sarajevo: Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, 2020), 25-28.

Jukić'in sürgündeyken bile devam eden adanmışlığı, yayın faaliyetleri ve entelektüel çalışmaları ondan sonra gelen kişilere Bosna'da kültür ve eğitim alanında ilerleme mücadelesini sürdürmeleri için ilham kaynağı olacaktır.

Ivan Franjo Jukić, yukarıda bahsedildiği gibi Bosna kültürü ve edebiyatına büyük katkılar sağlamış çok yönlü bir yazardı. Çeşitli dergilerde makaleler yayımlayarak döneminin entelektüel tartışmalarına katılmış ve önemli İirist dergilerde yazıları yayımlanmıştı. Bu makalelerde genellikle Bosna'nın tarihi, kültürü ve güncel sorunları üzerine fikirlerini paylaşmıştır. Jukić aynı zamanda şiir ve kısa öykü alanında da eserler vermiştir. Şiirleri genellikle vatan sevgisi, özgürlük ve Bosna halkının yaşamı gibi temaları işlemektedir. Kısa öyküleri ise çoğunlukla Bosna'nın gündelik yaşamından kesitler sunmakta ve halkın sorunlarını ele almaktadır. Bu edebî çalışmaları, onun Bosna kültürüne olan derin bağlılığını ve halkının yaşamına olan ilgisini yansıtmaktadır. Jukić'in eserlerinin büyük çoğunluğu Bosna kültürü, tarihi ve edebiyatı üzerine odaklanmıştır. Bu konulardaki çalışmaları, Bosna'nın kültürel mirasının korunması ve tanıtılması açısından büyük önem taşımaktadır. Özellikle Bosna tarihi ve coğrafyası üzerine yaptığı araştırmalar, bölgenin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Ivan Franjo Jukić'in en önemli bibliyografik çalışması olan *Književnost bosanska* (Bosna Edebiyatı), Bosna-Hersek'in ilk genel bibliyografyası olarak kabul edilir ve 1850-1851 yıllarında iki bölüm hâlinde yayımlanmıştır. Bu eser, Jukić'in 1850'de kurduğu ve editörlüğünü yaptığı Bosna-Hersek'in ilk edebî dergisi *Bosanski prijatelj* (Bosnalı Dost)'de yer almıştır. Jukić'in eğitim alanındaki katkısı, 1848'de yayınlanan *Početak pismenstva* (Yazının Başlangıcı) adlı ders kitabıdır. Bosna'nın tarihini ve coğrafyasını ele alan *Zemljopis i poviestnica Bosne* (Bosna'nın Coğrafyası ve Tarihi) adlı çalışması, bölgenin kültürel ve tarihî mirasını belgelemektedir. Halk kültürüne olan ilgisi, *Narodne pjesme Bosanske i Hercegovačke* (Bosna Hersek Halk Şarkıları) adlı halk şarkıları derlemesinde görülmektedir. Son olarak, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi* (Seyahatnameler ve Tarihsel Etnografik Çalışmalar) Jukić'in Bosna'daki seyahatlerinin ve diğer çeşitli yazılarının bir derlemesidir.¹⁰

Jukić'in eserlerine, özellikle de seyahatnamesine dilbilim açısından bakıldığında büyük ölçüde Zagreb Filoloji Okulu'nun ilkelerine bağlı kaldığı, bu doğrultuda bir imla kullandığı görülmektedir. Öte yandan yazdıklarında, geçmişini ve yolculuğunun koşullarını yansıtan Türkçeden Boşnakçaya geçmiş birçok kelime ve Boşnak lehçelerinin özellikleri yer almaktadır. Özellikle de modern okuyuculara yabancı gelebilecek arkaik kelime ve yapıların kullanılması yer yer okumayı zorlaştırabilirken sık sık sözlüklere müracaat etme gereği de uyandırmaktadır.¹¹

10 Slavko Harni, "Bibliografski rad Ivana Franje Jukića i kraj kulturne povijest bibliografije kao izvor za povijest knjige i kulturnu povijest," *Libellarium: časopis za istraživanja u području informacijskih i srodnih znanosti* 1/1 (2008), 27-50.

11 Lada Badurina ve Ivo Pranjković, "Putovanje u Carigrad Ivana fra Frane Jukića i Adolfa Vebera Tkalčevića", *Colloquia franciscana II: 200. obljetnica rođenja Ivana Frane Jukića (1818-1857)* içinde, ed. Dolores Grmača ve Marko Karamatić (Sarajevo: Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrenice, 2020), 113-125.

Saraybosna'dan İstanbul'a Yolculuk

Slav dillerinde seyahat yazarlığı ancak 19. yüzyılda ilk ulusal hareketler, edebî dillerin standardizasyonu ve basının gelişmesiyle birlikte popüler bir form olarak ortaya çıkmıştır. Jukić'in eseri bu anlamda en eski seyahatname örneklerinden biri olarak ön plana çıkmaktadır. Kendine özgü şartları yani zorunlu bir seyahatin okuyuculara aktarılması hasebiyle de diğer seyahatnamelerden ayrı bir yere sahiptir.¹²

“Saraybosna'dan İstanbul'a Yolculuk 1852 yılı Mayıs Ayı” (*Putovanje iz Sarajeva u Carigrad god. 1852. mjesece svibnja*) ilk olarak 1861 yılında *Bosanski prijatelj* dergisinin 3. sayısında, 71-91 sayfaları arasında yayımlanmıştır. Seyahatname başlangıcı itibarıyla sanki bir hikâyenin ortasından başlamış gibidir. Çünkü yazar ne kadar süredir hapis yattığı, suçunun ne olduğu gibi içinde bulunduğu duruma dair hiçbir açıklama yapmadan yahut kendini savunmaya çalışmadan doğrudan serüvenini anlatmaya başlar. Hikâyenin tam ortasından başlaması belki de onun kendini savunma biçimidir çünkü herhangi bir açıklama yapmaya kalkması bile onun için haklılığını sorgulamak anlamına gelebilecektir. Bunun yerine tüm içtenliği ve samimiyeti ile yolculuğunu anlatmaya koyulur. Jukić, serin bir Saraybosna sabahı yüzbaşının beklenmedik ziyaretiyle uykusundan uyandırılır ve Derviş Paşa'nın onu beklediği bildirilir. Saraybosna'nın tenha sokaklarında sabahın üçünde ilerlerken içine bir kuşku düşmesi, bir şeylerin yolunda gitmediğini hissetmesi ise hiç şaşırtıcı değildir. Bu şüphelerinde yanılmayacaktır zira zaptiyeleri ve prangalarla donatılmış atları hazırda bekler hâlde görünce başına neler geleceği hakkında artık kuşkulanasına gerek kalmayacaktır.¹³

Jukić'in sağlığının bozuk olduğu bir dönemde başlayan bu zorlu sürgün yolculuğu kişisel bir mücadele değildir yalnızca. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat reformlarının Bosna'daki etkilerine dair önemli gözlemler geliştirmesine olanak tanıyan şahsi bir tecrübedir. Reformlar, her ne kadar eşitlik ve iyileştirme vaat etse de Jukić'in gözünden bunun gerçekleşmediği açıktır. Jukić ve beraberindeki görevliler Mayıs başında gerçekleşen bu yolculukta, özellikle dağlık bölgelerde sert hava koşullarıyla mücadele etmişler, yazar zayıflığı nedeniyle yolculuk boyunca at üzerinde durmakta zorlanmış ve hatta bazen de kucakta taşınmak zorunda kalmıştır. Karlı dağlar ile daha ılıman ovalar arasındaki ani sıcaklık değişimleri, Jukić'in fiziki rahatsızlığını daha artırmıştır.

Yolculuğun bir diğer zorluğu ise kötü seyahat koşullarıdır. Çamurlu ve tehlikeli yollar, sık ormanlar, dik dağ patikaları ve Jukić'in son anda suya kapılıp gitmekten kurtulduğu akarsu geçişleri bunlardan bazılarıdır. Bindikleri atlar genellikle yorgun ve güvenilmezdir. Jukić ona eşlik eden muhafızların yerel halka karşı içinde oldukları tutumlardan özellikle rahatsız olmuş, hatta bazen kendisine kötü niyetle yaklaşan Müslüman bir hancıyı bile beraberindeki

12 Seyahatnamelerle ilgili daha detaylı bilgi için bk. Wendy Bracewell, “Bosnian Croatian and Serbian Travel Writing”, *A Bibliography of East European Travel Writing on Europe* içinde, ed. Wendy Bracewell ve Alex Drace-Francis (Martonvásár: Central European University Press, 2008), 7.

13 Ivan Frano Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi* (Sarajevo: Svjetlost, 1953), 116.

muhafızlardan korumak zorunda kalmıştır.¹⁴ Yeterli beslenme, dinlenme ve konaklama imkânı bulamadıkları gibi mola verdiklerinde ise genellikle çok az konfor sunan sıradan hanlarda kalmışlardır.

Fiziki zorlukların yanı sıra, belki de en zorlayıcı olan yaşadığı psikolojik baskıyla başa çıkmak zorunda olmasıdır. Sürekli bir belirsizlik içinde yaşamaktansa ölmeyi bile yeğlediği olmuştur. Çeşitli kasabalarda, genellikle kötü koşullarda hapishanelerde veya kışlalarda tutulmuştur. İletişimi sınırlıdır ve sürekli gözetim altındadır. Bu özgürlük kaybı ve toplumundan soyutlanma, Jukić gibi ince ruhlu bir entelektüel için yolculuğu oldukça yorucu hale getirmiş değildir; öyle ki bu ruh halinden kurtulmak için fırsat buldukça yerel halkla ve muhafızlarla sohbet ederek rahatlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.¹⁵

Yolculuğun sonlarına doğru yetersiz beslenme sorunu da baş gösterir. Selanik'te on gün boyunca sadece ekmek ve fasulye ile beslenmek zorunda kalır. Bu kötü diyet, yolculuğun fiziksel zorluklarıyla birleşince zaten zayıf olan sağlığını daha da kötüleştirir. Selanik'ten İstanbul'a olan yolculuğun son bölümü özellikle yıpratıcıdır. Hayvanlarla birlikte güvertede zincirlenmiş halde tutulan, fırtınalara ve dalgalara maruz kalan Jukić'in tek tesellisi dindaşları olan Hırvatların ona bu süre boyunca kendi insanlarından biri gibi davranmasıdır. Jukić tüm yolculuk boyunca, varış noktası ve nihai kaderi hakkında sürekli bir belirsizlik içinde kalmış; yolculuğun her yeni aşaması, bir sonraki durakta kendisini neyin beklediği konusunda yeni endişeler getirmiştir. Bu sürekli bilinmezlik hâli, önemli bir stres ve korku kaynağı olmuştur.

Bir Cuma sabahı İstanbul'a ulaşan Jukić önce Topkapı'ya götürülür. Başlangıçta 200'den fazla mahkûmla birlikte kalabalık bir zindana konulsa da daha sonra sürekli gözetim altında tutulduğu izole bir mahzene nakledilerek uzun ve zorlu sürgün yolculuğunun sonuna gelmiş olur.

Romantik-Milliyetçi Görüşleri ve Osmanlı Yönetimine Eleştirisi

Jukić'in milliyet ya da mezhep ayrımı yapmadan Sırp tarihine ve kahramanlarına duyduğu özlem ve hayranlığı sık sık beyan etmesi onun İlizizm Hareketi'ne olan bağlılığının bir göstergesidir. O, Kosova Savaşı'nda Miloš Obilić (Miloş Obilić ö.1389) gibi tarihî simaları yüceltir ve Karadağ'de (Karacorce ö. 1813) gibi liderleri saygıyla anar. Osmanlı yönetimine karşı eleştirel tutumu, seyahatnamedeki bir diğer önemli temadır. Jukić, Osmanlı idaresini barbarlıkla suçlar ve Hristiyan halkın çektiği sıkıntıları ön plana çıkarır. Jukić, barbarlığı öncelikle Osmanlı yönetimi ve Türklerle ilişkilendirir, bunu kültürel tahribat ve yıkımın bir göstergesi olarak görür. Örneğin, eski bir manastırın harap hâlini "Türk barbarlığının acı hatırası!" olarak nitelendirir.¹⁶ Barbarlığı özgürlük ve medeniyetin karşıtı, aynı zamanda Hristiyan ve Slav kültürüne yönelik bir tehdit olarak konumlandırarak özellikle de eski Sırp ve Bulgar topraklarındaki Osmanlı varlığını bu şekilde değerlendirir. Yazar için barbarlık geçmişte kalmış bir olgu değildir, bilakis kendi yaşadığı zorluklar ve gördüğü yıkımlar bağlamında hâlen

14 Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, 125.

15 Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, 131.

16 Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, 126.

devam eden bir durumdur. Bu yaklaşım, Jukić'in Osmanlı yönetimine ve genel olarak Türk varlığına karşı olumsuz tutumunu yansıtırken aynı zamanda kendi kültürünü ve medeniyetini üstün gördüğünü, karşı tarafı ise aşağı ve vahşi olarak algıladığını gösterir.

Tanzimat Hakkındaki Düşünceleri

Jukić'in Tanzimat reformlarına karşı duyduğu şüphecilik ve endişeler, Osmanlı yönetimi altındaki Slav halklarının durumu konusundaki derin kaygılarını yansıtır. Bu bakış açısı, aynı zamanda Bosnalı Müslüman elitlerin reformlara karşı gösterdiği tepkiyle de paralellik gösterir. Jukić, başlangıçta reformların vaat ettiği iyileştirmelere güvenerek hareket ettiğini, ancak bunun sonucunda sürgüne gönderildiğini ima eder.

Novi Pazar'da bir zaptiyenin sözlerini aktarırken bu şüpheciliği dile getirir: "Peki, suç bizde mi? Haçınıza yemin ederim, siz kolaylık isterken çıldırmıştınız; siz Tanzimat istiyordunuz, işte size Tanzimat".¹⁷ Bu sözler hem Jukić'in hem de yerel yöneticilerin Tanzimat'a bakış açısını yansıtır. Jukić, Tanzimat'ın vaat ettiği reformların pratikte uygulanmadığını veya istenen sonuçları vermediğini düşünmektedir. Özellikle Hristiyan tebaanın durumunda beklenen iyileşmenin gerçekleşmediğini vurgular. Jukić'in gözlemleri, Tanzimat'ın Bosna'daki uygulamasının yarattığı çatışmaları da yansıtır. Bosnalı Müslüman elitlerin, yüzyıllardır sahip oldukları ayrıcalıkları ve İslami üstünlüklerini kaybetme korkusuyla reformlara karşı çıkması, yazarın eleştirdiği yerel yöneticilerin suistimalleriyle örtüşür.¹⁸ Tanzimat döneminde bile yerel yöneticilerin ve vergi tahsildarlarının halkı sömürmeye devam ettiğine dair örnekler verir.

Öte yandan Jukić, Tanzimatın getirdiği idari değişiklikleri de detaylı şekilde aktarır. Eski paşalıkların yerine yeni idari birimlerin kurulması ve yönetim şeklindeki değişiklikler hakkında bilgi verir. Ancak, Tanzimat'ın kültürel etkilerine dair endişeleri de göz ardı edilmez. Her ne kadar doğrudan ifade edilmese de yazarın Slav kimliğini ve dilini koruma konusundaki hassasiyeti, Tanzimat'ın getirdiği merkezîleşme ve Osmanlılaşma politikalarına karşı bir tepki olarak okunabilir. Jukić'in eleştirel bakış açısı, Bosna'daki genel atmosferi de yansıtır. 1840 ve 1849-1851 yıllarındaki büyük isyanlar, Bosnalıların Tanzimat'a karşı tutumunu gösterir. Osmanlı Devleti'nin reformları uygulama konusundaki kararlılığı ve bu amaçla Ömer Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa (ö.1895) gibi güçlü yöneticileri bölgeye göndermesi, Jukić'in tanık olduğu ve eleştirdiği sürecin bir parçasıdır. Jukić'in Tanzimat'ın pratikteki başarısızlıkları, yerel yöneticilerin suistimalleri ve kültürel etkileri konusundaki eleştirel bakış açısı; onun milliyetçi ve romantik dünya görüşünü, Tanzimat'ın getirdiği değişikliklere karşı duyduğu tepkiyle birleştirdiği söylenebilir. Bu eleştiriler, aynı zamanda Bosna'daki genel atmosferi ve Osmanlı Devleti ile Bosnalılar arasında oluşan derin güvensizliği de yansıtmaktadır. Jukić, Osmanlı yönetimine eleştirilerinde sadece politik düzlemde kalmayarak Balkanlar'daki farklı halkların kültürel durumunu da incelemiş ve bu toplumlar hakkında önemli gözlemlerde bulunmuştur.

17 Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, 128.

18 Tanzimat dönemi Bosna'sı hakkında daha detaylı bilgi için bk. Zafer Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek (Siyasi, İdari, Sosyal ve Ekonomik Durum)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010).

Balkan Halkları Hakkındaki Gözlemleri

Jukić, özellikle Sırp ve Bulgar halklarının kültür, dil ve geleneklerini koruma çabalarını öne çıkarmıştır. Bu halkların Osmanlı yönetimi altında kimliklerini muhafaza etme mücadelesini, bölgedeki kültürel çeşitliliğin önemli bir unsuru olarak görmektedir. Priştine'deki Slav halkının kendi dillerini koruma çabalarından olumlu olarak bahsederek zor şartlar altında bile hayatta kalmaya ve kültürlerini korumaya çalışan halka karşı bir hayranlık duyduğunu ifade eder. Bu hayranlık, özellikle Osmanlı yönetimi altındaki Hristiyan topluluklar için geçerlidir. Jukić, farklı etnik grupların bir arada yaşadığı bölgelerdeki dinamikleri gözlemler. Türkler, Arnavutlar, Sırp ve Bulgarlar arasındaki ilişkileri ve bu grupların kendi kimliklerini nasıl koruduklarını not eder. Halkın giyim tarzları, kutlamaları, dinî uygulamaları gibi kültürel özelliklere ilgi gösterir ve bunları detaylı bir şekilde betimler. Ekonomik durumlarını da gözlemleyerek özellikle kırsal kesimdeki insanların yaşam koşullarını ve geçim kaynaklarını kaydeder. Jukić, Slav dili ve kültürünün korunmasına büyük önem verir ve Priştine'deki Yunan etkisinden bahsederken "Rumeli'nin diğer bölgelerinde de Çingener ve Yunanlar halkımıza baskı yaparak onları Yunanlaştırmak istemektedirler ancak doğa onların zorbalıklarına karşıdır" diyerek bu çabaları eleştirir.¹⁹

Osmanlı Bosna'sına İki Farklı Bakış: Jukić ve Cevdet Paşa

19. yüzyıl Osmanlı Bosna'sını konu alan Ahmed Cevdet Paşa'nın **Tezâkir**'i dönemin sosyal, siyasi ve ekonomik koşullarına ışık tutan önemli kaynakların başında gelmektedir. Cevdet Paşa, vakanüvislik görevi sırasında kaleme aldığı **Tezâkir** adlı eserinde, 1863-1864 yıllarındaki resmî görevleri esnasında yaptığı gözlemleri aktarmıştır. Hatırat türündeki bu değerli çalışma, dönemin önemli olaylarını içermektedir.²⁰

İlk olarak ifade edilmelidir ki iki metin arasındaki en belirgin fark, yazarların konumları ve bakış açılarıdır. Cevdet Paşa, bir Osmanlı devlet adamı olarak resmî bir görevle bölgeyi gezmekte ve gözlemlerini bu perspektiften aktarmaktadır. Jukić ise sürgün olarak zorunlu bir yolculuk yapmakta ve olaylara daha eleştirel bir gözle bakmaktadır. Bu farklılık, metinlerin dilini ve üslubunu da etkilemektedir. Cevdet Paşa daha resmî ve soğukkanlılığı bırakmayan bir üslup kullanırken Jukić'in anlatısı daha edebî ve duygusaldır. Her iki metin de 19. yüzyıl Osmanlı Balkanlar'ındaki toplumsal değişimleri ve gerilimleri yansıtmaktadır. Cevdet Paşa'nın Bosna'da asker alımı ve vergi reformu gibi konulardaki çabaları ile Jukić'in İllirizm Hareketi'nden etkilenen milliyetçi ve romantik düşünceleri, dönemin siyasi ve entelektüel atmosferini anlamak açısından önemlidir. Bu metinler, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yaşanan dönüşümü ve bu dönüşümün farklı toplumsal kesimler üzerindeki etkilerini göstermektedir.

İkinci olarak her iki metin de Balkanlar'daki etnik ve dinî çeşitliliğe dikkat çekmektedir. Cevdet Paşa ve Jukić; Müslümanlar, Ortodokslar, Katolikler ve Yahudiler gibi farklı gruplar

19 Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, 132.

20 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir:21-39*, yay. haz. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986).

arasındaki ilişkileri, yerel gelenekleri ve kültürel pratikleri detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Örneğin Jukić, Priştine'deki Slav halkının kendi dillerini koruma çabalarından bahsederken Cevdet Paşa Bosna'daki farklı dinî grupların sosyal ve ekonomik durumlarını ele almaktadır.

Üçüncü olarak Tanzimat reformlarının etkileri ve uygulanmasındaki güçlükler, her iki metinde de önemli bir yer tutmakta ve dönemin reformlarına dair farklı bakış açılarını yansıtmaktadır. Cevdet Paşa, bir devlet adamı olarak Tanzimat'ın önemini ve gerekliliğini vurgularken reformların uygulanmasında karşılaşılan zorlukları ve yerel direnci detaylı şekilde tasvir eder. Özellikle asker alımı ve vergi reformu gibi konularda yaşanan güçlükler odaklanarak daha faydacı ve idari bir bakış açısı sunar. Reformların uzun vadeli faydalarına inandığı görülürken kısa vadeli zorlukların da farkındadır. Öte yandan Jukić, yukarıda ifade edildiği üzere başlangıçta Tanzimat'ın vaatlerine umut bağlamış olsa da zamanla büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır. Reformların pratikte yeterince uygulanmadığını ve vaat edilen eşitlik ve özgürlüklerin gerçekleşmediğini düşünmektedir. Özellikle Hristiyan tebaanın durumunda beklenen iyileşmenin gerçekleşmediğini vurgulayarak Tanzimat'ın yerel yöneticiler tarafından suistimal edildiği kanısındadır. Ayrıca, reformların Slav kimliği ve dili üzerindeki potansiyel olumsuz etkileri konusunda endişeler taşımaktadır. Bu iki farklı perspektif, Tanzimat döneminin karmaşık yapısını ve farklı toplumsal kesimler üzerindeki etkilerini anlamak açısından kıymetli bir karşılaştırma imkânı sunmaktadır. Cevdet Paşa'nın resmî ve iyimser tutumu ile Jukić'in eleştirel ve hayal kırıklığına uğramış bakış açısı, dönemin reformlarının çok yönlü doğasını ve yarattığı çelişkileri ortaya koymaktadır. Son olarak denilebilir ki Cevdet Paşa'nın anlatısı daha çok idari ve mali konulara odaklanırken Jukić'in gözlemleri gündelik yaşam ve yerel ekonomik faaliyetler üzerine yoğunlaşmaktadır.²¹

Sonuç

Ivan Franjo Jukić'in *Saraybosna'dan İstanbul'a Yolculuk 1852 Yılı Mayıs Ayı* adlı seyahatnamesi, 19. yüzyıl Osmanlı Balkanları'nın karmaşık sosyal ve siyasi dokusunu yansıtan değerli bir tarihi kaynaktır. Jukić'in seyahatnamesi, Balkan coğrafyasının sosyal ve kültürel yapısına dair detaylı gözlemler içermesi, yerel halkların gündelik yaşamlarına dair zengin etnografik veriler sunması ve Tanzimat döneminin idari yapısı hakkında birinci elden tanıklıklar barındırması açısından oldukça değerlidir.

Eserin değerlendirilmesinde bazı hassas noktalara dikkat edilmesi gerekmektedir. Yazarın kişisel sürgün deneyiminin anlatıya yansıyan öznel etkisi ve İllirizm Hareketi'nin etkisiyle şekillenen romantik-milliyetçi bakış açısı, metni okurken göz önünde bulundurulmalıdır. Osmanlı yönetimini "barbarlık" ve "yıkım" ile ilişkilendiren ifadeleri, dönemin sosyo-politik koşullarını göz ardı ettiği gibi, toptancı bir yaklaşımla metnin nesnelliğini de zayıflatmaktadır. Yazarın Tanzimat reformlarına yönelik hayal kırıklığı, reformların tümüyle başarısız olduğu yönünde bir yargıya varmasına neden olmuştur. Jukić'in eleştirileri, kişisel sürgün deneyiminin yarattığı travmatik yaşantılarla daha da keskinleşmiştir.

21 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezahir: 21-39*, 19-99.

Bu sınırlılıklara rağmen Jukić'in seyahatnamesi, dönemin idari yapısı, gündelik yaşam pratikleri ve kültürel etkileşimleri hakkında zengin veriler sunmaktadır. Eserin incelenmesinde dengeli ve metodolojik bir yaklaşım benimsenmelidir. Öznel değerlendirmeler ve genellemeler, dönemin diğer kaynakları ve arşiv belgeleriyle karşılaştırmalı olarak ele alınmalıdır. Nihayet eserin Türkçeye kazandırılması ve akademik çevrelerde tartışılması, Osmanlı-Balkan ilişkilerinin farklı boyutlarını anlamamıza katkı sağlayacaktır. Seyahatname, tarihsel süreçlerin çok boyutlu olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermekte ve kültürlerarası diyalog için önemli bir zemin oluşturmaktadır. Bu yaklaşım, eseri hem Türk hem de Balkan tarihçiliğinin ortak mirası olarak değerlendirmeye ve karşılıklı anlayışı geliştirmeye imkan tanıyacaktır.

Teşekkür: Doçent Dr. Anđelko Vlašić ve Doçent Dr. Azra Abadžić Navaey'e makalenin hazırlanmasına yardımcı olan kaynaklar için şükranlarımı sunarım. Metinde kullanılan haritayı zaman ve emek harcıyarak ortaya çıkaran Dr. Öğr. Üyesi Seyfullah Aslan'a teşekkür ederim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Acknowledgement: I would like to express my gratitude to Associate Professor Dr. Anđelko Vlašić and Associate Professor Dr. Azra Abadžić Navaey for the resources that helped in the preparation of the article. Also, I would also like to thank Assistant Professor Dr. Seyfullah Aslan for his time and effort in creating the map used in the text.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

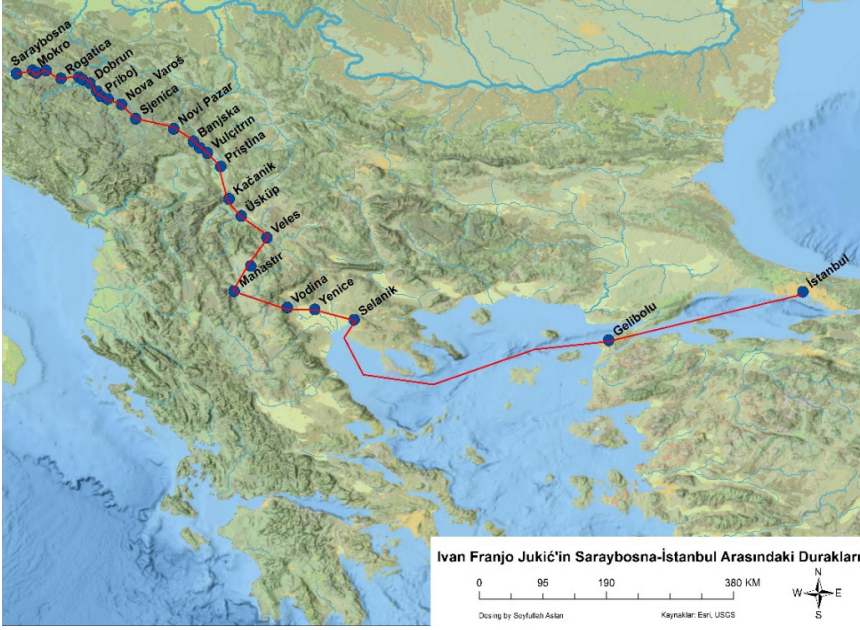
Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar / References

- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezahir: 21-39*. Yayına hazırlayan Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986.
- Alaupović, Tugomir. *Ivan Frano Jukić (1818-1857)*. Sarajevo: Zemaljska Štamparia, 1907.
- Babić, Mile. "Portret Ivana fra Frane Jukića", *Colloquia franciscana II: 200. obljetnica rođenja Ivana Frane Jukića (1818–1857) içinde*, 17-33. Editör Dolores Grmača-Marko Karamatić. Sarajevo: Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrenice, 2020.
- Badurina, Lada ve Ivo Pranjković. "Putovanje u Carigrad Ivana fra Frane Jukića i Adolfa Vebera Tkalčevića." *Colloquia franciscana II: 200. obljetnica rođenja Ivana Frane Jukića (1818–1857) içinde*, 113-125. Editör Dolores Grmača ve Marko Karamatić. Sarajevo: Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrenice, 2020.
- Bracewell, Wendy. "Bosnian, Croatian, and Serbian Travel Writing." *A Bibliography of East European Travel Writing on Europe içinde*, 7-44. Editör Wendy Bracewell ve Alex Drace-Francis. Budapest: Central European University Press, 2008.
- Brešić, Vinko. *Hrvatska književnost 19. stoljeća*. Zagreb: Filozofski fakultet, 2019.
- Demir, Hakan. "XIX. Yüzyılda Hırvat İlerizm Hareketi" *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD) 1/1 (2012): 209-239*.
- Despalatović, Elinor Murray. *Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement*. Boulder Colo: East European Quarterly, 1975.

- Gölen, Zafer. "1849-1851 Bosna Hersek İsyanı", *Bellekten* 66/247 (2002): 905-930.
- Gölen, Zafer. *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek (Siyasi, İdari, Sosyal ve Ekonomik Durum)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010.
- Hadžihuseinović, Muvekkit Salih Sidki. *Povijest Bosne. S turskog preveli: Abdulah Polimac, Lamija Hadžiosmanović, Fehim Nametak, Salih Trako, II*. Sarajevo: El-Kalem, 1999.
- Harni, Slavko. "Bibliografski rad Ivana Franje Jukića i kraj kulturne povijest bibliografije kao izvor za povijest knjige i kulturnu povijest." *Libellarium: časopis za istraživanja u području informacijskih i srodnih znanosti* 1/1 (2008): 27-50.
- Jukić, Ivan Frano. *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*. Sarajevo: Svjetlost, 1953.
- Kecmanović, Ilija. "Jukić Ivan Frano." *Enciklopedija jugoslavije: prva izdanja*. 5: 155. Zagreb: Izdanje i Naklada Leksiografskog Zavoda Fnrj, 1962.
- Lešić, Zdenko. "Ivan Franjo Jukić — književnik (U povodu 150-godišnjice smrti Ivana Franje Jukića)." *Ivan Franjo Jukić: Izabrani spisi* içinde, 551-574. Editör Ivan Lovrenović. Sarajevo/Zagreb: Synopsis, 2015.
- Lovrenović, Ivan. "Jukić Ivan Frano." *Enciklopedija jugoslavije: druga izdanja*. 6: 611. Zagreb: Izdanje i Naklada Leksiografskog Zavoda Fnrj, 1962.
- Saydam, Abdullah. "Ömer Lütfi Paşa." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34: 74-76. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.

Harita

Harita 1. Ivan Franjo Jukić'in Saraybosna-İstanbul arasındaki durakları.

Resim

Resim 1. Ivan Franjo Jukić'in Portresi
(<https://www.enciklopedija.hr/clanak/jukic-ivan-franjo>)

SARAYBOSNA'DAN İSTANBUL'A YOLCULUK 1852 Yılı Mayıs Ayı²²

Mayıs ayının üçüncü günüydü, gece saat üçte Yüzbaşı Astalarası²³ yanıma geldi. Kötü bir şey sezmiş gibi, henüz uykuya dalmamıştım; hastalıktan, üzüntüden ve kederden yataka dönüp duruyordum.

—“Haydi!” dedi. “Derviş Paşa bir adam gönderdi ve sana kurtuluş (*selamet*) getirdi. Seni çağıran despot paşanın evinde bekliyor.”

Yarıya kadar kalmak için yalvardım; ama nafiye, zorlanarak onun odasına gitmek zorunda kaldım, orada giysilerimi getirdiler ve giyindim. Odada beni götürmekle görevli bir mülazım ve dört ay önce beni hapisaneyeye getiren Mustafa Paşa'nın bir emir subayı vardı. Saraybosna çarşısından Derviş Paşa'nın evine doğru giderken yürüyemediğim için mülazım yol boyunca elimden tuttu ve kurtuluştan bahsederek beni teselli etti. Despotun benimle bir ilgisi olmadığını bildiğim için kötü bir şeylerden şüphelenmeye başladım. Neden beni Derviş Paşa'ya götürüyorlardı? Ayrıca, bu neden gece oluyordu?

Ay parlıyordu. Derviş Paşa'nın konağına vardık. Orada atlar hazır bekliyor, yanlarında bir onbaşı ve iki zaptiye bulunuyor ve onbaşının atının üzerinde pranga şingirdiyordu. Derviş Paşa haremdeydi, mülazıma birkaç kitap getirdiğinde bağırıyorlar: “bin ya sen”. Ata binemeyeceğimi görünce, ikisi beni atın üzerine kaldırdı. Altımda bir sıska at (*kurada*) vardı, aynı şey mülazım ve onbaşı için de geçerliydi. Atlar bir deri bir kemikti; Türkler erken saatlerde Vareş'ten (Vareş) beğlik kömür (*begluk ćumur*) getirmişlerdi atları kaçmış ve diğer atları geri getirmek için

22 Ivan Frano Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Sarajevo: Svjetlost, 1953, 116-140.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına ait Boşnakça bir metinden yapılan bu çeviri, modern Boşnak dili yapısının ve kurallarının henüz oturmadığı bir dönemin imlasını yansıtmaktadır. Yazar tarafından kullanılan gramer, imla ve sentaks, çağdaş okuyucuların alışık olmadığı yapılarla doludur ve metin arkaik bir üslup taşımaktadır. Metnin dikkat çekici başka bir özelliği, yazarın noktalı virgülleri (;) bugünkü kullanım kuralları dışında yoğun bir şekilde kullanmasıdır. Bu nedenle metinde yer alan noktalama işaretlerine aşgari derece müdahale edilmiş bazı noktalı virgüller yerine anlam bütünlüğünü sağlamak için nokta (.) yada virgül (,) kullanılmıştır. Bu usule ilişkin meselelerin haricinde okuyucuların da ilerleyen kısımlarda fark edebileceği gibi Jukić'in yazım tarzı, uyandıktan sonra hatırlamaktan azap duyduğu bir kâbusu hikaye eder gibidir. Metindeki kimi tasvirler canlı olmasına rağmen, bazı parçalar oldukça bulanık, cümleler kesik kesik, söz yapıları parçalı ve hatta bazı durumlarda gelişmiş güzel görünür. Özellikle, yazarın kullandığı zaman kipleri okuyucu için tutarsız bir üslup seçimi gibi görünebilir, çünkü bazen çok uzaktaki bir olayı anlatırken bir anda şimdiki zamandaki bir durumu betimler. Seyahatnamenin Jukić'in ölümünden sonra yayımlanması, metindeki anlatım ve üslup özelliklerini bu denli düzensizleşmesinin nedenlerinden biri olmalıdır. Yazar tarafından nihai bir gözden geçirme yapılamamış olması, farklı zamanlarda kaleme alınan bölümlerin birbiriyle tam olarak uyumlu hale getirilememesine ve dolayısıyla anlatımda bazı tutarsızlıkların ortaya çıkmasına neden olmuş olabilir. Bu durum, eserdeki üslup farklılıklarını ve anlatımdaki değişkenlikleri açıklayabilecek önemli bir faktör olarak değerlendirilmelidir.

Bu bağlamda, günümüz okuyucusu için okunabilirliği artırmak amacıyla, çeviride cümle yapıları ve yukarıda değinildiği üzere noktalama işaretlerinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler, orijinal metnin üslup özelliklerinden ödün vermeksizin, metnin daha anlaşılır hâle gelmesini sağlamak içindir. Ayrıca, yazarın orijinal metinde kullandığı Türkçe kelimeler (*turcizam/Türkizm*) parantez içinde orijinal hâlleri ile gösterilmiş, yerel deyimler dipnotlarda açıklanmıştır. Bundan kasıt Türk okuyucuların bu kelimeleri ve deyimleri görebilmelerine fırsat vermektedir.

23 Büyük ihtimalle Türkçe kökenli olup bozulmuş bir imlayla yazılan bu özel ismin doğru yazılışı tespit edilememiştir. Seyahatnamenin çağdaşı olan kaynaklarda veya modern Boşnakça literatüründe benzer imlaya rastlanmamıştır.

sadece bir tanesini yakalamışlar. Zaptiyelerin iyi atları vardı. Benim sıksa beygirimin üzerinde çıplak bir semer vardı; hasır içinden saman çıkmıştı ve dizgin yerine onu yularla sıkmışlardı.

Ay ışığı her yere sızıyor, Saraybosna tamamen uykuda. Sadece kullukçu (*kuluk*) topluluğuyla karşılaştık, bedestanın önünde bir fener (*fenjer*) titriyordu, sıkıca tutturulmuştu ve kumru kuşları (*kumrikuš*) tarafından birkaç yeri gagalanmıştı. Artık beni nasıl bir talihin beklediğini biliyordum. Kemiklerimin Asya'nın bir anızlığına gömülmek üzere sevgili vatanımdan götürüleceğini gördüm. Beni ölümden daha çok korktuğum sürgünlüğe (*surgunluk*) sürüklediler! Durumum daha üzücü olamazdı: iki aylık bir hastalık, üzüntü ve keder beni bir insandan çok ölüye benzetmişti; parasız, düşmanların ve cellatların elinde! Başka ne eksikti?

— Ölüm!

Ama o benden, benim ondan kaçtığımdan daha çok kaçıyor. Gördüm ki Tanrı benim için başka bir kader belirlemiş: katlanmak zorundayım! Yalnızca Tanrım, dilenerek ve alçakgönüllü bir şekilde kutsal yardımına sığınıyorum: “hic ure, hic seca, tantum in aeternum parcas!”²⁴ duam buydu.

Şehrin kendisi gibi yarı yıkık ve açık duran şehir kapısından (*kapija*) geçtikten sonra, Saraybosna'dan çoktan uzaklaşmışken, teğmen bana şöyle dedi:

— Derviş Paşa, şehirden ayrıldığımızda ayaklarını prangaya vurmamı ve ellerini iple bağlamamı emretti; ama uslu durursan bunu yapmayacağım. Sen kendine ve bana iyi bak; ben de sana iyi bakacağım. Bunu yapabilirdi ama beni bağlıyken nasıl idare edeceğini bilmiyordu. Çünkü bedenim bir ölü bendeni gibiydi ve sadece ata bindirilip indirilmem gerekmiyordu, ayrıca attan düşmemem için odacı beni eliyle yandan tutmak zorundaydı. Kaçmamdan korkmuyordu; tek endişesi - ve benim de - yolda ölmemem ya da geride kalmamamdı. Ona beni nereye götürdüğünü ve bana ne olacağını sordum. Dedi ki:

— Evvelki gün Derviş Paşa Ömer Paşa'yı Rogatica'ya (Rogatitsa) kadar uğurladığında, seni hemen onunla birlikte Manastır'a göndermesini emretmiş; orada kalacak mısın, yoksa seni İstanbul'a mı götürecekler, oraya vardığımızda öğreneceğiz. “Canım hiç korkma. İki üç yıl vilayette (*vilajet*) olacaksın, sonra yine eve döneceksin.” Bunu bana yarı Türkçe, yarı Bulgarca söyledi.

Kış kıyafetlerimi giydiğim için şanslıydım, ayaklarım yemenilerin (*jemeni*) içinde üşümüşü, kabanımı (*kabanica*) ise altına koymuştum, teğmen de bana hırkasını vermişti ve onunla örtüldüm. Yol bazen yokuş yukarı bazen yokuş aşağıydı, Arnavut kaldırımlı yol (*kaldırma*) kocakarı dişleri gibiydi. Kaldırımın dışındaysa göbeğe kadar çamur vardı. Mehtap, çektiğim sıkıntıyı görmemek için kendini siyaha sarmıştı; ata binmek mümkün değildi, yürümek hiç mümkün değildi. Üçümüzün altındaki atlar adım adım ilerledi, onbaşının altındaki atsa devrildi ve o da atın altında kaldı. Atı daha fazla ilerleyemedi. Şans eseri karanlıkta Saraybosna'dan dönen bir köylü gördüler, oraya beylerin saman yükünü götürmüştü, atını kendi atları gibi

24 Aziz Augustin'e atfedilen Latince bir ifade olan bu dua 'burada yak, burada kes, yeter ki sonsuza dek başışla' olarak çevrilebilir. Bu yakarış, ilahi merhamet talebini ve ebedi cezadan kaçınmak için bu hayatta acı çekerek arınma arzusunun yansıtan bir duanın parçasıdır.

yakaladılar ve eyerlediler. Zavallı adam yalvarıyordu, atının zar zor yaşadığını, bütün gün hiçbir şey yiyip içmediğini söylüyordu, her şey boşunaydı. İki saat bile yolculuk etmemiştik ki ağır onbaşımın altındaki at yere yığıldı. Yolun kenarında bir ateş görünüyordu, içerde kiracılar (*kiridžija*), yerde yükler, etrafta ise atlar otluyordu. Zaptiyeler at istemeye başladılar çünkü bu onların işiydi, kiracılar ticari yüklerini yolda bırakamayacaklarını söylediler. Kiracılar arasında, bir beyin atını satmak için götüren bir Türk vardı. Türk olduğu için hiçbir şeyden korkmadı, zaptiye ve mülazımla tartıştı. Hristiyanlarsa bu arada atlarıyla karanlığa karıştılar, git de bul şimdi onları. Şimdi Türk ister istemez atını vermek ve bizimle yola koyulmak zorunda kaldı, başlangıçta vezirle tehdit edip sövüp sayıyordu, ama sonra duruldu.

Böylece bütün gece yolculuk ettik ve sabahleyin Saraybosna'dan üç saat uzaklıkta bir hana vardık. Orada mola verdik; beni ısınmam için kahve ocağına (*kafe-odžak*) soktular. Orada bana kahve verdiler. Handa Saraybosna pazarına peynir, tahıl ve başka şeyler götüren birçok kiracı vardı. Zaptiyeler ve çavuş (*čauš*) at bulmaya ve hangilerinin daha iyi olduğunu seçmeye gittiler. Saman almak için beş atla gelen bir Saraybosnalıya rastladılar; onu üç atla bizimle birlikte Rogatica'ya gitmeye zorladılar. Fakat Türk dirgenle bile ehlileştirilemez.²⁵ “Ne Rogatica'sı?” İki kuburunu kuşağına sıkıştırmıştı. Arnavut olan zaptiye, tüfeklerini kaptı ve onları yere çarptı.

— Yaramaz herif (*Jaramaz*) silah senin neyine? Biz zaptiyeler haricinde silah taşımamanı herkese yasak olduğunu bilmiyor musun?

Bu olay hanın altında oldu. Odada ben ve Ömer Paşa'nın iki gün sonra yola çıkıp o gece orada geçiren birinci yaveri binbaşı (*bimbaša*) vardı. İşte Saraybosnalı ona şikâyete geldi, özgürce silah taşıyabileceğine dair tezkeresi (*teskera*) olmasına rağmen nasıl zorla götürüldüğünü ve silahlarının nasıl elinden alındığını anlattı. Binbaşının da kendi görevi için üç ata ihtiyacı vardı, bu yüzden bizden önce onlara el koymuştu; bu nedenle Saraybosnalıya homurdanmanın bir faydası olmadığını söyledi:

— Bu padişah hizmetidir ve saati bir kuruş beş paradır.

Şimdi hepimiz yola koyulduk, onlar neşeli ve mutlu, ben üzgün ve kederli, bir de yorgun. Bir saat bir ovanın içinde yolculuk ettik ve öğle yemeği için Romanija'nın hemen altında yer alan Mokro'ya vardık. Mokro'da üç han var, başka hiçbir şey yok; yoldan köyler görünmüyor. Orada biraz dinlenip çılbur (*čimbur*) ve ekşili çorba yedikten sonra karla kaplı Romanija'ya doğru yola çıktık. Bu yetmezmiş gibi, kar ve sulu kar hemen bize eşlik etmeye başladı. Yol engebeli ve yokuş yukarı, şansımıza atlarımız güçlüydü. Romanija ormanlarla kaplı bir dağdır, mağaraları da vardır. Tüm kederime rağmen, aklıma yine Grujica Novak ve Türklerle nasıl yüzleştiği geldi. Bosna'da daha fazla Grujica olsaydı, şimdi Osmanlılar tarafından takip edilmeyecektim böyle ıssızlıklar, böyle bir sefalet olmazdı.

25 *Turčin neda se ni vilami sedlati*. Bu deyim Türkler'in dikbaşlılığı, kontrol altına alınmasının zorluğu anlamında kullanılır.

İki saat dağa çıktık, iki saat dağdan indik ve dört saat içinde Hanić'e vardık, orada bir han var. Islanmış, üşümüş bir şekilde attan indik. İçeri girdiğimizde, büyük bir ateşin etrafında ısınan ve kurulan otuz kadar Arnavut vardı. Bize de ısınmamız için yer açtılar. Bu Arnavutlar Ömer Paşa'nın öncü kuvvetiydi. Bize Jajce, Jezero ve Krajina'yı nasıl yağmaladıklarını ve bayraklarının nasıl öldüğünü anlattılar. Bu benim için dışlerimi çekmek ve yaralarımı deşmek gibiydi, üzgün gözlerle gördüklerimi bir de dinlemek zorunda kaldım. Onlar evlerine dönüyorlardı.

Burada geceleme mümkün değildi ve hava biraz açılmıştı. O hâlde, ileri! Karanlığa daha beş saat, Rogatica'ya dört saat var, rahatça varacağız! Yol güzel, Glasinac ovası tepsi gibi dümdüz. Mülazım, ovaya ve başka ata kavuşunca atlar özellikle de benim altımdaki yorulana kadar dötrnala sürdü. Glasinac ovası iki saat uzunluğunda ne köy ne yerleşim yeri var, hepsi ortak otlak, köyler yoldan uzakta. Ova geçilince, meyve bahçeleriyle dolu, hepsi Türk köyü olan tahıl yetiştirilen köylerin arasına girilir. Zaptiyeler bize Rogatica'ya kadar eşlik etmek zorundaydı. Ama yolda yaptıkları bunca zulüm yüzünden korktular, özür dileyip şikâyetçileri yakalamak için Saraybosna'ya döndüler.

Çavuş ve odacı, köye at aramaya gitti. Her şey boşunaydı bulamadılar, böylece yürüye yürüye gece saat ikide zar zor Rogatica'ya vardık. Atların mı yoksa bizim mi daha yorgun olduğumuzu anlamak zordu. Mülazım, beni koruyacak ve benimle uyuyacak birkaç zaptiye göndermesi için müdüre (*mudir*) haber verdi. Biz akşam yemeği yerken altı tanesi geldi. O kadar bitkin düşmüştüm ki beni Ulah gelini²⁶ gibi ikişer ikişer bir yerden diğerine taşıdılar, yemek yiyemedim, bana yarım litre rakı (*rakija*) getirdiler tattım ve bıraktım. Bütün gece uyuyamadım, bacaklarım kaskatı kesilmişti, şaka değil, iki ay yatakta yattıktan sonra bütün gece ve gün boyu at üstünde olmak şaka değil. Normalde 12 saat süren yolu biz 18 saatte kat ettik.

Ertesi sabah hem ben endişeliydim hem de mülazım; handa kalamıyordu, beni de yalnız bırakamıyordu. Benimle geri dönmek ya da bensiz dönmek mümkün değildi; bu yüzden, en imkânsız görünen şeyi yaptı ve sağlığımın daha iyi olacağı umuduyla Vişegrad'a doğru yolculuğumuza devam ettik.

Rogatica, 150 ev ve iki camiden oluşan küçük bir kasaba (*varoš*). 10 Hristiyan evi var, geri kalanı Türk ve çoğunlukla çiftçi. Küçük Drinjača Nehri (Drinyača) yanında, bir çukurda, adeta bir kazan içinde yer alır, Saraybosna'dan 12, Vişegrad'dan 8 saat uzaklıkta. Bir kadısı (*kadi*) ve müsellimi (*musellim*) var ve kaza, yeni düzenlemeye göre Saraybosna sancağına (*sandžak*) bağlı.

Rogatica'nın küçük ovasını geçtikten sonra, hep Drinjača boyunca ilerleyerek Crni Vrh dağına tırmandık. Romanija'dan daha kayalık değilse de daha düz de değil. Tamamen köknarlardan oluşan ormanı geçtikten sonra, diz boyundan yüksek karla kaplı zirvelere ulaştık. Bu plato iki saat uzunluğunda ve her yıl birçok yolcuu kar altında bırakır. Platonun ortasında, yolcuların

26 *Ja sam tako bio pao, da su me kao vlašku mladu po dvojica s mjesta na mjesto prenosili...* Bu deyim genellikle nazik, hassas veya özenle muamele edilmesi gereken bir kişi veya durumu tanımlamak için kullanılır. Jukić burada durumu hakkında açıkça ironi yapmaktadır.

kışın yolu bulabilmesi için büyük direkler dikilmiştir. Ovanın sonunda müşterileri oldukça iyi karşılayan bir beyin işlettiği bir han var, bizi de iyi karşıladı ve Türk usulü iyi ağırladı. Öğle yemeğinde şekerli kahve ve ballı kaymak varsa, bu zirve noktasıdır. Hancı Bey bize, biraz önce Mostar paşasının torunu olan küçük Arif Bey ile Saraybosna'dan gelen İskender Bey'in oradan geçtiğini söyledi. Merhum Nafiz Paşa'nın oğlu olan Arif Bey, 10-13 yaşlarında, tavlada tanıştığım bir çocuktur. O, benim yanımda kaldığım yüzbaşıyı ziyaret ederdi ve küçük Arif, amcasıyla birlikte 5 ay boyunca orada kalmıştı. Şimdi onu annesiyle birlikte, böyle bir kış ve kötü yol şartlarında, menzil atlarıyla götürüyorlardı. Düşündüm, kendi dinlerinden bir çocuğa bile merhamet etmiyorlarsa benim gibi bir gavura (*gjauru*) nasıl davranacaklar? Kar lapa lapa yağıyordu, biz yolumuza dağ boyunca, köknar ve çam ağaçlarıyla süslü bir yoldan devam ettik; ellerimiz ve ayaklarımız donuyordu ve üç saat sonra bir vadide coşkun Drina nehrini ve üzerindeki meşhur köprüyü ve sağ kıyısında küçük Vişegrad kasabasını (*varoš*) gördük, iki saat sonra erkenden hana vardık ve geceledik.

Neretva üzerindeki Mostar ve Konjić köprülerinden sonra en iyisi olan ve onlarla kıyaslanabilecek 24 kemerli taş köprü sadece sağlamlığıyla değil sanatıyla da ünlü bir eserdir. Köprünün ortasında, içinde bir nöbetçinin bulunduğu bir çardakla (*čardak*) bölünmüştür; gece kapanır. Nöbetçiler oradan geçen yolcuların tezkerelerini sorarlar.

Oda ısıtılmıştı ve Saraybosna'da bıraktığımız, Rogatica'da biraz gördüğümüz ilkbahar havası burada tekrar geri gelmişti; çünkü Vişegrad ılıman bir yerde bulunuyordu. Biraz canlanmıştım, bu yüzden biraz yürüyebildim, burada bir kuruş (*groš*), Saraybosna'da ise beş kuruş olan bir litre rakı içtim ve taze Drina balığı ile iyi bir akşam yemeği yedim ve iki ay sonra ilk kez doğal bir uykuya daldım! Vişegrad'da ancak 150 Türk evi var, çoğu meyhane ve fırıncı ve sadece 3-4 Hristiyan aile bulunuyor. Kasaba bir tepenin yanında yer alıyor, aşağısına sağdan Rzav nehri katılıyor; yukarıda ise kasabadan yarım saat uzaklıkta yüksek bir tepede eski, şimdi terk edilmiş bir kale var, solundan Drina, sağından Rzav onu çevreliyor ve bakan kişi, ne kadar yükseğe tırmandığını görünce hemen "Gerçekten Vişegrad (Yüksek Şehir) adını hak ediyor." der. Sadece insanların buraya nereden geldiğini ve yaban keçilerinin bile zorlanacağı o kayalık araziye nasıl tırmandıklarını bilmek isterdim. Bu kasaba daha önce daha büyük olmalıydı, eski evlerin kalıntılarından, özellikle de bir taş han ve hamamdan görülebiliyor; ancak İstanbul yolu üzerinde olduğu için giderek daha da küçülüyor. Yakınında hiçbir köy görmedim. Burada bir müsellim ve kadı bulunur; nahije, Novi Pazar sancağına bağlıdır. Bir saat uzaklıkta Sırp sınırı ve Mokra Gora ile buluşma noktası var.

Ertesi sabah erkenden zaptiyeler bizim için atlar getirdi ve yola koyulduk; ama daha bir saat bile gitmemiştik ki atlar, özellikle de benim altımdakiler sendeledi, çünkü doğal olarak en kötüsünü hep bana ayırıyorlardı. Zaptiye, odun yükleyen çocukları görünce atından indi, koşum takımını çıkardı ve bizimkini onlara taktı, çocuklar ağladı da hiçbir faydası olmadı. Onlara yabancıların yorgun atları kaldı, biz ise sürgünkükler (*surgunlije*) gibi yola devam ettik. Atlar iyi olmasaydı çamur olduğu için benim halim felaket olurdu.

Üç saat sonra Dobrun'a vardık. Burada yol üzerinde sadece bir han var, biraz ileride bir tepenin altında tek bir cami ve bir Hristiyan manastırının kalıntıları görülüyordu. Eskiden birçok ev varmış ama şimdi harabe haldeler. Hancıya yiyecek bir şey olup olmadığını sorduk “hiçbir şey yok” dedi. Bunu duymak bizim için hoş değildi, çünkü Priboj hala 7 saat uzaklıkta ve yol boyunca ne bir han ne de bir köy var! Handa birkaç Boşnak başıbozuk vardı, Mahmud Bey Osmić komutasında Bihor'a karşı savaşmaya gidiyorlardı. Hancı uzaklaşınca, şöyle dediler:

— Her şey var, ama o kâfir ödeme yapmayacağınızdan korkuyor, çünkü az önce binbaşı burada yemek yedi ve 4 kuruş yerine 100 para (*para*) verdi.

Hancı zorla tereyağında birkaç yumurta pişirdi de kalbmizin çiyini silkeledik.²⁷ Daha Vişegrad'da iken mülazıma hiç param olmadığını söylemişim, çünkü 150 dukamı (*çekin*) almışlar ve daha sonra geri vermemişlerdi. Bana bunun kendisinin de duyduğunu söyledi, ama önemli değil. Bana “Derviş Paşa sadece at kirasını ödedi ama açlıktan ölmeyeceğiz” dedi.

Dobrun'dan Štrpci köyüne kadar her yer kayın ormanı, her yer dik yamaçlar ve geçitler kayalık; at sırtında olan kişi karnına kadar çamura saplanabilir. Štrpci köyü (Štriptsi), Priyepolje (Priyepolye) nahiyesinin, Mostar pašalığının bir köy ve Uvac Nehri'nin yanında yer alır. Burada, İstanbul'a giden yol ayrılmakta ve Taşlıca'ya sağa doğru devam eder; ancak yol kayalık olduğundan, genellikle sola gitmek daha uygun. Köprüyü su götürmüş, biz kayıkla karşıya geçtik ve bir saat sonra Priboj'a (Priboy) vardık. Bu, Lim kenarındaki 26 ev ve iki haneden oluşan bir köy. Burada eski bir kule var, yıkılmış ve harabe durumda. Aşağıda, Uvac Nehri Lim'e dökülüyor; Sırb sınırı ise yarım saatten daha uzak değil. Köse (*cosa*) Hancı bize Türk usulü iyi bir akşam yemeği verdi. Oda o kadar sıcaktı ki uyumak mümkün değildi; ama ben hariç herkes uyuyordu. Zaptiyeler, görevli muhafızlarım, bütün gece nöbet değiştirdiler, sigara içtiler, uyukladılar ve biraz sohbet ettiler. Bana Kavazbaşı'yı övdüler, iki gün önce orada Ömer Paşa ile gecelediğini, gerçek bir Türk olduğunu ve giderken onlara iyi bir bahşış verdiğini anlattılar. Ertesi gün hancı bizden dördümüz için 7 kuruş istedi, mülazım ise ona 5 verdi bu şekilde iki saatten fazla inat ettiler (*inatili*) sonunda ona 6 kuruş verdi.

Priboj çevresinde Lim boyunca küçük bir ova var bu yüzden erkenden tepeye tırmanmaya başladık ve iki saat sonra kaplıcaya vardık. Burası şimdi neredeyse tamamen harap olmuş bir keşiş manastırındır. Yanında kaplıcalar var, revaklarında çam ve köknar ağaçları. Türk barbarlığının acı hatırası! Ana yoldan yarım saat uzakta manastır varken yol buradan geçiyormuş ve keşişler Türkleri bedava ağırlamak zorunda kalıyorlarmış. Şimdi de yılda bir kez burada toplanılıp ayin yapılıyor. Zaptiyeler bana buranın ne kadar soylu bir yer olduğunu anlattılar. Sıcak su kaynağının yanında berrak, suyu soğuk başka bir kaynak var. Eskiden soylu bahçeler olan yerler şimdi ormanla kaplı ve buradan dört bir yana hoş bir manzara var.

Öğle yemeği için Kratovo'ya, beş ev ve bir handan oluşan küçük bir köye ulaştık. Hancı, bir Türk, açık sözlü bir adam. Bizden biraz önce bir miralay gelmiş kendisi, mülazım, ben ve

27 ...*strunismo rosu sa srdeca*... Bu deyim genellikle kendini canlandırmak, kendini yenilemek veya uyuşukluktan kurtulmak anlamında kullanılır.

bizim topluluk için için yemek sipariş etti. Miralay beni iyi tanıyordu, Ömer Paşa'nın yanında nasıl bir mevkide olduğumu ve başıma neler geldiğini, neden ve nereye götürüldüğümü biliyordu. Buna rağmen, ben bir tutsak olsam da bana saygı gösterdi ve sohbet etti. Korkmamam gerektiğini, Ömer Paşa'nın benim hakkımda iyi düşündüğünü ve bir süre sonra beni daha iyi bir yere yerleştireceğini söyledi. Neredeyse her saatbaşı içki ve sigara içerdi, sonrasında hep beni çağırır ve öğle ve akşam yemeklerinde beni yanına oturturdu. Benim için en zor olanı, onun çubuğundan (*kamiş*) sigara içmekti, çünkü çok kötü hastaydı. Hem benim grubum hem de handaki diğerleri, bir gavur tutsağa böyle davranılmasına şaşırıyorlardı. Yemek tavada kızarıırken, hancıya bu yıkık taş yapının ne olduğunu sordum.

— İşte, görüyorsun, azgın bir gavur ne yapar, dedi beni kınayarak, Karađorđe (Karacorce) buraya kadar geldi ve bizi yaktı. Burada 13 Türk evimiz vardı. Sırp hepsini yaktı, ama biz Sırp lar için değil, onlardan daha beter delirmiş olan ve Allah bilir neler düşünen reayamız (gayrimüslim halk) için üzülüyoruz. Allah Türk'ü hükmetmek, reayayı da itaatkâr olmak için yarattı.

Bu sırada yemek hazır oldu. Yedik ve içtik. Miralay masrafın ne kadar olduğunu sordu. “Dokuz kuruş” dedi Hancı. Miralay beşlik verdi. “Bu 11 kişi için çok az. Hana çok fazla kira veriyorum, bütün her şey pahalılandı!” dedi.

Miralay hiç düşünmeden hancının boynuna yapıştı, sırtına bir, kafasına iki yumruk indirdi. Hancı dayak yediğine aldırmadan yine para istedi. Miralay onu ikinci kez dövdü ve ben araya girmeseydim üçüncü kez de dövecekti. “Bak bey, bey! Bu adam deli (*divanija*), bırak onu,” dedim. Böylece yemeğimiz hancıya pahalıya patladı. Her ne kadar o bana kibirle bakıp benim talihsizliğime sevinse de ben ona acıdım. Böyle bir özgürlüğü kimsenin yaşamasını dilemem!

Tepler ve vadiler aşarak Hristiyanların Aziz George Günü'nde Nova Varoş'a vardık. Çarşıdan (*çarşia*) hızla geçtik. Gün güzeldi, Hristiyanlar gezmeye çıkmıştı, kadınlar ve çocuklar bayramlık kıyafetleriyle bahçelerde oynuyorlardı. Etrafta herkes neşeli ve sevinçliydi, sadece ben değilim, üzgün bir tutsaktım. Ah, ne acı düşünceler parçalıyordu kalbimi! Hristiyanlar beni görünce üzgün bakışlarla izliyorlardı. Sanki herkesin yüzünde hem benim hem de kendi talihsizliğimizin -Hristiyanlığın sürgün edildiği o üzücü dönemin- acısını gördüğümü söyleyebilirdim. Herkes, ünlü Karađorđe'nin bu yerleri Türk intikamına teslim etmek zorunda kaldığı zamanı hatırlatıyordu. Ah, Karađorđe, benim yaram! Düşüncen büyük, niyetin yüceydi! Lanetli kader seni engelledi. Yoksa şimdi barbarlar beni böyle acımasızca, at üstünde duramayacak halde buralardan süremezlerdi!

Nova Varoş, Sırbistan ve Hersek sınırına yakın bir saat mesafede, verimsiz ve dağlık bir bölgede, iki tepe arasında yer alır. İçinden küçük bir nehir akar. Türk evlerinin sayısı 60'ı geçmez, Hristiyan evleri ise yaklaşık 150 civarındadır ve genellikle iyi durumda olup Sırbistan ve Saraybosna ile ticaret yaparlar. Çevrede bolca büyükbaş hayvan vardır ve buradan Saraybosna için iyi kalitede kaymak alınır, ki bunlar da iyi fiyata satılır.

Burada başka atlar ve zaptiyeler aldık ve ertesi gün Sjenica'ya (Syenitsa) doğru yola çıktık. Krndija Dağının (Krndiya) eteklerine kadar ne bir köy ne de bir han vardı. Nehir kenarında yeni, tamamlanmamış bir han bulunuyordu. Orada biraz güç topladık ve dağa tırmanıp, dağdan indikten sonra Sjenica'nın çıplak ve ıssız, ama otlakları zengin ovasına vardık. Burada birçok yerden otlamaya çıkarılmış atlar ve sığırlar gördük. Nehri geçtik ve öğleden sonra Sjenica'ya ulaştık. Karadorđe'nin ele geçirip genişlettiği kale, şimdi küçük olsa da bende geçmişin anılarını ve hüznü düşünceleri uyandırdı.

Öğleden sonra yağmurun bizi kovalamasına rağmen yolumuza devam etmek zorundaydık ki ertesi günümüz daha kısa olsun. Çünkü Mitrovica (Mitrovitca) ve Novi Pazar'a 12 saatlik yol vardı. Mitrovica kasabası, Nova Varoš'tan daha fakirdi. Burada Hıristiyanlardan daha fazla Türk vardı ve kendilerini çok övüyorlardı. Kulakları boyunlarının arkasından damlamasına rağmen²⁸ kahvehanede bana karşı kahramanlık taslıyorlardı. Bu yer, Sırbistan ve İşkodra Paşalığı'ndaki Bijelo Polje (Biyelo Polye) ile biraz ticaret yapıyordu ki buraya sekiz saat uzaklıktaydı. Tam alacakaranlıkta Vapa nehrinin suladığı ve büyük bataklıkları olan, hiç köprü bulunmayan bir ovaya doğru yola çıktık. Eskiden taş bir köprü varmış ama yıkılmış. Burada, suyun nerede daha sığ ve bataklıkların nerede daha az olduğunu bilmeyen biri burada büyük bir hayati tehlike ile seyahat eder.

Islanmış, üşümüş ve yorgun bir halde gece vakti bir paşanın taş hanına vardık. Bina güzeldi, ama odaların pencereleri kırık. Odun yoktu, biz ise üşümüş ve ıslanmıştık. Hancının bize yemek için verecek bir şeyi de yoktu. Han, Novi Pazar'dan dönen, Ömer Paşa'nın eşyalarını taşımış olan kiracılar ve odacılarla doluydu. Küçük bir kor ateşin yanında bütün gece ısınmaya ve ıslak giysilerimi kurutmaya çalıştım.

Ertesi gün erkenden kalkıp dağa tırmandık ve dört saat geçmeden Raška (Raška) vadisine indik. Bu vadi Raška nehri tarafından sulanıyor, her iki yanında köylerle süslenmiş ve Novi Pazar'a yaklaştıkça daha geniş ve göze daha hoş geliyor. Nehri atların karnına kadar gelen suda geçmeye çalıştık, ancak bazı atlar akıntıya kapılıp sürüklendi. Benim atım da neredeyse su tarafından sürükleniyordu yakında bir engel olmasaydı, beni de götürebilirdi, belime kadar ıslanmıştım. Novi Pazar'a vardığımızda, handa pipo yakmak için bile bir ateş yoktu. Bana bir oda buldular, beni korumak için iki zaptiye verdiler. Onlar ölü gibi uyurken, ben bütün gece sert zeminde dönüp durdum. Sonunda onlar da uyandı ve benim için daha kolay oldu; çünkü onlarla Novi Pazar hakkında konuşarak vakit geçirdim. En çok Novi Pazar'a açıkça haydutluk (*kesedžije*) yapan Türkleri nasıl yakaladıklarını ve onları Saraybosna'ya kadar götürdüklerini anlatıyorlardı. Biri bana, cinayet nedeniyle Vehci Paşa? zamanında Travnik kalesinde dört yıl zincire vurulduğunu anlattı. Novi Pazar, Jošanice'nin (Yošanitse) Raška'ya döküldüğü yerde, güzel ve neşeli bir konumda bir kaleye sahip. Buradaki evler, tüm Rumeli'deki evler gibi, taştan yapılmış ve kiremitle örtülü olup çok çirkin görünüyorlar.

28 ...*premda im uši kaplju iza vrata*... Bu deyim, bir kişinin çok fakir, sefil veya perişan olmasına rağmen yine de kendini övmesi veya böbürlenmesi için kullanılır.

Burada eskiden bir feodal bey ve “Raška” unvanlı bir Rum piskoposu bulunuyordu. Bu piskopos şimdi Prizren’de bulunuyor. Bosna Paşalığını kapsayan Novi Pazar piskoposluk bölgesi ise Saraybosna piskoposluk bölgesiyle birleştirildi. Şu anda burada bir kaymakam (kajmakam) bulunuyor. Onun sancağına bağlı kazalar şunlar: Vişegrad, Nova Varoš, Sjenica, Novi Pazar ve Mitrovica, yani Drina’dan Sitnica (Stnitsa) ve İbar’a kadar olan bölge. Novi Pazar’da beş kadar Yahudi (*çifut*) ailesi ve yüz elli Hristiyan var; geri kalanı Türkler ve çingeneler. Toplamı yaklaşık 12.000 kişi olabilir. Kasabada hem Boşnakça hem de kendi dillerini konuşan çok sayıda yerleşik Arnavut var. Köylüler geleneksel kıyafetlerini ve Bulgarcaya biraz benzeyen aksanlarını korumuşlar. Türklerse Arnavutçaya benzer bir aksan kullanıyor. Burada eskiden Dubrovnikli tüccarların bir yerleşimi ve şu anda yarı yıkık durumda olan Aziz Anna Fransisken manastırı varmış. Novi Pazar, Romalılar döneminde ve daha sonra Raška, Sırp ve Boşnak hükümdarları zamanında önemli bir yerd. Roma döneminden kalma anıtlar, kükürtlü kaplıcalardan bir saat uzaklıktaki yapılarda bulunmaktadır. Bugün, Prizren ve İşkodra paşalıklarının yakın bölgeleriyle ve Selanik’le biraz ticaret yapılmaktadır. Türkler ve halk, Bosna’nın geri kalanına göre çok daha vahşidir.

Yarın erkenden yola çıkmak gerekiyordu ama atlar nerede? İşte han onlarla dolu. Zaptiyeler bütün gece civar köyleri dolaşmış ve nerede sefil gebe bir kısrak bulmuşlarsa sürüp getirip hana doldurmuşlardı. Zengin Hristiyanlar daha iyi atlarını rüşvetle angaryadan kurtarıyordu. Zaptiyeler, rüşvet alınca müsellime yalan söylemeyi biliyorlardı. Mülazım şimdi atları görmeye geldi, ardından miralay. Hayvanları görünce, zaptiyelere ateş püskürdüler ve kaymakama başkalarını istemeye gittiler. Halk, zaptiyelere atlarının angaryadan mahvolduğundan şikâyet ediyordu.

Türkler “Peki, suç bizde mi? Haçınıza yemin ederim, siz kolaylık isterken çıldırmıştınız; siz Tanzimat istiyordunuz. İşte size Tanzimat!” dediler. Bu, çıkışma onlardan çok bana yönelikti. Çünkü Tanzimata güvenmeseydim, Novi Pazar’da sürgünde dolaşmazdım. Ama Türk’e inanmanın sonu budur.

Mülazım, Đakovica’dan (Cakovitsa) bir kiracının atları sulayıp Saraybosna’ya beş atla mal yüklemeye gittiğini görünce, en iyi üç atı bizim için seçip hana getirdi ve ona şöyle dedi:

— Sen yüklerini Mitrovica’dan döndüğünde Saraybosna’ya götüreceksin, ama bugün benimle geleceksin!

— “Bilmem Boşnak” dedi Anavut, “ben yok reaya ben Prizrenli be”.²⁹

— Sen Prizren Paşalığındansan ben de padişahın hizmetçisiyim (*izmetçija*) ve Prizren padişahın adamlarını dinlemekle yükümlüdür.

Miralay da başka bir kiracı buldu ve güzel Raška vadisi boyunca yola koyulduk. Üç saat sonra, vadiyi arkamızda bırakıp bir ormana girdik. Orada bir han bulup öğlen yemeği ve biraz dinlenmek için atlardan indik. Hancı reayadan olduğunda işler kolaydır. Bizi karşıladılar, atlarımızı alıp götürdüler, yemek hazırladılar, kahve ve Türk hanlarındaki tüm âdetlere uygun her şeyi yaptılar.

29 *Biljmem Bošnjaku*, “ben jok raja, ben Perzerin be.

— Ücret ne kadar? diye sordu Miralay.

— Siz padişahın adamlarısınız, dedi hancı, ne verirsiniz bizim için yeterlidir.

Miralay ona 10 kuruş çıkardı ve hancı bundan fazlasıyla memnun oldu, benim mülazım da kahveciye bahşiş verdi. Kendi kendime bu hancı ile Kratovo'daki hancı arasında ne kadar fark olduğunu ve barbarlar arasında bile nazik olmanın ne kadar değerli olduğunu düşündüm.

Bu handan ayrılıp biraz aşağı orman yolunda ilerledikten sonra, altında taştan bir yalak bulunan bir çeşmeye rastladık. Bu aslında bir mezardır; üzerinde bir arma ve büyük harflerle bir yazı görülür. Şimdiye kadar kimsenin bu mezar hakkında yazmamış olması şaşırtıcı. Daha da şaşırtıcı olanı, Türklerin alışkanlıklarının aksine, bu yazıları tahrip etmemiş olmaları. Bu mezar, herhangi bir müzede baş köşeye konulabilecekken, burada atlar ve sığırlar ondan su içiyor. Oraya buraya dolanarak üç saatten fazla sürde dağdan aşağı indik, Herkes attan inip iki saat yürüdü, ben ise sürekli at üstünde, ama atın boynuna yaslanmış haldeydim. Nihayet sanki bir çukurdaymış gibi olan Banjska'dayız. Burası beş evlik küçük bir kasaba kaplıcaları var ve manastır ile keşiş kilisesinden çevrilmiş küçük bir kalesi bulunuyor. Buradan Novi Pazar'a giden yol, stratejik açıdan çok önemlidir. Çünkü küçük bir kuvvetle büyük bir ordunun bu dar ve dik yoldan geçmesi engellenebilir; başka bir yol da yoktur. Banjska, Novi Pazar'dan sekiz, Mitrovica'dan ise iki saat uzaklıktadır.

Kahvemizi içtikten sonra yolumuza İbar Vadisi boyunca devam ettik ve işte erkenden Kosova'daki Mitrovica'dayız. Mitrovica, Bosna Paşalığı'nın son şehridir, İbar nehrinin yanında yer alır. Burada bir zamanlar taş bir köprü vardı ve kalıntıları hâlâ görülebilir; şimdi ahşap bir köprü var. Kasabada yaklaşık 300 Türk evi ve 50 kadar Hristiyan evi bulunur. Çevresi verimli tahıl ve otlar, yakındaki tepeler ise bağlarla kaplıdır. Ertesi gün Mitrovica'dan ayrılarak Kosova Ovası'na girdik ve altı saat sonra Rumeli'ye, diğer Prizren Paşalığı'na vardık.

Tüm üzüntüler ve sıkıntılar benim üzerimde olsa da yine de bu bölge bende olağanüstü bir izlenim bıraktı. Düz ve neşeli çevre, nehirler, tahıllar ve yeşil otlar beni biraz neşelendirdi; ancak Miloş'un anısı, benim durumum, halkın esareti, yine ağır düşünceler sardı beni. İki saat sonra işte Prizren Paşalığının ilk şehri olan Vulçitrın'dayız. Bu şehir, verimli bir ovada, tarlalar ve çayırırlarla çevrili bir yerde bulunuyor, yaklaşık 6.000 nüfusu var. Burada atlarımızı ve zaptiyeleri değiştirdik ve atların gidebildiği kadar hızlı bir şekilde oviden yola koyulduk. Lab nehrini geçtikten sonra, yolumuza sağa doğru devam ettik, gözümüzle Sultan Murat'ın türbesini takip ediyorduk, burada bağırsakları yatıyor, bedeni ise Bursa'ya götürülmüş. Pazar günüydü, kalabalık Priştine'deki pazardan evlerine dönüyordu. Eski püskü giysili Arnavutlar, Sırp kadın ve erkeklerin temiz ve geleneksel kıyafetleri, çok sayıda kuzu, sığır, at ve en çok da arabaya koşulmuş öküzler, sık sık bakışımı türbeden onlara çevirtiyordu, bu Kosova Savaşı hakkındaki düşüncelerimi ara sıra kesintiye uğrattı.

Bir tepeden aşağıya inerek Priştine kasabasına vardık, kasaba düzlükte ve adeta Kosova'nın tam ortasında yer alıyor. Attan inmek için bir han bulmakta zorlandık; çünkü hepsi Türk süvarileriyle - düzenli orduyla doluydu, burada üç alay (*alaj*) kışlasız olarak garnizon halinde

bulunuyordu. Viçitırın'da az yemiştim, bu yüzden burada bana kuzu eti ve rakı ismarladılar. Burada bir süre, evine gitmiş olan çavuşumuzu bekledik. O, buradan dört yıl önce askere gitmiş, karısını ve iki çocuğunu geride bırakmış. Dinlendik. Beni, yarına kadar dinlenmem için kaymakamın hapisanesine götürdüler. Ben getirildiğimde avluda çok sayıda mahkûm vardı, çünkü onları genellikle karanlık çökmeden bir saat önce hava almaya çıkarıyorlardı, yoksa hepsi yerde, pis kokan bir depoda kalıyordu. Bunun yanında benim için boş bir oda daha vardı. Alışıldığı üzere, benim muhafızlığım için iki zaptiye geldi, ateş yakıldı. İşte çavuş da geldi, o 120 Priştine zaptiyesinin komutanıydı. Hemen bana kahve pişirdi ve benimle insan gibi konuşmaya başladı. Bu sırada gece oldu. O nöbete - şehir devriyesine - gitti ve benimle kalamadığı için çok üzüldü. Ama sabah erkenden geri döndü ve tekrar konuşmaya devam ettik. Bana, Bosna'da Vehci Paşa'nın emrinde başıbozuk olarak bulunduğunu, bir şey yaptığını ve eşkiya olduğunu, ünlü haydutlar Kara Fevzi (Karfeyzi) ve Ponjavica ile birlikte yıllarca dolaştığını anlattı. Gitmediği şehir kalmamıştı ve Bosna sınırındaki her büyük köyü biliyordu, onları saydıkça sık sık iç çekerek "Güzel Bosna!" derdi.

Ona Priştine, Kosova ve Priştine Paşalığı hakkında sorular sordum, o da bana her şeyi ayrıntılı bir şekilde anlattı. Priştine'de İşkodra'dan gelme birkaç Katolik vardı, onları benimle konuşmaları için çağırdı ve onlar da geldiler. Ben buradan üç saat uzaklıktaki Janova (Yanova) kasabasından Katolik papazın çağrılmasını ve günah çıkarmak istediğimi söyledim. Janova'dan zanaatkarlar pazarda bulunuyordu, onlar papazın gelmesini sağladılar ve bana 50 kuruş kadar para getirdi; yaklaşık 50 yaşlarındaydı. Adı Papaz Josip Bogdan, Roma'da propaganda okulunda okumuş ve burada yıllardır papaz olarak görev yapıyordu. Janova'da yaklaşık 300 ev var, bunların yarısı Katolik, Boşnakça konuşuyorlar ve kendilerini Hırvat olarak adlandırıyorlar, Türkler ise Arnavutça konuşuyor ve kendilerini Arnavut olarak adlandırıyorlar. Priştine Tanzimata tabi olmadan önce kendi paşasına sahipti, şimdi burada Prizren Paşalığı'na bağlı altında Vulçitırın, Priştine ve Kačanik nahiyeleri bulunan bir kaymakam bulunuyor.

Bu yer sadece zengin ve verimli çevresi nedeniyle değil, aynı zamanda Bosna-Rumeli ticaretinin merkezi olduğu için de önemlidir. Priştine'nin yaklaşık 15.000 nüfusu vardır. Bunların üçte biri Hristiyan Sırlardır ve aralarında 30 kadar Hristiyan çingene ailesi bulunur. Bunlar öğretmeni (Sırbistan doğumlu) çocuklara her iki dili, Yunanca ve Sırçayı öğretmeye zorlamışlar, kilisede ise sadece Yunanca ilahiler söyleniyor. Rumeli'nin diğer bölgelerinde de Çingeneler ve Yunanlar halkımıza baskı yaparak onları Yunanlaştırmak istemektedirler ancak doğa onların zorbalıklarına karşıdır. Çünkü Kosova dağlarından Boğaz'a kadar Bulgar-Slav halkı müthiş şekilde yayılmaktadır. Yunanlar ise Yunan Krallığı'na göç ettikleri için sayıları azalmaktadır.

Pazartesi tüm gün boyunca ve salı öğleden önceye kadar Priştine'de kaldık, çünkü çavuşumuz orada değildi. Ancak salı günü zar zor yürüyen atlarla Kosova'ya doğru yola çıktık. Mülazım ve ben ilk kez bu yoldan seyahat ediyorduk. Bu yüzden zaptiyesinin bize gösterdiği yerleri Lazar'ın ordusunun nerede durduğunu, Murad'ın ordusunun hangi tarafta yer aldığını merakla

dinleyip izledik. Miloš'un padişahı bıçakladığı yere bir işaret dikilmiş. Mülazım, Lazar'ın kim olduğunu ve padişahı bıçaklamaya cüret eden bu gavurun nasıl biri olduğunu sordu. Ben ise Lazar'ın son akşamı, Branković'in nefreti, ihanet, felaketimiz ve onların günahları için oğullarının nasıl ceza çektiği hakkında melankolik düşüncelere daldım. Ah Miloš, senden sonra senin gibi bir kahraman daha doğdu mu? Keşke Tanrı sana, bizim Obiliç'in sahip olduğundan daha fazla sağduyu verseydi!

Atlar çoktan kişnemeye başlamıştı. Zaptiye, ovada iki at gördü, onları yakaladı ve diğerlerini Priştine'ye geri gönderdi. Öğle yemeği için Nerodimlje kasabası yakınlarında bir hana vardık. Fakat orada haraç memurlarına vergilerini vermek için toplanmış iki yüzden fazla Çingene erkek, kadın ve çocuk vardı. Geceyi geçirmek için başka bir han olan Sazlı Han'a gittik. Ertesi gün, çarşamba öğleden önce, düzlük Kosova'yı bıraktık ve Kačanik'e vardık.

Kaçanik, Vardar nehri yakınında dağın eteklerinde kayalık bir tepenin üzerinde yer alır. Biraz bakımsız bir kalesi, 100 kadar yoksul Arnavut evi, bir kadısı ve bir müsellimi vardır. Burada biraz dinlenip öğle yemeği yedikten sonra yolumuza devam ettik ve yakında, üzerinde Türkçe tarih ve bu iyiliği yapan vezirin adının kazılı olduğu önemli bir kaya geçidinden geçtik. Bu geçidi kim savunursa, hiçbir güç bu yoldan - ki başka yol da yok - geçemez. Aşağıda tarif edilemez bir uçurum, dipte hırçın Vardar, yukarıda ise yaban keçilerinin bile geçemeyeceği kayalıklar var! Dört saat boyunca dağ yolculuğu yaptıktan sonra verimli ve güzel Üsküp bölgesine girdik ve karanlık çökerken oraya vardık. Mülazım beni oradaki zindana bıraktı, kendisi ise hana gitti. Bana zindanın üstünde büyük bir oda verdiler ve arkadaşlık etmeleri için iki üç Bulgar gönderdiler. Burada Türk mültezimine borçlu oldukları öşür vergisi nedeniyle 15 kişi tutuklanmıştı. Mültezim, öşrün alınması gereken sonbahar zamanında kendi payını almak istememiş, bunun yerine buğday ve samanın daha pahalı olacağı ve köylülerin kışlık erzaklarını tüketip sıkıntıya düşecekleri ilkbaharı beklemişti. Bu tür kötü niyetli uygulamalar Bosna'da da hüküm sürüyordu. Bu Hristiyanlar Karadağ'dandı. Bu bölge, Üsküp'ün kuzeyinde iki saat mesafede, 15 köy ve üç manastırdan oluşuyor. İnsanlar eskiden beri kendi topraklarına sahiplerken şimdi Türkler, başka yerlerde olduğu gibi, bu yolla onları topraklarından mahrum etmeyi planlamışlar.

Üsküp ve çevresi, verimliliği ve güzelliği nedeniyle Türkiye'deki en önemli bölgeler arasında sayılabilir. Her yer tütün ve pirinç ekilidir. Bu yer, eski tarihte Bulgar ve daha sonra Sırp krallarının hüküm sürdüğü yer olarak bilinir. II. Mehmed burayı fethettikten sonra Asya'dan Osmanlı Türklerini buraya yerleştirdi, bu nedenle buradaki Türkler Türkçe, Hristiyanlar ise Bulgarca-Sırpça konuşur. Saraybosna ile önemli bir ticareti vardır. Buradan Bosna'ya tütün, pirinç, bamyası ve yağ gönderilir, Bosna'dan ise demir alınır. Yaklaşık 20.000 nüfusu vardır, bunların 2.000 hanesi Hristiyandır. Aralarında 150 kadar çingene hanesi var, geri kalanı Bulgar ve Sırp'tır. Burası Yunan başpiskoposunun ikametgahıdır. 1845 yılına kadar burada bir vezir bulunuyordu. O yıl Arnavutlar ile Ömer Paşa arasında kanlı bir savaş oldu, Ömer Paşa onları yendi, birçoğunu hileyle öldürdü ve ileri gelen beyleri sürgüne gönderdi. Bunlar Peć (İpek),

Đakovica ve Prizren'den gelen Gege Arnavutlarıydı. Türk hükümeti, Peć ve Đakovica'yı daha kolay kontrol altında tutmak için hükümeti Prizren'e taşımayı daha uygun gördü. Şimdi burada Prizren vezirine bağlı bir kaymakam bulunuyor ve onun altında Üsküp, Kumanovo, Vranje ve Palanka nahiyeleri var. Prizren kaymakamı ise Prizren, Đakovica ve Tetova'yı yönetiyor. Böylece, tüm Prizren Paşalığı, eskiden Üsküp paşalığı, üç sancağa sahiptir: Prizren, Priştine ve Üsküp ve bunlarda 12 kaza vardır. Burası hem Sırp lar hem de Bulgarlar tarafından Skoplje olarak adlandırılır; Türkler ise Üsküp der, Boşnaklar bunu Uşçup (*Ušćup*) olarak telaffuz eder.

Altımda büyük bir zindan vardı, burada 150 kadar mahkûm demir parmaklıklar ardında tutuluyordu. Aşağıda gecenin bir vaktine kadar şarkılar (*šargije*), kemanlar ve diğer müzik aletleri çalınıyor, şarkılar söyleniyor ve gürültü yapılıyordu. Beni şaşırtan şey, onların bu durumda bile neşeli olmalarıydı! Fakat beni en çok şaşırtan 15-17 yaşlarında bir çocuktü. Garip bir sesi vardı, şarkı söylüyor, oynuyor ve zıplıyordu. Akşam, diğer mahkûmlarla birlikte yanıma geldi; neden ayaklarında bu kadar ağır pranga olduğunu sordum.

— Bir adam öldürdüm, dedi.

— Nasıl olur evlat, bu kadar gençken?

— Eh, kader böyleymiş. Benden bir yaş küçüktü, ben âşıktım (*ašik*), o bana sataştı. Ben de onu sevgilimin penceresinde (*pendžer*) yakaladım ve öldürdüm. İşte bir yıl oldu. İstanbul'a yazdılar, belki de 7 yıllığına tersaneye (kürek cezasına) gideceğim.

Bu çocukta üç şeye şaşırdım: Birincisi, 15 yaşındaki bir çocuğun bu kadar âşik olabilmesi; ikincisi, bu yaşta böylesine bir kötülük yapabilmesi, bu kadar küçük bir şey için arkadaşını öldürebilmesi; üçüncüsü ise, sanki bir düğündeymiş gibi neşeli ve mutlu olması. Onun için zindan, babasının evi gibiydi ve bu çok belliydi, çünkü iyi görünüyordu ve şişmandı.

Onlar, yani Türkler, hükümetten bir okka ekmek alıyorlardı, Hristiyanlar ise kiliseden yarım okka alıyorlardı. Üsküp'te birkaç güzel ev ve yakındaki dağlardan şehre su getiren önemli bir taş su kemeri var. Akşam yemeği için mülazım bana ekşi süt ve ekmek gönderdi.

Ertesi gün çavuşumuz bize ulaşınca yola devam ettik. O gün fazla uzağa gitmedik - dağın eteğindeki Kaplan Han'a kadar 6 saat yol aldık. Burada daha önce 1845 yılında birçok Arnavut'un öldüğü savaş alanından geçtik Koyunları koyu renkliydi, köpekleri beyazdı ve koyunlardan zor ayırt ediliyorlardı, evlerinin ve eşyalarının tamamı eşeklerin üzerindeydi. Ertesi gün erkenden yola çıkıp hep dağlık bölgeden geçerek öğlene doğru Veles'e (Köprülü) vardık. Burası ticaret ve pazarı nedeniyle önemli bir kasaba, yaklaşık 20.000 nüfusu var. Bunların altıda biri Türk, geri kalanı ise kendi okulları ve piskoposları olan Bulgarlardır. Biz müsellimin konağında atlardan indik, biraz dinlendik, yemek yedik ve atları değiştirdik, ardından güzel bir çevrede yolculuğumuza devam ettik. Bulgar kasabası Pravno'nun yanından geçtik bir tür bayram vardı ovada dans ediyorlardı Bulgarlar ve Bulgar kadınlar birlikte dans ediyordu ve Çingeneler zurna çalıyordu. Mülazım küçük bir dereden geçerek dans edenlerin tam karşısına geçti yağmur herkesi dağıtana kadar orada biraz durakladık. Gece konaklaması için Avdi Paşa Hanı'na vardık. Burası dağlık bir yerde, ama ağaçlardan temizlenmiş ve ekilmiş bir yerdi.

Ertesi gün erken yola çıktık ve Prilepe'ye vardık. Tabii ki gözümün önünde ve aklımda bizim Marko Kraljević'ten başka bir şey yoktu! Burası onun hüküm sürdüğü yerdi. Marko, Prilepe'nin hükümdarıydı! Bakın, Sırp egemenliği nereye kadar uzanmış, Dušan İmparatorluğu nereye kadar genişlemişti! Acaba bir Marko daha doğacak mı? Aslında birçok Marko'muz var; ama hepsi yabancılara hizmet ediyor, kendi milletlerinin ise yok olmasına neden oluyor. Sen de Marko, öyle yaptın Türk padişahına hizmet ettin, her zaman iyi köleler, kötü efendiler olmaları Sırp'lar'a senden miras kaldı.

Prilepe ovada yer alıyor ve yaklaşık 6.000 nüfusu olabilir. Ovası geniş ve uzun, gerçekten çok güzel. Burada atları değiştirdik ve Manastır'a doğru yola devam ettik. Bir saat sonra bir kilisenin yanında atlardan indik ve biraz dinlendik. Şimdi mülazım bir ip çıkardı, ayaklarımı atın altından, ellerimi ise arkadan bağlayarak kasabadan geçirmek istedi. Manastır ovası suyla kaplıydı, her yer çamurlu ve bataklıktı yol belli değildi, nereye basacağını tahmin etmek gerekiyordu Onun beni bağlayarak bu yerden düşmeden geçirebileceğini nasıl düşündüğünü ve bu fikri nasıl aklına getirdiğini anlayamıyorum. Zaptiye ona, benim zaten zor at üstünde durduğumu söyledi, "onu bağlarsanız hem onu hem de altındaki atı götürmek gerekir." Böylece tüm Manastır boyunca beni bağlamadan vezirin konağına kadar götürdüler, Ömer Paşa'nın orada olduğunu düşünüyorduk.

Ömer Paşa'nın konağına gittik ve orada atlardan indik. Bu ev, beni Bosna'dan iyi tanıyan binbaşının eviymiş, Ömer Paşa avdaymış. Beni kahve odasına oturtular ve tütün ve kahve getirmelerini emrettiler. İşte Ömer Paşa da avdan döndü. Ben gelişimi bildirdim ve o anda beni kışlaya götürdüler. Bana iki asker bahçivanının kaldığı bir oda verdiler ve kapımın önüne nöbetçi koydular. Yüzbaşı geldi ve Bulgarca bana istediğim her şeyi sormamı söyledi: "Şarap ister misin, rakı ister misin, vs." Ben de param olmadığını, bir mahkûm olarak bana ne verilirse onunla yetineceğimi söyledim. Ömer Paşa'nın Selanik'e doğru yola çıkmasını bekleyerek orada beş gün kaldım, Bir asker gibi sabahları tayınım üç litre ekmek, bir kap pilav, akşamları ise etli ispanak yemeğiydi. Mülazımım benimle vedalaşıp çavuşla birlikte Saraybosna'ya döndü. Yüzbaşı her gün başka bir yüzbaşıyla birlikte gelip beni teselli ediyordu: "Paşa seni İstanbul'a götürecektir," diyordu, "çünkü Alman gazetelerinde (Agramer Zeitung) paşanın seni öldürdüğü yazılmış. Aynı zamanda, Ömer'in babalarını öldürdüğünü söyleyerek Hersekli paşanın oğulları da bir dilekçe vermiş. Ona dedim ki, beni öldürseydi benim için daha iyi olurdu, Tanrı aşkına bana böyle hasta hasta işkence etmektense bir kez ölmek, sürekli ölmekten iyidir.

Manastır, Zeze nehrinin kıyısındaki bir ovada yer alan bir kasabadır. Diğer Türk şehirlerinden biraz daha temiz olması ve subaylar tarafından inşa edilen düzenli evleriyle farklılaşır. 30.000 askerlik üç büyük ve geniş kışlası vardır. Burada tüm Rumeli ordusunun karargâhı bulunur ve serasker burada kalır; vezir, Rum piskopos ve Avusturya konsolos yardımcısı da burada oturur. Selanik ile iyi bir ticareti vardır. Ömer Paşa yola çıktı, biz de bir gün sonra yola çıktık. Şimdi başka bir kılavuzum, üç çavuşum ve altımda bir sıkıntı daha vardı: beni 20 defadan fazla sırtından atan bir at. Manastır'dan Vodina'ya kadar her yer çeşitli tahıllarla ekiliydi ve çevre muhteşemdi.

Geceyi geçirmek için Bulgar köyü Gomiçevo'ya vardık. Bunlar eskiden bir paşanın köleleriydiler, şimdi ise padişahın tebaasıdır. Çevrede iyi üzüm bağları ve bolca hayvan var. Ertesi gün erkenden yola çıktık ve öğlene doğru Ostrovo'ya vardık. Bu, Vardar'ın oluşturduğu gölün yanında küçük bir balıkçı kasabasıdır. Gölün ortasında küçük bir ada var, burada bir kale ve birkaç ev bulunuyor. Bu büyük gölün kıyısında seyahat etmek çok güzel, göl deniz gibi dalgalanıyor ve yeşil buğdaylar ona doğru gülümseyerek göl gibi dalgalanıyordu. Ostrovo'dan Vodina'ya kadar olan bölge dağlık ama iyi işlenmiş ve Vodina sanki bahçelerin ortasında duruyor. Çevrede Koçana'ya gitmiş olan Ömer Paşa, bir saat sonra geldi. Vodina ve çevresi sulama suyu ile doludur, bu yüzden Bulgarca adı su üzerinde anlamına gelir; burada yaşayan Bulgarların bir episkoposu vardır. Türkler Türkçe konuşur, birçok Bulgar ise hem Yunanca hem de Türkçe bilir. Günü geçirdiğimiz handan, Moglen (Karacova) dağının karla kaplı zirvesi görülüyordu. Bu bölge, çoğunlukla Hristiyan ve Türk köylerinden oluşur ve sadece Bulgarca konuşulur. Makedonya'da Vodina çevresi kadar iyi işlenmiş başka bir yer görmedim. İtalya'yı andırıyor, tarlalar üzüm bağları, dut ve vişne ağaçlarıyla doludur.

Ertesi gün Vodina'yı geride bıraktık ve tepeler ile vadilerden geçtikten sonra öğleye doğru ovalara indik ve işte Jeniça (Jeniça) kasabasındayız. Burası Vodina'nın çok gerisinde kalmış, bunun nedeni Hristiyan nüfusunun Vodina'ya göre daha az olması. Bu genellikle yolcular için bir gösterge olarak hizmet eder, çünkü Türkler çalışmak istemezler.

Jeniça'da geceledikten sonra yolumuza devam ettik, hep düzlükten giderek kısa süre sonra denizi gördük. Öğleye doğru Vardar'ı uzun bir ahşap köprü üzerinden geçtik. İnsanlar özellikle yük taşıyan kiracılarıyla oraya buraya koşturuyordu. Selanik'te Ömer Paşa ve onu takip eden Avni Paşa'nın gelişi için toplanmışlardı. İki saat sonra biz de Selanik şehrine vardık. Bir bayram günüydü ve çok sayıda Yahudi şehir kapılarının önüne gezintiye çıkmıştı. Tüm şehri geçerek Ömer Paşa'nın konağına gittik. Bize bir çavuş verdiler ve tekrar kaleye geri döndük. Beni yeraltındaki bir depoya gönderdiler, eğilerek zor girebildim. İçeride küçük bir delikten biraz kömür ve pislik olduğu görülüyordu. Bana bir kova su attılar ve kapıyı kapadılar, yalnız kaldım. Yorgunluk ve hastalıktan bitkin düşmüştüm; hiçbir şey beni şaşırtmıyordu, sadece bu kadar zayıf bir bedende bir ruhun nasıl hala durabildiğine şaşıryordum. Bir saat geçmeden kapıyı açtılar. İki yüzbaşı Bulgarca beni çağırarak kendi odalarına gelmemi istedi. Bu, nizamiye askerlerinin kaldığı odanın yanında, zemin katta bir odaydı; şilteler vardı, içinde nizamiye imamı yüzbaşıyla kalıyordu. Kapıya bir nöbetçi ve içeriye iki nizamiye askeri koydular. Benim mülazımım beni nereye koyduklarını söylemiş olmalı ki, (Ömer'in) emriyle beni buraya taşıdılar. Daha önce İstanbul'a aynı görevle giden Bosna paşalarının da konakladığı odaydı.

Ömer Paşa Selanik'te üç gün kaldı ve bir gün kaleye ziyafete (*ziafet*) geldi. Avni Paşa benim kaldığım kışlada kalıyordu. O çarşamba günü vapurla gitti, ben ise sonraki çarşamba gitmek zorundaydım. 10 gün boyunca sadece ekmek ve findıktan daha büyük, bir tür balık yağında pişirilmiş bakla ile beslendim. Askerler bir topçu taburuydu, çoğu Karacova'dandı, imam yokken onlarla sohbet ediyorduk. İmam oradayken ise Kur'anın Arapçadan Türkçeye

tefsirini dinleme fırsatım oluyordu. Bu tefsire, beş yıllık hizmetlerini tamamladıktan sonra köylerinde hoca olmaya hazırlanan 4 asker geliyordu. Priştine'den getirdiğim az miktarda param vardı ve şimdi Türklerin açgözlü yağmasından geriye kalan tek şey olan saatimi yarı fiyatına sattım, böylece biraz et ve peynir alabildim.

Mülazım üç çavuşu da gönderdi çarşamba günü, üç yerel çavuşla beni bir kayıkla Türk buharlısına götürdü. Çavuşları geri gönderdi ve beni hayvanların bağlı olduğu yere at prangalarıyla indirdi. Sağ ayağımı demire vurdu, prangaların diğer ucunu gemiye bağladı ve kilitledi. Sadece ihtiyaçlarımı gidermem gerektiğinde beni serbest bırakıyordu.

Buharlı gemi her dinden ve milletten yolcularla doluydu. Denizcilerin hepsi Hırvat ve Dalmaçyalıydı, orada olduğum sürece beni kendi yemekleriyle beslediler ve içirdiler, bana kendi insanlarımız gibi baktılar. İstanbul'a çalışmaya giden Bar ve Spič'ten (Spiç) birçok Hırvat vardı, bu sayede İstanbul'a varışımı arkadaşlarıma bildirme fırsatım oldu. Gündüzleri, sohbetle vakit geçiriyordum ama gece olunca, işte o zaman sıkıntı başlıyordu! Korkunç bir fırtına vapuru oradan oraya savuruyordu ve dalgalar birkaç kez üzerimden aştı soğuktan donmuştum. Ertesi gün güneş beni ısıttı. Gelibolu'yu gördük, vapur orada kısa bir süre durdu. İşte Çanakkale'deyiz. Gece oldu ve denizciler mülazımı zor ikna ederek beni o gece için, yine prangalı olarak, bir depoya taşıdılar orada uyudum. Ertesi gün cumaydı. Tan ağardı ve denizden yükselen şeyi görünce hayret ettik: - İstanbul'du.

Mülazım ayağımdaki demiri çıkardı ve "Korkma, artık ayaklarına pranga vurulmayacak" dedi. Bir kayık buldu ve bir zaptiye ile birlikte beni Eski Saray'a götürdü, Tomrukhane'nin yüzbaşısına teslim etti. O da beni iki askerle yakındaki bir zindana gönderdi. Orada iki odada iki yüzden fazla mahkûm vardı. Öğleden sonraya kadar orada kaldım, sonra tek başıma daha önce hazine olarak kullanılan bir depoya nakledildim. Kapının önüne silahlı bir nöbetçi koydular ve içeriye benimle birlikte bir zaptiye ile bir nizamiye çavuşu yerleştirdiler. Bir sonraki bölümde İstanbul'daki esaretimi anlatmaya devam edeceğim.

Teknoloji Dili Olarak Türkçe

Turkish as a Technology Language

Osman ÖZDEMİR¹

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Türkçenin teknoloji dili olma durumunu geçmişten günümüze bir perspektifte ve teknoloji dili olma temel kavramları çerçevesinde incelemektir. Bu doğrultuda ilgili konu başlığı; teknoloji ile dil arasındaki ilişki, teknoloji, dil, düşünce ve bilim kavramları çerçevesinde tartışılmaktadır. Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı bu çalışmada veri toplama aracı olarak doküman analizi tercih edilmiştir. Alan yazınındaki ilgili çalışmalar ele alınarak tümevarımsal bir veri analizi ile Türkçenin bilim dili olması konusunun çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde dil ve teknoloji ile ilgili temel kavramlar, tarihsel bir perspektiften ele alınmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın ilk bölümünde dilin teknolojik araç olması durumu, dilin sahip olduğu kavram hazinesi ile düşünceyi ve dolayısıyla teknolojiyi etkilemesi, teknolojinin bir söylem biçimi olarak düşünceyi dolayısıyla dili şekillendirmesi, insan dili teknolojisi ve teknolojinin yeni kavramlar yaratılmasını sağlayarak dile olan katkısı ele alınmıştır. Çalışmanın bulgu ve yorumlar kısmında ise bir dilin teknoloji dili olması hususu üzerinden Türkçenin mevcut durumu değerlendirilmektedir. Buna göre ilk olarak Türkçe ve teknolojinin karşılıklı ilişkisi incelenmektedir. Bu kısımda Türkçenin teknolojiye katkıları ile teknolojinin Türkçeye olan etkisi iki yönlü ele alınmaktadır. Ardından Türkçenin geçmişten günümüze bilim ve teknolojiye yaptığı etkiye tarihsel perspektiften değinilmekte, son olarak Türkçenin gelecekte teknoloji dili olma imkânları tartışılmaktadır. Bu doğrultuda Türkçenin yapısı itibarıyla teknoloji dili olma potansiyeline ve bunun bilim dili olarak işlenmesi ile olan ilişkisine değinilmiştir.

Anahtar kelimeler: Teknoloji Dili, Teknoloji Dili Olarak Türkçe, Dil ve Teknoloji İlişkisi, İnsan Dili Teknolojisi

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the status of Turkish as a language of technology from the perspective of the past to the present and within the framework of the basic concepts of being a language of technology. Accordingly, the topic is discussed within the framework of technology, language, thought, science, and the relationship between technology and language. In this study, in which a basic qualitative research method was used, document analysis was preferred as a data collection tool. By considering relevant studies in the literature, an inductive data analysis was used to draw a framework for the issue of Turkish as a language of science. In the first part of the study, the basic concepts of language and technology were discussed from a historical perspective. Then, the status of language as a technology, the effect of language on thought and technology with its vocabulary set, technology shaping language and thought

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Osman Özdemir (Doç. Dr.), İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
E-posta: osman.ozdemir@izu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0627-0768

Başvuru/Submitted: 02.06.2024

Revizyon talebi/Revision requested:
07.08.2024

Son revizyon/Last revision received:
19.08.2024

Kabul/Accepted: 19.08.2024

Atıf/Citation: Özdemir, Osman. "Turkish as a Technology Language." *Türkiyat Mecmuası - Journal of Turkology* 34, 2 (2024): 755-785. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1494388>

as a discourse, human language technology, and the contribution of technology to language by creating new concepts were discussed. In the findings section, the current situation of Turkish was analyzed through the issue of a language being a language of technology. Accordingly, the mutual relationship between Turkish and technology was discussed. In this section, the contributions of Turkish to technology and the effects of technology on Turkish were analyzed in two ways. Then, the impacts of Turkish on science and technology from past to present were mentioned from a historical perspective. Finally, the possibilities of Turkey as a future language of technology in the future were emphasized. In this direction, the potential of Turkish to be a language of technology in terms of its structure and its relationship with its processing as a language of science were mentioned.

Keywords: Technology Language, Turkish as a Technology Language, Language and Tehnology Relations, Human Language Technology

EXTENDED ABSTRACT

The aim of this study is to discuss the relationship between language and technology in various dimensions and then to analyze the status of Turkish as a language of technology with its historical background, current situation and future predictions.

Thought, which is the source of technology, can be produced using the possibilities offered by language. In this regard, the productive power of language directly affects technological development. On the other hand, it is stated that technology as a discourse is a changing-transformative influence factor for the structure of thought, language and social order. In the same way, science and technology have contributed to the modernization of language and the change in forms of communication. Today, the relationship between language and technology is mostly considered in the context of the interaction between digital technology and language.

Owing to its structural and functional features, language can be considered a technological tool because it is a common form of production and development, solves people's problems in daily life, is adaptable to every new situation and cultural context, and has the feature of "natural collective technology". Meanwhile, technology changes communication styles and preferences in the digital environment. Society's self-expression in digital environments is called "digital discourse" and linguistics is conducting important research in this field. With the development of technology, "human language technology" has also developed, which enables computers to understand human language and produce using language mechanisms.

In this study, in which a basic qualitative research method was used, document analysis was preferred as a data collection tool. By considering relevant studies in the literature, an inductive data analysis was used to draw a framework for the issue of Turkish as a language of science.

Human language allows us to express and categorize all concepts, whether concrete or abstract, and to reason within the framework of these concepts. Therefore, the results of thought production such as science and technology are expressed and developed through language. Researchers establish a direct relationship between language and thought. From the relationship between language and thought, it can be seen that much of our conceptual system is metaphorical, i.e., the development of a technology requires the use of existing conceptual networks. Thus, technological developments are directly related to language as they require

‘metaphorical thinking’, ‘abstraction’, ‘communication’ and ‘synthesis’ skills in the conceptual dimension and sufficient level of ‘vocabulary’.

Technological developments change language, and the way people think because technological tools affect the forms and capacities of communication. Today, because of the impact of internet technology on communication, there has been a great change in the textual and verbal dimensions of language. When we divide human history into oral and written paradigms in terms of communication, it is stated that the second oral paradigm emerged in language with the internet.

Another effect of technology on language is that new technologies encourage the derivation of new concepts and words. Therefore, while technology is explained using the existing vocabulary when it first emerges, new terms suitable for this technology are developed over time.

Studies on the effects of technology, especially internet-based digital technologies, on language generally focus on the breakthrough of the internet in communication and the phenomenon of globalization. Therefore, when we examine the effect of technology on Turkish, we can focus on issues such as the introduction of new words and concepts into the language, foreign word borrowings, foreign grammatical borrowings, and foreign language spelling features.

The effects of technology on Turkish today are generally characterized as negative. However, Turkish has also made significant contributions to science and technology throughout history. With the Industrial Revolution, it was observed that Turks lagged in the field of science and technology, but after the establishment of the Turkish Republic, Turkey started to make intensive efforts toward scientific and technological production. Today, Turkish production is carried out in many technological fields, and efforts are being made to Turkify the term.

In fact, the issue of Turkish as a language of technology should be addressed in terms of its characteristics as a language of science. Because scientific production turns into technologies used in daily life at the next stage. Differences in development between Turkey and developed countries producing technology, the current status of Turkish education, and, of course, Turkish language’s competence are the sub-headings that need to be addressed in terms of Turkish being a language of science and technology. From this perspective, it is appropriate to discuss the possibilities of Turkish becoming a language of technology from four dimensions.

First, it is stated that for a language to become a language of science and then a language of technology, it must first be a ‘language of education’. Since the Ottoman Empire, Turkish has been used as the language of education, and studies have been conducted since the Tanzimat Period to Turkify terms. The second important feature of the language is that it is ‘prone to abstract thinking and has words that evoke rich associations in penetrating existence’. It is emphasized that simplification studies have damaged the richness of thinking in the past, but currently, Turkey has a sufficient vocabulary, can express thoughts in detail, and can successfully create technological terms. The third feature is ‘the language being suitable for the human

mind to think and not having difficulty expressing thought'. The suitability of the language structure for development and its power of derivation makes Turkish competent in technology production. The Turkifying of terms by the Turkish Language Association (TDK) ensures that technological production is compatible with the Turkish mindset. The fourth important feature of being a language of science and technology is its suitability for development and enrichment and its ability to produce equivalents for innovations in the fields of science and technology.

Giriş

Teknolojinin sözlük anlamına bakıldığında “bir sanayi dalı ile ilgili yapım yöntemlerini, kullanılan araç, gereç ve aletleri, bunların kullanım biçimlerini kapsayan uygulama bilgisi, uygulamayı bilimi” olarak ifade edilirken ikinci anlam olarak “insanın maddi çevresini denetlemek ve değiştirmek amacıyla geliştirdiği araç gereçlerle bunlara ilişkin bilgilerin tümü” şeklinde tanımlanmaktadır.¹ Görüldüğü üzere teknoloji, hayatı kolaylaştıran ve günlük hayatımızda sıklıkla kullandığımız araç gereçler olmasının yanında bunları üreten bilimsel altyapıya da verilen isimdir. Burada sıklıkla bir arada kullanılan bilim ve teknoloji ilişkisine de kısaca değinmek gerekir. Teknolojinin düşünsel noktadaki arka planını bilimsel araştırma ve gelişmeler oluştururken bunların günlük hayatta kullanılan pratik boyutu ise teknolojiyi kapsamaktadır. Bilimsel üretim ve ardından gelişen teknolojiler insanların hayatını birçok açıdan olumlu-olumsuz yönde etkilemekte ve günümüzde bu etkiler, birçok bilim dalı tarafından kendi disiplini içinde etraflıca tartışılmaktadır.

İnsan hayatını bireysel olarak her açıdan etkileyen teknoloji, aynı zamanda toplumsal hayata da tesir eder. Teknoloji ile toplumun etkileşimine bakıldığında herhangi bir kaynağa bakmaya gerek duymaksızın karşılıklı bir ilişki olduğu, yani toplumun teknolojiyi oluşturduğu ve onu etkilediği, aynı şekilde teknolojinin de toplumu şekillendirdiği ifade edilebilir ki alan yazınında da bu karşılıklı ilişki sıklıkla zikredilir. Ancak teknolojinin kendi başına bir söylem türü olduğu üçüncü bir etkileşim türünün tanımlandığı farklı bir yaklaşım da mevcuttur. Bu yaklaşıma göre söylem olarak teknoloji, bilimsel gelişmelerin modern toplumların işleyişinde merkez konumda olmasının bir yansıması değildir; bunun yerine, onların işleyişinde kurucu bir rol oynayan ve tam olarak bu merkez konumu sağlayan düşünme biçimleridir. Buna örnek olarak 17. yüzyıl Avrupa'sında ortaya çıkan mekanik saat teknolojisinin zamanla otoriter ve liberal devlet tartışmalarını etkilediği ifade edilmektedir. Mekanik saat, insan düşüncesinden etkilenerek yapılmasının yanında insanların günlük hayattaki işlerinde de birtakım değişikliklere yol açmıştır. Bu kısma kadar ilk iki türdeki birey ile teknoloji ve toplum ile teknoloji etkileşimlerini görebiliyoruz ancak mekanik saatin işleyiş mantığının otoriter ve liberal devlet tartışmalarına yol açacak bir bakış açısı değişikliğine öncülük etmesi ise bahsedilen üçüncü tür etkileşimi ifade etmektedir.² Mekanik saatin her bir çarkının ve mekanizmasının bağımsız dönmesine karşın tüm bağımsız birimlerin topluca bir amacı gerçekleştirebilmesi; modern toplumlardaki güçler ayrılığı, özgürlük gibi ilkelerle ilişkilendirilebilir. Günümüzde de blockchain ve sanal para teknolojilerinin kullanılmasına başlamasını buna örnek olarak verebiliriz. Alışveriş için tasarlanan bu teknolojik yenilikler, zamanla devlet merkezli para otoritesinin tartışıldığı bir noktaya evrilmiştir. Dolayısıyla teknolojiyi sadece insan düşüncesinden etkilenen veya günlük hayattaki işleyiş etkileyen bir kavram olarak ele almamak, buna düşünce yapısını etkileyen ve paradigmatik değişimlere yol açacak kapasitede bir kavram olarak bakmak gerekmektedir.

1 “Teknoloji,” Güncel Türkçe Sözlük, erişim 20 Kasım 2023, <https://sozluk.gov.tr/>

2 Eran Fisher, “Contemporary Technology Discourse and the Legitimation of Capitalism”, *European Journal of Social Theory* 13/2 (2010), 230-231.

Teknolojinin söylem türü olması kavramı, düşüncenin dil ile ifade edilmesi hususunu da beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla teknoloji dili, dil ve teknoloji ilişkisi gibi kavramları nereye koymak gerekir? Dil, düşünmenin temel unsuru olarak teknolojiyi üreten ve yine teknoloji tarafından etkilenen hatta yapısı değişen düşüncelerin temelini oluşturmaktadır. Dolayısıyla dilin teknoloji ile ilişkisi hem geçmişten bugüne hayata bakış açımızın irdelenmesi hem de gelecekte bu iki mefhumun ne şekilde görünüm arz edeceğine ilişkin bir bakış açısı sunacaktır.

Teknoloji ve dilin ilişkisi, genel olarak yazının icadı ile bağlantılandırılıp 5000 yıl öncesine götürülür. Yazı, dili görünür ve korunabilir hâle getirerek insanların mesafe ve zaman engeline takılmadan iletişim kurmalarını sağlar. Bu özelliğiyle yazının hayatı kolaylaştıran teknolojik bir ürün vasfını gösterdiği ifade edilmektedir.³ Yazı ile görünür kılınan dil sayesinde insanlığın bilgi hazinesi birikerek ilerlemiş ve günümüze ulaşarak içinde yaşadığımız dönemi bir bilgi çağı hâline getirmiştir. Belirtilen bu “bilgi çağı” terimi, içinde bulunduğumuz zaman diliminin hem kamuya açık hem de ticari olarak kullanıma sunulan ve hızla artan bilgi ile karakterize edilmesine yapılan bir atıf olarak düşünülebilir. Dolayısıyla çağın da bir getirisi olarak bilgi; insanların mesleki, sosyal ve özel yaşamlarının çeşitli yönleri için giderek daha önemli bir işlev kazanmaktadır. Bu noktada dil; bilginin kodlandığı, ona erişildiği ve onun aracılığıyla yayıldığı ana araç olarak teknoloji ile yakın bir ilişki içindedir.

Bilim ve teknoloji, günümüzde ulaştığımız medeniyet seviyesinin ve toplumsal refahın temelini oluşturan etmenler olarak hayatın tüm alanlarını etkilemektedir. Belirtilen bu etkilerin önemli bir kısmı da dil üzerinde gerçekleşmektedir. Nitekim Neustupný, dilin modernleşmesini ele alırken 18. yüzyıldan itibaren teknoloji ile değişen ve gelişen iletişim biçimlerini, dilin modernleşmesinde ve iletişimde insanlığın geliştirdiği en önemli proje olarak nitelendirmektedir.⁴ Şüphesiz teknoloji sayesinde gelişen iletişim kanallarından telgrafla başlayıp günümüzde anlık görüntülü-sesli mesajlaşma uygulamalarına gelene kadarki iletişim biçimlerinin anlaşılması gerektiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bunun yanında teknolojik gelişmelerin beraberinde şehirleşme, ardından küreselleşme kavramları ortaya çıkmıştır. Bu sürecin bir sonucu olarak teknoloji üreten ülkelerden teknoloji ithal eden ülkelerin dillerine doğru kelime ve kavramların geçişi hızlanmıştır. Tüm bu gidişat ele alındığında teknoloji sayesinde insan hayatına giren kavramlar çerçevesinde düşünme yapısının değişmesi de yine dil ve teknoloji ilişkisi bakımından ele alınması gereken diğer bir yöndür.

Günümüz toplumunu şekillendiren bilimsel ve teknolojik gelişmelere bakıldığında bunların toplum yapısını da köklü bir şekilde değiştirdiği ifade edilebilir. Bilimsel ve teknolojik gelişmelerin yaşandığı 18. yüzyılda buhar gücünün icat edildiği dönemle başlayan sürece endüstri 1.0; fabrikalaşmanın, seri üretimin ve elektriğin kullanımını içeren sürece endüstri 2.0; bilgisayar ve diğer dijital teknolojileri kullanımının yaygınlaştığı dönem ise endüstri 3.0 olarak isimlendirilmektedir. İçinde bulunduğumuz dönem, endüstri 3.0 dönemi içinde yer alsa

3 Dorothy Chun, Richard Kern ve Bryan Smith, “Technology in Language Use, Language Teaching, and Language Learning”, *The Modern Language Journal* 100/1 (2016), 65.

4 Jiří Václav Neustupný, “Sociolinguistic Aspects of Social Modernization”, *Sociolinguistics: An International Handbook of The Science of Language and Society-3* içinde, (Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co., 2006), 2209-2211.

da birçok araştırmacı tarafından endüstri 4.0 döneminin eşliğinde olduğumuz ifade edilmektedir. Bunun yanında 4. dönemin odak noktası bakımından ilk üç dönemden farklı olacağı da ifade edilmektedir.⁵ Bu çerçevede ilk üç sanayi devrimi, insan üretiminde verimliliği artırma odaklı olmasına rağmen önümüzdeki dönemde üretimde bilgisayar ve robotların daha ön plana çıkacağı, hatta birbirleri ile insan faktörü olmaksızın haberleşip düzenlemeler yaparak üretim şekillerini değiştirebileceği öngörülmektedir.⁶ Bu gelişmelerin toplumsal yapıyı derinden etkilediği ve insan yaşamını her yönden değişikliğe uğrattığını söylemek mümkündür. Nitekim insanlığın var olmasından itibaren on binlerce yıl süren avcı-toplayıcı toplum yapısının yirmi bin yıl önce tarımsal üretimle birlikte tarım toplumuna geçiş yaptığı görülmektedir. Buna karşın bilimsel ve teknolojik gelişmeler sayesinde 18. yüzyıldaki endüstriyel devrim sanayi toplumuna geçişi sağlamış, 1950 sonrası dönemde başlayan bilgisayar ve internet teknolojilerinin gelişimi ile hızlanan süreç bilgi toplumuna dönüşümü başlatmıştır.⁷ Dolayısıyla günümüzdeki anlamda bilimsel ve teknolojik gelişmeler öncesi toplum yapısının, kültürün, insan faaliyetlerinin değişimi on binlerce yıllık bir dönüşüm ve gelişim sürecine tekabül ederken bilimsel ve teknolojik gelişmeler sayesinde bu değişim süreci 150 yıl içinde gerçekleşebilmiştir. Bunun temel nedeni bilimsel ve teknolojik gelişmelerin insan hayatındaki tüm öğelerle ilişki içine girebilmesi ve bunları hızlı bir şekilde değiştirici-dönüştürücü bir etkiye sahip olmasıdır.

İnsanın en önemli iletişim aracı olan dil ile gelişen ve ilerleyen teknolojinin derin bir ilişki içinde olduğunu tahmin etmek zor olmasa gerekir. Bu bağlamda teknoloji ve dil etkileşimi başlığı altında sıklıkla ele alınan konu, teknolojinin dile etkisidir. Türkçe özelinde bakıldığında birçok çalışma teknolojinin, özellikle son yıllarda internet teknolojisinin Türkçeye etkisi üzerinde sıklıkla durmaktadır.⁸ Buna karşın dilden bilim ve teknolojiye doğru bir etkinin olduğunu da belirtmek gerekir. Dil, genelde görünen yüzü olan iletişim işlevi ile ele alınır fakat dilin kavramlar sayesinde düşünceyi oluşturma ve dışarıya aktarılardan önce bunları ilişkilendirerek organize etme işlevi bulunmaktadır. Bunun yanında iletişimsel işlevleri açısından teknolojideki gelişmelerin ifade edilmesi, gelecek kuşaklara aktarımı ve eğitim kademelerinde öğretiminin nasıl yapılacağı konuları da yine dilin teknoloji ile olan ilişkisi çerçevesinde ele alınır. Dolayısıyla ilk olarak, dil ve teknolojinin karşılıklı etkileşimi konusu, bunların birbirine

5 Ahmet Fazıl Özsoyulu, "Endüstri 4.0.", *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 21/1 (2017), 42-44.

6 Ogan Özdoğan, *Endüstri 4.0: Dördüncü Sanayi Devrimi ve Endüstriyel Dönüşümün Anahtarları* (İstanbul: Pusula Yayıncılık, 2017), 13-14.; Aytaç Yıldız, "Endüstri 4.0 ve Akıllı Fabrikalar", *Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 22/2 (2018), 547-548.

7 Yenal Ünal, "Bilgi Toplumunun Tarihçesi", *Tarih Okulu* 5 (2009), 124-125.; Özgür Selvi, "Bilgi Toplumu, Bilgi Yönetimi ve Halkla İlişkiler", *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi* 1/3 (2012), 198.; Faruk Kocacık, "Bilgi Toplumu ve Türkiye", *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 27/1 (2003), 1-2.

8 İrfan Ertuğrul ve Nuray Keskin, "İnternetin Türkçenin Kullanımında ve Toplum-Birey Yapısının Değişimindeki Rolü", *İnternet Uygulamaları ve Yönetimi Dergisi* 3/2 (2012), 80.; Elif Aktaş ve Leyla Şentürk, "Sosyal Medyada Türkçenin Kullanımı Üzerine Nitel Bir Araştırma", *Türkçe Eğitiminde Kuramsal ve Uygulamalı Çalışmalar* içinde, (Ankara: Pegem Akademi, 2014), 415.; Deniz Gezgin ve Emel Silahsızoğlu, "Bilişim Teknolojileri Kullanımının Türkçeye Etkileri", *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry* 7/1 (2016), 32.; Osman Özdemir, "Dijital Okuryazarlık", *Etkinliklerle Türkçe Öğretimi* içinde, (Ankara: Nobel Yayınları, 2019), 593.

kaynaklık etmeleri ve birbirinin içeriğini zenginleştirmeleri bağlamında ele alınmalıdır. Daha sonra günümüzde sıkça tartışılan bir konu olan teknolojik üretimde Türkçe terimlerin kullanımı veya yabancı dillerden terimlerin alınması gibi konular tartışılmalıdır. Bunun temel nedeni, Türkçe ile teknolojik kavram ve terim oluşturma imkânlarının ele alınmasıdır. Dil ve teknoloji arasındaki ilişki çerçevesinden ele alınması gereken diğer bir konu ise Türkçenin teknoloji dili olma durumu / sorunudur. Teknoloji dili olma durumu, Türkçe ile teknolojik üretim yapılıp yapılamaması konusunu ve teknolojik gelişmelerin ışığında verilecek eğitimin dili açısından Türkçenin yeri ve durumu ile doğrudan ilişkilidir. Ancak tüm bu alt başlıkların incelenmesinden önce, ilk olarak dilin teknolojik bir araç olarak durumunun ele alınması gerekir.

Bir Teknolojik Araç Olarak Dil

Teknolojinin Türkçe ile ilişkisini ele almak ve Türkçenin bir teknoloji dili olarak mahiyetini tartışmak, Türkçenin günümüzdeki konumunun yanında gelecekteki yeri hakkında da önemli bir bakış açısı sağlayabilir. Aslında teknoloji ile dilin ilişkisi, günlük hayatın dili etkileyen ve onunla ilişki içerisinde olan birçok değişkenden sadece birini karşılamaktadır. Buna karşın günümüzdeki toplum yapısını, kültürünü, yaşam tarzını ve ekonomik faaliyetlerini belirleyen teknolojinin gelecekte daha da ön plana çıkacağı görülmektedir. Bu bağlamda göz önüne alınması gereken konulardan biri dilin kendisinin bir teknolojik araç olup olmadığıdır. Gemalmaz, teknolojik araç tanımına paralel bir şekilde dile ses ve harflerden oluşan bir “avadanlık”, bir “alet takımı” tanımlamasını yapmaktadır.⁹ Mufwene ise bu konuda dili, ortak bir üretim ve gelişim içeren, insanların günlük hayatta problemlerini çözen, her yeni duruma ve kültürel bağlama uyartılabilen teknolojik bir araç olarak tanımlamaktadır.¹⁰ Dili evrimci bir bakış açısıyla insanlar tarafından icat edilen ve geliştirilen bir araç olarak ele alan Mufwene, yine dili “doğal kolektif bir teknoloji” olarak tanımlamaktadır. Tabii ki bu noktada dilin kökeni konusuna da kısa bir parantez açmak gerekir. Bilindiği üzere dilin nasıl oluştuğuna ilişkin çok farklı bakış açıları da mevcuttur.¹¹ Ancak her hâlükârda kökeni ne olursa olsun dilin sahip olduğu birtakım özellikleri sayesinde teknolojik bir araç olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmek gerekir. Burada Arthur’un¹² teknoloji tanımlamalarından yola çıkarak dilin neden bir teknolojik araç olduğu söylenebilir. İlk olarak bir teknolojinin en önemli işlevi, insani bir amacı gerçekleştirme aracı olmasıdır. Aynı zamanda bu insani amaçlar, birden fazla amacı karşılayan esnekliğe sahip de olabilir. Bu noktada dil, insanların iletişim ihtiyaçlarını karşılayan bir araç olmasının yanında düşünce üretme, toplumsal birliktelik sağlama, kültürel birikimi oluşturup geleceğe taşıma gibi birçok amacı karşılayan esnek bir yapıdadır. Bunun yanında

9 Efrasiyap Gemalmaz, “Türkçenin Dünü, Bugünü ve Yarını”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 1 (1994), 79.

10 Salikoko S. Mufwene, “Language as Technology Some Questions That Evolutionary”, *In Search of Universal Grammar: From Old Norse to Zoque* içinde, (Amsterdam: John Benjamins Publishing, 2013), 327-358.

11 Burcu İlkay Karaman, “Dilin Kökeni”, *Akademik-Der* 1 (2017), 22.

12 William Brian Arthur, *The Nature of Technology: What It Is and How It Evolves* (Newyork: Simon and Schuster, 2009), 11.

teknoloji sadece somut bir araç ya da materyal değil aynı zamanda sistem ve yazılım gibi soyut araçları da kapsamaktadır. Dil de geliştirilebilen, üretim yapma özelliğine sahip bir sistem olarak insanın birçok ihtiyacını karşılayan, çok yönlü, kültürel ve toplumsal yönleri içinde barındıran bir teknolojik araç olarak ifade edilebilir. Teknoloji, kapsadığı bu somut ve soyut araçların yanında iletişim için bir ortam/kanal işlevini de yerine getirmektedir.

İletişim Ortamı/Kanal (Mode) Olarak Teknoloji

İletişimde kullanılan araçların aynı zamanda iletişimsel imkânları da değiştirdiği ifade edilmektedir. İletişimde elde edilen bu imkânlar, sadece anlamı ifade etmek ve bunu kaydedip biriktirmek değil aynı zamanda ifade edilen bu anlamı oluşturmayı da sağlamaktadır.¹³ Bahsedilen bu hususun iletişimdeki kullanım boyutunu ele almak için teknoloji ve dilin ilişkisini işlevsel açıdan, Halliday'in "Sistemik İşlevsel Dilbilim" teorisi üzerinden yorumlamak doğru olacaktır. Halliday'a göre sözlü ya da yazılı metinlerimizi oluştururken iletişim tercihlerimizi etkileyen unsurlar üç temel başlıkta toplanabilir. Bunlardan ilki alan (field), yazarken ya da konuşurken üzerine söz söylediğimiz konu alanı ve içeriğini ifade etmektedir. Söz gelimi matematik konusunda yazacağımız bir yazı ile iki sevgilinin kavuşmadığı bir aşk hikâyesini anlatacağımız öyküdeki tercihleriniz (kelime seçimi, dil ve üslup, vb.) konu alanı itibarıyla değişecektir. Sözlü/yazılı metinlerin oluşturulmasına etki eden ikinci unsur, okuyucu/dinleyici kitlesi (tenor) ile ifade edilir. Bireylerin kimlere yönelik sözlü ya da yazılı metin oluşturduğu da yine metnin türü, kelime seçimi, dil ve üslup gibi birçok unsura yönelik tercihleri etkiler. Üçüncü unsur ise ortam/kanal (mode) başlığıdır. Ortam, okul bahçesinde oynarken çocukların kullandığı sözlü dilden giderek daha yoğun ve karmaşık olan yazılı metinlere (makale, tez gibi akademik metinler) kadar geniş bir bağlamda ele alınabilir. Bu ortamlar/kanallar da yine bir bireyin kullanacağı dile yönelik içeriği ve biçime yönelik seçimleri etkilemektedir. Ortam, ayrıca bir dizi medya aracılığıyla sunulan görsel ve sesli metinlere de atıfta bulunabilir.¹⁴ Dolayısıyla teknoloji, sağladığı dijital ortam ile insanların iletişim biçimlerini ve süreç içindeki tercihlerini değiştirmektedir. Örneğin birçok sosyal medya platformu, kullanıcılarının kendilerini ifade edebilmesi için kısa videolar çekilmesine ve paylaşılmasına olanak sağlamaktadır. Bu nedenle buradaki görsel ve işitsel metinlerin sunulma tercihleri, verilen bu sınırlı sürede bir iletiyi taşıyabilme üzerine şekillenmektedir. Oysa aynı ileti, farklı bir platform için hazırlanırken ortamın/modun yapısına göre daha farklı bir içerik, metin tercihi ve üslup biçimi ile sunulabilir. Görüldüğü üzere ortam, dilin kullanımına ilişkin birçok ögeyi etkilemektedir. Bu noktada dijital ortamlarda toplumun kendini ifade etmesine dijital söylem (digital discourse) adı verilmekte ve teknolojinin hayatımızın her alanında iletişim aracı olarak kullanıldığı zamanlardan itibaren bu alanda dilbilim ile ilgili araştırmalar yapılmaktadır. Bu araştırma alanlarından biri de insan dili teknolojisidir.

13 Chun, Kern ve Smith, "Technology in Language Use, Language Teaching, and Language Learning", 66.

14 Beverly Derewianka ve Pauline Jones, *Teaching Language in Context* (New York: Oxford University Press, 2016), 5.

İnsan Dili Teknolojisi ve Türkçe

Dil ve bilgisayar teknolojisi arasındaki ilişki, dil bilimcileri bilgisayar dil bilimi alanına yöneltmiştir. Dil biliminin bu alt dalına ilişkin çalışmalar, ilk olarak 1950’li yıllarda Rusça metinlerin bilgisayar aracılığıyla tercüme edilmesiyle başlamıştır. Bu çalışmalar; zamanla insan dilini anlama, genelleme ve yorumlama işlemlerini içeren sürece evrilerek doğal dili işleme (natural language processing) isimli bir araştırma alanına dönüşmüştür.¹⁵ Dil teknolojisi ya da insan dili teknolojisi (İDT); doğal dili işlemeye odaklı olarak makinelerin insan dilini anlamlandırması, komutları anlayıp gerçekleştirmesi, benzer söylemler arasındaki anlam farklılıklarını ayırt edebilmesi ve dillerin birbiri arasında çeviri yapabilmesi olarak ifade edilebilir. İDT, yazılı ve sözlü doğal dil bilgileriyle ilgilenen bir araştırma alanıdır. Yazılı ve sözlü doğal dil bilgilerinin toplanması, işlenmesi, depolanması, anlamlandırılması ve sınıflandırılması ile ilgilidir. İDT’nin mevcut alanları; bilgi çıkarma, metin madenciliği, makine destekli çeviri, akıllı arama, konuşma tanıma, metinden konuşmaya çeviren sistemler, diyalog sistemleri vb. olarak tanımlanabilir.¹⁶ İnsan dili teknolojilerini Uszkoreit¹⁷ 12 alt başlıkta sınıflandırmaktadır. Bu sınıflama şu şekilde açıklanabilir:

a) Konuşma Tanıma Teknolojileri (sesten yazıya dönüştürme)

Teknolojik araçların konuşulan dili tanınması, konuşma metnini yazılı metne, dijital komutlara veya başka bir yazılı temsile dönüştürmesidir. Günümüzde internet arama robotları (Google, Yandex vb.) ya da akıllı telefonların sesli komut uygulamaları (Siri, Google asistan, vb.) Türkçe sesi tanıyıp yazıya dönüştürmekte ve bundan yola çıkarak komut gerçekleştirmektedir.

b) Konuşma Sentezleme Teknolojileri (yazıdan sese dönüştürme)

Burada teknolojik araçların yazılı metni tanıyıp bunları konuşma metnine dönüştürmesi ifade edilmektedir. Günümüzde birçok programın (Voiser, Texttospeech, vb.) Türkçe açısından bu çevirmeyi yapabildikleri, dahası bu çeviri işleminde robotik bir sestene ziyade Türkçenin prozodik özelliklerini daha üst düzeyde yansıtan bir seslendirmeye sahip olduğu görülmektedir.

c) Metin Sınıflandırması

Metin sınıflandırması, makinelerin depoladığı metinleri belirli kategorilere göre sınıflandırmasıdır. Günümüzde Türkçe dijital kaynakların miktar olarak artması, bunların önceden belirlenen kategorilere göre tasnif edilmesine yönelik bir gereksinim oluşturmaktadır. Bu noktada kütüphaneye yeni gelen bir kitabın konusunun belirlenip yapılan aramalarda ilgili kitaplarla birlikte sonuç olarak sunulmasından, gelen e-posta içeriklerinin bilgisayar tarafından

15 Caner Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş: Kuram ve Uygulamalarla Dilbilim Göstergelimi ve Türkoloji* (Ankara: Pegem Yayınları, 2014), 217.

16 Gábor Prószék, “The (Hopefully Near) Future of Language Technologies”, *Procedia Computer Science* 7 (2011), 14-15.

17 Hans Uszkoreit, *Language Technology: A First Overview*, (Saarbrücken: German Research Center for Artificial Intelligence, 2000), 1-4.

gereksiz kutusuna atılmasına kadar birçok alanda kullanılmaktadır.¹⁸ Ancak bunun yanında makine öğrenme ve yapay zekâ teknolojileri ile önceden herhangi bir kategori oluşturmaksızın makinelerin metni tanıyıp bunları kendi belirledikleri kategorilere ayırması gibi geleceğin teknolojileri üzerinde de çalışılmaktadır. Sözelimi yapay zekâ tarafından analiz edilen bir metnin içeriğindeki birtakım anahtar sözcüklerden ziyade dil, üslup, sözdizimi ve kelime seçimindeki eğilimlerden yola çıkarak metnin “mutluluk verici bir hikâye” ya da “orta düzeyde uygulanabilir nasihatler içeren bir deneme” gibi sınıflandırma yapabilmektedir.

d) Metin Özetleme

Özetleme bir eseri ya da konuşmayı; özünü, amacını ve yapısını bozmadan ana hatlarıyla kısaltmak olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla sözlü ya da yazılı metni ana hatları ile kısaltabilme işlemi seçme, birleştirme, yorumlama, genelleme ve keşfetme gibi üst düzey düşünme becerilerini gerektirmektedir.¹⁹ Türkçe metinlerin makineler tarafından otomatik özetlenmesine ilişkin birçok başarılı çalışmanın bulunduğu ancak dilimizin sondan eklemeli yapısının birtakım zorlukları beraberinde getirdiği ifade edilmektedir.²⁰

e) Metin İndeksleme

Dijital ortamda metinlerin depolanması ve gerektiğinde geri çağrılmasının sağlanması için bu metin içeriklerinin dizinlenmesi işlemidir. İndeksleme için metinlerdeki kelime yapılarının dil bilimsel özelliklerinin bilinmesi gerekir. Burada stemming ve lematizasyon terimi karşımıza çıkmaktadır. Stemming, metinlerde ekler atılarak her bir kelimenin kökünü bulan kök ayırma işlemine verilen addır. Lematizasyon ise her kelimeyi sözlükteki bir giriş ile ilişkilendirme şeklinde morfolojik bir analizi ifade etmektedir.²¹ Yani sözcüğün çekimlenmiş hâlini kök ile ilişkilendirip ilgili bir arama yapıldığında makinelerin bu ilişkili sonuçları da geri çağırabilmesidir. Sözelimi “aşçı” kelimesi aratıldığında aş kelime kökü ile ilişkilendirip “aşevi”, “aşçıbaşı”, “aşçılık” gibi sözcükleri içeren sonuçları gösterilmesine karşın “aş-” fiili ile ilgili sonuçların gösterilmemesi gerekmektedir. Buradaki anlamsal farklılıkların ortaya koyulabilmesi için bilgisayar ve yazılım teknolojilerinin Türkçenin söz dizimi ile ilgili özelliklerinin anlamda oluşturduğu değişiklikleri de tanıyabilmesi gerekmektedir.

18 Ahmet Cüneyt Tantuğ, “Metin Sınıflandırma”, *Türkiye Bilişim Vakfı Bilgisayar Bilimleri ve Mühendisliği Dergisi* 5/2 (2016), 2.

19 Gökhan Çetinkaya, Rahime Şentürk ve Ayhan Dikici, “Özetleme Stratejilerinin Kullanımı ile Özetleme Başarımı Arasındaki İlişki”, *Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2020), 584.

20 Özlem Evrim Gündoğdu ve Nevcihan Duru, “Türkçe Metin Özetlemede Kullanılan Yöntemler”, (18. Akademik Bilişim Konferansı’nda sunulan bildiri, Aydın, 30 Ocak - 5 Şubat 2016).

21 Issa Baban Chawai Abdoullaye, *Türkçe Metinlerde Sözlük Tabanlı Yaklaşımın Duygu Analizi ve Görselleştirme*. (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2019), 12.; Kenan Enes Aydın ve Sefer Baday, “Machine Learning for Web Content Classification”, *Innovations in Intelligent Systems and Applications Conference (ASYU)* içindekiler (İstanbul: IEEE, 2020), 1.

f) Metin Geri Çağırma / Bilgi Getirimi

Belirli bir veri için istenilen bilginin makine tarafından getirilme işlemidir.²² Metinler, belirli bir sorgu veya belgeyle en iyi eşleşen bir veritabanından alınır. Aday belgeler, beklenen alaka düzeyine göre sıralanır. İndeksleme, sınıflandırma, özetleme ve erişim genellikle metin geri çağırma/bilgi getirimi için bir arada kullanılır.

g) Bilgi Çıkarma

Dijital ortamdaki yazılı ve sözlü metinlerde arama terimleri, ilgili bilgi parçalarının makine tarafından keşfedilmesini ve sonuç olarak çıkarılmak üzere işaretlenmesini ifade eder. Çıkarılan parçalar; konu, şirket, yer veya kişi adları gibi adlandırılmış varlıklar, fiyatlar, güzergâhlar, işlevler gibi basit ilişkiler veya şirket birleşmelerinin sonuçları ya da futbol maçlarını önceki maçlardaki performans verilerine göre tanımlayan karmaşık ilişkiler olabilir.

h) Veri ve Metin Madenciliği

Veri madenciliği, ham veriyi bilgiye veya anlamlı hâle dönüştürme işlemlerine verilen addır. Veri madenciliğinde çok büyük ölçekli veriler veya farklı alanlardaki büyük ölçekli veri tabanları, içlerinde değerli verileri bulunduran bir veri madeni gibi ele alınıp bunların analiz edilmesi sonucunda daha anlamlı bilgi elde etme ve elde edilen bilgiyi yorumlama işlemleri gerçekleştirilir.²³ Sözelimi bir kişinin sevgililer gününde internet üzerinden yaptığı alışveriş, genele ilişkin anlamlı bir veri sağlamaz ancak 1 milyon kişinin yaptığı alışverişte elde edilen örüntüler birçok konuda fikir sağlayabilir. Bunlar; hangi yaş aralığında insanlar hangi hediyeyi alıyorlar, hangi şehirdeki insanlar hediye almak için daha fazla para harcıyor vb. minvalinde tek boyutlu olabileceği gibi İstanbul şehrinde, lisans üstü eğitim almış, orta gelir grubunda ve 45-55 yaş aralığındaki bir kadının sevgililer günü hediyesi alma davranışına yönelik profil çıkarılması gibi çok boyutlu da olabilir. Dolayısıyla veri madenciliği ile toplanan bilgiler, toplumun geneli hakkında bilgi vermesinin yanında ortalama bir bireyin tercih ve eğilimleri hakkında geleceğe yönelik bir tahmin şansı da verebilmektedir. Metin madenciliği ise metni veri olarak kabul eden veri madenciliği çeşidine verilen addır. Bu işlemler için bilgisayar programları Türkçe metinlerde hece analizi, kelime frekans dağılımı, örüntü tanıma, etiketleme gibi birçok işlem yaparak metinden bir anlam çıkarmaya çalışır.²⁴ Buradan da hangi durumlarda hangi tür kelimelerin kullanılma eğiliminin arttığı ya da kelime ve cümle yapısı tercihinden yola çıkarak incelenen metni önceden indekslenen yazarlardan kimin yazmış olabileceği gibi birçok konuda işlem ve tahmin gerçekleştirebilir.

1) Soru Cevaplama

Makinelerin dildeki soru anlamını anlaması ve bir veri tabanındaki bilgilere erişmek için doğal dil sorgularını kullanmasıdır. Veri tabanı, belirli bölümlerin potansiyel cevaplar olarak

22 Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş: Kuram ve Uygulamalarla Dilbilim Göstergelimi ve Türkoloji*, 241.

23 Serkan Savaş, Nurettin Topaloğlu ve Mithat Yılmaz. “Veri Madenciliği ve Türkiye’deki Uygulama Örnekleri”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi* 11/21 (2012), 2.

24 Şadi Evren Şeker. “Sosyal Ağlarda Veri Madenciliği (Data Mining on Social Networks)”, *Ybs Ansiklopedi* 2/2 (2015), 30-31.

işaretlendiği bir yapılandırılmış veri tabanı veya dijital metinlerin bir deposu olabilir. Burada makinelerin belirli soru kalıpları ile bunların sorguladığı verileri eşleştirebilmesi gerekir. Örneğin “Kaç?”, “Ne kadar?” gibi miktar sorgulayan soru zarfları ile “...ücreti nedir?” gibi yine miktarı sorgulayan kalıpları içeren soruların cevaplanmasında makinenin miktar bildiren cevapları vermesidir.

i) Rapor Oluşturma

Rapor oluşturma işlevi veri tabanı, XML akışı veya elektronik tablo gibi bir kaynaktan veri alma ve bunu araştırma yapan okuyucuyu tatmin edecek bir formatta bir belgeye dönüştürme işidir. Tanımdan da anlaşılabilceği üzere rapor oluşturma işi, bilgiyi bulma ve getirmenin yanında örneği yakalama ve ilişkilendirme işlevlerini de taşımaktadır.

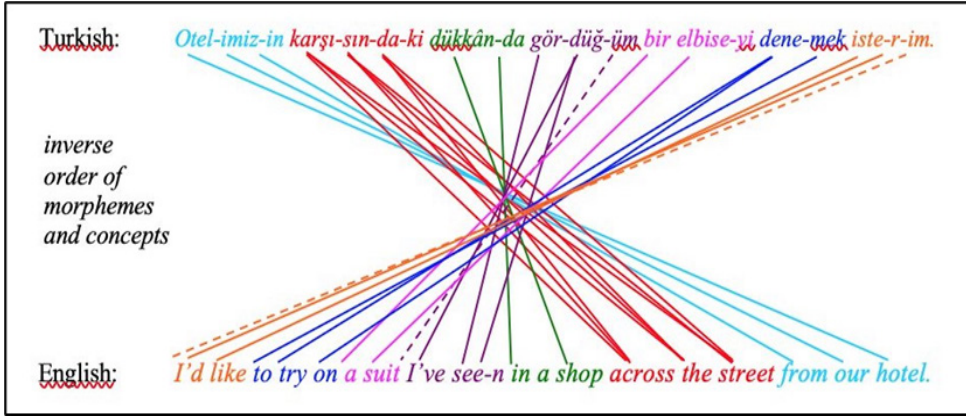
j) Sözlü Diyalog Sistemleri

Sistem, bir insan kullanıcıyla, kullanıcının bilgi talep edebileceği satın alma, rezervasyon veya bunun gibi işlemleri gerçekleştirebileceği bir diyalog yürütebilir. Burada makinenin duruma uygun bir şekilde diyalogu sürdürmesi, soruya cevap vermesi hatta uygun durumda soru ile diyalogu genişletebilmesi beklenmektedir. Bununla ilgili Google firmasının geliştirdiği asistan programının işleyişi örnek verilebilir.²⁵ Dipnottaki videoda, bu programa “Salı günü saat 10 ile 12 arasında saç kesim randevusu al.” komutu veriliyor. Bilgisayar programı, randevu için kuaförü arayıp doğal dil bağlamında görüşmeyi kullanıcı bilgisi, randevu saati ve yapılacak işlemi içerecek şekilde tamamlayabilmektedir. Dahası program, istenen saat aralığında randevu bulamadığı durumda kişinin takvimine uygun başka bir saat aralığında randevu alma kararını verip bunu doğal diyalog sürecinde gerçekleştirebilmektedir.

k) Çeviri/Tercüme Teknolojileri

Çeviri teknolojileri, metinleri çeviren veya çevirmenlere yardımcı olan teknolojilerdir. Otomatik çeviriye makine çevirisi denir. Çeviri bellekleri kelimeler, deyimler ve cümleler için olası çevirilerin verimli bir şekilde aranması için mevcut çevirilerle birlikte büyük miktarda metin kullanır. Türkçe metinlerin farklı dillere çevrilmesinde makinelerin birçok işlem yapması gerekmektedir. Türkçede kelimelerin bağlam nedeniyle kazandığı anlamı belirlemenin dışında sondan eklemeli bir dil olduğu için eklerin cümleye kattığı anlamın da tespit edilmesi gerekir. Bunun dışında söz dizimine yönelik farklılıkların da çeviri esnasında makineler tarafından belirlenerek doğru tercüme edilebilmesi gerekir. Bu konuda Türkçeden İngilizceye bir cümle çevirisine yönelik Şekil 1’deki şema, yapılması gereken işlemlerin neler olduğuna ve tercümede makinelerin söz dizimini nasıl düzenlemesi gerektiğine ilişkin bir fikir verebilir.

25 “Google Duplex: A.I. Assistant Calls Local Businesses To Make Appointments,” Youtube, erişim 03 Mayıs 2024, <https://www.youtube.com/watch?v=D5VN56jQMWM>

Şekil 1. Türkçeden İngilizceye örnek bir çeviri işlem şeması²⁶

Dilin bir teknolojik araç olması, teknolojinin iletişimsel bir alan olarak işlevi, insan dilinin teknolojik araçların düşünce üretiminde kullanılması, teknolojik araçların iletişimi gibi birçok alt başlık ele alındığında teknoloji ve dilin birbirini içeren, etkileyen ve karşılıklı olarak gelişimini destekleyen iki kavram olduğu ortaya konulabilir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, Türkçenin teknoloji dili olma durumunu geçmişten günümüze bir perspektifte ve teknoloji dili olma temel kavramları çerçevesinde incelemektir. Ardından bu ilişkiler, Türkçenin teknoloji dili olarak yerini çeşitli açılardan irdelemektedir.

Dolayısıyla bu çalışmada şu problemlere cevap aranmıştır:

- Dil ve teknoloji arasındaki ilişki nedir?
- Teknolojik gelişmelerin Türkçeye etkileri nelerdir?
- Türkçenin bilim ve teknolojiye etkileri nelerdir?
- Türkçenin teknoloji dili olma imkânları nelerdir?

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Bu çalışma, Türkçenin teknoloji dili olarak yerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Alan yazını taraması neticesinde elde edilen verilerin analizi çerçevesinde çıkarımların ortaya konduğu bu çalışmada, temel nitel araştırma deseni kullanılmıştır. Temel nitel araştırma deseni; fenomenoloji, örnek olay ya da örtük teori gibi yöntemlere girmeden yapılan temel ve yorumlayıcı bir çalışma türü olarak tanımlanmaktadır.²⁷ Bu çalışmada da Türkçenin teknoloji dili olarak durumu, elde edilen verilerin tümevarımsal bir yönde yorumlanması ile açıklanmıştır.

26 Emre Kızılkaya, "Türkçeye Övgü: Sanki Gazetecilik İçin Tasarlanmış Bir Dil," erişim 03 Mayıs 2024, <https://journos.com.tr/turkce-ovgu-haber-dil>.

27 Sharan B. Merriam, *Nitel Araştırma: Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, çev. ed. Selahattin Turan (Ankara: Nobel Yayınevi, 2013), 23.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Bu çalışmada veri toplama aracı olarak doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Doküman analizi, olgu ve olaylara ilişkin çeşitli kaynaklardan farklı bakış açıları ve yaklaşımların incelenerek sentezlenmesini içermektedir.²⁸ Verilerin analizi için içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşabilmeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede içerik analizinde birbirine benzeyen veriler, belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirilerek okuyucunun anlayabileceği biçimde düzenlenmekte ve yorumlanmaktadır.²⁹ Dolayısıyla araştırma çerçevesinde elde edilen veriler teknoloji, dil ve Türkçe kavramları çerçevesinde karşılıklı olarak ele alınmış, her bir kavramın diğerleri ile olan nedensel veya ilişkiyel bağlantısı ayrıntılı olarak analiz edilmiştir.

İnandırıcılık

Yapılan bu çalışma, yorumlayıcı bir çalışma olarak yapılandırıldığından dolayı inandırıcılığı sağlamak için yorumlayıcı geçerlilik ön planda tutulmuştur. Maxwell'in³⁰ belirttiği yorumlayıcı geçerlilik tanımı doğrultusunda çalışmada belirlenen kavramsal çerçeveyi ortaya koyan her türlü ayrıntıya ulaşmaya çalışılmıştır. Bunun yanında nitel yorumlamaların inandırıcılık ölçütleri olan inanırılık, aktarılabilirlik, güvenilirlik ve teyit edilebilirlik olmak üzere dört farklı ölçütle sağlanabilir.³¹ Bu çalışma, doküman incelemesi ve yorumlama ile sınırlı olduğu için inandırıcılığın dört ölçütten üçü gerçekleştirilmiştir. Aktarılabilirlik için, bu çalışmanın verileri çerçeve olarak tasarlanmıştır. Dolayısıyla çalışmanın temel altbaşlıkları ve analiz birimleri, belirlenen dil bilimi alanlarının ve teknolojik araç türlerinin hepsine uyarlanabilir. Güvenilirlik için, üç alan uzmanı tüm verileri ve hazırlanan çerçeve içeriklerini incelemiştir. İncelemelerin ardından alan uzmanlarından alınan onayların aynı zamanda bu çalışmanın teyit edilebilirliğine katkı sağladığı düşünülmektedir.

Bulgular

Dil ve Teknoloji İlişkisi

Bilim, evrenin veya olayların bir bölümünü konu olarak seçen, deneye dayanan yöntemler ve gerçeklikten yararlanarak sonuç çıkarmaya çalışan düzenli bilgi olarak ifade edilmektedir. Teknoloji ise bir sanayi dalı ile ilgili yapım yöntemlerini, kullanılan araç, gereç ve aletleri, bunların kullanım biçimlerini kapsayan uygulama bilgisi anlamını karşılamaktadır.³² Yani bilim, evrene ilişkin elde ettiğimiz sistemli bilgilerimizin bütününe ifade ederken teknoloji

28 Türker Baş ve Ulun Akturan, *Nitel Araştırma Yöntemleri, Nvivo ile Nitel Veri Analizi, Örneklem, Analiz, Yorum* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013), 122-123.

29 Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Kitabevi, 2011), 189.

30 Joseph A. Maxwell, "Understanding and Using Validity in Qualitative Research", *Harvard Educational Review* 62/3 (1992), 279-301.

31 Norman A. Stahl and James R. King. "Expanding Approaches for Research: Understanding and Using Trustworthiness in Qualitative Research", *Journal of Developmental Education* 44/1 (2020), 26-28

32 "Teknoloji", Güncel Türkçe Sözlük, erişim 20 Kasım 2023, <https://sozluk.gov.tr/>

bunları günlük hayatta kullanabileceğimiz araç, gereç ve alete dönüştürebilme yeteneğimizi ifade etmektedir. Konu edindiğimiz dil ve teknoloji ilişkisine gelindiğinde ise bu ilişki iki yönlü olarak ele alınabilir. Bunların ilki dilin teknolojiye kaynaklık etmesi, ikincisi ise teknolojinin ortaya koyduğu üretim sonucunda dile yaptığı etki, dahası dilsel üretimde bir kaynak hâline gelmesidir. Cook, bu ilişkiyi yumurta-tavuk ilişkisi gibi ele almak gerektiğini ifade etmektedir.³³ Bu nokta, dilin teknolojiye kaynaklık etmesi ve teknolojinin dili etkilemesi şeklinde iki farklı başlıkta ele alınabilir.

Dilin Teknolojiye Kaynaklık Etmesi

İnsanlığın gelişimi ve günümüzde eriştiği teknolojik düzeyin altında yatan temel etmenin dil olduğunu söylemek mümkündür çünkü dil, düşünceye kaynaklık etmektedir. İnsan dilindeki incelik sayesinde geliştirilen insan düşüncesi, bilişsel olarak resmedilemeyecek kadar soyut olana görmemizi, atıfta bulunulamayacak kadar soyut olana atıfta bulunmamızı, kategorize edilemeyecek kadar bağımsız olanlar arasında örüntü oluşturarak bunları kategorize etmemizi hatta akıl yürütmenin çok soyut olduğu hakkında akıl yürütmemizi mümkün kılmaktadır.³⁴ Bilim, teknoloji ve çağdaş uygarlığın tüm altyapısı, düşünce üretiminin bir sonucudur. Bu noktada dil ile düşünce arasındaki ilişkinin kavranması, düşünce üretiminin bilimsel bilgiye, bunun da bir sonraki aşamada teknolojik ürüne dönüşümü hakkında bize bilgi verebilir.

Dil ile düşünce arasındaki ilişkiye bakıldığında araştırmacılar bu iki kavram arasında doğrudan ilişki kurarlar. Bunun temel nedeni, insanların kelime ve kavramlar ile düşünce üretmesi ve bunları yine kelime ve kavramlar vasıtası ile ifade etmesidir. Bu konuda Lakoff ve Johnson, normal kavramsal sistemimizin çoğunun metaforik olarak yapılandırıldığını; yani, çoğu kavramın kısmen diğer kavramlar tarafından ve onların aracılığıyla anlaşılır olduğunu ifade eder.³⁵ Bu açıdan bakıldığında bir teknolojinin ortaya konulmasında önceki kavramsal ağların kullanılarak düşünme süreçlerinin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Öte yandan aynı araştırmacılar, kavramsal metaforların deneyimlerimize de dayandığını ifade eder. Aynı şekilde, Mengü de bir topluluğun alet ve teknoloji üretimi için öncelikle soyutlama ve topluluk içerisinde alet kullanmaya paralel olarak iletişim kurma gibi iki sürecin olması gerektiğini vurgular.³⁶ Bu iki süreci Wright kardeşlerin uçağı icat etme süreci üzerinden somutlamak mümkündür. Wright kardeşlerin uçak icadı, öncelikle önceki mucitlerin uçak denemelerinin bilgileri ile bisiklet teknolojisinin sağa, sola yatarak yönlendirme hareketlerinin birleştirilmesi ile gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bu teknolojik gelişme, aslında insanlığın oluşturduğu teknolojik birikimden iki farklı düşünme tipinin alınıp birleştirilerek yeni bir düşünme yapısının

33 Susan E. Cook, "New Technologies and Language Change: Toward an Anthropology of Linguistic Frontiers" *Annual Review of Anthropology* 33 (2004), 104.

34 Marlene Johansson Falck, *Technology, Language and Thought: Extensions of Meaning in The English Lexicon* (Doktora tezi, Luleå Teknik Üniversitesi, 2005), 12.

35 George Lakoff ve Mark Johnson, *Metaphors We Live By* (London: The University of Chicago Press, 2003), 4-5.

36 Güven Mengü, "Dil-Kültür İlişisine Antropolojik Bir Bakış", *Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi AİİT Enstitüsü Yayınları, 2003), 25.

oluşturulmasını ve ardından bunun teknolojik bir araca dönüşmesi sürecini göstermektedir.

Dilin düşünmeyi, dolayısıyla teknolojik üretimlerin temelini oluşturduğu gerçeğinden sonra akla gelen ilk soru, her dilin teknolojik üretim yapma/teknoloji dili olma için elverişli olup olmadığıdır. Sözelimi 500 kelime ile konuşan bir topluluğun yeni bir element bulması ya da otomobil üretme olasılığı nedir? Sadece kimya terimlerini içeren TDK Kimya Terimleri Sözlüğü'nün kimyaya özgü yaklaşık 6000 kelime içerdiği bilinmektedir.³⁷ Yani sadece mevcut teknolojik düzeyde kimya bilimini yapabilmek için dilde var olması gereken, kimyaya özgü yaklaşık 6000 kelimenin bilinmesi gerekmektedir. Aynı kimya biliminde, yeni bir element bulunması ise yeni kavramların oluşturulması ve yeni sözcüklerin tanımlanması sürecini gerektirmektedir. Yani bir dilde bilimsel/teknolojik üretim yapabilmek için sadece mevcut düzeydeki kelime kapasitesi değil aynı zamanda yeni buluşları kavramsal olarak karşılabilecek üretim becerisi de gerekmektedir. Aynı şey otomobil örneği için de geçerlidir. Sadece otomobildeki parça sayısı, kullanım, bakım, tamirat gibi işlemlerin gerektirdiği sözcük/kavram sayısı düşünüldüğünde, dilin bu teknolojik alana kaynaklık etmesi için gereken kavram ve sözcük altyapısı bakımından ne düzeyde olması gerektiği hakkında bilgi verebilir.

Teknolojinin Dili Etkilemesi

Dilin teknolojik gelişmelere kaynaklık etmesi, onların iletişim sürecinde insanlıkla paylaşılması ve yine kaydedilerek gelecek kuşaklara aktarılmasındaki birincil faktör olduğu bilinmektedir. Ancak teknolojideki gelişmelerin aynı zamanda dili etkilediği, insanların düşünüş ve ifade ediş şekillerini değiştirdiği de görülmektedir. Crystal'a göre teknolojik araçlar, insanlar arasında iletişim kurma şekillerini ve kapasitesini doğrudan etkilemektedir.³⁸ Buna en güzel örnek internet teknolojisidir. Bu teknoloji, iletişimde her ne kadar görseelliği ve grafiği ön plana çıkarsa da asıl etkiyi metinsel ve sözel boyutta göstermektedir. Bu nedenle internetin bir dilsel devrim yaptığı ifade edilmektedir. Bu konuda Ong, dilsel olarak insanlık tarihini yazının icadı öncesinde sözlü paradigma, yazının icadı ile yazılı paradigma, günümüz internet teknolojsi ile ikinci sözlü paradigma dönemi olarak adlandırması da yine devrimsel açıdan bir değişikliğe işaret etmektedir.³⁹

Bilimsel gelişmeler ve teknolojik yenilikler, insanın hayatına girdiğinde o güne kadar hiç ortaya konulmamış kelime ve kavramların türetilmesini teşvik etmektedir. Örneğin buharlı trenin icadında o güne kadar görülmemiş bir teknoloji ortaya koyulduğu için ilk olarak bu teknoloji, “atsız, kendi kendine giden bir araba” olarak tanıtılmıştır. Bunun temel nedeni, insanların hayatlarında hiç karşılaşmadığı durumları/nesneleri zihinlerinde var olan mevcut şemalarla açıklama eğilimidir. Çünkü o güne kadar böyle bir teknolojiyi görmemiş insanlar için zihinlerinde bunu karşılayacak bir kavram ağı da bulunmamaktadır. Ancak bu icadı gözleriyle görüp müşahede ettikten sonra insanlar buna çekmek anlamı taşıyan Latince “trahare”

37 Güler Somer ve Ahmet Yaşar, *Kimya Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009), 5.

38 David Crystal, *Language and The Internet* (Cambridge: Cambridge University, 2006), 2.

39 Walter Jackson Ong, *Orality and Literacy* (New York: Routledge, 2002), 2.

kelimesinden türetilen “train” ismini vermişlerdir. Devam eden süreçte, önde motoru bulunan ve çeken kısma “lokomotif”, arkadaki kısımlara “vagon”, üzerinde gidilen yola “ray” gibi kelimelerin türetilmesi aslında teknolojik gelişmelerin dile yaptığı katkıyı gösterir niteliktedir.

Teknolojik Gelişmelerin Türkçeye Etkileri

Günümüzde teknolojinin -özellikle internet tabanlı dijital teknolojilerin- dile etkisi üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında genel itibarıyla yazarların internetin büyük potansiyeli, iletişimde açtığı çığır ve bu iletişim imkânlarının beraberinde getirdiği küreselleşme olgusu üzerinde durduğu görülmektedir. Ancak bunun akabinde araştırmacıların büyük çoğunluğu, teknolojinin getirebileceği potansiyel olumsuzluklara değinmektedir. Bu konuda Crystal, teknolojinin 15. yüzyıldan itibaren birçok kavram alanına, ama özellikle dile yönelik olumsuz etkilerine ilişkin endişelerin dile getirildiğini ifade etmektedir. Buna, matbaada basılan İncil’deki sözlerin şeytani etkisi olduğuna inanmak ya da telgrafla iletişimin aileleri yıkıp suç oranını arttıracığı endişeleri gibi örnekler verilebilir.⁴⁰ Bunun yanında birçok dil araştırmacısı da teknoloji, internet, internette egemen olan diller veya insanların teknoloji ile geliştirdikleri yeni dilsel alışkanlıkların (kısa mesaj yazma dili, emoji ile ifade etme, vb.) dillerine ne gibi etkiler yapacağı üzerinde durmaktadır.

Bir teknolojinin icat edilmesiyle birlikte, hayatımızda oluşturduğu işlev, onu oluşturan parçalar ve kullanımından kaynaklı karşılaşılan yeni durumlar sayesinde dile birçok kelime ve kavram kazandırılmaktadır. Dolayısıyla, yeni bir teknolojinin icadı ve sonrasında kullanıma girmesi, dile birçok kelime ve kavram kazandırır. O hâlde Türkçe için teknoloji, neden genelde olumsuz etkiler çerçevesinde ele alınmaktadır? Bunun cevabı tabii ki Türkiye’nin ülke olarak teknoloji üretimi ve tüketimi dengesinde biraz daha tüketen, dolayısıyla teknolojik ürünler ile birlikte kelime ve kavramları çoğunlukla ithal eden konumda yer almasıdır. Sözelimi uçağın icadı düşünüldüğünde, uçak kelimesinin başlı başına bir kavramı ifade etmesinin yanında bunu kullanan kişi için “pilot”, kumanda edildiği yer için “kokpit”, uçarken yaşanan sarsıntı için “türbülans” gibi yüzlerce yeni kelime ve kavramı da beraberinde dile kazandırmıştır. Türkçe gibi bu teknolojiyi ithal eden bir dil açısından bakıldığında; “uçak”, “kanat” ya da “kule” gibi kelime karşılıkları bulunsa da pilot, kokpit, türbülans gibi yüzlerce kelime ve kavram ithal edilmiştir. Teknolojinin beraberinde bu kelime ve kavram ithali süreci ise iki boyutlu olarak dile girmektedir. Birinci boyutta, kelime ve kavramlar teknolojiyi icat eden dilden alınmaktadır. Alınan bu kelimeler dilin yapısına, gramer özelliklerine ve ses yapısına uymayabilir. Bu nedenle alıntı, zamanla dilin yapısında ve gramer unsurlarında istisnalara neden olabilmektedir. Örneğin saat kelimesi yabancı kaynaklı bir kelimedir ve iki ünlü yan yana gelerek Türkçenin sesletimine uygun olmayan bir yapıya sahiptir. Bunun yanında ikinci ünlü ince telaffuz edildiği için çoğul eki getirildiğinde, olması gerektiği gibi “saat-lar” şeklinde değil de “saat-ler” şeklinde kullanılmaktadır. Bir başka örnek olarak “chat” kelimesi

40 Crystal, *Language and The Internet*, 26

gösterilebilir. Bu kelimedede, kelime başına Türkçeye aykırı iki sessiz harf olmasının yanında, c ve h harflerinin birlikte okunuşu yabancı dildeki gibi “ç” şeklinde yapılmaktadır. İkinci boyut ise o teknolojinin icadına kadarki tüm aşamaların, Falck’ın tabiriyle tüm metaforik düşünme kalıpları,⁴¹ Fisher’in tabiriyle ilgili konudaki söylem biçimlerinin teknoloji ile birlikte ithal edilmesidir.⁴² Dolayısıyla bir teknolojinin ithal edilmesiyle sadece kavram, terim ve kelime değil, aynı zamanda düşünme biçimi de ithal edilmektedir.

Teknolojinin gelişimiyle yaşanan kelime, kavram ve düşünme biçiminin ithal edilmesinin yanında internet teknolojisinin yol açtığı küresel iletişimin zamanla diğer diller üzerinde yaptığı olumsuz etkiden de söz etmek gerekir. Genel olarak sanayi ve finans için kullanılan küreselleşme kavramı zamanla kültür ve dil üzerinde de olumsuz etki yaratmaya başlamıştır.⁴³ Nitekim, bilişim teknolojilerinden kaynaklı yabancı dil etkisi diğer alanlardaki etkiden daha farklı değerlendirilmelidir. Çünkü diğer alanlardaki yabancı dil etkisi sadece o alanda çalışanların dil kullanımını etkilediği hâlde, bilişim teknolojisinin ve internetin getirdiği birtakım dilsel öğeler toplumun her kesiminin dil kullanımına sirayet eder.⁴⁴ Buna da kişinin kendi bulunduğu kareyi fotoğraf çekme işlemine verilen “selfie” kelimesi örnek olarak verilebilir. İnternetin hızı nedeniyle ivedilikle yayılan bu terim, toplumun her kesimi tarafından kullanılır hâle gelmiştir. Daha sonra TDK tarafından “özçekim” olarak karşılık bulursa da internetin hızı nedeniyle çoktan kullanılır ve belirtilen kavramı karşılar hâle geldiği için “selfie” kullanımında daha yaygındır.⁴⁵ Hatta bu olumsuz etki, 1997 yılı gibi internet teknolojisi henüz yaygınlaşmadığı bir zamanda dahi “bilgisayar teknolojisinden Türkçe adına yeteri kadar faydalanılmadığı, dahası teknolojik gelişmeler sonucunda bir de Türkçenin dil kirlenmesi sonucu ile karşılaştığı” şeklinde ele alındığı görülmektedir.⁴⁶ Bu durum, internet teknolojisinin dile yaptığı etkiyi aynı zamanda bu etkiyi yayma ve kullanıma yerleştirme konusundaki gücünü ortaya koymaktadır.

İnternet teknolojisinin Türkçe üzerindeki etkisini, Gülsevin’in⁴⁷ yaptığı tasniften yola çıkarak dört farklı alt başlıkta incelemek mümkündür. Bunlar; yabancı kelime alıntıları, yabancı gramer unsurları, kalıp halinde cümle tercümesi ve yabancı dil yazım özellikleri olarak açıklanabilir. Teknoloji nedeniyle yabancı kelime alıntılarına bakıldığında bunları iki farklı başlık altında ele almak mümkündür. Bunlar; bilgi alıntıları ve özentî alıntılarıdır. Bilgi alıntıları, yeni karşılaşılan teknolojik bir durum ya da ürüne yönelik dilimizde karşılık olmadığı için alıntı

41 Falck, “*Technology, Language and Thought: Extensions of Meaning in The English Lexicon*,” 12.

42 Fisher, “Contemporary Technology Discourse and the Legitimation of Capitalism”, 230-231.

43 Turan Temur ve Nurdan Vuruş, “İnternet Genel Ağ Ortamında Türkçenin Kullanımına İlişkin Bir Çözümleme”, *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/22 (2009), 234.

44 Osman Kabadayı, “Ağ Ortamındaki Türkçeye Genel Bir Bakış”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* 91/652 (2006), 298-314.

45 Adem Terzi, “Mucit İnsanlar Fotoğrafhanesi yahut Emrullah Âli’nin “Selfie” Makinesi”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* CX/775 (2016), 6-13.

46 Cengiz Alyılmaz, “Teknoloji ve Dil” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 8 (1997), 33-36.

47 Gürer Gülsevin, “Dil Kirliliği Sorunu”, *Türkçenin Çağdaş Sorunları* içinde, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2006), 135-164.

yapılması şeklinde tanımlanabilir. Küreselleşen ve iletişim düzeyi artan bir dünyada yapılan icatların ismi ve beraberinde getirdiği yabancı kavramlar ile dile girmesi olağan görülmelidir. Burada atılabilecek adım, teknolojik ürünlerin isimlendirilmesi ve yaygınlaştırılması ile ilgili hassas davranılmasıdır. Şayet, getirilen yeni teknolojiye dilde karşılık bulunamıyorsa o zaman dilin sesletim ve yazım kurallarına uydurularak kullanılması daha tercih edilir bir husus olarak görülmelidir. Bilgi alıntılarında televizyon ya da teyp gibi, dilde önceden karşılığı olmayan teknolojik araçların isim ve kavramlarının dile yerleşmesi örnek verilebilir. Özenti alıntıları, dilde karşılığı olduğu hâlde bireyin yabancı dildeki karşılığının kullanılmayı tercih etmesidir. Buna örnek olarak Türkçe “bilişim teknolojileri” olarak isimlendirilen terim için yazımda İngilizce karşılığının kısaltması olan “IT” kelimesini kullanılıp konuşmada “ayti” şeklinde telaffuz edilmesini, üç boyut yerine “tridi”, üç boyutlu yazıcı yerine “tridi printır”, veri kelimesi yerine “data”, veri madenciliği yerine “data mining” gibi terimlerin kullanılması örnek olarak verilebilir. Bilgi alıntılarında, genel olarak kelime alındıktan sonra sesletim ve yazım açısından dile uydurulur ancak özenti alıntılarında böyle bir durum söz konusu değildir. Bu durum kavram hazinesine yaptığı etki dışında dile hem sesletim hem de yazım konusunda zarar vermektedir. Örneğin internette meydan okuma kavramı yerine “challenge” kelimesini kullanıp “çelinc” olarak telaffuz etmek, Türkçenin sesleri ile alfabesindeki harflerin birbirini temsil etme özelliğine zarar vermektedir. Bunun neticesinde oluşan olumsuz etki, sadece teknolojide ve dijital ortamda kalmayıp “ch” harflerinin “ç” yerine kullanılmasını daha muteber olarak düşünen bir bökreci için dükkânının ismi “bökreci” gibi bir kullanıma dönüşebilmektedir. Bu terim kullanılarak internette yapılacak kısa bir arama ile Türkiye’nin birçok şehrinde bu isimde “bökreci”ler bulunduğu görülebilir.

Teknoloji nedeniyle yabancı gramer unsurlarının alınmasına bakıldığında, teknolojinin yapı itibarıyla dillere yabancı gramer unsuru verme işlevi bulunmadığı söylenebilir. Buna karşın, günümüzde baskın bir hâlde gelen İngilizcenin bazı gramer unsurlarının teknoloji nedeniyle daha fazla yaygınlık kazandığını söylemek mümkündür. Örneğin İngilizce çoğul anlamı katan “s” eki ya da bir kişiye ait olmayı gösteren “s” eklerinin kullanımının Türkçenin internet ortamında kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Youtube sitesinde “Ahmet’s Garage” ya da “Crazy Biraders” gibi kanal isimleri bunlara verilebilecek örneklerdendir.⁴⁸ İletişim teknolojisi ve internetle yayılan bu tip yanlış kullanımlar, yabancı kelime alıntılarında daha tehlikeli bir durumu arz etmektedir. Şöyle ki 2000’li yıllarda internet teknolojisinin yaygınlaşması ile sohbet anlamındaki “chat” terimi dilimizde yaygınlaşıp “chatleşme”, “chat yapma” gibi birtakım yanlış kullanımlar türemiştir. Ancak günümüzde sohbet siteleri üzerinden görüşme kalmadığı için bu kullanımların zamanla azaldığını, hatta yok olduğunu söylememiz mümkündür. Çünkü teknolojik yabancı kelime alıntıları o teknolojinin kullanımının bitmesiyle hayatımızdan çıkabilir buna karşın gramer unsurları, ekin Türkçede geldiği her yeni duruma uyarlanabilir.

48 “Kanal Arama” Youtube, erişim 22 Ağustos 2024, https://www.youtube.com/results?search_query=crazy+biraders ; https://www.youtube.com/results?search_query=ahmet%E2%80%99s+garage

Sözgelimi “ ’s ” takısı tüm iyelik eklerinin yerine “s” eki tüm çoğul eki eklenecek durumlara uyarlanabilir. Bu bakımdan internet teknolojisi her ne kadar bu durumun nedeni olmasa da yaygınlaşmasına katkı sağlayan bir etken olarak görülebilir.

Gülsevin’in⁴⁹ değindiği üçüncü alıntı türü kalıp hâlinde cümle tercümesidir. Kalıp hâlinde tercümeyle daha çok yabancı dilden Türkçeye çevrilen yazılarda ve Türkçe dublaj yapılan film ve dizilerde görmek mümkündür. Özellikle Netflix, Apple TV, Amazon Prime gibi içerik platformlarının sayısı arttıkça yabancı menşeli dizi, film ve belgesel içeriklerine kalıp hâlinde cümle tercümeyle dublaj yapılmaktadır. Bu nedenle aslında Türkçede olmayan ifade kalıplarının zamanla dilimize girdiği görülmektedir. Örneğin “Lanet olsun dostum, senin problemin ne?” ya da “Aman Tanrım” minvalinde cümleler ve deyişler sıkça film ve dizilerle toplum tarafından duyulmaktadır. Oysa bu tarz birebir çeviri ifade kalıpları Türkçede yer almamaktadır. Bu tarz kalıp ifadelerin tercümeyle dilimize girdikten sonra kullanımlarının yaygınlaşması, şaşkınlığı lanet ile ifade etmek gibi Türk kültürü ve Türkçenin dil mantığı bakımından uygun olmayan ifade tarzlarını dile yerleştirebilir.

Teknoloji nedeniyle yabancı dilin yazım özelliklerinin kullanılması da Türkçede yaşanan olumsuzluklara verilen örneklerden biridir. Bu konu alanında verilebilecek en dikkat çekici örnekler internet ortamında alınan takma adlardır. Genel olarak isimleri yabancı yazım özellikleri ile yazmanın daha dikkat çekici olduğunu düşünmenin neticesinde “Şevki” isminin “Shewky”, Gülşen ismini “Gulshen”, Cihan için “Gee-hun” gibi birçok farklı örnekle karşılaşmak mümkündür. Bunun yanında yukarıda verilen örneklerde olduğu gibi börechi, saatchi, elektrikchi gibi işyeri/websitesi isimlerinde de bu durum müşahade edilmektedir.

Türkçenin Bilim ve Teknolojiye Etkisi

Teknolojinin günümüzde Türkçe üzerindeki etkileri ele alındığında, birçok açıdan Türkçeyi etkilediği ve bu etkilerin de genel olarak olumsuz olarak nitelendirildiği görülmektedir. Dilin bilimsel üretime ve devamında oluşan teknolojilere kaynaklık ettiğine önceden değinilmiştir. O hâlde “Dünyanın en eski dillerinden biri olan Türkçe bilim ve teknolojiye ne şekilde katkıda bulunmuştur?”, sorusu gündeme gelebilir. Günümüzde teknolojik üretim ve terim adlandırması açısından nispeten tüketici konumunda olan Türkçenin dünyanın en eski dillerinden biri olarak çok eski zamanlardan beri insanlığın ortak mirasına teknik terim olarak birçok kelime verdiğini söylemek mümkündür. Örneğin Sümerce-Türkçe ortak kelimelere bakıldığında yaklaşık beş bin yıl öncesine ait, o gün için teknolojik terim olarak kabul edilecek birçok kelime yer almaktadır. Bunlara kapkacak, ağar (kurşun), temir (demir), toku- (dokumak), eşik (kapı), yaz- (yazmak, nakşetmek), yün gibi bugün de kullandığımız ve o dönem için teknoloji ürünü olarak kabul edilebilecek kelimeler örnek verilebilir.⁵⁰ Bu kelimelerin 5500 yıl öncesinden

49 Gülsevin, “Dil Kirliliği Sorunu”, 135-164.

50 H. M. Hubey ve Osman Nedim Tuna, *Sumerian Evidence: Turkic-Sumerian Cognates from Dr. Osman Nedim Tuna*, erişim 02 Mayıs 2024, <https://www.scribd.com/document/15113045/Sumerian-Tuna>

Türkçe ve Sümercede ortak olduğunun yazılı kaynaklarla doğrulanması,⁵¹ Türkçenin çok eski dönemden itibaren insanlığın ortak teknolojik birikimine yaptığı katkıyı gözler önüne sermektedir. Aynı şekilde günümüzde İngilizce Merriam-Webster sözlüğü incelendiğinde donum (dönüm), kurbash (kırbaç), caique (kayık), yatagan (yatağan) gibi birçok alet ve teknik terimin Türkçeden alındığı görülmektedir.⁵² Dahası, tarihten günümüze bir perspektiften bakıldığında Türkçenin yabancı dillere verdiği söcüklerin listelendiği örnek bir çalışmada, Sırçada bulunan 9 bin kelimededen Fincedeki 118 kelimeye kadar birçok dile Türkçeden farklı sayılarda kelime ve kavram verildiği tespit edilmiştir.⁵³ Tabii ki bu verinti kelime ve kavramların Türkçenin o dönemki bilimsel, siyasi, teknolojik ve kültürel yetkinliğinin beraberinde gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Ancak Sanayi Devrimi ile Türklerin bilim ve teknoloji alanında geride kaldıkları görülmektedir. Bu konuda Harari, Osmanlı'nın Avrupa'nın yaptığı keşiflerden ve ürettiği teknolojilerden haberdar olduğunu ancak buna ilgi göstermediğini ifade eder.⁵⁴ Yani o tarihte, Osmanlı da teknolojik buluşları ve coğrafi keşifleri yapabilecek seviyede olmasına rağmen bu değişimlere karşı ilgisizliği neticesinde çağın gelişmişlik düzeyini yakalayamamıştır. Daha sonra gerek son dönemlerinde Osmanlı'nın gerekse Cumhuriyet'in kurulmasından sonra günümüze kadar gelen süreçte Türkiye'nin bilimsel ve teknolojik üretim yolunda yoğun bir çaba sarf ettiği söylenebilir. Bu süreçte, birçok teknolojik alanda Türkçe üretim yapılması ve kullanılan terimlerin Türkçeleştirilmesine yönelik yoğun çabaların da olduğu görülmektedir. Dolayısıyla her ne kadar günümüz için söylenemese de yapılan çalışmalarla Türkçenin gelecekte teknoloji dili olma imkânları arttırılabilecektir.

Türkçenin Teknoloji Dili Olma İmkânları

Önceki bölümlerde bahsedilenler ışığında, bir dilin teknoloji dili olması vasfından anlaşılması gerekenler; dilin teknoloji üretiminde hem terim hem de düşünce geliştirme amaçlı kullanılması ve teknolojiyi kullananlar açısından da bir teknolojinin tanıtılmasında ve uygulanmasında yine o dilin kullanılmasıdır. Bu noktada bir dil, teknoloji üretimi ve tüketimi noktasında ortak bir dil yani lingua franca olabilir mi, sorusu karşımıza çıkmaktadır. Grier, her ne kadar teknoloji alanında resmen belirlenmiş bir ortak dil olmasa da İngilizcenin bu konuda bir hâkimiyeti olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵ İngilizce dışındaki bazı dillerde yayın yapan bilgisayar teknolojisi ile ilgili akademik veri tabanlarından örnek veren araştırmacı, bu veri tabanlarındaki akademik metinlerin ya tam metin İngilizce çevirisi ya da en azından İngilizce özetleri olduğunu ifade eder. Buradaki durum, teknolojinin gelişimi ile İngilizcenin tüm dünyada tercih edilen yabancı dil olmasının yanında, bu teknolojiyi üreten şirketlerin de İngilizce konuşulan ülke merkezli

51 Osman Nedim Tuna, *Sümer ve Türk Dillerinin Târihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997), 49.

52 Merriam-Webster Dictionery, erişim 15 Ağustos 2024, <https://www.merriam-webster.com/>

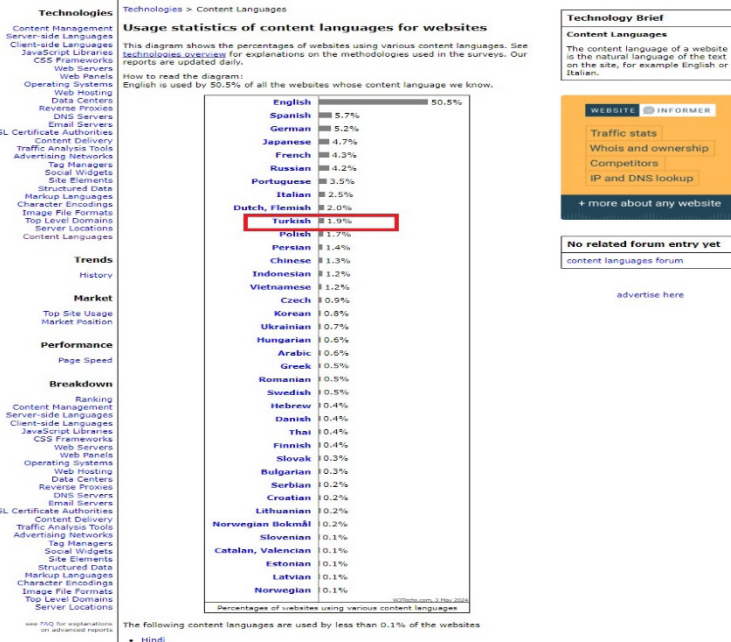
53 Vahit Türk, "Dil Politikası Sorunu", *Türkçenin Çağdaş Sorunları* içinde, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2006), 314.

54 Yuval Noah Harari, *Sapiens: Hayvanlardan Tanrılara*. 20. Baskı, (İstanbul: Kolektif Kitap, 2016), 278.

55 David Alan Grier, "The Lingua Franca of Technology", *Computer* 50/8 (2017), 104.

olmalarıdır. Dolayısıyla teknoloji dili olarak Türkçe ele alınırken bu alandaki potansiyelinin ne olduğuna bakmak gerekir.

Türkçenin teknolojiye, özellikle çağımız için önemli olan bilişim teknolojisi dili olmaması için potansiyel olarak hiçbir neden yoktur. Mevcut duruma bakıldığında özellikle bilişim ve dijital teknoloji bağlamında İngilizcenin hâkimiyeti yadsınamaz ancak nüfusuna ve teknolojik imkânlarına rağmen Türkçenin internet ortamında en çok kullanılan ilk on dil arasında olması, bu potansiyeli doğrular niteliktedir. “W3tech” sitesi tarafından internette kullanılan dillere ilişkin 2024 yılının nisan ayı da dâhil edilerek hazırlanan araştırmadaki güncel veriler Şekil 2’de şu şekilde yer almaktadır:

Şekil 2. İnternette kullanılan diller sıralaması ⁵⁶

Şekil 2’de görüldüğü üzere İngilizcenin tüm internet içeriğinin %50’sine sahip olma gibi bir durumu bulunmaktadır. Böylesine ciddi bir oranın en önemli nedeni, İngilizce konuşulan ülkelerin dijital içerik üretimi yanında farklı milletlerden insanların da İngilizce içerik üretmeleridir. Çünkü içerik üreticileri, sundukları bilgilerin diğer milletlerce de bilinmesini istedikleri durumlarda web sitelerine İngilizce içerik koyma mecburiyetinde hissetmektedir. Burada Türkçe açısından ilgi çekici husus, popüler Batı dilleri ve teknolojik olarak gelişmiş bir ülkenin dili olan Japoncının hemen ardından gelmesidir. Türkçe internet içeriklerinin dünya sıralamasındaki yeri, Türkçenin bilişim teknolojisi açısından potansiyeline ilişkin bir fikir verebilir.

56 “Usage Statics of Content Languages for Websites,” W3-tech, erişim 3 Mayıs 2024, https://w3techs.com/technologies/overview/content_language

Tartışma ve Sonuç

Türkçenin teknoloji dili olması konusu, aslında ilk olarak bilim dili olmasından geçmektedir çünkü bilimsel üretim, bir sonraki aşamasında günlük hayatta kullanılan teknolojilere dönüşmektir. Türkçenin bilim ve teknoloji dili olma konusunda alan yazınına bakıldığında; bu konu, genel itibarıyla Türkçenin güncel bir sorunu olarak ifade edilmekte ve yapılan çalışmalar “Türkçenin bilim dili olma sorunu”, “Teknolojik terimlerin Türkçeleştirilmesi sorunu” gibi başlıklar altında ele alınmaktadır. O hâlde alan yazınına bakıldığında, bilimsel çalışmalarda Türkçe ile bilim yapılması, Türkçenin dil olarak bilim ve teknoloji üretmedeki yetkinliği, Türkçenin yabancı ülkelerde üretilen icatları karşılayan kelimelere sahip olması ya da yeni terim üretebilmesi gibi konu başlıkları alan yazınında ele alınan bazı problem durumlarıdır denilebilir.⁵⁷ Teknoloji üreten gelişmiş ülkeler ile Türkiye arasındaki gelişim farkları, Türkçe eğitiminin günümüzdeki durumu ve tabii ki Türkçenin dil yetkinliği konuları, Türkçenin bilim ve teknoloji dili olması konusunda ele alınması gereken alt başlıklardır. Bu açılardan yola çıkarak Türkçenin teknoloji dili olma imkânları konusunda Gündoğan’ın⁵⁸ bilim dili olma ölçütleri üzerinden şu şekilde bir tartışma yapmak uygun olacaktır:

İlk olarak bir dilin, bilim ve sonrasında teknoloji dili olabilmesi için öncelikle o dilin “eğitim-öğretim dili olması” gerektiği ifade edilmektedir. Türkçe açısından bakıldığında, Osmanlı’nın son dönemlerinden itibaren Türkçenin eğitim dili olarak kullanıldığı, sistemli bir eğitim-öğretim süreci takip edilmektedir. Bu noktada Türkçenin bir eğitim dili olması, bu çerçevede eğitimde Türkçe terimlerin kullanılması ve var olan terimlerin Türkçeleştirilmesi anlamında Tanzimat Dönemi’nden itibaren birçok çalışma yapıldığı ifade edilmektedir.⁵⁹ Dolayısıyla Türkçe olarak verilen yaklaşık 150 yıllık sistemli bir eğitim geçmişi aslen bilim ve teknoloji dili olma kapasitesini ortaya koymaktadır.

İkinci önemli özellik dilin “soyut düşünüşe yatkın olması ve varlığa nüfuz etmede zengin çağrışımlar uyandıran kelimelere sahip olması”dır. Türkçe ile bilimsel ve teknolojik üretim yapılamayacağı fikrini savunanlar açısından “Türkçenin soyut anlamları somut kelimelerle ifade etme eğiliminde olduğu” belirtilmektedir.⁶⁰ Türkçedeki bu durum, dilin kendi yapısından kaynaklanan bir durumdan ziyade onu kullananların dili geliştirip zenginleştirilmesi ile alakalıdır. Nitekim Beydoğan, bu durumun dilin kendi yapısından ziyade onun geçmişten günümüze

57 Aydın Sayılı, *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996); Saadetin Özçelik, “Türkçenin Bilim Dili Olma Sorunu”, *Türkçenin Çağdaş Sorunları* içinde, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2006), 237-247.; Ali Osman Gündoğan, “Bilim Dili Olarak Türkçe”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 8 (1997), 7-12.; Nadiye Sartosun, “Türkiye Türkçesinde Bilim Dili ve Terim Sorunu” *VIII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri* içinde (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 1994), 141-154.

58 Gündoğan, “Bilim Dili Olarak Türkçe”, 7-12.

59 Salim Pilav, “Terim Sorunu ve Eğitim Öğretimde Terimlerin Yeri ve Önemi”, *Kastamonu Eğitim Dergisi* 16/1 (2008), 268-270.

60 Gündoğan, “Bilim Dili Olarak Türkçe”, 8

içinde bulunduğu ortam ve işleyişini güçleştiren engellerden kaynaklandığını ifade etmektedir.⁶¹ Bu noktada Türkçe ile bilim, felsefe, teknoloji gibi alanlarda üretim yapıldıkça ve bunlar Türkçe kavramlarla ifade edildikçe her kelime, bir kavramı karşılamanın yanında kavram alanındaki ilgili birçok kelime ile ilişki kuracak ve yeni kelime ve kavram üretimine kapı açacaktır. Bunun yanında Türkçede soyut düşünmedeki sorunlara değinirken Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki sadeleştirme çalışmalarına da değinmek gerekir. Sırf kökeni yabancı olduğu için yüzyıllardır Türkçede kullanılan, dilin fonetik yapısına uydurulmuş ve anlam yapısı itibarıyla da Türkçeleştirilmiş kelimelerin sadeleştirme / öz Türkçeleştirme adı altında çıkarılması elbette dilde düşünme zenginliği açısından bir sorun yaratmıştır. Kaplan bu konuda, Arapçadan alınan “akıl” kelimesinin çıkarılıp yerine “us” kelimesinin getirilmeye çalışılmasını örnek olarak vermiştir. Akıl kelimesi çıkarıldığında “akıl almak”, “akıl dağıtmak”, akıl erdirememek” gibi yirmiden fazla deyim de öleceğini belirtmiştir.⁶² Bu durum sadece sayısal olarak kelime hazinesini değil aynı zamanda kavramsal olarak düşünme yetkinliğini ve zenginliğine de etkilemektedir. Dolayısıyla, Türkçenin bilimsel ve teknolojik üretim için yetersizliği gibi bir durum söz konusu değildir. Burada eğer bir eksiklik yaşıyorsa bu durumun nedeni olarak, dilin soyut kavramlar açısından yeterince işlenmemesi veya bireylerin sözcükleri açısından yeterli derinlikte dili kullanamaması ihtimalleri düşünülmelidir. Bunun için Türkçe ile bilimsel ve teknolojik üretim yapılması, toplumun dil becerilerini geliştirecek bir Türkçe eğitimin sunulması gerekmektedir.

Üçüncü özellik olarak “dil insan zihninin düşünmesine elverişli olması ve düşüncüyü ifade edişte zorlanmaması” başlığı gelmektedir. Bu noktada düşüncenin dil aracılığıyla ifade edilmesinin yanında dilin düşüncenin gelişiminde oynadığı rolü de göz önünde bulundurmak gerekmektedir.⁶³ Yani Türkçe açısından bakıldığında, Türk milletinin düşüncelerini üretme ve bunları ifade etmede kullandıkları yegâne araç Türkçedir. Teknolojinin üretimi, kullanımı ve teknolojik bilginin yeni nesillere aktarımı açısından bakıldığında Türkçe, teknoloji üretmek için son derece yetkin bir dildir. Nitekim Türkçe Sözlük'ün 11. baskısı, söz, terim, deyim ve anlamdan oluşan 122.423 söz varlığını içermektedir.⁶⁴ Teknolojinin dili olan İngilizcenin sözlüklerde 600.000, teknoloji bakımından gelişmiş ülkelerden Almanca'nın 260.000, Fransızca'nın ise 135.000 sözcüğe sahip olduğu belirtilmektedir.⁶⁵ Dolayısıyla Türkçe, teknolojik üretim ve kavramsal zenginleşme ile belirtilen teknoloji üreticisi Batı dillerini yakalayabilir. Türkçenin teknoloji dili olmasındaki temel sorunu; var olan potansiyeli değil, bu dili kullanan Türk milletinin Türkçe düşünerek teknolojik üretim yapması ile ilgilidir. Sözcükleri bir otomobil teknolojisi geliştirmek istenirse bunlar için motor, distribütör, karbüratör, piston vb. terimlerin

61 Hacı Ömer Beydoğan, “Bilimsel Düşünme Sürecinde Türkçenin Durumu” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 8 (1997), 39.

62 Mehmet Kaplan, *Kültür ve Dil* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2002), 36.

63 Şafak Ural, “Dil ve Düşünce İlişkisinin Mantıkla Olan Bağlantısına Kısa Bir Bakış”, *Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma Dergisi* (2003), 29-37.

64 Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük. 11. Baskı*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010).

65 Firdevs Güneş, “Türkçenin Öğretim Üstünlükleri ve Zenginlikleri” *Milli Eğitim Dergisi* 45/210 (2016), 93-113.

kullanılması gerekir. Dolayısıyla bu kavramların oluşturulma ve ifade edilmiş şekli o dilin oluşturduğu düşünce yapısını içermektedir. Bu noktada Sanayi Devrimi'nden bu yana gerçekleşmiş bilimsel / teknolojik literatür düşünüldüğünde, halihazırda yabancı diller ile kavramsallaştırılmış bu birikimin üzerine Türkçe dilini kullanarak yeni bir teknoloji üretmek mümkün müdür? Yani gidiş yolunda yabancı diller ile oluşturulmuş kavramları kullanarak nihayetinde Türkçe bir teknolojiye ulaşılabilir mi? Bu açıdan Türkiye'de üretilen “drone” teknolojisini örnek vermek yerinde olacaktır. “Drone” her ne kadar yabancı bir kültürün teknolojisi olsa da buna yeni bir bakış açısı ile yeni teknolojiler katılarak Türkiye'de üretilen insansız hava araçlarına “İHA” (İnsansız Hava Aracı) “SİHA” (Silahlı İnsansız Hava Aracı) “TİHA” (Taarruzi İnsansız Hava Aracı) gibi Türkçe isimler/kısaltmalar verilerek teknolojik ürünlerin üretimi gerçekleştirilmiştir. Bu sayede tüm dünyada bu teknolojik araçlar Türkçe isimleri ile anılmasının yanında belki de gelecekte bu teknolojik araç türüne Türkçe terimler hâkim olacaktır. Sonuç olarak bir teknolojiye isim vermek, onun üretimine ana dilinin düşünüş tarzını yansıtmak ancak o dilde yapılacak teknolojik üretim ile sağlanabilir.

Bilim ve teknoloji dili olmaya yönelik dördüncü önemli özelliğin gelişmeye, zenginleşmeye uygun olması, bilim ve teknoloji alanındaki yeniliklere karşılıklar üretebilmesidir. Aksan, Türkçenin gelişme ve zenginleşme özelliği için yapı ve üretme gücü açısından son derece güçlü bir dil olduğunu ifade eder.⁶⁶ Bunun yanında Türkçe, çekimli dillerde birkaç kelime ile ifade edilebilecek bir kavramı kelimenin sonuna ekler eklemek suretiyle tek kelimedeki karşılayabilecek bir pratikliğe de sahiptir. Bu bakımdan Türkçenin teknolojik üretimde de diğer dillerden geri kalmayacak bir potansiyele sahip olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin mobil teknolojiyi her ne kadar üreten toplum olmasak da kapsama alanı, çağrı, arama, cevapsız arama gibi terimleri türetebilme gücünün yanında Türkçe, ödünçleme yoluyla doğrudan aldığı kelimelerin üzerine yeni kavramlar türetebilme gücüne de sahiptir. Örneğin mesaj kelimesini doğrudan Batı dillerinden almasına karşın bunu karşılıklı yapmaya yönelik –laş ekini getirerek işteş bir mesajlaş- fillini türetebilmiştir.

Beşinci önemli özellik, bilim ve tefekkür yapabilecek bir terminolojiye sahip olması ve bu terminolojinin kendini yenileyebilmesidir. Ulakbim TR Dizin veri tabanına kayıtlı 1710 dergiden 1064 dergi Türkçe dilinde yayın yaptığı görülmektedir.⁶⁷ Bu durum, Türkiye merkezli bilimsel araştırmaların nicelik durumunu göstermektedir. Aynı şekilde dünya ile karşılaştırıldığında Scientific Journal Ranking (SCIMAGO) sitesine göre Türkiye kaynaklı akademik çalışmalar, dünyada nicelik anlamında 18. sırada yer almaktadır. Buna karşın bu akademik çalışmaların atf sıralamasında 27. sırada, makalelerin etki değerinin ölçüldüğü h-indeksine göre sıralandığında ise 34. sırada yer aldığı görülmektedir.⁶⁸ Bunun yanında yine SCIMAGO verilerine göre Türkiye'den taranan 278 derginin büyük çoğunluğu en alt kategoriler olan üçüncü ve dördüncü

66 Doğan Aksan, *Türkçenin Gücü* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2009), 24-35.

67 “Ulusal Hakemli Dergi Listesi” ULAKBİM, erişim 05 Mayıs 2024, <https://search.trdizin.gov.tr/tr/dergi/ara?q=&searchName=&order=title-ASC&page=1&limit=20>

68 “Country Rankings”, SCIMAGO, erişim 5 Mayıs 2024 <https://www.scimagojr.com/countryrank.php>

çeyrekte (Q3-Q4) yer almaktadır.⁶⁹ Bu durum, Türk bilim insanlarına bilimsel çalışmalarını hem nicelik ve hem de nitelik anlamında geliştirmeleri gerekliliğini göstermektedir. Ancak bundan daha önemlisi Türkiye merkezli nitelikli yayınların Türkçe olarak yapılması, bir sonraki aşamada ise bunun teknolojik araçlara dönüşmesidir.

Terminoloji açısından bakıldığında bilim ve teknolojinin her alanında terimlerin Türkçeleştirilmesi ve akademik / teknik yayınlarda Türkçenin kullanılmasına yönelik hassasiyetlerin olduğu görülmektedir. Özellikle Cumhuriyet'in ilanı sonrasında terimlerin Türkçeleştirilmesi için çalışmaların yoğunlaştığı ifade edilmektedir.⁷⁰ Türk Dil Kurumu'nun terimlerin Türkçeleşmesi adına yaptığı çalışmalar büyük öneme sahiptir. Çünkü kelimeler sahip oldukları kavramsal boyutla düşünme şeklini belirlediği için Türkçe terimlerle yapılacak bir teknolojik üretim, aynı zamanda Türkçe düşünce yapısının bir ürünü olarak insanlığın hizmetine sunulacaktır.

Sonuç olarak Türkçenin yapısı itibarıyla teknoloji dili olma özelliklerini taşıdığı görülmektedir. Sözcük hazinesinin zenginliği, matematiksel yapısı ve yüksek üretme gücü, Türkçenin teknoloji dili olabilecek potansiyele sahip en avantajlı dillerden biri olarak nitelendirilmesini sağlamaktadır. Teknoloji dili konusunda değinilmesi ve altının önemle çizilmesi gereken husus, o dil ile bilimsel/teknolojik üretim yapılmasıdır. Teknolojik üretim ve ekonomik gelişim beraberinde bilim dili olma hüviyetini de getirmektedir.⁷¹ Bu konuda Atatürk'ün "Türk dili, dillerin en zenginlerindedir, yeter ki bu dil bilinçle işlensin." sözü de Türkçenin bilim, kültür, sanat ve teknoloji açısından işlenmesi neticesinde, bu dili konuşan bireylere verebileceği imkânlarla işaret etmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar / References

Abdoullaye, Issa Baban Chawai. *Türkçe Metinlerde Sözlük Tabanlı Yaklaşımın Duygu Analizi ve Görselleştirme*. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.

Alyılmaz, Cengiz. "Teknoloji ve Dil" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 8 (1997): 33-36.

Aksan, Doğan. *Türkçenin Gücü*. 12. Basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2009.

69 "Journal & Country Rank", SCIMAGO, erişim 5 Mayıs 2024 <https://www.scimagojr.com/journalrank.php?country=TR&order=sjr&ord=desc>

70 Mehmet Kahraman, "Türk Dilinin Cumhuriyet Devri Terimsel Gelişim Sürecine Tarihi Bakış (II)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2017), 1289-1312.

71 Alyılmaz, "Teknoloji ve Dil", 36.

- Aktaş, Elif ve Leyla Şentürk. “Sosyal Medyada Türkçenin Kullanımı Üzerine Nitel Bir Araştırma”, *Türkçe Eğitiminde Kuramsal ve Uygulamalı Çalışmalar* içinde, 415-430. Ankara: Pegem Akademi, 2014.
- Arthur, William Brian. *The Nature of Technology: What It Is and How It Evolves*. Newyork: Simon and Schuster, 2009.
- Aydın, Kenan Enes ve Sefer Baday. “Machine Learning for Web Content Classification” *Innovations in Intelligent Systems and Applications Conference (ASYU)* içinde, İstanbul: IEEE 2020, 1-7.
- Beydoğan, Hacı Ömer. “Bilimsel Düşünme Sürecinde Türkçenin Durumu” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 8 (1997): 37-43.
- Baş, Türker ve Ulun Akturan. *Nitel araştırma yöntemleri, Nvivo ile nitel veri analizi, örnekleme, analiz, yorum*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013.
- Chun, Dorothy, Richard Kern and Bryan Smith. “Technology in Language Use, Language Teaching, and Language Learning”, *The Modern Language Journal* 100/1 (2016): 64-80.
- Cook, Susan E. “New Technologies and Language Change: Toward an Anthropology of Linguistic Frontiers”, *Annual Review of Anthropology* 33 (2004): 103-115.
- Crystal, David. *Language and The Internet*. Cambridge: Cambridge University, 2006.
- Çetinkaya, Gökhan, Rahime Şentürk ve Ayhan Dikici. “Özetleme Stratejilerinin Kullanımı ile Özetleme Başarımı Arasındaki İlişki”, *Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2020): 583-600.
- Derewianka, Beverly ve Pauline Jones. *Teaching Language in Context*. New York: Oxford University Press, 2016.
- Ertuğrul, İrfan ve Nuray Keskin. “İnternetin Türkçenin Kullanımında ve Toplum-Birey Yapısının Değişimindeki Rolü”, *İnternet Uygulamaları ve Yönetimi Dergisi* 3/2 (2012): 79-88.
- Fisher, Eran. “Contemporary Technology Discourse and the Legitimation of Capitalism”. *European Journal of Social Theory* 13/2 (2010): 229-252.
- Falck, Marlene Johansson. *Technology, Language and Thought: Extensions of Meaning in The English Lexicon*. Doktora tezi, Luleå Teknik Üniversitesi, 2005.
- Gemalmaz, Efrasiyap. “Türkçenin Dünü, Bugünü ve Yarını”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 1 (1994): 79-88.
- Gezgin, Deniz ve Emel Silahsızoğlu. “Bilişim Teknolojileri Kullanımının Türkçeye Etkileri”, *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry* 7/1 (2016): 28-46.
- Grier, David Alan. “The Lingua Franca of Technology” *Computer* 50/08 (2017): 104.
- Gülsevin, Gürer (2006). “Dil Kirliliği Sorunu” *Türkçenin Çağdaş Sorunları* içinde, Editör. Gürer Gülsevin ve Erdoğan Boz, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2006), 135-164.
- Güncel Türkçe Sözlük. “Teknoloji”. Erişim 20 Kasım 2023. <https://sozluk.gov.tr/>
- Gündoğan, Ali Osman. “Bilim Dili Olarak Türkçe” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 8 (1997): 7-12
- Gündoğdu, Özlem Evrim ve Nevcihan Duru. “Türkçe Metin Özetlemede Kullanılan Yöntemler.” 18. Akademik Bilişim Konferansı’nda sunulan bildiri, Aydın, 30 Ocak –5 Şubat 2016.
- Güneş, Firdevs. “Türkçenin Öğretim Üstünlükleri ve Zenginlikleri” *Milli Eğitim Dergisi* 45/210 (2016): 93-113.
- Harari, Yuval Noah. *Sapiens: Hayvanlardan Tanrılara*. 20. Baskı, İstanbul: Kolektif Kitap, 2016.
- Hubey, H. M. ve Osman Nedim Tuna. “Sumerian Evidence: Turcic-Sumerian Cognates from Dr. Osman Nedim Tuna”, (2003), Erişim 2 Mayıs 2024. <https://www.scribd.com/document/15113045/Sumerian-Tuna>

- Kabadayı, Osman. “Ağ Ortamındaki Türkçeye Genel Bir Bakış” *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* 91/652 (2006): 298-314.
- Karaman, Burcu İlkay. “Dilin Kökeni”, *Akademik-Der* 1 (2017): 21-34.
- Kahraman, Mehmet. “Türk Dilinin Cumhuriyet Devri Terimsel Gelişim Sürecine Tarihi Bakış (II)” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2017): 1289-1312.
- Kaplan, Mehmet. *Kültür ve Dil*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2002.
- Kerimoğlu, Caner. *Genel Dilbilime Giriş: Kuram ve Uygulamalarla Dilbilim Göstergibilim ve Türkoloji*. 4. Baskı, Ankara: Pegem Yayınları, 2014.
- Kızılkaya, Emre. “Türkçeye Övgü: Sanki Gazetecilik İçin Tasarlanmış Bir Dil” 26 Eylül 2020. Erişim 3 Mayıs 2024. <https://journno.com.tr/turkce-ovgu-haber-dil>
- Kocacık, Faruk. “Bilgi Toplumu ve Türkiye” *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 27/1 (2003): 1-10.
- Lakoff, George ve Mark Johnson. *Metaphors We Live By*. London: The University of Chicago Press, 2003.
- Maxwell, Joseph A. “Understanding and Using Validity in Qualitative Research”, *Harvard Educational Review* 62/3 (1992): 279-301.
- Merriam, Sharan B. *Nitel Araştırma: Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*. Çeviri Editörü Selahattin Turan. Ankara: Nobel Yayınevi, 2013.
- Merriam-Webster Dictionary. Erişim 15 Ağustos 2024, <https://www.merriam-webster.com/>
- Mengü, Güven. “Dil-Kültür İlişkisine Antropolojik Bir Bakış” *Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde, 15-28. Ankara: Hacettepe Üniversitesi AİİT Enstitüsü Yayınları, 2003.
- Mufwene, Salikoko S. “Language as Technology Some Questions That Evolutionary”, *In Search of Universal Grammar: From Old Norse to Zoque* içinde, 327-358. John Benjamins Publishing, 2013.
- Neustupný, Jiří Václav. “Sociolinguistic Aspects of Social Modernization”, *Sociolinguistics: An International Handbook of The Science of Language and Society-3* içinde, 2209-2224. Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co., 2006.
- Ong, Walter Jackson. *Orality and Literacy*. New York: Routledge, 2002.
- Özçelik, Saadetin. “Türkçenin Bilim Dili Olma Sorunu” *Türkçenin Çağdaş Sorunları* içinde, Editör Gürer Gülsevin ve Erdoğan Boz, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2006), 237-247.
- Özdemir, Osman. “Dijital Okuryazarlık”, *Etkinliklerle Türkçe Öğretimi* içinde, 587-604. Ankara: Nobel Yayınları, 2019.
- Özdoğan, Ogan. *Endüstri 4.0: Dördüncü Sanayi Devrimi ve Endüstriyel Dönüşümün Anahtarları*. İstanbul: Pusula Yayıncılık, 2017.
- Özsoylu, Ahmet Fazıl. “Endüstri 4.0” *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 21/1 (2017): 41-64.
- Pilav, Salim. “Terim Sorunu ve Eğitim Öğretimde Terimlerin Yeri ve Önemi” *Kastamonu Eğitim Dergisi* 16/1 (2008): 267-276.
- Prószyky, Gábor. “The (Hopefully Near) Future of Language Technologies”, *Procedia Computer Science* 7 (2011): 14-15.
- Sartosun, Nadiye. “Türkiye Türkçesinde Bilim Dili ve Terim Sorunu” *VIII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri* içinde, 141-154. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 1994.

- Savaş, Serkan, Nurettin Topaloğlu, ve Mithat Yılmaz. “Veri Madenciliği ve Türkiye’deki Uygulama Örnekleri” *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi* 11/21 (2012): 1-23.
- Sayılı, Aydın. *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- SCIMAGO. “Country Rankings.” Erişim 5 Mayıs 2024. <https://www.scimagojr.com/countryrank.php>
- SCIMAGO. “Journal & Country Rank,” Erişim 5 Mayıs 2024. <https://www.scimagojr.com/journalrank.php?country=TR&order=sjr&ord=desc>
- Selvi, Özgür. “Bilgi Toplumu, Bilgi Yönetimi ve Halkla İlişkiler”, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi* 1/3 (2012): 191-214.
- Somer, Güler ve Ahmet Yaşar. *Kimya Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Stahl, Norman A. ve James R. King. “Expanding Approaches for Research: Understanding and Using Trustworthiness in Qualitative Research”, *Journal of Developmental Education* 44/1 (2020): 26-28
- Şeker, Şadi Evren. “Sosyal Ağlarda Veri Madenciliği (Data Mining on Social Networks)” *Ybs Ansiklopedi* 2/2 (2015): 30-39.
- Tantuğ, Ahmet Cüneyt. “Metin Sınıflandırma”, *Türkiye Bilişim Vakfı Bilgisayar Bilimleri ve Mühendisliği Dergisi* 5/2 (2016): 1-12.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*. 11. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010.
- Türk Dil Kurumu. “Güncel Türkçe Sözlük.” Erişim 20 Kasım 2023. <https://sozluk.gov.tr/>.
- Temur, Turan ve Nurdan Vuruş. “İnternet Genel Ağ Ortamında Türkçenin Kullanımına İlişkin Bir Çözümleme”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/22 (2009): 232-244.
- Terzi, Âdem. “Mucit İnsanlar Fotoğrafhanesi Yahut Emrullah Âli’nin “Selfie” Makinesi”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* CX/775 (2016): 6-13.
- Tuna, Osman Nedim. *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- Türk, Vahit. “Dil Politikası Sorunu”, *Türkçenin Çağdaş Sorunları* içinde, Editör Gürer Gülsevin ve Erdoğan Boz, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2006), 306-342.
- ULAKBİM. “Ulusal Hakemli Dergi Listesi.” Erişim 05 Mayıs 2024. <https://search.trdizin.gov.tr/tr/dergi/ara?q=&searchName=&order=title-ASC&page=1&limit=20>
- Ural, Şafak. “Dil ve Düşünce İlişkisinin Mantıkla Olan Bağıntısına Kısa Bir Bakış”, *Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma Dergisi* (2003): 29-37.
- Uszkoreit, Hans. *Language Technology: A First Overview*. Saarbrücken: German Research Center for Artificial Intelligence, 2000.
- Ünal, Yenal. “Bilgi Toplununun Tarihçesi”, *Tarih Okulu* 5 (2009):123-144.
- W3-tech. “Usage Statics of Content Languages for Websites.” Erişim 3 Mayıs 2024. https://w3techs.com/technologies/overview/content_language
- Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek. *Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Kitabevi, 2011.
- Yıldız, Aytaç. “Endüstri 4.0 ve Akıllı Fabrikalar”, *Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 22/2 (2018): 546-556.
- Youtube. “Google Duplex: A.I. Assistant Calls Local Businesses to Make Appointments.” Erişim 3 Mayıs 2024. <https://www.youtube.com/watch?v=D5VN56jQMWM>

Youtube, “Kanal Arama.” Erişim 22 Ağustos 2024. https://www.youtube.com/results?search_query=crazy+biraders;
https://www.youtube.com/results?search_query=ahmet%E2%80%99s+garage

The Primary Sources of Hüseyin Rahmi Gürpınar's Fictional World, or Was Hüseyin Rahmi Able to Embrace Naturalism?

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Kurmaca Dünyasının İlk Kaynakları yahut Hüseyin Rahmi Natüralizmi Benimseyebildi mi?

Özgür İLDEŞ¹

ABSTRACT

Hüseyin Rahmi Gürpınar (1864–1944) stands as one of the most prominent figures of the early Turkish novel. The late 1880s, when he began his literary career, marked a period of intense literary debates in Turkish literature, driven by the clash between traditional and modern approaches. These years also witnessed the decline of Romanticism, gradually giving way to the emergence of Realism and Naturalism. Among these debates, a significant exchange took place between Beşir Fuad (c. 1852–1887) and Menemenlizâde Mehmed Tahir Efendi (1862–1903) over the merits of Romanticism and Realism. Before penning his first novel, *Şık* (1889), Hüseyin Rahmi found himself involved in these debates under the influence of Beşir Fuad. Aligning himself with the principles of Realism and Naturalism, Hüseyin Rahmi actively supported Beşir Fuad's views. In this context, he harshly criticized Menemenlizâde Mehmed Tahir Efendi's Romantic novel *Bir Sergüzeşt* through a serialized play titled *İstiğrâk-ı Seherî*. This work holds particular significance as the first text in which Hüseyin Rahmi elaborates on his realist-naturalist perspective. This article explores Hüseyin Rahmi's defense of Realism against Romanticism in *İstiğrâk-ı Seherî*. The 1890s, when he wrote his first novels, were dominated by the Servet-i Fünûn movement, which also adhered to the principles of Realism and Naturalism. However, Hüseyin Rahmi distinguished himself from the Servet-i Fünûn writers, choosing instead to follow his own unique literary path. This divergence raises important questions about the nature of his Realist and Naturalist vision, particularly his focus on depicting the lower strata of society. Unlike Servet-i Fünûn authors, who primarily addressed the concerns of the upper and educated classes, Hüseyin Rahmi aimed to portray the grim realities of various social layers with unflinching objectivity, in line with the principles of Realism and Naturalism. This approach led him to develop a distinct style within these literary movements. This study examines the earliest sources of Hüseyin Rahmi's fictional world and his understanding of Realism and Naturalism by drawing on both his novels and his instructional writings from different periods.

Keywords: Hüseyin Rahmi, Naturalism, Realism, Beşir Fuad, *İstiğrâk-ı Seherî*

ÖZ

Hüseyin Rahmi Gürpınar (1864-1944), Türk romanının erken dönemine damgasını vuran isimden birisidir. Onun roman yazmaya başladığı 1880'lerin sonu, Türk

¹Corresponding author/Sorumlu yazar:

Özgür İldeş (Assoc. Prof.),

Ankara Hacı Bayram Veli University, Polatlı
Faculty of Science and Letters, Department of
Turkish Language and Literature, Ankara, Türkiye
E-mail: ildesozygur@gmail.com
ORCID: 0000 0002 5326 2122

Submitted/Başvuru: 16.09.2024

Revision requested/Revizyon talebi:

21.10.2024

Last revision received/Son revizyon:

31.10.2024

Accepted/Kabul: 02.12.2024

Citation/Atıf: İldeş, Özgür. "The Primary Sources of Hüseyin Rahmi Gürpınar's Fictional World, or Was Hüseyin Rahmi Able to Embrace Naturalism?" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 34, 2 (2024): 787-818.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1551022>

edebiyatında eski-yeni karşıtlığında edebî tartışmaların alevlendiği ve romantizmin sönmeye başlayarak yerini realizm/natüralizm akımlarına bırakmaya başladığı senelerdir. Bu tartışmalardan birisi, Beşir Fuad (1852?-1887) ile Menemenlizâde Mehmed Tâhir Efendi (1862-1903) arasında romantizm-realizm konusunda yaşanır. Hüseyin Rahmi, ilk romanı *Âyine/Şık'ı* (1889) daha kaleme almadan, Beşir Fuad'ın etkisiyle kendisini bu tartışmaların içinde bulur ve tercihini realizm/natüralizmden yana kullanır. Bu tercihi çerçevesinde, Beşir Fuad'ı ve dolayısıyla realizm/natüralizm ekollerini desteklemek maksadıyla, Menemenlizâde Mehmed Tâhir Efendi'nin romantizm etkisinde kaleme aldığı *Bir Sergüzeşt* isimli romanını şiddetli bir biçimde eleştiren *İstiğrâk-ı Seheri* isimli bir piyes tefrika eder. İşte bu eser, Hüseyin Rahmi'nin bütün kurmaca eserlerindeki realist-natüralist anlayışını ilk defa detaylıca anlattığı eser olarak önemlidir. Bu yazıda, *İstiğrâk-ı Seheri*'de yazarın romantizme karşı realizmi nasıl savunduğu detaylıca ele alınmıştır. Onun ilk romanlarını yazdığı 1890'lar, Servet-i Fünûn topluluğunun edebiyatımızı yönlendirdiği ve realizm-natüralizm ekollerini eserlerinde savundukları dönemdir. Aynı ekolleri savunan Hüseyin Rahmi'nin onlardan nasıl ayrıştığını ve neden uzak durmayı tercih ederek kendi çizgisinde özgün edebî faaliyetini sürdürdüğü bu durumda incelenmesi gereken önemli bir konu olacaktır. Burada ulaşılan sonuç, Hüseyin Rahmi'nin Servet-i Fünûn yazarlarından farklı toplumsal tabakalara hitap ettiği gerçeğidir. Hüseyin Rahmi, toplum tabakalarının süflî manzaralarını realist/natüralist ekolün prensip edindiği şekilde, bütün gerçekliği ve objektifliği ile yansıtmayı hedeflemiştir. Böylece Hüseyin Rahmi, farklı bir realizm/natüralizm çizgisini takip etmiştir. Bu yazıda, Hüseyin Rahmi'nin kurmaca dünyasının en erken dönem kaynakları ve onun realizm/natüralizm anlayışı, gerek doğrudan romanları gerekse değişik dönemlerde kaleme alınan öğretici metinlerinde söylediklerine dayanarak incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Hüseyin Rahmi, Natüralizm, Realizm, Beşir Fuad, *İstiğrâk-ı Seheri*

Introduction

Born during the Tanzimat era and active throughout the Westernization period of Turkish literature, Hüseyin Rahmi Gürpınar (1864-1944), through his unique literary approach, stands as one of the most prolific authors in Turkish literature who did not belong to any particular literary group. Having lost his mother at a very young age and with a father absent due to his military career, Hüseyin Rahmi was raised in a traditional Turkish-Islamic environment dominated by women—his grandmother and aunts—in an extended family setting. Consequently, his imaginative world was shaped, on the one hand, by the traditional life of the neighborhood, where the family, often joined by neighboring women, adhered strictly to customs and traditions, fostering familiarity with folk culture and traditional narratives. On the other hand, his imaginative world was enriched by factors that would open the doors to the Western world for him.¹ Hüseyin Rahmi began his literary career through journalism, writing his first articles—most of which were non-literary—for *Tercümân-ı Hakikat*, a newspaper that served as a training ground for young writers of the time. Early in his career, he took inspiration from Ahmed Midhat Efendi (1844-1912), under whose patronage he developed his literary activity. Later, Hüseyin Rahmi began serializing his novels in newspapers before publishing them as books. He eventually made a living solely from writing and established himself as a professional writer. During this period, he also studied French with a private tutor and made translations, while reading the works of prominent French authors such as Paul Bourget (1852-1935), Emile Zola (1840-1902), Guy de Maupassant (1850-1893), Honoré de Balzac (1799-1850), Alfred de Musset (1810-1857), and Alphonse Daudet (1840-1897). Over time, he not only matched but also surpassed his mentor/patron.²

Despite his reclusive personality, Hüseyin Rahmi, who withdrew to Heybeliada with a misanthropic disposition, sought solutions to the deep-rooted problems of the society in which he lived through his fictional world. He made the troubled aspects of society the focal point of his literary work. In response to those who opposed him with the notion that “*literature is not for the masses*,” Hüseyin Rahmi offered a poignant reply: “*What nonsense! Should the masses drown in ignorance, should an entire nation be condemned to perish, and we just stand by and watch?*” He explained the primary motivation behind his literary production with the following words: “*In each of my works, I have tried to draw my readers, through*

1 In his youth, due to his keen interest in reading, Hüseyin Rahmi was gifted a library full of French books by Müşir [Field Marshal] Vidinli Tevfik Pasha. Ağâh Sırrı Levend, *Hüseyin Rahmi Gürpınar* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1964), 22.

2 Pertev Naili Boratav (1907-1998) identifies the period before Hüseyin Rahmi wrote *Şık* and the decade following its publication as the time during which he was under the influence of Ahmed Midhat Efendi. During this phase, Hüseyin Rahmi’s excessively informal attitude towards both his readers and the characters in his works, as well as his frequent self-revelation—characteristics he himself would later describe as “childish simplicities”—reflect the traits found in the works of Ahmed Midhat, who represented the infancy of the Turkish novel. According to Boratav, the novel in which Hüseyin Rahmi surpasses Ahmed Midhat and begins to assert his own literary identity is his second work, *İffet*, which was published in 1897. Pertev Naili Boratav, “Hüseyin Rahmi’nin Romancılığı”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* III/2 (1945), 205-212.

popular jesting, toward higher philosophy."³ Hüseyin Rahmi aimed to reach a broad public, rather than an elitist minority, and to address the social issues that arose from the traumas of Ottoman-Turkish society's Westernization process in a language that could be understood by people from all social strata. In this context, he consistently adhered to a clear literary style throughout his career. As he remarked: "*With the exception of İffet [because I wrote it as an imitation of (Vecihî) based on a challenge], from Mürebbiye to Cadı, all my other works are practically identical in style. I have a unique, simple, and clear style that resembles neither the old nor the new. This unadorned, plain expression has brought me success. In my works, one will not encounter a single sentence that is difficult to understand, nor do I engage in matters beyond my comprehension. I do not interfere.*"⁴ These words highlight Hüseyin Rahmi's distinct approach to language and style, highlighting his distinctive writing style. By maintaining his independent literary path, Hüseyin Rahmi became one of the cornerstones of the early period of Turkish fiction, sustained by his unwavering popularity. He was a novelist who was widely read and loved during his time, a fact underscored by Mecdi Sadreddin (1901-1980), who noted how popular Hüseyin Rahmi remained both during his lifetime and after his death.

*"From Yedikule and the damp houses of Saraçhanebaşı to the comfortable apartments of Şişli, and even to the adobe homes of Anatolia—what residence is there that does not contain, whether on a dusty shelf, in the corner of a broken-down bookcase, or in a decorated library, one or two works by the renowned novelist? Before the pages of this great Turkish writer, whose every page offers its reader a distinct pleasure, another kind of joy, and a nourishment for the soul that is difficult to describe—how many heads have bent in the early hours of the morning, illuminated by the dim light of a faulty oil lamp or a flickering candle?"*⁵

Throughout the period in which he produced his works, Hüseyin Rahmi witnessed some of the most tragic events in Turkish history, including the Greco-Turkish War (1897), the Turco-Italo War [Trablusgarp] (1911–1912), the Balkan Wars (1912–1913), World War I (1914–1918), the Gallipoli Campaign (1915–1916), and the Turkish War of Independence (1919–1922). In his fictional world, he placed the struggles of society during these turbulent times at the center of his narratives and sought to offer remedies for these issues. However, he believed that any solution must first begin by recognizing and focusing on the realities with which society was confronted. Hüseyin Rahmi, who aimed to diagnose the nation's problems and propose solutions, drew his primary intellectual influences from the West. Particularly influenced by Western philosophers, he continually brought the ingrained mistakes within society to light in his fictional works, using a humorous style to attract the attention of the broader public. At this point, Hüseyin Rahmi diverged from classical and romantic traditions, which typically emphasized only elite beauty and embellished fantasies. Instead, he highlighted

3 Hüseyin Rahmi, *Şekâvet-i Edebiyye* (İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1329), 68.

4 Hüseyin Rahmi, *Cadı Çarpıyor* (İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1329), 46- 47.

5 Mecdi Sadreddin, "Büyük Romancımız Hüseyin Rahmi Bey'de İki Saat", *Yeni Kitap* 3 (1927), 20.

the stark realities and fundamental aspects of society that the classicists and romantics often chose to overlook. He expressed these truths through works of fiction within the realist/naturalist school, which objectively conveyed such realities. From his first work to his last, Hüseyin Rahmi consistently addressed the issues stemming from the Westernization process that affected the entire spectrum of social classes. He wrote in a language and style that these classes could understand and enjoy, presenting the harsh realities that people preferred to ignore, with an accurate analysis of human nature. In doing so, Hüseyin Rahmi's keen observational skills became one of the most critical factors in his success. This was made possible by his adherence to the fundamental principles of realist-naturalist fiction. Önder Göçgün highlights the Western influence present in Hüseyin Rahmi's fictional world, emphasizing the trajectory from Romanticism to Naturalism. He expresses this with the statement: "...inspired by an influence that we consider to also originate from Émile Zola, he skillfully combines a form of Realism, which at times approaches Naturalism, with Romanticism. This approach, crafted in a manner befitting the Ahmed Midhat Efendi school to which he belongs, reflects the most remarkable aspect of the pens of our writers, who tirelessly produce for the public..."⁶

Within the framework of this article, we first sought to investigate the foundational source of the fictional world that enabled such a productive writer—one who was loved and widely read by large segments of society and who continues to be read today. Hüseyin Rahmi was a storyteller and novelist who, without aligning himself with any literary group, was able to sustain his livelihood throughout his life solely through his profession as a fiction writer. In this context, we observed that even before the publication of his first novel, *Âyine/Şık* [The Mirror/Foppish] (1305/1889), Hüseyin Rahmi's fictional world was significantly shaped by the influence of Beşir Fuad, a positivist intellectual of the time, particularly through Beşir Fuad's engagement with his *Victor Hugo* (1302/1886) work. In the latter half of the 1880s, Turkish literature witnessed debates over the "old" and the "new", within which Hüseyin Rahmi became involved, siding with Beşir Fuad in the Realism-Romanticism debate that Beşir Fuad initiated against Menemenlizâde Mehmed Tâhir Efendi (1862-1903), particularly through Beşir Fuad's work *Victor Hugo*. Hüseyin Rahmi contributed to this debate in favor of Beşir Fuad by writing *İstiğrâk-ı Seherî* [Ecstasy of Dawn], a play in which he criticized the elements of Romanticism in Mehmed Tâhir Efendi's novel *Bir Sergüzeşt* [An Adventure]. This play, in which Hüseyin Rahmi critiques the Romanticism in *Bir Sergüzeşt*, forms the foundation of his understanding of fiction. Thus, we found it necessary to carefully examine Hüseyin Rahmi's *İstiğrâk-ı Seherî* within the context of his critique of Romanticism and his praise for Realism.

When considering Hüseyin Rahmi Gürpınar's prefaces to his novels, his theoretical writings on fiction, his critical essays, and interviews, it becomes clear that he was an uncompromising advocate of Realism and Naturalism. He articulates the theoretical perspectives of the French

6 Önder Göçgün, *Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993), 602.

novelists, by whom he was significantly influenced, with remarkable clarity in these texts. However, upon closely examining his fictional works, it becomes evident that Hüseyin Rahmi, who initially laid the foundations of his realist-naturalist approach under the influence of Beşir Fuad and fervently defended it, was not entirely successful in implementing this understanding in practice. This gives the impression that he struggled to maintain consistency in this direction. In this study, we propose the hypothesis that Hüseyin Rahmi's idealized defense of a realist/naturalist approach to fiction remained largely theoretical and was not fully realized in his novels. Specifically, we suggest that there is a noticeable disconnect between his theoretical advocacy of Naturalism and its practical application, and we aim to explain the reasons behind this discrepancy.

Hüseyin Rahmi's Role in Debates Surrounding Beşir Fuad's Criticism of Victor Hugo

The origins and influences of Hüseyin Rahmi's understanding of fiction trace back to the earliest debates in Turkish literature concerning Romanticism and Realism. To explore this, it is essential to carefully examine his early works. According to Refik Ahmet Sevengil (1903-1970), Hüseyin Rahmi's first published work was a fictional piece titled *İstanbul'da Bir Frenk* [A European in Istanbul], published in *Ceride-i Havâdis* [The Newsletter of Events] in 1887, and Beşir Fuad is said to have remarked, “*This child has a sense of comic wit, pay attention to him*”⁷, in response to this story. However, this information contains an error, as the *Ceride-i Havâdis* newspaper ceased publication in 1884, earlier than the date provided.⁸ Hüseyin Rahmi's first published story, *Bir Genç Kızın Âvâze-i Şikâyeti* [The Lament of a Young Girl], appeared in *Ceride-i Havâdis* on November 24, 1884, nr. 5856, making it not only his first story but also his first published work. In an interview conducted by Mecdi Sadreddin, titled “*Büyük Romancımız Hüseyin Rahmi Bey'de İki Saat*,” [Two Hours with Our Great Novelist Hüseyin Rahmi Bey] which offers critical insights into the earliest period of his literary career, Hüseyin Rahmi provides further details on the matter: “*I wrote my first novel at the age of twelve. Unfortunately, the manuscript was destroyed during the Aksaray fire. Hulûsî Bey had not even seen it. My first work was also lost. It was a play called 'Gülbâhar Hânım', which I wrote while I was in the rüştiye [secondary school]. Afterwards, I wrote Şik.*”⁹

7 Refik Ahmet Sevengil, *Hüseyin Rahmi Gürpınar* (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1944), 45.

8 In various biographical works about Hüseyin Rahmi, the story dated to 1887 and 1888 is reported to have been published in *Ceride-i Havâdis* in a serialized form over six issues from 29 November to 4 December 1884 (issues no. 5861-5866). Orhan Okay remarks on the cessation of *Ceride-i Havâdis* as follows: “The last issue, which led to its suspension, also bears the date 4 Kânunuevvel 1884. This issue was discontinued following a report, reprinted from another newspaper, regarding the construction of a shuttle train between the Yıldız and Dolmabahçe palaces.” Orhan Okay, *Beşir Fuad – İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti* (İstanbul: Hareket Yayınları, 1969), 54.

9 Mecdi Sadreddin, “*Büyük Romancımız Hüseyin Rahmi Bey'de İki Saat*”, 21.

Hüseyin Rahmi Gürpınar began his writing career with non-literary/scientific articles in *Tercümân-ı Hakikat*, [The Articulator of Truth], encouraged by Beşir Fuad to pursue such topics. The event that opened the door for Hüseyin Rahmi to literary writing was the literary debates sparked by Beşir Fuad's monograph on *Victor Hugo*¹⁰. Shortly after the death of Victor Hugo on May 22, 1885, Beşir Fuad penned *Victor Hugo* on July 2, 1885, a work that Orhan Okay (1931-2017) identifies as “*the first critical biography written in Turkish literature, and the first work to introduce naturalism to Turkey by criticizing romanticism.*”¹¹ Beşir Fuad, known for his uncompromising Naturalism, understood Romanticism as a movement that brought freedom and innovation to literature by dismantling the old and overthrowing classical rules. The primary reason Beşir Fuad wrote a monograph on Victor Hugo, a key figure of Romanticism, was, in fact, to lend credibility to Emile Zola—who had yet to receive recognition in Turkish literature—through the figure of Victor Hugo. Beşir Fuad lamented that Victor Hugo had led literature away from the positive sciences and truth and toward fantasy. Through the lens of Victor Hugo and Emile Zola, Beşir Fuad created a significant theoretical text that engaged in the debate between the “hayâliyyûn” (romanticists) and the “hakîkiyyûn” (realists). In his analysis, Beşir Fuad carefully explained Victor Hugo's works and characters within the context of Romanticism, asserting that Hugo was the pinnacle figure of the movement. In a similar fashion, he establishes Emile Zola as the foremost figure of Realism, thus forming the backbone of his work, *Victor Hugo*.

It should be noted that the year in which Beşir Fuad wrote his *Victor Hugo* monograph coincided with a transitional period in Turkish literature, during which the debate between the old and the new was fiercely contested, and Romanticism—having reached its peak—was beginning to give way to Realism. Beşir Fuad seemed intent on conveying, through his *Victor Hugo* monograph, that just as Romanticism had dethroned classical literature and established itself as the dominant literary movement, Realism should now undergo a similar process and supplant Romanticism in the positivist era. Handan İnci encapsulates this process and Beşir Fuad's purpose in writing *Victor Hugo* by stating that his aim was “*to indirectly challenge the literary tastes of the Tanzimat [Reorganization] writers.*” She further summarized the situation by noting, “*In this way, he indirectly criticized the romantic tendencies that had reached their zenith in Turkish literature through figures such as Namık Kemal, Abdülhak Hâmid, and Recaizâde, by engaging with the Hugo-Zola debate.*”¹²

In the fourth chapter of Beşir Fuad's *Victor Hugo*, where Beşir Fuad discusses the emergence of Romanticism, he writes: “*Michelet and Augustin Thierry were the historians of the new style, while Lamartine, Musset, and Théophile Gautier were its poets, and Balzac its novelist. We classify Balzac as a Romantic only because he did not follow the classical tradition; in*

10 The bibliographic details of this book are as follows: Beşir Fuad, *Victor Hugo* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1302).

11 M. Orhan Okay, *Beşir Fuad – İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti* (İstanbul: Hareket Yayınları, 1969), 138.

12 Beşir Fuad, *Şiir ve Hakikat*, ed. Handan İnci (İstanbul: YKY, 2019), 17-18.

fact, Balzac belongs to the Realists. The path of Realism is the one followed by Emile Zola, which consists of applying science to literature.”¹³ Based on these statements, Orhan Okay makes a striking conclusion, though with a note of caution, regarding its significance in the history of Turkish literature:

“The honor of being the first to speak of Realism in Turkey, to equate it with the term *hakikiyyûn* [realists], and to provide its initial definition belongs to Beşir Fuad. This began with the sentence we quoted. This sentence—or, to avoid exaggeration, this Victor Hugo biography—would later pave the way for the debates between the *hayâliyyûn* [romanticists] and the *hakikiyyûn*, and ultimately, a few years after Beşir Fuad's death, would set a new direction for Turkish literature.”¹⁴

Beşir Fuad's *Victor Hugo* holds a special and important place in the history of Turkish literature, as it informed writers about the decline of Romanticism in the West and the rise of Realism, almost simultaneously with Naturalism, providing crucial insights into the principles and foundations of these movements. However, within the context of this article, it is especially noteworthy because it was perhaps the most important factor shaping Hüseyin Rahmi's fictional world during his earliest period.

From *Victor Hugo* to the Birth of *İstiğrâk-ı Seherî*: Hüseyin Rahmi's Turn Toward Realism

Beşir Fuad sent his *Victor Hugo* monograph to Menemenlizâde Mehmed Tâhir Efendi, whom he had known through *Hâver* [The East] and *Güneş* [The Sun] newspapers and had collaborated with in writing activities, for criticism. Menemenlizâde Mehmed Tâhir Efendi published his views in a serialized form in the journal *Gayret* [The Effort]. In response, Beşir Fuad published his counterarguments in the journal *Saadet* [The Bliss]¹⁵. This series of exchanges ignited the debate between the *hayâliyyun* and *hakikiyyun* (Romanticists and Realists) in Turkish literature, sparking an intense discussion. Following this, the scope of the debate expanded significantly, with prominent figures such as Muallim Nâci (1849-

13 Okay, *Beşir Fuad – İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, 144.

14 Okay, *Beşir Fuad – İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, 144.

15 The discussion between the two literary figures progresses as follows:

Menemenlizâde Mehmed Tâhir Efendi, “Biraderim Fuad Beyefendi”, *Gayret*, 31 Kânun-ı sâni 1886/1301, 3-6, 17, 24.

“Beşir Fuad, “Gayret”in 3, 4, 5, 6 Numerolu Nüshalarında Münderic ‘Victor Hugo’ Ünvanlı Makale-i İntikadiyyeye Mukabele”, *Saadet*, 26, 28 Temmuz, 1-4 Ağustos 1886, 470, 472, 475-478.

Menemenlizâde Mehmed Tâhir Efendi, “Beşir Fuad Beyefendi'nin Victor Hugo Ünvanlı Eserlerine Dair Yazdığıım Makaleye Mukabil Saadet Gazetesiyile Neşreyledikleri Varakaya Cevaptır”, *Gayret*, 18 Temmuz, 22 Ağustos, 5, 19 Eylül 1886/1302, 29-31, 33.

Beşir Fuad, “Menemenlizâde Tâhir Beyefendi'nin Gayret”in 29, 30, 31, 33 Numerolu Nüshalarındaki Makale-i Cevâbiyyeye Cevap”, *Saadet*, 3, 11, 13, 15, 16, 20, 25, 30 Teşrin-i sâni, 7, 7, 13 Kânun-ı evvel 1886, 553, 560, 561, 563, 564, 567, 572, 576, 582, 584, 587.” Beşir Fuad, “I. Münazara”, 161-240.

1893), Nâmık Kemâl (1840-1888), and Rezaizâde Mahmud Ekrem (1847-1914), as well as pseudonymous authors, joining the fray. Hüseyin Rahmi, encouraged by Beşir Fuad, became involved in this debate and penned a one-act comedy titled *İstiğrâk-ı Seherî*.¹⁶ In this play, Hüseyin Rahmi expressed his support for Beşir Fuad and articulated his thoughts on Realism.

As a result of these debates, Hüseyin Rahmi wrote a play criticizing Menemenlizâde Mehmed Tâhir Efendi's novel *Bir Sergüzeşt*¹⁷, which was serialized in issues 7, 8, 9, and 11 of *Güneş* journal. The novel depicted the love of a young poet for his neighbor's daughter, embellished with ornate elements of Romanticism. Hüseyin Rahmi's play was serialized in *Tercümân-ı Hakikat* newspaper, appearing in issues 2515–2518 from November 3–6, 1886. This play, titled *İstiğrâk-ı Seherî*, begins with Hüseyin Rahmi introducing the work with the following humorous remark: “*We have written a comedy under this name. While writing, we laughed at ourselves until we fainted. I don't know what will happen to the spectators if it were to be performed.*”¹⁸ Drawing on the poet-hero of *Bir Sergüzeşt*, Hüseyin Rahmi's primary purpose in writing *İstiğrâk-ı Seherî* was to craft a parody, satirizing Romanticism through the exaggerated depiction of its elements.

Hüseyin Rahmi explained how he found himself involved in this debate and how, in his own words, the path to his “first fame” was opened, in the subheading titled “First Fame” during his interview with Mecdi Sadreddin. He described the event as follows:

“If Süleyman Nazîf were alive, he would remember it perfectly. At one time, Beşir Fuad, Nadir, Hüseyin Efendi, Besim Ömer Pasha, and his brother Aziz Bey were publishing a journal called Güneş. What a beautiful and valuable magazine it was... In one of its issues, I do not recall an intellectual debate that began between Menemenlizâde Tâhir Bey and Beşir Fuad Bey.¹⁹ Beşir Fuad, a ‘Realist’ and disciple of Zola, while Tâhir Bey was a ‘Romantic lyricist.’ The controversy grew. The writers weighed in, one after the other. Mustafa Reşid Bey and Beşir Fuad Bey asked my opinion on the matter. I shared my thoughts, and they said, ‘Write

16 Orhan Okay, while discussing Beşir Fuad's writings on the positive sciences, notes that Hüseyin Rahmi was also involved in a debate in *Saadet* newspaper, as expressed in the following sentences: “In a letter signed with the ‘M.’ that appeared in *Saadet*, where Beşir Fuad managed the ‘Scientific Section,’ it was reported that there were illustrations of hailstones and inquiries were made about their cause. In the debate, it is noteworthy that some writers and readers had personal reflections contrary to Beşir Fuad's rational and positivist views. Meanwhile, we observe that Hüseyin Rahmi, who initially wrote on scientific topics under Beşir Fuad's influence, also participated in the discussion. (See *Saadet*, August and September 1886 issues).” According to Okay's observation, it can be inferred that Hüseyin Rahmi had contact with Beşir Fuad before writing *İstiğrâk-ı Seherî*. (Okay, *Beşir Fuad – İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, 118.)

17 Menemenlizâde Mehmed Tâhir Efendi, “*Bir Sergüzeşt*”, *Güneş* 7 (1884), 291-303; 8 (1884), 337-349; 9 (1884), 387-390; 11 (1884), 483-491.

18 Hüseyin Rahmi, “*İstiğrâk-ı Seherî*”, *Tercümân-ı Hakikat*, 3 Teşrînisâni 1886, 2.

19 Here, Hüseyin Rahmi misremembers the name of the magazine approximately 41 years later. Contrary to his statement in the interview, this debate was not initiated in *Güneş* but in the *Gayret* and *Saadet* newspapers. Refik Ahmet Sevensil, in his biographical work prepared shortly after the author's death, repeats this incorrect information by presenting the relevant portion of the interview in his own words. Sevensil, *Hüseyin Rahmi Gürpınar*, 49-50.

*it down. 'Therefore, I wrote a piece titled İstiğrâk-ı Seherî, a comedy, which was published in Tercümân. This was the work that led to my first fame.'*²⁰

The foundational views expressed in Hüseyin Rahmi's work *İstiğrâk-ı Seherî* can be said to have guided and shaped the entirety of his fictional oeuvre. For this reason, it is beneficial to focus on the process behind the formation of this work and the messages it conveys. The play, composed of sections titled "Komedi I Perde," ["Comedy Act I"] "Bir Sergüzeşt," ["An Adventure"] "Hâtime," ["Epilogue"] "Birinci Tablo," ["First Scene"] "İkinci Tablo," ["Second Scene"] and "İstirhâm," ["Plea"] begins with the narrator explaining how the play came about in the section "Komedi I Perde" with the following words:

"Recently, on a Friday, the weather was overcast. Unable to go outside, I was thinking of how to pass the time when, lo and behold, there was a knock on the door, and (M) Bey from among my companions honored me with his presence. It turned out that (M) Bey's visit to my home was with a particular intention. As soon as he arrived, he said to me:

'I had long wanted to write a comedy. However, since I wanted the subject matter to be rather peculiar, I had difficulty finding it. Yesterday, by chance, I came across an issue of the periodical Güneş. There was a novel starting under the title Sergüzeşt, written by none other than the famous poet Menemenlizâde Mehmed Tâhir Bey Efendi. I found the oddities I had been seeking in abundance in this novel. It was as if the esteemed poet had been aware of my desire and wielded his pen accordingly. The style is comic! The setting is comic! The dialogue is comic!

When I saw this novel, I was so elated that I felt like a man who had discovered hidden treasure. I put it in my pocket and ran straight to you. Since the weather is bad today, let us quickly transform this into a play together. What do you think?'

'No, brother, I do not find your idea quite fitting. If you intend to write a comedy, you should either find or invent the subject matter yourself. Frankly, I find the idea of stealing someone else's subject and concept to be rather disgraceful. Even if this comedy were to gain widespread popularity, its true intellectual merit would still belong to Tâhir Bey Efendi. What would you gain from that?'

'My aim is to produce a comedy that everyone will laugh at, and let the deserved applause go to Tâhir Bey Efendi. I have no envy of him.'

*'Well, let it be so, but bear in mind that Tâhir Bey Efendi is a serious writer. Even if his novel were to be transformed into a play, it would turn out to be a fine drama, not a comedy. His work is laden with sorrow; it brings not joy but gloom to those who encounter it.'*²¹

20 Mecdi Sadreddin, "Büyük Romancımız Hüseyin Rahmi Bey'de İki Saat", 23.

21 Hüseyin Rahmi, "İstiğrâk-ı Seherî", 22 October, 3 Teşrînisâni 1886, 2-3.

Although the narrator tells (M) Bey that Menemenlizâde Mehmed Tâhir Efendi is a “hissiyât-ı âlîyye musavviri” [portrayer of noble emotions], a serious figure, and that it would be impossible to create a comedy out of his work, he is unable to dissuade (M) Bey from writing the play. Consequently, a comedy is produced under the title “Bir Sergüzeşt” through excerpts from Mehmed Tâhir Efendi’s work. Thus, in the fictional *İstiğrâk-ı Seherî*, we encounter the underlying tones of the imaginary debate between Beşir Fuad and Menemenlizâde Mehmed Tâhir Efendi concerning the philosophical conflict between the *hayâliyyûn* [romantics] and *hakikiyyûn* [realists]. (M) Bey expresses his primary intention in creating a comedic play from *Bir Sergüzeşt* with the following words:

*“My real purpose in this matter is as follows: Most of our Ottoman poetry, when translated into another language, yields all sorts of strange, nonsensical meanings. Many do not even attain this level of ‘honor’ and are left completely devoid of meaning. I wonder, if our poets’ peculiar imaginations were to be embodied on a stage for public viewing, what kind of result would emerge? This is what I was curious about.”*²²

In *İstiğrâk-ı Seherî*, (M) Bey’s aim recalls the following lines from Beşir Fuad’s defense of the *hakikiyyûn* [realists] in the aforementioned debate with Menemenlizâde Mehmed Tâhir Efendi:

*“As an example, the verse of a Persian poet that expresses, ‘If the Huma bird were to eat the bones of the lover who died out of grief from yearning for your ruby lips, ruby fragments would fall from its wings as it flies,’ is a hyperbole beyond the limits of comprehension. (...) If this verse, with its excessive Persian hyperbole, were translated into the languages of Western nations unfamiliar with such exaggeration and shown to their literati, it would achieve nothing beyond being labeled a ‘strange imagination.’ However, any literary work based on truth and containing natural metaphors will always be appreciated, regardless of the language into which it is translated.”*²³

As can be seen, in *İstiğrâk-ı Seherî*, Hüseyin Rahmi aligns himself with Beşir Fuad’s ideas in the debate that arose between Beşir Fuad and Menemenlizâde Mehmed Tâhir Bey over a work by Victor Hugo, which Beşir Fuad wrote about at the request of Tâhir Bey. Beşir Fuad argues that the excessively ornate and artificial expressions found in Persian poetry would find no place in the worldview of a Western literatus, who would regard them as nothing more than “acıb” [strange] imaginings. Beşir Fuad champions poetry that is grounded in reality and natural in its expression. He reinforces his argument with the following words: *“You state that poetry cannot be devoid of metaphors, allusions, allegories, and imaginations. However, no one has denied their necessity. The only point made was that these metaphors, allegories, and imaginations must be natural. For example, the verse:*

22 Hüseyin Rahmi, “İstiğrâk-ı Seherî”, 22 October, 3 Teşrinisâni 1886, 3.

23 Beşir Fuad, “Gayret” in 3, 4, 5, 6 Numarolu Nüşâlarında Münderic ‘Victor Hugo’ Ünvanlı Makale-i İntikadiyyeye Mukabele”, *Saadet* 26 Temmuz 1886/24 Şevval 1303, 3.

*'Could the difficulties of fate ever ensnare the minds of the brilliant?
The more the wound deepens, the greater the sweetness of its assault'²⁴
not only conveys a truth but also contains a natural metaphor.'*²⁵

Beşir Fuad does not object to the use of rhetorical devices, but rather to their artificiality and lack of connection to any underlying truth.

In the later sections of the play, several metaphors from the novel *Bir Sergüzeşt* are critiqued by (M) Bey. One such metaphor involves the poetically inclined character comparing the soft light of dawn to the drowsy eyes of a lovesick person during an early morning walk in the garden. (M) Bey, in a tone critical of the novel's romantic atmosphere, remarks that the metaphor is nonsensical:

*"– (M) Bey: Did you notice the oddity? The soft, gentle light of dawn is compared to the drowsy eyes of a lover who couldn't sleep until morning, yet there is no congruence in the metaphor. 'Drowsy' refers to the slight closure of eyelids, not, as the poets imagine, to eyes where the light has dimmed or faded. If such eyes were to be called 'drowsy,' then even the sheep heads that Albanians carry around on poles in the streets would be regarded as having drowsy gazes that harmoniously combine beauty and sorrow without appearing at all grotesque.'*²⁶

Later, (M) Bey points out another flawed metaphor to the now-convinced narrator (Hüseyin Rahmi). The poetic, romantic character of the novel, during a walk at dawn, sees a "dawn-faced, moon-haired girl" at the window of a neighboring house. (M) Bey attempts to demonstrate the inappropriateness of this metaphor by referencing Nâmık Kemâl's verse "*Fill the cup with pure wine/Mix it with dawn and moonlight.*" ["Doldur kadehe şarâb-ı nâbi/Mezç eyle şafakla mâhitâbı"]. According to (M) Bey's interpretation of the verse, Menemenlizâde's extraordinary

24 Turkish version:

*Müşkilât-ı dehr olur mu hiç pâbend-i dühât
Zahme düş oldukça şirin savleti şiddetlenir.*

25 Beşir Fuad, "Gayret'in 3, 4, 5, 6 Numerolu Nüshâlarında Münderic 'Victor Hugo' Ünvanlı Makale-i İntikadiyyeye Mukabele", 4.

Beşir Fuad, in order to emphasize that he was not prejudiced against Menemenlizâde Mehmed Tâhir Bey, included the following couplet by Sümbülzâde Vehbi, which reflects his own understanding of poetry, in his article.

In his article, written in opposition to Menemenlizâde Mehmed Tâhir Bey's ideas, Beşir Fuad also articulated the necessity of grounding imagination in reality, particularly in the context of the novel, with the following sentences:

"The imagination to which the fiction writer seeks refuge for assistance must be natural. It can be said that both history and the novel are, in essence, maps of human nature and conditions. History is a map on a smaller scale; it shows the main points and the relationships between them. The novel, on the other hand, is a large-scale plan that presents the specific details of various points in a more detailed and defined manner. The historian records actual events; although the novelist's work is fictional, it is still based on a comprehensive principle derived from the investigation and application of many events. By this principle, the issues concerning the conditions of a particular class within human society are resolved. This, in my view, is the function of the novel." Beşir Fuad, "Gayret'in 3, 4, 5, 6 Numerolu Nüshâlarında Münderic 'Victor Hugo' Ünvanlı Makale-i İntikadiyyeye Mukabele", 4.

26 Hüseyin Rahmi, "İstiğrâk-ı Seherî", 4 Teşrînisâni 1886, 3.

beauty—“The matchless beauty of the daughter who nurtures grace.” [duhter-i letâfet-perverin cemâl-i bî-nazîri], who bewitched the observer at first glance—has a face the color of dawn and hair the color of moonlight, making her resemble a ninety-year-old drunkard (bekrî). However, (M) Bey also acknowledges the correct usage of this metaphor within our poetic tradition, stating, “*The column of light that results from the reflection of the moonlight on the surface of the sea has long been described and defined as the ‘silver cypress’ by poets. This expression has become so old and well-known that even those who are not poets have heard and read it many times. It is quite reasonable to be surprised that Zâde has not yet learned that the color of moonlight is silver. Otherwise, it seems that such feigned ignorance stems from their curiosity about strange imaginings.*”²⁷ Thus, (M) Bey critiques Menemenlizâde’s fascination with “grotesque imaginings” as indicative of a departure from the foundation of reality.

In the later lines of *İstiğrâk-ı Seherî*, it is stated that the fundamental flaw in the metaphorical errors stems from “grotesque imagination” [garâbet-i hayâlî], and as Beşir Fuad argues, the harmony between imagination and reality is absent in the novel *Bir Sergüzeşt*. Consequently, this disharmony in the novel provides material for ridicule, opening the door for its adaptation into a comedy.

In the third section of *İstiğrâk-ı Seherî*, the fact that the romantic poet’s metaphors fail to align with reality continues to be a subject of critique, now delivered in a harsher tone, with the level of satire further heightened. The melancholic poet-hero of *Bir Sergüzeşt* describes the scene: “since it was a moonlit night, the delicate light of the moon reflected through the windows.” (M) Bey, criticizing this description for being entirely beyond Realism’s bounds, responds with the following:

*“Did the poet not state, just the day before, that while he was walking in the garden at dawn, his eyes were always turned toward the heights and that the moon had not yet set in the sky? How is it, then, that the moon is already in the sky by the early evening? How is the moonlight present everywhere? They speak of the delicate moonlight in every line, yet why do they not see the need to understand how the moon rises and sets according to its cycle? Every time there is moonlight, they sit in front of it and indulge in a series of absurd and grotesque fantasies completely devoid of reality and grace, like a sick person whose brain has been affected by madness. Would it not be better if they at least took a closer look at the real loftiness of that poetic scene they are so obsessed with? Alas! Merely having refined taste and possessing a poetic sensibility is not enough. Science is necessary, science! If such nonsense comes from a person who graduated from a higher institution, then it is no surprise that some incompetent poets who grew up here and there come up with worse absurdities. Young poets who are still unaware of what four times four equals but drown themselves in the meters of aruz! Poetry is not simply arranging a few fâilâtün in a row. Trying to explain this truth to you is incomparable even to the impossible task of making a camel leap over a ditch. For many camels can leap over a ditch, but you will never escape the abyss of ignorance in which you remain stuck.”*²⁸

27 Hüseyin Rahmi, “İstiğrâk-ı Seherî”, 4 Teşrînisâni 1886, 3.

28 Hüseyin Rahmi, “İstiğrâk-ı Seherî”, 5 Teşrînisâni 1886, 3.

As seen here, the inconsistency in the romantic poet-hero's descriptions reveals his ignorance regarding the rules of the moon's rise and set, despite his constant references to moonlight. (M) Bey attributes this to a lack of scientific knowledge, arguing that possessing refined taste is insufficient for cultivating a poetic sensibility. The critiques in *İstiğrâk-ı Seherî* emphasize that imagination must be in perfect harmony with the truth of reality, through the criticism of supernatural and exaggerated descriptions [tasavvurât ve hayâlât-ı fevk-at-tabîiyye]. In this context, Menemenlizâde Mehmed Tâhir Efendi is severely criticized, with language bordering on insult, for making this mistake despite his strong education.

Throughout *İstiğrâk-ı Seherî*, *Bir Sergüzeşt* is criticized almost line by line. (M) Bey mocks the romantic poet-hero's contemplation of the night sky during a dark and silent evening, where he sees "nothingness" and a deep silence, in the following terms:

*"When the universe is engulfed in darkness, and there is neither sound to be heard nor anything to be seen, what is there to be observed in the heavens at midnight? Nothing! Only a dense darkness... A profound silence... Then, as the sun begins to rise, you hear the sorrowful laments of nightingales and the mournful sounds of shepherds' flutes... Did you see it? What did he observe in the heavens at midnight, when nothing could be seen? Nothing (?) That 'nothingness' is a reflection of Menemenlizâde Bey Efendi's own poetic inadequacies. If everything that lies beyond the poet's understanding were to be called 'nothing,' then it would be necessary to entirely destroy modern civilization and reduce human thought to the simplicity of the time of the prophet Adam. Take note of how an astronomer from the scientific community describes the same dark night that Tâhir Bey so casually calls 'nothing' in his work *Les merveilles célestes* [The Wonders of the Sky]."*²⁹

As is evident, Hüseyin Rahmi points out that the issue lies in Menemenlizâde Mehmed Tâhir Efendi's poetic perspective. He emphasized that Menemenlizâde's attitude contradicts both the advancement of humanity and the accumulated achievements of contemporary civilization. He highlights how a scholar from the field of astronomy [referred to as "hey'et-i ulemasından bir zât"]³⁰ eloquently describes the night that the romantic poet perceives as "nothingness":

"O dark night, how lofty is the language of your silent expression to me.! How unfortunate are those who cannot comprehend the eloquence of a night adorned with stars!

How pitiable are the souls who have never gazed in wonder at the radiant celestial realms above their heads, who have never endeavored to appreciate the grandeur of the word of creation.

29 Hüseyin Rahmi, "İstiğrâk-ı Seherî", 5 Teşrînisâni 1886, 3.

30 In *İstiğrâk-ı Seherî*, the individual referred to by Hüseyin Rahmi as "a member of the clergy" without mentioning his name is Camille Flammarion (1842–1925), from whom he borrowed ideas from the work *Les Merveilles Célestes* (1865). Flammarion was a French astronomer and author. His contributions include popular science works on astronomy, several significant early science fiction novels, and studies on psychic phenomena.

Since we lack the capacity to engage in a spiritual connection with the melancholic and silent hours of the night, the most precious moments of our lives are lost to these very hours. The dark expanse of the night, which they mistakenly believe to obscure our vision with its gloomy veils, in fact, does not obscure the phenomena that the sun has spread across the air. Rather, it tears apart those veils, revealing the full majesty of the celestial dome to our gaze. The night serves as a harbinger, inviting us to behold the sublime and awe-inspiring panorama of the heavens.”³¹

As seen in the sentences of Camille Flammarion, while the romantic poet gazes at a silent and dark sky and perceives “nothingness,” a scientist, in contrast, speaks of the grandeur of the night’s silent language. In a manner that seems to directly respond to the romantic poet, the scientist considers those who fail to comprehend the eloquent language of a star-studded night to be unfortunate. He further continues by deeming those who do not gaze in awe at the luminous and artfully constructed heavens, or appreciate the greatness of the art of creation, as pitiable. By quoting Camille Flammarion and critiquing Menemenlizâde’s romantic poet, Hüseyin Rahmi, in *İstiğrâk-ı Seherî*, elevates Realism over Romanticism, which aligns with the very purpose of the text. Hüseyin Rahmi aims to underscore that, in the face of romantic attitudes, the empirical investigations of science provide a more effective means of perceiving and understanding life. Through this approach, Hüseyin Rahmi emphasized his preference for “true sublimity over mere imagination.

Just as Menemenlizâde Mehmed Tâhir Efendi defends himself in his debate with Beşir Fuad by referencing the verses of Nâmık Kemâl and Sümbülzâde Vehbi (1718?-1809), Hüseyin Rahmi, as a participant in the same debate, also follows a similar path in *İstiğrâk-ı Seherî*. He defends his position by drawing attention to the harmony between imagination and reality in the poems of the same poets. In the play, the narrator (Hüseyin Rahmi) satirically devalues the protagonist’s “peculiarities” by mocking elements that deviate from reality, thus subtly glorifying Realism in the footsteps of Beşir Fuad.

After the publication of *İstiğrâk-ı Seherî*, Menemenlizâde Mehmed Tâhir Efendi, feeling that he had been addressed in an undignified manner, responded to Hüseyin Rahmi’s critique by announcing that he would remain silent out of a sense of decorum. He withdrew from the debate with the following words:

“Since last Wednesday, a so-called comedic piece titled İstiğrâk-ı Seherî, penned by Hüseyin Rahmi, has been published in Tercümân-ı Hakikat. Given that we have already expressed our specific opinion on such matters in our third issue, we have nothing more to say beyond what we have already stated. However, we publish the following fine response that we received from Mr. Tâhir Bey:

31 Hüseyin Rahmi, “İstiğrâk-ı Seherî”, 5 Teşrînisâni 1886, 2.

To the Editorial Board of Mîzan:

In regard to the things that have been published against me in Saâdet and Tercümân-ı Hakikat, in contradiction to all the principles of critique, I do not wish to say anything, as the nature of these writings will be judged by public opinion. Nevertheless, I cannot refrain from expressing my regret that such esteemed newspapers have served as a vehicle for publishing such content. It is especially lamentable to hear such words from the tongues of students of knowledge. Had they voiced their objections within the bounds of proper debate, I would have written my response. However, in the current situation, there can be no better answer than silence in response to such things.”³²

In *İstiğrâk-ı Seherî*, which was written primarily to support and advocate the ideas of Beşir Fuad—who, within the framework of his *Victor Hugo* monograph, criticized the elements of Romanticism and its artistic vision while promoting Naturalism—Hüseyin Rahmi's understanding of Realism/Naturalism, as discussed, aligns closely with that of Beşir Fuad, whom he followed. In this work, which attempts to discredit Romanticism for its discordance with reality, it is argued that even literary devices in poetry should align with reality, and that scientific objectivity and observation should form the basis of the fictional world. It can be argued that Hüseyin Rahmi's approach aligns directly with the ideas of Halit Ziya Uşaklıgil (1868-1945), who created works within the Western norms of fiction and would come to dominate the literary scene of the era. However, in his work titled *Hikâye* [Story], written in 1307 (1891/92) where he introduces Romanticism and Realism, Halit Ziya emphasizes the superiority of Realism over Romanticism through the following comparison:

“We believe that even the ugliest reality holds superiority over the loftiest fantasy. What repels many thinkers about the realists is their portrayal of people exactly as they are. Romantics, however, prefer the artifice of presenting the characters they create according to their desires, showing them as admirable or repugnant based on the creator's intentions; even despicable characters are dressed up to fit into the highest circles of society.

(...)

Realists thrust numerous characters—good or bad—into the scene, allowing them to act while the writer remains silent. None of them are biased. The characters orbit around the main event, much like planets following their natural trajectories, without veering from their natural path. The writer does not instruct the reader to admire one character or dismiss another. They present reality, and it is up to you to judge.

Romantics are not like this. They become advocates, either defending or condemning a character.”³³

32 Menemenlizâde Mehmet Tâhir, “Fünûn ve Edebiyat Mebâhis-i Edebiyat”, *Mîzan* 4, 11 Teşrînisânî 1886, 4.

33 Uşşâki-zâde Hâlid Ziyâ, *Hikâye* (Kostantiniye: Sahib ve Nâşiri Vatan Kitâbhânesi Sâhibi Ohannes Ferid, 1307), 143-144.

Here, while enumerating the fundamental distinctions between Realism and Romanticism, Halit Ziya theoretically articulates nearly the same arguments that Hüseyin Rahmi expressed around the same period when criticizing *Bir Sergüzeşt* in *İstiğrâk-ı Seherî*. This serves as both a theoretical and practical illustration of how, after the mid-1880s, Realism began to eclipse Romanticism and establish itself as the dominant trend within the Turkish fictional world.

Hüseyin Rahmi, in his effort to undermine Menemenlizâde Mehmed Tâhir Efendi's *Bir Sergüzeşt* by caricaturing and ridiculing its poet-hero, successfully applied this approach—which he discovered in the very early stages of his fictional writing—to the other works of fiction he would produce throughout his life. However, while Hüseyin Rahmi was attempting to reflect these ideas in his works during the early years of his fiction writing, and while the Servet-i Fünûn novelists, who were active in the second half of the 1890s, were also producing works within the realist tradition, Hüseyin Rahmi, for various reasons, did not associate himself with them.

Developing a Different Fictional Perspective by Distancing Himself from Servet-i Fünûn

Although Hüseyin Rahmi produced works during the same period as the Servet-i Fünûn group, which operated under a structured literary formation between 1896 and 1900, he distanced himself from their literary understanding and refused to align with them. Despite the fact that the Servet-i Fünûn writers dominated Turkish literature after the second half of the 1890s, opened the pages of their magazine to numerous contemporary writers, and attracted many to be part of their movement, Hüseyin Rahmi resisted this allure. One reason for this may be attributed to Hüseyin Rahmi's adherence to the Ahmed Midhat Efendi school, which inherently led to a divergence in literary approach from that of the Servet-i Fünûn artists. The Ahmed Midhat Efendi school prioritized literature that appealed to the masses and aimed at engaging large segments of the public. However, reducing Hüseyin Rahmi's stance to this single explanation would be an oversimplification. Instead, the real reason for Hüseyin Rahmi's departure from the dominant literary currents of his time lies in his understanding of literature and his objectives in literary pursuits. It is an undeniable fact that the Servet-i Fünûn writers sought to create a kind of "parlor literature," ("salon edebiyatı") prioritizing a refined, intellectual literature that catered to the tastes of an elite readership. In contrast, as Hüseyin Rahmi himself openly stated, his goal was the exact opposite: "*In every one of my works, I endeavored to pull my readers from common pleasantries toward a higher philosophy,*" indicating that his aim was to reach the broader public. When the target is a large audience with lower levels of education and consciousness, it becomes necessary to communicate in a language that resonates with them. At this juncture, Hüseyin Rahmi not only advocated for, but also practiced, the simplification of language, as he declared in the epigraph at the beginning of *Cadı Çarpıyor* (1913/1329) [The Witch Strikes]: "*The day when the necessity and importance of simplicity in our language is genuinely understood will be the day literature begins.*"³⁴ This stance directly challenged to the major literary debate and contentious issue

34 "Hüseyin Rahmi made this statement in 1913, during the years when the National Literature and New Language movements were fervently defended. It is clear that Hüseyin Rahmi was quite influenced by the 'zeitgeist' of the time."

of the 1890s, which was language reform. Whereas the Servet-i Fünûn writers, with their stylistic concerns, addressed a refined and elitist readership (havas), pushing the language to its limits and rendering it nearly incomprehensible, Hüseyin Rahmi's approach to language stood in stark opposition. Given these differences, it was nearly impossible for Hüseyin Rahmi and the Servet-i Fünûn writers to converge on the same literary trajectory.

Halide Edip Adıvar (1884-1964), in an essay evaluating Hüseyin Rahmi following his death, remarked that he viewed life entirely through the lens of comedy, using the laughter and absurdities of this comedy to reveal genuine tragedies, all while pursuing a moral purpose. She expressed this perspective, emphasizing how she saw him as a reaction against Servet-i Fünûn, in the following words:

*"Hüseyin Rahmi not only could never belong to this school [Servet-i Fünûn], but he can also be seen as its adversary. One could even say that Hüseyin Rahmi is a reaction against Servet-i Fünûn. Initially, there is a strong reaction in him against the literature that they created under the influence of the West. This reaction becomes very apparent when Hüseyin Rahmi chooses a ridiculous middle-class family, or even the backstreets, as the subject and setting for his novels, in contrast to the Western-influenced literature produced by Servet-i Fünûn."*³⁵

Hüseyin Rahmi also articulated his reasons for distancing himself from the Servet-i Fünûn group in an interview with Kenan Hulusi Koray (1906-1943):

"At the time, I did not have any thoughts about the Edebiyat-ı Cedide. They even made me an offer to join; Siyret Bey is alive; he knows this well (...) Had I joined that group, I would have had to conform to their atmosphere; however, I wanted to remain free; besides, I didn't admire them. If that had happened, I would have inevitably imitated both their themes and their style. But I do not like stylism; it's not a good thing... Halit Ziya and Cenap read extensively; they wanted to create a Turkish literature and style according to their own vision. To what extent they succeeded, I don't know... What they produced was a direct copy of European literature. For example, Rauf Bey was so immersed in that literature that he couldn't even come up with an original title for his novel. There was 'Avril' in French, and he translated it to 'Eylül' in Turkish.

*Yes, I believe that those who focus on style lack the intellectual strength and willpower. They write long works; can you show me a three-hundred-page book of theirs? They lack ideas... That's how I feel; when there are no ideas, style takes over."*³⁶

35 Halide Edip Adıvar, "Hüseyin Rahmi'nin Eserleri Karşısında", *Yeditepe* 100/8 (1964), 6.

36 Kenan Hulusi, "Edebiyatımız Hakkında Hüseyin Rahmi Bey Ne Diyor?", *Muhit* 19 (1930), 10.

Rauf Mutluay (1925-1995) explains Gürpınar's failure to join the Servet-i Fünûn circle primarily by his lack of proper education; in other words, he presents this as one of the reasons: "Despite the early maturity and talent shown in the letters he sent to his father and the success of the draft of *Şık* that quickly pleased Ahmet Mithat Efendi, Hüseyin Rahmi did not grow up with a solid and deep cultural background. ... Because Hüseyin Rahmi did not undergo the discipline of a well-structured curriculum and the meticulous training of a professional school, he was left to the whims of his curiosities and random events, compounded by the demands of journalism which required him to produce articles on a daily basis." Additionally, Mutluay states: "His timid nature, shy sensitivity, frail physique, and the realism that made him aware of his inadequacies not only distanced him from crowds and the fatigue of social life but also set him apart from the Edebiyat-ı Cedide generation, which was unified by refined taste and cultural proximity achieved through better education." Rauf Mutluay, "Konuları ve Kişileriyle Hüseyin Rahmi Gürpınar", *Papirüs* 33 (1969), 9-10.

As can be seen, while Hüseyin Rahmi prioritized personal freedom in his literary career, he did not accept the literary understanding of his contemporaries, the Servet-i Fünûn writers. He rejected being part of the group because belonging to a group would require conforming to a particular style, which he termed as “stylism.” Moreover, he believed that the group lacked intellectual depth, which led them to focus on style rather than substance, and that their style was merely an imitation of European literature. Hüseyin Rahmi had articulated similar thoughts 34 years earlier in his novel *İffet* (1314/1897), through the words of the doctor character, where he expressed his disdain for literary devices that lacked meaning.³⁷ Hüseyin Rahmi had already opposed the use of romantic and unrealistic literary devices in Menemenlizâde Mehmed Tâhir Efendi’s novel *Bir Sergüzeşt*, as well as in his own second novel, *İffet*, which he wrote in 1896. Hüseyin Rahmi tried to apply the ideas he had defended in the Romanticism vs. Realism debate, initiated by Beşir Fuad, to his later fictional works. It can be said that Hüseyin Rahmi’s conceptualization of “stylism” was a significant reason for his distance from the Servet-i Fünûn group.

It is widely accepted that both Hüseyin Rahmi and the Servet-i Fünûn group were influenced by Realism and Naturalism in their fictional works. The Servet-i Fünûn novelists, in response to the Romanticism of the Tanzimat period, turned to a form of psychological Realism grounded in reality and infused with melancholic elements. However, as Hüseyin Rahmi elaborated in *İstiğrâk-ı Seherî*, while he aimed to present the realities of everyday life with complete transparency and objectivity, his distance from the Servet-i Fünûn group stemmed from the differing realities that each side sought to depict. In short, while Hüseyin Rahmi and the Servet-i Fünûn group shared a common theoretical foundation in Realism/Naturalism, they diverged in their treatment of reality within the fictional world, leading to the creation of different styles of fiction based on the technical elements that this difference brought about.

Following in Beşir Fuad’s Footsteps: A Pursuit of Stability within the Realist-Naturalist Framework

Apart from hereditary factors (he mentions that his father also wrote many poems) and the family environment in which he spent his childhood, the ideas of Beşir Fuad played a crucial role in shaping Hüseyin Rahmi’s fictional world. From the second half of the 1880s, when Hüseyin Rahmi began publishing his fictional works, he positioned himself within the ongoing debates in Turkish literature, which were polarized between old and new, as well as

37 “Whenever I come across such poetic works, written in either Turkish or French, I browse through several parts to get a particular sense of the work... During my reading, I feel as though I understand something. If the meaning is as I think it is, I try to analyze it further... But what do I find? Once you strip away the pompous words, like ‘spiritual nourishment’ (*ruhperver*), ‘rosy cheeks’ (*ruhsâr-ı âli*), and ‘indigo blue sky’ (*sipihr-i nîlgün*), all that’s left is a heap of words, devoid of meaning. In such works, I find plenty of words, but very little thought, and it bores me.” Hüseyin Rahmi, *İffet* (Dersâadet: İkdâm Matbaası, 1314), 105-106.

between Romanticism and Realism/Naturalism. In these debates, Hüseyin Rahmi made his choice in favor of the new and aligned himself with Realism/Naturalism.³⁸

Influenced by Ahmed Midhat Efendi's *Letâif-i Rivâyât* [Subleties of Narratives], who was a central figure in the literary world of the period, Hüseyin Rahmi published his first novel, *Şik* (1305/1888), in *Tercümân-ı Hakikat*. Following this, he published several articles on Guy de Maupassant in the same periodical. During this period, Hüseyin Rahmi, who in his own words "worshipped Maupassant," was invited by Ahmed Cevdet Bey to write for *İkdâm* [Diligence], impressed by these articles: "*Ahmed Cevdet Bey had read those articles. He said to me, 'Mon cher,' he said. 'The articles are exquisite. I am publishing a newspaper. Would you write for me?' I left Tercümân and joined İkdâm. It was then that I translated André Cornélis. My first serialized work in İkdâm was that.*"³⁹

After Beşir Fuad's *Victor Hugo* was published in book form in 1886, Hüseyin Rahmi, in an article he penned for *Tercümân-ı Hakikat* about Guy de Maupassant, explicitly identified himself as being on the realist path, following Beşir Fuad's influence. In this context, Hüseyin Rahmi expressed his views on Realism by introducing Guy de Maupassant, whom he saw as a necessary figure to introduce to Turkish readers due to his status as a first-class novelist, despite his young age, as a student of Zola in France, and as a writer whose works had been translated from the original French into many languages. Rahmi's thoughts on Realism are clearly conveyed in his discussion of Maupassant:

"In France, the group of storytellers called realists, or 'hakikiyyün,' examine humans solely from the perspective of their animalistic instincts. As a result, in their works, human virtues are either neglected or treated with such silence that they can be said to be almost absent. The

38 The reason for using Realism and Naturalism interchangeably here is that while Realism, which succeeded Romanticism in Europe between 1850 and 1870, reached its peak between 1880 and 1885, Naturalism in Turkish literature only began to manifest its influence in the 1890s. Metin K. Özgül cites examples to demonstrate that our literary figures were not aware of the distinction between Realism and Naturalism and used both movements interchangeably:

"Şemseddin Sâmî, in his Kamûs-ı Fransevî, explains the term 'réalisme' with a breadth that includes naturalism, and writes that this movement is referred to as 'meslek-i hakikiyyün'. Orhan Okay notes that the first person to use the term 'hakikiyyün' to encompass both movements was Beşir Fuad, attributing this to his belief that distinguishing between them was unnecessary for the Ottoman reader." Özgül further notes that even in the West, realist works cannot be absolutely separated from romantic works, and this lack of distinction is evident in Turkish literature. He expresses this point as follows: "*The West encountered realism in the 1850s. While novelists like Balzac and Stendhal were attempting to formulate the theory of realism, we had not even completed our first literary translations; we were unaware of any Western genres. Years later, realism would enter Turkish literature alongside naturalism. Some European literary historians argue that there was no distinct 'realism' as a separate movement and that the process of naturalism should be termed 'realism'. When considering the extent to which romantic elements persisted in works labeled as 'realist' and how the subjects that writers strived to present as realistic often retained a romantic aspect, this argument does not seem entirely unjustified. Does the simultaneous acceptance of both movements by Turkish literary figures, who did not recognize the chronological and philosophical distinction between realism and naturalism, not reflect a support for these literary historians without understanding them?"* Salâhaddin Enis, *Batakılık Çiçeği*, ed. M. Kayahan Özgül (Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, 2012), VII.

39 Mecdi Sadreddin, "Büyük Romancımız Hüseyin Rahmi Bey'de İki Saat", 24.

*focus is instead on vice. In their realist works, one can rarely find a virtuous or pure-hearted hero. Rather, the characters they create are individuals who, instead of embodying virtues, seek to harm others in order to advance their own interests. Even when their characters display acts of kindness or human virtues, these are attributed to material incentives, rather than to the inherent goodness of human nature.*⁴⁰

In this article, which he wrote at a very young age, Hüseyin Rahmi also provides excited insights into the close friendship and literary relationship between Emile Zola, Guy de Maupassant, and Gustave Flaubert (1821-1880). As seen in the above excerpt, Hüseyin Rahmi emphasizes that realists focus on the dark and negative aspects of life. He references the life of Jean Jacques Rousseau (1712-1778), who criticized civilization due to the great suffering he endured at its hands. Rahmi draws a parallel between this and Emile Zola's critique, highlighting that, according to Zola, the depraved aspects of life are not limited to the uncivilized layers of society but are also present in the moral shortcomings of the so-called civilized classes. Thus, the realists suggest that society must address these moral issues within the civilized elite. This increasingly pessimistic approach, which eventually transformed into Naturalism, would, as Rahmi notes, find philosophical support from thinkers with similar mindsets. It is this outlook that would come to dominate Hüseyin Rahmi's entire fictional universe.

Hüseyin Rahmi, who seems convinced that the negative aspects of human nature must be highlighted, expresses his attitude toward romantic novels in the following sentences:

“Once the belief is firmly established that it is necessary to examine humans solely from their negative aspects, if one desires to read novels, then the works of the realists, which gave rise to this belief, must be the sole playground. Ottoman readers must be informed that realist novels should not be compared to the first works of Xavier de Montépin, Eugène Sue, or Ponson du Terrail, which resemble supernatural fairy tales filled with bizarre wonders, like hallucinations induced by opium or some other intoxicant, in which one cannot distinguish between the dream world and reality.

*Realist novels are scientific, profound studies of life, composed of vivid depictions based on in-depth investigations. Each page is almost a lesson in morality. Those who read novels merely for amusement, seeking fantastical tales, will derive no pleasure from these works. The reader must possess a literary intellect that matches the depth of the inquiry in the novel, such that they can appreciate the detailed descriptions and savor their subtleties without growing weary from the lengthy pages devoted to even the smallest matters.*⁴¹

As can be seen, Hüseyin Rahmi praises the realist novel, emphasizing its foundation in science and its reflection of life as it truly is. Criticizing romantic novels that rely on fantasy and lack any connection to reality, Hüseyin Rahmi asserts that understanding realist works requires a certain level of literary background.

40 Hüseyin Rahmi, “Guy de Maupassant”, *Tercümân-ı Hakikat*, 5 Şubat 1892, 6.

41 Hüseyin Rahmi, “Guy de Maupassant”, 6.

Although Guy de Maupassant, whom Hüseyin Rahmi “worshipped,” is one of the foremost representatives of Realism and Naturalism, Paul Bourget, the author of *André Cornélias* (1886), which Hüseyin Rahmi translated into Turkish under the title emotional novel [hissî roman] for *İkdâm*, is a significant figure in psychological and moralist novels. Hüseyin Rahmi began serializing this work in the first issue of *İkdâm* on June 23, 1310 / July 5, 1894. The fact that this work was serialized eight years after its publication in France demonstrates Hüseyin Rahmi's close engagement with French literature.

Hüseyin Rahmi expresses his theoretical thoughts on fiction at various times, either in the prefaces of his works, through the voices of characters within his novels, or through interviews and didactic essays. Frequently using fictional characters to convey his ideas, Hüseyin Rahmi, in one of his early novels *Mürebbiye* (1315/1899) [Governess], written under the influence of Naturalism, presents his thoughts on the subject through the dialogue between Anjel and Baudelaire, in which Baudelaire articulates on Naturalism.⁴² At this point in the novel, Hüseyin Rahmi draws attention to the fundamental principles of Naturalism, defending the experimental method proposed by physiologist Claude Bernard (1813-1878) and suggesting its application to the novel. Accordingly, the fictional character, chosen as a “type” from nature, is the product of an amalgamation of inherited traits and the influence of the environment. Hüseyin Rahmi emphasizes that the life events of a person, born under certain natural conditions and living within a specific social environment, must be depicted in a manner that conforms strictly to natural laws. This, in turn, reflects the principle that certain causes lead to certain effects—a key tenet of determinism, which asserts that all events in the universe occur as the necessary result of specific physical laws. If we closely examine this point, Hüseyin Rahmi reaffirms a fundamental issue he critiques throughout *İstiğrâk-ı Seherî*: the importance of conformity to nature.

In addition to voicing his theoretical views on the novel through his characters, Hüseyin Rahmi is also a writer who presents his thoughts on fiction in the prefaces of some of his novels. In the preface of *Bir Muâdele-i Sevdâ* (1315/1899) [An Equation of Love], written in

42 “Since the methods of ‘naturalism’ and ‘experimentalism’ have been applied to literature, the paths of investigation and depiction have changed. Following Claude Bernard’s application of experimental methods to physiology and medicine, the novel has demonstrated its potential to adopt the experimental approach as well. Sciences are of two kinds: the first involves disciplines that seek to discover the essence of things solely through observation, wherein the investigator’s inquiry is limited to the observation of nature. In the second, however, the investigator not only observes nature but also employs experimental methods to influence it. Consequently, fields such as astronomy, geology, mineralogy, botany, and zoology fall into the first category, while disciplines like philosophy, chemistry, and physiology belong to the second. Based on this principle, we also select the characters we will depict in our novels from nature, choosing them as ‘types,’ and we consider the physical and psychological traits they inherit from their parents and ancestors, as well as the environment in which they will later live. We depict the life story of a person born under certain hereditary and environmental conditions, portraying their experiences and life events in strict accordance with natural laws. If we succeed in such an investigation and realistic depiction, society will derive important lessons and beneficial outcomes. If we observe the life of a person who lived under specific conditions and then hypothetically alter some of these conditions, we will discover the necessary changes in the outcome. This is the essence of the ‘experimental’ novel.” Hüseyin Rahmi, *Mürebbiye* (Dersâdet: İkdâm Matbaası, 1315), 42- 44.

the same year as *Mürebbiye*, Hüseyin Rahmi clearly expresses his purpose in writing novels and his preference for a realist approach over a romantic one.⁴³

Hüseyin Rahmi continues to express his theoretical views on the novel in the preface to *Son Arzu* (1338/1922) [The Final Desire], a novel in which he narrates an incident that occurred twenty years earlier. In the introduction to this work, he emphasizes that a work can only acquire vitality and a sort of identity if it faithfully copies and depicts nature in all its clarity and transparency, stating: “*An artist gives life to their work to the extent that they can faithfully and clearly transcribe nature.*”⁴⁴

At the beginning of the novel, Hüseyin Rahmi nostalgically revisits the enchanting atmosphere of the fairy tales he heard from the women around him in his childhood. As can be seen, he accepts that the events in a novel or story can be fictional; however, he insists that each part of the plot must be consistent with our daily lives. This requirement of “a slice of truth drawn from our daily lives” is another expression of Hüseyin Rahmi’s advocacy for the realist/naturalist school, as opposed to Romanticism. In addition, Hüseyin Rahmi emphasizes that the author must be highly knowledgeable in both science and art, noting that such writers are rare even in Europe. Here, we observe an emphasis on the transition from traditional storytelling to European-style fiction, highlighting the importance of adhering to science and reality in literary creation.

Hüseyin Rahmi, following in the footsteps of Beşir Fuad, embraced the tenets of Realism and Naturalism and frequently conveyed their principles through his fictional characters. However, despite his theoretical alignment with these movements, Hüseyin Rahmi was unable to fully implement their principles in his novels. The reason lies in the fact that the core ideals of these movements—adherence to nature and reality, a deterministic worldview, and a commitment to portraying events with the stark objectivity of a camera—did not align with Hüseyin Rahmi’s conception of the novel. Hüseyin Rahmi’s works were guided by a desire to elevate the masses toward “higher philosophy” and to promote a more civilized society, thus inevitably and unintentionally straying from objectivity. Nevertheless, Hüseyin Rahmi’s novel *Âyine/Şık* received unexpected attention upon its publication. Years later, in the preface to the second edition, he recounts asking Ahmed Midhat Efendi the reason for this interest, to which Midhat replied: “*My son, it seems many great ideas will be born from your mind.*

43 “*I can listen to a fairy tale as a fairy tale, but I do not want to read a novel as if it were a fairy tale. If I detect a scent of falsehood in a writer’s arrangement of events, it diminishes the value of the work in my eyes. The terms ‘novel’ or ‘story’ are often synonymous with ‘fiction,’ but what I read under such a label must be somewhat convincing to my mind. I should be able to say, ‘Yes, this could happen.’ While the overall structure of the novel may be imaginary, each chapter should represent a slice of truth drawn from our daily lives. Love affairs and all human passions must be depicted in a form that reflects their reality. However, I do not care for overly dry or purely materialistic depictions. I only enjoy reading such works under one condition: the author must be a true genius, possessing comprehensive knowledge and an exceptional writing ability—a rare phenomenon, even in Europe. I find no pleasure in reading the cold imitators of such works in French literature; they leave me feeling suffocated.*” Hüseyin Rahmi, *Bir Muâdele-i Sevda* (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1315), 8-9.

44 Hüseyin Rahmi, *Son Arzu* (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1338), 3.

The greatest virtue of your work is that it makes readers laugh out loud."⁴⁵ Ahmed Midhat Efendi, whom Hüseyin Rahmi described as "the sage of the age," gave this high praise for Rahmi's first novel, which appears to have provided the writer with his primary motivation in charting his course in the literary world. Perhaps for this reason, Hüseyin Rahmi frequently deviates from the core principles of Realism and Naturalism in almost all his novels, employing exaggeration to render his negative characters ridiculous and, thus, discredit them. The negative characters in his novels are consistently portrayed as abnormal individuals. This can be seen as a reflection of Hüseyin Rahmi's intent to demonstrate the "wrongness/negativity" of these figures to his audience in order to reinforce what is socially positive and desirable. Through such portrayals, Hüseyin Rahmi aimed to contribute to the construction of an ideal society. In the end, Hüseyin Rahmi's approach demonstrates that, while he theoretically embraced the realist/naturalist school, its full practical application in his works was largely unachievable.

The reason why Hüseyin Rahmi was unable to fully become a naturalist lies not only in the praise he received from his first motivator, Ahmed Midhat Efendi, but also, perhaps more significantly, in the broader prejudice of Turkish literati against Naturalism. Born into the traditional Turkish-Islamic culture, the Ottoman writer faced cultural and religious censorship that held sway over large sections of society, which made it difficult to portray human nature in all its rawness and objectivity. Presenting human life in an unfiltered and uncensored way within the fictional world of the novel could force even the most Westernized Ottoman intellectual to retreat. Indeed, this was the case. Nâbizâde Nâzım (1862-1893), in the preface titled "To My Readers" at the beginning of his novel *Karabibik* (1308/1892), clearly points to this issue when he acknowledges having written a work in the naturalist style. He underscores the prevailing misconception that Naturalism is synonymous with immorality in Turkish literature and emphasizes his intention to avoid such content.⁴⁶ In this context, Nâbizâde Nâzım highlights that the naturalist writer approaches their protagonist within the framework of the natural course of events, insisting that these events should be perceived as reasonable without being elevated to the supernatural. These ideas align with the core principles of the naturalist school. Metin K. Özgül presents a striking example to illustrate the Turkish literati's reservations, fear, and tendency to distance themselves from Naturalism: "*To be a Zola-admirer' was perceived not merely as being a positivist, empiricist, or materialist, but*

45 Hüseyin Rahmi, *Şık* (Dersaadet: Matbaa-i Orhâniyye, 1336), 9.

46 "If you have not yet read a novel written in the realist style, here is one I present to you. I believe that those who assume the novels of realists such as Emile Zola and Alphonse Daudet are filled with immoralities will correct their assumptions after reading this *Karabibik*. The aim of such novelists is to investigate and narrate the facts of human experience purely from a human standpoint. These writers attribute to a person only the feelings and actions of which they are naturally capable, not exceeding the bounds of what is appropriate to their inherent faculties. They do not view events through tinted lenses but with their own natural eyes. The judgments they reach through this perspective are personal, and just as it is natural for these conclusions to belong to the individual, they are also reasonable and acceptable, as they do not go beyond the bounds of nature or custom." Nâbizâde Nâzım, "Kârilerime", in *Karabibik*, (İstanbul: Asır Kütüphânesi, 1308), 3.

rather as being an atheist. Therefore, authors were reluctant to openly identify as naturalists. Even Ahmet Midhat, who authored the two realist novels I mentioned earlier, was compelled to write ‘Why I Do Not Read Emile Zola?’ when under pressure.”⁴⁷

Özgül also identifies social conditions as a key factor impeding the development of Naturalism in Turkey. These include the censorship imposed by the oppressive regime of Sultan Abdülhamid II, the lack of publishing opportunities, and the unavailability of Naturalism’s primary sources.⁴⁸ At this point, Hüseyin Rahmi appears to have been convinced, due to the aforementioned reasons, that it was not yet possible to produce works in Turkish literature that would adequately represent Naturalism. This is evident in the “Introduction” to his second novel *İffet*, dated May 5, 1896, where, like Nâbizâde Nâzım, he refrains from claiming that he is presenting a naturalist work. Instead, he humbly acknowledges the limitations of both himself and Turkish literature, expressing his intention to embark on Realism by merely brushing against Romanticism.⁴⁹

In his posthumously published essay, “How to Write a Novel?”, Hüseyin Rahmi reflects on Zola’s naturalist ideas. He contends that within the mundane flow of daily life, “ugliness, baseness, jealousy, deceit, and treachery” are appropriate subjects for a novel, whereas virtues like “goodness, beauty, and righteousness” are imagined exceptions, unfit for novelistic representation. He articulates this view in the following terms:

“According to Zola, the imaginary depictions in novels are all rootless lies. One should not write anything without thorough investigation, scrutiny, and analysis, not even rare incidents encountered in life, for though they may be real, they resemble lies. The ‘matière’ of the novel is any trivial, endless current—things we see and hear daily, things that happen to everyone. The ordinary, everyday squabbles and life’s banalities are woven with ugliness, baseness, jealousy, deceit, and treachery. Goodness, beauty, and virtues are idealistic and

47 Salâhaddin Enis, *Bataklık Çiçeği*, IX.

48 “Censorship began in 1886. Except for İzmir and Salonika, there were no bookstores in the provinces. No Turkish work was written to introduce Realism and naturalism to interested readers. Furthermore, there was no language education that would enable individuals to read and properly comprehend an original text of high value in its original language. As a result, for many years, no translations were made from the foremost writers of any movement. Realism could only be read through the ‘secondary’ pens of authors such as Octave Feuillet and Georges Ohnet. It was assumed that the movement consisted of what these authors had written. Aside from Nâcî’s unfinished translation of *Thérèse Raquin*, it was impossible to become acquainted with Zola.” Salâhaddin Enis, *Bataklık Çiçeği*, IX.

49 “Those young men of letters who strive to emulate the realist school and consider Zola their guide may feel inclined to criticize the author of this novel for not providing long, detailed descriptions of the ordinary aspects of life. To attempt to compare Ottoman literature with French literature would be as grave an error as equating the Sea of Marmara with an ocean. If one considers that *Les Misérables* predates *Germinal*, and *La Dame aux Camélias* predates *Nana*, and that the sun cannot reach the zenith without first rising from the eastern horizon, then no reasonable or fair-minded individual would hesitate to acknowledge that, in order to prepare the ground for Realism, one must first cautiously enter through a temperate path that at least brushes against romanticism. Therefore, I do not believe we should be criticized for adhering to this natural order.” Hüseyin Rahmi, *İffet* (Dersâdet: İkdâm Matbaası, 1314), 2-3.

exceptional, born out of wishful thinking, and are essentially fantastical. They cannot serve as subjects for a novel. A novel is built upon the vices that have become ingrained in the natural order. It should expose the common vulgarities, absurdities, foolishness, and hypocrisies of society."⁵⁰

Berna Moran (1921-1993) attributes Hüseyin Rahmi's tendency to select the "negative" aspects of life as subjects for his novels to the profound influence of pessimistic philosophers such as Arthur Schopenhauer (1788-1860), Thomas Hobbes (1588-1679), and Friedrich Nietzsche (1844-1900). According to Moran, Hüseyin Rahmi chose to focus only on the darker side of nature, perceiving life as a struggle between the strong and the weak, and thus reflecting only its negative aspects:

*"This was precisely the point that Ahmet Mithat most criticized in naturalism. He did not consider it realistic to focus solely on negative aspects. Gürpınar's naturalism, one could say, consists primarily of applying this principle—at least in terms of the material he chose. Gürpınar believed this to be Realism because, according to his own philosophy of life, people are wicked, selfish, and hypocritical. However, Gürpınar diverges from realists in how he presents the material he selects. His plots do not align with the natural flow of everyday life; instead, they unfold in a fantastical context, driven by events typical of adventure novels and unlikely to be encountered in real life."*⁵¹

As this demonstrates, Hüseyin Rahmi, while verbally advocating for Naturalism on a theoretical level—as previously noted—does not fully implement it in his novels. He departs from the natural flow of life and depicts exceptional, deviant, and abnormal characters. In contrast, the objectivity and authenticity of Naturalism demand that both the positive and negative sides of life be presented in their entirety.

In 1924, Hüseyin Rahmi was taken to court by the "public prosecutor" ("müdde-i umûmilik") of the time for his novel *Ben Deli miyim?* (1341/1925) [Am I Insane?], which had been serialized in the *Son Telgraf* [The Last Telegram]. The prosecutor accused him of "publishing material contrary to public decency" due to a scene involving the absurd actions of a madman. In response to this accusation, Hüseyin Rahmi prepared a written defense. He began by almost

50 Hüseyin Rahmi, "Roman Nasıl Yazılır?", *Hayat Ayna* 7 (Haziran 1972), 30.

In his work *Hikâye*, Halit Ziya expresses his critique of Hüseyin Rahmi's stance by arguing that the superiority of realists over romantics lies in the realist commitment to the exploration of truth in their works. According to Halit Ziya, the primary, or rather the sole, criticism directed at realists is their relentless depiction of truth, as he articulates in the following statement: "The principal, or rather the only, objection raised against realists is their insistence on telling the truth. In this regard, Zola became the primary target of the most severe criticisms, for he portrays such prostitutes, such masses of laborers, such degraded characters who speak as individuals of their own kind would speak, without adopting the refined speech typical of romantic characters." Uşşâkî-zâde Hâlid Ziyâ, *Hikâye*, 144.

51 Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 113-114.

verbatim repeating the dialogue between Anjel and Baudelaire from his novel *Mürebbiye* and defended himself within the framework of Naturalism.⁵²

As can be observed, Hüseyin Rahmi explicitly presents the theoretical principles of Naturalism as part of his defense to the court. These principles emphasize that the novel is an arena for the findings of scientific inquiry, that Realism and objectivity in fiction necessitate the inclusion of characters from all social classes, and that a deterministic approach—where certain causes inevitably lead to certain effects—should guide the narrative. Furthermore, he underscores that characters from various strata of society must be depicted without moral judgment, with the role of heredity playing a crucial part in shaping their behaviors and fates.

Süleyman Nazif (1870-1927), in his defense of Hüseyin Rahmi, wrote an article in *Son Telgraf*, the newspaper where *Ben Deli miyim?* was serialized, during the legal investigation the author faced. In this article, Nazif draws a parallel with Émile Zola, stating that Zola had similarly faced prosecution in France for exposing the dark and immoral aspects of society. However, by defending himself, Zola elevated the profession of writing to the level of a noble literary pursuit. Nazif expressed this with the following words: “(Emile Zola) too was subjected to the scorn of the public and judges because he depicted the horrific and immoral aspects of society as they were. Yet, by defending himself, he elevated the profession of writing to one of the paths of literature.”⁵³ This statement highlights that the rational minds of the time also endorsed Hüseyin Rahmi’s approach and degree of applying Naturalism in his works.

Following the Second Constitutional Era (II. Meşrutiyet), a heated literary dispute arose between Hüseyin Rahmi and Şahabeddin Süleyman (1885-1921) regarding Rahmi’s novels

52 “Today, naturalism, within the scientific boundaries of Realism, is a profound science that requires extensive knowledge.

You must take an environment in its entirety—with its sun, air, society, morality, good and bad temperaments and customs, and all its influences. Then, you must immerse yourself in the souls of the heroes you choose from all social strata and portray these virtuous, corrupt, learned, ignorant, benevolent, foolish, intelligent, criminal, innocent, moral, immoral, disciplined, undisciplined, oppressed, and cruel characters within a plot in the same way you see them in nature. You must expose society’s various repulsive wounds, like syphilis and madness.

You will show the hereditary effects of these terrible diseases, go with the doctor to examine prostitutes, enter the morgue, and mix with decayed flesh and nerves at the dissection table. In the name of science and truth, you will hide nothing from the people. Emile Zola collects events and incidents, scrutinizes the causes and structures behind them, and compares them, showing from which channels they emerge and what results they lead to.

True storytelling, which cannot be appreciated here because its scientific basis is not understood, is a superior power that exposes every disease, every hidden corruption, and every wound to the light, encompassing all sciences and knowledge.

(...)

The novel is a mirror of morality. Its lens captures the scene it observes. Does the public prosecutor wish the novel to alter the ugliness and the stench of wounds it depicts? Would he prefer that it serve as a tool for hypocrisy, ignorance, and bigotry, to bury the truth alive?

But then, what meaning or necessity would there be for the novel or art? No, sir, no... No government, no country, can strip art of its nobility and reduce it to the level of false testimony. If we wish to see better things in the reflection, we must correct the original.” Hüseyin Rahmi, “Hüseyin Rahmi Bey Berâat Kazandı”, *Vakit*, 1 Teşrinievvel 1340/1924 Çarşamba, 2.

53 Süleyman Nazif, “Muhâsebe: Son Telgraf’ın Son Davâsı” *Son Telgraf*, 6 Rabi’al-Awwal 1345-5 Teşrinievvel 1340/1924, 2.

Cadı (1330/1914) [The Witch] and *Gulyabani* (1330/1914) [The Ghoul]. Abdülhak Hâmid Tarhan (1852-1937) intervened in favor of Hüseyin Rahmi, composing a poem entitled “İhkâk-ı İstihkâk” [Restoration of Justice] in Vienna, which was delivered to Hüseyin Rahmi through Süleyman Nazif. The poem began with lines praising Hüseyin Rahmi’s naturalist tendencies: “*O unparalleled storyteller/Hüseyin Rahmi, the truth-teller!/You are the Turkish Emile Zola/How can the men of letters disregard you?*”⁵⁴ This demonstrates that Hüseyin Rahmi was considered by literary authorities of the time as the most significant representative of Naturalism in Turkish literature. Although Hüseyin Rahmi adopted Naturalism from the earliest stages of his literary career and consistently emphasized its importance in theoretical discussions, a close comparison of his works with those of Salâhaddin Enis Atabeyoğlu (1892-1942), a graduate of the Imperial Medical School (Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne) and a contemporary author who also wrote within the framework of positivism and Naturalism, reveals that Hüseyin Rahmi did not adhere strictly to the principles of Naturalism in his own novels. While Salâhaddin Enis’s stories align more closely with naturalist ideals, Hüseyin Rahmi’s works diverge from these standards in practice.

Efdal Sevinçli highlights a tendency in Hüseyin Rahmi that reflects a broader trend among earlier Turkish authors: “*a propensity for taking the easier path of following and being influenced by an artistic understanding or movement rather than actively advocating for or perpetuating it.*”⁵⁵ He notes that Hüseyin Rahmi similarly refrains from committing to any specific “artistic approach” or following a set of established artistic principles. Instead, Hüseyin Rahmi selectively employs elements from various art movements in his works, in line with his intended purpose. Based on this argument, Sevinçli presents the following unique insight: “*Hüseyin Rahmi observes an event like a ‘realist’ writer, drawing conclusions from his observations. Like a romantic writer, he stands on the side of beauty and virtue, denouncing evil through an assessment of ‘moral superiority.’ Meanwhile, as a naturalist, he preserves complete ‘objectivity,’ reflecting nature as it is.*” Following this assessment, Sevinçli notes that, while Hüseyin Rahmi generally advocates for “naturalism” and openly supports Emile Zola, he ultimately classifies him within the category of a “moralistic novelist.”⁵⁶

In support of the claims presented, Cahit Tanyol (1914-2020) argues that Hüseyin Rahmi resembles Balzac more than Émile Zola, articulating his perspective as follows:

54 Sevinçli, *Hüseyin Rahmi Gürpınar*, 81.

Turkish version:

“*Ey hikâyetnûvis-i bî-mânend
Hüseyin Rahmi-i hakikatgü!
Sen iken Türklerin Emil Zola’sı
Ne demek kale almamak üdebâ?*”

The poem consists of ten stanzas. The quatrain we have quoted here is the first stanza of the poem.

55 Efdal Sevinçli, *Hüseyin Rahmi Gürpınar* (İstanbul: Arba Yayınları, 1990), 63.

56 Efdal Sevinçli, *Hüseyin Rahmi Gürpınar*, 64.

“I cannot comprehend why some have likened Hüseyin Rahmi to Zola. This comparison likely stems from the unrestrained expressions found in both authors’ works. However, such an analogy is akin to evaluating the taste of fruit by examining their leaves. Our novelist bears no relation to Zola. Zola is excessively erudite, and as a result, tedious and pedantic. While Hüseyin Rahmi, too, exhibits moments of pedantry, we neither take them seriously nor find them irksome, as we do with Zola. If we are indeed compelled to draw a Western parallel, it should be to Balzac rather than Zola. Both great novelists embody a form of realism that emerged from Romanticism. They both amplify realities, yet without distortion.”⁵⁷

All these reflections point to a deeply ingrained cultural and intellectual resistance to the principles of Naturalism within Ottoman literary circles. For Hüseyin Rahmi and his contemporaries, this resistance was not only a theoretical challenge but also a practical difficulty in the application of naturalist principles in their works.

Conclusions

As a genre of Western origin, the novel first appeared in the Ottoman Empire not as a result of its historical, social, and economic conditions but rather as part of the broader process of Westernization. The earliest examples of the novel in Ottoman literature emerged during the Tanzimat Period in the 1870s. From its beginnings until the 1950s, the Turkish novel primarily developed around the theme of (misguided) Westernization, reflecting the mindset transformation of the Ottoman-Turkish society. One of the most significant representatives of the Turkish novel during this period is undoubtedly Hüseyin Rahmi. In his works, Hüseyin Rahmi masterfully exposes the traumatic and profound societal issues caused by the transformations and changes occurring in both society and the individual during this tragic period of Turkish history.

Hüseyin Rahmi, who left a significant mark on the early development of the Turkish novel, continued his journey of writing fiction from the late Tanzimat Period until his death in 1944. At the outset, the Turkish novel, which was initially a blend of traditional narrative forms such as mathnawi (mesnevi) and folk storytelling with Western fiction, gradually began to shed its traditional influences in the latter half of the 1880s as contact with the West increased, and translations of Western works became more widespread. However, in its early stages, Turkish fiction was still heavily influenced by Romanticism, which aligned with the traditional narrative heritage. But as Romanticism faded in the West, the Turkish novel too began to shift towards Realism, particularly with the Romanticism/Realism (hayâliyyûn-hakîkiyyûn) debate, which emerged as a prominent theoretical discussion in the late 1880s. During this time, Beşir Fuad, a positivist and materialist intellectual, championed Realism in his monograph on Victor Hugo, sparking a wider debate in which Hüseyin Rahmi sided with Beşir Fuad. In this context, Hüseyin Rahmi also wrote *İstiğrâk-ı Seherî*, a play in which he vehemently criticized Menemenlizâde

57 Hilmi Yücebaş, *Bütün Cepheleriyle Hüseyin Rahmi Gürpınar* (İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1964), 34-35.

Mehmed Tâhir Efendi, who had authored a romantic novel titled *Bir Sergüzeşt*. This play is significant as it represents one of Hüseyin Rahmi's earliest reflections on fiction, predating the publication of his first novel. In this sense, *İstiğrâk-ı Seherî* can be seen as the earliest comprehensive text in which Hüseyin Rahmi expressed his ideas on fiction, and it is not an exaggeration to argue that this work laid the foundation for the views he would maintain throughout his literary career. At the time of this play's publication, Hüseyin Rahmi had also written articles defending his ideas in support of Guy de Maupassant.

Excluding his first novel, Hüseyin Rahmi, who began writing fiction during the Servet-i Fünûn period, did not conform to the dominant narrative approach of his time. His primary goal as a writer was to elevate the people to a "higher philosophy". Dissatisfied with the tragic state of Ottoman-Turkish society, Hüseyin Rahmi bravely directed his focus toward the neglected and unrepresented aspects of the people in his fictional works. In his quest to engage with and write for the public, Hüseyin Rahmi distanced himself from the Servet-i Fünûn writers, criticizing their stylistic concerns and advocating for a simpler language that would reflect the realities of the people. He famously adopted the phrase "*Literature will begin the day the necessity and importance of simplicity in our language is truly understood*" as his guiding principle, a statement he used as an epigraph for his novel *Cadı Çarpyyor*. In contrast to the New Literature Movement (Edebiyât-ı Cedîdeciler), Hüseyin Rahmi believed that writing for the public required a simple and "styleless" language. While he was aligned with the realist-naturalist movement like the Servet-i Fünûn writers, Hüseyin Rahmi differentiated himself by advocating for literature that held a mirror to the people in order to elevate them intellectually. Thus, he believed in depicting every social class and exploring every neglected aspect of life, exposing the base realities of society with all their starkness and objectivity, which aligns with the core philosophy of Naturalism. However, it must be noted that Hüseyin Rahmi was not entirely successful in translating his idealized theoretical ideas into practice. One of the key factors hindering him from fully embracing Naturalism in his works was religion, which was a central element shaping the life of Ottoman-Turkish society. The moral framework dictated by religion often prevented Hüseyin Rahmi from presenting societal issues with the naturalist objectivity he aspired to. A concrete example of this is his novel *Ben Deli Miyim?*, which led to him being taken to court for "publishing material contrary to public morality."

Many sources assert that Hüseyin Rahmi is one of the most important representatives of Realism and Naturalism in Turkish literature. This assertion is certainly valid. However, a comparative analysis of Hüseyin Rahmi's works with those of Emile Zola, considered the foremost representative of Naturalism, and with those of his contemporary Salahaddin Enis (Atabeyoğlu), whose contributions have not received the recognition they deserve, would further substantiate and clarify this hypothesis.

Hüseyin Rahmi remains a vital figure in Turkish literature due to his unique personality, his dedication to literature as a primary profession, and his ability to dissect deep-rooted societal

problems through his fiction. His solitary daily life, contrasting with his engagement with societal issues, and his demonstration that one can achieve literary success without relying on any particular group or power, are just a few of the many reasons why Hüseyin Rahmi continues to warrant close attention and further scholarly discussion.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

References / Kaynaklar

- Adıvar, Halide Edip. “Hüseyin Rahmi’nin Eserleri Karşısında”, *Yeditepe* 100/8 (1964): 6-7.
- Beşir Fuad. “Gayret’in 3, 4, 5, 6 Numarolu Nüshalarında Münderic ‘Victor Hugo’ Ünvanlı Makale-i İntikadiyyeye Mukabele”, *Saadet*, 26 Temmuz 1886/24 Şevval 1303.
- _____. *Şiir ve Hakikat*. Editor Handan İnci. İstanbul: YKY, 2019.
- _____. *Victor Hugo*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1302.
- Boratav, Pertev Naili. “Hüseyin Rahmi’nin Romancılığı”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* III/ 2 (1945): 205-212.
- Göçgün, Önder. *Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Hikmet Feridun. “Nasıl Yazıyorsunuz?”, *Muhit* 43 (Mayıs 1932): 59-60.
- Hüseyin Rahmi. “Guy de Maupassant”. *Tercümân-ı Hakikat*, 5 Şubat 1892.
- _____. “Hüseyin Rahmi Bey Berâat Kazandı”. *Vakit*, 2428, 1 Teşrînevvel 340/1924 Çarşamba.
- _____. “İstiğrak-ı Seherî”. *Tercümân-ı Hakikat*, 3 Teşrînisâni 1886.
- _____. “Roman Nasıl Yazılır?”, *Hayat Ayna* 7 (Haziran 1972): 30.
- _____. *Bir Muâdele-i Sevdâ*. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1315.
- _____. *Cadı Çarpıyor*. İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1329.
- _____. *İffet*. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1314.
- _____. “İstiğrak-ı Seherî”, *Tercümân-ı Hakikat*, 4 Teşrîn-i Sâni 1886.
- _____. “İstiğrak-ı Seherî”, *Tercümân-ı Hakikat*, 5 Teşrîn-i Sâni 1886.
- _____. *Mürebbiye*. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1315.
- _____. *Son Arzu*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1338.
- _____. *Şekâvet-i Edebiyye*. İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1329.

- _____ *Şık*. Dersâadet: Matbaa-i Orhâniyye, 1336.
- Kenan Hulusi. "Edebiyatımız Hakkında Hüseyin Rahmi Bey Ne Diyor?", *Muhit* 19 (1930): 10.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Hüseyin Rahmi Gürpınar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1964.
- Mecdi Sadreddin. "Büyük Romancımız Hüseyin Rahmi Bey'de İki Saat", *Yeni Kitap* 3 (Temmuz 1927): 20.
- Menemenlizâde Mehmed Tâhir Efendi. "Bir Sergüzeşt", *Güneş* 7 (1884): 291-303; 8 (1884): 337- 349; 9 (1884): 387-390; 11(1884): 483-491.
- _____ "Fünun ve Edebiyat Mebâhis-i Edebiyat", *Mizan* 4, 11 Teşrin-i Sâni 1886.
- Moran, Berna. *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- Mutluay, Rauf. "Konuları ve Kişileriyle Hüseyin Rahmi Gürpınar", *Papirüs* 33 (1969): 9-10.
- Nâbizâde Nâzım. "Kaarilerime", in *Karabibik*, 3. İstanbul: Asır Kütüphânesi, 1308.
- Okay, M. Orhan. *Beşir Fuad – İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*. İstanbul: Hareket Yayınları, 1969.
- Salâhaddin Enis. *Bataklık Çiçeği*. Editor M. Kayahan Özgül. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, 2012.
- Sevengil, Refik Ahmet. *Hüseyin Rahmi Gürpınar*. İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1944.
- Sevinçli, Efdal. *Hüseyin Rahmi Gürpınar*. İstanbul: Arba Yayınları, 1990.
- Süleyman Nazif. "Muhâsebe: Son Telgraf'ın Son Davâsı". *Son Telgraf*, 6 Rebiü'l-evvel 1345- 5 Teşrin-i Evvel 1340/1924.
- Uşşâkî-zâde Hâlid Ziyâ, *Hikâye*. Kostantiniye: Sahib ve Nâşiri Vatan Kitâbhânesi Sâhibi Ohannes Ferid, 1307.
- Yücebaş, Hilmi. *Bütün Cepheleriyle Hüseyin Rahmi Gürpınar*. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1964.

Muhâkemetü'l-Lugateyn Eserinin Ankara Nüshası

Ankara Copy of *Muhakamat al-Lughatayn*

Saidbek BOLTABAYEV¹

öz

Ali Şir Nevâyî Türk ve Fars dillerini çeşitli yönlerden karşılaştırdığı *Muhâkemetü'l-Lugateyn* eserini hayatının son yıllarında yazmıştır. Nevâyî'nin en önemli eserlerinden biri olmasına rağmen divanları ve *Hamse*'si kadar çok sayıda nüshasının oluşturulmadığı görülmektedir. Bunda *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'in bir edebî eser olmamasının da etkisi muhakkaktır. Ancak 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Paris, İstanbul, Kırım ve Hokand'da eserin matbu nüshaları ayrı ayrı olmak üzere birkaç kere yayımlanmıştır. Buna bağlı olarak *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, Nevâyî'nin eserleri arasında bilimsel çalışmalara en çok kaynak teşkil edenlerden biri olarak ön plana çıkmaktadır. Eserin metni üzerine çok sayıda bilimsel yayın yapılmış ve karşılaştırmalı metinleri hazırlanmıştır. Eser, Macarca, Fransızca, Rusça, Farsça, İngilizce gibi dillere tercüme edilmiş ve ayrıca Osmanlı Türkçesinin yanı sıra, Türkmen, Azerbaycan, Uygur, Özbek ve Türkiye Türkçesine aktarmaları da yapılmıştır. Bu açıdan bakıldığında Nevâyî'nin tercümesi (aktarımı) yapılan eserleri arasında *Muhâkemetü'l-Lugateyn* başta gelmektedir. Eserin birkaç nüshası günümüze ulaşmış olup bu çalışma, Ankara'da Milli Kütüphane'de bulunan nüsha esas alınarak hazırlanmıştır. Ankara nüshası denilebilecek bu yazma bilim dünyası tarafından yeni tanındığından eserle ilgili bilimsel yayınlara konu olmamıştır. Makalenin giriş kısmında eserin çeşitli dillere tercümeleri ve araştırılma tarihinden bahsedilmiştir. Ardından eserin nüshaları sıralanarak kısaca bilgi verildikten sonra Ankara nüshasının diğer nüshalara göre farklılıkları, metinsel bakımdan olumlu yönleri ve edisyon kritik metninin oluşturulmasındaki katkıları üzerinde durulmuş, nüshada görülen Oğuzca unsurlar gösterilerek bunlardan hareketle nüshanın istinsah sahası ile ilgili tespitlere yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Nevâyî, Çağatay Türkçesi, Muhâkemetü'l-Lugateyn, Nüsha, Oğuzca Unsur

ABSTRACT

Navayî wrote *Muhakamat-al-lughatayn*, in which he compared Turkish and Persian in various aspects in the last years of his life. Although it is one of Navayî's most important works, not as many copies have been created as his divans and *Khamsa*. The fact that *Muhakamat-al-lughatayn* is not a literary work impacts this. The hard copies of the work were printed several times in Paris, İstanbul, Crimea and Kokand in the 19th and 20th centuries. *Muhakamat-al-lughatayn* stands out among Navayî's works as a source that constitute the most scientific studies. Many scientific publications have been published, and comparative texts have been prepared. The work has been translated into languages such as Hungarian, French, Russian, Persian, English, and also into Turkmen, Azerbaijani, Uyghur, Uzbek, and Turkey Turkish, as well as Ottoman Turkish. A few copies

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Saidbek Boltabayev (Doç. Dr.),

Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Karabük, Türkiye

E-posta: sboltabayev@karabuk.edu.tr

ORCID: 0000-0002-5200-5845

Başvuru/Submitted: 18.03.2024

Revizyon talebi/Revision requested:

10.06.2024

Son revizyon/Last revision received:

10.06.2024

Kabul/Accepted: 14.08.2024

Atıf/Citation: Boltabayev, Saidbek. "Ankara

Copy of *Muhakamat al-Lughatayn*." *Türkiyat*

Mecmuası-Journal of Turkology 34, 2 (2024):

819-837.

<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1454833>

of this work have survived to date. This study was prepared based on a copy of the Ankara National Library. Since this manuscript, which we can call the "Ankara copy", has just been recognized by the scientific world, it has not been the subject of a scientific publication. In the introduction part of the article, the translations into various languages and the date of the review are mentioned. The copies are listed, the differences between Ankara copy compared to the other copies, its textual success, its contributions to the creation of the critical edition text are emphasized, the Oghuz elements are shown, and, based on these, determinations regarding the field of creation of the copy are included.

Keywords: Navayî, Chagatai Turkish, Muhakamat-al-Lughatayn, Copy, Oghuz Element

EXTENDED ABSTRACT

Muhakamat al-Lughatayn is a significant work by Navayî. However, not as many copies of Navayî's other works have survived to date. This may also be due to the fact that the work is not purely literary. Nevertheless, with printed editions of *Muhakamat al-Lughatayn* in cities like Paris (1841), Crimea (1842), Istanbul (1897), and Kokand (1916), the work gained widespread recognition, leading to scholarly investigations into it in academia.

In contemporary times, seven complete copies and one incomplete copy, totaling eight manuscripts of *Muhakamat al-Lughatayn*, are known to exist. Topkapı, Fatih, Paris, Budapest, Hyderabad, Tabriz, and Ankara manuscripts are complete copies, whereas the Konya copy is incomplete. This article was prepared based on the Ankara manuscript.

The Ankara copy of *Muhakamat al-Lughatayn* is predominantly written in black ink; however, words such as *rubai*, *bayt*, *qit'a* and some section headings are written in red ink. Throughout the text, in both the poetry and prose sections, red ink is frequently noted. Like other copies of this work, the Ankara copy generally lacks the vowel marks in the text. However, one of the remarkable orthographic features of this copy is that in some places the vowel marks of words with important differences in meaning are shown: *levnleri* لَوْن لاری (5b/4), *birer varaq* فَرَوْرَارِيب (5b/7), *'alemdür* رَدُّ مَلْع (11b/2).

The copyist copied the text almost too carefully. However, despite some spelling mistakes and occasional omissions in the copy, either due to the copy the copyist used as a source or due to his/her own mistakes, these are not very frequent. In the Ankara copy, the word *etlikni* (12b/6) was written instead of *ölejni*, the word *örtege* (20b/3) was written instead of *öterge*, and the word *o küy* was written instead of *ol küy*. It is possible to see that some words, word groups, and sentences were written incompletely in the Ankara copy. Sometimes, one or a few words are missing within a sentence; while in rare instances, entire sentences may be omitted. Sometimes the copyist may have intervened in the original text.

The Ankara copy is highly compatible with other copies of the work. However, it is also noteworthy that in some places, different words are used compared to other copies. Although all copies contain the phrase *meşnevîde bir jemâ'at xûb ta'rîfide mundaq deyilipdür kim*, in the Ankara copy, *bitilipdür ki* is written instead of *deyilipdür kim*. In the section where different forms of drinking are shown, information is given about the verb *tamşımaq*, while the following sentence is included in the copies: *tamşımaq ki gâyet zevkdın bat içmes, lezzet tapa*

tapa az az ier. However, in the Ankara copy, *bāde içmesi* was written instead of *bat imes*, and the copyist believed that the sentence was complete. The copyist must have understood the meaning of the sentence as “Tamşımaq - drinking wine with great pleasure”.

Although there are some spelling mistakes and missing or incomplete writings in the Ankara copy, there are also successful aspects of the text. These aspects help to understand *Muhakamat al-Lughatayn* correctly and completely. Because it is known that there are issues regarding the work that have not yet been fully resolved. Newly found copies may be helpful in resolving such issues. One of such situations can be seen in the section where the poet talks about the *Fevayidü'l-Kiber*. In other copies, there is a sentence like this: ...*anda uluğlarğa fāyideler zülālın* *yétkürüp-mèn ve hevesleri şu 'lesiğa naşāyih zülāludın* *su urup-mèn*. Navayî seems to use the word *zülāl* twice in one sentence. This is a situation that is outside the integrity of the relevant part of the work. In the Ankara copy, *delāyilin* (21b/4) appears instead of the word *zülālın*, and this is more suitable for the parallelism and meaning in the sentence.

While giving information about causation in verbs in the Turkish language, Navayî states that the verb is formed by increasing one letter. While in other copies there is the sentence *alar lafzğa bir harf artturğan bile muña oxşaş bir zāmīrni arturupdurlar*, in the Ankara copy it is clearly shown which letter is the letter being talked about: *alar lafzğa “t” harfi artturğan bile muña oħşaş bir zāmīrni arturupdurlar* (16b/6). This corresponds to the examples in the text and must be the correct format. As a result, while information about word derivation is given with suffixes in the later parts of the work, the poet always indicates with the name of the letter which letter comes to the word: *çīm harfi vaşl kılınur; kāf ve re harfi... ilhāq qılurlar; lām ilhāq qılurlar; kāf ilhāq qılıp* etc.

Although the copy is a work in Chagatai Turkish, it is sometimes possible to come across Oghuz features, unlike other copies. It is noteworthy that in the manuscript, instead of the Chagatai preposition *bile/birle*, the preposition *ile* or its suffixed form *+la* is preferred in four examples, which is a characteristic of Oghuz language. The preposition *üçün* is written as “*içün*” (17b/4) in one example, in another example the copyist wrote the ablative suffix as *+dan* rather than *+in* (*başdan ayağığa* 29b/3). So the copyist probably used the form in his own dialect. Such Oghuz features are not seen in other copies of *Muhakamat al-Lughatayn*.

It can be said that the Ankara copy of *Muhakamat al-Lughatayn* was created in 1873 in the Western Turkic (Oghuz) area, most likely in the territory of the Ottoman Empire. Because the Oghuz elements in the copy that cannot be seen in other copies probably reflect the language of the copyist. Tanzimat intellectuals may have had an influence on the creation of this copy, which was copied in the last periods of Tanzimat. Although the Ankara copy of the work does not differ significantly from the others in terms of text, it also makes some contributions to obtaining the most accurate and closest text to the author’s copy.

Giriş

Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eseriyle ortaya koyduğu dil bayraktarlığı 15. yüzyılın sonlarında *Muhâkemetü'l-Lugateyn* ile Ali Şir Nevâyî tarafından devam ettirildi. Şair, bu eserinde Türk dilinin gerçek anlamda muhafızlarından biri olarak çalışmalarını özetlemekte, hesap vermekte ve aynı zamanda Türk dilinin olanaklarını da vurgulamaktadır. Bilimsel bir eser olduğundan sözü uzatıp çokça örneklerle doldurmak yerine sözlerini kısa, öz ve açık örneklerle kanıtlayan Nevâyî Türk dilinin ses, şekil bilgisi ve anlambilimsel özelliklerini bir zenginlik olarak yorumlamaktadır. Sonuç olarak eserinde tarihsel dilbilim açısından önemini koruyan değerli bilgileri okuyucuya sunmaktadır. Bu sebeple *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'in müellif nüshasına en yakın metnini oluşturmak birçok açıdan önemlidir.

Nevâyî'nin en önemli eserlerinden biri olmasına rağmen *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'in *Hamse*'si ve divanları kadar çok nüshasının oluşturulmadığı anlaşılmaktadır. Zira diğer eserlerine göre daha az nüshası günümüze ulaşmıştır. Bunda eserin tamamen edebî bir eser olmamasının da etkisi olsa gerekir. Nitekim edebî eserler her zaman daha fazla ilgi ve teşvik görmüştür. Bununla birlikte *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'in Paris (1841), Kırım (1842), İstanbul (1897), Hokand (1916) şehirlerinde matbu nüshaları hazırlanarak geniş çapta yaygınlık kazanması ile bilim dünyasında eser ile ilgili çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Eser ilk kez 1841 yılında Paris'teki Nevâyî Külliyyatı nüshasından yola çıkılarak şairin *Tarih-i Mülûk-i Acem*, *Hamsetü'l-Mütehâyirîn* gibi eserleriyle beraber Fransız bilim adamı Étienne Marc Quatremère tarafından yayımlanmıştır.¹ Bu yayın 1842 yılında Bahçesaray'da da basılmıştır. Yayında Quatremère'in Fransızcaya yaptığı tercüme de yer almaktadır.

Ármin Vámbéry eserin Budapeşte nüshasını esas alarak 1862 yılında Macaristan'daki *Nyelvtudomány Közlemények* dergisinin ilk sayısında kısa bir giriş ile Macarca tercümesini yayımlamıştır.² Eser *Nilüfer Dergisi*'nin 37-40. sayılarında Osmanlı Türkçesi ile tefrika edilmiştir. 1897 yılında da *İkdâm* külliyyatı içinde İstanbul'da Veled Çelebi (İzbudak) tarafından Çağatay Türkçesi metni ve Osmanlı Türkçesi ile kitap hâlinde neşredilmiştir.³ Kitabın başlangıcında Belin'in Ali Şir Nevâyî'nin biyografisi ile ilgili makalesinin⁴ Osmanlı Türkçesine çevirisi de yer almaktadır. 1917 yılında eserin Arap yazısıyla Çağatayca metni Hokand'da basılmıştır. Hokand baskısı daha önceki Paris ve İstanbul baskılarından istifade edilerek hazırlanmıştır. Türk lehçeleri arasında Osmanlı Türkçesinden sonraki aktarım Abdülhakim Gulmuhammedov

1 Étienne Marc Quatremère, *Chrestomathie en turk oriental contenant plusieurs ouvrages de l'Emir Ali-Schir: des extraits des mémoires du Sultan Baber, du traité du Miradj, du Tezkiret-el-Avliya, et du Bakhtiar-Nameh, publiés, accompagnés d'une traduction française, d'un mémoire sur la vie d'Ali-Schir et de notes grammaticales, philologiques et autres. I* (Paris: Typographie de Firmin Didot Frères, 1841).

2 Ármin Vámbéry, "Muhâkemet-ül-Lugetejn. Mir 'Ali-Sír (Nevâjî) Csagataj-Törökjéböl", *Nyelvtudomány Közlemények* 1 (1862), 112-130.

3 Mir Ali Şir Nevâyî, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, haz. Veled Çelebi (İzbudak) (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1315/1897).

4 François-Alphonse Belin, "Notice biographique et littéraire sur Mir Ali-Chir-Névâii", *Journal Asiatique* XVII (1861), 175-256, 281-357.

tarafından Türkmençeye yapılmıştır.⁵ Kitabın ön söz kısmında şairin hayatı ve eserleriyle ilgili bilgiler aktarıldıktan sonra eserin Arap harfleriyle Türkmençeye aktarımına yer verilmiştir.

Mirza Muhammed Ziya Ahundzade Lenkeranî 18 Cemaziyelevvel 1357 (Miladi 14 Ağustos 1938) tarihinde Azerbaycan Türkçesine bilinen ilk aktarımını tamamlamıştır. Burada Çağatay Türkçesiyle yazılan şiirlerin de aktarıldığı dikkat çekmektedir. Arap harfleriyle Bad-ı Küba (Bakü) şehrinde yapılan bu aktarımın bilinen tek nüshası muhtemelen Mirza Muhammed Ziya Ahundzade'nin kendi elinden çıkmıştır. Günümüzde Azerbaycan Bilimler Akademisine bağlı Muhammed Fuzulî Adlı El Yazmalar Enstitüsü Kütüphanesi'nde B-495 numara altında muhafaza edilmektedir.⁶

1940 yılında Parsa Şamsiyev ve Âlim Usman tarafından eserin Latin harfleriyle eserin ilk yayını yapılmıştır.⁷ Kitapta ayrıca eserin Özbekçeye aktarımına yer verilmiştir. Daha sonra Özbekistan'da Aybek, Parsa Şamsiyev, U. Sanakulov gibi bilim adamlarının çalışmaları birkaç kere yayımlanmıştır. 1948 ve 1967 yıllarında Parsa Şamsiyev tarafından Kiril harfleriyle hazırlanan eserin metni ve Özbekçe aktarımı yayımlanmış, 2000'de ise bu yayınlar esas alınarak 20 ciltlik Nevâyî *Mükemmel Eserler Toplamı* yayınında Suyuma Ganiyeva'nın açıklama ve aktarımlarıyla Taşkent'te basılmıştır.⁸

1941 yılında Refet İşıtman tarafından Türkiye Türkçesine aktarımı ile hazırlanan *Muhâkemetü'l-Lugateyn* Ankara'da yayımlanmıştır.⁹ Tourkhan Gandjei eserin 1841 yılındaki Paris baskısından istifade ederek 1948 yılında Farsçaya tercüme etmiştir.¹⁰ Bu Farsça yayın bazı düzeltme ve ilaveler ile 1984 yılında Pakistan'ın Peşaver şehrinde neşredilmiştir. Eserin İngilizce çevirisi Robert Devereux tarafından 1966 yılında Leiden'de yayımlanmıştır.¹¹ Agâh Sırrı Levend'in Ali Şir Nevâyî ile ilgili 4 ciltlik çalışmasının son cildinin 187-217. sayfalarında da *Muhâkemetü'l-Lugateyn* ele alınmıştır.¹² 1970 yılında ise eser Alla Malehova tarafından Rusçaya çevrilerek Taşkent'te basılmıştır.¹³ Afganistan'daki ilk yayın 1984 yılında Muhammed Yakub Vahidî tarafından hazırlanan Arap harfleriyle asıl metinden oluşmaktadır.¹⁴ Doğu Türkistan'da Yeni Uyurca aktarımı Hemit Tömür ve Abdurup Polat tarafından 1988 yılında

5 Emir Ali Şir Nevâyî, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, haz. Abdülhakim Gulmuhammedov (Aşkabat: Türkmenistan Devlet Neşriyatı, 1925).

6 Ali Şir Nevâyî, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, Azerbaycan Bilimler Akademisi Muhammed Fuzulî Adlı El Yazmalar Enstitüsü, B-495.

7 Alişer Nevâyî, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, haz. Parsa Şamsiyev ve Âlim Usman (Taşkent: Uzgoslitizdat, 1940).

8 Alişer Nevâyî, *Mükemmel Eserler Toplamı C. 16, Muhâkemetü'l-Lugateyn*, haz. Suyuma Ganiyeva (Taşkent: Fen, 2000).

9 Ali Şir Nevâî, *Muhâkemet-ül-lûgateyn*, haz. İshak Refet İşıtman (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1941).

10 Emir Nizamüddin Ali Şir Nevâyî, *Muhâkemet-ül-lûgateyn*, çev. Tourkhan Gandjei (Tahran: Firdevsi 1327/1948).

11 Robert Devereux, *Judgment of Two Languages; Muhakamat Al-Lughatain By Mir 'Ali Shir Nawâi; Introduction, Translation and Notes* (Leiden: E.J. Brill, 1966).

12 Agâh Sırrı Levend, *Ali Şir Nevaî IV. Cilt Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968).

13 Alişer Navoi, *Suydeniye O Dvuh Yazıkah (Muhakamatul-lugatayn)*, çev. Alla Malehova (Taşkent: Fen, 1970).

14 Ali Şir Nevâyî, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, haz. Muhammed Yakub Vahidî (Kabul: Afganistan Bilimler Akademisi, 1363/1984).

yapılmıştır.¹⁵ Eserin ilk karşılaştırmalı metni ise F. Sema Barutçu Özönder tarafından 1996 yılında yayımlanmıştır. Çalışmada Topkapı, Fatih, Paris ve Budapeşte nüshalarına dayanılarak edisyon kritikli metni hazırlanmış, Türkiye Türkçesine aktarımı, dizini, tıpkıbasımı dışında eserin muhtevası ve önemi, sözlük bilgisine dayalı deliller ve esere esas olan dil malzemesine dair tespitlere yer verilmiştir.¹⁶

Muhâkemetü'l-Lugateyn 2009 yılında da Tebriz'de Muhammedzade Sıddık tarafından yayımlanmıştır.¹⁷ Çalışma giriş, daha önce yapılan Tourkhan Gandjei'nin Farsçaya tercümesi, Azerbaycan Türkçesine aktarımı, Topkapı nüshasının tıpkıbasımı, Latin harfleriyle transkripsiyonlu metni, açıklama ve ilavelerden oluşmaktadır.

Son yıllarda Özbekistan'da *Muhâkemetü'l-Lugateyn* ile ilgili iki önemli çalışma daha yayımlanmıştır. Kasımcan Sadıkov'un 2017 yılında yayımladığı *Muhâkemetü'l-Lugateyn* çalışmasında Topkapı, Paris ve Fatih nüshalarına dayanan transkripsiyonlu metin, Özbekçeye aktarım, açıklamalı sözlük ve tıpkıbasım yer almaktadır.¹⁸ Sonraki çalışma Yusuf Tursunov'a aittir. Araştırmacı eserin Kiril harfleriyle metni, Topkapı, Fatih, Paris ve Haydarabad nüshalarının Arap harfleriyle karşılaştırmalı metni, Özbekçe aktarımı ve Fatih nüshasının tıpkıbasımı olarak 2021 yılında çalışmasını neşretmiştir.¹⁹

İlk yayınlar hariç yukarıda sıralanan bilimsel çalışmaların hiçbirinde *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'in metnini oluşturmak için tek bir nüshaya dayanılmamıştır. Özellikle son yıllarda yapılan yayınlarda birkaç nüshayı esas alan metin ve aktarım/tercüme çalışmaları bulunmaktadır. Buradan anlaşıldığı üzere eserin günümüze ulaşan nüshalarında az çok farklılıklar vardır ve bunlar birbirini tamamlar niteliktedir. Bu sebeple eserin her nüshası ayrı öneme sahiptir.

***Muhâkemetü'l-Lugateyn*'in Nüshaları**

Muhâkemetü'l-Lugateyn üzerine yapılan bilimsel çalışmalarda eserin nüsha sayılarıyla ilgili farklılık görülmektedir. Sema Barutçu Özönder²⁰ ve Kasımcan Sadıkov²¹ Topkapı, Fatih, Paris ve Budapeşte nüshalarıyla ilgili bilgi verirken Yusuf Tursunov'un çalışmasında Budapeşte nüshası yer almamış, ancak Haydarabad nüshası tanıtılmış, mukayeseli metin için kullanılmıştır.²²

Saniye Eraslan ise ayrı kitap olarak hazırlanan yazmaları listeler ve Budapeşte nüshası dışında Muhammed Fuzulî Adlı Azerbaycan El Yazmaları Enstitüsü'nde, Tebriz'deki Sikatu'l-İslam Kütüphanesinde ve Ankara'da Milli Kütüphanede bulunan nüshaları gösterir.²³ Söz

15 Hemit Tömür ve Abdurup Polat, *Muhâkemetü'l-Lugateyn İkki Til Münazarası* (Pekin: Milletler Neşriyatı, 1988).

16 Fatma Sema Barutçu Özönder, *Muhâkemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1996).

17 Emir Alişir Nevâyî, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, haz. Muhammedzade Sıddık (Tebriz: Neşr-i Ahter, 1387/2009).

18 Kasımcan Sadıkov, *Alişir Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn* (Taşkent: Akademnashr, 2017).

19 Yusuf Tursunov, *Alişir Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn İlmî-Tenkidî Metin* (Taşkent: Fen, 2021).

20 Barutçu Özönder, *Muhâkemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi*, 2.

21 Sadıkov, *Alişir Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 6-7.

22 Tursunov, *Alişir Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 6-13.

23 Saniye Eraslan, "Nevâyî Eserlerinin Yazma Nüshalarını Tespit Denemesi", *Türk Dilinin Başçısı Ali Şir Nevâyî-2* içinde, (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2022), 855.

konusu dört nüshadan biri olan Muhammed Fuzulî adlı Azerbaycan El Yazmaları Enstitüsü'nde B-495 numara altında bulunan nüsha, doğrudan *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'in nüshası değildir. Bu yazma Hicri 18 Cemaziyelevvel 1357 (Miladi 14 Ağustos 1938) tarihinde Bakü şehrinde Mirza Muhammed Ziya Ahundzade tarafından yapılan Azerbaycan Türkçesine çevirisinden ibarettir. Yazmanın dikkat çeken yönlerinden biri şiirlerin de Çağatay Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine aktarılmış olmasıdır.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'in bugüne dek bilinen nüshaları şu şekilde listelenebilir:

1. Topkapı nüshası: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Koleksiyonu'nda 808 numara altındaki *Nevâyi Külliyyatı*'nın 774b-782b varakları arasında yer almaktadır.²⁴

2. Fatih nüshası: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesinin Fatih Koleksiyonu'nda 4056 numara altında bulunan *Nevâyi Külliyyatı*'nın 774b-784a varakları arasında yer almaktadır. Bu nüshayı Yusuf Tursunov ayrıntılı tanıtarak eserin bugün elde bulunan en mükemmel nüshası olduğunu kaydeder ve nüshalararası karşılaştırmalar ile tespitlerine yer verir.²⁵

3. Paris nüshası: Paris'te Milli Kütüphanede Suppl. Turc. 316-317 numara altında muhafaza edilen *Nevâyi Külliyyatı*'nın 278a-286a varakları arasında yer alan nüshadır.²⁶

4. Budapeşte nüshası: Macaristan Bilimler Akademisi Kütüphanesinde Tör. Qu. 75 numara altında bulunan nüsha 44 varaktan ibaret olup ilk önce Armin Vambery tarafından incelenmiştir.²⁷

5. Haydarabad nüshası: Hindistan'ın Haydarabad şehrinde bulunan Salar Jung Müzesi Kütüphanesinde 18 numara altında *Bâbur Divanı* yer almaktadır. Divan ile aynı kitap içerisinde *Muhâkemetü'l-Lugateyn* eseri de vardır. 1766-1767 yıllarında istinsah edilmiştir.²⁸

6. Tebriz nüshası: Tebriz'de Sikatu'l-İslam Kütüphanesinde bulunan bir nüsha olup hakkında 1974 yılında Abdulaziz Tabatabaî tarafından Tahran Üniversitesinin *Nüshahayı Hattî* mecmuasının 7. defterinde bilgi verilmiştir. Şadi Aydın'ın çalışmasında da aynı bilgiler yer alır. Buna göre eserin müstensihî, istisah tarihi ve yeri bilinmemektedir. Kütüphanede esere envanter numarası verilmemiştir.²⁹ Nüsha ile ilgili yeteri kadar bilgi bulunmamaktadır.

7. Ankara nüshası: Ankara'da Milli Kütüphanede 06 Mil Yz A 371 numara ile kayıtlı olan bu nüsha 37 varaktan ibarettir. Kitap 25,6x18,6 cm, metin ölçüsü 12,5x6,7 cm ölçülerindedir. Nestalik yazısıyla her sayfada 15 satır olarak istinsah edilmiştir.³⁰ Müstensih belli değildir,

24 Nüshayla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Barutçu Özönder, *Muhâkemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi*, 1-2.

25 Tursunov, *Alişir Nevâyi, Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 13-22.

26 Nüsha ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Edgard Blochet, *Bibliothèque Nationale Catalogue des Manuscrits Turcs I* (Paris: Bibliothèque Nationale, 1932), 308-311.

27 Nüsha ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Parlatur, György Hazai ve Barbara Kellner-Heinkele, *Catalogue of The Turkish Manuscripts in the Library of The Hungarian Academy of Sciences* (Budapest: Akaprint, 2007), 543.

28 Tursunov, *Alişir Nevâyi, Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 10-13.

29 Şadi Aydın, *İran Kütüphaneleri Türkçe Yazmalar Kataloğu* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), 44.

30 "*Muhâkemetü'l-Lugateyn*", Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, erişim 25 Aralık 2023, <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/613904>.

ancak istinsah tarihi olarak yazmanın sonunda Hicri 1290 (Miladi 1873) yılı kaydedilmiştir. Makale eserin bu nüshası üzerine hazırlanmıştır.

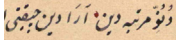

8. Konya nüshası: Eksik bir nüsha olup Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğünde BY00002577 numarası altında muhafaza edilen bir mecmuada yer almaktadır. 29 varaktan oluşan yazmanın 1b-18a varakları arasında Nevâyî'nin *Bedâyi'ü'l-Bidâye* divanı için yazdığı dibace ve bazı gazelleri bulunmaktadır. Sayfa kenarlarına ise *Hamse*'den, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'den parçalar yazılmıştır. Yazmanın 4a varacağının kenarında *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'deki Dihlevî'den bahsedilen kısım, 9b ve 10a varaklarının kenarında ise şairin kendi divanları, *Hamse*'si ve diğer eserlerinden bahsettiği bölüm vardır. Nesih yazısıyla istinsah edilmiş olup 21b-29b varaklarındaki *Lugat-i Hâlimî* ile aynı elden çıkmıştır.³¹

1. Ankara Nüshasının İmla Özellikleri

Muhâkemetü'l-Lugateyn'in Ankara nüshası genel olarak siyah mürekkeple kaleme alınmış olmakla beraber rubai, beyt, kıta gibi kelimeler, bazı bölüm başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Metnin 20a varacağına kadar şiirlerin başlangıcına ve mısraların arasına genellikle dört, bazen beş veya bir kırmızı nokta konmuş, böylece manzum kısımlar ayrılmıştır. Ayrıca düzyazı kısımlarında da sıklıkla kırmızı mürekkeple bir noktaya rastlanır. Bazen tek satırda 3-4 yere kırmızı noktaların yerleştirildiği de görülür. Cümlede aynı görevi gören öğelerin ve birbiriyle bağlantılı bölümlerin arasında, bazen de cümlelerin sonunda bu tür kırmızı nokta işaretleri vardır. Bazen başka bir konuya geçilirken veya yeni bir fikir ifade edilirken kelimelerin üzerine kırmızı çizgi çekilmiştir. Bütün bunların müstensih tarafından yapıldığı açıktır, çünkü bazı yerlerde bu tür kısımlardaki ilk kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Örneğin *emdi* (3b/12), *mundın soñra* (4b/9), *şu 'arā* (7a/13), *andın soñra kim* (18a/13).

Kırmızı noktalama işaretleri diğer nüshalarda cümleleri birbirine bağlamak için kullanılan ve bağlama edatları yerine de kullanılmış, dolayısıyla Ankara nüshasında çoğu durumda cümle başlarında bulunan ve bağlama edatları atlanmıştır.

1.1. Harekelendirme

Eserin diğer nüshaları gibi Ankara nüshasında da metinde hareke işaretleri genellikle yoktur. Ancak nüshanın dikkat çekici imla özelliklerinden biri, bazı yerlerde anlam farklılığı önem arz eden kelimelerin harekelerinin gösterilmiş olmasıdır: *levnleri* (5b/4), *birer varak* (5b/7), *dünüv-i mertebedin aradın çıktılar* (5b/15), *mey ta 'rifide* (7a/13), *hür ve dūr* (13b/9).

Eserde *at* (ات) kelimesinin anlamlarının verildiği bölümde “isim” anlamında kullanıldığını kastetmek için Arapça *alem* (alem) kelimesi yazılmıştır. Burada müstensih kelimenin farklı

31 “Divan”, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, erişim 27 Şubat 2024, <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/7788>.

okunuşlarının önüne geçmek için harekeye başvurmuştur: *bir ma'nāsī 'alemdür* (11b/2).

Eserin son kısımlarında ملک şeklinde yazılan bir kelime kullanılmış olup, ilk okuyanlardan Parsa Şemsiyev'den itibaren Özbekistan'da yapılan daha sonraki çalışmalarda kelime genellikle *mulk* olarak okunmuştur.³² Sema Barutçu Özönder kelimenin geçtiği cümleyi şöyle transkribe eder: *Çun milkdin ba'zı aqālīm ve kişverde Sart salāfīni müstaķil boldılar*.³³ Diğer nüshalarda kelimenin okunuşu ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmazken Ankara nüshasında harekeli olarak *melikdin* (31a/13) şeklinde yazılmıştır.

Hareke işaretleriyle ilgili dikkat çeken bir diğer durum ise bazı yerlerde kapalı é sesinin *i* olarak gösterilmiş olmasıdır. Örneğin *irür* (13b/8), *tigrede* (12b/4) şeklinde birer yerde gösterilmiş, تیر kelimesinin okunuşu ve anlamlarının açıklandığı kısımda *tér ki tèrmek ma'nāsī biledür* cümlesinde de ilk kelime için esre harekesi gösterilmiştir (13a/10). Bir yerde ise genellikle *nevçün*, bazen de *neyçün* okunan kelime *niyüçün ki* (11a/11) şeklinde harekelendirilmiştir. Metinde görülen hareketlerin bazılarının kalemin farklılığına göre daha sonra yazıldığı anlaşılmakta ise de doğrudan müstensih tarafından işaretlenen hareketler de vardır.

1.2. Yanlış İstinsahlar ve Eksik Yazımlar

Müstensihin metni çok dikkatli bir şekilde kopyaladığı söylenebilir. Bununla birlikte nüshada müstensihin kaynak olarak kullandığı nüshadan veya kendi hatasından dolayı bazı yazım yanlışları ve eksik istinsahlar da bulunmasına rağmen bunlar çok değildir. Yazım yanlışları genellikle müstensihden kaynaklanmaktadır. Örneğin *kok* (*kök/küg*) kelimesinin anlamlarının açıklandığı kısımda *yana sebze vü öleñni dağı dèrler* diyerek *kök* kelimesinin yeşillik anlamı vurgulanır. Ankara nüshasında *öleñni* yerine *etlikni* (12b/6) kelimesi yazılmıştır. Muhtemelen müstensih noktalama işaretleri yeterli olmayan nüshadan faydalanmış ve noktalamayı yanlış koymuştur. *Atıñ eyerin egerçi zin dèrler* cümlesinde geçen *eyerin* kelimesi *ey-yerin* (15a/11) şeklinde ayrı ve *çün bu tarıķda himmet 'ālī erdi... öterge qoymadı...* cümlesindeki *öterge* kelimesi de *r* ve *t* harflerinin yeri değiştirilerek *örtege* (20b/3) olarak yazılmıştır. Eserde Hüseyin Baykara'nın anıldığı bölümde *sözige öz cihetidin biyik pāye ve miqđār* cümlesindeki *biyik* kelimesi yerine Ankara nüshasında *sehven menij* (30a/1) yazılmıştır. Metinde bütün *ol* zamirleri doğru yazılmış iken *çekip ol küy gerdin sürme tartar-men qarağımğa* dizesinde geçen *ol* kelimesi *o* (10a/10) şeklinde yazılmıştır.

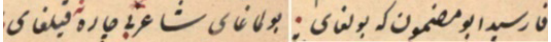
Ankara nüshasında bazı kelime veya kelime gruplarının, cümlelerin eksik yazıldığına rastlamak mümkündür. Mesela *velī el körmekige kızğanur-men* mısraında geçen *körmekige* kelimesinde elif ve ikinci kef harfi düşmüştür (10a/3). Metinde +çI ekiyle oluşturulan meslek isimleri arasında *kèrek yarağçı*, *çevgençi*, *yurtçı*, *şilençi*, *ahtaçı*, *kuvçı* kelimeleri, +vul ekiyle kurulan isimler arasında ise *daqavul* kelimesi düşmüş, *çün bu fen ehli fārsīgüydurlar*

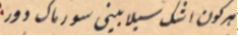
32 Nevâyi, *Mükemmel Eserler Toplamı*, 31.; Sadikov, *Alişir Nevâyi, Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 50.; Tursunov, *Alişir Nevâyi, Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 48.

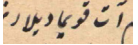
33 Barutçu Özönder, *Muhâkemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi*, 188.

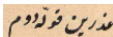
ve türk elfâzıdın behremend émesler cümlesindeki türk kelimesi de nüshada yazılmamıştır. Diğer nüshalarda *çün neçe katla bu nev'vâki' boldı tab'ı hüy kıldı çün tabi'at mu'tād boldı öz mu'tādın koyup gayr mu'tādğa kim müşkilrek hem bolğay meyl kılmağı müte'azzirdür* şeklindeki cümle Ankara nüshasında *çün neçe katla bu nev'vâki' boldı öz mu'tādın koyup gayr mu'tādğa kim müşkilrek hem bolğay meyl kılmağı müte'azzirdür* olarak eksik yazılmıştır.

Türkçenin söz varlığı zenginliğinden bahsedilen kısımda savaşta vurmanın çeşitleri ile ilgili ve +LAK eki yardımıyla yer isimlerinin oluşturulabileceği ile ilgili aşağıdaki cümleler Ankara nüshasında müstensih tarafından atlanmıştır: *kılıç birle çapmağni, soğlumağni ve neyze bile sançmağni ve ilmağni barısın zed lafzı bile edā kılurlar. yana ba'zı maħal ve mekānga bir kâf ilhāk kılıp bir faşl yā bir emrga mensüb kılurlar. andağ ki kışlağ ve yaylağ ve avlağ ve quşlağ. ve bu hem ğarībdür. ve fārsīde hem ba'zını türk tili bile ayturlar.*³⁴ Bu cümlelerin Topkapı ve Paris nüshalarında da düşmüş olması ilgi çekicidir. Bu kısım eserin Fatih, Haydarabad ve Budapeşte nüshalarında yer alırken diğerlerinde yoktur.

Eserin *inçirmek* ve *siçirmek* fiilleriyle ilgili kısmında *fārsīde bu maẓmūn ki bolmağay şā'ir ne çāre kılğay* cümlesi Ankara nüshasında biraz farklı verilmiştir: *fārsīde bu maẓmūn ki {bolğay} bolmağay şā'ir-i bī-çāre ne kılğay* (9a/11). Aslında yazmada ilk başta diğer nüshalardaki gibi *ne çāre* yazılmış ise de daha sonra *ne* kelimesindeki nokta kırmızı mürekkeple silinerek *bī-çāre* yapılmış, ardından *ne* kelimesi eklenmiştir. Bu şekilde cümlenin anlamı daha açık olarak verilmeye çalışılmış ise de cümlede yer alan *bolğay* kelimesi gereksizdir.

“Yüksek sesle ağlamak” anlamındaki *ökürmek* fiiline örnek olarak verilen beyit *işim tağ üzre her yan eşk seyl-ābın sürmekdür* mısraı ile başlar. Mısra bütün nüshalarda aynı iken Ankara nüshasında *her yan* yerine *her kün* yazılmıştır (9b/2).

Farsların ördeğin erkek ve dişisine ayrı isimler vermediğinin belirtildiği kısımda müstensih *sart muña hem at koymaydurlar* yazmak yerine *sart muña hem at koymadılar* (14b/14) yazmıştır.

Eserin *Mizanü'l-Evzan* ile ilgili kısmında tüm nüshalarda Tusi'den özür dilemek anlamında *'uzrın kıldum* ifadesi yer almakta iken Ankara nüshasında *'uzrın kılladum* yazılmıştır (22b/3). Burada bir istinsah hatası yapılmış, *kol-* fiili *kolla-* olarak verilmiştir.

Eserin sonlarına doğru Hüseyin Baykara'nın zikredildiği kısımda nüshalarda *bahār nesīmi dek enfās bile gül dek açılğaylar* cümlesindeki *bahār* kelimesi *nahār* şeklinde yazılmıştır (34b/8). *Nahār nesīmi* tabiri anlam olarak her ne kadar örtüşüyor gibi görünse de orijinal metinde *bahār* olması gerekir. Zira cümlenin sonunda gül gibi açılmaktan bahsedilmektedir. Bu durumda müstensihin burada noktaların yerini karıştırdığı anlaşılmaktadır.

34 Barutçu Özönder, *Muhakemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi*, 178.

2. Söz Varlığı Bakımından Farklılıklar

Müstensihin Ankara nüshasını dikkatlice istinsah ettiği söylenebilir. Bu sebeple Ankara nüshası eserin diğer nüshalarıyla büyük ölçüde uyumluluk gösterir. Ancak bazı yerlerde diğer nüshalara göre farklı kelimelerin kullanıldığı da dikkat çekmektedir. Mesela insanın gözü ile kaşı arasında yer alan *kaḅak* (*kaḅak*) ile ilgili bölümde bütün nüshalarda *meşnevîde bir cemâ'at ḥüb ta'rîfide mundaḳ deyilipdür kim* cümlesi yer alırken Ankara nüshasında *deyilipdür kim* yerine *bitilipdür ki* **بیتلیپ دورکه** (10b/11) yazılmıştır.

Türkçede yetmiş çeşit ördekte bahsedilirken Farsçada sadece *murğâbî* olarak isimlendirilmesi bütün nüshalarda *sart barısın murğâbî ok dër* şeklindedir. Ancak Ankara nüshasında *sart barısın murğâbî okur* **باریسین مرغابی اوکور** (15a/4) şeklinde yazılmıştır. Anlam bakımından önemli farklılık görülmesi de *ok* kelimesi “sadece, yalnız” anlamı kazandırdığından asıl metinde olması gerekir.

Nevâyî *اوت* imlasına sahip kelimelerin eş sesli kelimeler olduğu hakkında bilgi verirken onların farklı okuduklarına da dikkat çeker. *Kelleni otqa tutup tükün arıtur* “kelleyi ateşe tutup tüyünü temizlemek” anlamına gelen *üt-* kelimesinin telaffuzu ile ilgili Nevâyî'nin verdiği kaydı bilim adamları farklı okumuşlardır. Şemsiyev ve Tursunov tarafından *ırık hareketdür* olarak okunmuş,³⁵ Sadıkov'da *arık*,³⁶ Barutçu Özönder'in çalışmasında ise *ok* olarak transkribe edilmiştir.³⁷ Ankara nüshasında da Topkapı, Fatih, Paris ve Budapeşte nüshalarında olduğu gibi kelime *ok* **اووک** (13a/1) olarak yazılmıştır.

İçmenin farklı şekillerinin gösterildiği kısımda *tamşımak* fiili hakkında bilgi verilirken nüshalarda şöyle bir cümle yer almaktadır: *tamşımak ki gâyet zevkdın bat içmes, lezzet tapa tapa az az içer*. Ancak Ankara nüshasında *bat içmes* yerine *bâde içmesi* yazılmış olup müstensih burada cümlelerin tamamlandığını düşünmüştür: *tamşımak ki gâyet zevkdın bâde içmesi. lezzet tapa tapa az az içer* **ایچسی ولدت تاپا تاپا آزارا آچاچاز** (8b/7). Müstensih cümlelerin anlamını “Tamşımak – gayet zevkten bade içmektir.” şeklinde anlamış olmalı.

Nevâyî, bilindiği gibi ana dili varken başka dillerde eserler yazan Türk kökenli ince zevk sahiplerini eleştirir. Bu konuda şairin yakınlıkla kaydettiği cümlelerden biri nüshalarda şu şekildedir: *şalâḥiyyet ve ṭab'ların öz tilleri turğaç özge til bile zâhir kılmasa(lar) êrdi ve işke buyurmasalar êrdi*. Ankara nüshasında ise *öz tilleri turğaç* ifadesi yerine *öz aslları turğaç* **اوز اصل لاری تورغاج** (18b/1) yazılmıştır. Burada müstensih Türkçe *til* kelimesi yerine Arapça *aşl* kelimesini yazmıştır.

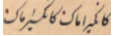
2.1. Türkçeye Özgü Yüz Fiilin Durumu

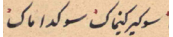
Ankara nüshasında Türkçeye özgü yüz fiil ile ilgili bölümde fiillerin arasında diğer nüshalardan farklı olarak *ve* bağlama edatı yoktur. Her fiilin arasına kırmızı bir nokta konmuştur. Nüshada fiillerin sayısı yüz gibi görünse de aslında *sêrpmek* fiilinden sonra gelmesi gereken *sirmemek* fiili atlanmıştır. Ancak baştan sayıldığında nüshada yüz fiil sıralanır. Bunun nedeni

35 Nevâyî, *Mükemmel Eserler Toplamı*, 15.; Tursunov, *Alişir Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 35.

36 Sadıkov, *Alişir Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 37.

37 Barutçu Özönder, *Muhâkemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi*, 175.

aynı fiilin iki farklı imla ile yazılmış olmasıdır. *Şemsiyev* tarafından *gängirämäk*,³⁸ Tursunov'da *gängisirämäk*,³⁹ Barutçu Özönder'de ve Sadıkov'da *keñsiremek*⁴⁰ olarak okunan kelime Ankara nüshasında *sin* harfi ile ve *sin* harfi olmadan arka kaya yazılmıştır: *keñiremek*, *keñsiremek* (8a/1).

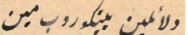
İmla açısından başka bir fiil de diğer nüshalardan farklı yazılmıştır. Aslında *kirkinmek* olması gereken fiil, nüshada *sökirkinmäk* şeklinde yazılmıştır. Bunun nedeni muhtemelen bu fiilden sonra gelen *sögedemek* (8b/9) fiilinin etkisi olmalıdır.

Topkapı ve Paris nüshalarında bulunmayan ancak Fatih ve Budapeşte nüshalarında rastlanan *çimdılamağ* (7b/15) fiili Ankara nüshasında da yer almaktadır. Bu ve diğer hususlar dikkate alındığında Ankara nüshasının Topkapı veya Paris nüshasına dayanmadığı açıktır. Genel olarak Ankara nüshası Fatih nüshasına daha yakın gibi görünse de bu iki nüsha arasında bazı önemli farklılıklar vardır. Örneğin Türkçeye özgü yüz fiilin dizilişi iki nüshada aynı değildir. Dolayısıyla iki nüshanın kaynağının aynı olduğunu söylemek güçtür.

3. Nüshanın Başarılı Yönleri ve Edisyon Kritik Metin İçin Katkıları

Ankara nüshasında her ne kadar birtakım yazım hataları ve düşmüş veya eksik yazılan yerler bulunsun da metnin başarılı yönleri de vardır. Bu yönler *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'in doğru ve eksiksiz anlaşılması için yardımcı olmaktadır. Çünkü eserle ilgili henüz tam olarak çözülemeyen meselelerin olduğu bilinmektedir. Bazı kelimelerin okunuşu, anlamlarının netleştirilmesi, cümle içindeki ifadenin nasıl anlaşılması ve aktarılması gerektiği gibi konular çözüme kavuşturulmayı beklemektedir. Metin yayınları arasındaki temel farklılıklar da bundan kaynaklanmaktadır.

Yukarıdaki örneklerde gösterilen sözcük tercihi bakımından nüshalar arasındaki farklılıklar ciddi bir öneme sahip değildir. Bunlar cümledeki genel anlamı etkilememektedir. Ancak Ankara nüshasında bazı yerlerde diğer nüshalara göre farklı olarak kullanılan kelimeler cümlenin anlamını, öğeleri arasındaki uyumu da etkilemiştir. Bunun sonucunda cümlenin anlamı farklılaşır, müellifin vurgulamak istedikleri daha doğru olarak gün yüzüne çıkar.

Şairin *Fevâidü'l-Kiber* divanından bahsettiği bölümde nüshalarda şu şekilde bir cümle yer almaktadır: ...*anda uluğlarğa fâyideler zülâlin yetkürüp-mên ve hevesleri şu'lesiga naşâyih zülâlıdın su urup-mên*. Nevâyî *zülâl* kelimesini bir cümlede iki defa kullanmış gibi görünmektedir. Bu ise eserin ilgili kısmındaki bütünlüğün dışında olan bir durumdur. Zira kendi eserlerinden bahsettiği bu bölümde cümlelerde paralellikler dikkat çekmektedir. Ankara nüshasında *zülâlin* kelimesi yerine *delâyilin* yer almakta ve cümle şöyle verilmektedir: ...*anda uluğlarğa fâyideler delâyilin yetkürüp-mên ve hevesleri şu'lesiga naşâyih zülâlıdın su urup-mên* (21b/4). Aktarımı: “Orada büyüklerle faydaların delillerini

38 Nevâyî, *Mükemmel Eserler Toplamı*, 15.

39 Tursunov, *Alişir Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 30.

40 Barutçu Özönder, *Muhâkemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi*, 170.; Sadıkov, *Alişir Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 32.

ulaştırmışmdır ve gelip geçici heveslerinin alevine nasihatler zülalinden su vurmuşumdur.” Bu durumda cümledeki paralellik ve anlam daha uygun olmaktadır.

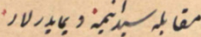
Nevâyî Türk dilinde fiillerde ettirgenlik ile ilgili bilgi verirken *yügürt, kıldurt, yaşırt, çıkart* örneklerini kaydeder ve fiile bir harfin artırılması ile meydana geldiğini belirtir. Burada diğer nüshalarda *alar lafzğa bir harf artturğan bile muña oħşaş bir zāmırni artturupdurlar* cümlesi yer alırken Ankara nüshasında söz konusu bir harfin hangi harf olduğu açıkça gösterilmiştir: *alar lafzğa “t” harfî artturğan bile muña oħşaş bir zāmırni artturupdurlar* **لفظ غ ت حرفی آرتوران** (16b/6). Bu durum metindeki örneklere uygundur ve doğru biçim olmalıdır. Sonuçta *çapışmak, tapışmak* gibi örneklerin verildiği işteş fiiller ile ilgili kısımda da fiillerin *şin* harfinin eklenmesiyle oluşturulduğu açıkça kaydedilmektedir: *...maşdarğa şin harfî ilhāk kılmaq bile ol maqşūdnu tapıpdurlar*. Veya eserin sonraki kısımlarında eklerle kelime türetimi ile ilgili bilgiler verilirken şair her zaman kelimenin gövdeye hangi harf(ler)in gelmesiyle oluşturulduğunu harfin adıyla belirtir: *çīm harfî vaşl kılınur; kāf ve re harfî... ilhāk kılurlar; lām ilhāk kılurlar; kāf ilhāk kılup... vs.* Dolayısıyla ettirgen fiiller kısmında da söz konusu fiillerin fiil gövdesinde hangi harfin artırılmasıyla meydana geldiğinin belirtilmesi beklenir: *t harfî artturğan bile*. Bu bilgi ise eserin sadece Ankara nüshasında verilmiştir.

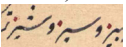
Türk imla geleneğinde anlam ve ifade genişliği, ayrıca kafiye kolaylığı elde etmek için bazı harflerin arasında birlik kurulduğundan bahseden şair aynı kelimenin hem *elif* (ل) hem de *hâ* (ه) ile yazılarak birbirleriyle kafiye yapabileceğini belirtir. Burada yer alan cümle diğer nüshalarda şöyledir: *ol cümledin biri elif bile hâ arasında münāsebet ve müşāreket bēripdürler ki bir lafzñi hem āhiri elif lafz bile kāfiye kılsa bolur*. Bu cümle müstensihlerin de aklını karıştırmış olmalı ki cümle başında Topkapı nüshasında *ki lafzñi hem āhiri*, Fatih nüshasında ise *ki bir lafzñi* kelimeleri yazılmış, daha sonra üzeri çizilerek iptal edilmiştir. *Bir lafzñi hem āhiri elif lafz bile kāfiye kılsa bolur* cümlesinde söylemek istenilen anlaşılmalı da cümle çok açık değildir. Burada ikinci *lafz* kelimesinin fazla olmasının yanı sıra sadece *elif* ile değil, aynı zamanda *hâ* harfi ile ilgili de kayıt beklenir. Eserin Ankara nüshasında ise ifade daha açık verilmiş, üstelik hem *elif* hem de *hâ* harfi belirtilmiştir: *bir lafzñi hem āhiri elif ve hâ bile kāfiye kılsa bolur* **بیر لفظنی هم آخیری الف و ه** **بید قاضی قیب بولور** (13b/3).

Farsçada mevcut olmayan fiillerin arasında Nevâyî *bohsamak* fiiline de değinmiştir. Burada Topkapı ve Paris nüshalarında bir cümle eksiktir. Bu sebeple ilk yayınlarda ve matbu baskılarda eksikliği gidermek için cümlede soru zamiri olmasa da cümledeki soru anlamının vurgu ile gösterildiği düşünülmüştür. *Fārsî-gūy Türk bēgler ve mirzādeler bohsamakñi nē Fārsî til bile tileseler ki edā kılğaylar?*⁴¹ Ancak Fatih ve Budapeşte nüshasının yanı sıra Ankara nüshasında da bu cümle tam yazılmıştır: *Fārsî-gūy Türk bēgler ve mirzādeler bohsamakñi Fārsî til bile tileseler ki edā kılğaylar, āyā nē nev’ kılğaylar?* **ایانی نوع قیلن ایلار** (8b/15).

Türkçede *yasamak* ve *bēzenmek* fiilleri varken Farsçada *yasamak* karşılığında *ārāste* ve *ārāyiş* kelimelerinin olduğunu kaydeden şair *bēzenmek* karşılığında herhangi bir kelimenin

41 Nevâyî, *Mükemmel Eserler Toplamı*, 10.

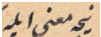

olmadığını vurgular: *ammā bēzenmek muḳābeleside nēme dēmeydürler ve ol yasanmaḳnıḡ mübālaḡasıdır*. Burada *dēmeydürler* kelimesinden önce yer alan cümlelerin nesnesi (*nēme*) Paris nüshasında düşmüştür. Ankara nüshasında ise bu cümle tam yer almaktadır: *Ammā bēzenmek muḳābeleside nēme dēmeydürler...* (10b/4).

Farsçada *ye* (ی) ve *vav* (و) harfleri ile yazılıp farklı telaffuz edilebilen kelimeler arasında nüshalarda genel olarak iki kelime gösterilmiştir: *yāyī andaḡ ki pīr ve šīr*. Fatih nüshasında *pīr* yerine *sīr* (779a/2) kelimesi yazılmıştır. Ankara nüshasında ise kelimelerin sayısı üçtür: *pīr ve sīr ve šīr* (12b/12)

4. Oğuzca Unsurlar

Muhâkemetü'l-Lugateyn'in Ankara nüshasının 1873 yılında Batı Türklük (Oğuz) sahasında, büyük ihtimale Osmanlı Devleti topraklarında oluşturulduğu söylenebilir. Çünkü nüshada diğer nüshalarda görülemeyen Oğuzca özellikler muhtemelen müstensihinin dilini yansıtmaktadır. Tanzimat'ın son dönemlerinde istinsah edilen bu nüshanın oluşturulmasında Tanzimat aydınlarının etkisi olabilir. Zira Ali Suavi, Ahmed Vefik Paşa, Ahmed Midhat Efendi ve Şemseddin Sâmî gibi Tanzimat aydınlarının Çağatay Türkçesine ilgi duydukları, hâlis Türkçe kelimelerin toplanarak yaygınlaştırılması için bir kaynak olarak gördükleri bilinmektedir.⁴² Bu durumda nüsha Çağatay Türkçesine hâkim, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'e önem veren bir Osmanlı müstensihisi tarafından hazırlanmış olmalıdır. Her ne kadar daha önce Paris'te eserin matbu baskısı Paris yazma nüshasına dayanılarak yapılmış ise de Ankara nüshası bu yayına dayanmamaktadır. Nüshanın kaynağı olarak Topkapı ve Fatih nüshalarını da göstermek zordur. Zira bu nüshalardan yukarıda gösterilen özellikleri bakımından farklılık arz etmektedir. Müstensih başka bir veya birkaç nüshaya dayanarak Ankara nüshasını istinsah etmiş olmalıdır.

Çağatay Türkçesinin imla ve dil özelliklerine vakıf olduğu anlaşılan müstensih büyük ölçüde kaynak nüshaya sadık kaldıysa da bazı durumlarda kendi dilinin özelliklerini nüshaya yansıtmıştır. Bunların sayısı çok az olsa da müstensihinin yaşadığı saha ile ilgili ipucu vermektedir.

Nüshada Oğuzca özellik olarak Çağatayca *bile/birle* edatının yerine dört örnekte *ile* edatı veya onun ekleşmiş hâli *+lA'*'nin tercih edilmesi dikkat çekmektedir. Mesela Türkçe *kök* kelimesinin çeşitli anlamlarının kaydedildiği kısımda nüshalarda şöyle bir cümle yer alır: *ve kök lafzın hem neçe ma'nā bile isti'māl kıılurlar*. Cümlede geçen *ma'nā bile* yerine diğerlerinden farklı olarak Ankara nüshasında *ma'nā ile* (12b/3) yazılmıştır. Veya eserin *inçirmek* fiiliyle ilgili kısmında nüshalarda *ol Türk lafzıda bu nev' terkīb bile edā tapıpdur kim...* cümlesi vardır. Ankara nüshasında ise *terkīb bile* yerine *terkīb-ile* (9b/8) yazılmış, üstelik Batı Türklük sahasının imla geleneklerine göre bitişik gösterilmiştir. Başka bir yerde ise *ile* edatının ekleşmiş hâline başvurulmuştur. Diğer nüshalarda *ve etrāk aḡa hem hūbraḡ vech bile mūtāba'at kıılıpdurlar* cümlesi yer alırken Ankara nüshasında *vech bile* yerine

42 Bu konuda bk. Mesut Şen, "Tanzimat Aydınlarının 'Çağatay Türkçesi'ne Bakışı ve Şemseddin Sâmî'nin Tesiri", *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9 (2014), 81-102.

vechle **خوبراق و جهلا** (16b/4) yazılmıştır. Eserde Türkçe +çI ekiyle oluşturulan kelimelerden bahsedilirken nüshalarda genellikle *ve bu yosunluğ köptür* şeklinde bir cümle vardır. Topkapı ve Paris nüshasında *ve bu* kelimeleri düşmüş, Ankara nüshasında ise müstensih bu cümleyi biraz farklı yazmış, hatta fazladan *ziyâdesiyle* kelimesini eklerken iki harfi atlamıştır: *bu nev' ziyâ[de]siyle köptür* **بوتوع زيا سيلي كوتيه** (16b/14). Burada da *ile* edatının ekleşmiş hâli kullanılmıştır. Bu tür Oğuzca özellikler *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'in diğer nüshalarında görülmemektedir.

Eserin sıfatlarda pekiştirme yapılırken *p* ve *m* ünsüzlerinin kullanımı ile ilgili bilgi verilen kısımda ...*mübâlağa için anıñ evvelide ol harfiğa bir p yâ m izâfe kılıp ol şey'ğa zâyid kılurlar* cümlesi yer almıştır. Ankara nüshasında ise *üçün* edatı yerine müstensih Oğuzcasını yazmıştır: *mübâlağa için* **مبا لة الجون** (17b/4). Müstensih nüshada *üçün* edatının her zaman Nevâyî'deki şeklini yazarken bir tek burada *içün* yazmış, kendi dil özelliğini yansıtmıştır.

Bir örnekte müstensih ayrılmâ hâli ekini +*dIn* olarak değil +*dAn* olarak yazmış, böylece büyük ihtimalle kendi şivesindeki şekli uygulamıştır: *başdan ayağığa* **وباسدن يائي** (29b/3). Nitekim diğer nüshalarda aynı ifade *başdın ayağığa* şeklindedir.

Nüsha imla bakımından da genellikle Doğu Türklük sahasının geleneklerine uygun olarak istinsah edilmiştir. *Soñra* zarfı da buna göre genellikle *sin* harfi ile yazılır. Örneğin *ötmegendin soñra* **اونماكان دین سونخا** (29a/3). Ancak bir yerde aynı zarf Batı Türklük sahasının imlasına uygun olarak *sad* harfi ile yazılmıştır *andın soñra* **اندرين سونخا** (28b/14).

Nevâyî *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'de bazı manzum kısımlar dışında *bol-* fiilini kullanmıştır. Bu sebeple eserde *ol-* fiiline, düzyazı kısımlarında rastlanmaz. Ankara nüshasında müstensih 29a/9 sayfasında ilk önce *vâki' oluptur* yazmış, ardından *elif* harfini çizerek iptal etmiş ve *vav* harfinden önce bir *be* sıkıştırmıştır: *vâki' boluptur* **واقع ابولوبتور**. Başka bir yerde ise müstensih *ol-* fiilini gereksiz, sehven kullanmıştır. Diğer nüshalarda *sözi şıdk ve işi teslim oğdur kim...* cümlesinin yer aldığı kısım Ankara nüshasında *teslîm olmağdur kim* **سببر اولق دور کیم** (4a/5) şeklinde yazılmıştır. Ancak burada anlam gereği *olmağdur* değil, diğer nüshalarda olduğu gibi *oğdur* olmalıdır.

Nevâyî tertip ettiği divanlardan *Nevadirü's-Şebab*'dan bahsederken *yigitlik evâyilide beyânım kilkidin nümâyış dīvânığa ve ārâyış bostânığa kiripdür kim...* demektedir. Ankara nüshasında, diğer nüshalardan farklı olarak *kim*'li birleşik cümlemin esas cümlesinin yüklemine diğer nüshalardan farklı olarak ikinci hecesi yuvarlak ünlü ile gösterilmiştir: *kirüpdür kim* **کیروب دور کیم** (21a/7).

Sonuç

Ali Şir Nevâyî'nin ömrünün sonlarına doğru kaleme aldığı *Muhâkemetü'l-Lugateyn* adlı eseri birçok bilimsel çalışmaya kaynak olmuş ve olmaya devam etmektedir. Çeşitli araştırmalar genel olarak eserin transkripsiyonlu yayınlarına dayanırken metin neşirleri el yazmalarına ve/veya matbu baskılarına dayanmaktadır. Ancak mevcut az sayıda nüshalarda, özellikle neredeyse bütün metin yayınlarının temelini oluşturan Topkapı ve Paris nüshalarında tam olarak

anlaşılmasının güç olan yerlerin bulunması eserle ilgili çalışmaların devam etmesi gerektiğini göstermektedir. Özellikle diğer Çağatay Türkçesi metinlerinde ve sözlüklerde tanıklanamayan bazı kelimelerin transkripsiyonu, anlamı, kökeni gibi meselelerin henüz çözümü beklenmektedir.

Eserin başka nüshalarının bulunması bu tür sorunlu durumların çözümü için yardımcı olabilir. Konya'daki bir mecmuanın haşiyesine yazılan eksik metnin dışında *Muhakemetü'l-Lugateyn* eserinin hâlihazırda bilinen 7 tam nüshası bulunmaktadır. Bunların arasında sadece Ankara nüshası, eserin metin çalışmaları için kaynak olarak kullanılmamıştır. Bu durumda metin çalışmalarının yapıldığı yıllarda nüshanın bilinmediği, Milli Kütüphaneye yakın bir zamanda getirildiği anlaşılmaktadır. Bu boşluğu doldurmaya katkı sağlamak amacıyla *Muhakemetü'l-Lugateyn*'in Ankara nüshası araştırmanın ana kaynağı olarak alınmış ve bu nüsha esas alınarak eserin muhtevası ile ilgili henüz çözülemeyen bazı sorunların çözümüne yönelik bir adım atılmıştır.

Nüsha, Nevâyî dilini çok iyi bilen ve anlayan bir müstensih tarafından istinsah edilmiştir. Müstensih, kaynak teşkil eden nüshadaki kelime ve cümleleri dikkat ve özenle kopyalamıştır. Ancak az da olsa bazı yerlerde hatalar ve eksik yazımlar vardır. Hatta büyük ihtimalle müstensihden dolayı nüshanın çeşitli yerlerine Oğuzcanın özellikleri de yansımıştır. Nüsha içerisindeki bu özellikler, nicelik olarak çok olmasa da nitelik bakımından, istinsah yerinin Anadolu bölgesi olduğunu söyleyebilmek için yeterlidir ve Nevâyî'nin eserlerine olan ilginin 19. yüzyılda bu bölgelerde devam ettiğini kanıtlamaktadır. Bu dönemde yaşayan Tanzimat aydınlarının Çağatay Türkçesine duyduğu ilgi, Türk diline verdiği önem dikkate alındığında Ankara nüshasının oluşturulmasında Tanzimat aydınlarının gayreti, etkisi olabilir.

Eserin Ankara nüshası diğerlerinden metin bakımından ciddi farklılıklar arz etmemekle beraber müellif nüshasına en yakın ve doğru metnin elde edilmesi için bazı katkıları da vardır. Özellikle nüshaların tamamında görülmeyen ancak Ankara nüshasında mevcut olan kısımlar dikkat çekicidir. Bunlar makalenin üçüncü bölümünde dile getirilmiştir. Sonuç olarak Ankara nüshasının eserin müellif nüshasına en yakın metnini oluşturmaya katkı sağlayabileceği ortaya konulmuş olmakla beraber Nevâyî'nin daha sonraki dönemlerde istinsah edilen nüshalarının da eski nüshalar kadar önemli olabileceği ve doğru metni gösterebildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla metin çalışmalarında geç dönemlere ait nüshalara başvurmanın da son derece ehemmiyeti haiz olduğu ortaya çıkmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar / References

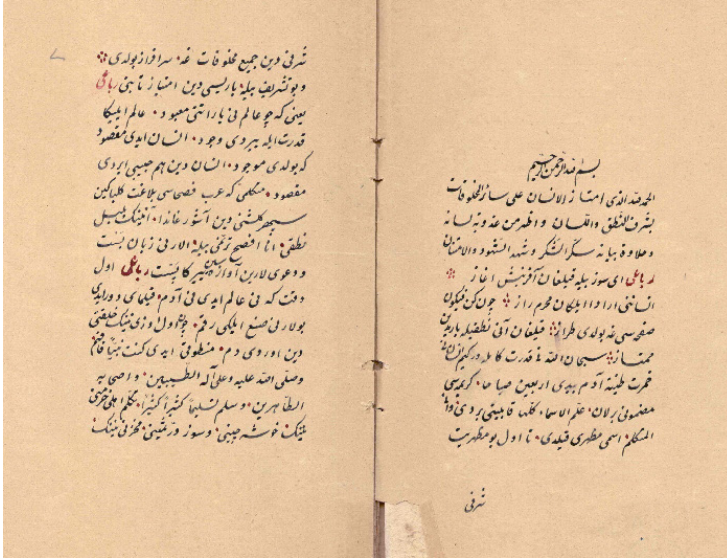
- Aydın, Şadi. *İran Kütüphaneleri Türkçe Yazmalar Kataloğu*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- Barutçu Özönder, Fatma Sema. *Muhâkemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996.
- Belin, François-Alphonse. "Notice biographique et littéraire sur Mir Ali-Chir-Névâii." *Journal Asiatique* XVII (1861): 175-256, 281-357.
- Blochot, Edgard. *Bibliothèque Nationale Catalogue des Manuscrits Turcs I*. Paris: Bibliothèque Nationale, 1932.
- Eraslan, Saniye. "Nevâyî Eserlerinin Yazma Nüshalarını Tespit Denemesi." *Türk Dilinin Başçısı Ali Şîr Nevâyî-2* içinde, 722-893. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Devereux, Robert. *Judgment of Two Languages; Muhakamat Al-Lughatain By Mir 'Ali Shir Nawâi; Introduction, Translation and Notes*. Leiden: E.J. Brill, 1966.
- Nevâî, Ali Şîr. *Muhâkemet-ül-lûgateyn*. Hazırlayan İshak Refet Işıtman. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1941.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Ali Şîr Nevai IV. Cilt Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968.
- Navoi, Alişer. *Sujdeniye O Dvuh Yazıkah (Muhakamatul-lugatayn)*. Çeviren Alla Malehova. Taşkent: Fen, 1970.
- Nevâyî, Ali Şîr. *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, Ankara, Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 371, 1a-37b, Kopyalanma tarihi 1290 (1873).
- Nevâyî, Ali Şîr. *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, Azerbaycan Bilimler Akademisi Muhammed Fuzulî adlı El Yazmalar Enstitüsü, B-495, 1a-24a, Kopyalanma tarihi 18 Cemaziyelevvel 1357 (14 Ağustos 1938).
- Nevâyî, Mir Ali Şîr. *Muhâkemetü'l-Lugateyn*. Hazırlayan Veled Çelebi (İzbudak). İstanbul: İkdâm Matbaası, 1315/1897.
- Nevâyî, Emir Ali Şîr. *Muhâkemetü'l-Lugateyn*. Hazırlayan Abdülhakim Gulmuhammedov. Aşkabat: Türkmenistan Devlet Neşriyatı, 1925.
- Nevâyî, Alişer. *Muhâkemetü'l-Lugateyn*. Hazırlayan Parsa Şamsiyev ve Âlim Usman. Taşkent: Uzgoslitizdat, 1940.
- Nevâyî, Alişer. *Mükemmel Eserler Toplamı C. 16, Muhâkemetü'l-Lugateyn*. Hazırlayan Suyuma Ganiyeva. Taşkent: Fen, 2000.
- Nevâyî, Emir Nizamüddin Ali Şîr. *Muhâkemet-ül-lûgateyn*. Çeviren Tourkhan Gandjei. Tahran: Firdevsi 1327/1948.
- Nevâyî, Ali Şîr. *Muhâkemetü'l-Lugateyn*. Hazırlayan Muhammed Yakub Vahidî. Kabul: Afganistan Bilimler Akademisi, 1363/1984.
- Nevâyî, Emir Alişer. *Muhâkemetü'l-Lugateyn*. Hazırlayan Muhammedzade Sıddık. Tebriz: Neşr-i Ahter, 1387/2009.
- Parlatır, İsmail, György Hazai and Barbara Kellner-Heinkele. *Catalogue of The Turkish Manuscripts in the Library of The Hungarian Academy of Sciences*. Budapest: Akaprint, 2007.
- Quatremère, Étienne Marc. *Chrestomathie en turk oriental contenant plusieurs ouvrages de l'Emir Ali-Schir: des extraits des mémoires du Sultan Baber, du traité du Miradj, du Tezkiret-el-Avlia, et du Bakhtiar-Nameh, publiés, accompagnés d'une traduction française, d'un mémoire sur la vie d'Ali-Schir et de notes grammaticales, philologiques et autres. I*. Paris: Typographie de Firmin Didot Frères, 1841.
- Sadikov, Kasımcın. *Alişir Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn*. Taşkent: Akademyashr, 2017.

- Şen, Mesut. "Tanzimat Aydınlarının 'Çağatay Türkçesi'ne Bakışı ve Şemseddin Sâmî'nin Tesiri." *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9 (2014): 81-102.
- Tömür, Hemit ve Abdurup Polat. *Muhakemetü'l-Lugateyn İkki Til Münazarası*. Pekin: Milletler Neşriyatı, 1988.
- Tursunov, Yusuf. *Alişir Nevâyî, Muhakemetü'l-Lugateyn İlmî-Tenkidî Metin*. Taşkent: Fen, 2021.
- Vámbéry, Ármin. "Muhakemet-ül-Lugatejn. Mir 'Ali-Sír (Nevajı) Csagataj-Törökjéböl", *Nyelvtudomány Közlemények* 1 (1862): 112-130.

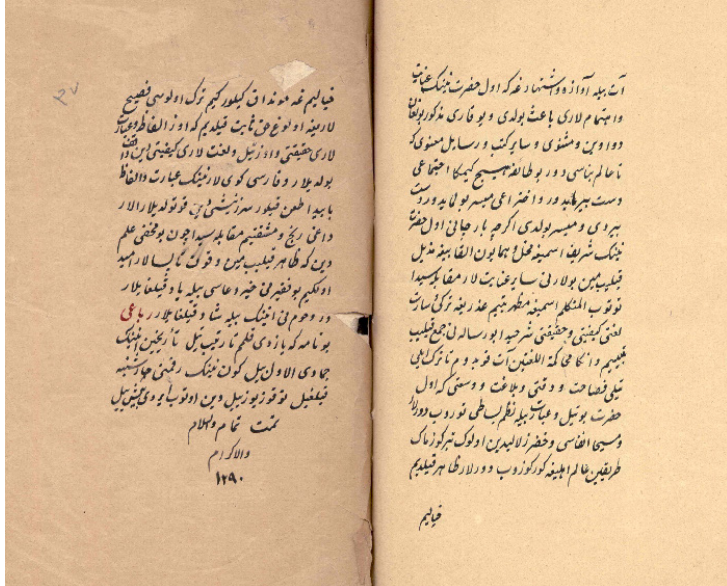
İnternet Kaynakları

- Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. "Muhakemetü'l-Lugateyn". Erişim 25 Aralık 2023. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/613904>
- Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. "Divan". Erişim 27 Şubat 2024. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/77881>

Şekil, Resim, Tablo ve Grafikler

Resim 1. Muhâkemetü'l-Lugateyn'in Ankara nüshasının 1b-2a sayfaları

Resim 1. Muhâkemetü'l-Lugateyn'in Ankara nüshasının 36b-37a sayfaları

Which is the Oldest Manuscript of Rabghūzī's Qisas al-Anbiyā?

Rabgūzī'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sının En Eski Nüshası Hangisidir?

Samet ONUR¹

ABSTRACT

The purpose of this article is to try to determine which is the oldest and best manuscript copy of Rabghūzī's *Qisas al-Anbiyā*, also known as the *Qisas-i Rabghūzī*. The *Qisas-i Rabghūzī* manuscript in the British Museum Library is considered the oldest and best copy since Szykiewicz's work in 1926, and it is believed that a manuscript copy of the work from the 14th century has not survived. However, there is a manuscript copy in the Tehran University Library, much older than the one in the British Museum Library, whose linguistic value has not been recognised, although it has been discovered twice before. Both the linguistic and orthographic features of the Tehran manuscript, the date of which is unknown due to the absence of a colophon, prove that this manuscript was copied in the first half of the 14th century. The language of the manuscript is more archaic than any known Khwarezmian Turkish work. In many respects it is closer to Karakhanid. The main body of the article treats the linguistic and orthographic features of the Tehran manuscript. The present article also highlights the problems caused by the text editions based on the British Museum copy, and compares the Tehran manuscript with the British Museum manuscript and the earliest Middle Turkish sources. The results of my examination and study of the Tehran manuscript show that this manuscript is the oldest and best copy of the *Qisas-i Rabghūzī* and that the text it presents is very close to the original text. This means that we are dealing with a text that is even older and more important than the *Nahj al-Farādīs*, which is considered to be the most important source for Khwarezmian Turkish. In conclusion, it seems that a new edition of the *Qisas-i Rabghūzī* based on the Tehran manuscript is now necessary, and I hope to carry it out in the near future.

Keywords: Rabghūzī, Qisas al-Anbiyā, Stories of the prophets, Khwarezmian Turkish, Eastern Turkish

ÖZ

Bu çalışma, Rabgūzī'nin *Kısas-ı Rabgūzī* adıyla da bilinen *Kısasü'l-Enbiyâ*'sının en eski ve en iyi nüshasını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Szykiewicz'in 1926 tarihli çalışmasından bu yana *Kısas-ı Rabgūzī*'nin Britanya Müzesi Kütüphanesindeki nüshası (Londra nüshası) en eski ve en iyi nüsha olarak kabul edilmekte olup eserin XIV. yüzyıla ait bir nüshasının günümüze ulaşmadığı düşünülmektedir. Ne var ki Tahran Üniversitesi Kütüphanesinde, Britanya Müzesi Kütüphanesinden çok daha eski ve daha önce iki kez keşfedilmesine rağmen lisani değeri henüz tam olarak anlaşılamamış bir nüsha bulunmaktadır. Ketebe kaydı bulunmadığından istinsah tarihi tam olarak bilinmeyen Tahran nüshasının hem dil hem de imla

***Corresponding author/Sorumlu yazar:**

Samet Onur (Asst. Prof. Dr.), Silk Road International University of Tourism and Cultural Heritage, Department of Languages and Global Studies, Semerkand, Özbekistan
E-mail: samet.onuryoruk@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8675-9840

Submitted/Başvuru: 29.07.2024

Revision requested/Revizyon talebi:
25.08.2024

Last revision received/Son revizyon:
26.08.2024

Accepted/Kabul: 15.09.2024

Citation/Atf: Onur, Samet. "Which is the Oldest Manuscript of Rabghūzī's Qisas al-Anbiyā?" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 34, 2 (2024): 839-875.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1519188>

özellikleri bu yazmanın XIV. yüzyılın ilk yarısında istinsah edildiğini göstermektedir. Nüshanın dili bilinen tüm Harezmi Türkçesi eserlerinden daha arkaik özellikler göstermekte ve hatta pek çok noktada Karahanlı Türkçesine yaklaşmaktadır. Bu çalışmada ağırlıklı olarak Tahran nüshasının dil ve imla özellikleri üzerinde durulmakta, bunun yanı sıra Londra nüshasına dayanan metin neşirlerinin neden olduğu sorunlara dikkat çekilmekte ve Tahran nüshasının dil özellikleri Londra nüshasıyla ve en eski Orta Türkçe metinleriyle karşılaştırılmaktadır. Tahran nüshası üzerinde yaptığım incelemenin sonuçları, bu nüshanın *Kıyas-ı Rabgūzī*'nin en eski ve en iyi nüshası olduğunu ve müellif nüshasına çok yakın olduğunu göstermektedir. Bu da Harezmi Türkçesinin en önemli kaynağı sayılan *Nehcü'l-Ferâdis*'ten bile daha eski ve önemli bir metinle karşı karşıya olduğumuz anlamına gelmektedir. Bu çerçevede oldukça gerekli olduğu anlaşılan *Kıyas-ı Rabgūzī*'nin Tahran nüshasına dayalı yeni bir neşirini yakın gelecekte gerçekleştirmeyi planlıyorum.

Anahtar kelimeler: Rabgūzī, Kıyas-ı Rabgūzī, Peygamber Kıssaları, Harezmi Türkçesi, Doğu Türkçesi

Introduction

Qisas-i Rabghūzī, completed by Nāsir al-Dīn b. Burhān al-Dīn al-Rabghūzī in Turkestan in 1311 AD, is the earliest known example of Turkish literature in the genre of *qisas al-anbiyā*, ‘stories of the prophets’. Rabghūzī was the judge of a caravanserai called Ribāt Oghuz, probably in Transoxiana, then under the hegemony of the Chagatai Khanate. He was invited by Toq Buqa, who was perhaps a Chingisid prince or commander, to write his own version of *qisas al-anbiyā*.¹ Although Islam had spread among the urban population of the Chagatai Khanate when the work was written, it is known that many nomadic Turks went on adhering to their traditional religion, while others who adopted Islam had little knowledge of their new religion. In spreading Islam in Turkestan and teaching it to the nomadic Turks, *Qisas-i Rabghūzī* played a significant role. In terms of content and style, the work was written to meet the needs of those who had just accepted Islam or were about to do so.² *Qisas-i Rabghūzī* remained popular among the Eastern Turks for centuries after it was written. So popular, in fact, that at the beginning of the 20th century it was still the best known, most read, and most copied work in East Turkestan.³ Rabghūzī’s work was also instrumental in the process of Islamization of the Golden Horde. In the first half of the 14th century, during the reign of the Uzbek Khan, Islam was adopted as the state religion in the Golden Horde Khanate.⁴ In this process, *Qisas-i Rabghūzī*, brought to the Volga region by scholars from Turkestan, undertook the important task of teaching Islam to the nomadic Kipchak Turks, who spoke no language other than Turkish. *Qisas-i Rabghūzī* was taught for centuries in the madrasas of the Volga region and became a prestigious work that taught writers how to write. For example, Tājaddīn Yalchigul, in his work called *Risāla-i ‘Azīza*, written in Kazan in 1795, frequently refers to the *Qisas-i Rabghūzī* and imitates Rabghūzī’s sentences.⁵ We also learn from the memoirs of Abdulkadir Inan, one of the most prominent Turkologists, that his mother told him stories from the *Qisas-i Rabghūzī* during his childhood in Bashkortostan.⁶ These examples clearly show how influential the *Qisas-i Rabghūzī* was in a wide geographical area stretching from the Volga region to East Turkestan from the 14th to the 20th century.

Rabghūzī’s *Qisas al-Anbiyā* has attracted the attention of many scholars and has been the subject of many studies⁷ due to its important role in the spread of Islam in Turkestan and the Volga region, its linguistic features representing the transition from Karakhanid Turkish to

1 Hendrik Erik Boeschoten, John O’Kane, *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets. Qışaş al-Anbiyā: An Eastern Turkish Version (Second Edition)* (Leiden & Boston: Brill, 2015), 1: XVI–XVII.

2 Mehmed Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980), 287.

3 Gunnar Jarring, *Return to Kashgar*, trans. Eva Claesson, (Durham: Duke University Press, 1986), 198.

4 Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 281–282.

5 Samet Onur, *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı (Yıldızname - Dîvname - Kur’an falı - Kura falı - Tılsımlar)* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2022), 14.

6 Hadi Şenol, “Abdulkadir Inan”, *DTFC’de Türkoloji’nin Öyküsü* (Ankara: DTFC Yayınları: 2006), 224.

7 Osman Kabadayı, “Yetmiş Yıl Önce Yayımlanan ‘Rabgūzī Sentaksı’ Adlı Eser Üzerine Düşünceler ve el-Rabgūzī’nin Kısası’l-Enbiyāsi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, *Journal of Old Turkic Studies* 1/1 (2017), 97–96.

Khwarezmian Turkish, being one of the first prose examples of Turkish literature developed under the influence of Islam, and being copied hundreds of times and distributed in almost all regions of the Turkish world. However, almost all of these studies and all editions are based on the London manuscript (hereafter ms.L), which is dubbed the oldest and best copy. It was first claimed by Jakob Szykiewicz in 1926 that ms.L was the oldest and best copy, and this view was repeated in later studies.⁸ As for the Tehran manuscript of the *Qisas-i Rabghūzī* (hereafter ms.T), which is the subject of this paper, it was first mentioned by Hofman⁹, but it was not until Ali Cin's article, published in 2010, that this manuscript attracted attention.¹⁰ According to Hofman, ms.T dates from the 15th or 16th century.¹¹ Cin argues that ms.T is at least as old as the ms.L.¹² Although she has used ms.T to fill in the gaps of ms.L in her new text edition, probably because there is no complete text edition based on ms.T., Aysu Ata still considers ms.L to be the oldest and best copy.¹³ Hendrik Boeschoten's new text edition is also based on ms.L, and he also used ms.T only for filling the gaps of ms.L. He is sceptical about the antiquity of ms.T and says that although a large number of manuscripts of the *Qisas-i Rabghūzī* have survived, there are no ancient ones among them. He also says that ms.L was produced at least a century and a half after Rabghūzī completed his work, and that the only other manuscript of the same age or older is ms.T. According to him, the fact that ms.T contains many (mostly lexical) archaisms, should not lead to the conclusion that it is generally closer to the original of the *Stories* because in many passages it is also defective.¹⁴ Whether or not this claim is true, I will discuss it in more detail below.

In this paper, based on my examination and study of ms.T, I will try to prove that it is the oldest and most reliable manuscript of the *Qisas-i Rabghūzī*. Before coming to this conclusion, I studied ms.T thoroughly and compared it very closely with ms.L, other manuscripts of the *Qisas-i Rabghūzī*, and the oldest Middle Turkish sources. The orthographic, phonological, morphophonological, morphological, and lexicological evidence obtained during my examination and will be presented in this paper clearly shows that ms.T is the oldest manuscript of Rabghūzī's *Qisas al-Anbiyā*. Let it be known that my aim is not to criticise anyone but to determine the oldest and best copy of this significant source of the Turkish literature. Now, before giving the results of my examination and study of ms.T, I find it necessary to say a few words about why ms.L cannot be the oldest manuscript of the *Qisas-i Rabghūzī* and about the problems resulting from the text editions based on this manuscript.

8 Robert Dankoff, "Rabghuzi's Stories of the Prophets", *Journal of American Oriental Society* 117/1 (1997): 115.

9 Henry Franciscus Hofman, *Turkish Literature: A Bio-Bibliographical Survey* (Utrecht: Brill, 1969), 3/1, 89.

10 Ali Cin, "Rabgūzī'nin Kīsasü'l-Enbiyā'sının Tahran nüshası", *Turkish Studies* 5/1(2010), 237–245.

11 Hofman, *Turkish Literature: A Bio-Bibliographical Survey*, 3/1, 89.

12 Cin, "Rabgūzī'nin Kīsasü'l-Enbiyā'sının Tahran nüshası", 244.

13 Aysu Ata, *Rabgūzī Kıssaşu'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları). Giriş-Metin-Dizin* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019), 1: 7, 22.

14 Boeschoten and O'Kane, *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets. Qīsaş al-Anbiyā: An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, 1: XI, XX, XXIII.

1. Is the London Manuscript the Oldest and Best Manuscript of Rabghūzī's *Qisas al-Anbiyā*?

It is not known when ms.L was copied, as the colophon was damaged. Scholars generally agree that it was copied in the 15th century.¹⁵ It is a composite work, seven copyists worked on it and the influence of their dialectal background is clearly visible: copyist-1: 1r/01–3v/21; copyist-2: 4r/01–79v/17; copyist-3: 80r/01–206v/18; copyist-4: 206v/19–221r/21, copyist-5: 221v/01–246r/21, copyist-6: 246v/01–247r/21, copyist-7: 247v/01–249v/21.¹⁶ Only one of the seven copyists, copyist-5, worked with rigorous precision. Boeschoeten rightly points out that the language used by the copyist-5 must be close to the language in which the *Qisas-i Rabghūzī* was originally composed.¹⁷ In sections written by other copyists, the text was badly corrupted during the copying process. Nevertheless, since the text editions of the *Qisas-i Rabghūzī* are based on ms.L, the linguistic features of the copyists are accepted as belonging to Rabghūzī. It is seen that these features are included as the characteristics of the period and the work in the studies prepared on Khwarezmian Turkish or the *Qisas-i Rabghūzī*. This is undoubtedly a significant issue for linguistic and literary research. Although the *Qisas-i Rabghūzī*, one of the oldest works of the Khwarezmian Turkish stage, was written in 1311 AD, analyses based on ms.L give the impression that the language of the work has much more recent features compared to other works of the stage. The corruption of the text by the copyists also leads to many false conclusions. For example, Imre Gyarmati concluded that Rabghūzī did not know the Turkish starry sky well, based on the fact that the word appears as *sevit* (سڤيت) ‘Venus’ in the *Qutadgu Bilig* (hereafter QB) appears as *saqıt* (سڤيت) in the *Qisas-i Rabghūzī*. Imre admits that this is a clerical error, however, he also claims that this clerical error arose probably with Rabghūzī, who does not have a thorough knowledge of the denominations of the Turkish starry sky.¹⁸ This conclusion is certainly false, because in ms.T, which contains more archaic features than ms.L, this word always appears as *sevit*. So, it's not Rabghūzī who doesn't know the Turkish starry sky well, but ms.L's copyist (copyist-2):

saqıt (ms.L 21v/16, 66v/07, 66v/11) ~ *sevit* (ms.T 29r/19, 90v/05, 90v/09)

Khwarezmian Turkish grammars also contain many errors caused by the text editions of the *Qisas-i Rabghūzī* based on ms.L. For example, Aysu Ata argues that the inconsistent spelling of word-final /k/ and /ğ/ occurs only in the *Qisas-i Rabghūzī* among Khwarezmian

15 Charles Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum* (London: Order of the Trustees, 1888), 269.; Boeschoten and O'Kane, *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets. Qısaş al-Anbiyā: An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, 1: XXI.

16 Hendrik Erik Boeschoten, Marc Vandamme “The different copyists in the London ms. of the Qısaş-ı Rabghuzi.” *Utrecht Papers on the Central Asia. Proceedings of the First European Seminar on the Central Asian Studies* (Utrecht: University of Utrecht, 1986), 177–183.

17 Boeschoten and O'Kane, *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets. Qısaş al-Anbiyā: An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, 1: XXI.

18 Imre Gyarmati, “An Enigmatic Turkic Planet Name”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 56/1 (2003), 81–86.

Turkish texts, except a single example in the *Nahj al-Farādīs*, and that the *Qisas-i Rabghūzī* is therefore distinguished from other works of the stage by this feature, which is close to Chagatai.¹⁹ However, there is no such inconsistent spelling in the *Qisas-i Rabghūzī*, as the equivalents of these words in ms.T show. This is a phonetic change caused by the copyists of ms.L:

ağrık (ms.L 121v/07) ~ *ağrığ* (ms.T 190r/11), *tariķ* (ms.L 216v/04) ~ *tariğ* (ms.T 350r/04), *uluk* (ms.L 68r/12) ~ *uluğ* (ms.T 92v/11), *asığlık* (ms.L 147r/03) ~ *asığlığ* (ms.T 231v/6), *munğluk* (ms.L 237r/16) ~ *munğluğ* (ms.T 379r/10) etc.

Similarly, on the basis of ms.L, it is assumed that the phonetic change /e/ > /ö/ is a feature of Khwarezmian Turkish,²⁰ but there is no such phonetic change in ms.T as expected:

öksük (ms.L 215r/16) ~ *eksük* (ms.T 348v/09), *ötük* (ms.L 150r/18) ~ *etük* (ms.T 236v/15), *ösrük* (ms.L 219v/10) ~ *esrük* (ms.T 353v/11), *tölük* (ms.L 140r/15) ~ *telük* (ms.T 220v/16), *öy* (ms.L 218v/21) ~ *ëv* (ms.T 352v/14), *töl-* (ms.L 176r/10) ~ *tel-* (ms.T 296r/08) etc.

We see a similar error in Esin Ağca's doctoral dissertation on the historical dialectology of the Turkish language. Ağca claims that the gerund suffix {-GAÇ}, a Kipchak element, is most common in the *Qisas-i Rabghūzī* among the Khwarezmian Turkish texts.²¹ There are, however, no instances of the gerund suffix {-GAÇ} in ms.T. That is, the examples in ms.L belong to the copyists of ms.L, not to Rabghūzī:

çıkgaç (ms.L 85v/15) ~ *çıkıtu erse* (ms.T 116v/11), *bar eğeç* (ms.L 104r/03) ~ *bar erken* (ms.T 141v/17), *körer eğeç* (ms.L 86v/05) ~ *köre tururda* (ms.T 117v/10), *yétgeç* (ms.L 63r/17) ~ *tegse* (ms.T 86r/18) etc.

Esin Ağca also claims that the initial consonant /t/ in the *Qisas-i Rabghūzī* occasionally changes to /d/. She even claims that the *Qisas-i Rabghūzī* is one of the unstable texts of Khwarezmian Turkish in terms of the word-initial consonant /t/.²² In her view, this is evidence of the influence of the Oghuz dialect in the *Qisas-i Rabghūzī*.²³ However, this phonetic change in ms.L has no examples in ms.T. In other words, the change of the initial /t/ to /d/ is a feature of the language of ms.L's copyists, not of Rabghūzī's language:

19 Aysu Ata, *Harezmi - Altın Ordu Türkçesi* (İstanbul: Kebikeç Yayınları, 2002), 57.

20 Ata, *Harezmi - Altın Ordu Türkçesi*, 49.

21 Esin Ağca, "Türk Dilinin Tarihsel Diyalektolojisi-Harezmi-Altın Ordu Sahasına Ait Türkçe Metinler Üzerine Bir İnceleme", (Yayımlanmamış doktora tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2020), 223, 231–232, 262.

22 Ağca, "Türk Dilinin Tarihsel Diyalektolojisi-Harezmi-Altın Ordu Sahasına Ait Türkçe Metinler Üzerine Bir İnceleme", 136–138.

23 Ağca, "Türk Dilinin Tarihsel Diyalektolojisi-Harezmi-Altın Ordu Sahasına Ait Türkçe Metinler Üzerine Bir İnceleme", 259.

kim-dür (ms.L 104r/11) ~ *kim turur* (ms.T 142r/08), *oğrı-dur* (ms.L 104r/16) ~ *oğrı turur* (ms.T 142r/14), *dër-sèn* (ms.L 100v/12) ~ *tèyür-sen* (ms.T 137v/03), *dèp* (ms.L 132r/17) ~ *tèp* (ms.T 205v/03), *deg* (ms.L 83r/11) ~ *teg* (ms.T 112v/19) etc.

In the studies listing Mongolian loanwords in Khwarezmian Turkish, there are also errors caused by ms.L.²⁴ Among these words, *asru* ‘very much’, *çıda-* ‘to be able, to bear’, *cilav* ‘rein’, *haçır ~ kaçır* ‘mule’, *qara-* ‘to look at’, *qaravul* ‘watch, sentry, guard’, *qargavul* ‘pheasant’, *ös-* ‘to grow’ and *sora-* ‘to inquire’, which are mentioned as appearing only in the *Qisas-i Rabghūzī*, do not appear in ms.T. In other words, these words are not Mongolian loanwords in Khwarezmian Turkish, but words added to the text by the copyists of ms.L:

asru (ms.L 216v/10) ~ *yavlaq* (ms.T 350r/11), *çıdama-* (ms.L 204v/16) ~ *uma-* (ms.T 334r/04), *cilav* (ms.L 108v/12) ~ *tizgin* (ms.T 148v/07), *haçır ~ kaçır* (ms.L 208v/08, 43r/02) ~ *katır* (ms.T 339r/07, 58r/08), *qara-* (ms.L 81v/15) ~ *baq-* (ms.T 111r/05), *qaravul* (ms.L 240r/05) ~ *kızıl kul* (ms.T 383r/01), *qargavul* (ms.L 14v/17) ~ *sülgün* (ms.T 20r/06), *ös-* (ms.L 193v/13) ~ *uza-* (ms.T 319r/19), *sora-* (ms.L 133r/18) ~ *sor-* (ms.T 207r/02)

In fact, these interpretations, which are correct according to the editions based on ms.L, are shown to be erroneous when compared with ms.T. In other words, the errors are not due to the scholars but to the fact that the text editions are based on ms.L. The examples given above show that many passages in ms.L were corrupted by copyists. Many others could be cited. It is also clear that the linguistic characteristics of the text have been considerably altered by the copyists. However, the critical editions of the *Qisas-i Rabghūzī* are based on ms.L and the methods of textual criticism are not properly applied in these editions. The purpose of textual criticism is primarily to produce a text as close as possible to the original.²⁵ However, we find linguistic heterogeneity in Ata’s and Boeschoten’s editions, even though they are the result of painstaking research. For example, in both editions, archaic linguistic features are found in the section taken from ms.T to close the gaps in ms.L and in the section written by copyist-5, while much more recent linguistic features are found in other sections. Undoubtedly, this linguistic heterogeneity does not belong to Rabghūzī. In his edition, Boeschoten clearly states that the criterion is not linguistic features, but the soundness of the narrative content, and that they do not attempt to present a reconstruction of the original text.²⁶ But how can a solid narrative context be obtained without using the method of textual criticism to free a text from all errors

24 Harun Kaya, “Harezmi-Altın Ordu sahası metinlerinde Moğolca söz varlığı I”, *Türkoloji Dergisi* 22/1 (2018), 116–129.; Tümer Karaayak, “Harezmi-Altın Ordu Türkçesinde Moğolca kelimeler”, *Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları ve Çözüm Önerileriyle Harezmi Türkçesi*, ed. Yaşar Şimşek, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2021), 351–372.

25 Paul Maas, *Textual Criticism*, trans. Barbara Flower, (Oxford: Clarendon Press, 1958), 1.

26 Boeschoten and O’Kane, *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets. Qışa al-Anbiyā’: An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, 1: XXIV, XXIX.

and corruptions? This does not seem possible. The copyists, who no longer fully understand the language of a text and corrupt it, inevitably also corrupt the narrative context. In ms.L, too, both the linguistic features and the narrative context have been severely corrupted by the copyists. In short, ms.L is neither the oldest and best copy of the *Qisas-i Rabghūzī*, nor is it suitable for the use as a base manuscript for a text edition.

2. The Oldest and Best Manuscript of the Qisas-i Rabghūzī: Tehran Manuscript

The manuscript is kept in the Tehran University Library (no. 2132). It includes 259 folios and measures 230 x 150 mm. The first eight folios and the last folio which had been lost were added later. The final page is lacking, so there is no colophon. It seems that only one copyist worked on it, except for the 9 folios added later. Although the Tehran manuscript was catalogued by Hofman, it was Ali Cin's article that brought it to the attention of scholars.²⁷ However, Cin's article is based only on the folios added to the manuscript at a later date. The value of the manuscript could therefore not be determined. The linguistic features of these folios, which were added later to the manuscript, are largely consistent with the rest of the manuscript. The copyist probably had folios that were lost. Nevertheless, we can see the influence of the copyist's own dialectal background in these folios. For example, the dative suffix $\{+ka\}$ is much more common throughout the manuscript, while $\{+ga\}$ is more common in the folios added later: *yolğa* (ms.T 1v/05), *za 'if-larğa* (ms.T 1v/07), *ummat-ğa* (ms.T 1v/14), *hatuni-ğa* (ms.T 2v/04), *oğlanlarınğa* (ms.T 2v/05), *Mavlāsınğa* (ms.T 3r/05), *kışsa-larınğa* (ms.T 3r/06), *oqımağğa* (ms.T 3r/10), *mağribğa* (ms.T 3v/13) etc. This is undoubtedly an influence of the copyist's dialectal background. Some words appear in a different form to the rest of the manuscript, e.g. *kuşan-* (ms.T 2r/15), *uğu* (ms.T 2v/01), *er-* (ms.T 3v/05), *karangğu* (ms.T 7r/05) but in the rest of the manuscript *kurşan-*, *udku*, *er-*, *karangku*.

Cin states that the ms.T is at least as old as the ms.L, but he does not claim that the ms.T is the oldest copy. ms.T has been assessed by him as a copy that can be taken into account in the critical edition.²⁸ Boeschoten accepts that the language of ms.T contains several archaisms, mostly lexical. However, he notes that this should not lead to the conclusion that ms.T is generally closer to the original of the *Stories*. According to him in many passages ms.T is also defective, but it seemed reasonable to use ms.T to close most of the gaps of ms.L.²⁹ However, the claim that ms.T is defective in many passages seems to be based mostly on misreadings. For example, ms.T contains the following passage about the people of Sheba:

27 Hofman, *Turkish Literature: A Bio-Bibliographical Survey*, 3/1, 89.; Cin, "Rabgūzī'nin Kıyasü'l-Enbiyâ'sının Tahran nüshası", 244.

28 Cin, "Rabgūzī'nin Kıyasü'l-Enbiyâ'sının Tahran nüshası", 244-245.

29 Boeschoten and O'Kane, *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets. Qıssa al-Anbiyā: An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, 1: XXIII.

Sabā halkı aydılar: “Eger Mavlā ta’. biziñ bāğ borlaqlarımızni yana bizke bërse andağ ‘ibādat kılğay-miz kim ‘ālam-da andağ ‘ibādat kim erse kılumağay.” Mavlā ta’. yarlıkadı: “Ol büstān-ların yana yandurmağay-miz ammā olarñıñ arasında bereket-lig kendler, şahr-lar yaratğay-miz.” (ms.T 287r/18-287v/02)

Boeschoten claims that the last sentence of this passage was confused in ms.T and makes a textual correction based on the St. Petersburg manuscript (St. Petersburg, Oriental Institute of the Academy of Sciences, no. C 245):

Ol büstān-ların yandur/mağay-miz ammā [ol büstān-ların bereket-lig şehr-ler arasında] yaratğay-miz.³⁰

He then translates the passage as follows:³¹

The people of Sheba said: “If the Lord, He is exalted, returns to us our gardens and vineyards, we’ll perform such worship as no one in the world will ever perform.” The Lord, He is exalted, declared: “We will return to them those gardens of theirs. But We will create those gardens and locate them between the blessed cities.”

However, it is narrated here that the request of the people of Sheba was refused. The conjunction *ammā* ‘but’ linking the two sentences clearly proves this. The confused sentence is therefore the one in the St. Petersburg manuscript. The sentence in ms.T must be correct:

Ol büstān-ların yana yandurmağay-miz ammā olarñıñ arasında bereket-lig kendler, şahr-lar yaratğay-miz. ‘We will not return to them those gardens of theirs. But We will place blessed cities among them.’

In another example, Boeschoten notes that a couplet in ms.T but not in ms.L does not look very smooth:³² *Beg-leriñge sarığ altun aq kümüşdin kursī-lar / Sağ solında turğan erdi altı-şar yüz qorçı-lar*. The example given seems to be corrupted, because the second line has to end with /sı/ to fit the rhyme scheme. However, the word that Boeschoten reads as *qorçı-lar* appears in the manuscript as *qorçı-sı* (ms.T 214v/13). So the claim that this couplet in ms.T is not smooth is also based on a misreading.

30 Boeschoten and O’Kane, *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets. Qışaş al-Anbiyā’: An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, 1: 385.

31 Hendrik Erik Boeschoten, John O’Kane, *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets. Qışaş al-Anbiyā’: An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, (Leiden & Boston: Brill, 2015), 2: 447.

32 Boeschoten and O’Kane, *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets. Qışaş al-Anbiyā’: An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, 1: 287, footnote 46.

Boeschoten notes that a word that appears as *dāya-sı* ‘her foster-mother’ in the St. Petersburg manuscript appears illogically as *atası* ‘her father’ in the ms.T.³³ In the manuscript, however, we see *avurta anası* ‘her foster-mother’ (ms.T 224v/11).

In another passage explaining the meaning of the Arabic *şiddik*, Boeschoten says that Dankoff’s reconstruction makes sense: *yavlaq köngli köni sözleqli* ‘Very rightly-guided and truthful.’ He then claims that the copyists no longer understood the words and the phrase was corrupted.³⁴ In ms.L this phrase appears as *yavlaq köngli köni sözli* (ms.L 195r/02). However, the word *şiddik* does not mean *yavlaq köngli* ‘very rightly-guided’ as in Dankoff’s reconstruction, its meaning is ‘strictly veracious, truthful’.³⁵ This phrase appears as *yavlaq köni sözlüg* ‘strictly veracious’ in ms.T by the meaning of the Arabic word. Therefore, it does not seem reasonable to say that this phrase was corrupted in ms.T.

Another mistake can be seen in the explanation of the word *buğun*. Boeschoten claims that the view that *buğun* is a copyist error for *yoğun* ‘null, annihilated’ is untenable. According to him *buğun* is an adjective derived from *buz-* ‘to destroy’ and *buğ-* is a hypercorrect spelling for *buz-*, is attested in ms.L. He adds that the item *yoğun* was already incomprehensible to the copyists, except for the one at work in ms.T.³⁶ However, as Talat Tekin points out,³⁷ while the word *yoğun* appears as *yodun* in Old Uyghur texts and even survives as *juyın* in Tatar, the word *buğun* does not appear in any Turkish dialect, old or new, except in a few Middle Turkish texts written in Arabic script, where the letters /y/ and /b/ are very similar. So there is no doubt that *buğun* is a misspelling for *yoğun*, and the fact that the word *yoğun* was not understood by any copyists, except the one at work in ms.T, does not mean that ms.T is corrupted. On the contrary, it is further evidence ms.T is very close to the original text and is the most reliable copy.

The examples given so far, which can be multiplied, show that the claim that the ms.T is defective in many passages is not true. On the contrary, ms.T is a much more reliable manuscript than the others and all the evidence, such as the soundness of the narrative content and the orthographic and linguistic features, suggests that it is very close to the original text.

It is notorious that the other known old manuscripts of the *Qisas-i Rabghūzī*, i.e. St. Petersburg manuscripts (Oriental Institute of the Academy of Sciences, no. C 245 and National Library of Russia, no. T.H.C. 71) and Baku manuscript (Oriental Institute of the Academy of Sciences of

33 Boeschoten and O’Kane, *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets. Qısaş al-Anbiyā’: An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, 1: 300, footnote 72.

34 Boeschoten and O’Kane, *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets. Qısaş al-Anbiyā’: An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, 1: 441, footnote 56.

35 Hans Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, ed. J. Milton Cowan, (New York: Spoken Language Services, 1979), 594.

36 Boeschoten and O’Kane, *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets. Qısaş al-Anbiyā’: An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, 1: 631.

37 Talat Tekin, “On Middle Turkic *buğun*/*bodun* ‘null, annihilated’”, *Studia Turcologica Cracoviensia* 5 (1998), 263–266.

Azerbaijan, no. B-1460), represent an even more recent linguistic stage than ms.L.³⁸ I therefore feel it necessary to discuss only one undated manuscript, kept in the Academy of Sciences in Tashkent (no. 5484), which Menges considers it possible that it dates from the end of the 14th century.³⁹ Boeschoten rightly says that although in principle this Tashkent manuscript may be older than ms.L and ms.T, its linguistic characteristics, such as the preference for the perfect participle {-GAN} over {-mİŞ} and the copula verb *er-* > *ér-*, clearly are not.⁴⁰ In my opinion, too, the quotations from this Tashkent manuscript in Menges' article clearly show that it is certainly not older than ms.T and cannot even be dated to the 14th century. For example, the inconsistent spelling of word-final /k/ and /ğ/, which is characteristic of Chagatai, is seen in this manuscript:⁴¹ *haybatlık* (but in ms.T *haybatlığ* 325v/06), *ısratlık* (but in ms.T *ısratlığ* 325v/07). Again, the word *teg* 'like' appears as *dek*:⁴² *tilegü dek* (but in ms.T *kolğu teg* 61r/08). Almost all of the features that represent a later linguistic stage, such as these, are also common in ms.L. On the other hand, as will be seen below, there is not a single linguistic feature in ms.T that can be dated later than the 14th century. There is therefore no doubt that ms.T is older than the Tashkent manuscript.

2.1. Orthographic features

In ms.T the letters *dāl*, *rā*, *şād*, and *īā* are frequently written with a dot underneath to distinguish them respectively from *dāl*, *zā*, *dād*, and *zā*. This orthographic peculiarity can be found in the Persian manuscripts which written in the first period when the Arabic script was adapted to the New Persian, e.g. a pharmacological tractate copied by Asadī Tūsī in 1055-56 AD,⁴³ the *Andarz Nāme* which copied by Shirzil Isfahbāzī al-Tabarī in 1090 AD,⁴⁴ a collective Persian manuscript (Hikma 6M) which copied by 'Abd al-Razzaq al-Signakhī, probably in Bukhara, in the 12th or 13th century⁴⁵ and a Persian document which was written in Bamyān in 1211 AD.⁴⁶

38 Boeschoten and O'Kane, *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets. Qışaş al-Anbiyā': An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, 1: XXI.

39 Karl Heinrich Menges "Report on the second excursion to Taškent for research in Čayataj manuscripts", *Central Asiatic Journal* 11 (1966), 94.

40 Boeschoten and O'Kane, *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets. Qışaş al-Anbiyā': An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, 1: XXI, footnote 9.

41 Menges "Report on the second excursion to Taškent for research in Čayataj manuscripts", 95.

42 Menges "Report on the second excursion to Taškent for research in Čayataj manuscripts", 96.

43 Paola Orsatti, "Persian Language in Arabic Script: The Formation of the Orthographic Standard and the Different Graphic Traditions of Iran in the First Centuries of the Islamic Era," *Creating Standards: Interactions with Arabic Script in 12 Manuscript Cultures (Studies in Manuscript Cultures 16)*, ed. Dmitry Bondarev, Alessandro Gori, and Lameen Souag, (Berlin: De Gruyter, 2019), 50, 53.

44 Richard Nelson Frye, "The Manuscript of the Andarz Nāme in New Persian", *Journal of the American Oriental Society* 75/1 (1955), 24–25.

45 Paul Kraus, "Plotin Chez les Arabes: Remarques Sur un Nouveau Fragment de la Paraphrase Arabe des Ennéades", *Bulletin de l'institut d'Égypte* 23 (1940), 277, note 2.; Dimitri Gutas, "Notes and Texts From Cairo Manuscripts, II: Texts From Avicenna's Library in a Copy by Abd-ar-Razzaq as-Signahi", *Manuscripts of Middle East 2* (1987), 8, 10.

46 Vladimir Minorsky, "Some Early Documents in Persian (II)", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1 (1943), 86, 89.

As known, very few Eastern Turkish manuscripts that we know for sure were copied in the 14th century have survived. I have checked these manuscripts and found that there is no such orthographic feature: TIEM73 (1333 AD), AQR293 (1337 AD), KA⁴⁷ (1356 AD), HTFK (1362 AD), S2 (1363 AD), QBc (1367 AD) and KS (1385 AD).

I found this orthographic feature borrowed from the Persians in only 3 Turkish manuscripts apart from ms.T. One of them is the Fergana manuscript of QB, which is considered to be the oldest copy.⁴⁸ Bernhard Moritz, a specialist in Arabic script, dated it to the 13th century.⁴⁹ The linguistic features of the manuscript also support him. I also found this orthographic feature in the Turkish-Persian interlinear translation of the Qur'an, which is kept in the Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan with the archive number 2008. Based on the linguistic features of the Persian translations in this manuscript, Semenov dated it to the 13th century.⁵⁰ Finally, this orthographic feature can be seen in NF⁵¹ copied in 1360.

It seems that this orthographic feature, which we first see in Persian texts from the 11th-13th centuries, was also used by the Eastern Turks in the 13th to mid-14th centuries, but later it was omitted. Considering that Rabghūzī completed his work in 1311 AD, it can be assumed that ms.T, which shows this orthographic feature, was copied very close to the time when the original text was written.

hāşlarındın (ARB2008 10v/05)	aķar (ARB2008 4v/01)
nuşrat (ARB2008 270v/04)	taşlak (ARB2008 72v/02)

Figure 1. Examples of the under-dotted *dāl*, *rā*, *şād* and *taş* from ARB2008

47 This orthographic feature does not appear in the interlinear Turkish translation, but it does appear in the original Arabic text written in Egypt in 1356 by Hamza 'Abbās ibn Hamza as-Sabranī, probably a Turk from Sabran (a town near Isbījāb). Emin Eminoğlu, *Abbās ibni Hamza es-Sabranī, Kitābu 'l-Ef'āl - Kıpçakça Satır Arası Sözlük* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2011), 18–19, 27.

48 Abdullah Mert, “Kutadgu Bilig Nüshalarının Eskicillik Açısından Karşılaştırılması”, *Bilig* 80 (2017), 179–215.

49 Abdurauuf Fitrat, “Qutadgu Bilig”, trans. Reşit Rahmeti Arat, *Ungarische Jahrbücher* 6/1-2 (1926), 158, note 2.

50 Aleksandr Aleksandrovich Semenov, *Sobraniye Vostochnykh Rukopisey Akademii Nauk Uzbekskoy SSR IV*, (Tashkent: Akademi Nauk Uzbekskoy, 1957), 45–46.

51 It only appears on the first few pages.

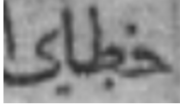
amdı (QBf 4093)	çıkdı (QBf 4931)
aşlı (QBf 105)	Hıtāy (QBf 67)

Figure 2. Examples of the under-dotted *dāl*, *rā*, *şād* and *tā* from QBf

erdi (NF 4/13)	erse (NF 4/16)
şalavāt (NF 4/7)	hātırı (NF 10/11)

Figure 3. Examples of the under-dotted *dāl*, *rā*, *şād* and *tā* from NF

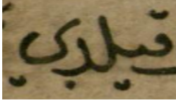
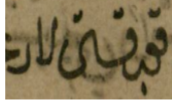

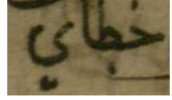
kıldı (ms.T 16r/10)	korktı-lar (ms.T 11v/06)
aşlı (ms.T 316v/7)	Hıtây (ms.T 93r/16)

Figure 4. Examples of the under-dotted *dāl*, *rā*, *şād* and *ṭā* from ms.T

2.2. Phonetic features

2.2.1. The shift /d/ > /y/

The shift /d/ > /y/ is seen with various frequencies in all Khwarezmian Turkish works. Kāshgarī says “The Yagma, Tuxsi, Qifcāq, Yabāqu, Tatār, Qāy, Cömül and Oguz all agree in changing every dotted *dāl* to *yā*. They never pronounce it *dāl*”.⁵² This explanation shows that the shift /d/ > /y/ was already present in some vernaculars even during the Karakhanid period. This phonetic change is also seen in some words in ms.T, but the equivalents with /d/ of these words are usually much more frequent:

aygır × 1 ‘stallion’, *ayaq* × 1 ‘foot’ (but *aḍaq* × 206), *ayığ* × 1 ‘bear’, *ayır-* × 1 ‘to separate’ (but *aḍır-* × 22), *ayrıq* × 1 ‘couch grass’, *boyağ* × 2 ‘dye’ (but *bodağ* × 2), *boyağcı* × 3 ‘dyer’, *eygü* × 1 ‘good’ (but *eḍgü* × 88), *ko-y-* × 3 ‘to put down, abandon, give up’ (but *koḍ-* × 364), *kuy-* × 9 ‘to pour out (a liquid)’, *kuyun-* × 2 ‘to pour (a liquid) on oneself’, *küy-* × 3 ‘to wait’ (but *küḍ-* × 12), *oygan-* × 1 ‘to wake up’ (but *oḍgan-* × 24), *tıyığ* × 1 ‘hindrance’ (but *tıḍığ* × 1), *toy-* × 7 ‘be saturated’ (but *toḍ-* × 3), *toydur-* × 3 ‘to satiate’, *uy* × 2 ‘ox’ (but *uḍ* × 43), *uy-* × 2 ‘to obey’ (but *uḍ-* × 5), *uyluq* × 1 ‘thigh bone’, *uyuz* × 1 ‘sick, weak’, *yiber-* × 1 ‘to send’ (but *ıḍa bér-* × 1 and *ıḍu bér-* × 6), *yoy-* × 2 ‘to destroy, to exterminate, to delete’ (but *yod-* × 5)

On the other hand, all examples of the words listed below in ms.T are with /d/:

aḍıl- ‘to recover consciousness, to sober up’, *aḍın* ‘other, another’, *aḍna-* ‘to become different’, *aḍrıl-* ‘to be separated’, *beḍük* ‘big’, *bod* ‘stature, the size of a man; body; clan,

52 Robert Dankoff and James Kelly, *Mahmūd al-Kashgarī, Compendium of the Turkic Dialects-Diwān Lugāt al-Turk* (Harvard: University Printing Office, 1982), 1: 85.

tribe', *boğdaş* 'of the same height', *boğuş* 'a bright colour', *boğun* 'people, nation', *eder* 'saddle', *eder-* 'to pursue', *edgülik* 'goodness, benevolence', *edle-* 'to turn something into something useful, to process', *ıd-* 'to send', *ıdtur-* 'to have (someone) send (something)', *ıdı* 'owner; the Lord (God)', *kağgu* 'sorrow, grief, anxiety', *kağgur-* 'to be grieved, to be anxious', *kağguruş-* 'to be grieved together, to be anxious together', *kağış* 'strap', *keç-* 'to put on, or wear', *keğdür-* 'to dress (someone) in (something)', *keğgü* 'clothing', *keğik* 'wild four-legged game animal; deer', *keğim* 'garment', *keğür-* 'to dress someone in something', *kiğiz* 'felt', *koğdur-* 'to have (something) put (somewhere)', *kuğı* 'down', *kuğruk* 'tail', *kuğuş* 'well', *küdeğü* 'bridegroom', *keğin* 'afterwards', *mıdıık* 'moustache', *oğaş* 'awake', *oğgar-* 'to wake (someone)', *oğuş* 'awake', *öğlek* 'noon, midday', *tığ-* 'to obstruct', *tığıl-* 'to be obstructed', *uğcı* 'ox-herder', *uğı-* 'to sleep', *uğıgu* 'sleep', *uğıt-* 'to put (someone) to sleep', *uğku* 'sleep', *üğür-* 'to choose', *yağ-* 'to spread out', *yağaş* 'on foot; infantry', *yağagla-* 'to be pedestrian', *yağıl-* 'to be spread out', *yığ* 'smell, scent', *yıdı-* 'to smell rotten', *yıdığ* 'malodorous', *yığla-* 'to smell (transitive)', *yığlan-* 'to smell (intransitive)' *yoğul-* 'to be erased', *yoğun* 'perished'

In ms.T, 22 different words with the shift /*đ*/ > /*y*/ appears 48 times in total. On the other hand, we see 69 different words in which the /*đ*/ consonant is preserved, 3502 times in total, i.e. /*đ*/ is preserved in 98.64% of the examples in ms.T. This is the highest rate among the works written in Khwarezmian Turkish; e.g. only *koç-* and *keç-* 230 times in ms.L, 130 times in NF, 101 times in KS and 52 times in S2.⁵³

2.2.2. Preservation of the vowel /e/

In Karakhanid Turkish, in the first syllable of words such as *beg* 'chief, ruler', *er* 'man', *er-* 'to be', *eşit-* 'to hear', *keç-* 'to pass away', *keç-* 'to put on, or wear', *kel-* 'to come', *kes-* 'to cut-', *sev-* 'to love, to like', *teg* 'like', *yet-* 'to arrive, reach' etc., the vowel /e/ is preserved. In these words, the vowel /e/ was preserved until the middle of the 14th century, when the change from /e/ to /è/ took place.⁵⁴ The change /e/ > /è/ is very common in ms.L, KS and HTFK.⁵⁵ Even in NF, there is the change /e/ > /è/ in some of the words listed above.⁵⁶ In ms.T, however, the vowel /e/ is preserved in all examples of words such as *beg*, *er*, *er-*, *eşit-*, *keç-*, *keç-*, *kel-*, *kes-*, *sev-*, *teg* and *yet-*. This phonetic feature also proves that ms.T was copied in the first half of the 14th century.

53 Cihan Doğan, *XIV-XV. Yüzyıl Tarihi Türk Yazı Dillerinde Lehçe Karışmaları* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2022), 134.

54 János Eckmann, "İslâmi Orta Asya Türk Edebî Dilinin Özellikleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 57 (1988), 195.

55 Ata, *Harezmi - Altın Ordu Türkçesi*, 48.

56 Ali Fehmi Karamanlıoğlu, "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri I", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 16 (1968), 64.

2.2.3. The labialization

In Khwarezmian Turkish certain suffixes assimilate to stem-final labial consonants. This is a distinctive phonetic feature of this literary language. While the labialization is common in NF, it is rare in other Khwarezmian Turkish works copied after the 14th century. This is because in Chagatai proper the labialization is restricted to stems ending in /-v/ and loanwords containing /-Aw/.⁵⁷ The labialization, which is rare in ms.L, is common in ms.T as in NF. The frequent occurrence of this characteristic phonetic feature of Khwarezmian Turkish is further evidence of the archaicity of ms.T:

'*aybımnı* (ms.L 90v/18) ~ '*aybumnu* (ms.T 123v/16), '*cavābım* (ms.L 99v/4) ~ '*cavābum* (ms.T 135v/19), '*şabrum* (ms.L 124r/7) ~ '*şabrum* (ms.T 193v/10), '*ažābıng* (ms.L 163v/3) ~ '*ažābuᅇng* (ms.T 262r/16), '*nafsıng* (ms.L 122r/1) ~ '*nafsuᅇng* (ms.T 190v/9), '*kitābıng* (ms.L 173r/13) ~ '*kitābuᅇng* (ms.T 292r/14), '*kılıçımnıng* (ms.L 223r/13) ~ '*kılıçımnıᅇng* (ms.T 358r/18), '*Ka'bnıng* (ms.L 227v/3) ~ '*Ka'bnıᅇng* (ms.T 364v/8), '*ğarıblıᅇğā* (ms.L 104v/11) ~ '*ğarıblıᅇğā* (ms.T 142v/13), '*Şāmlıᅇğā* (ms.L 162v/7) ~ '*Şāmlıᅇğā* (ms.T 259r/11) etc.

2.3. Morphophonological features

2.3.1. The negative aorist suffix {-mAs}

Kāshgarī says “There is no divergence from this among the dialectal groups. The rule for the negation of aorist verbs is to add to imperative form *mīm alif sīn*”.⁵⁸ This explanation shows that the negative aorist suffix in the Karakhanid period was {-mAs}. Although only {-mAz} is seen in Arat's edition⁵⁹ there are more {-mAs} in QBf, the oldest copy of QB.⁶⁰ In ms.T, all but 4 examples of the negative aorist suffix appear as {-mAs}. The language of ms.T is close to the Karakhanid language in this respect.

2.3.2. The dative suffix {+KA}

The dative suffix is {+KA} in Old Turkish and Karakhanid.⁶¹ {+GA} is a secondary form, a new form. In ms.L the dative suffix is almost exclusively {+GA} except for a section written by the copyist-5. Copyist-5 spells {+ka} consistently and for this reason Boeschoten rightly

57 János Eckmann, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, ed. Osman Fikri Sertkaya, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017), 7.; Hendrik Erik Boeschoten, “Chaghatay”, *The Turkic Languages*, ed. Lars Johanson and Éva Ágnes Csató Johanson, (London: Routledge, 2021), 163.

58 Robert Dankoff and James Kelly, *Mahmūd al-Kashgarī, Compendium of the Turkic Dialects-Dīwān Lugāt at-Turk*, 1: 414.

59 Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I: Metin* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1947).

60 Gyülcan Bayrami, “Kutadgu Bilig Fergana Nüshası Metin-Dil Bilgisi-Notlar-Çeviri”, (Yayımlanmamış doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2021), 1060.

61 Lars Johanson, “East Old Turkic”, *The Turkic Languages*, ed. Lars Johanson and Éva Ágnes Csató Johanson, (London: Routledge, 2021), 135.

says Rabgūzī's language had $\{+KA\}$.⁶² Since the Arabic script does not distinguish between /k/ and /g/, only the $\{+ka\}$ and $\{+ga\}$ forms of the suffix can be distinguished. In ms.T $\{+ka\}$ appears 4053 times and $\{+ga\}$ only 56 times. That is, 98.64% of the examples is $\{+ka\}$. This is the highest rate among the works written in Khwarezmian Turkish, e.g. approximately 80% in KS⁶³ and %73,24 in HTFK.⁶⁴ I also found 63 $\{+ga\}$ only in the first 20 folios of NF.

Even when we compare ms.T and the section of ms.L which written by copyist-5, we see that the archaic form is more common in ms.T. So the language of ms.T must be very close to Rabgūzī's language:

havāga (ms.L 221v/12) ~ *havāka* (ms.T 356r/5), *olarğa* (ms.L 221v/17) ~ *olarka* (ms.T 356r/12), *Musulmānlarğa* (ms.L 222r/19) ~ *Musulmānlarka* (ms.T 357r/08), *saķışğa* (ms.L 222v/9) ~ *saķışka* (ms.T 357v/01), *kaŋğa* (ms.L 222v/18) ~ *kaŋka* (ms.T 357v/13), *saŋçışmağanğa* (ms.L 223v/1) ~ *saŋçışmağanka* (ms.T 358v/11), *tağğa* (ms.L 224r/4) ~ *tağka* (ms.T 359v/5), *kaŋğa* (ms.L 225r/2) ~ *kaŋka* (ms.T 361r/6), *saŋçışğa* (ms.L 225r/11) ~ *saŋçışka* (ms.T 361r/15), *kaḡuğğa* (ms.L 227v/12) ~ *kaḡuğka* (ms.T 365r/1), *Taŋgrığa* (ms.L 233r/14) ~ *Taŋgrıka* (ms.T 373r/1), *sarāyğa* (ms.L 233v/6) ~ *sarāyka* (ms.T 373a /17), *kaḡdaşlarığa* (ms.L 233v/10) *kaḡdaşlarıka* (ms.T 373b /2) etc.

2.3.3. The gerund suffix $\{-GAIU\}$

The gerund suffix $\{-GAIU\}$ which we found in Rabgūzī's *Qisas al-Anbiyā* is not found in other Khwarezmian Turkish works. In ms.L, it is sometimes seen as $\{-GAIU\}$, but is usually changed to $\{-GAIL\}$ by copyists. The original text of Rabgūzī's *Qisas al-Anbiyā* must have the suffix $\{-GAIU\}$, of which we see examples in ms.L. There is no $\{-GAIL\}$ form in ms.T, all examples are $\{-GAIU\}$. This feature also shows that the language of ms.T is very close to the original text:

kirgeli (ms.L 6v/8) ~ *kirgelü* (ms.T 9r/11), *kaḡalı* (ms.L 6v/17) ~ *kaḡalu* (ms.T 9v/2), *öğrengeli* (ms.L 18v/19) ~ *öğrengelü* (ms.T 25v/5), *tutkaḡı* (ms.L 111r/13) ~ *tutkaḡu* (ms.T 176r/9), *ayrılkaḡı* (ms.L 144v/2) ~ *ayrılkaḡu* (ms.T 228r/3), *kaḡalı* (ms.L 221v/10) ~ *kaḡalu* (ms.T 356r/1), *kaḡseli* (ms.L 222r/11) ~ *kaḡselü* (ms.T 356v/13), *keltürkeli* (ms.L 2382/10) ~ *keltürkelü* (ms.T 368v/3), *urkaḡı* (ms.L 233v/2) ~ *urkaḡu* (ms.T 373/13) etc.

62 Hendrik Erik Boeschoten, "The Leningrad Manuscripts of Rabghuzi's Qisas", *Türk Dilleri Araştırmaları* (1991), 72, footnote 32.

63 Necmettin Hacıeminoğlu, *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), 53.

64 Onur, *Harezm Türkçesi Fal Kitabı (Yıldızname - Dîvname - Kur'an falı - Kura falı - Tılsımlar)*, 44.

2.3.4. The gerund suffix {-GInçA}

The vowel of the first syllable of the gerund suffix, which was seen as {-GInçA} in Eastern Turkish before the 14th century, was rounded after the 14th century.⁶⁵ The rounded version {-GUNçA} is frequently seen in ms.L, but in ms.T all examples are {-GInçA}:

eşitmegünçe (ms.L 7r/4) ~ *eşitmeginçe* (ms.T 9v/10), *açğünça* (ms.L 53r/7) ~ *açğınça* (ms.T 72v/3), *bolğünça* (ms.L 69v/4) ~ *bolğınça* (ms.T 94v/16), *ağdurğünça* (ms.L 118r/1) ~ *ağdurğınça* (ms.T 185/4) etc.

With two exceptions, we also find {-GInçA} in the section written by copyist-5 in ms.L: *almağünça* (ms.L 229v/16) ~ *almağınça* (ms.T 358r/4), *bolğünça* (ms.L 240r/13) ~ *bolğuça* (ms.T 383r/10). The second example is interesting because it shows that copyist-5 confuses the suffix {-GUçA} with the {-GUNçA} in his dialect.

2.3.5. The gerund suffix {-mAdIn}

This gerund suffix appears in QB as {-mAdIn}.⁶⁶ Although we see the form {-mAyIn} in two Uyghur texts, these were probably written in the 14th century. In the pre-classical and classical Uyghur texts this gerund suffix appears as {-mAdIn}.⁶⁷ In Chagatai texts, there is {-mAyIn} as a result of the shift /d/ > /y/.⁶⁸ Thus, {-mAyIn} is secondary form. In ms.L, there are more {-mAyIn} than {-mAdIn}, but in the section written by copyist-5 there are 8 {-mAdIn} and only 1 {-mAyIn}. It seems that Rabghūzī's language had {-mAdIn} and, as expected, all the examples in ms.T are {-mAdIn}:

unutmayın (ms.L 89r/9) ~ *unutmadın* (ms.T 121r/18), *bolmayın* (ms.L 90v/6) ~ *bolmadın* (ms.T 123r/17), *siyumayın* (ms.L 91r/10) ~ *siyumadın* (ms.T 124r/14), *açmayın* (ms.L 136v/5) ~ *açmadın* (ms.T 212r/18), *kêçmeyin* (ms.L 194r/17) ~ *keçmedin* (ms.T 320r/10), *anğlamayın* (ms.L 226v/21) ~ *anğlamadın* (ms.T 363v/15) etc.

2.4. Morphological features

2.4.1. Auxiliary use of the verb *u-* and the negative potential suffix {-UmA-}

In Old Turkish, the verb *u-* 'to be able, to bear' is sometimes used as a lexical verb and more often expresses the subject's ability to carry out the action denoted by the base verb. Most instances of the verb *u-* have the negative form *uma-*. In its auxiliary use, *uma-* always

65 János Eckmann, "Çağatay Dili Hakkında Notlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 6 (1958), 124.

66 Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic* (Leiden: Brill, 2004), 317, footnote 517.

67 Ferruh Ağca, *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uyurca Metinlerin Tarihlendirilmesi* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2021), 168–169.

68 Eckmann, "Çağatay Dili Hakkında Notlar", 125.

accompanies converb forms of verbs and it follows the vowel converb of the main verb. In the Karakhanid texts, the vowel converb of the main verb and *uma-* appear fused as *{-Uma-}*.⁶⁹ The new negative potential suffix *{-Uma-}*, which is very common in Karakhanid texts, is very rare in Khwarezmian Turkish texts.⁷⁰ For example it appears 7 times in the *Mu'īn al-Murīd*:⁷¹ *ayumaz* (78/2), *bulumas* (376/3) etc., and only once in NF: *körümes-biz* (21/14). ms.L, in which *{-Uma-}* occurs 18 times, is known as the Khwarezmian Turkish text in which this suffix occurs most frequently. However, in ms.T it appears 150 times. Only in Karakhanid texts is there such frequent use of *{-Uma-}*, and it is not surprising that Rabgūzī, who lived in the second half of the 13th century, also used this suffix frequently.

Moreover, in ms.T, there are examples where the verb *u-* is used without fusion for ability or inability, and even where it is used as a lexical verb. These usages, which are not found in ms.L or other Khwarezmian Turkish texts and are very rare even in the Karakhanid texts⁷² leave no doubt as to the antiquity of the ms.T:

Bahāmnı kim bērü uğay erdi? (ms.T 99r/19) ‘Who could pay my price?’

Sizlersiz umadım (ms.T 100v/10) ‘I couldn’t bear without you.’

İblīs, Ayyüb şabrınga umadı erse kök-ke ağdı (ms.T 159r/7) ‘When Satan couldn’t bear Job’s patience, he ascended to heaven.’

Ayyüb bu sözke umadı (ms.T 162r/10) ‘Job couldn’t bear this word.’

Anı Ayyüb eşitti, umadın أَنِّي مَسْنِي الضُّرُّ tēdi. (ms.T 162r/16) ‘Job heard this, he couldn’t bear it and said أَنِّي مَسْنِي الضُّرُّ’

Ayyüb anı eşitip umadı (ms.T 162v/01) ‘Job heard this, he couldn’t bear.’

Ayyüb umadı, faryād kıldı (ms.T 162v/03) ‘Job couldn’t bear, he wailed.’

ınçığı-ka umadın ... (ms.T 204r/12) ‘Unable to bear him crying...’

andağ kursı ēte uğay-mu-siz? (ms.T 221v/16) ‘Can you make a lectern like this?’

bir yangı kişi yaratu uğay-mu? (ms.T 280v/4) ‘Can he create a new person?’

anası-nıng köngli umağay (ms.T 285v/2) ‘Her mother’s heart won’t bear it.’

men anı körüp umağay-men (ms.T 308v/1) ‘When i see this i won’t bear it.’

ağrığı-ka umadı (ms.T 344r/3-4) ‘He couldn’t bear to its pain.’

Umar ol sözke umadı (ms.T 363r/6) ‘Umar couldn’t bear that word.’ etc.

69 Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, 258–259.

70 Zeynep Korkmaz, “Türkiye Türkçesinde ‘İktidar’ ve ‘İmkân’ Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 7 (1959), 112.

71 Recep Toparlı and Mustafa Argunşah, *İslâm - Mu'īnül-Murīd* (Ankara: Türk Kurumu Yayınları, 2018), 81.

72 Korkmaz, “Türkiye Türkçesinde ‘İktidar’ ve ‘İmkân’ Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri”, 111.

2.4.2. {-DXmIz} for the 1st person plural of the simple past

For the 1st person plural of the simple past, {-DXmIz} is used in Old Turkish and Karakhanid Turkish, and {-DUK} is used in Khwarezmian Turkish.⁷³ However, the old form {-DXmIz} is rarely seen in Khwarezmian Turkish texts, e.g. 3 times in S2, 1 times in NF.⁷⁴ ms.L, where the suffix {-DXmIz} is seen 40 times, is the text in which this suffix is seen most frequently among the Khwarezmian Turkish texts discovered so far. However, I found that this suffix is seen 144 times in ms.T. This frequent use of the suffix {-DXmIz} must also be a feature of Rabghūzī's language.

2.4.3. {-mAdUK} as the negative counterpart of the participle suffix {-mIş}

The negative counterpart of the participle suffix {-mIş} is {-mAdUK} in Old Turkish, {-mAmIş} comes up only in late Uyghur.⁷⁵ {-mAdUK} is also common in Karakhanid, but rare in Khwarezmian Turkish texts.⁷⁶ For example, this suffix does not appear in NF. {-mAdUK} was replaced by {-mAGAn} in Eastern Turkish from the 15th century onwards. The suffix {-mAdUK} occurs only 4 times in ms.L, but 22 times in ms.T. The suffix was often replaced by {-mAGAn} or other suffixes by copyists of ms.L:

kılmağan (ms.L 4v/04) ~ *kılmadıḡ* (ms.T 5v/11), *kılmadın turup turur* (ms.L 9r/11) ~ *kılmadıḡ* (ms.T 12v/05), *körülmegen* (ms.L 10r/08) ~ *körmedük* (ms.T 13v/17), *körmegey* (ms.L 80r/17) ~ *körmedük* (ms.T 109r/09), *körmegey* (ms.L 147r/18) ~ *bilmedük* (ms.T 232r/11), *eylenmegen* (ms.L 154v/06) ~ *eğlemedük* (ms.T 243v/01), *kılmağan* (ms.L 157r/13) ~ *kılmadıḡ* (ms.T 247r/14), *çıkmay* (ms.L 171r/09) ~ *çıkmadıḡ* (ms.T 274r/19), *islenmey, sasımay turur* (ms.L 173v/21) ~ *yıdımadıḡ, sasımadıḡ* (ms.T 293r/10), *yol azmamış* (ms.L 190v/21) ~ *yol azmadıḡ* (ms.T 315v/11), *ıdıḡ* (ms.L 216v/19) ~ *sovımadıḡ* (ms.T 350v/01), *savımayın* (ms.L 218r/03) ~ *sovımadıḡ* (ms.T 351v/12), *kélmedi* (ms.L 220v/01) ~ *eglemedük* (ms.T 354v/06), *ölmemiş* (ms.L 223v/18) ~ *ölmедük* (ms.T 359r/16)

2.4.4. The conditional suffix {-sA} and personal markers of the pronominal type

In Karakhanid, the 1st and 2nd person singular and plural of the conditional are usually expressed with {-sA} and personal markers of the pronominal type.⁷⁷ At the Khwarezmian Turkish stage the conditional begins to acquire possessive suffixes referring to agents, and hereafter

73 Eckmann, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, 28.

74 Behiye Saygı, "Nehcü'l-Ferâdis'te Fiiller", (Master's thesis, Erciyes University, 2004), 101.; Banu Durgunay, "Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Fiiller", (Master's thesis, Akdeniz University, 2016), 111.

75 Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, 294.; Ferruh Ağca, *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uyğurca Metinlerin Tarihendirilmesi*, 268.

76 Samet Onur, "Harezmi Türkçesi Fal Kitabı'nda Oğuzca Unsurlar", *Oğuz Türkçesi Araştırmaları Dergisi* 2 (2020), 7.

77 Şahap Bulak, "Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Şart Kipi." *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 30 (2011), 79, 81–82.

the conditional is usually expressed with $\{-sA\}$ and personal markers of the possessive type ($\{-sAK\}$ for 1st person plural). The conditional is also sometimes expressed in Khwarezmian Turkish with $\{-sA\}$ and personal markers of the pronominal type, but these examples are quite rare.⁷⁸ There are 24 examples in ms.L, which is the text in which $\{-sA\}$ and personal markers of the pronominal type occur most frequently in the Khwarezmian Turkish texts. In ms.T, as in other Khwarezmian Turkish texts, personal markers of the possessive type are of course common. However, personal markers of the pronominal type are much more common in this text than in any other Khwarezmian Turkish text. There are 58 examples of $\{-sA\}$ and personal markers of the pronominal type in ms.T. This is undoubtedly a feature of Rabghūzi's language and another strong indication that ms.T is very close to the original text:

bêrseng (ms.L 204v/06) ~ *bêrse-sen* (ms.T 333v/12), *sorsam* (ms.L 110r/16) ~ *sorsa-men* (ms.T 150v/17), *alsam* (ms.L 185r/04) ~ *alsa-men* (ms.T 307r/04), *ayırsam* (ms.L 189r/02) ~ *ağırsa-men* (ms.T 312v/19), *körsem* (ms.L 236r/08) ~ *körse-men* (ms.T 377v/13), *kılsağ* (ms.L 82r/08) ~ *kılsa-miz* (ms.T 111v/03), *kutulsağ* (ms.L 156r/11) ~ *kurtulsa-miz* (ms.T 245v/15) etc.

In addition, there are examples in ms.T where the conditional is not directly linked with the expression of person. It is a characteristic of Orkhon Turkish, where the suffix appears as $\{-sAr\}$.⁷⁹ It is also seen in Old Uyghur Turkish, although less frequently than in Orkhon Turkish. This usage is rare in Karakhanid texts. It seems that the copyists of ms.L did not understand and found this archaic usage in ms.T strange. In the equivalents of these verbs in ms.L, we can see that possessive suffixes are added to $\{-sA\}$. The fact that this usage, which can be considered archaic even for the Karakhanid period, appears in ms.T is another important indication that it is very close to the original text:

Ne kılsa köngül sizin (ms.T 49r/07) 'Whatever you do, the wish is yours.' ~ *Nê kılsangız sizin* (ms.L 36r/13) 'Whatever you do, it is yours.'

neçe tilese algıl (ms.T 61r/09) 'Take as many as you want.' ~ *nêçe tileseng algıl* (ms.L 45r/13) 'Take as many as you want.'

ne taşarruf kılsa kılğıl (ms.T 126r/05) 'Do whatever you see fit.' ~ *ne iş taşarruf kılsang kılğıl* (ms.L 92v/03) 'Do any work you see fit.'

Ne kılsa siz biling (ms.T 228r/09) 'Whatever you do, it's up to you.' ~ *Nê kılsangız siz biling* (ms.L 144v/07) 'Whatever you do, it's up to you.'

habar sorsa keligli-din sorğu (ms.T 273v/03-04) 'If you want information, you have to ask the one who comes.' ~ *habar sorsangız mundın sorung* (ms.L 169v/12-13) 'If you want information, ask him.'

78 Zeynep Korkmaz, "Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven, vuz/-vüz Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 12 (1965), 47.

79 Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, 321.

2.4.5. *ol* as a copula

The 3rd person pronoun *ol* is also used as a copula in Old Turkish.⁸⁰ The use of *ol* as a copula is also common in Karakhanid Turkish. After the 13th century, *ol* is mostly used as an adjective and pronoun, and its use as a copula is rare.⁸¹ In KS and *Mu'īn al-Murīd*, both written in the first half of the 14th century, we can see *ol* used as a copula.⁸² In ms.L there are 13 instances where *ol* is used as a copula, but in ms.T the number of these instances is 32. In ms.L, copyists have replaced *ol* with *turur* in many instances:

kimler turur? (ms.L 10r/20) ~ *kimler ol?* (ms.L 14r/12), *kim?* (ms.L 11r/04) ~ *kim ol?* (ms.T 15r/05), *yalavaçlar tururlar* (ms.L 19r/10) ~ *yalavaçlar ol* (ms.T 25v/18), *kimler turur?* (ms.L 42v/02) ~ *kimler ol?* (ms.L 57v/01), *neteg turur?* (ms.L 175/06) ~ *neteg ol?* (ms.L 294v/09), *kim?* (ms.L 241v/13) ~ *kim ol?* (ms.T 385r/10) etc.

2.4.6. The gerund suffix {-GUÇAK}

{-IcAk} is the most frequently used gerund suffix in Old Oghuz Turkish. Many different theories have been put forward on the origin of the suffix. Most scholars have argued that the {-I} in the first syllable of the suffix is a gerund suffix but some scholars have argued that it is a form originated from the participle suffix {-GU}. Scholars, who argue that the {-I} in the first syllable of the suffix originates from the participle suffix {-GU}, propose {-*GUÇAK} as an etymology for the gerund suffix {-InçA}.⁸³ However, since there is no written example of the form {-*GUÇAK}, this etymology has been hypothetical until now. But now I found an example of the {-GUÇAK} in ms.T. In ms.L it is seen that this suffix was replaced with the {-GAÇ} by the copyist (52v/16). There is only one example of {-GUÇAK} in ms.T, but this example is very important as it is evidence of both the origin of the gerund suffix {-IcAk} and of the fact that ms.T reflects Rabghūzī's language:

Taş kesilgüçek Cibrīl İsmā'īl-ni taş üze olturtur erdi (ms.T 72r/5-6) 'When the stone was cut, Gabriel was making Ishmael sit on the stone.'

2.5. Personal pronouns

In ms.T, the nominative singular personal pronouns are always spelled as من 'men' and سن 'sen'. Their genitive forms are always spelled as منينك 'mening' and سنینك 'sening'. However, their accusative, locative and ablative forms are always spelled as مینی 'mini', میندا 'minde', میندین 'mindin' and سینی 'sini', سیندا 'sinde', سیندین 'sindin' respectively. These spellings are

80 Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, 205, 324.

81 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century* (Oxford: Clarendon Press, 1972), 123.

82 Eckmann, "İslâmi Orta Asya Türk Edebî Dilinin Özellikleri", 198.

83 Erkan Salan, "{-IcAk} Zarf-fiil Eki ve Varyantları Üzerine", *Gazi Türkiyat* 21 (2017), 46–48.

almost identical in Old Turkish.⁸⁴ In QBf, the oldest copy of QB, we see the same spellings.⁸⁵ The spellings in NF are also identical, although the diacritics are sometimes different.⁸⁶ The same applies to HTFK. These spellings likely have a phonetic significance. Marcel Erdal says “I have no doubt that the vowel in *bini*, *minte* etc., *sini*, *sinte* etc. is (pre)historically the same as that found in *biz* and *siz*”.⁸⁷ In any case, we do not see these consistent spellings in Khwarezmian Turkish texts copied after the 14th century. In ms.L, the situation is even more complex: مین (ms.L 211v/10), سین (ms.L 102r/11), مینینک (ms.L 89v/18), سینینک (ms.L 155r/06), منى (ms.L 6v/05), سننى (ms.L 6v/16), مندا (ms.L 6r/19), سندا (ms.L 28r/20), مندین (ms.L 12v/01), سندين (ms.L 12v/01) etc. The fact that these spellings, which are found in Old Turkish, Karakhanid Turkish and Khwarezmian Turkish, are consistently found in ms.T is another important indication that it was copied in the 14th century.

As mentioned above, the genitive of the 1st person singular pronoun in Old Turkish and Karakhanid Turkish is *mening*.⁸⁸ The form *menim*, which first appears in *Codex Cumanicus*,⁸⁹ is a secondary new form. Since the second syllable of the form *benüm* in Old Oghuz Turkish has a rounded vowel, the form *menim* is probably a Kipchak element. The old form *mening* is rare in Khwarezmian Turkish texts, e.g. 6 times in NF, 3 times in KS, 1 times in HTFK. Only in ms.L is the form *mening* more common than *menim* and it appears 285 times.⁹⁰ However, *menim* appears 43 times even in ms.L, whereas it appears only once in ms.T (101v/6). In this respect, we see once again that the language of ms.T is close to the Karakhanid language.

In Old Uyghur Turkish the 3rd person plural is expressed with *olar*, which is actually a demonstrative pronoun. In QBf, all examples are in the form *olar*, with two exceptions in the form *anlar* (QBf 2v/02, 163v/11). The 3rd person plural pronouns *anlar* and *alar* secondary new forms. In ms.T, *olar* appears 667 times and *anlar* 7 times. In ms.L, however, *anlar* appears 17 times and *alar* 26 times.⁹¹ The frequent use of the pronoun *olar* in ms.T must also be a feature of Rabghūzī’s language.

84 Annemarie von Gabain, “Eski Türkçede Zamirler”, trans. Berrin Akçah, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 61 (2013), 132–134; Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, 192.

85 Bayrami, “Kutadgu Bilig Fergana Nüshası Metin-Dil Bilgisi-Notlar-Çeviri”, 86–87.

86 Ali Fehmi Karamanlıoğlu, “Nehcü'l-Feradis’in Dil Hususiyetleri II”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 17 (1969), 38.

87 Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, 192.

88 Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996), 34; Gabain, “Eski Türkçede Zamirler”, 137.

89 Comes Gêza Kuun, *Codex Cumanicus: Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum* (Budapestini: Editio Scient. Academiae Hung, 1880), 304.

90 Oğuz Ergene, *Sadı Gülistan [Şiraz 1257] Giriş - Dil İncelemesi - Metin - Çeviri - Dizinler - Tıpkıbası (Çeviren: Sıbîcâbî)* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017), 129.

91 Ata, *Rabghūzī Kışaşü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları). Giriş-Metin-Dizin*, 1: 801–802.

2.6. Lexicological features

2.6.1. Conjunctions

The conjunctions *apanġ* ‘if’, *azu* ‘or’ and *qalı* ‘how’ are appear in ms.T, which do not appear in ms.L and other Khwarezmian Turkish texts. Only the conjunction *qalı* appears in *Kitāb Hilyat al-insān wa-Halbat al-lisān*, written in the 13th century by Ibn al-Muhannā.⁹² However *apanġ*, *azu* and *qalı* appear frequently in Karakhanid texts.⁹³ In ms.T *apanġ* appears 15 times, *azu* 17 times and *qalı* 28 times. Undoubtedly, these conjunctions belong to Rabghūzī’s literary language under Karakhanid influence.

2.6.2. The words in the form of V or CV

The words in the form of single vowel or consonant + vowel, although rare, are found in Old Turkish, Karakhanid and comparatively Khwarezmian Turkish.⁹⁴ After the Karakhanid period, almost all of these words were changed to the form of vowel + consonant and consonant + vowel + consonant. Some words in the form of V or CV, for example *si-* ‘to break’, *u-* ‘to be able, to bear’, *ya* ‘bow’, *yu-* ‘to wash’, are also found in ms.L. However, most of them also appear in other Khwarezmian Turkish texts. On the other hand, words such as *ba-* ‘to bind, tie’, *ö-* ‘to think; to remember’, *si-* ‘to urinate’, *su-* ‘to stretch out’, *tu-* ‘to close, block’, which appear in ms.T, do not appear in ms.L and in almost all other Khwarezmian Turkish texts, with a few exceptions. There is no doubt that these archaic forms belong to Rabghūzī’s language:

[ms.L: Lack] ~ *Qur’ānın bilmiş-lerini işke badılar* (ms.T 326v/06-07)

Uqmadın Şālīh sözün hem uşbu inġen fitnasın (ms.L 31r/21) ~ *Ömedin Şālīh sözün hem uşbu inġen fitnasın* (ms.T 42v/08)

yem üze siydi (ms.L 118r/02) ~ *yem üze sidi* (ms.T 185v/02)

Qılıçğa boyun sundılar (ms.L 127v/09) ~ *Qılıçka boyun sudılar* (ms.T 198v/07)

yel çıqğan yolnu eki eligi birle tutdı (ms.L 30v/20) ~ *yel çıqğan qolnu eki eligi birle tudı* (ms.T 41v/12-12)

2.6.3. Miscellaneous lexical items

When we compare ms.T and ms.L, it is seen that ms.L’s copyists misunderstood archaic words or removed those words they no longer understood from the copy. For example, the following example shows that ms.L’s copyist no longer understood the word *buk* ‘the sound

92 Aptullah Battal, *İbnü-Mühennâ Lûgati (İstanbul Nüshasının Türkçe Bölüğünün Endeksidir)* (İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası, 1938), 36.

93 Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar (En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar) - Yazı Dilinde* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015), 114, 121, 164.

94 Engin Çetin, “Eski Türkçede Ünlü ve Ünsüz + Ünlü Seslerden Oluşan Sözcükler”, *Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu (20-22 Ekim 2011) Bildirileri*, (Adana: Çukurova Üniversitesi, 2012), 600.

of something hollow falling and splitting’ and changed it to *tüf* ‘spit’. The word *buğ* occurs in *Dîwân Lughât at-Turk* (hereafter DLT). Kāshgarî says “... when anything hollow falls on the ground and splits open, they say: *buğ etti*. This is onomatopoeic for the sound it makes.”⁹⁵ It seems that this onomatopoeic was obsolete at the time when ms.L was copied and the copyist did not understand the word:

Kim kıtınğa kirse tūf kılup anı urdurur êrdi (ms.L 44v/14-15) ‘Whoever came near him, he would make him spit on it and he would make him hit it.’

Kim kıtınğa kirse buğ êtip anı urdurur erdi (ms.T 60v/07) ‘Whoever came near him, he would make him hit it with a bang.’

In the following passage, we can see that the word *êçi* ‘elder brother’⁹⁶ was also not no longer understood by ms.L’s copyist and was changed to *êki* ‘two’. Thus the phrase was corrupted:

Êrning balâsı, êki âlam balâsı kırtka (ms.L 80v/11) ‘The trouble of a man, the trouble of two worlds is the crone.’

Êrning balâsı êçi, âlam balâsı kırtka (ms.T 109v/13) ‘The trouble of a man is his elder brother, the trouble of the world is the crone.’

The following passage tells us: “The Israelites transgressed because of their comfortable life”. Apparently the copyist of ms.L did not understand the word *kudur*,⁹⁷ which means ‘to transgress, to go beyond the measure’, and distorted the text:

Şeker yeyü, söklünmiş et yeyü, anuğ ton këyip bulut kölegesinde turdular. Maşala-da këlmiş: Kimerse fâriğ kılsa kayğurur (ms.L 118v/19-20) ‘They ate sugars and fried meats, and wore ready-made clothes and they remained in the shadow of the clouds. Here comes the point: If a person remains idle, he/she gets worried.’

Şeker yeyü, sökülmiş et yeyü, anuğ ton keđe, bulut köligesinde turu kudurdular. Maşal këlmiş: Kim fâriğ kılsa kudurur (ms.T 186v/15-17) ‘They ate sugars and fried meats, and wore ready-made clothes and they remained in the shadow of the clouds, so they transgressed. Here comes the proverb: If a person remains idle, he/she transgresses.’

Again, the word *kom* ‘wave’⁹⁸ appears to be confused with the word *kum* ‘sand’ by the copyist of ms.L:

95 Robert Dankoff and James Kelly, *Mahmūd al-Kashgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dîwân Lughât at-Turk*, (Harvard: University Printing Office, 1984), 2: 214.

96 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 20.

97 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 605.

98 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 625.

Aydılar: “*Ne yërde èv kılalîng?*” *İsâ tengiz kırağığa bardı, “Bu kum üze kılîng.” tedi.* (ms.L 172r/12-13) ‘They said: Where shall we build a house? Jesus went to the seashore and said: Build on this sand.’

“Ne yërde èv kılalîng?” tédiler. Tengiz kırıgîngâ bardı, “Suñ kom urur yerde èv kôparîng.” tedi. (ms.T 276v/12-13) ‘They said: Where shall we build a house? He went to the seashore and said: Build where the waves lash against.’

In the following sentence, we can see that the copyist of ms.L no longer understood the word *küre-* ‘to run away’,⁹⁹ and corrupted the sentence:

Bir sâ ‘at bizdin gâfil boldı erse balık ataduğ (ms.L 156v/05) ‘When he ignored us for a moment, we called him a fish.’

Bir sâ ‘at bizdin küredi erse balık birle kınadı-mız, balık atı birle okıdı-mız (ms.T 246r/13-14) ‘When he ran away from us for a moment, we punished him with a fish and called him by the name of fish.’

In another sentence, the word *ul* ‘building foundation’¹⁰⁰ appears to be confused with the word *ol* ‘that’ by the copyist of ms.L:

Anda kedin ol taş tepesinde ruḥām taşı birle tam kopardılar (ms.L 62v/07-08) ‘Then they built a roof of marble stones on that stone.’

Anda kedin ul tepesinde ruḥām taşı birle tam kopardılar (ms.T 85r/15) ‘Then they built a roof of marble stones on the foundation.’

In another sentence we see that the copyist of ms.L confused the verb *taplama-* ‘to be displeased’, which he no longer understood, with the verb *tileme-* ‘to not ask’, probably because of the spelling (تيلامادی for تيلامادی):

Mavlā olardin ol sözni tilemedi (ms.L 8v/7) ‘God did not ask them for this word.’

Mavlā ‘ta. olardin ol sözni taplamadı (ms.T 11v/14) ‘God was displeased with their that word.’

There is another interesting example in which we can see that the verb *kör-* is used in ms.T with a rather archaic meaning. It is notorious that the verb *kör-* has several meanings in Old Turkish and one of them is ‘to obey, work for someone, serve under someone’. The verb appears with this meaning in both Orkhon inscriptions and Old Uyghur texts. However, after

99 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 737.

100 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 124.

the Old Uyghur period, *kör-* is no longer seen with this meaning.¹⁰¹ In one sentence in ms.T, the verb *kör-* is used with this meaning. This is a further indication that the ms.T is very close to the original text. The correspondence of this sentence in ms.L shows that the copyist of ms.L did not understand this meaning and corrupted the sentence:

Ol çerig-de Nacāşī-ka körer ‘Abdu’l-muṭṭalib-nuṅ dōst-ları bar erdi (ms.T 300v/15) ‘In this army were Abd al-Muttalib’s friends who served under Negus.’

‘Abdu’l-muṭṭalib-nuṅ ol çerigde bir neçe dōst-ları bar êrdi (ms.L 180r/03) ‘There were some friends of Abd al-Muttalib in this army.’

There are many more archaic words in ms.T that the copyists of ms.L no longer understand. Moreover, many words in ms.T do not appear in ms.L or in any other Khwarezmian Turkish text, but appear in Karakhanid and Old Uyghur texts. Some of these words are listed below:

*alsıq-*¹⁰² ‘to be robbed of (something)’ (ms.T 219v/02), *alta-*¹⁰³ ‘to deceive, trick, cheat (someone)’ (ms.T 196r/15), *amdi*¹⁰⁴ ‘now’ (ms.T 59v/02), *anıġ*¹⁰⁵ ‘extremely, excessively’ (ms.T 2v/04), *apa*¹⁰⁶ ‘father’ (ms.T 277v/03), *artaġ*¹⁰⁷ ‘spoiled, wicked’ (ms.T 283r/01), *artaġlıġ* ‘wickedness’ (ms.T 233v/02), *azak*¹⁰⁸ ‘heretical, false’ (ms.T 193r/04), *baltu*¹⁰⁹ ‘axe’ (ms.T

101 Aslıhan Dinçer, “Bakmak İtaat Etmektir”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi - Semih TEZCAN’a Armağan* 13 (2013), 110.

102 In Old Uyghur Turkish, DLT and QB it appears with this meaning. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 152.; Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen - Eski Uyğurcanın El Sözlüğü*, (Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2021), 36.

103 It appears as *alda-* even in Karakhanid Turkish. *alta-* is more archaic than *alda-*. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 133.; Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen - Eski Uyğurcanın El Sözlüğü*, 36.

104 There are 15 examples of *amdi* in ms.T with the dative suffix as *{-ka}*, and 10 examples with *{-ke}*. This word had back vowels until the Karakhanid period. Then it is seen with front vowels. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 156–157. The fact that this word appears with more back vowels in ms.T is important because it reflects a feature of Karakhanid Turkish.

105 The word *anıġ* appears as *anıġ* in Old Turkish. In Karakhanid Turkish it appears as *ayıġ*. The word does not appear in other Khwarezmian Turkish sources. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 182.

106 It appears with this meaning in DLT. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 5.

107 It appears in Old Uyghur and Karakhanid texts. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 204.

108 In Old Uyghur Turkish, it appears with this meaning and in the forms *azak* ~ *azaġ*. In DLT it means ‘stray (arrow)’. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 282–283.

109 It appears as *baldu* even in Karakhanid Turkish. *Baltu* is earlier form. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 333.

253v/07), *batsıg*¹¹⁰ ‘west’ (ms.T 221v/04), *baya*¹¹¹ ‘recently, just now’ (ms.T 74v/06), *bert*¹¹² ‘to injure’ (ms.T 150v/03), *bilersük*¹¹³ ‘bracelet’ (ms.T 181v/15), *bistik*¹¹⁴ ‘carded cotton’ (ms.T 356r/17), *bodug*¹¹⁵ ‘bright colour’ (ms.T 340v/19), *çiçe*¹¹⁶ (*ernek*) ‘little (finger)’ (ms.T 190r/05), *érpek*¹¹⁷ ‘saw’ (ms.T 77r/08), *eşün*¹¹⁸ ‘to cover oneself’ (ms.T 74r/17), *ımurka*¹¹⁹ ‘soft’ (ms.T 247b/12), *kevil*¹²⁰ ‘to grow weak’ (ms.T 135v/07), *kaznak*¹²¹ ‘treasury’ (ms.T 110r/16), *konçı*¹²² ‘shepherd’ (ms.T 188r/18), *kökürçgün*¹²³ ‘pigeon, dove’ (ms.T 33v/13), *köli*¹²⁴ (ms.T 76v/05),

- 110 It appears as *batsık* in Old Turkish and as *batsıg* in Karakhanid Turkish. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 309.
- 111 It did not appear in root form after the Karakhanid period. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 384; Hendrik Erik Boeschoten, *A Dictionary of Early Middle Turkic*, (Leiden: Brill, 2022), 77.
- 112 It appears in Old Turkish and Karakhanid texts. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 358.
- 113 It appears as *bilerzük* in Old Uyghur Turkish. Wilkens, *Handwörterbuch des Altuygurischen - Eski Uyğurcanın El Sözlüğü*, 170. Talat Tekin derives it from a hypothetical **bilersük*. Talat Tekin, “Zetacism and Sigmaticism in Proto-Turkic”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 22 (1969), 75.
- 114 Kāshgarī states that it has this meaning in the Chigil dialect. Robert Dankoff and James Kelly, *Mahmūd al-Kashgarī, Compendium of the Turkic Dialects-Dīwān Luġāt at-Turk* (Harvard: University Printing Office, 1985), 3: 74.
- 115 The word does not appear in this archaic form after the Karakhanid period. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 302.; Boeschoten, *A Dictionary of Early Middle Turkic*, 88.
- 116 It occurs in Old Uyghur and QB. Arat claimed that the word means ‘little, very little; small, small amount, in a short time’ and associated the word *çıçalak* ‘little finger’ in DLT with this word. *Çiçe ernek* ‘little finger’ in ms.T indicates his rightness. Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986), 382.
- 117 It appears in Old Uyghur Turkish. Wilkens, *Handwörterbuch des Altuygurischen - Eski Uyğurcanın El Sözlüğü*, 262.
- 118 It appears in Old Uyghur Turkish and QB. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 133.; Wilkens, *Handwörterbuch des Altuygurischen - Eski Uyğurcanın El Sözlüğü*, 264.
- 119 In Old Uyghur Turkish, it appears as *yımırğa* and means ‘soft’. In DLT, *yımırğa yaş* means ‘any soft vegetable’. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 938.; Wilkens, *Handwörterbuch des Altuygurischen - Eski Uyğurcanın El Sözlüğü*, 899.
- 120 It appears in Old Uyghur Turkish and DLT in the form *kevil*-. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 689.
- 121 It appears in Old Uyghur and Karakhanid texts. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 684.
- 122 This word appears as *koñçı* in Old Turkish and as *koşçı* in Karakhanid and later periods. The word *kon* does not occur in ms.T, all examples are in the form *koy* ‘sheep’. However, all examples of *konçı* ‘shepherd’ are in this form, *koşçı* does not occur. The similarity with the Mongolian *koñçı(n)* ‘shepherd’ is striking. It could be borrowed from Mongolian (but why doesn’t it appear in any other text?), or it could be an archaic remnant of the n-dialect. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 684.; Wilkens, *Handwörterbuch des Altuygurischen - Eski Uyğurcanın El Sözlüğü*, 399.
- 123 It appears in Old Uyghur Turkish in the forms *kökürçgen* and *kökürçgün*. In DLT it is in the form *kökürçgün*. After the Karakhanid period, these archaic forms are no longer seen. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 713.; Talat Tekin, “Review of Al-Rabghūzī, The Stories of the Prophets: Qısaş al-Anbiyā”, An Eastern Turkish Version, Critically edited by H. E. Boeschoten, M. Vandamme and S. Tezcan, Leiden 1995”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 5 (1995), 262.; Boeschoten, *A Dictionary of Early Middle Turkic*, 170.
- 124 In Old Uyghur Turkish it means ‘to shade’ or ‘to protect’, and in Karakhanid Turkish it means ‘to bury’. Its meaning in ms.T is the same as in Karakhanid Turkish. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 716.; Wilkens, *Handwörterbuch des Altuygurischen - Eski Uyğurcanın El Sözlüğü*, 402.

körü¹²⁵ ‘as compared to’ (ms.T 154v/06), **kuşkülük**¹²⁶ (sic.) ‘humbleness’ (ms.T 325v/18), **küşüş**¹²⁷ ‘noble, almighty’ (ms.T 26v/07), **ođug**¹²⁸ ‘awake, alert’ (ms.T 208r/15), **orum**¹²⁹ ‘segment, part’ (ms.T 366v/15), **seksön**¹³⁰ ‘eighty’ (146v/03), **sérker**¹³¹ ‘highwayman’ (ms.T 287v/07), **sinzık**¹³² (ms.T 274r/04), **sırınçka**¹³³ (228v/16), **sırla**¹³⁴ ‘to glaze’ (ms.T 78v/19), **soğuk**¹³⁵ ‘cold’ (ms.T 246v/14), **süci**¹³⁶ ‘to be sweet’ (ms.T 190r/11), **şaşut**¹³⁷ ‘pied colour’ (ms.T 145v/04), **tapa**¹³⁸

- 125 It is a postposition that appears in Old Uyghur and Karakhanid texts. After the Karakhanid period, it appears in the form of *köre*. Yong-Song Li, “Kutadgu Bilig’de Gözden Kaçan İki Son Takı: körü ve sayu Üzerine.” *Türk Dilleri Araştırmaları* 7 (1997), 234.; Boeschoten, *A Dictionary of Early Middle Turkic*, 177. The postposition, which is only used with the dative in Khwarezmian Turkish, is used with the ablative in ms.T: *Atam-dın körü rasül* ‘a.m. manga sevüg-rek (ms.T 360v/11-12) ‘Compared to my father, the Prophet (peace be upon him) is dearer to me.’
- 126 It is unusual to find a Turkish word that is spelled with the letter ۞. This word is spelled as *kudki* in Old Uyghur, *kutki* in Brahmi texts, and *kutki* in DLT. The spelling *kuşki* in ms.T occurs only in QBf. Bayrami, “Kutadgu Bilig Fergana Nüshası Metin-Dil Bilgisi-Notlar-Çeviri”, 51. This is another strong indication that the two manuscripts were copied very close to each other, i.e. in the first half of the XIV century.
- 127 It appears in this form and meaning in TIEM73 and Rylands interlinear translation of the Qur’ân. Boeschoten, *A Dictionary of Early Middle Turkic*, 184.
- 128 It appears in Old Uyghur texts, *Anonymous Tafsîr*, DLT, and QB. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 47.; Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen - Eski Uyğurcanın El Sözlüğü*, 502.; Boeschoten, *A Dictionary of Early Middle Turkic*, 207.
- 129 It appears in DLT with the meaning ‘reaped at one time’. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 716.
- 130 This is a crase of *sekiz on*, which was the form used in Old Turkish. *Seksün* appears in Karakhanid Turkish. In Khwarezmian Turkish, it occurs only in AQR293. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 20.; Boeschoten, *A Dictionary of Early Middle Turkic*, 284.
- 131 Kāshgārī states that it has this meaning in the Karluk dialect. Clauson defined the word as hapax legomenon. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 850.
- 132 The form *sinzık*- appears in Middle Turkish. *sinzık*- is a hapax legomenon. Marcel Erdal notes a change of /z/ > /s/ in the suffix {-sXK-}. The form *sinzık*- may be an archaic remnant. Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, 121.; Boeschoten, *A Dictionary of Early Middle Turkic*, 288.
- 133 In Old Uyghur Turkish and DLT, it appears in the form of *sırıçga*. QB has the form *sırınçga*. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 846.
- 134 It appears in Old Uyghur Turkish and DLT. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 852.; Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen - Eski Uyğurcanın El Sözlüğü*, 610.
- 135 This is the earliest form of the word. So far, this form has not been found in any Khwarezmian Turkish text. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 809.; Boeschoten, *A Dictionary of Early Middle Turkic*, 274.
- 136 It appears in DLT and QB. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 795.
- 137 It only appears in QB. Clauson claims that Arat has mistranscribed the word as *şaşut* and suggests the form *şeşüt* and translates it as ‘dishevelled’. According to him, the word comes from *şeş*- ‘to untie’. Tezcan shares this view. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 795.; Semih Tezcan, “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, *Bellelen* 178 (1981), 61. However, the use of the word in ms.T proves that Arat is right: *Bir kızıl ‘alamı bar erdi. Kızıl altun birle yâkūt birle şaşut-lar kavkab-lar ornatmış erdiler* (ms.T 145v/03-04) ‘He had a red banner. They had embroidered pied colours and stars on it from pure gold and rubies.’
- 138 It appears in DLT and QB in the form of *tapı*. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 436.

(sic) ‘satisfaction’ (ms.T 318v/08), *Tarsāk*¹³⁹ ‘Christian’ (ms.T 326v/03), *tavraq*¹⁴⁰ ‘quick’ (ms.T 77v/04), *tuyuǵ*¹⁴¹ ‘hoof’ (ms.T 184r/02), *tüzü*¹⁴² ‘all’ (ms.T 92r/13), *uzatu*¹⁴³ ‘always’ (ms.T 109v/14), *ürger*¹⁴⁴ ‘to become white’ (ms.T 77r/01), *yaqri*¹⁴⁵ ‘fat, suet’ (ms.T 336v/14), *yanǵluq*¹⁴⁶ ‘a human being, man’ (73r/18), *yıldız*¹⁴⁷ ‘root’ (ms.T 75v/07), *yind*¹⁴⁸ ‘to seek, to search’ (ms.T 325v/10), *yipgin*¹⁴⁹ ‘violet-coloured, purple’ (ms.T 93r/11) etc.

2.7. A comparison of ms.T and ms.L (copyist-5)

As I have already mentioned, a short section of ms.L (221v/01–246r/21) was written by the copyist-5 and this section contains much older linguistic features than the sections written by other copyists. Boeschoten rightly claims that a careful analysis of the internal linguistic variation of ms.L will lead to the conclusion that the language employed by the copyist-5 must be consistently close to the language in which the *Qisas* was originally composed.¹⁵⁰ However, a comparison of ms.T and the section written by copyist-5 shows that ms.T contains even older linguistic features than this section. Copyist-5 had a manuscript in front of him that was very close to ms.T. However, although he worked with rigorous precision, he changed the phonological, grammatical and lexical forms of the original text, at least sometimes, to the forms of his dialect. If there is a time gap between the dates when the original text was written and when it was copied,

-
- 139 It is a loan-word from Middle Persian. It only appears in TIEM73. Shlomo Pines, “The Iranian Name for Christians and the ‘God-fearers’”, *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities* 2 (1967), 143.; Boeschoten, *A Dictionary of Early Middle Turkic*, 333.
- 140 It appears in Old Uyghur Turkish, DLT, QB and *Oghuznāma* written in Uyghur script. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 443.
- 141 In Karakhanid Turkish and Khwarezmian Turkish, it is usually found in the form of *tuyaq*, *tuyak* and *tunyak*. The form *tuyuǵ* appears in Old Uyghur Turkish. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 519.; Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen - Eski Uyurcanın El Sözlüğü*, 767.; Boeschoten, *A Dictionary of Early Middle Turkic*, 352.
- 142 It appears in Old Uyghur Turkish and QB. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 573.
- 143 It appears in Old Uyghur Turkish with this meaning and in the form *uzatı*. Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen - Eski Uyurcanın El Sözlüğü*, 812.
- 144 It appears in Rylands interlinear translation of the Qur’ān. Boeschoten, *A Dictionary of Early Middle Turkic*, 381.
- 145 It appears in Old Uyghur Turkish and DLT. Boeschoten reads the word *yaqri* in ms.L, but the manuscript clearly has the spelling باقري (ms.L 206v/17). Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 905.; Boeschoten, *A Dictionary of Early Middle Turkic*, 397.
- 146 Metathesis of *yanǵuq*. This form appears in Karakhanid translations of the Qur’ān. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 930.; Boeschoten, *A Dictionary of Early Middle Turkic*, 391.
- 147 It appears as *yiltız* in Old Uyghur Turkish and as *yıldız* in Karakhanid Turkish. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 922.
- 148 It appears in Old Uyghur Turkish as *yint-* and in DLT as *yin-*. Kāshgarī states that the word was originally *yind-* and later abbreviated to *yin-*. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 946.; Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen - Eski Uyurcanın El Sözlüğü*, 904.
- 149 The word appears in this form in Old Uyghur Turkish and DLT. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 875-876.; Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen - Eski Uyurcanın El Sözlüğü*, 905.
- 150 Boeschoten and O’Kane, *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets. Qīṣaṣ al-Anbiyā’: An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, 1: XXI.

this is almost inevitable for any copyist. As we get closer to the time when the originals were written, the number of copyists' changes in the manuscripts decreases. Therefore, the fact that ms.T has even older linguistic features than the section written by copyist-5 shows not only that it is older than ms.L, but also that it is very close to the original text. Below is a comparison of some passages in ms.T and the section of ms.L written by copyist-5:

ms.T (359r/15-359v/07)	ms.L (223v/17-224r/05)
Aflanıp rasül-ka keldiler, aţına aţkardılar. Kâfirlar kördiler kim Muhammed 'a.m. ölmедük tirig ermiş, katıg tepidiler. Simâk bin Haraşa rasül 'a.m. katındın üç kata tepidi, kâfirların aķın teg kavdı. Ol kün-de Zu'l-fakârın rasül 'a.m. anga bérmişinge kađgurġanlar aydılar: "Zu'l-fakârın ol kün bizke bérmiş bolsa bu iş bizdin kelmes erdi." Salmân-i Fârisî razıya'llâhu 'anh rasül 'a.m.-nung artında turur erdi, tegeme bir ok kelmişinçe özini rasül-ka kaķkan kılıp "Mening nafsım sangâ yuluġ bolsun!" tēyür erdi. 'Alî razıya'llâhu 'anh kâfirlarķa tepinür erdi. 'Abbâs razıya'llâhu 'anh rasül 'a.m.-nung tizginin tutup barur erdi. Cibrîl keldi, aydı: "Yâ rasülü'llâh! Artıngdaķı kim turur?" Aydı: "Salmân-i Fârisî turur." Yana Aydı: "Uçmağ yétmiş kurla Salmân-nı küseyür." Yana Aydı: "Bu kâfirlarķa tepingen yigit kim turur?" Aydı: "'Alî razıya'llâhu 'anh." Cibrîl aydı: "Mavlâ ta'. firişte-lerke öge yarlıkadı." Anda kedin rasül 'a.m. birle taġķa bardılar. Rasül 'a.m.-nung aţı taġķa aġumadı. Ađaķı-nı 'Alî-niñ egniñge koğdı, taġķa aġdı, olturdı. Şahâba tegresinde olturdılar.	Rasül 'alayhi's-salâm keldi-ler, aţına aţgardılar. Kâfirlar kördiler kim Muhammed ölmemiş. Yıġılıp katıg tepüdi-ler. Simâk bin Haraşa rasül 'alayhi's-salâm-ğa keldiler, yandılar. Kâfirlarġa üç kurla tepüdi, kâfirların aķın tég kavdı. Ol kün Zu'l-fakârın rasül anga bérmişinge kađgurġanlar aydılar "Zu'l-fakârın ol kün bizge bérmiş bolsa bu iş bizdin kelmes erdi." tēp. Salmân-i Fârisî razıya'llâhu 'anh rasül 'alayhi's-salâm-niñ artında turur erdi, tegeme bir ok kelmişinçe özini rasül-ka kaķkan kılır erdi. "Menim nafsım yuluġ bolsun!" tēyür erdi. 'Alî razıya'llâhu 'anh kâfirlarķa tepinür erdi. 'Abbâs razıya'llâhu 'anh rasül 'alayhi's-salâm tizginin tutup turur erdi. Cabrâ'il 'alayhi's-salâm keldi, aydı: "Yâ rasülü'llâh! Artıngdaķı kim turur?" Aydı: "Salmân-i Fârisî turur." Aydı: "Uçmağ tégme künde yétmiş katla Salmân-nı küseyür." Yana "Bu kâfirlarġa tepingen yigit kim turur?" Aydı: "'Alî turur razıya'llâhu 'anh." Cabrâ'il aydı: "Mavlâ ta'. 'Alî-ni öge yarlıkar." Anda kedin rasül birle taġģa bardılar. Rasül 'alayhi's-salâm-niñ aţı taġģa aşa bilmedi. 'Alî-niñ egniñge koğup taġģa aşıp olturdı. Şahâba-lar tégresinde olturdılar.
ms.T (361r/03-13) Kıssa-i Badru's-Şuġrâ Kačan rasül 'a.m. Uġud ġarbındın yandı erse kâfirlarķa açlık du'âsın kıldı, aydı: "İdiyâ! Yūsuf yalavaç kavmıñga bérilgen açlık-nı kaġt-lık-nı bularķa béril." Açlık boldı; köymiş süngük-leriñi töġüp yédiler, it-ni yédiler, kanķa bulğanmış koy yünġi üçün biri-birin öldürdiler. Sançış kün-leri yavuştı erse kâfirlar aydılar, "Kerekmes kim biziñ aramızda alalık bolsa çıķumasa-miz." tēp Nu'aym bin Mas'ud aş-Şakafını on tēveke terke tuttu-lar. "Barġil, Muġammadlıġ-larını korķutġil. Yürek aldurup ala bolsun-lar." tēdi-ler. Keldi, ün kıldı. Aydı, "'Arab-da er ataġlıġ kalmadı, kaµuġ çıķtı. Siz olarñıñ birle çıķumaġay-siz. Burunķı yıl olar kelip sizni öldürdiler, bu yıl siz barsañız ġalıñız neteg bolġay bilmes-men." tēdi. Olar korķtı, yürek aldurdılar. Rasül 'a.m. "Çıķıñ, aţlanıñ!" tēdi, çıķmadı-lar.	ms.L (224v/21-225r/98) Kıssa-i Badru's-Şuġrâ Kačan rasül 'alayhi's-salâm Uġud ġarbındın yandı erse kâfirlarġa açlık kaġt-lık du'âsın kıldı, aydı, "İdiyâ! Yūsuf payġambar kavmıñga bérilgen açlık kaġt-lık-nı bularķa béril." tēp. Açlık boldı; köymiş süngükni yédiler, it-ni yédiler, kanģa bulğanmış yünġni yédiler, yemek üçün bir-birini öldürdiler. Sançış kün-leri toķuştı erse kâfirlar aydı-lar, "Kerekmes kim biziñ aramızda alalık bolsa çıķa bilmesemiz." tēp Nu'aym bin Mas'ud aş-Şakafını on tēvege terke tutup aydılar, "Barġil, Muġammadı-larını korķutġil. Yürek aldurup ala bolsun-lar." tēdi-ler. Keldiler, ün kıldı. Aydı, "'Arab-da er ataġlıġ kim erse kalmadı, kaµuġ çıķtlar. Siz olarñıñ birle çıķuşu bilmegey-siz. Burunķı yıl olar kelip bizni öldürdi-ler, bu yıl olarķa barsañız ġalıñız neteg bolġay bilmes-men." tēdi. Olar korķtlar, yürek aldurdılar. Rasül 'alayhi's-salâm "Çıķıñ, aţlanıñ!" tēdi, çıķmadı-lar.

Conclusions

Qisas-i Rabghūzī is the first major prose work of Turkish-Islamic literature and is undoubtedly one of the most important sources for the history of the Eastern Turkish written language. Although it was written in the early 14th century, the fact that the language of the work essentially presents 13th century Turkish, about which we have very little information due to the paucity of sources, adds to its linguistic value. This work also played a significant role in the Islamization of Turkestan and the Golden Horde. All serious studies and text editions of this important work are based on ms.L, which is considered the oldest and the best copy. However, a close examination of ms.L reveals that many passages have often been corrupted by copyists who could no longer understand the many archaic words. Moreover, the language of the text has been modernised in various ways. The fact that new editions of the *Qisas-i Rabghūzī* are also based on the London manuscript shows that the linguistic value of ms.T, first cataloged by Hofman in 1969 and rediscovered by Cin in 2010, has gone unnoticed.

Very few Khwarezmian Turkish works from the 14th century have survived, making them extremely valuable. However, most of the works have been preserved in late manuscript copies, so they contain linguistic elements that belong to later periods, as ms.L. Eckmann states that the *Nahj al-Farādīs* is the most important source for Khwarezmian Turkish, since the absence of extant 14th century manuscripts of the *Qisas-i Rabghūzī*.¹⁵¹ He was right in this view, for at that time the Tehran manuscript of the *Qisas-i Rabghūzī* was not yet known. Now, however, ms.T shows that this view needs to be modified. This manuscript represents an older linguistic stage than the *Nahj al-Farādīs*. Moreover, in terms of linguistic parameters, the language of ms.T is close to Karakhanid Turkish. The language of the manuscript contains many archaic features, such as the very high preservation of the consonant /d/, the preservation of the /e/ vocal in the first syllable, the dative suffix appearing as {+KA}, the negative aorist suffix appearing as {-mAs}, {-mAdUK} as the negative counterpart of the participle suffix {-mIş}, the auxiliary use of the verb *u-*, the frequent use of the suffix {-DXmIz} for the 1st person plural of the simple past, the conjunctions such as *apanġ*, *azu*, and *kal*, and the archaic words which are found in Old Turkish and Karakhanid but not in any Khwarezmian Turkish source. In addition to archaic linguistic features, the letters *dāl*, *rā*, *šād*, and *tā* in ms.T are frequently written with a dot underneath and it is only from the 13th to the middle of the 14th century that this orthographic peculiarity appears in Turkish manuscripts. Moreover, a comparison of the section of ms.L written by copyist-5, which is thought to be very close to the original of the *Qisas-i Rabghūzī*, with ms.T shows that ms.T has even older linguistic features than this section. All this proves that ms.T was copied in the first half of the 14th century, very close to the time when Rabghūzī composed his work, and that it is so close to the original of the *Qisas-i Rabghūzī* both in terms of language and content. In conclusion, a new edition of Rabghūzī's *Qisas al-Anbiyā*, which based on ms.T, is a desideratum and I hope to carry it out soon.

151 János Eckmann, "Das Chwarezmtürkische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, ed.. Jean Deny, Kaare Gronbech et al., (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1959), 1: 116.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: This work is supported by the Scientific and Technological Research Council of Türkiye (TUBITAK) in the framework of 2218 National Post-doctoral Research Fellowship Program (Project no. 123C335).

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu çalışma TÜBİTAK tarafından 2218 Yurt İçi Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı (Proje no: 123C335) kapsamında finansal olarak desteklenmiştir

Kısaltmalar/Abbreviations

AQR293 = Turkish translation of the Qur'ān, Mashad, Central Library of Astan Quds Razavi, 293.

ARB2008 = Persian and Turkish translation of the Qur'ān, Tahkent, The Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences, 2008.

DLT = Dīwān Lughāt at-Turk

HTFK = Harezm Türkçesi Fal Kitabı 'Fālnāmah in Khwarezmian Turkish', İstanbul, Topkapı Palace Museum Library, Koğuşlar 1057, 71v–129r.

KA = Kitāb al-Af'āl

KS = Khusraw u Shīrīn. Paris, National Library of France, Ancien fonds Turc, 312.

ms.L = British Museum Manuscript of the Qisas-i Rabghūzī

NF = Nahj al-Farādīs. İstanbul, Süleymaniye Library, Yenicami, 879.

ms.T = Tehran Manuscript of the Qisas-i Rabghūzī

QB = Qutadgu Bilig

QBc = Cairo Manuscript of the Qutadgu Bilig. Cairo, Egyptian National Library and Archives, 168.

QBf = Fargana Manuscript of the Qutadgu Bilig. (Türk Dil Kurumu. Kutadgu Bilig Tıpkıbasım II Fergana

Nüşhası. İstanbul: Alâeddin Kırıl Basımevi, 1942)

S2 = Turkish translation of the Qur'ān (see. Sağol-Yüksekkaya).

TIEM73 = Turkish translation of the Qur'ān. İstanbul, Museum of Turkish and Islamic Arts, 73.

References / Kaynaklar

- Abdurauf Fitrat. "Qutadgu Bilig", Translated by Reşit Rahmeti Arat, *Ungarische Jahrbücher*, 6.1-2 (1926): 154–158.
- Ağca, Esin. "Türk Dilinin Tarihsel Diyalektolojisi-Harezm-Altın Ordu Sahasına Ait Türkçe Metinler Üzerine Bir İnceleme." PhD diss., Eskişehir Osmangazi University, 2020.
- Ağca, Ferruh. *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uyğurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2021.
- Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig I: Metin*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947.
- Arat, Reşit Rahmeti. *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.
- Ata, Aysu. *Harezm - Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Kebikeç Yayınları, 2002.
- Ata, Aysu. *Rabgūzī Kıtası'ı'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları)*. Giriş-Metin-Dizin. Vol. 1. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Battal, Aptullah. *İbnü-Mühennâ Lûgati (İstanbul Nüshasının Türkçe Bölüğünün Endeksidir)*. İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası, 1938.
- Bayrami, Gyülcan. "Kutadgu Bilig Fergana Nüshası Metin-Dil Bilgisi-Notlar-Çeviri." PhD diss., Yıldız Technical University, 2021.
- Boeschoten, Hendrik Erik. "The Leningrad Manuscripts of Rabghuzi's Qisas.", *Türk Dilleri Araştırmaları* (1991): 47–49.
- Boeschoten, Hendrik Erik. "Chaghatay", in *The Turkic Languages*, Edited by Lars Johanson, and Éva Ágnes Csató Johanson, 160–173. London: Routledge, 2021.
- Boeschoten, Hendrik Erik. *A Dictionary of Early Middle Turkic*. Leiden: Brill, 2022.
- Boeschoten, Hendrik Erik and Marc Vandamme (1986) "The different copyists in the London ms. of the Qısaş-ı Rabghuzi", in *Utrecht Papers on the Central Asia. Proceedings of the First European Seminar on the Central Asian Studies*, 177–183. Utrecht: University of Utrecht, 1986.
- Boeschoten, Hendrik Erik and John O'Kane *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets. Qısaş al-Anbiyā': An Eastern Turkish Version (Second Edition)*. 2 vols. Leiden & Boston: Brill, 2015.
- Bulak, Şahap. "Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Şart Kipi.", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 30 (2011): 71–97.
- Cin, Ali. "Rabgūzī'nin Kıtası'ı'l-Enbiyā'sının Tahran nüshası.", *Turkish Studies* 5/1 (2010): 237–245.
- Clauson, Sir Gerard. "The Turkish Numerals.", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1/2 (1959): 19–31.
- Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University, 1972.
- Çetin, Engin "Eski Türkçede Ünlü ve Ünsüz + Ünlü Seslerden Oluşan Sözcükler.", in *Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu (20-22 Ekim 2011) Bildirileri*, 599–608. Adana: Çukurova Üniversitesi, 2012.
- Dankoff, Robert and James Kelly. *Maḥmūd al-Kāşgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luğat at-Turk)*. Vol. 1. Harvard: Harvard University Press, 1982.
- Dankoff, Robert and James Kelly. *Maḥmūd al-Kāşgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luğat at-Turk)*. Vol. 2. Harvard: Harvard University Press, 1984.
- Dankoff, Robert and James Kelly. *Maḥmūd al-Kāşgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luğat at-Turk)*. Vol. 3. Harvard: Harvard University Press, 1985.

- Dankoff, Robert. "Rabghuzi's Stories of the Prophets.", *Journal of American Oriental Society* 117/1 (1997): 115–126.
- Dinçer, Aslıhan. "Bakmak İtaat Etmektir." *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi - Semih TEZCAN'a Armağan* 13 (2013): 107–122.
- Doğan, Cihan. *XIV-XV. Yüzyıl Tarihi Türk Yazı Dillerinde Lehçe Karışmaları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2022.
- Durgunay, Banu. "Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Fiiller." Master's Thesis, Akdeniz University, 2016.
- Eckmann, János. "Çağatay Dili Hakkında Notlar.", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 6 (1958): 115–126.
- Eckmann, János. "Das Chwarezmtürkische", in *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Edited by Jean Deny, Kaare Grønbech et al., 113–136. Vol. 1. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1959.
- Eckmann, János. "İslâmi Orta Asya Türk Edebî Dilinin Özellikleri.", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 57 (1988): 193–201.
- Eckmann, János. *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Edited by Osman Fikri Sertkaya. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- Eminoğlu, Emin. *Abbâs ibni Hamza es-Sabrâni, Kitâbü'l-Ef'âl - Kıpçakça Satır Arası Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.
- Erdal, Marcel. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill, 2004.
- Ergene, Oğuz. *Sadı Gülistan [Şiraz 1257] Giriş - Dil İncelemesi - Metin - Çeviri - Dizinler - Tıpkıbası (Çeviren: Sibîcâbî)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- Frye, Richard Nelson. "The Manuscript of the Andarz Nâme in New Persian.", *Journal of the American Oriental Society* 75/1 (1995): 24–26.
- Gabain, Annemarie von. "Eski Türkçede Zamirler", Translated by Berrin Akçalı, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 61(2013): 131–142.
- Gutas, Dimitri. "Notes and texts from Cairo manuscripts, II: Texts from Avicenna's library in a copy by Abd-ar-Razzaq as-Signahi.", *Manuscripts of Middle East* 2 (1987): 8–17.
- Gyarmati, Imre. "An Enigmatic Turkic Planet Name.", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 56/1 (2003): 81–86.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. *Türk Dilinde Edatlar (En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar) - Yazı Dilinde-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015.
- Hofman, Henry Franciscus. *Turkish Literature. A Bio-Bibliographical Survey*. Vol. 3/1. Utrecht: Brill, 1969.
- Jarring, Gunnar. *Return to Kashgar*. Translated by Eva Claeson. Durham: Duke University Press, 1986.
- Johanson, Lars. "East Old Turkic", in *The Turkic Languages*, Edited by Lars Johanson and Éva Ágnes Csató Johanson, 132–144. London: Routledge, 2021.
- Kabadayı, Osman. "Yetmiş Yıl Önce Yayımlanan 'Rabgūzī Sentaksı' Adlı Eser Üzerine Düşünceler ve el-Rabgūzī'nin Kısası'l-Enbiyâsı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi.", *Journal of Old Turkic Studies* 1/1 (2017): 76–97.

- Karaayak, Tümer. "Harezm-Altın Ordu Türkçesinde Moğolca Kelimeler", in *Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları ve Çözüm Önerileriyle Harezm Türkçesi*, Edited by Yaşar Şimşek, 351–372. Ankara: Akçağ Yayınları, 2021.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi. "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri I.", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 16 (1968): 55–72.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi. "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri II.", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 17 (1969): 33–56.
- Kaya, Harun. "Harezm-Altın Ordu Sahası Metinlerinde Moğolca Söz Varlığı I.", *Türkoloji Dergisi* 22/1 (2018): 116–129.
- Korkmaz, Zeynep. "Türkiye Türkçesinde 'İktidar' ve 'İmkân' Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri.", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 7 (1959): 107–124.
- Korkmaz, Zeynep. "Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven, vuz/-vüz Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağzlarındaki Kalıntıları.", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 12 (1965): 43–65.
- Köprülü, Mehmed Fuat. *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1980.
- Kraus, Paul. "Plotin Chez les Arabes: Remarques Sur un Nouveau Fragment de la Paraphrase Arabe des Ennéades.", *Bulletin de l'institut d'Égypte* 23 (1940): 163–295.
- Kuun, Comes Géza. *Codex Cumanicus: Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum*. Budapestini: Editio Scient. Academiae Hung., 1880.
- Li, Yong-Song. "Kutadgu Bilig'de Gözden Kaçan İki Son Takı: körtü ve sayu Üzerine.", *Türk Dilleri Araştırmaları* 7 (1997): 233–260.
- Maas, Paul. *Textual Criticism*. Translated by Barbara Flower. Oxford: Clarendon Press, 1958.
- Menges, Karl Heinrich. "Report on the Second Excursion to Taškent for Research in Čağataj Manuscripts.", *Central Asiatic Journal* 11 (1966): 87–133.
- Mert, Abdullah. "Kutadgu Bilig nüshalarının Eskiçillik Açısından Karşılaştırılması.", *Bilig* 80 (2017): 179–215.
- Minorsky, Vladimir. "Some Early Documents in Persian (II).", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1 (1943): 86–99.
- Onur Samet. "Harezm Türkçesi Fal Kitabı'nda Oğuzca Unsurlar.", *Oğuz Türkçesi Araştırmaları Dergisi* 2 (2020): 1–30.
- Onur, Samet. *Harezm Türkçesi Fal Kitabı (Yıldızname - Dîvname - Kur'an falı - Kura falı - Tılsımlar)*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2022.
- Orsatti, Paola. "Persian Language in Arabic Script: The Formation of the Orthographic Standard and the Different Graphic Traditions of Iran in the First Centuries of the Islamic Era", in *Creating Standards: Interactions with Arabic Script in 12 Manuscript Cultures (Studies in Manuscript Cultures 16)*. Edited by Dmitry Bondarev, Alessandro Gori and Lameen Souag, 39–72. Berlin: De Gruyter, 2019.
- Pines, Shlomo. "The Iranian Name for Christians and the 'God-fearers'.", *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities* 2 (1967): 143–152.
- Nüşası*. İstanbul: Alâeddin Kırıl Basımevi, 1942)
- Rieu Charles. *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*. London: Order of the Trustees, 1888.
- Sağol Yüksekçaya, Gülden. *An Inter-linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish: Introduction, Text, Glossary and Facsimile. Part 3: Facsimile of the MS Süleymaniye Library Hekimoğlu Ali Paşa no.*

2, *Section One 1b-300b*, Sources of Oriental Languages and Literatures 36, Turkish Sources XXXIII, Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations. Harvard: Harvard University Press, 1996.

Salan, Erkan. “{-IcAk} Zarf-fiil Eki ve Varyantları Üzerine.”, *Gazi Türkiyat* 21 (2017): 45–73.

Saygı, Behiye. “Nehcü’l-Ferâdis’te Fiiller.” Master’s Thesis, Erciyes University, 2004.

Semenov, Aleksandr Aleksandrovich. *Sobranie Vostoçnih Rukopisey Akademi Nauuk Uzbekskey SSSR IV*. Tashkent: Akademi Nauuk Uzbekskey, 1957.

Şenol, Hadi. “Abdulkadir İnan”, in *DTFC’de Türkoloji’nin Öyküsü*, 219–282. Ankara: DTFC Yayınları, 2006.

Tekin, Talat. “Zetacism and Sigmaticism in Proto-Turkic.”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 22 (1969): 51–80.

Tekin, Talat. “Review of Al-Rabghūzī, The Stories of the Prophets: Qişāş al-Anbiyā’, An Eastern Turkish Version, Critically edited by H. E. Boeschoten, M. Vandamme and S. Tezcan, Leiden 1995.”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 5 (1995): 259–264.

Tekin, Talat. “On Middle Turkic budun/bodun ‘null, annihilated’.”, *Studia Turcologica Cracoviensia* 5 (1998): 263–266.

Tezcan, Semih. “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine.”, *Bellefen* 178 (1981): 23–78.

Toparlı, Recep and Mustafa Argunşah. *İslâm - Mu’înü’l-Mürîd*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.

Wehr, Hans. *A Dictionary of Modern Written Arabic*. Edited by J. Milton Cowan. New York: Spoken Language Services, 1979.

Wilkens, Jens. *Handwörterbuch des Altuygurischen - Eski Uyğurcanın El Sözlüğü*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2021.

Irak Türkmen Türkçesinde Moğolcadan Alıntı Sözcükler

Mongolian Loanedwords In Iraqi Turkmen Turkish

Savaş KARAGÖZLÜ¹

ÖZ

Türkçeyle Moğolca arasındaki dil ilişkisi çok eskilere dayanmaktadır. Aynı dil grubunun içerisinde yer alan bu iki dil, tarih boyunca birbirinden yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Farklı dönem ve bölgelerde meydana gelen söz konusu etkileşim bu iki dilin arasındaki sözcük alışverişinin gerçekleşmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Moğolcada Türkçe ve Türkçede Moğolca sözcükler yer etmiştir. Bu konu ile ilgili çok sayıda çalışmalar yapılmış; bu çalışmalarda ya Moğolcada Türkçe unsurlar ya da Türkçede Moğolcada unsurlar ele alınmıştır. Bununla birlikte iki dilin arasındaki benzerlik, farklılık, paralellik vb. gibi konular hakkında da çalışmalar mevcuttur. Türkçede Moğolca unsurları konu eden çalışmalardan biri "Irak Türkmen Türkçesinde Kullanılan Moğolca Kelimeler" adlı makaledir. Bu makale, Hamdi Lateef Khairullah'a ait olup 2020 yılında Mecellet Camiat Kerkuk lid-Dirasâtu'l-İnsâniyye adlı bilimsel dergide yayımlanmıştır. Yazar, bu çalışmasında Irak Türkmen Türkçesinde kullanılan Moğolca kökenli 14 sözcük tespit edip incelemiştir. Yazarın tespit ettiği bu sözcüklerin dışında Irak Türkmen Türkçesinde kullanılmakta olan Moğolca kökenli başka sözcüklerin de olduğu tespit edilmiştir. İncelemeye alınmayan sözcüklere dikkat çekmeyi ve bahsi geçen makaleye katkı sağlamayı amaçlayan yeni bir çalışma yapmaya gerek duyulmuştur. Çalışmamızda; Khairullah'ın değinmediği Moğolca kökenli sözcükler ele alınmıştır. Söz konusu sözcüklerin Irak Türkmen Türkçesindeki şekilleri, anlamları, kullanım şekilleri, kullanıldığı bölgeler, (varsa) tarihi ve çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri ve anlamları ile Moğolcadaki şekilleri ve anlamları hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Irak Türkmen Türkçesi, Kerkük Ağzı, Türkçe, Moğolca, Alıntı Sözcükler, Dil ilişkileri

ABSTRACT

The linguistic relationship between Turkish and Mongolian dates back to ancient times. These two languages, which are in the same language group, have been heavily influenced by each other throughout history. This interaction, which occurred in different periods and regions, caused the exchange of words between these two languages. Therefore, there are Turkish words in Mongolian and Mongolian words in Turkish. Many studies have been done on this subject; In these studies, either Turkish elements in Mongolian or Mongolian elements in Turkish were discussed. In addition, there are also studies on topics such as similarities, differences, parallelism and so on between two languages. One of the studies that deals with Mongolian elements in Turkish is the article titled "Mongolian Words Used in Iraqi Turkmen Turkish". This article belongs to Hamdi Lateef Khairullah and in this study, 14 words of Mongolian origin used in Iraqi

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Savaş Karagözlü (Dr. Öğr. Üyesi), Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Bartın, Türkiye
E-posta: svskaragozlu@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5986-8758

Başvuru/Submitted: 13.06.2024

Revizyon talebi/Revision requested:
20.09.2024

Son revizyon/Last revision received:
10.10.2024

Kabul/Accepted: 24.10.2024

Atıf/Citation: Karagözlü, Savaş. "Mongolian Loanedwords In Iraqi Turkmen Turkish." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 34, 2 (2024): 877-897.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1500736>

Turkmen Turkish were identified and examined. Apart from these words identified by the author, it has been determined that there are other words of Mongolian origin used in Iraqi Turkmen Turkish. There was a need to conduct a new study aiming to draw attention to words that were not examined and to contribute to the mentioned article. In our study; In the mentioned article, words of Mongolian origin that were not examined were discussed. Information is given about the shapes, meanings, usage patterns of the words in question in Iraqi Turkmen Turkish, the regions where they are used, their shapes and meanings in historical and contemporary Turkish dialects, and their shapes and meanings in Mongolian. **Keywords:** Iraqi Turkmen Turkish, Kirkuk Dialect, Turkish Language, Mongolian, Turkish, Loaned Words, Language Relationships

EXTENDED ABSTRACT

The linguistic relationship between Turkish and Mongolian dates back to ancient times. These two languages, which are in the same language group, have been heavily influenced by each other throughout history. This interaction, which occurred in different periods and regions, caused the exchange of words between these two languages. Therefore, Turkish words took place in Mongolian and Mongolian words took place in Turkish. Many studies have been done on this subject; In these studies, either Turkish elements in Mongolian or Mongolian elements in Turkish were discussed. However, the similarities, differences, parallelism, etc. between the two languages. There are also studies on topics such as.

According to some scientists, there are no words of Mongolian origin in Old Turkish. If there is a common word for Turkish and Mongolian languages and the word is detected in Old Turkic texts dating back to the 13th century, the word in question is most likely of Turkic origin and should be examined as a loanword in Mongolian languages. On the other hand, there are scientists who argue that there are Mongolian words in Old Turkish.

It is seen that Mongolian has an influence on Iraqi Turkmen Turkish as well as on other contemporary Turkish dialects and it is the case that the words borrowed from the language in question live on. While some of these words are used by the Iraqi Turkmens in general, some of them seem to survive in one or more regions of Iraq. An article entitled "Mongolian Words Used in the Iraqi Turkmen Turkish Language" was prepared that deals with the Mongolian elements in the Iraqi Turkmen Turkish language. This article belongs to Hamdi Lateef Khairullah and was published in the scientific journal *Majallat Jamiat Kirkuk lid-Dirasātu'l-İnsâniyye* in 2020. In this study, the author identified and examined 14 words of Mongolian origin used in Iraqi Turkmen Turkish. The words identified are: *âga* 'village owner, feudal lord; title given to some noble families; a form of address for grandfather or father', *babanağla-* 'to hum', *dalda* 'a place to take shelter from the sun's heat, rain, storm, shelter', *daldala-* ~ *dalda* *êtmeg* 'to protect something or someone from being seen or from sunlight, cover etc. to cover with', *daldalan-* 'to cover', *em* 'a kind of local medicine', *küreken* 'groom', *maral* 'female deer', *nuhta* 'halter', *sileken* 'saliva leaking from the mouth', *solakaçay* 'left-handed', *sona* 'duck', *şülen* 'aşure, wheat soup', *yêkke* 'big, big, huge'. It has come to our attention that there are other words of Mongolian origin used in Iraqi Turkmen Turkish that are not discussed in this article. This study was needed to draw attention to words of Mongolian origin that were not included in the analysis and to contribute to the article in question.

In this study, 33 words transferred from Mongolian to Iraqi Turkmen Turkish were identified and examined. 30 of these words are nouns (ceyran ‘gazelle’, cidav ‘deep-seated wound usually seen in horses and donkeys’, cik ‘flat side of lamb's foot bone (play tool)’, çandavıllıg ‘getting too involved; wander around too much’, çigin ‘shoulder’, çöl ‘1. desert, 2. secluded place’, dasalat ‘ability’, dümüg ‘busy’, heneg ‘joke’, kaban ‘wild boar’, kabırğa ‘rib’, kadağa ‘prohibited, state of being forbidden’, kankâvır ~ kankâvur ‘bell, rattle’, kaşar ‘front’, kantarma ‘bridge connecting the roofs of two houses, bridge connecting the roofs of old houses, vaulted ceiling’, kavra ‘file’, keççi ‘scissors’, kehkül ‘bangs’, korakay ‘termite’, kubur ‘gun’, kuda ‘the father-in-law or mother-in-law of one's child’, salt ‘alone’, savgat ‘gift’, savha ‘clothing taken off the dead’, serin ‘cool, chilly’, şavır ~ çavır ‘whistle; flute’, tebene ‘big needle’, teşpi ‘saucer’, toğay ~ tugay ‘low places by the river’, ussu ‘water’) and 3 are verbs (araçla- ‘separating two things from each other; separating people fighting’, kadan- ‘get stuck’, tapta- ‘1. a lot eating, 2. beating’). ‘çöl, kaban, kantar-, kada-, kuda’ while words such as are used in Mongolian (without any phonetic changes), it is observed that vowel and consonant sound changes occur in others. ‘dasalat+sız, heneg+siz, serin+le-, kehkül+lü’ new words were derived from words such as (by adding Turkish suffixes) and compound verbs were formed from some nouns (‘ol-, et-, sıyr-, çal-’ with auxiliary verbs such as). ‘toğay~tuğay, kankavır~kankavur, kabırğa~kabrığ, keççi~keçi, dasalat~dastalat, teşpi~teşpi, şavır~çavır, keckil~kehkül~kehkil, araçla-~araçala-’ it has been determined that words such as have double/triple usage. It has been determined that two forms of the word 'savgad' (savgat, savha) are used and each of them is used in a different sense. It is noteworthy that the words 'savgad, çöl' are also used in Iraqi Arabic. Words such as 'dasalat, heneg, korakay, şavır ~ çavır' (with these forms and meanings) are not found in other Turkish dialects; It is possible that these words were quoted during the Ilkhanid State (1256-1337). Finally, together with the words examined by Hamdi Lateef Khairullah (14 words), a total of 47 words (excluding controversial and overlooked words (if any) were identified in Iraqi Turkmen Turkish.

Giriş

Bilindiği gibi Altay Dilleri teorisine göre Türkçe ile Moğolca arasında bir akrabalık ilişkisi söz konusudur. Türkçede Moğolca ve Moğolcada Türkçe sözcüklerin yer etmesinin sebebi sadece akraba diller olduklarından dolayı değildir; bu iki halkın uzun süre iç içe yaşamaları da dil etkileşimine ve dolayısıyla sözcük alışverişine neden olmuştur.

Tarihi çok eskiye dayanan Türk-Moğol dil ilişkileri geniş bir coğrafyada meydana gelmiştir. Bu tür ilişkilerin bazı dönem ve bölgelerde aşırı yoğun olmakla birlikte istikrarlı ve uzun süreli olduğu görülmüştür.¹ Bu dönemlerde sözcük alışverişinin gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Ancak 13. yy.a kadarki Türkçe metinlerde Moğolca kökenli olduğu iddia edilen sözcükler bir tartışma konusu olmuştur. Bir sözcüğün köken itibarıyla hangi dile ait olduğunun tespiti zordur ve her zaman da mümkün olmamaktadır. Hatta bazı araştırmacılar bir sözcüğün bu iki dile ait olmadığını, üçüncü bir bilinmeyen dile ait olabileceğini bile ileri sürmüşlerdir. Tarihte aynı coğrafyayı paylaşmış, dolayısıyla tarihsel, kültürel ortaklıkları bulunan Türkçe ve Moğolca gibi diller için bu zorluk daha da artmaktadır.² Clauson'a göre Eski Türkçede Moğolca kökenli sözcükler yoktur. Türk ve Moğol dilleri için ortak sözcük mevcut ise ve sözcük 13. yüzyıla kadarki Eski Türk metinlerinde tespit ediliyorsa, söz konusu sözcük büyük ihtimalle Türk kökenlidir ve Moğol dillerinde alıntı sözcük olarak incelenmeye alınmalıdır.³ L. Clark da “Mongol Elements In Old Turkic?” adlı çalışmasında bazı sözcüklerin Moğol kökenli olduklarının ispatlanmadığını⁴ ve aynı görüşte olduğunu belirtmiştir. Buna mukabil, “Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeleri Üzerine Notlar”⁵ ve “Eski Türkçede Moğolca”⁶ gibi çalışmalar da yapılmıştır.

İlhanlıların Osmanlı Devleti kurulmadan önce yaklaşık yüz yıl boyunca Anadolu'ya hâkim olduğu bilinmekte, bu nedenle de Cengizlilerden etkilenmelerin olduğu görülmektedir. Osmanlı Türkçesindeki Moğolca sözcüklerin çoğu Orta Moğolcadan geçmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nde bazı terimlerin ve devlet içinde resmî yazışmalarda Uygur yazısının kullanılmış olması Osmanlı Devleti'nin İlhanlılardan etkilendiğini göstermektedir.⁷ İlhanlılar, Anadolu ile birlikte Irak bölgesine de hâkim olmuşlar ve Anadolu ağızlarını etkiledikleri gibi Irak Türkmen Türkçesi başta olmak üzere Irak'ta konuşulan diğer dilleri de etkilemişlerdir. Ayrıca Musul'un

1 Aleksandr Mihaloviç Şçerbak, *Eski Dönem Türk-Moğol Dil İlişkileri (8.-14. Yüzyıllar)* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2019), 19.

2 Bülent Gül, “Türkçe ve Moğolca İlişkisi Üzerine” *Türkiye-Moğolistan Diplomatik İlişkilerinin 50. Yılı Münasebetiyle Geçmişten Günümüze Türkler ve Moğollar Tarih-Dil-Kültür* içinde, (Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını 2020), 126.

3 Aleksandr Mihaloviç Şçerbak, “Türk-Moğol Dil İlişkileri (Dillerin Birbirinden Etkilenme ve Birbirlerine Karışma Sorunu Üzerine)”, çev. Leyla Babatürk, *Sosyal Bilimler Dergisi* 25 (2011), 12.

4 Larry V. Clark, “Mongol elements in Old Turkic?” *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 75 (1977), 126.

5 Bk. Tuncer Gülensoy, “Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeleri Üzerine Notlar”, *Türkoloji Dergisi* 6/1 (1974) 235-259.

6 Bk. J. R. Krueger, “Eski Türkçede Moğolca”, çev. Mustafa Kaçalin, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2002), 205-214.

7 Gül, “Türkçe ve Moğolca İlişkisi Üzerine”, 131.

El-Hamdâniyye ilçesinde bulunan Mar Behnam manastırının duvarında bulunan Uygur harfli Türkçe duanın⁸ İlhanlılar döneminde yazılmış olması da bu etkinin bir örneği olarak gösterilebilir.

Türkçe ile Moğolca arasında en fazla üzerinde durulan konulardan biri bu iki dilin arasındaki sözcük alışverişleri olmuştur. Bu tür çalışmalar tarihî lehçelerle ilgili sınırlı kalmamış; çağdaş Türk lehçelerinde tespit edilen Moğolca unsurlar da çalışma konusu olmuştur. Bu çalışmalardan birisi de Hamdi Lateef Khairullah⁹ tarafından yazılan “Irak Türkmen Türkçesinde Kullanılan Moğolca Kelimeler” adlı çalışmadır. Khairullah, bu çalışmasında Moğolca kökenli 14 sözcük üzerinde durmuştur. Tespit edilen sözcükler şunlardır: *ağa* ‘köy sahibi, derebeyi; bazı soylu ailelere verilen unvan; dede ya da baba için bir hitap türü’, *babanağla-* ‘mırıldanmak’, *dalda* ‘güneş sıcağından, yağmurdan, fırtınadan, sığınılacak yer, sığınak’, *daldala-* ~ *dalda étmeğ* ‘bir şeyi veya bir kimseyi, görünmemek veya güneş ışığından korumak için, örtü vs. ile ihata etmek’, *daldalan-* ‘örtünmek’, *em* ‘bir tür yerli ilaç’, *küreken* ‘damat’, *maral* ‘dişi geyik’, *nuhta* ‘yular’, *sileken* ‘ağızdan sızan tükürük, salya’, *solakay* ‘solak’, *sona* ‘ördek’, *şülen* ‘aşure, buğday çorbası’, *yékke* ‘iriyarı, büyük, kocaman’. Irak Türkmen Türkçesinde kullanılmakta olan ve bu makalede ele alınmayan Moğolca kökenli başka sözcüklerin de olduğu dikkatimizi çekmiştir. Yukarıda zikredilen sözcüklerin dışındaki Moğolca kökenli sözcüklere dikkat çekmek ve söz konusu makaleye katkı sağlamak için bu çalışmaya gerek duyulmuştur.

Yöntem, Kapsam ve Sınırlılık

Bu çalışmada, ‘Irak Türkmen Türkçesinde Kullanılan Moğolca Kelimeler’ adlı makalede incelenmeye alınmayan Moğolca sözcükler üzerinde durulmuştur. Çalışmada, Habip Hürzmülü tarafından hazırlanmış olan Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü ana kaynak olarak kullanılmıştır. Tespit edilen sözcüklerin Irak Türkmen Türkçesindeki şekilleri, (varsa) farklı kullanım şekilleri ve anlamları, kullanıldığı bölgeler hakkında bilgi verilerek gerektiği yerlerde tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki ve Moğolcadaki şekilleri ve anlamları gösterilmiştir. Bahsi geçen sözlükte veya diğer yazılı kaynaklarda yer almayan, sadece bilmecelelerde geçen ya da söz konusu kaynaklardaki anlamlardan farklı anlamlarda kullanılan sözcüklerin ve bu sözcüklerin kullanıldığı bölgeler hakkındaki bilgiler (Irak Türkü ve Irak Türkmen Türkçesinin bir konusu ru olarak) tarafımızca eklenmiş veya izah edilmiştir.

8 Bk. Zeki Kaymaz, “Bir Süryani Kilisesinde Uygur Harfleri İle Yazılmış Türkçe Bir Dua”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 3 (2014), 157-162.

9 Hamdi Lateef Khairullah, “Irak Türkmen Türkçesinde Kullanılan Moğolca Kelimeler”, *Mecellet Camiat Kerkuk lid-Dirasâtu'l-İnsâniyye* 15/2 (2020), 1-8.

Tespit Edilen Moğolca Sözcükler

araçla- < Moğ. *arçıla-*: Klasik Moğolcada *arçıla-* (M. Moğ. arçlah) ‘aramak, bakmak, dikkat etmek, göz kulak olmak’ anlamındadır.¹⁰ Kodeks Kumanikus’ta *arçıla-*¹¹ ‘tartışmayı kesmek’ anlamında tespit edilmiştir.¹² Kzk. *araşalav* ‘ayırarak, kavga edenleri aralamak’, *arşaşı* ‘araya giren, ayıran’,¹³ Krg. *araçala-* ‘kavga edenleri veya dövüşenleri ayırmak’, *araçaloo* ~ *araça* ‘(kavga edenleri veya dövüşenleri) ayırma’.¹⁴ ITT’nde ise *araçla-* ~ *araçala-* (Tuzhurmatı) ‘iki şeyi birbirinden ayırmak; kavga eden kişileri ayırmak’ anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir.¹⁵

ceyran < Moğ. *cegere(n)*: Klasik Moğolcada *ceger-e(n)* (M. Moğ. zēr) ‘antilop, ceren, ceylan’ anlamındadır.¹⁶ *Resûli Sözlüğü*’nde *cerēn* حیران ‘dişi ceylan’¹⁷ ve aynı sözcük *İbni Mühennâ Lügati*’nde¹⁸ ‘ceylan’ anlamında kaydedilmiştir. Modern Farsçada حیران *cēyrān* ~ جیران ‘ceylan’ anlamında kullanılmaktadır.¹⁹ Standart Türkiye Türkçesinde *ceylan* şeklinde kullanılan bu sözcük Anadolu ağızlarında *ceran* ~ *ceren* ~ *ceyran* ‘geyik, karaca, ceylan’ olarak kullanıldığı kaydedilmiştir.²⁰ ITT’nde de *ceyran* ‘ceylan’ şeklinde yaşamaktadır. Bununla birlikte Irak’ın Erbil şehrinde sözcüğün metatezleşmiş (*ceryan*) şekli kullanılmaktadır.²¹

cidav²² < Moğ. *cidüü*: Klasik Moğolcada *çad-* (M. Moğ. sadah) ‘doymak, doyurmak, doyurulmuş veya doymuş olmak; kendi kendini doyurmak, tıka basa yemek; (yara) olgunlaşmak, (çiçek hastalığı) cerahat toplamak; (tahıl) ermek, olgunlaşmak’ ve *çadula* (M. Moğ. sadal) ‘sivilce, yara’ anlamında olan sözcükler de mevcuttur.²³ Türkçede *cıdağı*, *cidav*, *cidav* ‘kürek kemiğinin üstü (insan veya hayvanlarda); hayvanın omuz başında semer veya eyer vurmasından hâsıl olan yara; derin ve büyük çıban’ şekillerinde kullanılan bu sözcük Moğolca *cidüü* ‘kaşıntılı cilt hastalığı’ sözcüğünden geçmiştir.²⁴ Anadolu Ağızlarında *cidav*, *cıdağı*, *cıdağu* *cidav*,

10 Ferdinand D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük A-N* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003), 1: 82.

11 Detaylı bilgi için bk. Sevim Erdem Çiçek, “Kıpçak Sözlüklerinde Moğolca Unsurlar”, 80 Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEM 63/1, (2015), 80.; Galip Güner, “Codex Cumanicus’ta Moğolca Alıntı Kelimeler Üzerine Yeni Bir Yaklaşım”, *Gazi Türkiyat* 20 (2017), 12.

12 Recep Toparlı, Hanifi Vural ve Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014), 10.

13 *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, çev. Hasan Oralay, Nuri Yüce ve Saadet Pınar (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları, 1984), 18.

14 K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998), 1: 39.

15 Habib Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü* (Ankara: Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı Yayınları, 2013), 61.

16 Ferdinand D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük O-C (Z)* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003), 2: 1612.

17 *The King’s Dictionary: The Rasûlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*, trans.: T. Halasi-Kun, Peter B. Golden and Lajos Ligeti (Brill: Leiden-Boston-Köln, 2000), 223.

18 Bülent Gül, *Moğolca İbni Mühennâ Lügati* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2016), 97.

19 Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1963), 1: 301.

20 *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1993), 3: 883, 885, 888.

21 Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 102.

22 ITT’nde /v/ sesi (diş dudak v’si) yoktur. Çalışmamızda gösterilen v harfi çift dudak v’sini temsil etmektedir.

23 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 1: 250, 251.

24 Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016), 2: 79.

cidavı, cidavu, cidavı, cidavu, cidev, cidoy, çıdağı sözcükleri ‘derin, işleyen yara, büyük çıban (genellikle at ve eşeklerde görülür)’ anlamında kaydedilmiştir.²⁵ Azerbaycan Türkçesinde *cidoy* ‘eyerin vurmalarıyla atın sırtında oluşan yara’ anlamında geçmiştir.²⁶ ITT’ ne de geçen bu sözcük *cidav* ‘genellikle at ve eşeklerde görülen derin işleyen yara’ şeklinde kullanıldığı saptanmıştır.²⁷

cik < Moğ. *çike*: Klasik Moğolcada *çike* (M. Moğ. *şeh*) ‘doğru, düz, tam, dürüst, açık sözlü’ anlamında geçmektedir. Bununla birlikte *çege* ‘aşık kemiğinin yassı tarafı, düz yanı’ anlamında geçtiği saptanmıştır.²⁸ Moğolcadan Türk lehçelerine geçen bu sözcük, Anadolu ağızlarında ‘aşık kemiğinin çukur tarafı’ anlamında *cik, cak, cık, cike* şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir.²⁹ ITT’nde de *cik* ‘aşık kemiğinin çukur tarafı; cuk’ ve *cik et-* ‘aşık oyununda aşık kemiğini dik vaziyette durdurmak’ anlamdadır.³⁰

çandavılığ < Moğ. *çagdagul* + T. +*IIG*: Klasik Moğolcada *çagdagul* (M. Moğ. *şagdagç*) ‘bekçi, muhafız, gözcü; jurnalci, casus’ anlamındadır.³¹ Moğolcadan Osmanlı Türkçesine geçen bu sözcük *çandavul* ‘artçı (askerlik t.)’ şeklinde kullanılmıştır.³² Farsçaya da geçen bu sözcük چاغداول ~ چاغداول ~ چاغداول ~ چاغداول ~ چاغداول ~ چاغداول ~ چاغداول ~ چاغداول ‘artçı, artçı birlik komutanı’ anlamında kullanılmaktadır.³³ Bu sözcük ITT’nde *çandavul+lığ* ‘fazla girişmek; fazla dolaşmak’ anlamında yaşamaktadır.³⁴

çigin < Moğ. *çegeci(n)*: Klasik Moğolcada *çegeci(n)* (M. Moğ. *şej*) ‘göğüs, vücudun üst ön kısmı, sine, bağır’ anlamındadır.³⁵ Orta Türkçe dönemi eserlerinde *çigin* ‘üst sırt, omuz’ anlamında geçmiştir.³⁶ Tietze, Anadolu ağızlarında kullanılan *çeğın ~ çiğın ~ çiyin* ‘omuz’ sözcüklerinin Çağatay Türkçesinden geldiğini belirtmiştir ve Eski Osmanlı Türkçesinde *çigin* ve Azerbaycan Türkçesinde *çiyin* ‘kürek kemiği, omuz’ şeklinde kullanıldığını izah etmiştir.³⁷ Söz konusu sözcük ITT’nde de *çigin* ‘omuz’ şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir.³⁸

çöl < Moğ. *çöl*:). Klasik Moğolcada *çöl* (M. Moğ. *tsöl*) ‘çöl, sahra, bozkır, metruk, terk edilmiş yer’ anlamındadır.³⁹ Clauson, bu sözcüğü *çülig* maddesi altında ele almış, *çöl* biçiminin 15. yüzyıldan önce yazılmış Türkçe metinlerde bulunmadığını belirtmiş ve sözcüğün

25 *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, 3: 960.

26 *Azerbaycan Dialektoloji Lügati* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010), 1: 78.

27 Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 103.

28 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 1: 272.

29 Zeki Kaymaz, “Babur’dan Günümüze Aşık Oyunundan Bir Ad: Çik”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4/8 (2009), 80.

30 Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 103.

31 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 1: 256.

32 Osman Nedim Tuna, “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası* 17 (1972), 220.

33 Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, 1: 306.

34 Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 110.

35 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 1: 273.

36 Hendrik Boeschoten, *A Dictionary of Early Middle Turkic* (Brill: Leiden/Boston, 2021), 114.

37 Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, 2: 172.

38 Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 114.

39 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 1: 321.

Moğolcadan geçtiğini ileri sürmüştür.⁴⁰ *İbni Mhennâ Lügati*'nde *çöl* چۆل 'çöl' anlamında tanımlanmıştır.⁴¹ Orta Türkçe dönemi eserlerinde *çöl* 'çöl, sahra, yaban' anlamında geçmiştir.⁴² Türkçeden Farsçaya geçen bu sözcük (T. çöl >) *çöl* şeklinde kullanılmaktadır.⁴³ Türkçenin birçok lehçesinde yaşamaya devam eden bu sözcük İTT'nde *çöl* '1. kır. 2. تنها yer, تنها semt' anlamında kullanıldığı ve *çöl berya* 'boş ve geniş arazi', *çöl höl*, *çöllig*, *çöllih* 'boş arazi, ıssız yer, ıssız arazi' gibi birleşik ve türemiş sözcüklerde görüldüğü tespit edilmiştir.⁴⁴ Ayrıca aynı sözcük Irak Arapçasına *cöl* چول ~ *çöl* چول şeklinde geçip 'çorak yer; tuvalet (köy evlerindeki)' anlamında kullanıldığı kaydedilmiştir.⁴⁵

dasalat < Moğ. *dasul*: Klasik Moğolcada *dasul* (M. Moğ. *dasal*) 'alışkanlık, yakınlık; tecrübe; bağlılık, dostluk' adı *das-* 'alışkın olmak, alışmak; kendisiyle dost olmak, tanışık olmak; biriyle tanışmak' fiilinden türetilmiştir. Bununla birlikte *dasulda-* (M. Moğ. *dasaldah*) 'tanışık veya alışık olmak, tanışmak, alışmak', *dasulg-a* (M. Moğ. *dasalga*) 'alışkanlık, yakınlık; tecrübe; bağlılık, dostluk', *dasumgay* (M. Moğ. *dasamgay*) 'alışılmış, adet haline gelmiş, gelenekleşmiş; denenmiş, tecrübe edilmiş; iyi bilinen, aşına', *dashal* (M. Moğ. *dasgal*) 'alışkanlık; uygulama, pratik; eğitim, eğitimi ve öğretim' aynı kökten türemiş olan sözcükler de mevcuttur.⁴⁶ Kırgız Türkçesinde *dası-* 'itiat etmek; el alışmak' anlamındadır. Bununla birlikte *dasıbağan* 'tecrübesiz; toy' ve *dasığan corğo* 'çok binilmiş yorga (at)' sözcükleri de vardır.⁴⁷ Sözcük İTT'nde; Kerkük bölgesinde *dasalat* ve Tuzhurmatı ilçesinde *dastalat* 'beceri, güç, yetenek' anlamında kullanıldığı kaydedilmiştir. Sözcüğe Türkçe yokluk bildiren isimden isim yapma (+sIz) eki getirilerek Kerkük'te *dasalatsız* ve Tuzhurmatı'da *dastalatsız* 'beceriksiz' anlamında kullanılmaktadır.⁴⁸ Sözcüğün *dasalat* şekline Klasik Moğolcada rastlanmasa da Modern Moğolcada *dasalt*⁴⁹ 'adaptasyon' sözcüğünün olduğu tespit edilmiştir.⁵⁰

dümüg < Moğ. *dömüg*: Klasik Moğolcada *dömüg* (M. Moğ. *dömög*) 'faydalı, elverişli, memnun edici, daha iyi veya daha uygun, yararlı (şekilde)' anlamında kaydedilmiştir.⁵¹ Memluk sahası eserlerinden biri olan *Kitâbu'l-İdrak* (İdrak Haşiyesi) adlı eserde *dümük-* 'oyalanmak, avunmak' anlamında geçmiştir.⁵² Osmanlı Türkçesinde *dümük* 'meşgale, iş-güç; fayda',

40 Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish* (Oxford: At The Clarendon Press 1972), 420.

41 Gül, *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*, 105.

42 Boeschoten, *A Dictionary of Early Middle Turkic*, 118.

43 Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1967), 3: 122.

44 Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 116.

45 Leyth Rauf Hasan, *El-Mu'cem Lil-kelimât ve'l Mustalahâtü'l-İraqiyye* (Dubai, 2013), 124.

46 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 1: 377.

47 Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, 1: 299.

48 Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 121.

49 Sözcük isimden isim yapan +t ekiyle türetilmiş olsa gerek. Bk. Feyzi Ersoy, *Çağdaş Moğolca El Kitabı*, 38.

50 Charles Bawden, *Mongolian-English Dictionary* (London and Newyork: Kegan Paul International, 1997), 125.

51 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 1: 424.

52 Toparlı, Vural ve Karaathı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, 67.

dümük- ‘bir işle meşgul olmak, oyalanmak’ ve *dümük-* ‘bir işle meşgul olmak, oyalanmak’ anlamında kullanılmış olduğu tespit edilmiştir. Sözcüğün Moğolca *dümü-*⁵³ fiilinden türetildiğini ileri sürülmüştür.⁵⁴ Bu sözcük ITT’nde *dümüg* ‘meşgul’ anlamında yaşadığı tespit edilmiştir. Bununla beraber *dümüg et-* ‘meşgul etmek’ ve *dümüg ol-* ‘meşgul olmak’ anlamında olan birleşik fiiller de mevcuttur.⁵⁵

heneg < Moğ. *eneg*: Klasik Moğolcada *enegsi-* (M. Moğ. *eneşih*) ‘alışkın olmak; birbirini tanımak; arkadaşlık etmek, samimi olmak, yakınlaşmak’ anlamında geçmiştir.⁵⁶ Modern Moğolcada *eeneg* ‘samimi’ anlamındadır.⁵⁷ Moğolcadan alıntılanan bu sözcük ITT’nde *heneg* ~ *henek* şeklinde olup ‘şaka’ anlamında kullanılmaktadır. Aynı zamanda sözcüğe yokluk bildiren +*sIz* ekini getirerek *heneksiz*⁵⁸ ‘şaka yapmadan, şakasız, ciddi olarak’ sözcüğü türetilmiş ve Türkçe *et-* yardımcı fiili ile *heneg et-* ‘şaka yapmak, şakalaşmak’ anlamında olan birleşik fiil kurulmuştur.⁵⁹ Sözcük başı *h* türemesi ve *h* > *h* ses olayı ITT’nde sadece bu örnekte değil *ebe* > *hebe* ‘babaanne ya da anneannenin her biri’, Far. *ham* > *happi* ~ *hapsi* ~ *hamsı* ‘hepsi’, Ar. *ūkiyya* > *hoḳka* ‘okka, iki buçuk kg. ağırlığında ağırlık ölçüsü’ gibi sözcüklerde de görüldüğü tespit edilmiştir.⁶⁰ Bununla birlikte Kıpçak Türkçesi eserlerinde *kenel-* ‘komiklik yapmak’, *kengel* ‘şaka, latife, alay’, *kengelçi* ~ *kenkelçi* ‘alaycı, şakacı, maskara’ gibi sözcükler tespit edilmiştir.⁶¹ Bu sözcükler söz konusu sözcükle alakalı olabilir.

ḳaban < Moğ. *ḳaban*: Klasik Moğolcada *haban* ~ *habang* (M. Moğ. *havan(g)*) ‘vahşi erkek domuz’ anlamındadır.⁶² Orta Türkçe dönemi eserlerinde *ḳaban* ‘yaban domuzu’ anlamında geçmiştir.⁶³ Bu sözcük ITT’nde hâlihazırda ‘domuz, yaban domuzu’ anlamında kullanılmamaktadır. Ancak Irak’ın Tuzhurmatı ilçesinde dişleri büyük veya belirgin olan kimseler için *ḳaban diş*⁶⁴ tabiri kullanılmaktadır.

ḳabırğa < Moğ. *ḳabırğa*: Klasik Moğolcada *habırğa* (M. Moğ. *havirğa*) ‘kaburga kemiği, ege kemiği; böğür, yan, yan taraf, kanat; iki vadi arasındaki dağ kolu’ şeklinde geçmiştir.⁶⁵ *Mukaddimetü'l-Edeb*’de *ḳabırğa* قَابِرْغَا ~ *ḳabırğa* قَابِرْغَا⁶⁶ ve *Resüli Sözlüğü*’nde *ḳabırğa* قَابِرْغَا ‘kaburga’⁶⁷ anlamında kaydedilmiştir. Aynı zamanda *qabırğa*’nın yanında *qabisun* biçimi de

53 Ayrıntılı bilgi için Bk. Tuna “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”, 223-224.

54 Tuna, “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”, 223.

55 Hümmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 131.

56 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 1: 504.

57 Bawden, *Mongolian-English Dictionary*, 575.

58 Sözcük *heneksiz* şeklinde de telaffuz edilmektedir.

59 Hümmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 166.

60 Hümmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 163, 164, 168.

61 Toparlı, Vural ve Karaathı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, 138.

62 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2: 1379.

63 Boeschoten, *A Dictionary of Early Middle Turkic*, 230.

64 Yaban domuzuna benzetilerek hakaret veya alay etmek için kullanılır.

65 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2: 1384.

66 N. N. Poppe, *Mongoliskii Slovar Mukaddimat Al-Adab* (Moskva-Leningrad: 1938), 285.

67 *The King's Dictionary*, 211.

vardır.⁶⁸ Türkçenin birçok lehçesinde yaşayan bu sözcük ITT'nin birçok bölgesinde *qabırğa*⁶⁹ (kabırğa) 'kaburga' biçiminde kullanılırken Diyala'nın Hanekin ilçesinde ise *qabirğ* (kabirğ) şeklinde yaşamaktadır.⁷⁰

kadağa < Moğ. *kadağa* / *kadağan*: Türkçede 'yasak, yasak olma durumu' anlamında kullanılan *kadaga* sözcüğü Moğolca *kadağa* / *kadağan* 'aciliyet; sıkı emir' sözcüğünden geçmiştir.⁷¹ Azerbaycan Türkçesinde *gadağa* ~ *gadağan* 'yasak, memnu, kanunsuz, yasa dışı',⁷² Türkmen Türkçesinde *gadagan* 'yasak',⁷³ Hakas Türkçesinde *hadağ* 'karakol; nöbet; bekçi, nöbetçi'⁷⁴ ve Kumuk Türkçesinde *qadağa* 'yasak; yasak edilmiş, memnu'⁷⁵ anlamında kaydedilmiştir. Aynı sözcük ITT'nde *qadağa* biçiminde kullanılarak 'yasak, yasak olma durumu' anlamında yaşamaktadır.⁷⁶

kadān- < Moğ. *kada-* + *T. -n-*: Klasik Moğolcada *hada-* (M. Moğ. *hadah*) 'kakmak, çakmak, sokmak, vurup kakmak, çivilemek, mıhlamak; soy kütüğüne birinin adını yazmak bir metne bir şey eklemek; saplanmak, batmak' anlamında kaydedilmiştir.⁷⁷ Moğolcadan Türkçeye geçen bu fiil (*kada-* 'çivilemek, çakmak, mıhlamak; takmak') 13. - 18. yüzyıllar arasında yazılan Türkçe metinlerde geçtiği ve Anadolu ağızları olmak üzere hemen hemen her çağdaş Türk lehçesinde yaşadığı tespit edilmiştir.⁷⁸ Arap harfli Moğolca sözlüklerden *İbni Mühennâ Lüğati*'nde⁷⁹ *qadasu* قداسو ve 'nde⁸⁰ *qadasun* قدسون 'kazık' manasında geçmiştir. Krg. *kada-* 'saplama; sokmak; sançmak' *kadan-* 'kendini üzerine takmak; takınmak',⁸¹ Az. *qadamaq/x* 'sıkıştırmak',⁸² Kzk. *qada* 'bir şeyi asmak veya bağlamak için dibini kazarak yere çakılmış olan direk', *qadaluv* '1. sançmak, saplamak, 2. bir işin peşini bırakmadan uzun süre koşmak, 3. gözünü kırpmadan gözlerini dikmek',⁸³ TatK. *kada-* '1. batırmak, sokmak, 2. saplamak, 3. çakmak, dikmek',⁸⁴ Kmk. *qadamaq* '1. saplamak, batırmak, sokmak, 2. yerleştirmek, koymak,

68 Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (Ankara: Bizim Büro, 1999), 99.

69 *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*'nde /k/ sesi için q karakteri tercih edilmiştir. Çalışmamızda k karakteri tercih edildiğinden sözcüklerin k'lı şekli parantez içinde gösterilmiştir.

70 Hümmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 201.

71 Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016), 4: 39.

72 Yaşar Akdoğan, *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük* (İstanbul: Beşir Yayınevi, 1999), 305.

73 Talat Tekin vd., *Türkmençe -Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995), 217.

74 Ekrem Arıkoğlu, *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük* (Ankara: Akçağ, 2005), 137.

75 Çetin Pekacar, *Kumuk Türkçesi Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011), 240.

76 Hümmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 201.

77 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2: 1390.

78 Musa Salan, "Tarihî Türkçede Moğolca Alıntı Fiillerin Kronolojik Durumu", *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar* içinde, (Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022), 435.

79 Gül, *Moğolca İbni Mühennâ Lüğati*, 191.

80 *The King's Dictionary*, 251, 291.

81 K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998), 2: 382.

82 *Azerbaycan Dialektoloji Lüğati*, 1: 300.

83 *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, 153.

84 Mustafa Öner, *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009), 152.

tespit etmek, yerleştirip tespit etmek, 3. iğnelemek, iğneyi tutturmak'.⁸⁵ ITT'nde ise aynı fiilden türeyen *qadan-* (kadan-) 'çakılmak, saplanmak' sözcüğünün kullanıldığı saptanmıştır.⁸⁶

kanqâvir ~ kanqâvur < Moğ. *kanqginagur*: Klasik Moğolcada *hangginagur* (M. Moğ. hanginür) 'şangırdayan, ses çıkarıcı; çan, çingirak, zil; marangoz baltası' anlamında geçtiği tespit edilmiştir. Bununla beraber *hanggir* (M. Moğ. hangir) 'çingirak sesi, tınlama, çınlama, şangırtı' *hanggis* (M. Moğ. hangis) 'şakırtı, şangır şungur, zil, çan, bıçak ya da kılıç aletlerin metalik sesi' gibi sözcüklerin de bulunduğu kaydedilmiştir.⁸⁷ Krg. *konğguroo* 'çan, kampana, zil',⁸⁸ TatK. *kıñgırav* 'çan, zil, büyük çingirak',⁸⁹ Kmk. *koñuraw* 'zil, çingirak'.⁹⁰ Moğolcadan ITT'ne geçen bu sözcük (sözcük içi /G/ > /v/ ses olayı ile birlikte) *qanqâvir ~ qanqâvur* (kanqâvir ~ kanqâvur) 'çingirak' şeklinde kullanılmaktadır.⁹¹

kanşar < Moğ. *kanşiyar*: Klasik Moğolcada *hanşiyar* (M. Moğ. hanşār) 'burun kemiği' ve (1434) *hongşiyar* (M. Moğ. honşōr) 'burun, hayvan burnu, gaga; ayakkabı ya da botun burnu, ucu' anlamında geçmiştir.⁹² Çağatay Türkçesinde *kañşar* (1) 'hayvanat burun deliği; at kulağı', *kañşar* (2) 'karşı karşıya, karşılıklı' anlamında geçtiği saptanmıştır.⁹³ ITT'nde *qanşar* (kanşar) 'karşı, karşı taraf' anlamında⁹⁴ geçmiştir. Bununla birlikte aynı sözcükten türeyen *qanşarlamağ* (kanşarlamağ) 'karşılamağ' fiilinin ve *qanşar be qanşar* (kanşar be kanşar) 'karşı karşıya' ifadelerinde kullanıldığı da tespit edilmiştir.⁹⁵

kantarma < Moğ. *qantar-* + *T. -mA*: Klasik Moğolcada *hantar-* (M. Moğ. hantrah) 'gemlemek, atın dizginlerini eyere bağlamak; dizginleri sıkıca çekmek' anlamında kaydedilmiştir. Bununla birlikte aynı sözcükten türeyen *hantarg-a* (M. Moğ. hantraga) 'bir şeyin düşmesini veya eğrilmesini engellemek için kullanılan şerit, kemer, bant' anlamında geçmiştir.⁹⁶ Moğolca *qantar-* fiilinden türeyen *kantarma* (Anadolu ağızlarında: kantırma / gantarma / gantama) sözcüğü Türkiye Türkçesinde 'azılı atları zaptetmek için dillerini bastırarak biçimde yapılmış demir araç, gem, dizgin' anlamında kullanılmaktadır.⁹⁷ ITT'nde ise *qantarma* (kantarma) 'iki evin damını (çatısını) birbirine bağlayan köprü, eski evlerin damlarını birbirine bağlayan köprü, tonoz tavan' anlamını kazanmıştır.⁹⁸

kavra < Moğ. *qauray*: Klasik Moğolcada *hagura-* ~ *haura-* (M. Moğ. hūrah) 'kabuğunu çıkarmak, sıyırmak, soymak, yüzmek' ve *haguray* ~ *hauray* (M. Moğ. hūray) 'eğer, törpü'

85 Pekacar, *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, 240-241.

86 Hümmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 202.

87 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2: 1433.

88 Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, 2: 483.

89 Öner, *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, 166.

90 Pekacar, *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, 267.

91 Hümmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 203.

92 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2:1434, 1486.

93 Suat Ünlü, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2013), 576.

94 Sözcük 'ön' anlamında da kullanılmaktadır.

95 Hümmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 203.

96 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2: 1435.

97 Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, 4: 107.

98 Hümmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 203.

anlamındadır.⁹⁹ *İbni Mühennâ Lügati*'nde *ka 'ūrafy]*¹⁰⁰ قورا ve *Resûli Sözlüğü*'nde *kaura* قورا¹⁰¹ 'törpü' anlamında geçmiştir. ITT'nde *qavra* (kavra) 'eğe, büyük eğe, iri dişli eğe' anlamında yaşadığı tespit edilmiştir.¹⁰²

keççi < Moğ. *kayçı*: Klasik Moğolcada *hayçı(n)* (M. Moğ. hayç(in)) 'sındı, makas, maşa, kerpeten' anlamına gelmektedir ve aynı sözcükten türetilen *hayçıla-* (M. Moğ. hayçlah) 'kıymak, kesmek, kırmak' anlamında kaydedilmiştir.¹⁰³ *Resûli Sözlüğü*'nde *kaici* قیچی 'makas' anlamında tanımlanır.¹⁰⁴ Memluk sahasında kaleme alınan *Et-Tühfetü 'z-Zekiyye fi 'l-Lugâti 'l-Türkiyye* adlı eserde *kayçı* 'makas' şeklinde geçmiştir.¹⁰⁵ Moğolcadan Türkçenin birçok lehçesine geçip 'makas' anlamında kullanılan bu sözcük [Kzk. *kayşı*,¹⁰⁶ Krg. *kayçı*; *kayçıla-* 'makasla kesmek',¹⁰⁷ TatK. *kayçı* '1. Makas, 2. kiriş, çatı kirişi',¹⁰⁸ KrmT. *kayçı* 'makas',¹⁰⁹ Çuv. *hayç* 'ə' 'makas',¹¹⁰ Kmk. & Blk. *kayçı*,¹¹¹ YUyg. *kayca*,¹¹² Alt. *kayçı*,¹¹³ Tkm. *gayçı*; *gayçıla-* 'kesmek'¹¹⁴] Irak'ın Aziziye bölgesinde *qecçi* (keççi) 'makas' biçiminde kullanılmaktadır.¹¹⁵ Bununla birlikte ITT'nde kırlangıcı anlatan *başı mazı*, *kuyruğu kēci*, *üstü koyun altı geçi* 'kafası mazı (minik), kuyruğu makas, üstü koyun (beyaz), altı keçi (siyah)' bilmecesinde *kēci* şeklinde geçtiği tespit edilmiştir.

kehkül < Moğ. *kökül*: Klasik Moğolcada *kökül* (M. Moğ. höhöl) 'uzun saç, kâkül, saç örgüsü; at perçemi; kuş ibiği; at yelesi veya kuyruğu' anlamındadır.¹¹⁶ Moğolcadan Farsçaya *kâkul* ~ کاکل ~ کاکول 'dağınık saç' şeklinde geçtiği tahmin edilen¹¹⁷ bu sözcük Farsçadan da Türkiye Türkçesine geçmiştir.¹¹⁸ Aynı sözcük ITT'nde *kehkül* şeklinde olup 'alın üzerine düşen kısa kesilmiş saç, perçem, kâkül' anlamındadır. Sözcük Irak Arapçasına¹¹⁹ da geçtiğinden yazar hatalı olarak sözcüğün kökenini Arapça göstermiştir. Bununla birlikte aynı sözcüğe Türkçe +*ll*₄ eki getirilerek *kehküllü* 'bir tür evcil güvercin' türetildiği tespit edilmiştir.¹²⁰ Tuzhurmatı

99 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2: 1403, 1460.

100 Gül, *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*, 201.

101 *The King's Dictionary*, 284.

102 Hümmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 206.

103 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2: 1406.

104 *The King's Dictionary*, 282.

105 Boeschoten, *A Dictionary of Early Middle Turkic*, 246.

106 *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, 156.

107 Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, 2: 419.

108 Öner, *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, 162.

109 Işılav Işıktaş Sava, "Kırım Tatarcada Moğolca Alıntı Kelimeler", *Karadeniz Araştırmaları* 14/75 (2022), 942.

110 Heikki Paasonen, *Çuvaş Sözlüğü*, çev. Türk Dil Kurumu-Komisyon (İstanbul: Horoz Basımevi, 1950), 32.

111 Gyula Nemeth, *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 31.

112 Emir Necipoviç Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995), 227.

113 N. A. Baskakov ve T. M. Toşçakakova, *Altayca Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999), 101.

114 Tekin vd., *Türkmençe - Türkçe Sözlük*, 240.

115 Hümmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 227.

116 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 1: 776.

117 Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, 1: 452.

118 Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 201.

119 Bk. Savaş Karagözlü, "Irak Arapçasına Giren Kuşçulukla İlgili Türkçe Kelimeler", *Dil Araştırmaları* 22 (2018), 163.

120 Hümmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 190.

ilçesinde *kekil* ~ *kehkil* ‘güvercinin kafasına yayılmış kâkül’ anlamında da kullanılmaktadır ve kafasında kâkül bulunan güvercine *kekilli* ~ *kekilli* denilmektedir.

korakay < Moğ. *korukay*: Klasik Moğolcada *horuhay* (M. Moğ. horhoy) ‘kurt, kurtçuk, böcek ya da kurtların genel adı; şiddetli istek, arzu’ anlamında olduğu kaydedilmiştir. Bununla birlikte *horuhayda-* (M. Moğ. horohoyto) ‘kurtlanmak, böceklenmek, kurtlar tarafından yenmek; çürümek, diş veya kemikte çürük oluşmak’ ve *horuhaytay* (M. Moğ. horohoytoy) ‘kurtlu, böcekli’ anlamındadır.¹²¹ *İbni Mühennâ Lügati*’nde *koruğay* قرغی ‘kurtçuk, solucan’ anlamında kaydedilmiştir.¹²² *Resûli Sözlüğü*’nde *korğai* قورغای ‘kurt’ ve *hümegei korakai* همکای قرقای ‘bok böceği’ anlamında tanıklanmıştır.¹²³ Moğolcadan ITT’nde geçen bu sözcük *qoraqay* (korakay) şeklinde ve ‘tahtakurusuna benzeyen, duvarda kabarık iz bırakarak hareket eden, ahşabı delip yiyen bir haşere, termit, akkarınca’ anlamında yaşadığı saptanmıştır.¹²⁴

kubur < Moğ. **kobur*: *kubur* ‘1. ayak yolu deliğinden lağıma inen boru; 2. boru biçiminde kap’ sözcüğü Doerfer’e göre Moğolcadan (Moğ. **qobur*) alınmıştır. Moğolcadan Farsçaya geçmiştir.¹²⁵ Tietze’nin *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati* adlı eserinde *kubur I* madde başı için şu açıklamada bulunmuştur:

‘kılıf, kap; dosya; okluk, sadak’ TS 2709-10, Meninski 1680 II, 3622, R. Dankoff 1991 s. 77 < Ar. *kubûr* ‘kılıf, kap’ Meninski 1,680 II, 3622. Krş. Mo. *qobûr* ‘Röhre, Etui’ G. Doerfer 1967 I, no. 268. (Burada biri Arapça- dan, öteki Moğolcadan gelen iki kelimenin Türkçede aynı biçimde yazılışı ve seslendirilişi ile karşı karşıyayız. ‘ok sadağı, okluk’ anlamına gelen kelime Moğolcadan ödünçlemedir. [Editörün notu]). * İskeleler üzerinde dört kollu şamdanlar yanar; kuburlu büyük saat. (Musahipzade Celal 1936a s. 6; sahne hakkında bilgi), ‘eski tip bir çeşit tabanca, piştov’: *• Tetiği üzerime çeken el kimindi? Bu herhalde iyi bir nişancı eli değildi. Karanlığa kubur sikan bu sallapata hasmın önünden kaçmak istemedim. (H.R. Gürpınar 1943g s. 228). ayna kuburı/ber- ber kuburı ‘cerrah aletlerini taşımak için çanta’ Meninski 1680 a.y.¹²⁶

Anadolu ağzlarında *kubur*¹²⁷ ‘1. dolma tabanca, çakmalık tabanca; 2. tabanca kılıfı; 3. sahtiyandan yapılmış enli bir çeşit kuşak, silahlık’ anlamlarında kullanılmaktadır. Bununla birlikte *kubuz* ‘tüfeğin çakmak kısmı’ anlamında olduğu tespit edilmiştir.¹²⁸ ITT’nde ise *qubur* (kubur) sözcüğü ‘bir tabanca türü’ anlamında değil, ‘tabanca, kısa, hafif, cepte veya belde taşınan ateşli silah’ anlamını kazanmıştır. Bununla birlikte *qubur* (kubur) *sıyır-* birleşik fiilde de ‘tabanca çekmek’ anlamında kullanılmaktadır.¹²⁹

121 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2: 1496-1497.

122 Gül, *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*, 205.

123 *The King’s Dictionary*, 224, 225.

124 Hümmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 215.

125 Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 263.

126 Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, 4: 412-413.

127 *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*’nde yedi adet *kubur* maddesi bulunmaktadır. Söz konusu sözcükle ilgili olan maddedeki (*kubur I*) anlamlar verilmiştir.

128 *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1993), 8: 2988, 2989.

129 Hümmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 216.

ķuda < Moğ. *ķuda*: Klasik Moğolca *huda* (M. Moğ *hud*) ‘dünür; gelin ve güveyinin babaları’ anlamındadır.¹³⁰ Bu sözcük (ķuda, ķuda bol-, ķudalık) *Mukaddimetü 'l-Edeb*’te ‘hısım, akraba; dünür akrabalığı’ anlamında geçmiştir.¹³¹ Kzk. *quda*,¹³² Krg. *kuda*,¹³³ Hak. *huda*,¹³⁴ TatK. *ķoda*,¹³⁵ KrmT. *ķuda*¹³⁶ gibi Türk lehçelerinde ‘dünür’ anlamında kullanılmaktadır. Modern Farsçada قودا *qūdā* şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir.¹³⁷ Bu sözcük ITT’nde *kayın* sözcüğü ile birlikte *qēyin quda* (*ķēyin ķuda*) ‘erkek ve kadının her birinin ötekine göre akrabaları’ şeklinde kullanılır.¹³⁸

salt < Moğ. *saltang*: Türkçede *salt* / *salte* / *salde* ‘yalnız, sadece’ şeklinde kullanılan bu sözcük Moğolca *saltang* sözcüğünden geçmiştir.¹³⁹ Ağızlarda *salt* ve *saltan* şeklinde kullanılır.¹⁴⁰ ITT’nde de geçen bu sözcük (salt) ‘yalnız, kimsesiz’ anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir.¹⁴¹ Bununla birlikte Klasik Moğolcada *sal-* (M. Moğ. *salah*) ‘ayrılmak, kollara ayrılmak, parçalarla ayrılmak; bir şeyden serbest kalmak; çözülmek, ayrılmış, tecrid edilmiş ve ayrı tutulmuş olmak; boşanmak, eşinden ayrılmak’, *salulta* (M. Moğ. *salalt*) ‘ayrılma, çözüme; boşanma’ ve *salusi* ‘ayrılmaz, çözümez, tam, bütün’ anlamındadır.¹⁴²

savġat < Moğ. *saugad*: Klasik Moğolca *saug-a*, *saugad*, *sauh-a* ‘hediye, armağan’ anlamındadır.¹⁴³ Modern Farsçada سوغات *saugāt* ~ سوغا ~ سوغه ~ سوغات şeklinde yaşadığı tespit edilmiştir.¹⁴⁴ *Mukaddimetü 'l-Edeb*¹⁴⁵, *İbni mühennā Lügati*¹⁴⁶ ve *Resūli Sözlüğü*’nde¹⁴⁷ *sauġat* سوغات ‘armağan, hediye’ anlamında geçmiştir. Moğolcadan ITT’ne de geçen bu sözcük Tuzhurmatı ilçesinde *savġat*¹⁴⁸ ‘hediye, armağan’ anlamındadır. Bununla birlikte Irak Arapçasında *sōġe* صوغة ‘hediye’ şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir.¹⁴⁹

savġa < Moğ. *savgad*: ITT’nde *savġa* ‘ölenin elbise ve şahsi eşyaları; ölenin üstünden çıkan giysi, soyka’ anlamındadır.¹⁵⁰ Anadolu ağızlarında *savga* ‘bir acıdan kurtulmak ya da başarı

130 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2: 1511.

131 Nuri Yüce, *Ebu'l-Kasım Cārullāh Maġmūd bin 'Omar bin Muhammed bin Aġmed Ez-Zamaġşari El- Ĥvārizmi Mukaddimetü 'l-Edeb Ĥvārizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüşhası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin İndeks* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1993), 151.

132 *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, 177.

133 Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, 2: 515.

134 Arıkoġlu, *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*, 195.

135 Öner, *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, 171.

136 Sava, “Kırım Tatarcada Moğolca Alıntı Kelimeler”, 936.

137 Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, 1: 423.

138 Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 209.

139 Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2019), 7: 170.

140 Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 353.

141 Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 270.

142 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2: 1031, 1035.

143 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2: 1052.

144 Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, 1: 345.

145 Poppe, *Mongoliskii Slovar Mukaddimat Al-Adab*, 319.

146 Gül, *Moğolca İbni Mühennā Lügati*, 219.

147 *The King's Dictionary*, 291.

148 Tuzhurmatı merkezinde / köylerinde sadece yaşlılar tarafından kullanılmaktadır.

149 Hasan, *El-Mu'cem Lil-kelimāt ve'l Mustalahātu 'l- 'Irakīyye*, 280.

150 Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 271.

kutlamak için verilen yemek, şölen’, *savğa* ‘armağan’ ve bununla birlikte *soha* ~ *soyha* ~ *soyka* ‘ölünün üstünden çıkan giysi’ anlamında kullanılmaktadır.¹⁵¹ Suzan Suzi Tokatlı, Anadolu ağızlarındaki *soyka* ~ *soyha* ~ *soha* ~ *söyka* sözcüklerinin Türkçe *soy-* fiilinden türetildiğini ileri sürmüştür.¹⁵² ITT’ndeki *savha* sözcüğü ile Anadolu ağızlarındaki sözcükler arasında (özellikle *soha*) benzerlik bulunmaktadır; ancak kanaatimizce kökteş sözcük değildir. Çünkü yuvarlaklaştırıcı özelliği olan /v/ ünsüzünün yanında /o/ > /a/ düzleşme ses olayı nadir olarak *soğık* > *saviğ* ~ *savuğ* ~ *savviğ*¹⁵³ sözcüğünde görülür ama bunun yanında bir de /y/ > /v/ ses olayının gerçekleşmesi uzak bir ihtimaldir. Sonuç olarak vefat eden kimsenin kıyafetlerini aile bireyleri tarafından kullanılmama ve hayrına yoksullara dağıtma Türklerde bilinen bir âdettir; bu nedenle ITT’ndeki *savha* sözcüğü Klasik Moğolcadaki *saug-a*, *saugad*, *sauh-a* ‘hediye, armağan’¹⁵⁴ sözcüğünün ‘ölenin elbise ve şahsi eşyaları; ölenin üstünden çıkan giysi, soyka’ anlamını kazanmış olsa gerek.

sërin < Moğ. *serigün*: Klasik Moğolcada *serigün* (M. Moğ. serün) ‘serin; taze’ anlamındadır¹⁵⁵. Moğolca *serigün* Osmanlı Türkçesine *serün* ve *serin*¹⁵⁶ ‘temiz hava, serin, az soğuk’ şeklinde geçen bu sözcük ITT’nde *sërin* ‘serin’ anlamında¹⁵⁷ ve *üreg serinle-* ‘sıkıntıdan sonra rahatlamak, öcünü alıp rahatlamak’ sözcüğünde yardımcı fiil olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.¹⁵⁸

şavır ~ **çavır** < Moğ. *çogur* ~ *çugur*: Klasik Moğolcada¹⁵⁹ *çogur* ~ *çugur* 1 (M. Moğ. şür) ‘bir tür kamış düdük’, *çugurçi* (M. Moğ. sürç) ‘çugur çalan kimse’, *çugurda-* (M. Moğ. şürdah) ‘çugur çalmak’ anlamında kaydedilmiştir.¹⁶⁰ ITT’nde *şavır* ‘düdük, kaval’ ve *şavır çal-* ‘düdük öttürmek’ anlamında olduğu tespit edilmiştir. Tuzhurmatı ilçesinde ise *çavır* biçimindedir.¹⁶¹ Bu sözcük aynı zamanda ‘ıslık’ anlamında da kullanılmaktadır.

tapta- < Moğ. *dabta-*: Klasik Moğolcada *dabta-* (M. Moğ. davtah) tekrarlamak, yenilemek, tekrar yapmak; bir dersi yeniden gözden geçirmek; demir dövmek, vurmak, madeni örsten geçirmek’ anlamında kaydedilmiştir.¹⁶² Bununla birlikte *tabsi-* (M. Moğ. tavşih) ‘elin ayasıyla hafifçe vurmak, avuçla yavaşça şaplak atmak’ anlamındadır. Bu sözcük de *tab* ‘tap tap, çekici sesi, yumruk sesi’ sözcüğünden türemiş olsa gerek.¹⁶³ Orta Türkçe dönemi eserlerinde *tapta-*

151 *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1993), 10: 3553, 3669.

152 Suzan Suzi Tokatlı, “Anadolu’da Soyka Kelimesinin Kullanımı”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* I (2012), 273.

153 Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 271.

154 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2: 1052.

155 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2: 1072.

156 Ayrıntılı bilgi için Bk. Tuna “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”, 236-237.

157 Hidayet Kemal Bayatlı, *Irak Türkmen Türkçesi* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1996), 281.

158 Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 311.

159 Ayrıca krş. *şob* (M. Moğ. şov) ‘cıv, hedefi vuran okun çıkardığı ses’, *şobsigur* 1 (M. Moğ. şovşur) ‘sipsi, kaval, düdük’, *şobsigur* 2 ‘çipçik, serçe, bir cins ötücü kuş’ ve *şobsigurda-* (M. Moğ. şovşürdah) ‘kaval çalmak; aldatmak, hile yapmak; kaval ile hayvanları çağırmak’ (Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2: 1167).

160 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 1: 313, 328.

161 Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 285.

162 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 1: 338.

163 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2: 1176, 1177.

‘bastırmak’ anlamında geçmiştir.¹⁶⁴ Anadolu ağızlarında *taptamak1* ~ tapıklamak ‘1. Birini beğenerek arkasını okşamak. 2. Çocuğu uyutmak için ya da susturmak için arkadaşına yavaş yavaş vurmak’ *taptamak 2* ‘1. toprağı ayakla veya başka bir araçla basarak düzeltmek. 2. Ekini biçilmiş ve kaldırılmış toprağın yüzünü tırmıkla vurarak bastırmak, düzeltmek’ anlamlarında kullanıldığı kaydedilmiştir.¹⁶⁵ ITT’nde ise *tapta-* ‘1. çok yemek yemek. 2. dayak atmak, dövme’ anlamında yaşadığı görülmüştür.¹⁶⁶

tebene < Moğ. *teben-e*: Klasik Moğolcada *teben-e* (M. Moğ. *tevene*) ‘deri veya sert kumaşları dikmek için kullanılan büyük iğne, tığ’ anlamında geçtiği kaydedilmiştir.¹⁶⁷ Tarihi Türk lehçelerinde (Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak) sözcüğün *temen* şekli ‘büyük iğne, çuvaldız’ anlamında geçmiştir¹⁶⁸. (Az.) *tebene*,¹⁶⁹ (Tkm.) *temen*,¹⁷⁰ (Hak.) *tibinge*,¹⁷¹ (Alt.) *tebene* ~ *temene*,¹⁷² (Krg.)¹⁷³ *temene*,¹⁷⁴ (Kzk.) *teben*,¹⁷⁵ (Özb.)¹⁷⁶ *tegana*,¹⁷⁷ (YUyg.) *tümene*¹⁷⁸ gibi sözcükler çağdaş Türk lehçelerinde ‘büyük iğne, çuvaldız, yorgan iğnesi’ anlamında kullanılmaktadır. Anadolu ağızlarında, sözcüğün *temen* biçimi ‘tütün dizmeye yarayan iğne’ ve *tebene* ise ‘yorgan iğnesi; çuvaldız’ anlamında tespit edilmiştir.¹⁷⁹ ITT’nde de *tebene* ‘büyük iğne, yorgan iğnesi’ anlamında yaşamaktadır.¹⁸⁰ Sonuç olarak sözcük Türkçe kökenli olsa da Türk lehçelerindeki *tebene* ~ *temene* şekillerinin Moğolcadan alıntulandığı fikrinin doğru olduğu kanaatindeyiz.

teşpi < Moğ. *tebsi*: Klasik Moğolcada *tebsi* (M. Moğ. *tevş*) ‘tepsi, büyük dikkörtgen tabak; yalak; yumuşak düz hatları olan düz dağ’ ve *tebsile-* (M. Moğ. *tevşleh*) ‘tabağa veya tepsiye koymak’ anlamındadır.¹⁸¹ Bu sözcük Türkçenin birçok lehçesine yerleşmiştir. *tebsi* biçimi Moğollara Türklerden geçmiştir. Çağdaş lehçelerin büyük bir bölümünde kullanılan *tepsi* ~ *tepci* gibi biçimler ise Moğolcadan gelmiştir.¹⁸² ITT’nde sözcüğün metatezleşmiş şekli

164 Boeschoten, *A Dictionary of Early Middle Turkic*, 317.

165 *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, 10: 3824-3825, 3829.

166 Hümmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 293.

167 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2: 1219.

168 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*, 507.

169 *Azerbaycan Dialektoloji Lüğati* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003), 2: 555.

170 Tekin vd., *Türkmençe - Türkçe Sözlük*, 624.

171 Arıkoğlu, *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*, 497.

172 Baskakov ve Toşçakakova, *Altayca Türkçe Sözlük*, 172-173.

173 Alimov, “On Mongolic Back Borrowings In Kyrgyz” adlı çalışmasında sözcüğü ‘Back borrowings of pre-Old Turkic origin: Proto-Turkic reduced stem-final vowels’ başlığı altında değerlendirerek *temene* şeklinin Orta Moğolca *tebene*’den geldiğini ileri sürmüştür.

174 Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, 2: 723.

175 *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, 268.

176 Rybatzki, “Some Mongolic Words In Özbek (İ) · Words Beginning With a-, â-, e-, b-, p-, d-, t-” (524) adlı çalışmasında *teben* sözcüğünün Türkçe olduğunu beyan ederek *tebene* biçiminin Moğolca olabileceğini belirtmiştir ve *tegana* sözcüğün Orta Moğolcadan (*tebene*) Farsçaya ve Farsçadan Özbekçeye geçtiğini ileri sürmüştür.

177 Z. M. Ma’rufov, *Özbek Tilining İzahlı Lugati* (Moskova: 1981), 151.

178 Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 430.

179 *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, 10: 3855, 2374.

180 Hümmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 295.

181 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2: 1220.

182 Ayrıntılı bilgi için Bk. Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 403.

teşpi ‘çay tabağı’ anlamında kullanılmaktadır.¹⁸³ Bununla birlikte Irak’ın bazı bölgelerinde sözcüğün *teşpi* biçimi de aynı anlamda kullanıldığı saptanmıştır.

toğay ~ tuğay < Moğ. *tokay*: Klasik Moğolcada *tohay* ~ *tohay* (M. Moğ. *tohay*) ‘toka veya tokay; dirsek, dirsek ölçümü, dirsekten orta parmağa kadar olan mesafeye eşit eski bir ölçek; ırmağın kıyısı, koy, barınak; liman’ anlamında kaydedilmiştir.¹⁸⁴ Moğolcadan Çağatay Türkçesine geçen bu sözcük *toğay* ~ *toğayl* ‘orman’ ve *toğay2* ‘coğrafi menderes’ anlamında tespit edilmiştir.¹⁸⁵ Çağdaş Türk lehçelerinde; Az. *toğayl* ~ *toxay* ‘çay kenarındaki ağaçlık, orman’ ve *toğay2* ‘sahil’,¹⁸⁶ Tkm. *tokay* ‘orman’,¹⁸⁷ Kzk. *toğay* ‘1. Nehirler kıyısında yabancı olarak yetişen çeşitli çalılıklar (ağaçlar).2. Çöl ve çöl bölgelerinin taşkın yatağı nehir havzalarında yetişen çalı karışık orman.3. Ana ormandan izole edilmiş küçük bir kısmı, ufak orman’,¹⁸⁸ Alt. *tokoy* ‘yarımada; nehir kıyısı’,¹⁸⁹ Krg. *tokoy* ‘orman, fundalık, çalılık’,¹⁹⁰ TatK. *tuğay* ‘1. dere yatağına yakın ve genellikle su basan kır yeri. 2. derenin yay şeklinde kıvrılan kolu’,¹⁹¹ Kmk. *toğay* ‘1) subasar arazi; 2) tekerlek jantı parçası’¹⁹², YUyg. *tokay* ‘eğri, düzgün olmayan’,¹⁹³ Hak. *tohay* ‘(suda) derin yer’.¹⁹⁴ ITT’nde (Bayat köyleri) *toğay* ~ *tuğay* ‘nehir kenarındaki alçak yerler’ anlamında yaşamaktadır.¹⁹⁵

ussu < Moğ. *usu(n)*: Klasik Moğolcada *usu(n)* (M. Moğ. *us*) ‘su’ anlamındadır.¹⁹⁶ Bu sözcük ITT’nin birçok bölgesinde *su* ‘su’ şeklinde kullanılırken Tuzhurmatı ilçesinde *ussu* olarak kullanıldığı saptanmıştır.¹⁹⁷ İki ünlünün arasında bulunan ünsüzün ikizleşmesi olayı ITT’nde çokça rastlanılan bir ses olayıdır.

Sonuç

Moğolcanın diğer çağdaş Türk lehçelerinde olduğu gibi Irak Türkmen Türkçesi üzerinde de tesirinin olduğu ve söz konusu dilden alıntılanmış olan sözcüklerin bu ağızda da yaşamakta olması söz konusudur. Bu sözcüklerin bir kısmı Irak Türkmenlerinin geneli tarafından kullanılırken bir kısmının ise Irak’ın bir veya birkaç bölgesinde yaşamını sürdürdüğü görülmektedir. Bu çalışmada, Moğolcadan Irak Türkmen Türkçesine geçen 33 sözcük tespit edilip incelenmiştir. Bu sözcüklerin 30’u isim (*ceyran*, *cidav*, *cik*, *candavillig*, *çigin*, *çöl*, *dasalat*, *dümüg*, *heneg*, *şaban*, *şabırğa*, *şadağa*, *şankâvır*, *şanşar*, *şantarma*, *şavra*, *şeççi*, *şehkül*, *şoraşay*, *şubur*,

183 Hümmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 299.

184 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2: 1279.

185 Ünlü, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, 1140, 1143.

186 *Azerbaycan Dialektoloji Lügati*, 2: 570, 571.

187 Tekin vd., *Türkmence - Türkçe Sözlük*, 631.

188 M. Malbağov, K. Esennova ve B. Hinayet, *Kazak Âdabi Tiliniñ Sözdigi* (Almaty: 2011), 14: 194.

189 Baskakov ve Toşçakakova, *Altayca Türkçe Sözlük*, 179.

190 Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, 2: 743.

191 Öner, *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, 294.

192 Pekacar, *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, 337.

193 Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 417.

194 Arıkoğlu, *Örneklî Hakasça-Türkçe Sözlük*, 511.

195 Hümmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 303.

196 Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2: 1368.

197 Hümmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, 278.

kıda, salt, savgat, savha, sērin, şavır, tebene, teşpi, toğay, ussu) 3'ü fiil (*araçla, kıdan-, tapta-*) şeklindedir.

'*çöl, kıban, kıantar, kıada-, kıda*' gibi sözcükler Moğolcada olduğu gibi herhangi bir ses değişmelerine uğramadan kullanılırken diğerlerinde ünlü ve ünsüz ses değişmelerinin gerçekleştiği gözlemlenmektedir.

'*dasalat+sız, heneg+siz, serin+le-, kehkül+lü*' gibi sözcüklerden Türkçe ekler getirilerek yeni sözcükler türetilmiş ve bazı isimlerden '*ol-, et-, sıyır-, çal-*' gibi yardımcı fiillerle birleşik fiiller kurulmuştur.

'*toğay~tuğay, kıankavır~kıankavur, kıabırğa~kıabırğ, keççi~kêçi, dasalat~dastalat, şavır~çavır, ke^ckil~kehkül~kehkil, araçla~araçala*' gibi sözcüklerin ikili/üçlü kullanımlarının olduğu saptanmıştır.

'*tepsi ~ teşpi, ceyran ~ ceryan*' gibi sözcüklerde ünsüz göçüşmesi görülmüştür. '*savgad*' sözcüğünün iki şeklinin (*savgat* 'hediye, armağan', *savha* 'soyka') olduğu ve her birinin farklı anlamda kullanıldığı tespit edilmiştir. '*savgad, çöl*' sözcüklerinin Irak Arapçasında da kullanıldığı dikkat çekmektedir.

'*dasalat, heneg, kıoraqay, şavır ~ çavır*' gibi sözcüklere bu biçim ve anlamlarda diğer Türk lehçelerinde rastlanılamamıştır; bu sözcüklerin İlhanlı Devleti (1256-1337) döneminde alıntılanmış olması muhtemeldir.

Son olarak Hamdi Lateef Khairullah'ın incelemiş olduğu 14 sözcükle birlikte Irak Türkmen Türkçesinde tartışmalı ve varsa gözden kaçan sözcükler hariç toplam 47 sözcük tespit edilmiştir.

Kısaltmalar ve İşaretler

Alt. Altay Türkçesi	M. Moğ. Modern Moğolca
Ar. Arapça	Moğ. Moğolca
Az. Azerbaycan Türkçesi	Özb. Özbek Türkçesi
Bk. Bakınız	T. Türkçe
Çuv. Çuvaş Türkçesi	TatK. Kazan-Tatar Türkçesi
Hak. Hakas Türkçesi	Tkm. Türkmen Türkçesi
ITT Irak Türkmen Türkçesi	YUyg. Yeni Uygur Türkçesi
Kmk. Kumuk Türkçesi	< Bu şekilden gelir
Krg. Kırgız Türkçesi	> Bu şekle gider
KrmT. Kırım Tatarcası	// Fonem parantezi
Krş. Karşılaştırınız	+ Gramerde isim işareti
Kzk. Kazak Türkçesi	- Gramerde fiil işareti

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar / References

- Akdoğan, Yaşar. *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir Yayınevi, 1999.
- Arıkoğlu, Ekrem. *Örneklî Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ, 2005.
- Azerbaycan Dialektoloji Lüğati*. 1. cilt. Redaktörler Akad. M. Ş. Şirəliyev ve M. İ. İslamov, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010.
- Azerbaycan Dialektoloji Lüğati*. 2. cilt. Redaktörler Akad. M. Ş. Şirəliyev ve M. İ. İslamov, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003.
- Baskakov, N. A. ve T.M. Taşçakakova. *Altayca Türkçe Sözlük*. Hazırlayan Emine Gürsoy Naskali ve Muvaffak Duranlı, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999.
- Bawden, Charles. *Mongolian-English Dictionary*. London and Newyork: Kegan Paul International, 1997.
- Bayatlı, Hidayet Kemal. *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1996.
- Boeschoten, Hendrik. *A Dictionary of Early Middle Turkic*. Brill: Leiden / Boston, 2021.
- Clark, Larry V. "Mongol Elements İn Old Turkic", *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 75 (1977): 110-168.
- Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: At The Clarendon Press, 1972.
- Çiçek, Sevim Erdem. "Kıpçak Sözlüklerinde Moğolca Unsurlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEM* 63/1 (2015): 49-98.
- Doerfer, Gerhard. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. I. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1963.
- Doerfer, Gerhard. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. 3. cilt. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1967.
- Eren, Hasan. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro, 1999.
- Ersoy, Feyzi. *Çağdaş Moğolca El Kitabı*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2018.
- Gül, Bülent. "Türkçe Moğolca İlişkisi Üzerine", *Türkiye-Moğolistan Diplomatik İlişkilerinin 50. Yılı Münasebetiyle Geçmişten Günümüze Türkler ve Moğollar Tarih-Dil-Kültür* içinde, 119-134. İstanbul: Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, 2020
- Gül, Bülent. *Moğolca İbni Mühennâ Lüğati*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2016.
- Gülensoy, Tuncer. "Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müsterek Kelimeler Üzerine Notlar", *Türkoloji Dergisi* 6/1 (1974): 235-259.
- Güner, Galip. "Codex Cumanicus'ta Moğolca Alıntı Kelimeler Üzerine Yeni Bir Yaklaşım", *Gazi Türkiyat* 20, (2017): 9-24.
- Hasan, Leyth. Rauf. *El-Mu'cem Lil-kelimât ve'l Mustalahâtu'l-İraqiyye*. Dubai: 2013.
- Hürmüzlü, Habib. *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı Yayınları, 2013.
- Karagözlü, Savaş. "Irak Arapçasına Giren Kuşçulukla İlgili Türkçe Kelimeler", *Dil Araştırmaları* 22 (2018): 159-168.
- Kaymaz Zeki. "Babur'dan Günümüze Aşık Oyunundan Bir Ad: Çik", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4/8 (2009): 79-82.
- Kaymaz, Zeki. "Bir Süryani Kilisesinde Uygur Harfleri İle Yazılmış Türkçe Bir Dua", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 3 (2014): 157-162.

- Kazak Türkçesi Sözlüğü. Çeviren Hasan Oralıy, Nuri Yüce ve Saadet Pınar. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları, 1984.
- Khairullah, Hamdi Lateef. “Irak Türkmen Türkçesinde Kullanılan Moğolca Kelimeler”, *Mecellet Camiat Kerkuk lid-Dirasātu'l-İnsâniyye* 15/2 (2020): 1-8.
- Krueger, J. R. “Eski Türkçede Moğolca”, Çeviren Mustafa Kaçalın. *Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2002): 205-214.
- Lessing, Ferdinand D. *Moğolca- Türkçe Sözlük A-N*. 1. cilt. Çeviren Günay Karaağaç. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003.
- Lessing, Ferdinand D. *Moğolca- Türkçe Sözlük O-C (Z)*. 2. cilt. Çeviren Günay Karaağaç. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003.
- Ma'rufov, Z. M. *Özbek Tilining İzahli Lugati*. 2. cilt. Moskova: İzdatelstvo, 1981.
- Malbakov, M., K. Esennova ve B. Hinayet. *Qazaq Ādebi Tiliniñ Sözdigi*. 14. cilt. Almaty: 2011.
- Necip, Emir Necipoviç. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Çeviren İklil Kurban. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995.
- Nemeth, Gyula. *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü*. Çeviren Kemal Aytaç. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Öner, Mustafa. *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- Paasonen, Heikki. *Çuvaş Sözlüğü*. Çeviren Türk Dil Kurumu-Komisyon. İstanbul: Horoz Basımevi, 1950.
- Poppe, N. N. *Mongoliskii Slovar Mukaddimat Al-Adab*. Çast I-II. Moskva-Leningrad, 1938.
- Pekacar, Çetin. *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011.
- Rybatzki, Volker. “Some Mongolic Words In Özbek (İ) · Words Beginning With a-, â-, e-, b-, p-, d-, t-”, *Yalın Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağanı* içinde, 511-532. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 2013.
- Rysbek, Alimov. “On Mongolic Back Borrowings In Kyrgyz”, *Proceedings of the 6th Congress of Turcology “Studies on the Turkic World – Multidisciplinary Perspectives” September 19-21 2022, University of Warsaw, Warsaw, Poland*. (Preprint), (2022): <https://doi.org/10.5281/zenodo.10494487>.
- Salan, Musa. “Tarihî Türkçede Moğolca Alıntı Fiillerin Kronolojik Durumu”, *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar* içinde, 407-470. Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022.
- Sava, Işıl Işıktaş. “Kırım Tatarcada Moğolca Alıntı Kelimeler”, *Karadeniz Araştırmaları* 14/75 (2022), 933-951.
- Şçerbak Aleksandr Mihaloviç. “Türk-Moğol Dil İlişkileri (Dillerin Birbirinden Etkilenme ve Birbirlerine Karışma Sorunu Üzerine)”, Çeviren Leyla Babatürk. *Sosyal Bilimler Dergisi* 25 (2011): 9-32.
- Şçerbak Aleksandr Mihaloviç. *Eski Dönem Türk-Moğol Dil İlişkileri (8.-14. Yüzyıllar)*. Çeviren Rysbek Alimov. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2019.
- Tekin, Talat, vd. *Türkmençe - Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995.
- The King's Dictionary: The Rasüld Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*. Translated by T. Halasi-Kun, Peter B. Golden ve Lajos Ligeti. Brill: Leiden-Boston-Köln, 2000.
- Tietze, Andreas. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. 2. cilt. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016.
- Tietze, Andreas. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. 4. cilt. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tietze, Andreas. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. 7. cilt. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2019.
- Tokatlı, Suzan Suzi. “Anadolu’da Soyka Kelimesinin Kullanımı”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi I* (2012): 266-276.

- Toparlı, Recep, Hanifi Vural ve Recep Karaatlı. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014.
- Tuna, Osman Nedim. “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası* 17 (1972): 209-250.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. 3. cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1993.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. 8. cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1993.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. 10. cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1993.
- Ünlü, Suat. *Harezmi Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2012.
- Ünlü, Suat. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2013.
- Yudahin, K. K. *Kırgız Sözlüğü (A-J)*. 1. cilt. Çeviren Abdullah Taymas. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998.
- Yudahin, K. K. *Kırgız Sözlüğü (K-Z)*. 2. cilt. Çeviren Abdullah Taymas. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998.
- Yüce, Nuri. *Ebu 'l-Kasım Cârullâh Mahmûd bin 'Omar bin Muhammed bin Aḥmed Ez-Zamaḥşari El- Hıvârizmi Mukaddimetü 'l-Edeb Hıvârizm Türkçesi ile Tercümelî Şuṣter Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin İndeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1993.

Leydi Hester Stanhope ve Levant Macerası (1810-1839)

Lady Hester Stanhope and Her Levant Adventure (1810-1839)

Selda GÜNER ÖZDEN¹

ÖZ

Bu çalışmanın konusu; İngiliz üst sınıfının üyelerinden, başbakan çıkarmış bir ailenin ferdi Leydi Hester Stanhope (1776-1839) ve onun 19. yüzyılın başında Londra'dan Levant'a uzanan seyahatleri ile Doğu Akdeniz'deki uzun ve dramatik yaşantısıdır. Bu yaşantı onun ölümünden sonra doktoru tarafından toplam 6 cilt hâlinde yayımlanan metinlerden izlenebilmektedir. Bu metinler 19. yüzyılın ilk yarısındaki yolculuk güzergâhlarından, dönemin kimi aktörlerinden bahsettiği ve oryantalist literatüre katkı verecek birinci elden gözlemlerden oluştuğu için değerlidir. Leydi Hester Stanhope kadın, aristokrat ve macera düşkünü kimliklerini mezcetmiş biri olarak sıradışıdır. Yaşadığı çağın İngiliz aristokratik kültürünün katı kuralları dışında bir hayat sürmeyi tercih etmiştir. Daha sonra Viktorya çağında bir kültürel forma dönüşecek bu kurallara göre soylu kadınlara biçilen rol "ideal bir eş ve anne" olmaktı. Leydi Hester ise 1810'da İngiliz monarşisinin kendisine sunduğu imkânları ve ülkesini terk ederek bu role itiraz etti. 29 yıl boyunca ölümüne dek Levant'ta, o sıralar Osmanlı idaresindeki Cun'da yaşamayı seçti. Leydi Hester "Doğu"ya giden kadın seyyahlar arasında yalnız değildir; öncesinde Lady Mary Wortley Montagu (1689-1762), sonrasında ise Gertrude Bell (1868-1926) gibi tanınmış isimler Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerini ziyaret etmiş ve bu ziyaretlerini kâğıda dökmüşlerdir. Leydi Hester'in, bölgede daha uzun süre ikamet etmesine rağmen, tanınırlık açısından onlar kadar şanslı olduğunu söylemek zordur. Bu yüzden makale, onun belge niteliğindeki metinlerinden hareketle ona ve Levant'ına dair bilgiyi arttırmayı hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: Leydi Hester Stanhope, Levant, Cebel-i Lübnan, Oryantalizm

ABSTRACT

The subject of this study is Lady Hester Stanhope (1776-1839), a member of the British upper class whose family included a prime minister, and her extensive and dramatic life in the Eastern Mediterranean, including her travels from London to the Levant at the beginning of the 19th century. Her life can be traced in six volumes published by her doctor after her death. These texts are valuable because they consist of first-hand observations that contribute to the travel routes, include some accounts from the period, and orientalist literature from the first half of the 19th century. Lady Hester Stanhope was an exceptional figure for her time, as she initiated her travels as a woman, aristocrat, and adventurer. She chose to live outside the strict rules of the English aristocratic culture of her time. According to rules that would evolve into a cultural form then in the Victorian era, the role assigned to noblewomen was to be an "ideal wife and mother." However, Lady Hester objected to this role by abandoning the opportunities offered by the British monarchy and leaving her country in

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Selda Güner Özden (Doç. Dr.),

Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,

Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

E-posta: sguner@hacettepe.edu.tr

ORCID: 0000-0002-0669-8900

Başvuru/Submitted: 24.04.2024

Revizyon talebi/Revision requested:

14.05.2024

Son revizyon/Last revision received:

17.06.2024

Kabul/Accepted: 17.07.2024

Atıf/Citation: Güner Özden, Selda. "Lady Hester

Stanhope and Her Levant Adventure (1810-

1839)." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology*

34, 2 (2024): 899-924.

<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1472803>

1810. She chose to live in the Levant, specifically in Joun, which was under Ottoman administration at the time, until her death 29 years later. Lady Hester was not alone among female travelers to the Levant or “East”; familiar names such as Lady Mary Wortley Montagu (1689-1762) and Gertrude Bell (1868-1926) had also visited various regions of the Ottoman territory and documented their visits. Although Lady Hester resided in the region for a longer time, it is difficult to say that she was as fortunate in terms of recognition as the formers were. Therefore, this article increases knowledge about her and her Levant based on her documentary texts.

Keywords: Lady Hester Stanhope, Levant, Mount Lebanon, Orientalism

EXTENDED ABSTRACT

One of the most significant features of the modern era is its acceleration and facilitation of travel and transportation for both men and women. It is undeniable that the global power struggles and influence competitions of the new imperial era were important factors behind this. In the 19th century, when the Industrial Revolution expanded new imperial ambitions geographically, it is known that, along with scientific curiosity, meeting different cultures also shaped the travel motivations of Western people. In fact, there was a relationship between scientific research and travel during this century. The desire of explorers to understand and record the experiences and cultures of the nations they always encountered motivated their next expedition.

Apart from scientists, diplomats, writers, and journalists, the travels of Western women and their motivations for venturing out of their comfort zones and the travel notes they left are also important. This study addresses the interest, travels, and observations of Lady Hester Stanhope, a famous name of English aristocracy, regarding the Levant. Observing the heterogeneous cultural and societal characteristics of the Eastern Mediterranean and settling permanently there, Lady Hester would never return to England. The adventure of a woman from an aristocratic family who left the English way of life to establish a new life in the Levant is remarkable. However, her aristocratic background provided her with wealth, fame, and reputation in England. However, the price of all these opportunities was to behave according to status and etiquette specific to the stagnant, noble class and to live within a suffocating household regime. It was the gloom of this life that caused Virginia Woolf to write *A Room of One's Own* (1929), almost a hundred years after Lady Hester. The gloom surrounding this life inspired Lady Hester to go to the Levant to build *her own room*. Why had she chosen the old East over the New World, for example, America, where English immigrants had established a new and glittering order? The spirit of the Enlightenment, -Voltaire's *Candide* had almost traveled around the whole world-, Napoleon's landing in Egypt in 1798, the spread of sympathy for Ancient Greece in European capitals, and the increase in transportation opportunities and travel culture among the upper classes provide an explanation. Likewise, the fact that almost all men, such as Byron, Chateaubriand, Lamartine, Gabriel Charles, Melchior de Vogué, Hellespont, Chevron, and Edouard Blanc, went to the Levant shows that it became a fashion. This is precisely a form of traveling that continued from the end of the 18th century until the middle of the 19th century, a movement we call “Grand Tour”. Indeed, some of these famous

figures met Lady Hester in Istanbul, Damascus, and sometimes in Joun. In short, the East in the early 19th century was a place of adventure and enterprise, compared to the standard life of the modern West; it was dangerous but unrestricted. For adventurous people, there are exciting aspects that await discovery.

The main texts on which this study is based were written by Hester's close friend and doctor, Charles Lewis Meryon (1783-1877). Meryon had witnessed a significant part of Lady Hester's life as her doctor and friend. Dr. Meryon published a 6-volume work that saved her from oblivion in 1845 and 1846. Hester's *Memoirs* was first published in three volumes in 1845. The following year, he published her *Travels* in another three volumes. This extensive collection, written by Dr. Meryon based on his observations while accompanying Lady Hester and using her letters, diaries, and other notes, complements each other. *Memoirs* and *Travels* not only recount the personal adventures of Lady Hester, who conducted archeological excavations, dressed like a man, learned Arabic, and incited the Druze to rebel against Mehmed Ali Pasha, but they also provide detailed information about the lifestyles, customs, and cultural habits of the people living in what is now Syria, Lebanon, and Palestine. Therefore, it is important to present the life story of the person at the center of all these adventures.

Lady Hester began her Levant journey in 1810 at the age of 35 and first came to Malta. While traveling to the Near East, she dressed like a man. The location of ancient monuments is an important part of her travels. She even determined her route from the Great Pyramids to Palmira based on ancient sites. However, in 1821, she settled in Joun, Lebanon and lived there until her death. Lady Hester hosted European and local guests at her mansion in Joun. Through these contacts, she acquired information about both the region and the state of post-Napoleon Europe. She also employed spies to collect intelligence on the region. The newspapers of that period showed interest and support for her adventures in the Levant. She was bestowed with titles such as "Queen of the Desert", "modern Zenobia", and "uncrowned queen of Lebanon". The period in which she lived witnessed the strengthening of the authority of Mehmed Ali and his son Ibrahim Pasha in Egypt and Bilad al-Sham against the Sultan. Although her aristocratic background did not prevent her from admiring Napoleon, she had no sympathy for Mehmed Ali Pasha and his son Ibrahim and supported the Ottoman Sultanate.

From her *Memoirs*, we also understand that Lady Hester adopted a mission for herself. The fact that she aimed to "civilize" this Ottoman region, not just as a woman seeking adventure and respected for her adventures in the Levant but also as a British missionary of civilization, shows that she became a product of 19th-century orientalism. Initially, she pursued a sense of mission typical of 19th-century Orientalism, the sentiment that could be summarized as bringing Western light to the East. However, over time, she herself transformed, adopted the mystic customs of the Near East. The same person who disciplined Arab servants with a whip in her mansion in Joun was also the one who opened her home to the poor, beggars, and nobles pursuing Ibrahim Pasha at the cost of increasing her debts. Choosing to die in poverty in Joun instead of spending her last years in London shows that she maintained her aristocratic values.

Giriş

Leydi Hester Lucy Stanhope (1776-1839) baba ve anne tarafı kont unvanına sahip bir İngiliz aristokrat ailenin kızıydı. Ailenin en meşhur üyesi -Hester'in dayısı- başbakanlık yapmış William Pitt'ti. Bu sebeple Lady Hester'in ilk gençliği Londra sosyetesini ve politik çevrelerinin içinde geçti. 1810 yılında, 35 yaşında iken Levant'a gitmek üzere yola çıkan Hester bir daha ülkesine hiç dönmedi. Akdeniz'de ilk durağı Malta'ydı. Atina, İstanbul daha sonra İskenderiye'den, Palmira'ya dek uzanan güzergâhta yolculuklar yaptı. Yakın Şark'ta gezerken erkek gibi giyinmekten imtina etmedi. Seyahatlerinin güzergâhında antik abidelerin yeri önemlidir. Hatta rotasını, piramitlerden Palmira'ya kadar antik alanlar belirlemiştir. Ancak 1821 senesinde Lübnan Dağı'ndaki Cun'a yerleşmiş ve ölümüne dek orada yaşamıştır. Bu esnada en yakın dostlarından birinin Lübnan emiri II. Beşir Şihab (1767-1850) olması dikkat çekicidir.¹

Cebel-i Lübnan'daki evinde Leydi Hester Avrupalı ve yerli misafirler ağırlamıştı. Onlar sayesinde hem bölge ve hem de Napolyon sonrası Avrupa ahvali hakkında malumatlar edindi. Hatta bölge hakkında istihbarat toplamak için casuslar da görevlendirdi.² Dönemin gazeteleri onun Levant'taki macerasına alaka ve destek gösterdiler. Ona “Çöl Kraliçesi”, “modern Zenubya (Zenobia)”, “Lübnan'ın taçsız kraliçesi” unvanları layık görüldü.³ Cun'da yaşadığı dönem Mısır ve Biladü's-Şam'da Mehmed Ali ve oğlu İbrahim Paşaların otoritelerini padişah aleyhine güçlendirmesine şahitlik etmişti.⁴ Aristokrat kökeni Napolyon'a hayran olmasına engel oluşturmazken, Mehmed Ali Paşa ve oğluna hiç sempati duymadığı gibi Osmanlı saltanatına bu bölgede destek verdi. İstanbul'daki İngiliz elçisi Stratford Canning'in 1827'de onu İngiltere'ye dönmeye ikna etmek için yaptığı nafîle girişim dışında,⁵ önemli miktarda borç biriktirdiği ortaya çıkana kadar hükümetiyle pek fazla irtibata geçmemişti.⁶ İlk yıllara yayılan zenginlik ve debdebe, son yıllarında yerini fakirliğe bıraktı. Yoksulluk içinde hayatını kaybetti. Bu kısa bilgilerden hareketle onu Levant'ta yeni bir hayat kurmaya iten saikler üzerinde durmak faydalı olabilir.

- 1 Bk. Charles Henry Churchill, *The Druzes and the Maronites under the Turkish rule, from 1840 to 1860* (London: Bernard Quaritch, 1862), 25-26.; İlliya F. Harik, *Politics and Change in a Traditional Society. Lebanon 1711 to 1845* (Princeton: Princeton University Press, 1968), 203.; Eugène Poujade, *Le Liban et la Syrie, 1845-1860* (Paris: A. Bourdilliat et cie, 1860), 8-15.
- 2 Charles Lewis Meryon, *Memoirs of the Lady Hester Stanhope, as Related by herself in Conversations with her Physician Comprising her Opinions and Anecdotes of Some of the Most Remarkable Persons of her Time* (London: Henry Colburn, 1845), III: 79; Halise Hunuma, *Osmanlı Topraklarında bir Kadın Seyyah: Leydi Hester Stanhope ve Osmanlı Dünyası Hakkındaki Gözlemleri* (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022).
- 3 Bk. “Lady Hester Stanhope”, *The North-American Review and Miscellaneous Journal* 3/8 (1816), 213-214.
- 4 Bk. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841* (Ankara: TTK Basımevi, 1988).; William R. Polk, *The Opening of South Lebanon, 1788—1840. A Study of the Impact of the West in the Middle East* (Cambridge: Harvard University Press, 1963), 106.
- 5 Stratford Canning'den Leydi Hester'e Türkiye'den ayrılması için yazılan mektup için bk. National Archive (NA). Foreign Office (FO). 352/19B/7B, 631, 1827.
- 6 Lady Stanhope'un 1834 tarihli bir evrakta borçlarının artışından bahsedilmektedir. Bk. (NA). (FO). 78/269, 124, 1834.

Yakın Doğu'nun İngiliz kadını için ne anlama geldiği üzerine bir kitap yazan Billie Melman'ın da belirttiği gibi, çoğu kadın Britanya'da "kendisi için" bir hayat kuramıyordu.⁷ Ancak 19. yüzyılda seyahat, kariyer fırsatları yaratıyor ve gezginlerin kendi orta sınıf çevrelerinde pek bilinmeyen özgürlükler sunuyordu.⁸ Öte yandan, 19. yüzyılın ilerleyen yıllarında akademik şarkiyatçılığın bir disiplin olarak gelişmesiyle Bell gibi evli olmayan, eşi veya ailesinin korumasından bağımsız hareket eden kâşifler bu alanda kariyer yapabilmişlerdi. Leydi Hester içinse farklı sebepler söz konusuydu. Aristokratik kökeni ona İngiltere'de zenginlik, şöhrat ve itibar sağlıyordu. Fakat bütün bu imkânların bedeli durağan, soylu sınıfa özgü statü ve teşrifata göre davranmak, hapsedici ev düzeni içinde hayatını sürdürmektir. Bu hayatın kadını kuşatan kasveti, Hester'den yüz yıl kadar sonra Virginia Woolf'a *Kendine Ait Bir Oda* (1929)'yı yazdırmıştı. Ayrıca Hester'in yaşadığı dönemlerde de oldukça hassas bir konuydu kadının kendi konfor alanından tek başına özgür bir birey olarak çıkmaya çalışması. Zira onunla hemen aynı dönemlerde hem İngiltere'de hem de Amerika'da kadın yazarların sayısı oldukça artmıştı. Hatta Hester'dan önce veya sonrasındaki dönemlerde kadınların özgürlüğü veya onların hayatlarına dair müstakil bir alanın konularını işleyen yazarlar karşımıza çıkmaktadır. Mary Shelley (1797-1851) bunlardan biriydi ya da Amerikalı yazar Charlotte Perkin Gilman'ın (1860-1935) "Sarı Duvar Kâğıdı" adlı öyküsü örnek verilebilir.⁹ Leydi Hester'in meraklı ve hareketli mizacı onu kendisine ait odasını inşa için Levant'a sürükledi. O, İngiliz göçmenlerin yeni ve parlıtlı bir düzen kurdukları Amerika'yı, Yeni Dünya'yı değil kadim Şark'ı tercih etmişti. Aydınlanma ruhu -Voltaire'in *Candide*'i neredeyse Yerküre'nin tamamını dolaşmıştı-, Napolyon'un 1798 yılında Mısır'a çıkması, Avrupa başkentlerinde Antik Yunan sempatisinin (filhelenizm) yayılması, ulaşım imkânları ve seyahat kültürünün üst sınıflar arasında artışı bu gezilerin gerisindeki saikler açıklamaktadır. Keza neredeyse tamamı erkek olan Lord Byron, Chateaubriand, Lamartine, Gabriel Charms, Melchior de Vogué, Bellessort, Chevrillon, Edouard Blanc gibi isimlerin Levant'a gitmelerinin gösterdiği gibi bunun bir akım ve modaya dönüşmesi de söz konusudur. Nitekim bu şöhratli figürlerin bazıları Hester'la İstanbul, Şam ve kimi zaman da Cun'daki evinde karşılaşmışlardı. Kısaca 19. yüzyıl başlarında Doğu, modern Batı tarzı hayata kıyasla "macera" ve "gizem" in coğrafyasıdır, "tehlikeli" ama "sınırlandırılmamış"tır. Serüvene açık insanlar için keşfedilmeyi bekleyen heyecan uyandıran yönleri vardır.

Lady Hester'i merkeze alan bu incelemenin kaynakları bahsine dönülecek olursa, onun Levant yıllarına dair İngiliz arşivinde az sayıda arşiv belgesi bulunmakta ve Osmanlı arşivinde

7 Billie Melman, *Women's Orients: English Women and Middle East, 1718-1918* (Londra: MacMillan, 1992), 306. Ayrıca bk. Henrietta Liston, *Henrietta Liston's Travels: The Turkish Journals, 1812-1820*, ed. Patrick Hart, Valerie Kennedy, Dora Petherbridge and F. Özden Mercan. (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020).

8 Shirley Foster, *Across New Worlds: Nineteenth-Century Women Travellers and Their Writings* (Hemel Hempstead, Herts: Harvester Wheatsheaf, 1990).; Christopher Mulvey, *Transatlantic Manners: Social Patterns in Nineteenth-Century Anglo-American Travel Literature* (Cambridge: Cambridge UP, 1990).

9 Orkun Kocabıyık, "Çevirmenin Yazınsal Konulanması Bağlamında Charlotte Perkins Gilman'ın 'The Yellow Wallpaper' Adlı Öyküsünün Türkçe Çevirileri Üzerine Bir İnceleme", *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi* 11 (2021), 102-105.

hakkında hiçbir kayda rastlanmamaktadır. Bu çalışmanın dayandığı esas metinler ise yakın dostu ve aynı zamanda doktoru Charles Lewis Meryon (1783-1877)'un kaleminden çıkmıştır. Meryon, doktoru ve arkadaşı olarak Leydi Hester'in hayatının önemli bir kısmına şahitlik etmişti.¹⁰ O, eski bir Huguenot (Fransız protestanları) soyundan gelip Sussex'e yerleşen Lewis Meryon'un oğluydu. Merchant Taylors' School'da (1796-1802) ilk eğitimini alan Dr. Meryon, daha sonra Oxford'daki St. John's College'e bağlı *Stuart's Exhibition*'dan 29 Mart 1803'te mezun oldu. *St. Thomas's Hospital*'da Henry Cline'in yanında tıp tahsilini ikmal ettikten sonra onun tavsiyesiyle 1810 yılında Leydi Hester Stanhope'un hekimi olarak Doğu'ya yapacağı yolculuğa eşlik etmek üzere görevlendirildi ve yedi yıl süren gezintileri esnasında ona refakat etti.¹¹ Leydi Hester Cebel-i Lübnan'a yerleştiğinde, Dr. Meryon tıp uzmanlığı diplomasını almak üzere İngiltere'ye döndü. Meryon, 1819 yılında Lady Hester'in daveti üzerine tekrar bölgede kendisinin misafiri oldu ve onun Şark âdetlerini tamamen benimsediğini gördü. Tekrar İngiltere'ye dönen Meryon çok geçmeden bir başka aristokrat Sir Gilbert Heathcote'un aile hekimi olmuştu. 1827'de Leydi Hester'in isteği üzerine Suriye'ye doğru yola çıktı.¹² Yolda eşkıya saldırısına uğrayıp eşyaları yağmalandığı için bu ziyaret gerçekleşemedi. Leydi Hester'in Cun'daki malikanesinde buluşmaları ancak Aralık 1830'da mümkün oldu. Dr. Meryon Nisan 1831'de Lübnan Dağı'ndan ayrıldıktan 6 yıl sonra, Temmuz 1837'de Leydi Hester'i dördüncü ve son defa ziyaret etti. Ağustos 1838'e kadar onun yanında kaldı, akabinde Londra'ya döndü.¹³ Doktor Meryon-Leydi Hester münasebeti, Meryon'a zaman zaman "bir doktordan çok bir başhizmetli gibi!"¹⁴ davranmasına rağmen 28 yıl boyunca aralıklarla sürdü. Doktorun sadakati Hester'in ölümünden sonra da devam etti, 1845 ve 1846 yıllarında onu unutulmaktan kurtaran 6 ciltlik eserini yayımladı. İlk olarak 1845 yılında üç cilt halinde Hester'in *Hatıralarını* neşretti.¹⁵ Bu kitapları ertesi yıl gene üç cilt hâlinde *Seyahatleri* izledi.¹⁶ Bu hacimli külliyat, Doktor Meryon'un Leydi Hester'e eşlik ettiği zamanlar kendi gözlemlerinden hareketle ve Leydi Hester'in geride bıraktığı mektup, günlük gibi notlarından istifade ederek gene Meryon tarafından kaleme alınmıştır. Birbirlerini tamamlar mahiyetteki *Hatıralar* ve *Seyahatler* sadece

10 Dorothy J. Smith, "Queen Hester", *Huntington Library Quarterly* 31/2 (1968), 157.

11 Thomas Seccombe, "Meryon, Charles Lewis", *Dictionary of National Biography*, c. 37, (Londra: Smith, Elder & Co, 1897), 301.

12 Hunuma, "Osmanlı Topraklarında Bir Kadın Seyyah", 15.

13 Thomas Seccombe, "Stanhope, Lady Hester Lucy (1776-1839)," *Dictionary of National Biography*, ed. Sidney Lee, c. 54, (Londra: Smith, Elder & Co, 1898), 13.

14 Catherine Lucy Wilhelmina Powlett, Duchess of Cleveland, *The Life and Letters of Lady Hester Stanhope ... by Her Niece the Duchess of Cleveland* (Londra: Murray, 1914), 92-93.; Ian Bruce, *The Nun of Lebanon: The Love Affair of Lady Hester Stanhope and Michael Bruce* (Londra: Collins, 1951), 55.; C. E. Bosworth, "Some correspondence in the John Rylands University Library of Manchester Concerning John Lewis Burckhardt and Lady Hester Stanhope's Physician", *Bulletin of the John Rylands Library* 55/1 (1972): 34, erişim 29 Aralık 2023; Ayrıca bk. Hunuma, "Osmanlı Topraklarında Bir Kadın Seyyah", 23.

15 Eserin tam künyesi için bk. Charles Lewis Meryon, *Memoirs of the Lady Hester Stanhope, as Related by herself in Conversations with her Physician Comprising her Opinions and Anecdotes of some of the most Remarkable Persons of her Time*, c. 1-3 (Londra: Henry Colburn, 1845).

16 Tam künye için bk. Charles Lewis Meryon, *Travels of Lady Hester Stanhope; forming the Completion of her Memoirs*, c. 3, (Londra: Henry Colburn, 1846).

arkeolojik kazılar yapan, erkek kıyafeti giymekten çekinmeyen; Arapça öğrenen ve Dürzileri, asi Mehmed Ali Paşa'ya karşı ayaklanmaya teşvik eden Leydi Hester'in şahsî serüvenlerini değil bilhassa bugün Suriye, Lübnan ve Filistin olarak bilinen coğrafyada yaşayan halkların hayat tarzları, âdetleri, kültürel *habitus*ları hakkında detaylı bilgi sunmasıyla da tarihî değeri haidir. Bu yüzden bütün bu maceranın merkezindeki ismin hayat hikâyesini vermek önemlidir.

Downing Street'ten Cebel-i Lübnan'a: Leydi Hester'in Levant Günleri

Leydi Hester Lucy Stanhope (1776-1839)'un babası Mahon Vikontu Charles ve annesi Chatham Kontu'nun büyük kızı Hester Pitt (1755-1780)'tir. 12 Mart 1776'da Chevening, Kent'te doğmuştu.¹⁷ 1800'den 1803'e kadar çoğunlukla büyükannesiyle birlikte Burton Pynsent'te yaşadı.¹⁸ Leydi Hester'in dayısı ilkin 1783-1801 ve son kez 1804-1806 yıllarında başbakanlık yapmış William Pitt'ti.¹⁹

Leydi Hester Stanhope, Üçüncü Stanhope Kontu'nun ilk evliliğinden olan üç kızından en büyüğüdü.²⁰ Annesini dört yaşındayken kaybetmişti.²¹ Kız kardeşleri gibi İsviçreli ve Fransız mürebbiyelerden eğitim almış ve büyükannesi Stanhope'e emanet edilmişti.²² Leydi Hester 1803'te dayısı William Pitt'in yanına taşındı ve üç yıl boyunca önce Walmer Kalesi'nde, sonra da Pitt başbakan olduğunda Downing Street'te ev sahibesi olarak bulundu. William Pitt'in yanında kraliyet politik elitinden oluşan bir zümreye dâhil olmuştu. Duhamel'e göre, Pitt hayattayken Lady Hester, “çevresindekilere hükmeden, eksantrik, etkileyici, ironik ve esprili bir kişilik” olarak tarif edilmekteydi. Salonu, Londra sosyetesinin merkeziydi. Hanımları, erkekleri, saraydaki lordları ve hatta dayısının bakanlarını azarlamasıyla biliniyordu.²³

Ancak Ocak 1806'da Pitt öldüğünde Hester'ın Londra seçkin çevrelerindeki hükümranlılığı da sona erdi. Parlamento Pitt'in arkasında bıraktığı 40.000 sterlin borcu devlete olan hizmetlerine karşılık ödediği gibi²⁴ o sıra 30 yaşında ve hamisiz kalan Lady Hester'a da Kral III. George tarafından 1.200 sterlinlik bir maaş bağlandı.²⁵ Sağlanan bu maddi imkân, Hester'ı yalnız kalmaktan kurtaramadı. Dayısının mensup olduğu muhafazakâr Tory Partisi'nin sosyal hayatından dışlanmıştı.²⁶

17 Seccombe, “Stanhope, Lady Hester Lucy”, 12.

18 Martin D. Armstrong, *Lady Hester Stanhope* (Londra: G. Howe, 1927), 10-17.; Seccombe, “Stanhope, Lady Hester Lucy”, 13.

19 Pitt, 7 yıl savaşlarında (1776-1773) İngiltere'ye zafer kazandıran Başbakan William Pitt'in ikinci oğluydu. Bk. Jeremy Black, *İngiltere Tarihi*, çev. Aytaç Yıldız (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020), 332-334.; Ayrıca bk. Hunuma, “Osmanlı Topraklarında Bir Kadın Seyyah”, 8-9.

20 Jean Duhamel, “L'amour Inconnu de Lady Hester Stanhope”, *Revue Des Deux Mondes (1829-1971)* (1957), 298.

21 Elaine Unkeless, “Hester Stanhope”, *James Joyce Quarterly* 13/4 (1976), 479-480.

22 Victor du Bled, “Une Nièce de William Pitt: Lady Hester Stanhope”, *Revue des Deux Mondes (1829-1971)* 38/4 (1907), 865.; Frank Hamel, *The life of Lady Hester Stanhope* (Londra: Cassel, 1913), 53-54.

23 Duhamel, “L'amour Inconnu de Lady Hester Stanhope”, 299.; Bled, “Une Nièce de William Pitt: Lady Hester Stanhope”, 870.

24 Seccombe, “Stanhope, Lady Hester Lucy”, 14.

25 Bk. (NA). Home Office (HO). 42/84/1, 27 Ocak 1806.

26 Unkeless, “Hester Stanhope”, 479.; Bled, “Une Nièce de William Pitt: Lady Hester Stanhope”, 868.

Londra'da hiç arkadaşı kalmayan Hester Stanhope bir süreliğine Galler'e gitti, yeni bir muhit edinme çabaları neticesiz kaldı. Galler'deki hayatında istediği mutluluğu bulamayan Hester, İngiltere'den ayrılmaya ve yeni bir hayat kurmaya karar verdi. Bu “yeni hayat” ana hatlarıyla iki döneme ayrılabilir: Seyahatle geçen 1810-1821 yılları ve sonrasında Mar-Elias ve Cun'da 1821-1839 yılları arasındaki kalıcı ikameti.²⁷ Nitekim o bir daha ana vatanı İngiltere'ye dönmeyecekti. Lady Hester bütün gezilerinde İngiliz, aristokrat ve kadın kimliklerini beraberinde götürdü. Terry Eagleton'ın bir başka dönemde yaşamış İngiliz sıra dışı romancı Virginia Woolf için söyledikleri aslında Hester için de büyük ölçüde doğrudur: “Üst orta sınıfa mensup Viktoryen bir ailenin kızı, seçkin Bloomsbury zümresinin bir mensubu olan Woolf bir hayli züppe ve despot olabiliyordu (...) Unvan ve imtiyazı hor görmekle beraber, bunların keyfini sürmeyi de gayet iyi biliyordu.”²⁸

Netice olarak Hester, Jason Fırkateyni'yle 10 Şubat 1810'da yanına kardeşi James'i, Galli bir refakatçi Bayan Williams'ı, doktor Charles Lewis Meryon'u alarak ülkesinden ayrıldı. Bu İngiliz harp gemisinin son rotası İstanbul ve görevi Akdeniz'de Napolyon Fransa'sına karşı Britanya'nın deniz gücünü pekiştirmektir. Fırkateyn Hester ve dostlarını Cebelitarık'ta bıraktı ve yoluna devam etti.²⁹

Leydi Hester Levant'a doğru yola çıktığında Avrupa'da, devam eden Napolyon Savaşları (1803-1815) yüzünden parçalanmış bir manzara vardı. Nereye yerleşeceği hakkında başlangıçta bir belirsizlik hâkimdi. Seyahatleri için net bir rota veya planı yoktu. Cebelitarık'ın ardından Malta'ya uğradı.³⁰ Orada, vali ve tüm Vile sosyetesinin (la société de Vile) yanı sıra aristokrat gezginler, Marki ve Markiz de Bute tarafından karşılandı. O sıralar Malta'da Marki Bute'un yanında bulunan genç İngiliz Michael Bruce, Hindistan'da servet sahibi olduktan sonra Londra'da yaşamaya başlayan tüccar Crawford Bruce'un oğluydu.³¹ Crawford Bruce daha sonra parlamento üyesi olmayı da başarmıştı ve oğlu Michael'ı da Avam kamarasında görmek istiyordu. Bu gayeyle onu Eton'a, ardından Cambridge'e göndermişti. Mayıs 1810'da Malta'da, İngiliz orta sınıfının genç üyesi Michael Bruce, üst aristokrasiden şöhretli ve cazip Leydi Hester Stanhope ile tanıştırdı. Michael'ın babasına yazdığı mektup Leydi Hester'a karşı duygularını göstermektedir:

Buradan sana planlarımdaki bir değişikliği bildirmek için yazıyorum. Malta'ya vardığımda Leydi Hester Stanhope ile tanışma şerefine nail oldum. Birlikte seyahat ettiğim arkadaşlarımdan daha hoş, daha zeki ve daha bilgili. Kendisi, ünlü büyükbabasının yetenek ve niteliklerini

27 Bled, “Une Nièce de William Pitt: Lady Hester Stanhope”, 878.

28 Terry Eagleton, *İngiliz Romanı*, çev. Barış Özkul (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 393.

29 Duhamel, “L'amour Inconnu de Lady Hester Stanhope Lady Hester Stanhope”, 300.; Barbara Hodgson, *Dreaming of East: Western Women and the Exotic Allure of the Orient* (Vancouver: Greystone Books, 2005), 8.; Hunuma, “Osmanlı Topraklarında Bir Kadın Seyyah”, 28.

30 Bk. George Paston, *Little Memoirs of the Nineteenth Century* (Londra: Grant Richards, 1902), 27.; John Carr, *Les Anglais en France Après la Paix d'Amiens: Impressions de Voyage*, ed. Albert Babeau (Paris: E. Plon-Nourrit, 1898).; Joan Haslip, *Lady Hester Stanhope* (Londra: Cobden Sanderson, 1934), 16.; Unkeless, “Hester Stanhope”, 480.

31 Meryon, *Travels*, 1: 4.; Duhamel, “L'amour Inconnu de Lady Hester Stanhope”, 300.

miras almış olağanüstü bir kadın. Ben de arkadaşlarımdan ayrılıp Dr. Meryon, bir nedime ve birkaç hizmetçiden oluşan grubuna katılmaya karar verdim.³²

Malta Valisi, San Antonio Sarayı'nı Leydi Hester Stanhope'a tahsis etti. Michael Bruce'la bir süre burada yaşayan Leydi Hester, sevgiliyle Malta'dan ayrılıp Kiklad Adaları'na, oradan da Atina'ya gitti (23 Ağustos 1810).³³ Aşıklar, yirmi iki yaşındaki Lord Byron'la tanıştılar. Leydi Hester ve Bruce Ekim ayında Girit'te konakladıktan sonra İstanbul'a gitti. Lady Stanhope İstanbul'da kaldığı sekiz aylık süreyi gezerek ve diplomatlarla sohbet ederek geçirdi. Türk gemisi Sultan Selim'e davet edildiğinde, erkek kıyafetleri giymesi şartına olumlu karşılık verdi.³⁴ Maskülen giyinmesi ve Michael ile evlilik dışı ilişkisi, o sıralar İngiltere'nin İstanbul'daki temsilcisi Stratford Canning'in tepkisine sebep olmuştu.³⁵ Diğer taraftan Leydi Hester ve Michael Bruce İstanbul ve çevresini keşfe çıkmış, Bursa'yı gezmiş ve Boğaz'da yelkenle açılmışlardı.³⁶

Herster'in İstanbul'dan önce ve sonrasında gerçekleştirdiği bu tür seyahat ve konaklamalar kendisi ve maiyetindeki yolcuların statüleri de hesaba katıldığında dragomanlar, rehberler, Şark'da çok önemli olan hediyeler, muhafızlar, atlar ve develer gerektiriyordu. Bu her şeyden önce yüklü bir meblağ demektir. Bu yüklü meblağ Michael'in babası Crawford Bruce tarafından karşılandı. Babanın oğluna yönelik cömert mali desteği, aynı zamanda oğlu Michael ile Leydi Hester ilişkisine yapılmış siyasî bir yatırımdır. Zira oğlunun bir zamanlar Pitt'in evinde Londra aristokrasisi ve siyaset çevresinin kalbi 10 numarada yaşamış Leydi Hester'le ilişkisinden gurur duyuyor, sonraki kariyeri için bunu bir fırsat olarak görüyordu.³⁷

Leydi Hester ve genç Bruce, İstanbul'dan Ekim 1811'de bir Rum gemisi kiralayarak İskenderiye'ye doğru yola çıktılar. Fakat gemi Rodos kıyılarında batmış ve bir kayalığa çıkararak ölmekten kurtulmuşlardı.³⁸ En sonunda Rodos'tan Ocak 1812'de bir İngiliz gemisiyle ayrılarak İskenderiye'ye ulaşabildiler. Mısır'da Leydi Hester -kendisinin de anlattığı gibi- bir asilzade olarak muamele ve saygı gördü. İdareciler ve yerel eşraf onu cömertçe karşıladı ve Kahire'de Napolyon'un kurduğu enstitüde çalışan Fransız âlimler, etrafına toplanmıştı.³⁹ Mısır'ın tarihi yerlerini gezdikten sonra 1812 baharında Filistin'e gittiler. Burada Kutsal Kabir Kilisesi de dâhil Hristiyanlar için önemli hac mekânlarını ziyaret ettiler.⁴⁰ Leydi Hester, 1 Eylül 1812'de Şam'a, kalabalıkların merakla izlediği bir kervanla giriş yaptı. Üzerinde yine erkek kıyafetleri

32 Bruce, *The Nun of Lebanon: The Love Affair of Lady Hester Stanhope and Michael Bruce*, 47.; Duhamel, "L'amour Inconnu de Lady Hester Stanhope", 300.

33 Hodgson, *Dreaming of East*, 82.; Hunuma, "Osmanlı Topraklarında Bir Kadın Seyyah", 29.

34 Hodgson, *Dreaming of East*, 82.; Leydi Hester'in İstanbul günleri hakkında bk. Hunuma, "Osmanlı Topraklarında Bir Kadın Seyyah", 31-33.

35 Hodgson, *Dreaming of East*, 82.; Meryon, *Memoirs*, 2: 290-291.

36 Meryon, *Travels of Lady Hester Stanhope*, 1: 38-48, 73-77.

37 Duhamel, "Lady Hester Stanhope", 301-302.

38 Hunuma, "Osmanlı Topraklarında Bir Kadın Seyyah", 36-37.

39 Meryon, *Travels*, 1: 138, 149.; Duhamel, "Lady Hester Stanhope", 302.; Hodgson, *Dreaming of East*, 82.; Hunuma, "Osmanlı Topraklarında Bir Kadın Seyyah", 36-37.

40 Hunuma, "Osmanlı Topraklarında Bir Kadın Seyyah", 39.

vardı.⁴¹ Daha önce Mısır'da Memlûk beyleri gibi giyinen Leydi Hester, sonraki yolculuklarında da bunu devam ettirmişti.⁴² Yolculukları esnasında ata binmesi, binicilik becerisi ve cesaretiyle Osmanlıların da takdirini toplamıştı.⁴³ Kendisine ilgi gösteren Araplarla iyi ilişkiler kurmayı başarmıştı. Leydi Hester Şam'daki günleri anlattığı kısımda halkın kendisine tepkisinden de bahsetmişti: “Camilere gidiyor, ayakkabılarımı çıkarıyorum... ve saygıyla içeri giriyorum. Kimse bunda yanlış bir şey görmüyor.”⁴⁴

Şam'da Emevi Camii yakınlarında ikamet etmeye başlayan Leydi Hester'in özel merakları da Doğu'daki seyahati boyunca genişlemeye başlamıştı. Anglo-Sakson rasyonel-bireyci kültürüne aykırı şekilde yıldızlara danışma (ilm-i nücum) ve okültizm ritüellerine aşina olmakla övünüyordu. Araplar bu yüzden leydiyi kendilerinden biri gibi ve hatta bir sihirbaz olarak görüyor, “ilham” aldığına inanıyorlardı. Her halükârda gizli ilimlere duyduğu ilgi onun Levant'ta şöhretini arttırmasına yardım etmişti.⁴⁵

Aralık 1810'dan, Şam'a geldiği 1812'ye kadar Leydi Hester ve maiyetinin masrafları Michael Bruce'in babasından aldığı 3.700 sterlinle karşılanmıştı.⁴⁶ Fakat Bruce ve Leydi'nin yolları Leydi Hester'in Palmira'ya tek başına gitme ısrarı yüzünden ayrılacaktır. Lady Hester Suriye çölünün ortasındaki antik Palmira kentine yolculuk yapmak istemişti. Ayrıca bu seyahat, ülkesinin çıkarlarına hizmet edecek ve bu coğrafyada İngiliz etkisini arttırmaya vesile olacaktı. Ancak bu güzergâh Leydi Hester'in tabiriyle “genç bir İngiliz erkeği için tehlikeliydi”, yolda uğrayacağı bir baskın Michel'in hayatına mal olabilirdi. Oysa kendisi Arap adetlerini öğrenmiş ve onlardan sadece saygı görmüştü. Bu yüzden Palmira'nın sakinleri kendisini “bedevi gibi giyinmiş ve güzel atlara binen bir azize olarak kabul edecekti.”⁴⁷

Hester kendisini, 272 yılında Romalılar tarafından esir alınmaya kadar Batı Mısır'dan Antakya'ya kadar bir imparatorluk kurmuş, Tedmur Devleti'nin “Çölün Gelini” olarak adlandırılan son hükümdarı Zenobia ile özdeşleştirmişti.⁴⁸ Yolculuk öncesinde günlüğüne, kendisine egzotik bir kader ihtimali biçecek kadar rahattı:

Bana gelince, başıma gelebilecek en kötü şey paşaya 10.000 sterline satılmam olur- en azından zekamla bu kadar ederim. (..) Asaletime gelince, (bunun fiyatı) 30.000 sterlinden az olamaz. İnsanların deli olduğumu düşünmesi umurumda değil. Başarmam gereken bir görevim var: Bu insanları medenileştirmek, onları büyük bir şeye dönüştürmek.⁴⁹

41 Virginia Childs, *Lady Hester Stanhope, Queen of the Desert* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1990), 89.; Onur İnal, “Women's Fashions in Transition: Ottoman Borderlands and the Anglo-Ottoman Exchange of Costumes” *Journal of World History* 22/2 (2011), 257-258.

42 Meryon, *Travels*, 1:109, 130, 188, 192-193.; Hodgson, *Dreaming of East*, 75.; Hunuma, “Osmanlı Topraklarında Bir Kadın Seyyah”, 42.

43 Meryon, *Travels*, 1: 192, 200, 218.

44 Meryon, *Travels*, 2: 54.

45 Meryon, *Memoirs*, 2: 64, 126, 221, 331.

46 Duhamel, “Lady Hester Stanhope”, 302.

47 Meryon, *Travels*, 2: 68, 92.; Bled, “Une Nièce de William Pitt”, 879.

48 Meryon, *Travels*, 2: 176-177. Ayrıca bk. Philippe Descoux, *La Reine de Tadmor, Lady Hester Stanhope* (Paris: Chamuel, 1901).

49 Duhamel, “Lady Hester Stanhope”, 302-303.

“Bu insanları medenileştirmek”, bu cümle, onun Suriye’de sadece macera arayan ve kendisine gösterilen hürmet sebebiyle aradığını bulan bir kadın değil, aynı zamanda “medeniyet misyoneri” gibi davranan bir İngiliz olduğunu göstermektedir.

Uzun ve riskli çöl yolculuğu için hazırlıklar yapıldı, Mart 1813’te Leydi Hester, kervanın vardığı tepeden şehre, -Zenobia’nın başkentine- bakıyordu; devrilmiş ve birbirine karışmış sütunlar, yıkık tapınaklar, mezarlar ve tozlu heykellerle dolu bir şehir gördü. Lady Hester’ı büyüleyen sadece bu manzara değildi, orada onuruna bir zafer takı dikilmişti ve büyük bir kalabalık ellerinde çiçeklerle onu karşılamak için oradaydı.⁵⁰ Leydi Hester ve maiyeti Güneş Tapınağı’nın kalıntılarına geldiklerinde başına bir taç yerleştirdi. O şimdi başındaki tacıyla sureta “II. Zenobia” olmuştu. Bütün bu merasim ve tehlikesiz geçen zahmetli yolculuk için Arap âdetlerini iyi bilen Hester çöl bedevileri ve aşiret reislerine kıymetli hediyeler vermişti. Saygı uyandıran bir şöhreti zaten vardı. Fakat Çölün yeni kraliçesi ve refakatçileri Palmira’yı sessizce terk etmek zorunda kaldılar. Hama ve oradan da Lazkiye’ye gittiler.⁵¹ Leydi Hester’in H. W. Wynn’e yazdığı mektupta Palmira seyahatinde yaşananların bir özeti yer almaktaydı:

Leydi Hester’dan Bay H. W. Wynn’e

Lazkiye, 30 Haziran 1813.

Sevgili Wynn,

Şaka yapmıyorum, Palmira’daki zafer takının altında Çöl Kraliçesi olarak taç giydim! Hiçbir şey bu yolculuktan daha başarılı olamadı, ayrıca tehlikeliydi de çünkü geri dönerken iki yüz düşman atlı tarafından takip edildik, ama onlardan kaçtık. Bize eşlik eden şefin kellesini almaya kararlıydılar, yine de bana gizlice bir elçi göndererek hiçbir şeyden korkmamam gerektiğini, bana ait olan her şeye saygı göstereceklerini söylediler...⁵²

Bütün bu seyahatler, zarafet ve cesareti, kıyafeti ve Arapça bilgisi ona yönelik hayranlık halesini genişletmiş, Türk idareciler ve Araplar ona *seyyide milady* (hanımefendi), *melike* ve Palmira gezisinden sonra *Tedmur kraliçesi* veya *çöl kraliçesi* adını vermişlerdi.⁵³ Leydi Hester, sonunda bu abartılı taltifleri ciddiye almaya başladı. Her hâlükârda ‘Doğu’daki yolculuğu onu tüm Biladü’ş-Şam’da meşhur etmişti.⁵⁴

Öte yandan Ekim 1813’de Michael Bruce, babasının isteği üzerine Londra’ya dönmüştü.⁵⁵ Leydi Hester’in gezilerini artık finanse edemeyeceği aşıkardı. Palmira gezisinin bedeli 30 bin kuruştı ve bu masraflar Michael Bruce tarafından karşılanamayacaktı. Leydi Hester için bu, önemli bir ekonomik sıkıntı döneminin de başlangıcıydı. Crawford Bruce’un mali desteği

50 Meryon, *Travels*, 2: 198. Ayrıca bk. Hunuma, *Osmanlı Topraklarında Bir Kadın Seyyah*, 46-47.

51 Meryon, *Travels*, 2: 96-105.; Duhamel, “Lady Hester Stanhope”, 303.

52 Duchess of Cleveland, *Lady Hester Stanhope*, 159.

53 Childs, *Queen of the Desert*, 49.

54 Meryon, *Travels*, 2:35.; Bled, “Une Nièce de William Pitt”, 879-880.

55 Paule Henry-Bordeaux, *The Circe of the Deserts* (Londra: Hurst & Blackett Limited, 1925), 193. “Kirke” teriminin Lady Hester’la özdeşleşmesi hakkında ayrıca bk. Paule Henri-Bordeaux, *Lady Stanhope en Orient: La Sorciere de Djoun* (Paris: Plon-Nourrit, 1924), 1: 216.

kesilmişti. Zira Londra'daki serveti Koalisyon Savaşları sebebiyle azalmış bulunuyordu. Bu yüzden Arap coğrafyasına yapılan gösterişli geziler, aşiret reisleri ve paşalara verilen hediyeler dönemi geride kalmıştı. Michael Bruce Londra'ya dönerken, Hester'a yılda 1.000 sterlin ödemeyi vaat etti. Hester'a kral tarafından tahsis edilen 1.200 sterlinlik emekli maaşıyla birlikte bu rakam 2.200 sterlin yapıyordu. Önceleri böyle bir yıllık gelir, Leydi Hester'ın bundan sonraki hayatını idame ettirmesinde yeterli gibi görünse de Bruce ailesinin desteği zamanla kesilmişti.⁵⁶

Gene de Leydi Hester'ın yarım kalmış hayallerini gerçekleştirmek için daha fazla paraya ihtiyacı vardı. Şam'da mali kaynak bulma arayışında olduğu görülmektedir. Buna göre kadim Filistin'in beş büyük şehrinden biri olan, Gazze'nin yaklaşık 13 km kilometre kuzeyinde Haçlıların 1099'da büyük bir zafer kazandığı şimdi bir harabe halinde olan Askalon (Askulan)'da saklı bir hazineyi bulmaya çalışmıştı. Fakat Hester ile ekibinin gezi ve kazı masrafları için parası yoktu. Hester Filistin işlerine bakan İngiliz Amiral Sir Sidney Smith'ten yardım istediye de talebi reddedildi. Buna rağmen Askalon'a gitmiş ve iki hafta süren bir kazının ardından mezkûr hazineyi bulamamıştı.⁵⁷ Define bulma umudu gerçekleşmeyen Leydi Hester, bu kez rotasını Baalbek'e çevirdi. Kazı masraflarını karşılamak için büyük miktarda borç aldı. Tekrar konsolosluk görevlileri vasıtasıyla İngiliz hükümetinden borçlarını kapatmak için para talep etti ve gene 'hayır' cevabı aldı.⁵⁸ Leydi Hester'ın ülkesi İngiltere'ye duyduğu kırgınlık giderek artarken artık İngiliz yetkililere danışmadan hareket etmeye başlamıştı.⁵⁹ Bu noktada Leydi Hester'ın İngiltere Devleti nezdindeki konumu tartışmaya açıktır. Daha doğrusu o, Levant'ta özgürce dolaşan bir serüvenci midir yoksa ve aynı zamanda devleti adına bilgi toplayan bir casus mu? Napolyon Bonapart'ın 1798'de Mısır'ı işgalinden sonra İngiltere'nin bölgeye ilgisinin arttığı doğrudur.⁶⁰ Keza Leydi Hester'ın da gezileri hakkında İngiliz yetkililerle temasta bulunup bilgi verdiği bilinmektedir.⁶¹ Fakat o sıradan bir maceraperest değildir, İngiliz monarşisiyle yakın bağları olan bir aristokrattır. Bu sıfatı başlangıçta İngiliz memurlarla ilişkilerinde kendisine açık bir üstünlük, avantaj sağlamış ve fakat 1813 yılı itibarıyla istekleri ile hesapsız girişimleri sebebiyle bu ilişki tersine dönmüş, talepleri ciddiye alınmaz olmuştur. Muhtemelen Londra nezdinde o, istihbarat kaynağı olmak bir yana, artık Palmira'nın kraliçesi olduğunu düşünen, define peşinde koşan bir hayalpereste dönüşmüştü. Bu arada parasızlık Leydi Hester'ı başka tasarılar geliştirmeye itmişti. Bunlar biri Şam işi kılıçlardan etkilendiği için Şam'da kılıç üretecek bir fabrika kurmaktı. Diğeri Fırat'ta balıkçılık yapmak ve Habeşistan'da maden aramayı ihtiva ediyordu.⁶²

56 Meryon, *Memoirs*, 2: 79.; Duhamel, "Lady Hester Stanhope", 304.

57 Duhamel, "Lady Hester Stanhope", 304.; U. Ben-Horin, "Lady Hester Stanhope's Excavations at Ascalon in 1815", *Bulletin of the Jewish Palestine Exploration Society* 3 (1945-1946), 27-30.

58 Bled, "Une Nièce de William Pitt", 881.

59 Bled, "Une Nièce de William Pitt", 881.

60 Alfred Schlicht, "The Role of Foreign Powers in the History of Lebanon and Syria from 1799 to 1861", *Journal of Asian History* 14/ 2 (1980), 98-99.

61 Hunuma, *Osmanlı Topraklarında Bir Kadın Seyyah*, 91.

62 Meryon, *Travels*, 2: 191, 3: 288.; Meryon, *Memoirs*, 2: 242.

Hiçbiri gerçekleşmeyen bu projelerden sonra Leydi Hester, 11 Ocak 1814'te Sayda'ya, Mar Elias'a (Güzel Manastır) gelerek burayı yıllık 430 sterline kiraladı. 1814 kışında ağır bir humma nöbeti geçirdi. Doktoru Meryon onun Bisri Nehri Vadisi'nden dağın en yüksek kısımlarına, Lübnan Emiri II. Beşir Şihab'ın (1788-1840)⁶³ kendisine bir ev tahsis ettiği Cun'daki Dürzi köyü Deyr-Mişmiş'i'ye taşınmasını sağladı.⁶⁴ Bu aylar onun, sadece Memluk kıyafeti (erkek) giymek, deve sırtında dolaşmak gibi şeklen değil kültürel olarak da şarklılaştığını göstermişti. Öyle ki Dr. Meryon'un modern tıbbi tedavileri yerine kendisi geleneksel tababete başvurmuş, bitkilerden ilaç yapmış ve hatta büyüyle iyileşmeye çalışmıştı. Bu kadim usulleri kendisi ve etrafındakilere tatbik etmiş ve bir şifacı olarak onları iyileştirdiğini ileri sürmüştü.⁶⁵

Diğer yandan Hester, Mar Elias'da Avrupa'daki gelişmeleri takip etmeye devam ediyordu. O sıralar Avrupa'daki en dramatik hadise Fransa İmparatoru Napoleon Bonaperte'nin Waterloo Muharebesi'nde (18 Haziran 1815) İngiltere'nin merkezinde yer aldığı koalisyon güçlerince mağlup edilmesi ve ardından St. Hellen Adası'na sürgün edilmesiydi. Avrupa monarşileri özellikle de İngiltere bu zaferi kutluyordu. İngiliz aristokrasisinin bir üyesi olan Leydi Hester aksi fikirdeydi, ona göre Napolyon karşısında birleşen Avrupa'nın bu eski monarşileri, "Fransa'yı yabancı birliklerle doldurarak, ... ve Avrupa'daki tüm Büyük Güçler tarafından Kral kabul edilen bir adamı aşağılayarak ve hapsederek ulusların yasalarını sonuna kadar ihlal eden Müttefikler"di.⁶⁶ Hester'in Napolyon adına üzülmemesinin ardında, kendisini Doğu'ya götüren özgür ruhuyla, monarşik, aristokratik ve yaşlı Avrupa'ya Devrim'in liberal kurumlarını taşıyan Napolyon'la bir empati kurması bulunabilir.

Cebel-i Lübnan Melikesi: Cun'da Yeni Hayat, Ziyaretler ve İzlenimler (1821-1839)

"Çölde şehir yok,
Açık denizlerde, yalnzlıklarda yelken açarken,
Kalabalıklar tarafından dokunulmamış bir hava soluyorsunuz!
Ruh, mekândan bağımsız olarak orada gezinir; insan daha insandır ve Tanrı daha da Tanrı!"⁶⁷
Leydi Hester

Doktor Meryon 1817'de İngiltere'ye döndükten sonraki üç yıl Leydi Hester'in Suriye'deki yaşantısı hakkında detaylı bilgidenden mahrumuz. Fakat Meryon onun daveti üzerine 1820'de tekrar Lübnan'a döndüğünde "Leydi'nin bu arada Levant âdetlerine tamamen aşına olduğuna,

63 Leydi Hester'in Emir Beşir'le başlangıçtaki dostluğundan daha sonra bozulan ilişkilerine dair bilgi için bk. Hunuma, "Osmanlı Topraklarında Bir Kadın Seyyah", 65-66. Ayrıca bk. Fawwaz Traboulsi, *A History of Modern Lebanon* (London: Pluto Press 2012), 10-11.

64 Duchess of Cleveland, *Lady Hester Stanhope*, 169-171.; Melman, *Women's Orients*, 333.

65 Duhamel, "Lady Hester Stanhope", 305.; Bordeaux, *Lady Stanhope*, 1: 47.; Hunuma, "Osmanlı Topraklarında Bir Kadın Seyyah", 49-53.

66 Duchess of Cleveland, *Lady Hester Stanhope*, 184.

67 Bled, "Une Nièce de William Pitt", 891.

evini ve yardımcılarını tamamen Osmanlı tarzında yönettiğine” şahit olmuştu.⁶⁸ Leydi Hester’in bu döneminin bir diğer takipçisi Cleveland Düşesi ise *Yeni* Leydi Hester’den şaşkınlıkla bahsetmekteydi. Aldığı haberlere göre o artık eski Hester değildir; zira şarka özgü astroloji ve gizli ilimlerin müptelası olmuş, kendini “Doğu Kraliçesi” ve hatta “Mesih” olarak görmeye başlamıştı. Onun gibi “zeki bir kadın için böyle şeylere inanmak naiflik” göstergesiydi, İngiltere yıllarından onu tanıyan Düşes, Hester’in her zaman mistik ve gizemli şeylere bir eğilimi olduğunu da ilave etmişti.⁶⁹

Leydi Hester’in eski hayatından başka bir sima, Michael Bruce ise Londra’dan kısa bir süreliğine onun yanına gelmişti. Bu son görüşmeydi ve artık Leydi Hester’e eskisi gibi para yardımında da bulunamıyordu. Bruce, 1818’de, İngiltere’de zengin bir dulla evlenecek ve hiçbir zaman Lordlar Kamarası’na giremeyecekti.⁷⁰ Michael Bruce’un nihai ayrılışı, ek mali desteğin de kesilmesi demektir, emekli maaşına göre harcama yapmak, pahalı gezilere son vermek ve bir ev bulup orada yaşamak zorundaydı. Ayrıca sağlık problemleri onu nemli Akdeniz kıyılarından Cebel-i Lübnan’a sevk etmişti. Sonunda, Cun’daki evine yerleşti (1821).⁷¹ Fakat bu yerleşme, Hester’e özgü gariplikler içeriyordu, yerleşmeden ziyade el koyma fiiliyle tanımlanabilirdi. Kalın duvarları, bahçesi, müstemilatı ile küçük bir Orta çağ şatosunu andıran Dehr-Cun dağlarındaki ev, Şamlı bir Hristiyan tüccar Joseph Savaya’nın mülküydü. Leydi Hester bu eve adeta el koymuştu. Emir Beşir’in de araya girmesiyle, tüccar Joseph Savaya evini Hester’e yıllık 1000 kuruş (bin frank) kira ödemesi karşılığında vermek mecburiyetinde kalmıştı.⁷² Joseph Savaya’yı evini zoraki bir kiracıya terk etmek zorunda bırakanlar Cebel-i Lübnan emir ve ümerasıydı. Onlar için Leydi Hester, bölgenin prestijini yükseltecek ideal kişiydi ve herkes bir miktar fedakarlığa katlanmalıydı.

Böylelikle çöllerin derinliklerine kadar seyahatler yapan cesur Leydi, sonunda ölünceye dek yaşayacağı evi Sayda yakınlarında, Cun’da buldu.⁷³ Cun’dan İngiltere’deki ailesine gönderdiği mektuplarda, “Büyük Britanya’nın nemli ve bulutlu havasını solumak için bu güneş ülkesini asla terk etmeyeceğini” bildiriyordu.⁷⁴ Burada değişen sayıda hizmetçileri vardı. En sadık hizmetkârı Bayan Williams 1828’de öldükten sonra Leydi Hester evindeki yardımcılarının tamamını Araplar arasından seçmişti.⁷⁵ Öte yandan, Dr. Meryon, Leydi Hester’in hizmetkârlarına sert tutumuna şahit olmuştu. Bir gün Leydi’ye, “hoşunuza gitmeyen bir şey yaptığımda, neden beni de kırbaçlatmıyorsunuz?” diye sorduğunda onun cevabı şu olmuştu:

68 Meryon, *Memoirs*, 1: 3-4.

69 Meryon, *Memoirs*, 2: 239, ayrıca bk. Duchess of Cleveland, *Lady Hester Stanhope*, 192, 209-212.

70 Duhamel, “Lady Hester Stanhope”, 305.

71 Bled, “Une Nièce de William Pitt”, 880.; Norman N. Lewis, “Stanhope, Lady Hester Lucy (1776–1839)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, erişim 29 Aralık 2023,

<https://www.oxforddnb.com/display/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-26247?aulas=t=Cleveland&date=1914&genre=book&sid=oup%3Aorr&title=The+life+and+letters+of+Lady+Hester+Stanhope>

72 Bled, “Une Nièce de William Pitt”, 882-883.

73 “Lady Hester Stanhope”, *Journal des Voyages, Decouvertes et Navigations Modernes* 34/104 (1827), 381.

74 “Lady Hester Stanhope”, *The North-American Review and Miscellaneous Journal* 3/8 (1816), 213-214.

75 Seccombe, “Stanhope, Lady Hester Lucy”, 14.

“Hayır doktor, bu varlıklar nazik insanları sevmezler. Her zaman yaşlı tavuklar tarafından değil, bir kaplan tarafından yönetilmek istediklerini söylerler”. Bu diyalogun devamında Dr. Meryon, Hester’in her zaman yanında keskin uçlu çelik başlı bir topuz, bir balta ve bir hançer taşıdığını da belirtmiştir.⁷⁶

Otorite kurmaya yönelik hane içindeki bütün bu sert davranışlarına rağmen, yöre halkı çok geçmeden evin mevkisine yeni bir isim vermişti: Dar-ü’s-Sitt (Hanımlar Tepesi). Evi çok geçmeden önemli bir uğrak yerine dönüşmüştü.⁷⁷ O dönemde Leydi’nin varlığı ve şöhreti birçok Avrupalı, Arap kabile reisleri ve Osmanlı idarecilerinin onu Cun’da ziyaret etmesine yol açıyordu. Onlardan biri olan Fransız M. Philippe Descoux, Hester’in evini hayranlıkla tasvir etmişti:

“Gerçekten de dünyadaki en olağanüstü şeydi: Ev, bir yönde yüz seksen, diğer yönde yüz adımlık bir paralelkenar oluşturan yaklaşık on fit yüksekliğinde bir duvarla çevriliydi, dışarıdan bir kaleyi, içeriden ise minyatür bir şehri andırıyordu. Lady, mekânın çeşitli bölümlerini öyle düzenlemişti ki... hiç kimse kendisi veya hizmetçileri tarafından görülmeden dışarı çıkamaz, içeri giremez, dışarıdan bir şey sokamazdı... Bu ‘minyatür şehir’ tek bir evden değil birçok yapıdan oluşuyordu ve merkezde yer alan bina ‘Melike’nin ikameti için kullanılıyordu. İçi yatak odası, oturma odası ve sofadan müteşekkildi, Türk tarzı geniş bir bahçeye açılıyordu. Bu bahçede her şey Milady’nin kendi eseri idi.”⁷⁸

Başka bir Fransız ziyaretçi Jules Barbey d’Aurevilly, onu, ruhunu Garp hayatından çöle kaçarak kurtaran biri olarak tasvir eder: “Leydi Stanhope, Avrupa uygarlığından ve İngiliz rutinlerinden -insanın daireler çizip durduğu o eski sirkten- dörtlünela kaçıp çölün tehlikesi ve bağımsızlığı içinde duygularını canlandıran Arap Amazon”dur.⁷⁹

Şüphesiz Cun’daki malikaneyi ziyaret eden en meşhur Fransız, şair ve siyaset adamı Alphonse de Lamartine’dir. Lamartine 1832-1833 yıllarında Levant’ı gezmiş ve hatıralarını 1861 yılında Paris’te yayınlamıştı. (Levant heveskârlığı Lamartine ile sınırlı değildi; Fransız edebiyat çevresinden Gerard Nerval 1843, Gustave Flaubert 1849-1851 yıllarında bölgede bulunmuşlardı.)⁸⁰ Yazdıklarıyla Hester mitinin Avrupa’da yayılmasına katkıda bulunmuştu. İkisinin dostlukları Hester’in onun yıldız haritasını çizmesine kadar varmıştı.⁸¹ Lamartine Leydi Hester’ı *Voyage en Orient*’de şarklı kıyafet içinde garblı bir güzellik olarak yücelterek tasvir etmişti:

76 Meryon, *Memoirs*, 3: 42. Ayrıca bk. Bled, “Une Nièce de William Pitt”, 885.

77 Duhamel, “Lady Hester Stanhope”, 307.; Vicomte de Marcellus, *Souvenirs de l’Orient*, (Paris: Debécourt 1839), 1: 347.

78 Bled, “Une Nièce de William Pitt”, 883.

79 Jules Barbey d’Aurevilly, *Du Dandysme et de G. Brummell: Memoranda* (Caen: B. Mancel, 1845), 72.

80 Gerard de Nerval, *Doğu’da Seyahat*, çev. Selahattin Hilav (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012).; Gustave Flaubert, *Doğu’ya Yolculuk*, çev. Yaşar Avunç (İstanbul: Sel Yayınları, 2016).; Ussama Makdisi, *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon* (Los Angeles: California University Press, 2000), 15-16.; Mrs. Charles Roundell, *Lady Hester Stanhope* (Londra: Murray, 1909).

81 Alphonse de Lamartine, *Voyage en Orient, 1832-1833*, (Paris: Chez Lauteur, 1861), 1: 213-238.

Altı ya da sekiz yaşlarında küçük bir zenci çocuk tarafından Leydi Hester'in çalışma odasına götürüldüm. Oda o kadar karanlıktı ki, oryantal kıyafetler içindeki beyaz figürün asil, ciddi, nazik ve görkemli yüz hatlarını zar zor seçebiliyordum. Leydi Hester elli yaşında görünüyordu; yılların değiştiremeyeceği yüz hatlarına sahipti: tazelik, renk ve zarafet gençlikle birlikte kaybolur ama güzellik bir erkeğin ya da bir kadının yüzünün biçiminde, hatlarının saflığında, asaletinde, heybetinde, düşüncesindeyse, yaşamın farklı dönemlerinde değişir, ama geçip gitmez. Leydi Stanhope'un güzelliği de böyledir.⁸²

Lamartine'e göre, bir Avrupalı için Leydi'nin huzuruna kabul edilmekten daha zor bir şey yoktur; özellikle İngilizlere evini kapatmış hatta aile üyeleriyle bile her türlü iletişimi reddetmişti.⁸³ Leydi Hester, hem Dr. Meryon'un yazdığı *Memoirs*'de, hem de Lamartine'in *Voyage en Orient*'inde bahsi geçen, 30 Eylül 1832'de Lamartine'le uzun bir sohbetle bulunur. Bu konuşmanın Hester ve Lamartine tarafından iki farklı aktarımı, tabiatları arasındaki tezatı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Lamartine manzarayı, evi, muhatabını idealize eder, onun tavrını, fikirlerini şairane bir dille över.⁸⁴ Leydi Hester'in evinde nezaket görmüş, minnettarlıkla veda etmiştir ve ona yönelik iki farklı algıyı özetler: "Çöllerin Kraliçesi Doğu'da büyük bir isim, Avrupa'da ise büyük bir şaşkınlıktır".⁸⁵ Lamartine, onun Cun'daki çevresi hakkında da bilgi vermişti:

Lady Stanhope birkaç yıl boyunca, çok sayıda Avrupalı ve Arap dragoman, geniş bir kadın ve siyah köle maiyetiyle çevrili ve Babıali, Abdullah Paşa, Lübnan hükümdarı Emir Beşir ve hepsinden önemlisi Suriye ve Bağdat çöllerinin Arap dindarlarıyla yakın dostane ve hatta siyasi ilişkiler içinde, tamamen Şark'a özgü bir lüks içinde yaşadı.⁸⁶

Hatta Leydi'nin adını deliye çıkartan Levant'ta edindiği mistik inançları Lamartine'e göre bir dehanın taktığıdır:

Hayır, bu kadın deli değil. Leydi Hester yüksek düzeyde bir mistik... ama sürekli, bağlantılı, zincirleme ve güçlü konuşmasında delilik hiçbir yerde görülmez. Söylemem gerekirse, bunun kendini bilen ve deli görünmek için nedenleri olan kasıtlı, çalışılmış bir delilik olduğunu söylemeyi tercih ederim. Dehasının dağları çevreleyen Arap halkları üzerinde yarattığı güçlü hayranlık, bu sözde deliliğin sadece bir araç olduğunu yeterince kanıtlıyor.⁸⁷

Leydi Hester, Lamartine'in bu sempatisinin aksine, 30 Eylül 1832 tarihli bu sohbet için ondan adını daha önce hiç duymadığı biri olarak bahsetmişti. Gene de lütüfta bulunarak bahçesini ve ayrıca Mesih'i taşıyacağını iddia ettiği ünlü kısırakları Leyla ile Lulu'yu gösterdi.⁸⁸

82 Lamartine, *Voyage*, 222.

83 Lamartine, *Voyage*, 218.

84 Lamartine, *Voyage*, 217.; Seccombe, "Stanhope, Lady Hester Lucy", 15.

85 Lamartine, *Voyage*, 218.

86 Lamartine, *Voyage*, 226-227.

87 Lamartine, *Voyage*, 219.; Bled, "Une Nièce de William Pitt", 891.; Meryon, *Memoirs*, 2: 154.

88 Meryon, *Memoirs*, 1: 96, 198.; Bled, "Une Nièce de William Pitt", 892.

Sohbete şahit olan Dr. Meryon'un aktardığına göre, tıpkı daha önce Lord Byron'la alay ettiği gibi ona da benzer bir tavır sergilemiştir. Leydi'ye göre Lamartine usta bir şiir yazarı, ancak hiçbir şekilde bir şair değildir, çünkü yüce düşünceleri yoktur: "Garip ve melankolik bir Don Kişot, sadece diğerleri gibi bir dünya adamı, kolay bir iş olan dizeler yazıyor".⁸⁹

Hester'in nazarında Lamartine, Batı uygarlığının, yüce düşünceleri olmayan, dünya odaklı bir uygarlığının sembolüdür. Ayrıca Leydi Hester, traji-komik unsurlar barındırır da artık kültürel aksesuarlarıyla Şark'ın içindedir. Yolculukları esnasında yerli halkla onlar gibi pazarlık yapmak, gerekirse tehdit etmek, para ve diploması yoluyla bazı yerlerden sorunsuz geçebilmek gibi alışkanlıklar edinmişti. Bütün bunlar bir başka güçlkle, Hester'in Doğu'da aykırı görülen cinsiyetiyle karmaşıklıyordu. "Ama önemli değildi: Kahramanımız basitçe erkek kostümünü benimsedi, çubuk içti ve erkeklere mahsus nitelikleri sergiledi."⁹⁰

Leydi Hester'in kadın, aristokrat ve İngiliz olarak Levant'taki varlığı Avrupa magazin dergilerinin de dikkatini çekmişti. Bir Fransız dergisinde 1827 yılında yayınlanan haber, onun çevresiyle kurduğu ilişkilerden bahseder:

Söylendiği gibi, Suriye çöllerinden gelen bir Arap kabilesinin onu liderleri olarak seçtiği ve onları mutlak güçle yönettiği doğru değildir. Türkler ona 'yüksek rütbeli bir hanımefendi' olarak saygı duyuyor ve çevredeki paşa ve valiler üzerinde bir nüfuza sahiptir. (..) Önde gelen kabile şeflerine zırh takımı veya at gibi pahalı hediyeler sunması itibarını arttırmasını sağlamıştır. Yurttaşlarını görmeyi reddeder ama yine de onlara faydalı olmak için her fırsatı değerlendirirdi. Hindistan'dan dönen ve Şam'da yolculuğuna devam edecek parası olmayan bir yolcuya 2000 kuruş vermiştir... Başka bir hadise de genç bir Fransız'ın dağlarda manzara çizerken Araplar tarafından öldürüldüğünü öğrendiğinde, ailesine teslim etmek üzere kitaplarını ve el yazmalarını bulmak ve geri almak için gereken her şeyi yaptı.⁹¹

Hester'in Cebel-i Lübnan'da yeni bir hayat kurduğu dönem, Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa vasıtasıyla egemenliğini Suriye'ye doğru genişlettiği döneme denk geliyordu. İbrahim Paşa'nın takibinden kaçan insanlar Hester'in malikanesine sığınmıştı.⁹² Paşa'nın askerleri bir müddet bekledikten sonra geri dönmek zorunda kalmışlardı.⁹³ 1831'de yeni bir ivme kazanan Mısır meselesi, sadece padişahın otoritesini değil Arap coğrafyasını da sarsmıştı. Mehmed Ali Paşa, Batılı girişimcilere kârlı yatırım imkânları sağladığı gibi Avrupa kamuoyunda da müspet bir imge yaratmış, yaygın bir hayranlık oluşturmuştu. Bu Mehmed Ali imgesi, firavunlar ülkesine Batı değer ve kurumlarını getiren lider etrafında örülmüştü. Leydi Hester ise aksine Mehmed Ali Paşa'dan şahsen hiç hoşlanmamış, ayrıca bu imgenin yalanlar üzerine kurulu olduğunu ilan etmişti:

89 Meryon, *Memoirs*, 3: 86, 175, 191, 271.

90 Bled, "Une Nièce de William Pitt", 879.; Hodgson, *Dreaming of East*, 75.

91 "Lady Hester Stanhope", *Journal des Voyages, Decouvertes et Navigations Modernes* 34/104 (1827), 381-382.

92 Meryon, *Memoirs*, 31.

93 Hodgson, *Dreaming of East*, 84.; Bordeaux, *The Circe*, 231, 237.

Bizim bilim adamlarımızı, subaylarımızı, kimyagerlerimizi ödünç aldı, oğullarını bizim okullarımıza gönderdi, bizim çırağımız, öğrencimiz olduğunu iddia etti. Aynı zamanda modaya da uygun davranıyordu. Memlûklerin yargısız infazcısı, bir medeniyet ve liberalizm havarisi olarak görülüyordu.⁹⁴

Mehmed Ali Paşa “Avrupa kıyafetleri giymiş Şarklı bir tiran”dı, onun sözde liberalizmi ise “Dayak, katliam, fahiş vergiler, her vilayetin ve her köyün sakinleri arasında kurulan vergi ve çalışma düzeni, insan türünün göz göre göre yok edilmesine yol açan korkunç bir despotizm, çocuklarının gözlerini askerî angaryadan kurtarmak için çıkaran anneler”den ibaretti.⁹⁵ Fakat Hester nazarında Mehmed Ali Paşa sadece zalim bir despot değildir, sultanına, efendisine ihanet etmiş bir asidir:

Efendim, Mısır’dayken Bogos (Yusufyan) Bey adında birini tanımıştım, kibar ve başarılı bir beyefendi, hafızamda kendisiyle ilgili çok hoş hatıralar bıraktı. Şimdi duyduğuma göre, Mısır Valisi’nin nazırı bir Boğos Bey varmış ve efendisiyle birlikte meşru hükümdarına karşı bir ihtilale katılmış. Eğer Boğos Bey beni dinleseydi, ona kısmi devrimlerin asla başarılı olamayacağını ve bu tür devrimleri asla iyi bulmadığımı söyledim. Yasal hükümdarlarına karşı ayaklananların kaderi her zaman talihsizlikle sonuçlanmıştır. Bana sonu kötü bitmemiş bir gaspçı örneği gösterin: Bonaparte bile gaspçı olarak anılmaya dayanamadı. ‘Ben bir gaspçıyım! Çamurda bir taç buldum ve onu başıma taktım’ demişti. Hizmetçiler efendilerinin arabasına bindiklerinde herkes onlarla alay eder, güler ve sonunda mutlaka devrilirler. Mehmed Ali’nin yükselttiği güç sütunu, talihi zirveye ulaşır ulaşmaz, güneşin önündeki kar gibi eriyip gidecektir.⁹⁶

Leydi Hester’in anıları, Mehmed Ali Paşa’nın Lübnan ve Suriye’deki propaganda usulleri hakkında da bilgi verir. Paşa’nın adamları Arap ahali arasında Sultan Mahmud’un İslam’ın esaslarından tamamen uzaklaştığı, bir Frenk gibi giyinip Pera’daki meyhanelerde Rumlarla şarap içtiği gibi söylentiler yaymaktadırlar. Buna mukabil İbrahim Paşa’nın hayırhah karakteri ve dindarlığı yüceltilmektedir. Hester nezdinde bu rivayetler sadece bir aldatmacadır.⁹⁷

Başbakan Pitt’in yeğeni, güzel, maceraperest, cesur, pusulasız, karmaşık fikirli “Çölün kraliçesi”⁹⁸ Leydi Hester’in son yılları biriken ve ödenmeyen borçlar, Kraliçe ve İngiliz devlet ricaline yazılan mektuplar ve fakirlik içinde geçti. Bu fakirlik itibarına zarar verecek, falcılar, şeyhler ve dervişler onun batını-mistik eğilimlerini istismar edecek (ona Mehdi’nin yanında, Peygamber Hiesa’nın yanındaki Bakire Meryem rolü yakıştırmak suretiyle) sömürecek ve alay edeceklerdi. Bazıları onu bir cadı, kimileri de deli olarak görüyordu.⁹⁹

94 Meryon, *Memoirs*, 2:176.; Marcellus, *Souvenirs de l’Orient*, 358.

95 Bled, “Une Nièce de William Pitt”, 887-888.; Hunuma, “Osmanlı Topraklarında Bir Kadın Seyyah”, 60-61.

96 Meryon, *Memoirs*, 3: 54-55.

97 Meryon, *Memoirs*, 3: 57.

98 Duhamel, “Lady Hester Stanhope”, 308.

99 Bled, “Une Nièce de William Pitt”, 886.

Lady Hester Stanhope'un Son Yılları

1830'lu yıllarda Leydi Hester'in hayatına giderek artan bir fakirlik damgasını vurmuştu. Tüm değerli eşyalarını, gümüş takımlarını satmış, ziyaretçilerine kahve ikram edecek fincanı bile kalmamıştı. Giysileri eski ve evi harabeye dönmüştü. "Pis bir şilte üzerinde uyuyor, etrafı farelerle çevriliydi. Kedileri, ilaçları, tarot kartları ve kristal küresi arasında epilepsi krizlerine ya da histeriye benzeyen nöbetler geçirmekte, İngiltere'ye lanetler yağdırmaktaydı."¹⁰⁰ İngiltere'den gerek aile ve gerekse hükümet çevrelerinden gelen mali desteğin kesilmesi, onun 23 Haziran 1839'da ölümüne kadar maddi sıkıntılar çekmesine yol açtı. Bunun başlıca sebebinin aristokratik kökeni ve maddi zenginlik içinde geçen yaşantısından beslenen alışkanlıkları terk etmemesi olduğu söylenebilir. Ona göre, İngiliz imparatorluğu, Lübnan çölünde yaşayan bu soylu leydinin borçlarını ödeyecektir.

Leydi'nin fakirliğinin sebepleri arasında, Bruce Ailesi gibi daimî finans kaynağını kaybetmesi yanında, Mehmed Ali Paşa'nın Suriye ve Lübnan'ı işgali, bu bölgelerdeki yerel güçlerin yeni ittifaklar kurması ve Hester'in değişen dinamiklere karşı denge kuramamasıydı. Böylelikle eski müttefik ve hamisi Dürzi Emir Beşir Şihab ile bir rekabetin içine girmiş, bu rekabet onu yalnızlaştırmıştır.¹⁰¹ Ayrıca Hester'in iyilikleri masraflarını arttırıyordu. Savaş kurbanlarını, çocukları, mağdur kadınları, yaralıları hanesine kabul ediyor ve ağırlıyordu. Cömertliğinin arkasındaki kaynak ise senet imzalayarak borçlanmasıydı.¹⁰²

1834 yılına gelindiğinde Lady Hester'in borçları ciddi bir noktaya ulaşmış, Mısırlı tüccar veya sarraflar "alacaklılar için adaleti sağlamak üzere" Kahire'deki İngiliz temsilcisi Albay Campbell ile temasa geçmişti. Albay Campbell cevaben kendisinin ve Majestelerinin hükümetinin 'Leydi Hester Stanhope üzerinde hiçbir kontrolü olmadığı'nı ve bu sebeple müdahale edemeyeceğini bildirdi. 1836-1837 yıllarında Leydi Hester'in borçları bir krize dönüştü, Mehmed Ali Paşa'nın hakimiyetini tesis ettiği Mısır, Suriye ve Lübnan'ın gayri müslim tüccar ve levanten tefecileri alacaklarını tahsil için gerek Kahire ve gerekse bölgedeki İngiliz temsilciler nezdinde girişimlerini yoğunlaştırdılar. Bir Mısırlı nazır, bir İngiliz yetkiliye, kendi tebaasından "Türlere veya bu ülkenin diğer yerlilerine yönelik talepler geldiğinde, bunların dikkate alındığını ve adaletin derhal yerine getirildiğini" belirtmişti.¹⁰³ Şimdi aynı dikkat ve ihtimam sırası İngiltere'ye gelmişti, borçların ödenmemesi hâlinde Lady Hester'in bir Osmanlı mahkemesi önüne çıkmak zorunda kalabileceği açıktı.

Borçlarının tahsil edilmesi için İngiliz ve Mısırlı yetkililer çare aramaya başladılar. Kardeşi Lord Stanhope durumdan haberdar edildi.¹⁰⁴ Borç meselesiyle ilgili 1 Mayıs 1838 tarihli bir rapora göre, İngiliz konsolosuna, Lady Hester'in emekli maaşını alabilmesi için borçlarını ödemesi, aksi halde maaşının ödenmeyeceğini söylemesi tavsiye edilmişti. Bu kararı Leydi

100 Duhamel, "Lady Hester Stanhope", 308.

101 Meryon, *Memoirs*, 1: 115-116.; Hodgson, *Dreaming of East*, 84.; Bordeaux, *The Circe*, 86, 114, 216.

102 Meryon, *Memoirs*, 2: 226.

103 (NA). (FO). 78/269, 124, 1834.

104 Bk. Lord Stanhope, *William Pitt et Son Temps*, ed. François Guizot, 3 (Paris: Michel-Lévy freres 1862).

Hester'e bildirmek zorunda kalan Albay Campbell, zor bir görevle karşı karşıya olduğunu farkındaydı: "Her halükârda Leydi Hester'in unvanı ve cinsiyetini ya da Pitt'in yeğeni olduğunu bir an bile unutmuyacağımdan emin olabilirsiniz."¹⁰⁵

Vaziyetten, Beyrut'taki İngiliz Konsolosu Moore aracılığıyla Albay Campbell tarafından haberdar edilen Lady Hester, sert içerikli bir mektup savaşı başlattı. Campbell'a 4 Şubat 1838'de "Mektubunuza hiçbir şekilde cevap vermeyeceğim" diye yazdı.¹⁰⁶

Alacaklılarının şikâyeti Londra'ya, 20 Haziran 1837'de tahta çıkan Kraliçe Victoria'ya ulaştı. Kraliçe, Dışişleri Bakanı Palmerston'a Leydi Hester'in emekli maaşına el konulmasını tavsiye etti.¹⁰⁷ Hester, 12 Şubat 1838'de Kraliçe Victoria'ya mektup yazarak durumu şiddetle protesto etti. Ailesinin İngiltere'ye sadık olduğunu ve kendisine daha saygılı davranılmasını beklediğini söyledi:

Majesteleri, bir hükümdar için, gerekçesini ve sebeplerini incelemeden emir vermekten ve böylece suçu, ailesi ülkeme ve Hanover Hanedanı'na sadakatle hizmet etmiş bir kişiye yüklemekten daha şok edici bir şey olamayacağı söylememe izin verecektir. Bana söylenen borçlar hakkında herhangi bir soruşturma yapılmadığından, bunlar üzerinde durmanın gereksiz olduğunu düşünüyorum.

Büyükbabanız kral tarafından bana bağlanan emekli maaşının zorla kesilmesine izin veremem: Bu sebeple, borçlarımı ödemek için bundan vazgeçtiğimi, aynı zamanda İngiliz tebaası statümden feragat ettiğimi ve kendimi bu statünün bugün gerektirdiği kölelikten kurtardığımı beyan ederim. Majesteleri, konsolosluk ajanlarına verdiği emirlerle konuyu kamuoyuna açıkladığına göre, ben de Kraliyet örneğini izlediğim için suçlanmam.¹⁰⁸

Hester'in mektup gönderdiği diğer isimler Dışişleri Bakanı Lord Palmerston, Avam Kamarası Başkanı Abercrombie ve Wellington Dükü'yü.¹⁰⁹ Bu mektuplarda borçlarının şahsi lüks ve münislikten değil, insancıl duygularından kaynaklandığını belirtiyordu. Üstelik kendisine pahalıya mal olsa da bu yardımları bölgede İngiltere'nin prestijini yükseltmişti. O, hayatı pahasına Akka'nın birçok yoksul sakinini Mehmed Ali ve İbrahim Paşa'nın öfkesinden kurtardığını, saygıyla muamele görmek istediğini; insanlığa, Britanya Kraliyeti'ne bağlı kaldığını ve Sultan'ın tahtına karşı isyan edenlerin aynı zamanda kendi hükümdarının (Britanya) otoritesine de başkaldırdıklarına inandığını yazmıştı.¹¹⁰

105 (NA). (FO) 78/348, 1 Mayıs 1838.

106 (NA). (FO). 78/342, 4 Şubat 1838.

107 Meryon, *Memoirs*, 2: 226.

108 (NA). (FO). 78/334, 117-118, 12 Şubat 1838. Ayrıca bk. Meryon, *Memoirs*, 2: 228, 267.; Duhamel, "Lady Hester Stanhope", 307-308.; Bled, "Une Nièce de William Pitt", 881.; Hunuma, "Osmanlı Topraklarında Bir Kadın Seyyah", 18.

109 Meryon, *Memoirs*, 2: 266-268.

110 Bled, "Une Nièce de William Pitt", 882.; Lewis, "Stanhope, Lady Hester Lucy", erişim 29Aralık 2023 <https://www.oxforddnb.com/display/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-26247?aulast=Cleveland&date=1914&genre=book&sid=oup%3Aor&title=The+life+and+letters+of+Lady+Hester+Stanhope>

Kraliçe Victoria'ya ile aynı gün Wellington Dükü'ne gönderdiği mektupta meydan okuma ve mazeret bildirme yan yanaydı: “Kraliçenizin benim işlerime karışmaya hakkı yoktu.” Borçları yoksul insanlara yardım etme arzusundan kaynaklanmıştı. 1834 yılında, İbrahim Paşa'nın sert idaresine karşı patlak veren Suriye Köylü İsyanı'nda insanlara yardım sağlamıştı.¹¹¹

Palmerston, Lady Hester'a cevap vermiş, Majestelerinin hükümetinin onu Osmanlı mahkemesi önüne çıkarılma utancından kurtarmak için çalıştığını vurgulamıştı. Leydi Hester ise “diplomatik yazışmalarınız şu anda önümde duran kadar muğlaksa, İngiltere'nin dış ilişkilerinde bir zamanlar övüldüğü gururlu üstünlüğünün sona ermesine şaşmamak gerekir... Sefer üstüne sefer yaparak sizinle savaşmaya devam edeceğim.” diyerek cevap vermişti.¹¹²

Leydi Hester'in Lord Palmerston'un mektubuyla öfkesinin dindiğini söylemek mümkün değildi. Bunu “Lord Hazretleri bana Babıali ile yapılan kapitülasyonlardan bahsediyor: Bunun özel bir kişinin iyilik yapmaya çalışırken mali gücünü aşmasıyla ne ilgisi var? Eğer bunun bir cezası olacaksa, İstanbul'da olduğu kadar Avrupa'nın çeşitli saraylarında da kendilerini sık sık borçlandıran elçilerinizden başlasanız iyi olur.”¹¹³ sözlerinden anlıyoruz.

Leydi Hester, devlet ricalinden gerekli yardımı göremeyince İngiliz basınına harekete geçirdi. Londra ile yazışmaların tamamını *The Times* gazetesine gönderdi, gazete de bunları 27 Kasım 1838 yayınladı. Böylelikle Leydi Hester meselesi kamuoyunun gündemine oturdu. Bunun üzerine bir misyoner Dr. Joseph Wolff, basında çıkan ve Leydi'yi makul ve mağdur olarak gösteren ifadeleri tashih için Lord Palmerston'a 1 Aralık 1838'de mektup yazdı. Leydi Hester'i şahsen tanııyordu ama aynı bölgede epey zaman geçirmişti. Hester'in borçları, bölgede algılanış biçimi hakkında yazdıkları ilginçtir:

Bu borçların birçoğu aptalca sebeplerden kaynaklanıyor- örneğin Hebronlu Haham Levy'ye bütün gece yanında kaldığı ve Mesih hakkında konuştuğu için 7000 kuruş verdi (...) Kudüslü Yahudilerin Hanımefendi hakkındaki genel kanaati onun bir 'cadı' olduğu yönündedir. Müslümanlar ona mecnune yani deli kadın derler ve bu nedenle erkek kılığına girdiği için onu mazur görürler (...) Araplar arasında yaygın bir söz vardı, 'Hanımefendi Müslümanları İngilizlerden daha çok seviyor.' Herkes onun her konsolosa hakaret ettiği biliyor.¹¹⁴

Hester, bütün çabalarına rağmen borçlarının ödenmesini sağlayamamıştı. Şimdi yaşlandığı ve fakir düştüğü için ona evine dönmesini söyleyenlere cevabı “Avrupa'ya dönmek mi? Asla! Yaşlıyım, fakirim, vatandaşlarımın alay konusu olmayacağım... Fransa'ya gelince, oraya sığınmak mümkün olabilir, ancak her şeyi mahveden, hayat pahalılığını artıran ve her yere hoşnutsuzluk yayan tüm İngilizlerin kovulması şartıyla!”¹¹⁵ olacak kadar açıktı.

111 Meryon, *Memoirs*, 2: 176.

112 Seccombe, “Stanhope, Lady Hester Lucy”, 14.

113 (NA). (FO). 78/370, 1839.; Meryon, *Memoirs*, 3: 251-253.

114 Dr. Wolff'tan Palmerston'a gönderilen mektup için bk. (NA). (FO). 78/350, 1, 2, 1, 185 Aralık 1838.

115 Duhamel, “Lady Hester Stanhope”, 308. Ayrıca bk. Marcellus, *Souvenirs de l'Orient*, 345.

Ağustos 1838’de beş kadar hizmetçisiyle birlikte kendini evine kapatmış, kapıyı duvarla ördürmüş ve ziyaretçi kabul etmeyi reddetmişti.¹¹⁶ 23 Haziran 1839’da, yanında hiçbir İngiliz olmadan, yaşadığı gibi, “gururlu bir yalnızlık” içinde öldü. Hastalığını duyan Beyrut’taki İngiltere Konsolosu Niven Moore, Amerikalı Misyoner William McClure Thomson eşliğinde onu görmek için Cebel-i Lübnan’a gitti.¹¹⁷ Ancak ölümünden hemen sonra oraya vardılar ve evi terk edilmiş hâlde buldular. Hanımlarının ölü yattığı odada, üzerindeki kıyafetleri dışında tek bir şey bile kalmamıştı. Gece yarısı Niven Moore ve Misyoner William McClure Thomson cesedi meşale ışığında bahçede bir yere gömdüler.¹¹⁸ Leydi Hester’in ölümünden sonra doktoru ve dostu Dr. Meryon, onun asaletini övecektir:

Cimrilik yaparak kendini aşağılamazdı, ...temiz bir vicdandan aldığı metanetle ayakta durdu. Eğer yüceltilirken cesur, gururlu ve tavizsiz olduysa, aynı zamanda çıkarsız ve cömert, inançlarında sağlam, dalkavukluğun ya da zenginliğin cazibesine kapılmayan, adil, özverili, açık sözlü bir düşman, minnettar bir dost ve nazik ve sevecen bir akraba olduğuna da gösterdi: Bu hususiyetler aristokrasinin olmadığı (Cebel-i Lübnan gibi) yerde bile insanı yücelten niteliklerdir.¹¹⁹

Sonuç

Leydi Hester Stanhope, ülkesinden 10 Şubat 1810 yılında bir savaş gemisiyle ayrıldı ve bir daha dönmedi. Britanya’dan uzakta bu 29 yılın ilk on bir yılı Malta, İstanbul, Mısır, Biladü’ş-Şam, Cebel-i Lübnan’da zenginlik ve ihtişam içinde gezerek kimi zaman Palmira’da İkinci Zenobia-Çöl Kraliçesi olarak taç giymek, Aşkelon’da define aramak gibi fantastik gösterilerle geçti. 1821’de Cun’a yerleşti ve orada son yıllarını fakirlik içinde geçirdi.

İngiliz monarşisi ile iç içe geçmiş üst tabaka aristokratik bir ailenin kızı, hatta bir aralar William Pitt başbakan iken Downing Street 10 numaranın leydisi olan bir kadını Levant’ta bir başlangıç ve hayat kurmaya iten saiklerin başında -daha önce de belirtildiği gibi- İngiliz rutinlerinden kurtulma arzusu vardı. İngiliz orta ve üst sınıfların yaşantısına duyulan tepki keza Jane Eyre, Bronte Kardeşler ve Virginia Woolf gibi İngiliz kadın romancılar da ifadesini bulmuştu. Ancak Britanya dışına çıkan tek aristokrat o değildi. Zaten Doğu, Haçlı Seferleri’nden beri Avrupa’nın merceğindeydi. Misyonerler, tüccarlar, Filistin’e giden hacılar, Doğu saraylarının hizmetine giren askerler, konsolosluk görevlileri bölgeyi dolaşıyorlardı. 18. yüzyıl, Aydınlanma Çağı kadim bilgeliğin vatanları olarak Yunan ve Latin coğrafyasını

116 Seccombe, “Stanhope, Lady Hester Lucy,” 15.; Richard Robert Madden, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine, in 1824, 1825, 1826, and 1827* (Londra: H. Colburn, 1829), XXXV.

117 Meryon, *Memoirs*, 3: 306.

118 Seccombe, “Stanhope, Lady Hester Lucy”, 14.; William Russell, *Eccentric Personages* (Londra: John Maxwell, 1864), 1: 105-115. 1956’daki yıkıcı depremin etkileri 1961’de mezarın ağır hasar görmesine yol açmış, levhası kırılmıştır. Lord Stanhope onarım masraflarını karşılamış ve 32 sterlin karşılığında mezar ve yazılı levhası restore edilmiştir bk. (NA). (FO). 1018/117, Haziran 1961.; (NA). (FO). 1018/120, 1962.

119 Meryon, *Memoirs*, 3: 309. Ayrıca bk. William Logan, “Lady Hester Stanhope”, *The Sewanee Review* 119/1 (2011): 127-128.; Elaine Unkeless, “Hester Stanhope”, *James Joyce Quarterly* 13/ 4 (1976): 479.

işaretleyince *Voyage du Levant* (Doğu'ya Seyahat) fikri yeni bir ivme kazandı. Daha evvel Napolyon'un 1798 Mısır seferi, Antik coğrafyanın sınırlarını Firavunlar Ülkesi'ne kadar genişletti. Bu emperyalist girişimin diğer yönü Napolyon'un bir Aydınlanma insanı olarak askerlerinin yanı sıra ilim adamlarını da Mısır'a götürmesiydi. Bundan sonra Yakın Doğu, Avrupalı'nın merak ve keşfetme arzusunun yeni bir sahası hâline gelmiştir.

Lady Hester Stanhope kimi çağdaşları gibi hacı, tüccar, misyoner, konsolos veya arkeolog değildi. Gerçi Filistin'de kutsal yerleri ziyaret etmiş, kimi yerlerde kazılar yapmıştı. Onun bariz vasfı ilk önce kadın, aristokrat ve İngiliz sıfatlarında toplanır. Hester'ı Levant heveskârı diğer Batılılardan ayıran özelliği ise ömrünün son 29 yılını burada geçirmeye sevk eden tavizsiz kararlılığıydı. Başlangıçta 19. yüzyıl şarkiyatçılığına özgü bir "misyon" duygusu, Batı ışığını Doğu'ya taşımak olarak özetlenebilecek duygunun peşinden o da gitmişti. Fakat zaman içinde kendisi dönüşmüş oldu; Yakın Şark'ın mistik âdetlerini benimsedi. Cun'daki malikanesinde Arap hizmetkârları kırbaçla terbiye eden kişi ile borçlarını arttırmak pahasına evini fakirlere, dilencilere, İbrahim Paşa'nın peşindeki asilere açan kişi aynı kişiydi. Son yıllarını Londra'da geçirmek yerine Lübnan dağında fakirlik içinde ölümü tercih etmesi, aristokratik değerleri sürdürdüğünü gösterir. Geride bıraktığı altı ciltlik külliyat ise Osmanlı Ortadoğu'suna yönelik tetkikler için hâlâ kıymetini korumaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar / References

Arşiv Kaynakları

National Archive (NA)

Foreign Office (FO) 352/19B/7B.

FO 78/269.

FO 78/334.

FO 78/342.

FO 78/348.

FO 78/350.

FO 78/370.

FO 1018/117.

FO 1018/120.

Home Office (HO) 42/84/1.

Araştırma-İnceleme Eserleri

- “Lady Hester Stanhope”. *The North-American Review and Miscellaneous Journal* 3/8 (1816): 213-214.
- “Lady Hester Stanhope”. *Journal des Voyages, Decouvertes et Navigations Modernes* 34/104 (1827): 381-382.
- Altundağ, Şinasi. *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi. 1831-1841*. Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- Armstrong, Martin D.. *Lady Hester Stanhope*. Londra: G. Howe, 1927.
- Barbey d’Aureville, Jules. *Du Dandysme et de G. Brummell: Memoranda*. Caen: B. Mancel, 1845.
- Ben-Horin, U.. “Lady Hester Stanhope’s Excavations at Ascalon in 1815”. *Bulletin of the Jewish Palestine Exploration Society* 3 (1945-1946): 27-30.
- Black, Jeremy. *İngiltere Tarihi*, Çeviren. Aytaç Yıldız. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020.
- Bosworth, C. E.. “Some Correspondence in the John Rylands University Library of Manchester Concerning John Lewis Burckhardt and Lady Hester Stanhope’s physician”. *Bulletin of the John Rylands Library* 55/1 (1972): 33-59.
- Bruce, Ian. *The Nun of Lebanon: The Love Affair of Lady Hester Stanhope and Michael Bruce*. Londra: Collins, 1951.
- Carr, John. *Les Anglais en France Après la Paix d’Amiens: Impressions de Voyage*. Editor Albert Babeau. Paris: E. Plon-Nourrit, 1898.
- Childs, Virginia. *Lady Hester Stanhope: Queen of the Desert*. Londra: Weidenfeld and Nicholson, 1990.
- Charles Henry Churchill, *The Druzes and the Maronites under the Turkish rule, from 1840 to 1860*. London: Bernard Quaritch 1862.
- De Lamartine, Alphonse. *Voyage en Orient, 1832-1833*. 1 cilt. Paris: Chez Lauteur, 1861.
- De Nerval, Gerard. *Doğu’da Seyahat*. Çeviren Selahattin Hilav. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Descoux, Philippe. *La Reine de Tadmor, Lady Hester Stanhope*. Paris: Chamuel 1901.
- Du Bled, Victor. “Une Nièce de William Pitt: Lady Hester Stanhope”. *Revue des Deux Mondes (1829-1971)* 38/4 (1907): 862-893.
- Duchess of Cleveland, Catherine Lucy Wilhelmina Powlett. *The Life and Letters of Lady Hester Stanhope*. Londra: Murray 1914.
- Duhamel, Jean. “L’amour Inconnu de Lady Hester Stanhope”. *Revue Des Deux Mondes (1829-1971)*, (1957): 297-309.
- Eagleton, Terry. *İngiliz Romani*. Çeviren Barış Özkul. İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.
- Flaubert, Gustave. *Doğu’ya Yolculuk*. Çeviren Yaşar Avunç. İstanbul: Sel Yayınları, 2016.
- Foster, Shirley. *Across New Worlds: Nineteenth-Century Women Travellers and Their Writings*. New York: Harvester Wheatsheaf, 1990.
- Hamel, Frank. *The life of Lady Hester Stanhope*. Londra: Cassel, 1913.
- Harik, Illiya F.. *Politics and Change in a Traditional Society. Lebanon 1711 to 1845*. Princeton: Princeton University Press, 1968.
- Haslip, Joan. *Lady Hester Stanhope*. Londra: Cobdon Sanderson, 1934.

- Henri-Bordeaux, Paule. *Lady Stanhope en Orient: La Sorciere de Djoun*. 1 cilt. Paris: Plon-Nourrit, 1924.
- Henri-Bordeaux, Paule. *The Circe of the Deserts*. Londra: Hurst & Blackett Limited, 1925.
- Hodgson, Barbara. *Dreaming of East: Western Women and the Exotic Allure of the Orient*. Vancouver: Greystone Books, 2005.
- Hunuma, Halise. “Osmanlı Topraklarında Bir Kadın Seyyah: Leydi Hester Stanhope ve Osmanlı Dünyası Hakkındaki Gözlemleri”. Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022.
- İnal, Onur. “Women’s Fashions in Transition: Ottoman Borderlands and the Anglo-Ottoman Exchange of Costumes”. *Journal of World History* 22/2 (2011): 243-272.
- Kocabıyık, Orkun, “Çevirmenin Yazınsal Konumlanışı Bağlamında Charlotte Perkins Gilman’ın “The Yellow Wallpaper” Adlı Öyküsünün Türkçe Çevirileri Üzerine Bir İnceleme”. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi* 11 (2021): 101-111.
- Lewis, Norman N.. “Stanhope, Lady Hester Lucy (1776–1839)”. *Oxford Dictionary of National Biography*. Erişim 29 Aralık 2023.
<https://www.oxforddnb.com/display/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-26247?aulast=Cleveland&date=1914&genre=book&sid=oup%3Aor&title=The+life+and+letters+of+L+ady+Hester+Stanhope>
- Liston, Henrietta. *Henrietta Liston’s Travels: The Turkish Journals, 1812-1820*. Editor Patrick Hart, Valerie Kennedy, Dora Petherbridge and F. Özden Mercan. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020.
- Logan, William. “Lady Hester Stanhope”, *The Sewanee Review* 119/1 (2011): 127-128.
- Lord Stanhope. *William Pitt et Son Temps*. Editör François Guizot. 3 cilt. Paris: Michel-Lévy freres 1862.
- Madden, Richard Robert. *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine, in 1824, 1825, 1826, and 1827*. Londra: H. Colburn, 1829.
- Makdisi, Ussama. *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*. Los Angeles: California University Press, 2000.
- Marcellus, Vicomte de. *Souvenirs de l’Orient*. 1 cilt. Paris: Debécourt, 1839.
- Melman, Billie. *Women’s Orients: English Women and Middle East, 1718-1918*. Londra: MacMillan, 1992.
- Meryon, Charles Lewis. *Memoirs of the Lady Hester Stanhope, as Related by Herself in Conversations with her Physician Comprising her Opinions and Anecdotes of Some of the Most Remarkable Persons of her Time*. 1-3 cilt. Londra: Henry Colburn, 1846.
- Meryon, Charles Lewis. *Travels of Lady Hester Stanhope; forming the Completion of her Memoirs*. 1-3 cilt. Londra: Henry Colburn, 1846.
- Mulvey, Christopher. *Transatlantic Manners: Social Patterns in Nineteenth-Century Anglo-American Travel Literature*. Cambridge: Cambridge UP, 1990.
- Paston, George. *Little Memoirs of the Nineteenth Century*. Londra: Grant Richards, 1902.
- Polk, W. R.. *The Opening of South Lebanon, 1788–1840. A Study of the Impact of the West in the Middle East*. Cambridge: Harvard University Press, 1963.
- Poujade, Eugène. *Le Liban et la Syrie, 1845-1860*. Paris: A. Bourdilliat et cie, 1860.
- Roundell, Mrs. Charles. *Lady Hester Stanhope*. Londra: Murray, 1909.
- Russell, William. *Eccentric Personages*. 1 cilt. Londra: John Maxwell, 1864.

- Schlicht, Alfred. "The Role of Foreign Powers in the History of Lebanon and Syria from 1799 to 1861". *Journal of Asian History* 14/ 2 (1980): 97-126.
- Seccombe, Thomas. "Meryon, Charles Lewis". *Dictionary of National Biography*. 37 cilt. Londra: Smith, Elder & Co, 1897.
- Seccombe, Thomas. "Stanhope, Lady Hester Lucy (1776–1839)". *Dictionary of National Biography*, Editor Sidney Lee, 54 cilt. Londra: Smith, Elder & Co (1898): 12-14.
- Smith, Dorothy J.. "Queen Hester". *Huntington Library Quarterly* 31/ 2 (1968): 153- 178.
- Traboulsi, Fawwaz. *A History of Modern Lebanon*. London: Pluto Press 2012.
- Unkeless, Elaine. "Hester Stanhope". *James Joyce Quarterly* 13/ 4 (1976): 479-480.

Vak' anüvis Ahmed Lutfî Efendi'nin Bilinmeyen Bir Eseri: Sûrnâme

Unknown Work of Chronicler Ahmed Lutfî Efendi: Sûrnâme

Sercan KADAŞ¹

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin son saray tarihçilerinden Ahmed Lutfî Efendi, 1866'da atandığı vak' anüvisliği, vefat ettiği 1907 yılına kadar sürdürerek vak' anüvislik görevini en uzun süre yerine getiren devlet adamı olmuştur. *Târih-i Cevdet'e* zeyl olarak yazdığı ve 15 cildini II. Abdülhamid'e sunduğu *Târih-i Lutfî* ile şöhret bulan Ahmed Lutfî Efendi'nin edebiyat, dil ve eğitim alanlarına ait eserleri de bilinmektedir. 1302/1884'te yayımlanan *Divânçe-i Vak' anüvis Ahmed Lutfî*'de kaleme aldığı şiirlerini bir araya getirmiş; *Lugat-ı Kâmûs* adlı sözlüğü hazırlamış, *Ta'limü'l-Müte'allim* adlı eserin *Tefhîmü'l-Mu'allim* adıyla çevirisini yapmıştır. Ahmed Lutfî Efendi'nin hakkında hiçbir kaynakta bilgi bulunmayan *Sûrnâme* adlı bir eserin müellif hattı müstakil bir yazma hâlinde muhafaza edildiği belirlenmiştir. 1300-1301/1882-1883'te kaleme aldığı *Sûrnâme*, II. Abdülhamid'in şehzadeleri Mehmed Seyfeddin, Mehmed Selim, Abdulmecid ve Mehmed Şevket'in üç gün devam eden sünnet düğünleri hakkındadır. Ahmed Lutfî Efendi, arşiv belgelerinde de bilgilerine rastlanan sûr-ı hitân ile ilgili gözlemlerini şairâne ifadeler; beyit, kıta ve bir tarih manzumesi ile destekleyerek zenginleştirme yoluna gitmiştir. Dönemin tarihi, kültürel ve ekonomik durumu ile eski sür törenlerine dair değerlendirmeler de yapmıştır. *Lutfî Efendi Sûrnâmesi*, uzun yıllar imparatorluğun ihtişamının bir göstergesi olan sûr-ı hümâyûn ve bu törenlerin tarihi ve edebî kaydı niteliğindeki sûrnâme türünde yaşanan değişimi yansıtmaktadır. Kültür tarihimizin önemli kaynaklarından olan sûrnâmelerin müellifi belli son örnekleri arasında sayılabilecek eser, ilk kez tanıtılacak; biçim, içerik ve üslup bakımından incelenerek çeviri yazısı ile sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Ahmed Lutfî Efendi, Sûrnâme, Saray Düğünü, Sûr-ı Hümâyûn, II. Abdülhamid

ABSTRACT

Lutfî Efendi, one of the last palace historians of the Ottoman Empire, served as a chronicler for the longest time, and he continued his duty as a chronicler until his death in 1907, when he was appointed in 1866. Ahmed Lutfî Efendi became, who became famous with the *Târih-i Lutfî* he presented to II. Abdülhamid is, also known for his works in literature, language, and education. It has been determined that his work, *Sûrnâme*, about which there is no information in any source, was preserved in a separate manuscript together with the author's calligraphy. *Sûrnâme*, which he wrote in 1300-1301/1882-1883, is about the circumcision weddings of II. Abdülhamid's princes Mehmed Seyfeddin, Mehmed Selim, Abdülmecid and Mehmed Şevket. Ahmed Lutfî Efendi expressed his

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Sercan Kadaş (Dr.),

Millî Eğitim Bakanlığı, Van, Türkiye

E-posta: sercankadas@yahoo.com

ORCID: 0000-0003-2087-5800

Başvuru/Submitted: 03.01.2024

Revizyon talebi/Revision requested:

23.05.2024

Son revizyon/Last revision received:

29.06.2024

Kabul/Accepted: 17.10.2024

Atf/Citation: Kadaş, Sercan. "Unknown Work

of Chronicler Ahmed Lutfî Efendi: Sûrnâme."

Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology 34, 2

(2024): 925-950.

<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1413999>

observations about the sûr, which is also available in archive documents; He enriched it with couplets, stanzas, and historical poems. He evaluated the historical, cultural, and economic situation of the period and the old sûr ceremonies. *Sûrnâme* reflects the change in the genre of sûr-i hümâyûn, which was the indicator of the magnificence of the empire for many years, and sûrnâme, which is the historical and literary record of these ceremonies. This work, which can be considered among the last examples of authored sûrnâmes, which are important sources of our cultural history, will be introduced for the first time; Form, content, and stylistic features will be examined and presented with a translation.

Keywords: Ahmed Lutfi Efendi, Sûrnâme, Palace Wedding, Sûr-ı Hümâyûn, II. Abdülhamid

EXTENDED ABSTRACT

Sûrnames, a genre specific to Turkish literature, are texts based on the narration of circumcision or marriage ceremonies organized by the will of the Ottoman sultans. The work we are subject to this study can change common chronological information about the surname genre. While Nâfi's *Peyâm-ı Sûr*, written in 1858 and whose translated text was examined by Mehmed Arslan, is accepted as the last example of surname, the work we examined was prepared in 1882-1883.

Sûrnâme was, preserved at the University of Leipzig, Cod. Turc. 67 was, prepared by the author entirely in rik'a calligraphy, with varying numbers of lines, and without a ruler. The work, consisting of 6 sheets, is available individually in a volume covered with black cloth.

Lutfi Efendi Sûrnâme comprises of three parts. The chapters are arranged with titles written by the author. In the introduction section, there is information and evaluations about what happened during the preparation phase of the sûr, thoughts about the previous sûrs, and general opinions and information about the prepared sûr. In the second chapter called, Tafsîl-i Sûrnâme, details of the 3-day sûr-ı hümâyûn are given. Although the events are given daily under subheadings, the conversations are summarized or conveyed directly. Lutfi Efendi stated that he wanted to end the sûrnâme with historical verse, as is the customary. For this purpose, he completed the sûrnâme by writing a ten-couplet history in stanza verse form.

Sûrnâme contains 1 couplet in Turkish, 2 stanzas and historical verse, and one couplet in Persian. All of the mentioned poems have the features of eulogy. The first verse piece, the couplet, contains the poet's feelings when the sultan came to the area where the wall was built in the "Tafsîl-i Suver-i Eyyâm-ı Sûriyye" section. Lutfi Efendi manages to integrate the sentences with expressions in the prose section with the expressions in the couplets, both in meaning and form. The second poem is a stanza of two couplets. The author states that after narrating the third day of the Imperial Wall, he wrote a stanza to inform the reader that story has been completed. The last verse of *Sûrnâme* is a ten-couplet history in stanza form in the poem in which Abdülhamid's praise is discussed, the sultan's devotion to the rules of religion is emphasized.

The three-day sûr-ı hıtân, which was organized for the circumcision of Abdülhamid's princes Mehmed Seyfeddîn, Abdulmecîd, Mehmed Şevket and Mehmed Selîm, was depicted by Ahmed Lutfi Efendi, who was commissioned by the sultan. In the first part of the work, after the preparations for the circumcision ceremony and the intermediate section in which

the author evaluates the activities carried out in the old walls from a critical perspective, the activities carried out from Monday to Wednesday are explained.

The preparations for the *sur-ı hitan*, which began with the will of the Sultan, were postponed for a while due to financial difficulties. Considering that the amount of expenditure, which was more than one hundred fifty thousand gold coins, was reduced to sixty thousand by complying with the saving measures, it was decided to build the imperial walls at the end of Filice, 1300, and the necessary preparations for the circumcision of 6000 children were ordered to be completed one week before the determined date.

While Ahmed Lutfi Efendi provided information about the health status of children who were circumcised due to the *sûr-ı hitân*, which is the subject of his work, he also included his negative criticisms, highlighting the shortcomings of the old *sûr-ı hitân* in an intermediate section not separated by a title. The author evaluated the negative effects caused by the old walls on health, economy, and social life. The author also describes the tents set up in the areas where old palace weddings were held and the entertainment elements in these places from a critical perspective.

Sûr-ı Hümâyûn started on the twenty-first Monday of Filice, 1300. The circumcision procedures of the princes were completed in four. Ulema, sheikhs, and directors were invited to dinner held at 11 in the Mabeyn-i Humayun. After the meal, evening prayers were performed, followed by a “peace lesson” as is customary. The Sultan came to the place where the guests were to give a thank you speech.

On the second day, representatives of non-Muslim subjects; A banquet was held for the patriarchs and the chief rabbi. The Greek Patriarch prayed to the sultan on behalf of the patriarch and the non-Muslim subjects. In the evening, after a banquet organized for military representatives, consisting of two tables for 82 and 151 people, Grand Vizier Said Pasha delivered a speech of thanks and congratulations. On the occasion of *Sur*, it was decided to release 72 prisoners whose sentences were to be terminated.

On Wednesday evening, a banquet was held for the ambassador, chief translators and bank managers. The circumcision procedures of the six thousand children stated in the introduction continued for a few days after Wednesday, when the Imperial *Sura* was completed.

The 1300-1301 *sûr-ı hitân*, the subject of Lutfi Efendi’s work, is one of the first examples of the change that palace weddings in the Ottoman Empire experienced in terms of performance and function. This circumcision ceremony is an indication that the entertainment and festivity that had become traditional in palace weddings had ended and social service/social state understanding had been brought to the fore.

Although *Sûrname* is small in volume, it is important because it contains information about late Ottoman culture, history, life, and the economy. Lutfi Efendi’s views reflected in the work; It is noteworthy because it includes a change in the approach of the Ottoman intellectuals of the Tanzimat Period, who were raised in institutions providing traditional education, to obsolete institutions and practices.

In the sûrnâme that was examined and the text of which was presented, the first of the palace weddings held during the reign of II. Abdülhamid is discussed. This work, which is a prose surname prepared by the order of the Sultan, is considered to be the last example of sûrnâmes, one of the important genres of divan literature whose, date and author are known.

Giriş

Edebiyatımıza özgü türlerden biri olan sûrnâmeler, Osmanlı padişahlarının iradesiyle tertip edilen sünnet ya da evlilik törenlerinin anlatımına dayanan metinlerdir. Mensur, manzum, mansur-manzum olarak ve edebî bir dille kaleme alınan sûrnâmelerde yapılan etkinliklerin ayrıntılı olarak tasvir edilmesi ve padişaha sunulması amaçlanmıştır.¹

Çalışmaya konu olan eser, sûrnâme türünün son örneklerine dair bilgilerin değişimine vesile olmaktadır. Zira Mehmed Arslan'ın inceleyerek çeviri yazı metnini sunduğu, 1858'de kaleme alınan Nâfi'nin *Peyâm-ı Sûr* adlı eseri, son sûrnâme örneği olarak kabul edilirken *Ahmed Lutfi Efendi Sûrnâmesi* 1882-1883'te hazırlanmıştır.²

Ahmed Lutfi Efendi'nin Leipzig Üniversitesinde müstakil bir ciltte muhafaza edilen, müellif hattı olduğu değerlendirilen II. Abdülhamid'in şehzadelerinin sünnet düğününü anlattığı *Sûrnâme* adındaki eseri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bir risale niteliğindeki eser, tarihçi olan müellifinin -zaman zaman sanat kaygısının hâkim olduğu bölümleri olmasına rağmen- bakış açısını ve duyarlılıklarını yansıtmaktadır. *Lutfi Efendi Sûrnâmesi* bu bakımdan hem tarih hem de edebiyat araştırmaları için veriler ihtiva etmektedir. Makalede eserin edebiyat ve dil araştırmaları bağlamında biçim ve içerik açısından incelenmesi, metnin günümüz harfleriyle okuyucu ve araştırmacıların istifadesine sunulması amaçlanmıştır.

Vak'ânüvis Ahmed Lutfi Efendi'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında

1817'de İstanbul'da doğan Ahmed Lutfi Efendi, 1836'da sekiz yıl süren medrese eğitimini tamamladıktan sonra ilmiye sınıfına dâhil olarak müderrislik, kâtiplik, mütercimlik gibi görevler üstlenmiştir.³ 1852-1865'te Tıbbiye Meclisi azalığı, Tıbbiye Mektebi Türkçe hocalığı, Takvimhane musahhihliği görevlerini yerine getirmiştir.⁴ Onun hayatında dönüm noktası, 1866'da atandığı Osmanlı'nın resmî saray tarihçiliği olan vak'ânüvisliktir. Bu görevi vefatına kadar kesintisiz sürdürmüştür (1325/13 Mart 1907). *Tarih-i Cevdet*'e zeyl olarak yazdığı 16 ciltlik tarihi, en önemli eseri olarak kabul edilir. Eserin 15 cildi II. Abdülhamid'e sunulmuştur. 16. cildi, eksik ve müsvedde biçiminde Arkeoloji Müzesi Kütüphanesinde bulunmaktadır.⁵ Şiirlerini bir araya getirdiği *Dîvânçe-i Vak'ânüvis Ahmed Lutfi*, 1302/1884'te basılmıştır. 32

1 Hatice Aynur, "Surnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 27 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 565.; Mehmet Arslan, "Kültür Tarihimiz Açısından Zengin Bir Kaynak: Sur-nâmeler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10 (2007), 221.

2 Mehmet Arslan, "Mensur Sûrnâmelerin Son Örneği: Nâfi' Sûrnâmesi (Peyâm-ı Sûr)", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (1992), 117-118.

3 Münir Aktepe, "Ahmed Lutfi Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 97.

4 Mehmet Arslan, "Ahmed Lutfi Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, erişim 20 Temmuz 2023, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ahmed-lutfi-efendi>.

5 Münir Aktepe, "Ahmed Lutfi Efendi", 97.

gazel, 1 tahmis, 10 kıt'a, 12 müfred, 1 lugaz ihtiva eden *Dîvânçe*'si iki kez neşredilmiştir.⁶ Ayrıca *Tefhîmü'l-Mu'allim*, *Lugat-i Kâmûs*, *el-Ahlâku'l-Metbûliyye Tercümesi*, *Hikâye-i Robenson*, *Mekâbîr-i Müslîmîne Dâir Hâtıra-i Kâsıra* ve *Münşe'ât-ı Türkiyye* adlı eserleri kaleme almıştır.

Vak'anüvis Ahmed Lutfi Efendi Sûrnâmesi'nin Tanıtımı

Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi, Cod. Turc. 67'de bulunan *Sûrnâme*, rik'a hat ve değişen sayıda satırla cetvelsiz olarak hazırlanmıştır.⁷ 234x164; 220x130 mm ölçülerindedir. İnce, açık renkli filigranlı sayfalar, Arapça ve Latince rakamlarla numaralandırılmış; reddadeler, düzenli olarak yazılmıştır. 6 varaktan oluşan eser, siyah renkli bez ile kaplanmış bir ciltte müstakil olarak bulunmaktadır. İç kapakları ebru ile bezenmiş kağıtlarla kaplanmıştır. İç kapağın üst bölümünde eser, müellif adı ve 509 numara ile farklı bir kayıt daha bulunmaktadır. 1a'da metinde kullanılan kalemle yazılmış "Sûr-nâme-i Vak'a-nüvis Ahmed Lutfî" kaydı; alt bölümde Türkçe, Arapça çeşitli beyitler yer almaktadır. Eser adının alt bölümünde yay araç içinde yazılmış "Tab' ve neşri mü'elifiniñ iznine maşşuşdur" ifadesinin üzeri çizilmiştir. Metindeki bazı ifadeler, müellif tarafından üzeri çizilmek suretiyle düzeltilmiş, değiştirilen ifadeler sayfa kenarlarına kaydedilmiştir (vr. 3a, 4a, 5a, 6a).⁸ 1b'deki "Sûr-nâme-i Hâzret-i Sultân" başlığının alt bölümünde eserin Mâbeyn-i Kitâbet makamına sunulduğuna dair bir not bulunmaktadır. Ayrıca bu başlığın üstünde araç içinde "târih"; altında "1301" yılı yazılıdır.

Baş: 'Uvnân-ı cevâhir-feşân ile hâme-pîrâ-yı hâme-i mefhâret dâ'iyânem olan işbu mecellede keşîde-i silk-i sûtür kıılınan mürvârid-i vekâyi'-i şahîhü'l-lisân.

Sonu: Sûra yazdım süre-i ihlâş ile târihini

Mecd ile şehzâdegâni kıldı sünnet şâh-ı dîn

6 *Dîvânçe* hakkında yapılan çalışmalardan ilki Özlem Düzlü tarafından hazırlanan yüksek lisans tezidir. bk. Özlem Düzlü, *Dîvânçe-i Vak'anüvis Ahmed Lutfi Efendi İnceleme-Metin* (Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008). Abdulmuttalip İpek tarafından hazırlanan ikinci neşirde *Dîvânçe* ve Ahmed Lutfi Efendi'nin Mekteb-i Tıbbiyedeki ders notlarını içeren *Münşeât-ı Türkiyye* adlı eseri birlikte yayımlanmıştır. bk. Abdulmuttalip İpek, *Dîvânçe ve Münşeât-ı Türkiyye* (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021).

7 *Sûrnâme*, şarkiyatçı Osman Reşer (Oskar Rescher) tarafından derlenerek Leipzig Üniversitesine satılan 262 yazma arasındadır. bk. Güler Doğan Averbek ve Beate Wiesmüller, "The Islamic Manuscripts Oscar Rescher Sold to the Leipzig University Library between 1925-1934", *İslam Tetkikleri Dergisi* 12/1 (Mart 2022), 157-185.

8 Yazmadaki düzeltmelerin niteliği, eserin müellif hattı olduğunun en önemli delillerindedir. Zira metne müdahale bağlamında müstensihlerin de eylemlerine şahit olursa da metinde düzeltme yapma ve metne eklemeye bulunma daha çok müellifi ilgilendiren hususlardır. bk. M. Fatih Köksal, "Metin Tamiri (Usul ve Esaslar, Uygulamalar ve Bazı Teklifler)", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2008), 169-190. *Sûrnâme*'nin bulunduğu koleksiyon hakkında yapılan araştırmalar da müellif hattı nüsha olduğunu teyit etmektedir. bk. Averbek ve Wiesmüller, "The Islamic Manuscripts Oscar Rescher Sold to the Leipzig University Library between 1925-1934", 170. Ayrıca eserdeki düzenleme ve eklemelerin tamamının aynı kaleme ait olması ve Ahmed Lutfi Efendi'nin müellif hattı olan *Târih-i Lutfî*'nin 13 (Ahmed Lutfi Efendi, *Târih-i Lutfî*, c. 13, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY04812) 14 ve 15. (Ahmed Lutfi Efendi, *Târih-i Lutfî*, c. 14, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Y 531/6.; Ahmed Lutfi Efendi, *Târih-i Lutfî*, c. 15, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Y 531/7) ciltlerinin hattı ile *Sûrnâme*'nin hattına dair karşılaştırmalı incelemedeki olumlu veriler, müellif hattı nüsha yargısını destekleyen kanıtlar olarak öne çıkmaktadır.

Sûrnâme'nin Planı

Lutfî Efendî Sûrnâmesi, üç bölümden oluşmaktadır. Bölümler yazar tarafından kaleme alınan başlıklarla düzenlenmiştir:

Giriş (1b-3a): Bu bölümde sûr-ı hitânın hazırlık aşamasında yaşananlar hakkında bilgi ve değerlendirmeler, önceki sûrlar hakkındaki düşünceler ile düzenlenen sûr hakkında genel görüş ve bilgiler bulunmaktadır.

Tafsîl-i Suver-i Eyyâm-ı Sûriyye (3a-6a): 3 gün süren sûr-ı hümâyûnun detayları sunulmuştur. Yaşananlar gün gün alt başlıklar hâlinde verilirken konuşmalar özetlenerek ya da doğrudan aktarılmıştır.⁹

Târîh-i Sûr-ı Hümâyûn (6b): Lutfî Efendî, sûrnâmeyi gelenek olduğu üzere tarih manzumesi ile bitirmek istediğini ifade etmiştir. Bu amaçla kıta nazım biçimiyle on beyitlik bir tarih kaleme alarak sûrnâmeyi tamamlamıştır.

Sûrnâme'nin Dil ve Üslup Özellikleri

Sûrnâme'de bölümlere göre bir üslup benimsenmiştir. Konuşmaların aktarıldığı ve halkla ilgili tasvirlerin yapıldığı bölümlerde daha yalın bir üslup tercih edilirken devlet ricalinin tanıtımının yapıldığı bölümlerde Arapça, Farsça kelime ve terkipler yoğun olarak kullanılmıştır. Özellikle padişah övgüsünün yapıldığı bölümlerde dilin oldukça ağdalı olduğu gözlenmektedir. Ahmed Lutfî Efendî divançe sahibi bir tarihçidir. Şiir sanatıyla meşgul olması, zaman zaman sanatlı ifadelerle zenginleştirilmiş bir nesir üslubunun metinde uygulanmasına olanak sağlamıştır.

Ahmed Lutfî Efendî, sözcük seçiminde resmî bir görevli olmanın verdiği dil alışkanlığıyla hareket etmiştir. Buna göre döneminde padişaha sunulan belgelerdeki dilin genel olarak metinde de hâkim olduğu görülmektedir. Bu belgelerde rastlanan kalıplaşmış ibareler kullanılırken eski sûr-ı hümâyûnların tasvirinin yapıldığı bölümde TDK *Derleme Sözlüğü*'nde de kaydı olan "pinelemek" fiiline yer verilmiştir. *Sûrnâme*'de bir hadisten yapılan alıntı ve kelâm-ı kibar Arapçadır.¹⁰ Yazarın anılan Arapça ibareleri, metnin ses ve anlam dokusunu güçlendirme işlevinde kullandığı değerlendirilmektedir.

Sûrnâme'deki Manzumeler Hakkında

Sûrnâme'de Türkçe 1 beyit, 2 kıt'a ve tarih manzumesi ile Farsça 1 beyit bulunmaktadır. Anılan şiirlerin tamamı medhiye özelliği taşımaktadır.

9 Ahmed Lutfî Efendî, *Sûrnâme*'yi yazma görevinin bizzat padişah tarafından kendisine verildiğini "Tafsîl-i Suver-i Eyyâm-ı Sûriyye" bölümünün sonunda ifade etmiştir bk. Ahmed Lutfî Efendî, *Sûr-nâme*, Leipzig, Leipzig Üniversite Kütüphanesi, Cod. Turc. 67, 6a.

10 "Mâ lâ 'aynün ra'et ve lâ üzünün semî'at" hadis iktibas ve "mâ lâ yûdrakü küllühü, lâ yutrakü küllüh" kelâm-ı kibarında düzyazıdaki kafiye olan seci bulunmaktadır. Ayrıca bu ibareler, birbirine yakın seslerden oluşan kelimelerin sağladığı şiirsel ahenge sahiptir.

İlk manzum parça olan beyit, “Tafşîl-i Şuver-i Eyyâm-ı Sûriyye” bölümünde padişahın sûrun yapıldığı alana gelmesiyle şairin hissettiklerini içermektedir. Lutfi Efendi, nesir bölümdeki sanatlı ifadelerle örülü cümleleri, beyitteki ifadelerle hem anlam hem de biçimce bütünleştirmeyi başarmıştır. Beyitte remel bahrinin *fâ 'ilâtün fâ 'ilâtün fâ 'ilâtün fâ 'ilün* kalıbı kullanılmıştır:

Bir de gördüm ki tülû' itdi o anda âfitâb

Oldum ol dem Lutfiyâ müstağrak-ı deryâ-yı nûr (vr. 4b)

İkinci manzume, iki beyitlik bir kıtadır. Yazar, sûr-ı hümayûnun üçüncü gününü aktarıktan sonra anlatılanların tamamlandığını bildirmek amacıyla bir kıta kaleme aldığını ifade eder. Kıta; “Es'ad olsun 'aşr-ı ikbâlîñ”, “İttihâd-ı mâlik ü mülük olsun pâyidâr” ifadeleri ile dua niteliği taşımaktadır. Aruz vezninin *fâ 'ilâtün fâ 'ilâtün fâ 'ilâtün fâ 'ilün* kalıbının kullanıldığı manzumede redif, “-uñ gibi” ile sağlanmış. İlk dizedeki “ey” seslenme ifadesi ve yakın yapıdaki tamlamaların paralel tekrarı hem anlam hem de ahenk yönünden manzumenin güçlenmesine katkı sağlamıştır. İki, üç ve dördüncü dizelerde tekrar eden “olsun” sözcüğü benzer işlevde kullanılmıştır.

Sûrnâme'nin son manzumesi kıta biçimindeki on beyitlik tarihtir. Son dizesi “Mecd ile şehzâdegâni kıldı sünnet şâh-ı dîn” sûr-ı hitânın gerçekleşme zamanı olan 1300'ü verdiği için tam tarih özelliği taşımaktadır. II. Abdülhamid övgüsünün konu edildiği manzumede padişahın özellikle dinin kurallarına olan bağlılık vasfı üzerinde durulmuştur. Remel bahrinin *fâ 'ilâtün fâ 'ilâtün fâ 'ilâtün fâ 'ilün* kalıbı kullanılan manzumede kafiye “-în” hecesiyle sağlanmış. Manzumenin kafiyesi, dîvân şiirinin kafiye anlayışına göre revî harfinden (ç) önce illet harflerinden yâ (ş) bulunduğu için mürdef kafiye'dir.

Sûrnâme'deki Farsça beyit, padişahın hayırseverlik vasfını övmek amacıyla kaleme alınmıştır. Sûr-ı hümayûnun tamamlanmasından sonra çocukların sünnet kayıklarında sünnet ettirilmesi ve tedavilerinin yapıldığı dairelerdeki ikramlar anlatılırken Farsça matlaya yer verilmiştir. Aruz vezninin *fe 'ülün fe 'ülün fe 'ülün fe 'ül* kalıbının kullanıldığı beyitte kafiye “üst” ile sağlanmış.

Lutfî Efendi'nin 1302'de yayımlanan *Dîvânçe*'sinde *Sûrnâme*'deki hiçbir şiir bulunmamaktadır. *Dîvânçe*'de *Sûrnâme*'ye konu edilen, 1300/1301 tarihli sûr-ı hitân için kaleme alınan kıta türündeki farklı bir manzumeye yer verilmiştir (T.74). Yazarın tercihinde *Dîvânçe*'ye alınan manzumenin söyleyiş üstünlüğünün etkili olduğu değerlendirilmektedir.

Lutfî Efendi Sûrnâmesi'nin İçeriği

II. Abdülhamid'in şehzadeleri Mehmed Seyfeddîn, Abdülmecid, Mehmed Şevket ve Mehmed Selim'in sünneti için düzenlenen ve üç gün süren sûr-ı hitân, padişah tarafından görevlendirilen Ahmed Lutfi Efendi tarafından tasvir edilmiştir. Eserin ilk bölümünde sünnet töreninin hazırlıkları ve müellifin eski sûrlarda yapılanları eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirdiği ara bölümden sonra pazartesinden çarşambaya kadar yapılan etkinliklerin aktarılmasına geçilmiştir.

Hazırlık Aşaması

Eserin giriş bölümünde öncelikle Osmanlının son döneminde-19. yüzyıl- içinde bulunduğu zor durumun tasviri ve II. Abdülhamid'in tahta geçtikten kısa süre sonra gerçekleştirdiği faaliyetlerle bu olumsuz havayı nasıl dağıttığı üzerinde durulmaktadır: “Şu az bir zamân içinde sefine-i cesime-i şaltanat-ı seniyyelerinin giriftâr olduğu korkunc furfınalardan sâhilleri halâş olması o velî kudsîyyet şî‘ârın Hızır gibi yetişdiği ve yetiştirdiği tedâbir ve icrâ‘ât-ı hikmet-i âyât-ı şemeresidir”¹¹

Padişahın iradesiyle başlanan sûr-ı hitânın hazırlıkları mali güçlüklerden dolayı bir süre ertelenmiştir: “Altmış beş biñ kîse aççeden mütecâviz olduğu rehîn-i ‘ilm-i ‘âlî buyuruldukdâ ittihâz buyurulan meslek-i meşrû‘-ı şâhâneleri bu kemiyyetiñ mübâyeneti mâni‘asıyla bir müddet te‘hîr buyurulmuş idi”¹²

Yüz elli bin altından fazla olan harcama tutarının tasarruf tedbirlerine riayet edilerek altmış bine indirildiği göz önüne alınınca 1300 Zilhicce'nin sonlarında sûr-ı hümâyûnun yapılmasına karar verilmiş, belirlenen tarihten bir hafta önce 6000 çocuğun sünneti için gerekli hazırlıkların tamamlanması emredilmiştir.

Eski Sûr-ı Hitânlar Hakkındaki Değerlendirmeler

Ahmed Lutfi Efendi, eserine konu ettiği sûr-ı hitân dolayısıyla sünneti gerçekleştirilen çocukların sağlık durumu ile ilgili bilgi verirken eski sûr-ı hitânların eksik yönlerini ön plana çıkaran olumsuz eleştirilerine başlıkla ayrılmayan bir ara bölümde yer vermiştir. Yazar, eski sûrların sağlık ve ekonomi ile sosyal hayatta neden olduğu olumsuzluklara dair değerlendirmeler yapmıştır. Ahmed Lutfi Efendi'nin değerlendirmelerine göre eski surlarda çocukların sünneti ehil olmayan cerrahlar tarafından yapılmakta, bu durum da sağlık sorunlarına yol açabilmekteydi. Sûr-ı hümâyûnlar için harcanan tutarların yüksekliği ekonomi için yük oluşturmaktaydı. Hazırlanan etkinliklerden çocuklar yeterince yararlanamıyordu. Şenlikler adeta büyükler için yapılıyordu. Bu etkinliklere katılmak toplumda zorunluluk gibi algılanmakta, ailelerde huzursuzluğun artmasına neden olmaktaydı.

Müellif, eski saray düğünlerinin icra edildiği alanlara kurulan çadırlar ve bu mekânlardaki eğlenceye dair unsurları da eleştirel bir bakış açısıyla betimlemiştir. Buna göre sünnet edilen çocuklar, çadırlarda sızı içinde ağlaşırken büyükler akşamları ziyafet ve eğlence çadırlarına giderdi. Öncelikle kahve çadırlarının önüne gelinir, ardından yemek ve kebabçı çadırlarına geçilirdi. Verilen bilgiler bununla sınırlıdır. Dolayısıyla kahve çadırlarındaki eğlence unsurları ya da yeme-içme çadırlarındaki ziyafetler hakkında herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Yemek çadırları için yapılan değerlendirme “Çekilir şey değildi.” biçimindedir. Yönetici ve askerler için hazırlanan çadırlara ise konuklar teşrifatça rütbe ve sınıflarına göre belirlenen saatte gelirdi. Ziyafet sırasında çadırların önünde çalgılar çalınır, rakkaslar dizilirdi. Ziyafetten sonra konuklar yine hiyerarşiye göre adlandırılan çadırlara sorumluların yardımıyla geçerek uyurdu. Şenlik alanında halkın eğlencesi

11 Lutfi Efendi, *Sûrnâme*, Cod. Turc. 67, 1b.

12 Lutfi Efendi, *Sûrnâme*, Cod. Turc. 67, 1b.

için gündüzleri cambazlar oyun oynar; geceleri havai fişekler atılırdı. Ahmed Lutfi Efendi'nin görkemli şenliklerin icra edildiği eski sünnet düğünlerinin önemli bir parçası olan çadırlardaki eğlence anlayışını olumsuz bir yaklaşım ile ele aldığı gözlenmektedir. İlk şenliklerden “asıl” yararlanması gereken çocukların sağlığı ve tedavilerine gereken özenin gösterilmemesine dikkat çekilir. Halkın ve devlet görevlilerinin yararlandığı çadırların nitelik farklılığı dikkat çekilen diğer husustur. Halkın yemek çadırları düzenden yoksun dolayısıyla *katlanılamaz* hâldeydi. Buna karşın çeşitli rütbelere sahip konuklar için hazırlanan çadırlardaki ziyafet ve eğlenceler sıkı teşrifat kaidelerine göre programlandığından oldukça düzenli bir özellik arz etmekteydi.

İncelenen alt bölümdeki eski sûr-ı hıtân törenleri hakkında verilen bilgi ve yapılan eleştiriler, sonraki bölümlerde detayları verilecek sûrun sahip olduğu yeniliklerin daha ikna edici verilerle sunumuna zemin hazırlamıştır. Ayrıca II. Abdülhamid'in saltanatında bilhassa çocuklara yönelik sağlık politikalarında gelişim sağlandığı fikrinin iletilmesinin amaçlandığı değerlendirilmektedir.

Ahmed Lutfi Efendi'nin Sûr-ı Hıtândaki Gözlemleri

1. Gün

Sûr-ı hümâyûn, 1300 Zilhicce'nin yirmi birinci pazartesi günü başlamıştır. Şehzadelerin sünnet işlemleri saat dörtte tamamlanmıştır. Mabeyn-i hümâyûnda on birde verilen akşam yemeği için ulema, meşayih ve müdürler davet edilmiştir. Yemekten sonra akşam namazı kılınmış, ardından gelenek olduğu üzere “huzur dersi” verilmiştir. Padişah, konukların bulunduğu yere gelerek teşekkür konuşması yapmıştır. Müellif, II. Abdülhamid'in konuşmasını “Şüret-i Nuţq-ı 'Âlî-i Pâdişâhî” alt başlığıyla aktarmıştır.

Sûr-ı hıtân komisyonunda görev alan devlet adamlarının isimleri bu bölümde zikredilmiştir: Miralay Halil Bey, Mirliva Refet Paşa, Mecîd Efendi, Kaymakam İsmet Bey, Seyfeddin Efendi, Mirliva Saib Paşa, Ziyaeddin Efendi, Miralay Nuri Bey.

2. Gün

Gündüz gayrimüslim tebaa temsilcileri; bütün patrikler ve hahambaşı için ziyafet verilmiştir. Rum Patriği, kendisi ve gayrimüslim tebaası adına padişaha dua etmiştir. Akşam ise seksen ve yüz elli iki kişilik iki sofradan oluşan, askerî temsilciler için tertip edilen ziyafetten sonra Sadrazam Said Paşa teşekkür ve tebrik konuşması yapmıştır. Sûr-ı hıtân dolayısıyla verilen rütbe ve nişanlar aktarılmıştır: “Harem-i hümâyûn meşârifât nâzırı Kemâl Paşa ve yâver-i ekrem Nuşret Paşa ve ser-kurenâ 'Oşmân Beg Efendi Hâzârâtına muraşşa' birinci nişân-ı 'âlî-yi 'Oşmânî; Şehzâde-gân-ı civân-bahtân hâzârâtının hıtânları hıdmetine bulunan etibbâ-yı şâhâne mîr-livâlarından Âkif Paşa'ya ferîk-i evvel rütbesi verildi”¹³

Sûr münasebetiyle cezası bitmek üzere olan 72 mahkûmun tahliyesine karar verilmiştir.

13 Lutfi Efendi, *Sûrnâme*, Cod. Turc. 67, 5a.

3. Gün

Çarşamba günü akşam sefir, maslahatgüzar, bahtercümanlar, banka müdürleri için ziyafet tertip edilmiştir. Giriş bölümünde ifade edilen altı bin çocuğun sünnet işlemleri sûr-ı hümayûnun tamamlandığı çarşambadan sonra birkaç gün devam etmiştir.

Ahmed Lutfî Efendi'nin Aktardığı Sûr-ı Hitânın Osmanlı Saray Düğünlerindeki Yeri Hakkında

Osmanlıdaki erken dönem saray düğünleri hakkındaki bilgiler, tarihler aracılığıyla elde edilebilmektedir. Aşıkpaşazâde, saray düğünün anlatımına detaylı olarak yer veren ilk tarih yazardır. *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı eseri ile I. Murad'ın Şehzade Yıldırım Bayezid'e yaptırdığı düğünü etraflıca aktarmıştır.¹⁴ Düğünün siyasi yönünün ön plana çıkarılarak tarihî bir kayıt oluşturmak kaygısıyla anlatıldığı eserde davetliler ve verilen hediyeler gibi detaylara yer verilmiş, bu düğün için kaleme alınan 8 beyitlik manzume de sunulmuştur. II. Bayezid Dönemi şairlerinden Bihîştî, manzum tarihinde anılan düğünü eğlence ve teşrifata dair unsurları da vererek edebî bir dille aktarır.¹⁵ Anılan eserlerle 16. yüzyılın sonlarına doğru bilinen ilk örnekleri kaleme alınmaya başlayan, edebî bir tür olan müstakil sûrnâmelerin zemini oluşur.

Osmanlıda günlerce devam eden şenlikleri içeren saray düğünlerinin en görkemlisi, 1582'de III. Murad'ın Şehzade III. Mehmed için düzenlediği sünnet düğünüdür. Gelibolulu Mustafa Âlî ve İntizâmî, sûrnâme türünün ilk örnekleri olan eserlerini anılan düğünün anlatımı için kaleme almıştır. Bu düğünden sonra kaleme alınan dokuz müstakil sûrnâmede saray düğünleri, eğlence yönü ön plana çıkarılan törenler olarak anlatılmıştır. İmparatorluğun gücünün önemli göstergesi sayılan düğünler, ekonomik ya da siyasi sorunların baş gösterdiği dönemlerde halkın moralini yükseltme işlevi görmüştür.¹⁶

Ahmed Lutfî Efendi'nin resmî bir görevli olarak gözlemlerini aktardığı sûr-ı hitân, Osmanlıdaki saray düğünlerinin özellikle işlev bakımından geçirdikleri köklü değişimin ilk örneklerindedir. Düğünün planlama aşamasında masrafların yüksek bulunmasından dolayı komisyon tarafından ertelenmesi, tarih bilimi için dikkate değer bir veri sunmaktadır. Belirlenen tutarın çocukların sağlık masrafları ve törenler için harcanacağı vurgulanmıştır. Müellif, tasvir ve anlatımlarını alınan tasarruf tedbiri kararına uygun olarak verilen ziyafetler, padişah ve sadrazamın konuşmaları, çocukların sağlık durumları ve yapılan ibadetlerle sınırlandırmış; yapılan sünnet düğünün resmî bir kaydı niteliğinde de sayılabilecek eserinde eğlenceye dair hiçbir detaya yer vermemiştir. Arşiv kayıtlarında söz konusu sûr-ı hitânda küçük çaplı da olsa çocuklar için eğlencelerin düzenlendiği, ziyafetlerde muzika-yı hümayûn dinletisinin

14 Fatma Kaytaz, "Erken Dönem Osmanlı Tarihlerinde Yıldırım Bayezid'in Düğününün Anlatımına Dair Bölümlerin Sûrnâme Bağlamında Değerlendirilmesi", *Türkiyat Mecmuası* 25/2 (2016), 286.

15 Kaytaz, "Erken Dönem Osmanlı Tarihlerinde Yıldırım Bayezid'in Düğününün Anlatımına Dair Bölümlerin Sûrnâme Bağlamında Değerlendirilmesi", 289.

16 Muhittin Kapanşahin, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Çocuklarının Sünnet Düğününde Oynanan Oyunlar", *New Era International Journal of Interdisciplinary Social Researches* 4 (2019), 30-49.

icra edildiği, binaların kandillerle donatıldığı, tersane-i âmireden fişekler atıldığı bilgileri de yer almaktadır.¹⁷

19. yüzyılda düzenlenen saray düğünlerini içeren bir sûr-ı hümâyûn defterinde aktarılanlar, incelemeye konu edilen sûr-ı hitândan başlayarak II. Abdülhamid Dönemi'nde yapılan düğünlerin -muhtemelen yine mali zorunlulukların da etkisiyle- gösteriştenden uzak, daha mütevazı; sosyal devlet ilkesinin ön plana çıkarılmak istendiği törenler hâline geldiği yargısını pekiştirmektedir.¹⁸ II. Abdülhamid Dönemi'ndeki düğünlerin işlev değişikliğini modernleşme, sosyal devlet politikaları bağlamında da ele almak mümkündür. Bu dönemde düzenlenen sünnet düğünlerinde fakir insanlara yardımı esas alan vakıf kültürünün yanı sıra Tanzimat Fermanı'ndan sonra daha kurumsal ve dolayısıyla sistematik bir devlet-toplum bütünleşmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Vak'ânüvis Ahmed Lutfi Efendi, II. Abdülhamid'in şehzadelerinin sünnet düğünleri için 1300-1301/1882-1883'te düzenlenen sûr-ı hitânın tasvirini makalede incelenen sûrnâmede yapmıştır. Kullanılan yazmanın müellif tarafından kaleme alındığı yargısını güçlendiren verilere ulaşılmıştır. Arşiv kayıtları, tarihçinin hayatı hakkında bilgi veren kaynaklar ya da dönemin gazetelerinde yapılan incelemelerde *Sûrnâme*'ye dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

Müellif, sadece gözlemlerini aktarmakla kalmamış; değerlendirme, kıyaslama ve açıklamalarda bulunmuş, anlatımını şiirlerle güçlendirmiştir. Bu niteliğiyle *Sûrnâme*, bir tarihçi tarafından kaleme alınan bu nedenle tarih biliminin araştırma sahasına giren unsurları içermekle birlikte edebî tür olduğu için de edebiyat ve dil araştırmalarına konu edilebilecek bir hüviyete sahiptir.

Lutfi Efendi, eserini yalnızca sarayda tertip edilen törenlerle sınırlandırmış, şahit olduğu ziyafetleri ve konuşmaları sanatlı bir üslup zemininde ve nazmın desteği ile aktarmayı tercih etmiştir. Anılan vasıflar sûrnâmenin edebî yönünü zenginleştirmektedir.

Sûr-ı hümâyûnun planlama aşamasında özellikle mali dengenin korunmasına dikkat edilmiş, yapılan etkinliklerde ekonomik yapının gözetildiği vurgulanmıştır. Bozulan mali yapının sonucu olarak üç gün boyunca sadece ziyafetlerle sınırlanmış bir sünnet düğünü tertip edilmiştir. Lutfi Efendi, eski saray düğünlerinde tertip edilen şölen ve eğlencelerin ön plana çıktığı görkemli etkinliklerin ekonomik dengeyi bozduğu, sosyal problemlere yol açtığı eleştirisini yönelterek II. Abdülhamid'in saltanatındaki ilk sûrun üstün vasıflı olduğunu vurgulamak istemiştir.

Lutfi Efendi Sûrnâmesi'nde Arapça, Farsça kelime ve terkiplerin yoğun olarak kullanıldığı bir dil benimsenmiştir. Manzum bölümlerde, konuşmalara ve eski surların tasvirinde canlı bir söyleyişlerle genel üslubun dışına çıkmıştır. Eserdeki tarih, kıt'a ve beyit ile Farsça beyit yazarın yayımlanan *Vak'ânüvis Ahmed Lutfi Efendi Dîvânçesi*'nde bulunmamaktadır.

17 Gül Hanım Cengiz, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Sosyal Politikalarında Çocuk* (Doktora tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2019), 226.

18 Serap Sunay, "Sur-ı Hümayun Defterine Göre 19. Yüzyıl Saray Düğünlerine Dair Bir Değerlendirme", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/38 (2017), 336-339.

Lutfi Efendi'nin eserine konu ettiği 1300-1301 sŭr-ı hıtânı, Osmanlı Devleti'ndeki saray dŭğŭnlerinin icra ve işlev bakımından yaşadığı değişimin ilk örneklerindedir. Bu sŭnnet tŕeni, saray dŭğŭnlerinde gelenekselleşen eğence, şenlik vasfının sonlandırılarak sosyal hizmet/sosyal devlet anlayışının ōn plana çıkarıldığının gŕstergesidir.

İncelenen ve metni sunulan sŭrnâmede II. Abdŭlhamid saltanatında icra edilen sŭr-ı hŭmâyŭnlardan ilki konu edilmiştir. Padişahın emriyle hazırlanan mensur sŭrnâme niteliğindeki eserin divan edebiyatının ōnemli tŭrlerinden sŭrnâmelerin tarihi ve yazarı belli son ōrnekleri arasında olduğu değerlendirilmektedir.

Sŭrnâme, hacim bakımından kŭçük olmasına rağmen Osmanlı Devleti'nin son dŕnem kŭltŭrŭ, tarihi, yaşantısı, ekonomisi hakkında bilgilere ulaşılabildiği için ōnem taşımaktadır. Lutfi Efendi'nin esere yansayan gŕrŭřleri; geleneksel tarzda eğitim veren kurumlarda yetişen Tanzimat Dŕnemi Osmanlı aydınının eskiyen kurumlara, uygulamalara yaklaşımındaki değişimi içerdiği için dikkate değerdir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

ıkar atışması: Yazar çıkar atışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar / References

Ahmed Lutfi Efendi, *Sŭr-nâme*, Leipzig, Leipzig Őniversite Kŭtŭphanesi, Cod. Turc. 67., 1a-6b.

Ahmed Lutfi Efendi, *Târîh-i Lutfi*, c. 13, İstanbul, İstanbul Őniversitesi Nadir Eserler Kŭtŭphanesi, TY04812, 1b-60a.

Ahmed Lutfi Efendi, *Târîh-i Lutfi*, c. 14, Tŭrk Tarih Kurumu Kŭtŭphanesi, Y 531/6, 9a-70a.

Ahmed Lutfi Efendi, *Târîh-i Lutfi*, c. 15, Tŭrk Tarih Kurumu Kŭtŭphanesi, Y 531/7, 1b-91a.

Aktepe, Mŭnir. "Ahmed Lutfi Efendi". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2: 97-98, Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Arslan, Mehmet. "Mensur Sŭrnâmelerin Son Örneği: Nâfi' Sŭrnâmesi (Peyâm-ı Sŭr)", *Cumhuriyet Őniversitesi Fen Edebiyat Fakŭltesi Sosyal Bilimler Enstitŭsŭ Dergisi* 15 (1992): 117-145.

Arslan, Mehmet. "Ahmed Lutfi Efendi". Tŭrk Edebiyatı İsimler Sŕzlŭđŭ. Erişim 20 Temmuz 2023, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ahmed-lutfi-efendi>.

Arslan, Mehmet. "Kŭltŭr Tarihimiz Açısından Zengin Bir Kaynak: Sur-nâmeler", *Tŭrkiye Araştırmaları Literatŭr Dergisi* 10 (2007): 221-257.

Aynur, Hatice. "Surnâme". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27: 565-567, Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Cengiz, Gŭl Hanım. *II. Abdŭlhamid Dŕnemi Osmanlı Sosyal Politikalarında ocuk*. Doktora tezi, Sŭleyman Demirel Őniversitesi, 2019.

- Düzlü, Özlem. *Dîvânçe-i Vak'anüvis Ahmed Lutfi Efendi İnceleme-Metin*. Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008.
- Doğan Averbek, Güler ve Beate Wiesmüller. "The Islamic Manuscripts Oskar Rescher Sold to the Leipzig Universty Library beetween 1925-1934", *İslam Tetkikleri Dergisi* 12/1 (Mart 2022): 157-185.
- İpek, Abdulmuttalip. *Dîvânçe ve Münşeât-ı Türkiyye*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021.
- Kapaşahin, Muhittin. "Kanuni Sultan Süleyman'ın Çocuklarının Sünnet Düğününde Oynanan Oyunlar", *New Era İnternational Journal of İnterdisciplinary Social Researches* 4 (2019): 30-49.
- Kaytaç, Fatma. "Erken Dönem Osmanlı Tarihlerinde Yıldırım Bayezid'in Düğününün Anlatımına Dair Bölümlerin Sûrnâme Bağlamında Değerlendirilmesi", *Türkiyat Mecmuası* 25/2 (2016): 281-305.
- Köksal, M. Fatih. "Metin Tamiri (Usul ve Esaslar, Uygulamalar ve Bazı Teklifler)", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2008): 169-190.
- Sunay, Serap. "Sur-ı Hümayun Defterine Göre 19. Yüzyıl Saray Düğünlerine Dair Bir Değerlendirme", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/38 (2017): 336-339.

Metin

[1a] Sür-nâme-i Vağ‘a-nüvis Ahmed Luţfi

[1b] Sür-nâme-i Hazret-i Sulţan¹⁹

‘Unvân-ı cevahir-feşân ile hâme-pîrâ-yı hâme-i mefharet dâ‘iyânem olan işbu mecellede keşîde-i silk-i sûtür kılinan mürvârid-i vekâyi‘-i şahîhü’l-lisân ilâ ahîri’z-zamân dâsitân-ı lisân-ı şıgâr u kibâr-ı ehl-i îmân ve ziver-i menkûş-i küşe-i ‘âlemiyân olmağa şâyân me’sere-i memdüha-i Hazret-i ‘Abdu’l-hamîd Hân-ı hilâfet-‘unvândur.

O halîfe-i mülhem şeh-r-yâr-ı mufahham velîyy-i ni‘met-i ‘âlem efendimiz hazretleriniñ şabâhu’l-hayr-ı fahr-ı sa‘âdet-i mülk-i millet bulunan ve maţla‘-ı mihr-i dirahşân-ı şevket ü salţanat olan rüz-fîrüz cülûs-ı hümâyûnlarındandır. Cihânıñ ma‘lûm u meşhûri her bir evâmîr u irâdât ve ef‘âl u aqvâl u harekât-ı hilâfet-penâhileri ‘ayn-ı hikmet ve mağz-ı luţf u ‘adâlet oldığı delâ‘il-i meşhûdesiyle vâreste-i kayd-ı işârâtdır. O velîyy-i ni‘met ki haqîkaten kuvve-i kudsiyye-i kalb-i hümâyûnları kırk velî-yi zî-şân kuvvetine mu‘âdildir. Nice mu‘âdil olmasın ki mazhar-ı muvaffakiyât havârîk-‘adât mişillü i‘câz-nümâ-yı teşebbütât-ı mülûk-ı eslâfdır. Şu az bir zamân içinde sefîne-i cesîme-i şaltanat-ı seniyyeleriniñ giriftâr olduğu korqunc fırtınalardan sâhîlleri halâş olması o velî kudsiyyet-şî‘ârîni Hızır gibi yetişdiği ve yetiştirdiği tedâbir ve icrâ‘ât-ı hikmet-i âyât-ı şemeresidir. Salţanat-ı seniyye-i ‘Osmâniyye’niñ müeyyed min-‘indi’llâh olmuş pâdişâhımız nûr-ı çeşm-i iftihârımız efendimiz gibi bir halîfe-i cihânıñ o vaqt-i hâlecân-ı neşâtda ümmet-i merhûme-i Muhammediyye ve bi’l-cümle milel-i muhtelif-e-i ‘Osmâniyyeye min-‘inde’l-Hâq âyet-i rahmet gibi bâ‘is-i selâmet olmaları pek büyük işret-i pür-beşâretidir. Şu bir kaç seneler zarfında sâha-yı zuhûra gelen âsar-ı celilelerini ta‘dâd derece-i imkâniyyeyi iş‘ad demek ise de *mâ lâ yüdrakü küllühü lâ yütrakü küllühü*²⁰ kâ‘idesine ri‘âyeten baħr-ı ‘ummândan katre düşmüş tâbândan dürre olmak üzere bu def‘a ya‘nî biñ üç yüz sene-i hicriyyesi zi’l-hicce-i şerîfesiniñ yigirmi birinci pazar irtesi günü şa‘şa‘a-pîrâ-yı âfâk-ı cihân olan hürşîd-i sa‘îd-i sūr-ı hıtân o velîyy-i ni‘metiñ derecât-ı ‘âlîye-i muvaffakiyât-ı fevka’l-‘âdelerine [2a] bürhân-ı bâhirü’l-me‘ânî olmuşdur. Şöyle ki gönçe-i nev-şüküfte-i gülistân-ı şevket şehzâde-gân-ı necâbet-hilkat hazeratınıñ icrâ-yı hıtân-ı mesnûnları mevsimi bi’l-hulûl sūr-ı hıtânlarınıñ şân-ı şevket-nişân-ı salţanat-ı seniyyeye şâyân olacak şürette icrâsı mir‘ât-ı şafâ ilhâmât-ı rabbânîyye olan mübârek kalb-i tâbnâk-i pâdişâhî rehîn-i hüsn-i taşvîr buyurulmasıyla bundan muqaddem şeref-şudûr buyrulan irâde-i seniyye mücibince muqaddemleri vuķu‘ bulan hıtân-ı sūrları meşârifiniñ miqdârı kaydına müraca‘atla altmış beş biñ kîse aççeden mütecâviz olduğu rehîn-i ‘ilm-i ‘âlî buyuruldukda ittihâz buyrulan meslek-i meşrû‘-ı şâhâneleri bu kemiyyetiñ mübâyeneti mâni‘asıyla bir müddet te’hîr buyurulmuş idi. Ma‘amâfih mübâyenet-i mezkûre için mutaşavver olan emr-i hayrîñ düçâr te’hîr olması nezd-i hükümet ve kayd-ı mülûkânelerinde qarîn-i cevâz olamayacağı cihetle kâffe-i umûr-ı şekleriniñ

19 Haşiyede şu ifade yer almaktadır: “İşbu sür-nâme-i bâ‘arîza-i mağşûşa mâbeyn-i kitâbet maķâmına taķdîm kılındı.” Başlığın üst bölümünde araç içinde “tarih”; alt bölümünde “1301” yazılıdır.

20 *Bir şey bütünüyle elde edilemezse terk edilemez.*

sühulet-i hall ü tesviyesi hakkında şimdiye kadar mücerreb ve manzûr-ı cihân olan hüsn-i tedâbir-i işâbet-pezîr-i şâhaneleri kavâ'id-i hikmet-i 'avâ'idi işbu mes'ele-i şer'iyede dağı rehîn-i taṭbîk olarak beyhüde tekellüfâtından şarf-ı nazar olunduğı ve taşarrufât-ı mümküneye ri'âyet kılındığı şürette vukû' bulacak meşârifîñ miqdârı dağı ahîren lede't-tahkîk ânifen beyân olunan mebâligiñ nişfı ki yüz elli biñ altun şarfından lâ-büdd olduğınu ma'lûm-ı 'âlî buyurulduğıda bu şıkk-ı ahîr dağı tecvîz bulmayup şân-ı şevkete ve uşûl-ı taşarrufıyeye ri'âyetle berâber şüret-i icrâsı hakkında a'mâl-i efkâr-ı hikmet-dişâr-ı şâhâne bî-dirîğ buyrulmağıda idi. Kerâmât ve ilhâmât-ı kudsiyye-i hümâyûnlarına nişâne-i bâhir olmak üzere geçen zî'l-hiccenîñ evâhirinde sūr-ı hümâyûna bidâyeten hemân bir hafta evvelce def'aten taşmîm-i 'âlî buyurulan şüret-i meşrû'aniñ icrâsı irâde-i seniyyesiyle taḫşîşat-ı seniyye ve ceyb-i hümâyûn-ı mülükânelerinden hâşşa-i hazîne-i celilelerine derhâl ihşân u irsâl buyrulduğıları mebâlig-i vâfiye ve mücerred tertib-i Felâṭun-tensîb-i şâhâne ve na'imât ve irâdât-ı hikmet-i âyât-ı pâdişâhîleri vechle hareket olunmak üzere o ḫaṭb-ı cesîm-i eslâfdan görüldüğünden a'lâ vü bâlâ olarak ikmâl ve tanzîm-i vükelâ vü me'mûrîn olan ve ihzârından başka altı biñden mütecâviz eṭfâl-i müslimîniñ levâzım-ı sūriyyeleri bâliğan-mâ-belâğ tertib ü tetmîm kılındı. **[2b]** Sūr-ı hümâyûnuñ ibtidâsından çarşamba gününe ve çarşambadan soñra dağı beş altı günlerde mütemâdiyen mevâki'-i ḫitâniyye kayıkları ḫitân için gelen eṭfale 'âlî-i ferḫunde-i me'tâlî-i hümâyûn gemi küşâde ve meftûḫ olup,

[fe'ülün fe'ülün fe'ülün fe'ül]

Edîm-i zemîn sofra-yı hâm-ı üst

Be'dîn ḫ'ân-ı yağmâ çi düşmen çi düst²¹

Me'âlî her dâ'irede nümâyân olarak eṭ'ime-i nefise ve esbâb-ı âhenk ve sūrûr-ı mebzûl müheyyâ bulunmuştur. İşte küllî yevm getirilen eṭfâl-i ḫitân mahâllerinde ba'de'l-ḫitân ârâm u istirâhatından ve levâzım u tedâvî-i ḫitânîleri tedârik ve ikmâl olunduğıdan soñra mesrûren ve münşeriñen hânelerine giderler idi. Faḫaṭ öyle muḫaddem ki sūrlarda görüldüğü mişillü kucaqlarda ve arkalarda ağlaşup çağrışarak gitmediler, gūyâ hiç bir yerleri incinmemiş ve yâḫûd haftalarca sünnet yataklarında yatup tedâvî olunmuş zann olunurlardı. İşte veliyy-i ni'met-i 'âlem efendimiz ḫazretleriniñ bu keyfiyyet dağı ğıbta-fermâ-yı a'sâr-ı cihân olan 'aşr-ı hümâyûn-ı mülükâneleri muḫassenât-ı nâfi'asındandır. Çünkü muḫaddemleri böyle ehl-i İslâmdan eṭibbâ ve cerrâḫlar nâdir bulunup 'adî berberler ve caḫil cerrâḫlar yediyle olunan ḫitânlarıñ eşeri çarçabuḫ mündef'olamaz idi. Bu sebeble eṭfâliñ eglenmesi için idilen bunca tekellüfât ve esbâb-ı meserrete ekşer çocuklarıñ bakup eglenmege vaḫti olmayup çadırlar altında yatarak sızlaşurlar ve sūr-ı hümâyûnuñ zevkıni büyük âdemler sürer idi. Giceleri o ḫahve çadırlarıññ önünden geçilür ve yemekci ve kebâbcı çergileriniñ ḫâli çekilür şey degüldi. 'Umümen ḫavâş ve ekşer 'avâm mevki'-i sūra naḫl-ı büriyâ-yı 'azm u ḫıyâm iderdi. Vükelâ ve vüzerâ nâmlarıyla müte'addid çadırlar olup muşâlih-i devleti orada görürler. Ve teşrifâtca

21 *Yeryüzü onun herkes için serdiği sofradır. Bu yağma sofrasında ister düşman ol ister dost (Hem düşman ve hem dost eşit derecedir ve kendi nasibini alır.)*

da'vet olunan bende-gān u dā'iyān ve ümerā rütbe ve sınıflarına göre ta'yin olunan eyyām ve sâ'atde mezkûr çadırlara gelüp yemeklenürler. Ve misâfirlere gelen çadırların her biri vükelâdan re'is ve defterdār efendimiz ve çavuşbaşı çadırları denilerek gelen med'uvvîniñ çoğu çadır şâhibleri tarafından çadırlarda bulundurdukları za'ımlar ve uşakîne ağırlatırlar idi. Giceleyin misâfirlerin hâline gelince eglenceden sonra şabâha kadar çadır altında pineklerler idi. Misâfirler yemeğe oturdukları vakt çadırların önüne rakqâşlar dizilür, çalgılar çalınur, 'umümüñ eglencesi için gündüzleri cānbāzlar oynar, giceler de havāi fişekler atılır ve sūr-ı hümâyūna gönderilmiyor diyü 'ā'ileler beyninde gā'ileler münāza'alar vukū' bulur idi. [3a] Hāzine-i beytü'l-māldan çıkan mebālig-i külliye üzerine ahālîce vukū' bulan meşārifin zammı farz olursa yekünunuñ miqdārı ne derecelere varacağı şāyān-ı mütālā'adır. Şimdi Allāh için inşāf göziyle bakalım ki bu sūr-ı hümâyūnda o mişillü meşārif ve tekellüfāt beyhüde vāki' olmayup gerek kaffe-i med'uvvîniñ huzūr ve rāhatları ve gerek sünnet çocuklarının levāzım u esbāb-ı tedāvî ve meserretleri fevka'l-'āde tehiyye olunması ve kaffe-i bendegān u dā'iyān ve meşāyih u ümerā-yı be-nām ve süferā ve sār med'uvvîn ü mevcüdîniñ dībā-yı atlasın ve tarh-ı dil-nişin müzeyyen şandalye ve minderler üzerlerinde kesb-i neşāt u ārām ve baş u tanzim olunan sofralarda *Mā lā 'aynun ra'et ve lā üzünun semi'at*²² ma'nā-yı celilini işrāb ider. Et'ime-i nefise vü lezîze ile ikrām ve it'ām kılınması zu'amā ve dā'ire müdürlerine bedel hıdmetü'l-mülük nısfü'l-sülük ve tarîk-ı sülük iden kurenā-yı şadākat-ı rehın ve hademe-i terbiyet-i güzîniñ efrād-ı med'uvvîne fevka'l-'āde ri'āyet ve hürmet eylemeleri haqqā ki hiç bir vaktde görülmiş ve işitilmiş şey degildir. İşbu tertibāt ve tezyināt ve tedbirātın cümlesi muvaffaq min-'indi'llāh olan pādîşāhimız efendimiz hāzretleriniñ cümle āsar-ı kerāmet şî'ar-ı hümâyūnlarındandır.

Tafşil-i Şuver-i Eyyām-ı Süriyye

Biñ üç yüz sene-i hicriyyesi zi'l-hicce-i şerifesiñin yigirmi birinci pazar irtesi günü,
[fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün]

Pādîşāhum sa'd ola sūr-ı hıtān

Oldı biñlerce ahālî şādimān

Vācib oldı cümleye bir kat dahā

Eylemek da'vātın zīb-i lisān

Nātika-i manzūmesi evrād-ı lisān-ı hāl ü kāl olduğu hâlde sâ'at dörtten sonra bi'l-yümün ve's-sa'āde şehzādegān hāzretleriniñ sūr-ı hıtānlarına mübāşeret kılındı.

Şöyle ki şehzāde me'ālî-vesim devletlü necābetlü Mehmed Selim Efendi Hāzretleriyle İbrāhim Tefvîk Efendi Hāzretleri, Mîr-alay Hālil Beg ve Şevket Efendi Hāzretleri, Mîrlivā Ref'et Paşa, Mecid Efendi, Kā'im-makām 'İşmet Beg, Seyfeddin Efendi, Mîrlivā Şā'tb Paşa, Ziyāeddin Efendi, Mîralay Nürî Beg ma'rifetleriyle merāsım-i hıtāniyye kemāl-i sühütle ve eşer-i hāzākatle icrā olmuşdur. Müşārün-ileyhim hāzretātınñ 'akib-i hıtānlarında dāhil-i defter

22 Ne bir göz gördü ne de bir kulak duydu.

bulunan bendegân u dâ'iyân ve menşübîn-i 'ubüdiyyet-nişân evlâd u ahfâd-ile münkaşım oldukları ve dâ'ire-i 'âliyye ve emâkîn-i hayriyyede ve sâ'ir eţfâl-i müslimînîñ her dürlü levâzım-ı sūriyyeleri tekmîl olduđı hâlde sūnnetlerine bed' olundu.

[3b] Tebrîk-i sūr-ı hümâyūn için yevm-i mezkūrda 'umūm vükelâ ve 'ulemâ ve ricâl-i devlet mâbeyn-i hümâyūna 'azîmetle ifâ-yı vazîfe-i 'ubüdiyyet eylediler. Pazar irtesi aĥşamı ki sūruñ birinci gecesi idi. O gün şudūr-ı 'ulemâ ve mevâlî ve meşâyih ve müdürîn sâ'at on birde mâbeyn-i hümâyūna da 'vet olundular. Tarîk-i 'ulemâ aşhâbının nişânında ve binîş şevbi ile gelmeleri emr buyuruldu. Ber-vech-i muharrer yevm ü vaqt-ı mezkūrede mâbeyn-i hümâyūn cânib-i 'âlisine müte'âzim oldular. Sarây-ı mu'allâ-yı hümâyūnuñ birinci bâb-ı sa'âdet-me'âbindan bed' ile mevâkı'-i ta'zîm olan bu âyân ve hademe-i şadâkat-'unvân taraflarından med'uvvîn-i kirâmîñ her birine bast-ı cenâh-ı istiķbâl ve irâde-i rüy-ı hürmet ü ibcâl ile tevaķķuf idilecek. Devâ'ir-i 'âliyyeye kadar bu şüret-i ihtirâmiyye ile herkes yerli yerinde ku'ūd eylediler. Merâsim-i havâşa nişâne olan ikrâmât-ı müteväliye icrâsıyla med'uvvînîñ kulüb-ı hâlişeleri ez-ser-i nev taţyîb olundu. Ba'de't-â'm aĥşâm namâz vaķtı hulül itmekle imâmü'l-müslimîn ve halîfe-i resül-i rabbü'l-'âlemîn şevketlü efendimiz ĥazretleriyle berâber kemâl-i ĥuzû' ve vüfur-ı rikķat-i kulüb ve ĥuşû' ile aĥşam namâzı cemâ'ât ile edâ olundu.

Namâzdan evvel takım takım baş ve tanzîm olunan kırklar ve yediler 'aded-i mes'ūdîne müsâvî 'âlî sofralarda ve ĥuzūr-ı ĥazret-i pâdişâhîde iki yüzden mütecevîz 'ulemâ vü şürefâ ve meşâyih u zühhâdın cümlesi şîrîn-kâm ve iĥsânü 'ale'l-iĥsân olarak işbu dâ'ire-i mâ'ide-i mülükâneyi veliyy-i ni'met efendimiz ĥazretlerinin mihr-i dirâĥşân-ı bast-ı cihânî tenvîri mişillü melĥûz-ı nazar-ı 'âţfet buyrulması dâ'iyân-ı ĥâzırâyı vâşıl-ı derece-i kusvâyı meserret eylemişdir. O nūr-ı mücessemden iķtibâş eyledikleri lezâyiz-i rühâniyye ve cismâniyye ile başkaca ihyâ olmuşlardır.

Ĥuzûr-ı mevcūde ba'de't-â'm yine dâ'ire-i seniyye-i sâlîfû't-ta'rîf çîre-sâ't' ahd ü insirâf olduklarında bir de müşâhede olundu ki maĥall-i 'âlî-i mezkūr çabuķ-restân hademe-i şadâkat-ı âyîn-i sündüs hulûd-i berîne müşâbih mefrûşât-ı müzeyyen ile eñ ĥayr-ı münkaşımda ser-â-pâ tefriş ü tezyîn ve vasat-ı 'arş-ı üstüvâna bir kürsî-i dil-nişîn vaz' u ta'yîn eylemişler. Ve müezzin-i ĥâşşa kürsîsinin pîş-gâhında yeñi doğmuş kamerin niş dâ'iresi şeklinde şüret-i şevķ-efzâsını teşķil eylemişler. Meger işbu [4a] ĥâzırlıklar faĥr-ı kâ'inât salla'llahu te'âlâ 'aleyhi ve sellem efendimiz ĥazretlerinin menķibe-i vilâdet-i bâ-sa'âdetleri tilâvet-i şerîfleri ile sūr-ı hümâyūn bed'-i besmele-ĥ'ân ibtidâ olunması niyyet-i qudsiyyesine işâret olduğı görüldükde o muvaffaķ min-'indi'llah ve halîfe-i risâlet-penâh efendimiz ĥazretlerinin işbu mihr-i dirâĥşân mazhariyyet ve muvaffaķiyyet-i şâhâneleri kulüb-ı 'ubbâd-ı ĥâzırâyı yeñi başdan 'aks-i incizâb iderek o kulüb-ı müctemi'ada tecellî eyleyen meserrât-ı rühâniyyeniñ ta'rîfi nâ-ķâbilidir. Cemâ'ât-ı ĥâzıra uşul ü âdâb-ı 'ubüdiyyet ile istâde-i mevâkı'-i kıyâm ve şaff-ı beste-i ĥuzūr-ı pâdişâh-ı İslâm oldukları hâlde bâ'is-i nizâm-ı mülk ü millet ve imâme-i yegâne-i şerî'at u diyânet olan pâdişâh-ı ĥilâfet-sıfât şehen-şâh-ı fâruķ-sîret efendimiz ĥazretleri mânend-i bedr-i ziyâ-dâr ĥuzûr-ı mevcūdiyyeyi envâr-ı enzâr-ı elţâf ve iltifât-ı 'âlîleriyle müşerref ve baĥtiyâr buyurdıkları vaķt-i mübârekde,

[fā' ilātün fā' ilātün fā' ilātün fā' ilün]

Bir de gördüm ki tülü' itdi o anda āfitāb

Oldum ol dem Luṭfiyā müstağrağ-ı deryā-yı nūr

Tecellisi zuhūr eylemesiyle bilā-iḥtiyār kendimden geçdim. Her harf-i ḥikmet-i zarfı bir cevher-i ferd-i 'ināyet ve her fıkra-yı diyānet behresi bir kitāb-ı müstebāb-ı luṭf u ma' delet olarak cümleye ḥiṭāben şeref-şudūr buyurulan mübārek ve mes'ūd nutk u kerāmet-nümüdüñ harfiiyyen telakḳīsine muḳtedir olamadım. Mu' aḥḥaren ba' zı zevāt-ı ḥāzıra ve bi' l-ḥāşşa zāt-ı vālā-yı cenāb-ı fetvā-penāhiden istifāde eyledigim vecihle işbu maḳāma teşrif-i ḥāme-i meḥaret eyledim.

Şüret-i Nutk-ı 'Ālī-i Pādīşāhī

'Ulemā-yı kirāmımla birlikde ifā-yı farīza-i şalāt iderek böyle bir meclīs-i meḥāsin-i enīse bulunmaḳla kendimi baḥtiyār bilürüm. Eñ ziyāde müteleziz olduğum bu gıceyi ḥiç bir zamān ḥātırımdan çıkaramam. Cümlesiniñ izdiyād-ı da' vāt-ı ḥayriyyelerini me' mül iderim.

Me' āl-i 'ālīsinde ve bi' l-müvācehe şeref-şudūr buyrulan işbu ḥiṭāb-ı iltifāt-me' āb-i mülükāneye bi' l-' acz ve 't-takşır cānib-i cenāb-ı şeyḥü' l-islāmiden veliyy-i ni' met-i bī-ni' metimiz pādīşāhımız efendimiz ḥazretleriniñ müstağrağ-ı enva' -ı ni' am-ı celīleleri olan cümle 'ulemā ve bendegān kulları bu 'ināyet ve iltifāt-ı bī-mişāl-i şāhāneleriniñ edā-yı şükrinden 'aciz oldukları ḥalde [4b] ilā āḥiri' l-'ōmr da' vāt-i mefrūza-i mülükānelerine müvāzabet-i vazīfe-i ḳudsiyye bilürler. Efendimiz gibi bir ḥalife-i merāḥim-ālüdüñ zamān-ı aşāyiş-nişān-ı şāhānesinde bulduḳları cihetle ḥaḳıḳaten mes'ūd u baḥtiyār kendileridir. Ḥuzẓār ve 'umüm bendegān u dā' iyan tarafından min-ğayri ḥaddin ḥāk-pāy-ı ḥümāyün-ı şāhānelerine 'arz-ı kemāl-ı teşekkürāt iderim.

Taraf-ı vālā-yı fetvā-penāhiden bu vesīle ile 'arz-ı şükr ü maḥmidet ve menḳıbe-i vilādet-i celīle-i cenāb-ı peygamberī ile ḥatm-ı şerīf kırā'at ve şalat u selām edā ve eyyām-ı 'ōmr ü şevket-i pādīşāhī da' vāt-ı mefrūzesi daḥı 'arz-ı ḳabül-gāh-ı Cenāb-ı Rabb-i 'izzet olduğdan soñra ḥuzẓār ta' rīfi nā-ḳābil kemāl-i sürür ve ibtihāc-ı bī-şümār ile devā' ir-i 'āliye-i muḥarrereye 'avdet ve bir müddet kemā fi' s-sābıḳ mazhar-ı iltifāt ve ri' āyet olduğdan ve ḥuzẓārdan ḥuzūr dersleri muḳarrirleriyle muḥātablar ve meclis-i meşāyiḥ hey' eti ve Mevlevī ve zeyl-i meşāyiḥi 'aṭiyye-i seniyye ve iltifāt-ı 'ālī-i veliyy-i ni' mete te' enniden soñra müteşekkiren 'avdet itdiler. Veliyy-i ni' met efendimiz ḥazretlerine her ḥuşuşda muvaffaḳ min- 'indi' llāh olduklarınıñ işbu meclīs melā' ik-enīs bir mişāl-i mücessemi olmuşdur. Böyle bir meclis-kerd-i bī-pesend ki re' īs-i melā' ik-enīsī (imāmü' l-müslimīn) nām-ı 'ālīsī 'unvān-tırāz-ı şān-ı 'azīmī olan ḥalife-i cenāb-ı peygamberī ve cemā' ātı ise şürefā-yı necābet itsem ümenāü' r-rusul nāmıyla be-nām olan fuḳahā-yı 'azm ve da' vāt-ı ḥalifeleriyle iğtinām olunur meşāyiḥ ve zühḥād-ı kirāmdan mürekkebdir. Böyle bir meclis-i feyz-ā-feyz ile küttāb-ı sür-ı pür-serveriñ fātiḥāsında besmele-ḥ' ān ibtidā olmuş şürī ve ma' nevī tefe' ülāt-ı ḥayriyye ve zuḥūrāt-ı fütüḥāt-ı şürīye-yi ma' neviyye berā' atü' l-istihlāl olduğ vāreste-i ḳayd-ı istidlādir.

[5a]

Sûr-ı Hümâyûnuñ İkinci Şalı Günü

Yevm-i mezkûrede gündüzün sâ'at altı râddelerinde der-sa'âdetde bu hân-ı 'umûm-ı bi't-tarîklerle hağambaşı mâbeyn-i hümâyûn da'vetle müşârün-ileyhime mükemmel bir ziyâfet virilmiş ve ba'de't-ta'âm huzûr-ı şâhâneye müsül şerefine nâ'il olarak cümlesi iltifât-ı mehâsin-i âyât-ı pâdişâhî râygân buyurulduktan soñra memnûnen 'avdet itmişlerdir. Rûm patriği tarafından 'umûm bi't-tarîkler ve teba'a-yı ğayr-ı müslîme-i şâdıka nâmına olarak tezâyüd-i 'ömr ve şevket-i hazret-i pâdişâhî hağkında okunan mufaşşal du'âya zât-ı hazret-i pâdişâhî dağı cümle teba'a vezîr-i dostânîñ dâ'imâ muhafaza-i huğûk ve istikmâl-i refâh u sa'âdetde multezem olduğı luğfen beyân ve irâde buyrularağ ayrıca şebât-ı füyûzât-ı ğayât-ı cihândârîlerine tekrâr buyurmuşlardır.

Yevm-i mezkûruñ ağşamı elbise-i 'âlîye ve nişânlarıyla med'uvv olan vükelâ-yı fiğâm ve ümerâ-yı 'askeriyye ve zevât-ı sâ'ire için biri seksen ve diğeri elli kişilik olmağ üzere mükemmel iki sofrâ tonatılmış ve zevât-ı mevcüdeye teşrifât tertîbi vech ile iğ'am-ı ta'âm idilmişdir. Aşinâ-yı ziyâfetde Şadr-ı a'zam Sa'id Paşa Hazretleri de zât-ı şevket simât-ı cenâb-ı hilâfet-penâhîde teba'a-ı şâdıkalara hağkındaki luğf-ı celîl-i bi-'adîl hümâyûnlarına teşekküren ve sūr-ı hümâyûnlarıña tebrîken irâde itdikleri nuğk-ı belîğâ: "Velîyy-i ni'metimiz pâdişâhımız efendimiz tarafından kelâmü'l-mülûki mülûku'l-kelâm mantûkında mışdâğ-ı tâmmi olarak irâd buyurulan nuğk-ı hümâyûn-ı belâğât-ı meşhûn ile muğâbele buyrularağ teba'-yı şâdıkalarıñın hağk-ı hümâyûn-ı mülûkânelerindeki hissîyât-ı şâdıkâneleri fevka'l-'âde mağzûziyyet-i şâhânelerini mücib olduğı beyân ve terfîh-i [5b] ağvâl-i re'âya kağıziyyesiniñ dâ'imâ e'azz-ı mağşâid ve eğaşş-ı âmâl-ı hümâyûnlarından olduğı cihetle vükelâ-yı fiğâmîñ dağı mağşad-ı hayr-ı mirşad-ı velîyy-i ni'metiñ huşûline mu'âvenet-i dâ'imede bulunmaları emr u fermân buyurulmuşdur.

Aşinâ-yı sūrda fevka'l-'âde iğsân buyurulan rütbe ve nişânlar:

Harem-i hümâyûn meşârifât nâzırı Kemâl Paşa ve yâver-i ekrem Nuşret Paşa ve ser-fermâ 'Osmân Beg Efendi Hağzerâtına muraşşa' birinci nişân-ı 'âlî-yi 'Osmânî,

Şehzâde-gân-ı civân-bağtân hağzârâtîñ hitânları hıdmetine bulunan eğîbbâ-yı şâhâne mîr-livâlarından 'Âkif Paşa'ya ferîğ-i evvel rütbesi verildi.

Sūr-ı hümâyûn münâsebetiyle tevkiğ-hânelerde bulunan mağbûsînden mağkûmiyyetleriniñ tetimmâtı hitâm bulmuş olan yetmiş iki kişiniñ sebîli tağliye olunmuşdur.

Üçüncü Çarşamba Günü

Sūr-ı pür-sürür-ı hümâyûnuñ beyne'l-âhâlî te'sîrât-ı sârresi kâbil-i ta'rîf olmamışdır çünkü bu sūrûñ câlib-i diğkat olacağ ciheti mâ-sebağda hağkıyla beyân kılınacağı vech ile hağzîne-i devlete hiç bir şey tağmîl olunmamış ve her türlü levâzım-ı ikrâmiyye icrâ ve her sınıf bende-gân ve dâ'îyân tatyîb buyurulmağla berâber sefâhât ve isrâf nev'inden hiç bir hâle meydân verilmemesidir. Sūrûñ üçüncü çarşamba gününüñ ağşamı der-sa'âdetde mükîm bi'l-cümle süferâ ve mağlahat-güzârlar ve sefâret müsteşârları ve baştercümânlar ve banka ve şimendüfer

direktörleri ve ba'zı mu'teberān mābeyn-i hümāyūna da'vetle tanzīm olunan ziyāfet-i seniyye ile cümleten fevka'l-'āde tal'tif ve ihtirām olundu.

[6a] Ešnā-yı ziyāfetde dīvān-ı hümāyūn tercümānı Münir Begefendi ile Hāriciyye Müsteşārı Artın Efendi tercümānlık vazīfesini pek güzel icrā itdiler. Pādīşāh efendimiz hāzretleri med'uvvīni iltifāt-ı cihān-ı derecāt-ı hilāfet-penāhīleriyle mübtehic ve mesrūr ve işbu sūr-ı celīleden bi'l-cümle hużzārı vāye-dār-ı zevk u hubūr buyurdular.

Sūruñ üçüncü Çarşamba gününe kadar mevķī'-i mütē'addidede biñlerce e'tfāl sünnet olunduğu mişüllü sūruñ hıtāmından soñra dahı hıtān maħalline getirilen e'tfāl ile sūrdaki uşule ta'tbīken icrā-yı hıtānları ihtimām olunmuşdur.

İşbu sūr-ı hümāyūn bu 'aşr-ı cedīdīñ birinci sene-i mütēhāyyizesini iltifāt-ı haseneden olarak ta'ķīb eylemesi hücet-i tefe'ülāt-ı habī'eden ma'dūd olunduğu 'arz ve inhā ile berāber işbu kıt'a-i manzūmeniñ inşādıyla şahāyif-i ma'rūza hıtām olmuşdur.

[fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün]

Ey sa'ādet-bahş-ı millet ey şeh-i kudsī sıfat

Es'ad olsun 'aşr-ı iķbālīñ dahı sūruñ gibi

İttiħād-ı mālīk ü memlūkı olsun pāyidār

Bendegāmiñ kalbi olsun kalb-i mesrūruñ gibi

Bu mişüllü meserrāt-ı seniyyelerde tevārīh-i manzūme taķdīmiyle ifā-yı vazīfe-i 'ubūdiyyete ibtidār suħan-ver-i zamān için pek büyük medār isti'tāf ve iftiħār olageldiginden bu dā'i-i kemīneniñ dahı hasbe'l-vazīfe tanzīmüne vāzi'-i hāme-i müfāharetle resmen taķdīmüne mübāderet eyledigim sūr-ı hümāyūnı tārīh-i kitāb-ı celīl-i evşāf-ı āliye-i hāzret-i hilāfet-penāhīden enzār-ı aħlāf li-ecli't-tenvīr bir şüreti bu maħalle derc ve taşvīr ile tezyīl-i mecelle-i mir'āt-ı muħtaşarı olunmasıyla 'abd-i faķīr kılındı.

[6b]

Tārīh-i Sūr-ı Hümāyūn

[fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün]

Her umūruñda diyānetle muħaķķaķ eylemiş

Hāzret-i 'Abdu'l-ħamīd Hān-ı Hudāvend-mu'īn

Dā'imā fikr-i hümāyūnı şerī'at tüzredir

Nāşşı 'unvān-ı şerīfī hādīm-i şer'-i mübīn

Dola yer nūr-ı cenāb-ı faħr-ı ālemden o şāh

Sübħa-i ta'zīm ile olmaķda dā'im müsta'īn

Emr-i şer'e müsteniddir tertib-i şāhānesi

Sünnet-i peygamberi icrāda ol şāh-ı güzīn

Gelmedi zât-ı hümayûnı gibi bir pâdişâh
Halk olunduğdan berü bu kûbbe-i çarh-ı berîn

Sünnet-i şehzâdegâniñ sürinı her şeyini
Vech-i şer'î üzre yaptı ol imâmü'l-müslimîn

Ehl-i sünnet meslegidir meslek-i şâhânesi
Emr-i bid'atden tebâ'üd itmede bî-ân u in

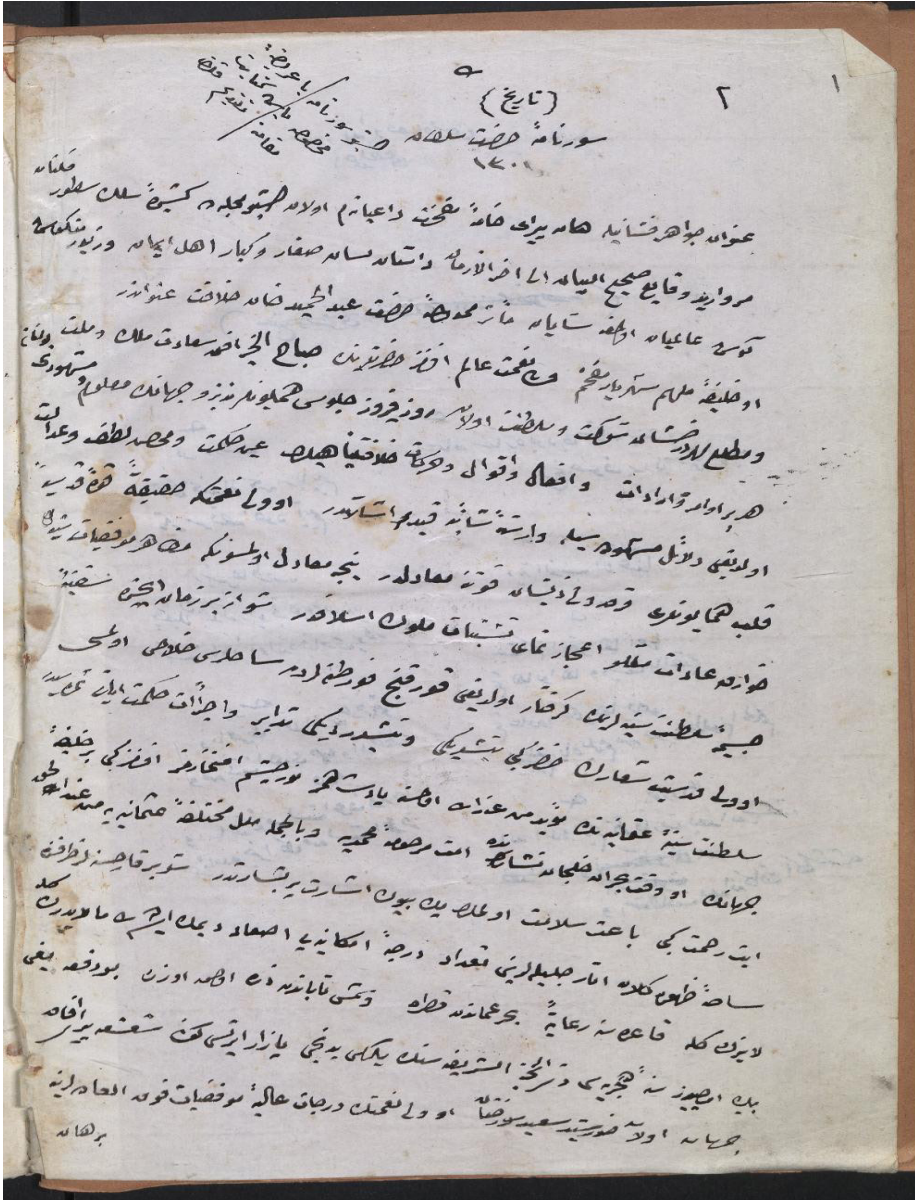
Kesdiği yer acımaz şer'-i şerîfiñ böyledir
Hikmet-i sırr-ı hıtânı fehm ider ehl-i yakîn

Tâ ebed yanında oldukca esâs-ı fevķ u taht
Taht-ı 'âlî-i hilâfetde ola ol şeh mekîn

Sûra yazdım sûre-i ihlâş ile târîhini
Mecd ile şehzâdegâni kıldı sünnet şâh-ı dîn (1300)

Ek

Ahmed Lutfi Efendi'nin Sûrnâme'sinden Bazı Sayfalar

(Ahmed Lutfi Efendi, *Sûr-nâme*, Leipzig Üniversite Kütüphanesi, Cod. Turc. 67., 1b)

2
 برهان با اولی الامر توبیخه غیبه نوسکنه کتبت استیجت سزا دکاه نجابت خلقت
 در وقت بیضه نعت اجزی قصه سنونک موسی بالمول سه رضا نیت شاه شکت شاه
 سلطنت سیدت یا اولی صورت اجزی رات صفای الامان ربانی اولی مبارک قدری انان
 یاد اولی رهبره تصور بویسید بوزنه تمام شرفه ویر بویسید اراده سیدیه بیجی مقدمی و قبولی
 قصه سوردی صاف قدری قیدیه مرا جفند الحسد بیسید کیمر آخیر در مجاوز اولی علم
 عا جویزین اتخاذ بویسید مستر شکانه ان بوکتین بیاتی ما فدیله بر وقت سبزه مدت نیت
 بویسید مع مایه بیانی نکلن ایجه تصور اولی او خرن در حیات ناخر اولی نزل کت و قدر
 ملک ان زن قید جواز اولی بیضی چند کافه امور شکتان سهکت حل و تسوی صفی سیدیه در
 مجرب و منظور جرایه اولی صه تیار اصابت نیر شکانه ان تواریک عواری کتوسه شعیه در
 رهیه تطبیحه اولی ره بریوم تکلفه در نظر اولی صفی در طرفان حکمه رعایت تلفی
 وقوع اولی صاف قدری مقدار رضی اخرا لدر الحقیقه انضایه اظه به بافت تصفی که بورع
 انوره در قدری لایه اولی معلوم علی بولوق بو سوا خبر رضی تجوز بویسید شاه نوکته و اصول
 نظریه رعایتی بار صورت اجزی صفی اعمال انکار صکت و بار شاه بی بیغ بویسید ایدی
 کرامات و الامان قدسیه هما بولنی نته باهر انهد اوزن کیمه در الحقیقک او اخرین سور
 هما نون بداننده همان بر هفت اولی و صفی نظریه بویسید صورت شروع نیت اجزی اراده سید
 شخصیات نیت و حسب جمالیه مولی نه زنده خاصه خیزه تبدیل لیه در سلک احصاء و اساک جویسید
 بویسید در مانع و انیه و مجرد ترتیب فلاطون ترتیب اسکانه و نعیات و ارادات صکت ابیات یاد
 و جویسید کتبه اوزن او خطیب جسم اسلافی کورد بکنده اعلا و بالا اولی در احوال و سلیم
 و دکلا و مافدریم اولاد و اصفا نده بقیه انی بکوره میکاوزه اطفا مسکین لوازم سوری
 بلغا مایغ ترتیب و تنظیم قدر

(Ahmed Lutfi Efendi, Sür-nâme, Leipzig Üniversite Kütüphanesi, Cod. Turc. 67., 2a)

سوره کافور

بوم مذکورہ کو مذکورہ ساعت الی راہ لرنہ در سعادت بوضاہ عموم بطریقہ
 خافہم بلای مایہ لخبونہ و عند ما ایلہ مکمل بر صیافت و بلکہ و بولوا طعام
 و صغیرا ہانہ بہ متولا شرفہ فائل اولارہ جلدی صفت انصاف ہا سہ ایلان یاد
 ایضا بولور شکرہ مخفا عود اجترارہ معلم بطریقہ لرفندہ عموم بطریقہ
 عموم بطریقہ و تبعہ غیر مسلمہ صادقہ نامہ اولارہ تزیانہ عمر و تکلمہ لرفندہ
 صفت اولقوانہ مفصل دعایہ ذات صفتہ پاکشہی دخی جلدتہم و بزرگ شایانہ
 و اما محافظہ حقوقہ و استکمال رفاہ و سعادتہم ملتزم اولدینہ لطفایا بہ اولارہ
 جہدہ رہہ ایریحی نبات فیضات غایبات جہانہ لربہ تکرار بولور شکرہ
 بیل مذکورہ انعامی البتہ عالیہ و فت تدریم مدعو اولارہ و کلامی محکم واری
 عکس و دون سازو ایچونہ بری سکانہ و دیونہ الی کسبیلک اولارہ اورن مکمل
 ایکی شرفہ طوبی اولسہ و دون بولورہ تشریفات تزیینی و جہدہ اطعمہ طعم ایچونہ
 اما صیاقہ صدمہ عظیمہ صغیرہ صغیرہ ذات سوسکات صباب صغیرہ صغیرہ
 تبعہ صادقہ الہ صفتہ لطفہ صیقلہ بعبیدلہ ہمکونلہ شکرہ و سوجالیق تیرکلا
 اولارہ ایچکلاک قطعہ لمیعہ و نعمتہ باریک حق اولارہ طرفہ ندنہ
 کلام الامون ملون الکلام منطوقہ مصدقہ نامی اولارہ اولارہ بولورہ
 قطعہ ہمکونہ بکرت متونہ ایلر قیادہ بولورہ تبعہ صادقہ لرنہ صدمہ ہمکونہ
 صیاقہ صادقہ الہ خودہ الہ مخفیہ ہانہ لرنہ صولیب اولدینہ بیانہ و ترفیہ

(Ahmed Lutfi Efendi, Sür-nâme, Leipzig Üniversite Kütüphanesi, Cod. Turc. 67., 5a)

4

دیاند
تاریخ سورجیوه

هاتون نوحه الیمه
الله عبد الحمید خانہ ضاوند مصید

دانا فکر جمیع شریعت اوزن در
نصی زینب عنوانه شریفی خادم ترغ صید

رعلم بر نور جناب فی عالمه اوشاه
بچه تعظیم ابد اولحق دائم منصبه

اوسته مستند در غیبت شاهازی
سنت پیغمبری ابراهیم اول شاه کریمه

کلمه روان جمیع کلمی بر شاه
صنعه اولند قدیر بوقتہ اهل بریه

سنت شاه کاند سورجیوه
و در شریعت اوزن باید اول اعلیٰ الیمه
اهل سنت سلطنت ملک شاهازی
اوردندند تبعاً اینه بی اده دایمه

کسی بچی را چینی شریعتی بیلد در
حکمت و سوزخانه فرم اید اهل نطقه

تا ابد یاقین اول فی ساسی خود و تخت
تخت عالم ضلوفن الله اول اسمیکه

حوره بازدم سورج اطلصله تاریخ
مجدید شاهزادگان قلعه سنت شاه دیمه

۱۴۰۰

م

(Ahmed Lutfi Efendi, *Sûr-nâme*, Leipzig Üniversite Kütüphanesi, Cod. Turc. 67., 6b)

From Lausanne to Montreux: Türkiye's Diplomatic Struggle for the Reconsideration of the Straits Regime

Lozan'dan Montrö'ye: Türkiye'nin Boğazlar Rejiminin Yeniden Gözden Geçirilmesi Konusundaki Diplomatik Mücadelesi

Coşkun TOPAL¹ , Yücel BULUT²

¹Coşkun Topal (Prof. Dr.),
Karadeniz Technical University, Faculty of
Economics and Administrative Sciences,
Department of International Relations,
Trabzon, Türkiye
E-mail: coskuntopal@ktu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3627-6805

²Corresponding author/Sorumlu yazar:
Yücel Bulut (Assist. Prof. Dr.),
Karadeniz Technical University, Faculty of
Economics and Administrative Sciences,
Department of International Relations,
Trabzon, Türkiye
E-mail: yucelbulut@ktu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1225-5249

Submitted/Başvuru: 18.07.2024
Revision requested/Revizyon talebi:
08.09.2024
Last revision received/Son revizyon:
21.09.2024
Accepted/Kabul: 15.11.2024

Citation/Atf: Topal, Coşkun and Bulut,
Yücel. "From Lausanne to Montreux: Türkiye's
Diplomatic Struggle for the Reconsideration of
the Straits Regime." *Türkiyat Mecmuası-Journal
of Turkology* 34, 2 (2024): 951-971.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1518538>

ABSTRACT

The Turkish Straits, whose regime was determined by the Montreux Convention in 1936, have held significant importance in global geopolitics during the periods of the First and Second World Wars, the Cold War, and the subsequent eras. Today, the security of the Straits is brought to the forefront by both Türkiye and the countries bordering the Black Sea due to military, commercial, and humanitarian reasons whenever East-West oriented crises and conflicts arise. The management regime of the Straits was decided by the Lausanne Treaty in 1923; however, within less than a decade, significant changes in European politics, increased armament, and the threats posed by German Nazism and Italian Fascism forced Türkiye to reconsider the control of the Straits, which were managed by an international commission. This issue became one of the main topics of Turkish diplomacy from the early 1930s, particularly in various international forums, including the League of Nations. During this period, the Turkish Foreign Ministry conducted a patient diplomacy, aiming for Türkiye to independently manage the Straits, while considering the sensitive international balances. As a result, Türkiye convinced the countries that signed the Lausanne Treaty and the major powers of the time to reevaluate the regime of the Straits. Diplomatic correspondence showing how this process progressed is concentrated between the years 1933 and 1936. This study aims to explain how Türkiye's efforts to convince the relevant parties to reevaluate the regime of the Straits took place within the historical flow. The study evaluates the correspondence of the embassies of the United States, Türkiye the United Kingdom, Switzerland, France, Italy, and Russia, which closely followed the Straits issue, and the correspondence of Turkish diplomatic missions in Europe as primary sources within the framework of the historicism methodology.

Keywords: Turkish Straits, Straits, Montreux Convention, Diplomacy, Diplomatic Correspondence

ÖZ

Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile 1936 yılında rejimi belirlenen Türk Boğazları; I. ve II. Dünya Savaşları, Soğuk Savaş ve sonrasındaki dönemlerde küresel jeopolitika açısından önemli yer tutmuştur. Günümüzde de Doğu-Batı eksenli kriz ve çatışmalar söz konusu olduğunda, Boğazların güvenliği; askeri, ticari ve insani sebeplerle hem ülkemiz hem de Karadeniz'e kıyaslı olan ülkeler tarafından gündeme getirilmektedir. Boğazların yönetim rejimi 1923'te Lozan Antlaşması ile kararlaştırılmıştı; ancak, aradan geçen 10 yıldan kısa sürede Avrupa siyasetinde

meydana gelen önemli değişimler, silahlanmanın artışı, Alman Nazizmi ile İtalyan Faşizminin oluşturduğu tehditler Türkiye'yi uluslararası bir komisyon tarafından yönetilmekte olan Boğazlar'ın kontrolü konusunu yeniden değerlendirmeye zorlamıştır. Bu konu, Milletler Cemiyeti başta olmak üzere çeşitli uluslararası forumlarda 1930'ların başından itibaren Türk diplomasisinin ana meselelerinden biri olmuştur. Bu dönemde Türk Dışışleri, uluslararası hassas dengeleri gözeterek Türkiye'nin Boğazların yönetimini tek başına yürütme hedefine doğru sabırlı bir diplomasi yürütmüştür. Bunun sonucunda, Lozan Antlaşması'nı imzalayan ülkeler ve dönemin büyük güçlerini Boğazların rejimini yeniden değerlendirmeye ikna etmiştir. Bu sürecin nasıl ilerlediğini gösteren diplomatik yazışmalar 1933-1936 yılları arasında yoğunlaşmaktadır. Bu çalışma; Türkiye'nin ilgili tarafları, Boğazların rejiminin yeniden değerlendirilmesi için ikna çabalarını tarihsel akış içerisinde nasıl gerçekleştirdiğini açıklamayı hedeflemektedir. Çalışmada, Amerika Birleşik Devletleri'nin Boğazlar meselesini yakından takip eden Türkiye, Birleşik Krallık, İsviçre, Fransa, İtalya ve Rusya'daki büyükelçiliklerinin yazışmaları ve Avrupa'daki Türk diplomatik misyonlarının yazışmaları ana kaynakların büyük kısmını oluşturup tarihselcilik metodolojisi çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Türk Boğazları, Boğazlar, Montrö Sözleşmesi, Diplomasi, Diplomatik Yazışma

Introduction

The Bosphorus and Dardanelles Straits have long held significant geostrategic, economic, and political importance, serving as crucial elements in Türkiye's international relations. These waterways have profoundly influenced global geopolitical dynamics, extending beyond Türkiye's bilateral relations with countries like Russia or Western nations. Issues concerning the straits invariably involve multiple major powers and impact a wide range of areas, from military to economics.¹

Consequently, the Turkish Straits have consistently been central to international affairs due to their implications not only for Türkiye but also for various other nations. Until the 18th century, the Ottoman Empire and its fleet dominated the Black Sea. However, during Catherine the Great's reign (1762-1796), the Ottomans lost control after consecutive defeats in the Russo-Turkish Wars of 1769-1774 and 1787-1791. By 1794, Russia had established ports in Sevastopol and Odesa². While the Russo-Ottoman rivalry dominated the northern Black Sea, Western powers initially did not see Russia as a significant threat to their global influence, paying little attention to its actions in the region. However, by the mid-19th century, during the Crimean War (1853-1856), Russia's growing power threatened Ottoman control over Istanbul and the straits. Additionally, Russia's claim as the protector of Orthodox Christians posed a potential threat to Europe, prompting England, France, and the Ottoman Empire to ally against Russia. This alliance successfully kept Russian forces out of Wallachia and Moldova, preventing further advances. The 1856 Treaty of Paris marked a turning point in Europe-Ottoman relations, with Europe formally recognizing the Ottoman Empire within the European legal system, providing a diplomatic shield against Russia. The European Great Powers, unwilling for any single country to control Istanbul and the straits, maintained a balance of power that extended the Ottoman Empire's survival. Aware of this rivalry and the straits' strategic importance, the Ottoman Empire leveraged its position to sustain itself, as it could not have survived economically or militarily without this advantage from the 19th century to World War.

Following the First World War, the Ottoman Empire dissolved, and a new nation was founded by Mustafa Kemal Atatürk and his companions, based on a new political structure and worldview. The war officially ended for Türkiye with the Treaty of Lausanne in 1923, where the involved parties agreed to the principle of unrestricted passage and navigation by sea and air through the Turkish Straits — the Dardanelles and the Bosphorus — in both peacetime and

1 Kurtuluş Yücel, *The Legal Regime of the Turkish Straits: Regulation of the Montreux Convention and Its Importance on the International Relations after the Conflict of Ukraine* (PhD thesis, Johann Wolfgang Goethe University, 2019), 6.

2 Tanrıverdi, Mustafa, "The Effect of Russo-Turkish Wars on The Martial Arrangement of Russia (1696-1878)", *Contemporary Turkish – Russian Relations From Past to Future* in, ed. İlyas Topsakal and Ali Askerov (Istanbul University Press, 2021), 245.

wartime.³ Given the critical geostrategic, political, and military significance of the straits, the treaty parties deemed it imperative to prevent Türkiye from exerting unilateral control over them. Accordingly, the agreement stipulated the establishment of an international commission comprising delegates tasked with implementing the agreed-upon regulations within the area. While the Turkish representative presided over this commission⁴, its formation and operation nevertheless represented a limitation on Turkish sovereignty within the region.

During the transitional period following the First World War the world, especially Europe, underwent significant advancements and transformations, prompting Turkish authorities to seek greater control over the straits. The years from 1918 to 1939, leading up to World War II, were marked by turbulence and notable changes in international relations. Key developments included a global economic crisis, the rise of heavy industry for military production, and the spread of Nazi and Fascist ideologies, which heightened global tensions. Despite efforts by institutions like the League of Nations, initiatives such as the Geneva Disarmament Talks (1932-1934) failed, signaling the growing likelihood of another major conflict.⁵ As tensions escalated in Europe and the Pacific, signaling preparations for another conflict, the Lausanne Treaty initially raised hopes for global disarmament. However, by the 1930s, the situation had shifted drastically. Amid these global changes, the Turkish Republic needed to reassess its stance on the security of the Straits and its own interests in light of potential conflict. This study examines the evolution of Turkish diplomatic strategies during this period by analyzing correspondence between American embassies and Washington, as well as with countries that signed the Lausanne Treaty and their relations with Turkish diplomatic missions. It focuses on Türkiye's efforts to advocate for renewing the Straits regime from 1933 to the 1936 Montreux Conference, set against the backdrop of Europe's Pre-World War II turmoil.

1. Pre-WWII Prelude: Key Events and Tensions in Europe

After signing the Lausanne Peace Agreement, Türkiye aimed to adopt a European-style government and lifestyle. Turkish leaders sought to renew the country bureaucratically, politically, and economically, establishing a republic after the Ottoman Empire's collapse.⁶ While doing so, Türkiye had to stay attentive to unfolding international issues in Europe. The Paris Peace Conference (1919-1920) ended First World War with harsh treaties like the Treaty of Sèvres and the Treaty of Versailles. Both the German and Turkish people were dissatisfied with these agreements. After over three years of war and rejecting the Treaty of Sèvres,

3 "Lausanne Peace Treaty," Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs accessed 16 May 2024, https://www.mfa.gov.tr/lausanne-peace-treaty-part-i_-_political-clauses.en.mfa

4 "II. Convention Relating to the Régime of the Straits" Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs, accessed 16 May 2024, https://www.mfa.gov.tr/ii_-_convention-relating-to-the-regime-of-the-straits.en.mfa

5 Antony Best, Jussi M. Hanhimaki, Joseph A. Mailo, and Kirsten E. Schulze, "The path to European war, 1930-39", in *International History of the Twentieth Century and Beyond*, (London: Routledge, 2014), 156-183.

6 Zeynep Şen, "Türk Çağdaşlaşma Hareketinde (Cumhuriyet Döneminde) Gerçekleştirilen Atılımlar", *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi* 45/1 (2017), 150-158.

Türkiye secured the Treaty of Lausanne on July 24, 1923, resolving most of the pressing issues with the Allied powers.⁷ In this period, the Straits were placed under the control of an international commission⁸, and with the expectation of global disarmament, Türkiye accepted this arrangement. After the First World War, the great powers of Europe sought a way to prevent another major conflict. Consequently, the League of Nations was established in 1920 to promote peace and cooperation among nations.⁹ However, Europe faced two interlinked problems: a significant arms race following the war and the rise of radical ideologies, exacerbated by the heavy burdens imposed on Germany by the Treaty of Versailles. The world was witnessing the ascent of radical ideologies.

1.1. Rise of Radical Ideologies to Power

Radical ideologies gained power, preparing the world for war in both East and West. The Treaty of Versailles fueled German resentment, allowing radical groups to thrive. In this context, Hitler and the Nazis rose to power in Germany in 1933 after 13 years of struggle. Having witnessed Germany's World War I defeat, Hitler aimed to create a "Greater Germany" by uniting Austria and Germany, later achieving this goal. He sought to establish the Third Reich, with himself as Führer. Meanwhile, Italy, despite being on the winning side of World War I, felt disrespected by minimal territorial gains. Mussolini and his Fascist ideology seized power in 1922 through a brutal march on Rome.¹⁰ On the other hand, Italy faced political problems from 1922 onwards despite being on the winning side of the First World War. Italians felt disrespected by the minimal territorial gains they received despite their victory. Eventually, Mussolini and his ideology of Fascism marched on Rome and seized power in October 1922 through brutal and threatening means, rising to prominence.¹¹ In the Far East, Japan also ignored the League of Nations and efforts to halt revisionist aggression. As an expansionist power, Japanese imperialism asserted racial superiority. While Hitler aimed to build an empire in Eastern Europe, Japan sought to establish its own in East Asia. Despite their conflicting ideologies of racial superiority, their shared opposition to British and French imperialist hegemony created common ground.¹²

7 "İstiklal Harbi" Türk Tarih Kurumu Başkanlığı, accessed 18 May 2024, <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/istiklal-harbi/>

8 "Lausanne Peace Treaty".

9 "The League of Nations" The United Nations Office at Geneva, accessed 18 May 2024, <https://www.un Geneva.org/en/about/league-of-nations/overview>

10 "The Rise of the Nazi Party History of the Battle of Britain Exhibitions & Displays Research", Royal Airforce Museum, accessed 18 May 2024, <https://www.rafmuseum.org.uk/research/online-exhibitions/history-of-the-battle-of-britain/the-rise-of-the-nazi-party/>

11 "How Mussolini Led Italy to Fascism and Why His Legacy Looms Today", National Geography History, accessed 18 May 2024, <https://www.nationalgeographic.com/history/article/benito-mussolini-rise-of-fascism-in-italy>

12 "Nazi Germany, Imperial Japan, and the Anti-Comintern Pact", The National WWII Museum, 17 November 2021, accessed 18 May 2024, <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/nazi-germany-imperial-japan-anti-comintern-pact>

Later on, the world witnessed these three countries collaboration; each believing they deserved power due to perceived racial superiority, past mistreatment or injustice. On September 27, 1940, they formed a military alliance known as the Axis Powers, comprising Germany, Italy, and Japan.¹³ As ideologies like Nazism and Fascism gained prominence in Europe, the necessity for precautionary measures became increasingly evident for both Europe and many other parts of the world including Türkiye.

1.2. Failure of Geneva Disarmament Conference (1932-1934) and Anglo-German Naval Agreement (1935)

The League of Nations was established to promote peace, but from 1920 until World War II, it struggled to balance the interests of the U.S. and other major powers. Although countries like Germany, Italy, the UK, and France were members, it had limited success in uniting smaller nations. Despite being a precursor to the United Nations, the League failed to prevent global conflict or achieve widespread international cooperation.¹⁴ The League's main objective was to encourage member states to reduce armaments to the lowest possible level, considering national security and international obligations. However, progress was slow; the Preparatory Commission for disarmament only began in 1926, with the Geneva talks delayed until 1932.¹⁵ These delays underscore the League's slow operations and the difficulty of achieving international consensus, particularly on disarmament, revising harsh treaties, and resolving issues from the war.

A major failure was seen in the Geneva Disarmament Conference, where leading powers like France, Germany, and Great Britain met with delegates from over 60 countries.¹⁶ Six months prior to the conference, France made a significant announcement, declaring that its military and armaments were already at the lowest level necessary for national security. However, France indicated a willingness to pursue further reductions only if the Anglo-Saxon countries reciprocate.¹⁷ Germany and Hitler sought parity with other nations, increasing French security concerns. Britain, the sole major power able to mediate, aimed to appease Germany while addressing French concerns. Dissatisfied with the progress, Germany left the negotiations in 1932 but was invited back in 1933 after Hitler became chancellor. Britain's new plan, however, did not achieve equality between Germany and France, leading Germany to exit the conference again in October 1933.¹⁸

13 "Nazi Germany and Fascist Italy Become Friends", Anne Frank House, accessed 16 May 2024, <https://www.annefrank.org/en/anne-frank/the-timeline/entire-timeline/#199>

14 John M. Merriman and John M. Winter, *Europe since 1914: Encyclopedia of the Age of War and Reconstruction*, vol 3. (Detroit: Charles Scribner's Sons, 2006), 1629.

15 Best, Hanhimaki, Mailo, and Schuzlze, "The path to European war, 1930-39", 156.

16 "World Disarmament Conference," Britannica, accessed 2 April 2024, <https://www.britannica.com/topic/World-Disarmament-Conference>

17 Thomas Davies, "France and the World Disarmament Conference of 1932-34", *Diplomacy & Statecraft* 15/4 (2004): 766, accessed 17 May 2024, <https://doi.org/10.1080/09592290490886838>

18 Carolyn J. Kitching, *Britain and the Geneva Disarmament Conference* (New York: Palgrave Macmillan, 2002), 194-205.

On the other hand Germany and United states were not able to promise France for the support they need in exchange of imposing limit to the French arms.¹⁹ Meanwhile, its failure enabled Adolf Hitler to criticize other nations for not fulfilling their disarmament obligations and rather than fostering peace, the discussions further strained already tenuous relations.²⁰ The failure of the talk brought the conference to an end without any resolution.²¹ The failure of the conference was strategically significant, as it altered the balance of relations in Europe and demonstrated the League of Nations' inability to address profound issues such as global disarmament and the creation of a common atmosphere of peace in Europe and beyond.

Another treaty failed, affecting countries' strategies once again. After World War I, the U.S. and Great Britain sought to limit naval armaments with the Five Power Treaty of 1922. This treaty, involving the U.S., Great Britain, Italy, Japan, and France, imposed limitations that eased the naval arms race while the U.S. and Britain maintained significant sea control. Germany faced severe restrictions under the Versailles Treaty. By the 1930s, Japan, seeking imperial power in East Asia, aimed for parity with Britain and the U.S. In December 1934, Japan announced it would no longer adhere to the treaty, which likely provoked Germany, already seeking equal status and opposing the Versailles Treaty. In response, Britain aimed to maintain relations with Germany and secure a naval agreement, even at the cost of straining its relationship with France.²² This could ease tensions for the UK and Europe. In pursuing this agreement, Britain aimed to ensure it did not compromise French security, as the German proposal aligned with British interests. On June 7, 1935, Washington received a message from its Embassy in London stating that Germany proposed limiting its naval power to 35 percent of the British fleet and adhering to this limit under all circumstances. Britain discreetly informed France, Japan, and Italy about the proposal through a secret aide-memoire, seeking their views. The U.S. responded on June 11, approving the initiative.²³ According to the United States Embassy in France, the French government was uncertain whether Germany would uphold its commitment to maintain a fleet strength ratio of 35 percent if the Soviet government increased its naval armaments. Consequently, France informed its allies that, for its own security, it would be increasing its naval power.²⁴ Although British politicians believed excluding France from the agreement would benefit both nations, it reminded everyone that alliances can be disregarded when a country's own interests and security are at stake. As a

19 "Geneva Disarmament Conference Collapses", Politico, accessed 18 May 2024, <https://www.politico.com/story/2013/06/this-day-in-politics-092520>

20 Pippa Catterall ve Carolyn J. Kitching, *Britain and the Geneva Disarmament Conference: A Study in International History* (New York: Palgrave Macmillan. 2003), 154–55.

21 Walter A, McDougall, "World Disarmament Conference". Encyclopedia Britannica, 2023, <https://www.britannica.com/topic/World-Disarmament-Conference> accessed 12 April 2024.

22 Best Richard A Jr. "The Anglo-German Naval Agreement of 1935 and Aspect of Appeasement", *Naval War College Review* 34/2 (1981), 68–69.

23 "Foreign Relations of The United States Diplomatic Papers 1935; Volume I General The Near East And Africa" Wics Library, accessed 14 April 2024 <https://digital.library.wisc.edu/1711.dl/G5OAT7XT7HRHX84>

24 "Foreign Relations of The United States Diplomatic Papers 1935; Volume I General The Near East And Africa."

result, France, unwilling to accept this, began acting more independently and formed ties with Italy and others, regardless of British approval.

2. On Diplomatic Correspondence: Turkish Response to the Changing Atmosphere in Europe

Turkish authorities closely monitored the response and repercussions of the Anglo-German Naval Agreement. Following the agreement, the Germans were elated, attributing this outcome to Hitler's speech on May 21, 1935²⁵, which addressed Europe's evolving policies and Germany's triumph over the restrictions imposed by the Treaty of Versailles. With the naval issue resolved, Germany hoped that both England and the rest of Europe would subsequently agree to air and ground military limitations revoke based on German expectations. However, later on, German public opinion and politicians began to criticize the agreement as being against their own interests. They argued that Germany was committing itself too much and that giving such concessions to foster friendship with Great Britain was unnecessary. In fact, the German government had second thoughts. Eventually, the Foreign Minister of Nazi Germany at the time, Konstantin Baron von Neurath, explained to Türkiye's Berlin Ambassador, "Our only reservation in agreeing to maintain a naval force equivalent to 35% of the British navy is this: the given ratio is based on the current strength of naval forces, but if Russia increases the power and number of its Baltic fleet, undoubtedly our 35% ratio will change."²⁶ This situation demonstrates that the Germans had the option to disregard the agreement when they deemed it necessary. Conversely, British authorities were aware that Germany aimed to create political opportunities to establish ties with Great Britain. Germany intended to leverage these ties to gain the support of the British government for its future colonial ambitions. According to reports from Türkiye's London Embassy, Prime Minister Stanley Baldwin visited German Ambassador Joachim von Ribbentrop and expressed satisfaction with reaching the agreement. However, Baldwin also made it clear that despite the agreement, Great Britain would not support Germany's colonial aspirations.²⁷ In fact, a report from Türkiye's French Embassy in Paris states that "The French regarded this agreement as a major blow to themselves." Mr. Bastid of the French Senate Foreign Relations Committee stated that this situation had pushed France closer to Italy. The report also noted that, although it was thought to have caused a deep wound, Pierre Laval showed an unprecedented level of composure.²⁸

On the other hand, although the Italians expressed disturbance, Türkiye's Budapest Embassy claimed that Mussolini was not happy with some fraction of French politics and was not expected

25 H. L., "Herr Hitler's Speech of May 21st", *Bulletin of International News* 11/24 (1935): 3-7.

26 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives Ottoman Archives) (BOA), Hariciye Vekaleti Umumi Katıblık (HVUKK), 534/ 37176 - 149204 - 59 (7 Nisan 1935).

27 BOA, HVUKK, 501/31438 - 124378 - 3 (7 Temmuz 1935).

28 BOA, HVUKK 534/37176-149204-59.

to maintain French – Italian friendship.²⁹ The public outrage, at the time only pushed Great Britain to consider its ally, compelling Eden to be sent to Paris and Rome to soften relations and maintain their alliance.³⁰ The French response to this agreement was visibly evident through another direct incident. When the British sought assistance from France during the Italian invasion of Ethiopia, requesting Laval to pressure the Italians to cease their attack, Laval disregarded this plea. A Turkish report from the French embassy corroborated this information firsthand. Subsequently, the Turkish ambassador in Paris approached Laval to inquire about any proposals from the British government regarding the Ethiopian situation. In response, Laval acknowledged the inquiry but dismissed it as belated, remarking, “They had not found it necessary to solicit our input during their negotiations with the Germans.” Furthermore, he iterated, “We are disinclined to align ourselves with the British in their conflict with the Italians. “The same report indicated that the thawing of relations between the British and the French was facilitated by a speech delivered by the British Foreign Secretary, Sir Samuel Hoare³¹ on July 11th, 1934. In this speech, Hoare stated that the British were striving for peace efforts, highlighting that the French had actually benefited from this agreement. He explained that prior to the Great War (World War I), the French naval power lagged 30% behind that of Germany, whereas with this agreement, the French navy gained a superior position over the Germans by a margin of 43%. This speech served to reassure the parties involved and normalize their relations once again.³² However, while regaining France sympathy it was late for utilizing French diplomatic power for reducing the Italian treat over Ethiopia. The invasion of Ethiopia took place between 1934 and 1936, during which the Italians eventually took control of the country. Turbulent and constant guerrilla wars ensued, and in 1947, Italy accepted Ethiopia’s independence.³³ The intensification of Italian aggression found a political and diplomatic vacuum, as the United Kingdom and France were at odds due to the Anglo-German Naval Agreement. This discord allowed Italy to feel emboldened and unchallenged in its invasion of Ethiopia. The Italian aggression served as a wake-up call for Türkiye, prompting a proactive response not only to counter the Italian invasion of Ethiopia but also to prepare for potential aggression against Türkiye and Balkan countries.

29 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives Republican Archives) (BCA) Muamelat Genel Müdürlüğü, 30-10-0-0 / 221 - 491 - 33 (24 Haziran 1935).

30 Best Richard A. Jr. “The Anglo-German Naval Agreement of 1935 and Aspect of Appeasement”,77.

31 BOA, HVUKK 541/ 44144 - 209528 - 13 (12 Temmuz 1935).

32 “Foreign Office,” Hansard UK Parliament, 11 July 1935, accessed 22 May 2024, https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1935/jul/11/foreign-office#S5CV0304P0_19350711_HOC_302

33 “Italo-Ethiopian War (1935-1936),” Britannica, accessed 19 April 2024, <https://www.britannica.com/event/Italo-Ethiopian-War-1935-1936>

2.1. Türkiye's Pursuit of Alliances and Security Agreements

While Italians were attacking Ethiopia and creating fear of Italian invasion in Mediterranean area and Balkans, Türkiye and regions countries such as Greece and Romania were looking for safety from expansionist attitude of Italy and possible foreign invasions. In this era there were a group of agreement that countries looking for to ensure their safety. Türkiye was trying to keep its ties with Greek and Balkan countries as well as Russia. As its one of the previous rival Russia was a new ally of Türkiye after first world war, initially Türkiye was excluded from the League of Nations due to being on the losing side of the war, and Russia was not it the league as well. Türkiye was skeptical about joining the league because of perceived British and French influence. This skepticism was shared by the Russians, leading to closer Turkish-Soviet relations and the signing of a friendship treaty in 1925, which was extended in 1929.³⁴

The treaty stipulated mutual consent for any third-party commitments. In the 1930s, Türkiye aimed to engage in international affairs and was invited to join the League in 1932, with assurances that its relations with Russia would remain unaffected. When Russia joined the League two years later, the issue of 'not offending Russia' was resolved. Türkiye then became a strong defender of the League's values. In 1935, Foreign Minister Tevfik Rüştü Aras emphasized to British Ambassador Sir Percy Loraine that upholding the League's charter was central to Turkish foreign policy. It was obvious that Türkiye was expecting League to exert its power on international issues which could create a safer environment for Türkiye and other countries who were looking for safety and international collaboration. After Mussolini's 1935 invasion of Ethiopia, Türkiye supported sanctions against Italy. However, United States was never part of the league and with Germany and Japan withdrawing from the League in 1933 and Italy in 1935, the League lost its sanctioning power in reality. Türkiye, like other nations, had to seek alternative security measures to maintain peace in his region. In 1933, Greece and Türkiye signed an agreement pledging the inviolability of the Thracian border and cooperation on matters of common interest. Subsequently, Türkiye signed a Non-Aggression Pact with Romania and Yugoslavia. In 1934, the Balkan Pact or Balkan Entente was established with the participation of Greece, Romania, Türkiye, and Yugoslavia. The Entente committed the states to protecting their borders in the event of inter-state attacks and to cooperating in situations that threatened peace.³⁵ Apart from that most importantly Türkiye got support of the Balkan Pact signatories for rearmament of the Turkish straits in case of a revision.³⁶ While all the diplomatic work around the Europe was very hectic and countries were trying to appease Germany and Italy for the sake of maintaining peace and avoiding another world war, Türkiye was still not sure about its of the most strategic asset's safety. Türkiye was not able to have

34 "Türk-Rus Ortak Deklarasyonu (24 Mart 1941)," Atatürk Ansiklopedisi, accessed 13 October 2023, <https://aturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turk-rus-ortak-deklarasyonu-24-mart-1941/>

35 William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, (İstanbul: Mozaik, 2003), 52–55.

36 "Historical Documents," Office of the Historian, accessed 14 June 2024, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d891>

military equipment in and around the straits and ‘Mare Nostrum’³⁷ (our Sea)’ policy of Fascist Italy as a treat was alive and Türkiye had to take precautions.

Türkiye’s effort to convince Europe of a new strait regime and to stop Italy in its attacks on Ethiopia was visible, particularly in the diplomatic correspondence of the United States. In a telegram dated October 14, 1935, to Washington, the US ambassador reported that he had met with Italian officials to convince them not to bomb cities like Addis Ababa and Dire Dawa in Ethiopia. He noted that as he was leaving the meeting with this aim, the Turkish ambassador was entering with the same purpose.³⁸ The effort should not be seen solely as a humanitarian act but also as a strategic move to exert pressure on Italy. The success of Fascism in Ethiopia could easily encourage Italians to attack places included in “Mare Nostrum,” such as Greek and Turkish territories. Türkiye’s efforts were focused on curbing Italy’s aggressive militarist actions and reducing the threat from Italy. For Türkiye’s quest to renew the conditions of the Turkish Straits, the Anglo-German agreement was particularly important, as its remote results affected Türkiye’s security plans. The agreement disturbed France, which eventually rejected the British approach to stopping the Italians’ attack on Ethiopia. This concern for its safety against Italy and Germany pushed Türkiye to seek a renewal of the Straits’ status after the Treaty of Lausanne. Unstable relations made Türkiye wary of trusting Europe in the event of an attack on its straits, especially since the Treaty of Lausanne had already rendered the area without military powers. With Italy being an active military revisionist country and Europe unable to create a stable political environment to ensure security against an Italian or even German attack, Türkiye felt necessity to ensure its own military safety³⁹ at its best capacity with an agreement that would not disturb European power.

3. Turkish Diplomatic Efforts for the Renewal of the Straits Regime in United States Diplomatic Correspondence

America has closely monitored Türkiye’s stance and other countries’ reactions to the issue of the Turkish Straits through their embassies around the world. The main figure in Turkish diplomacy at the Ministry of Foreign Affairs was Dr. Tevfik Rüştü Aras, who was an influential representative for Türkiye in the League of Nations as well as in all international affairs during his tenure from 1925 to 1938 as Foreign Minister of Türkiye.⁴⁰

Türkiye’s decision and Dr. Aras’s efforts to change the straits regime first appeared in United States diplomatic correspondence as early as June 29, 1934. At that time The United States Secretary of State was asking their ambassador in Great Britain about allegations regarding the

37 Yücel Güçlü, “Fascist Italy’s “Mare Nostrum” Policy and Turkey”, *Belleten* 63/238 (1999): 813, accessed 15 June 2024 <https://doi.org/10.37879/belleten.1999.813>.

38 “Historical Documents,” Office of the Historian, accessed 23 May 2024, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d780>

39 William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, 56.

40 Matthew Frank, *Making Minorities History: Population Transfer in Twentieth-Century Europe* (Oxford:Oxford University Press, 2017), 369, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199639441.001.0001>

Turkish government's intention to renew the convention related to the regime of the Turkish Straits, which was signed on July 24, 1923, at Lausanne. Washington was inquiring if Türkiye had taken any action on this matter and, if so, what the British approach was. The embassy was asked if they had any formal or informal information on the issue.⁴¹ The embassy responded with the answer from Sir John Simon, the British Secretary of State for Foreign Affairs, to a similar question in the British House of Commons. Simon was asked, "What representations have been received from the Turkish Government regarding the demilitarized zone adjoining the Dardanelles and the Bosphorus, and what attitude has he adopted in this matter?" He confirmed that in 1933, a Turkish delegate at the General Commission of the Disarmament Conference in Geneva raised the topic of renewing certain provisions from the Lausanne peace settlement, which outlined the situation of the straits, and claimed that it needed revision for the security and safety of the straits. However, "It has not formed the subject of specific representations to His Majesty's Government." said Simon. When the question arose multiple times in Geneva, Simon spoke with Dr. Aras, who assured him that the Turkish government, under the current circumstances, would not pursue the matter further.⁴²

Another correspondence from the United States' French Ambassador claimed that the Turkish Foreign Minister tried to gain support from the French Government but was unsuccessful, as the French government was openly against any changes to the straits regime established by the Lausanne Agreement of 1923.⁴³ Italy's Ambassador reported the results of its "discreet inquiries" and claimed that the Italians believed the Turks had already accumulated military material very near the demilitarized zone. While the Italian government had not received any official statement from the Turkish side, the Italians were also looking forward to a revision. They believed this revision would merely formalize the situation that already practically existed.⁴⁴ However, this message proved to be incompatible with the reality on the ground, as when the matter came to the Montreux Convention, the Italians did not sign it until 1938.

The United States Ambassador in Türkiye informed Washington that Turkish Foreign Minister Tevfik Rüşü Aras claimed they did not raise the issue of the straits at the Geneva Disarmament talks officially because they believed they were capable of defending the straits even in presence of some restrictions. He added that they did not need anyone's permission to defend their country. The same report from the Ambassador included a significant analysis that the people in Türkiye were not concerned about the demilitarized areas because they were confident in their ability to defend them if needed. However, the people were unhappy

41 "Historical Documents," Office of the Historian, accessed 11 June 2024, https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1934v02/pg_979

42 "Turkey (Straits Convention)" Hansard UK Parliament, accessed 11 June 2024, <https://hansard.parliament.uk/Commons/1934-06-11/debates/b4fe2860-eae2-4ffc-b2f2-906edc6016d4/Turkey>

43 "Historical Documents," Office of the Historian, accessed 11 June 2024, https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1934v02/pg_975

44 "Historical Documents," Office of the Historian, accessed 11 June 2024, https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1934v02/pg_976

with the presence of the Straits Commission.⁴⁵ These initial correspondences indicate that the United States of America was consistently attempting to comprehend Türkiye's intentions and commitments regarding the issue of the straits, as well as the responses from related countries such as Great Britain, France, and Italy.

These communications reveal that Türkiye's assertion about changing the straits regime began as early as the 1933 Geneva Convention and garnered political attention in both Europe and the United States. While the United Kingdom proceeded cautiously and sought to persuade Türkiye calmly not to raise the issue, France was clearly opposed to any change. Italy, on the other hand, was believed to be open to discussing the issue. Türkiye, while exercising caution, also attempted to present a confident image through speeches by Dr Tevfik Rüştü Aras in international forums, demonstrating its ability to defend itself even if Europe did not change its stance on the straits regime. In the Geneva conference of the disarmament, Soviet Commissar for Foreign Affairs Litvinov, was the only representative ready to accept Türkiye's claim to be discussed and support its cause for the straits at the moment.⁴⁶ This initial stage of diplomatic discussions was a precursor to Türkiye's more assertive diplomatic efforts to convince the world of the need for a revision of the straits regime.

According to correspondence on April 30, 1935, Turkish Foreign Minister Dr. Tevfik Rüştü Aras met with the French Ambassador and conveyed that despite Türkiye and Germany were allies during the First World War, Türkiye had supported France's position and claims against Germany in the current issues. He expressed hope that France would reciprocate by supporting Türkiye's claim for a revision of the straits regime, which did not happen in Türkiye's previous effort. In this correspondence, the analysis of the USA's Ambassador Robert P. Skinner is particularly significant. Considering Turkish aversion to the Straits Commission, he predicts that Türkiye will persistently press its case before the relevant countries until the proposals are definitively accepted.⁴⁷

While the world was seeking permanent solutions against the rising threat of Nazi Germany and Fascist Italy in Europe, the Turkish delegate secured the support of the Balkan Entente during the May 10-13, 1935 of Balkan Conference. As Türkiye's diplomatic pressure intensified, the Great Powers began to consider Türkiye's position in the Geneva Conference, recalling Türkiye's cooperative stance during the Lausanne Conference of 1923. In 1923 Turkish officials were observing an atmosphere more focused on disarmament in Lausanne; however, by 1935, the world was decidedly moving towards rearmament. For Türkiye, the straits represented the most vulnerable point. The United States Ambassador in Türkiye pointed out that Türkiye

45 "Historical Documents," Office of the Historian, accessed 11 June 2024, https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1934v02/pg_972

46 "Historical Documents," Office of the Historian, accessed 11 June 2024, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d887#fnref:1.7.4.10.32.8.8.16.2>

47 "Historical Documents," Office of the Historian, accessed 11 June 2024, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d888>

was already prepared to defend the straits, suggesting that any revision would primarily serve Türkiye's pride and prestige. He emphasized that Turkish military readiness around the straits meant that the actual situation would not change significantly even with revisions.⁴⁸ So for the Ambassador Skinner the change would be solely on paper and would approve ground reality and help Turkish prestige.

A significant letter from the American Ambassador in Türkiye reached Washington on June 21, 1935. The ambassador reported that he had visited İzmir and Çanakkale for an inspection. During his visit, he witnessed the Turks increasing their military presence very close to the straits. He was informed that the bridges were down, forcing him to take a newly renovated road, intended for military purposes, which led to the train tracks. While it is unclear whether this route was shown to him deliberately, Skinner stated it would be unfair to claim that the Turks were creating a 'fait accompli' to pressure the world into accepting existing conditions that could not be changed. However, it was evident that Turkish military personnel were working diligently to support their cause. In the same letter, Ambassador Skinner claimed that both he and his British counterpart, Sir Percy Loraine, believed the Turks viewed the current conditions as a blot on Turkish independence, with the Russians supporting them in their efforts. The ambassador pointed out Russia's historic desire to control the straits and suggested that Stalin, the new 'Tsar' of Russia, was trying to influence Türkiye in a different way. Rather than fighting for their historic ambitions, the Russians were seeking to form a military alliance and industrial partnerships that would make them indispensable for Turks. Skinner expressed concerns about the depth of Türkiye-Russia relations and what might happen if Türkiye's strong and capable leadership were to disappear one day, potentially allowing a weaker group to take power and letting Russia gain control over the matter. The letter also highlighted concerns about the risks of regressing the country's institutions by 25 years, referencing conditions from 1910.⁴⁹ In the letter, it is evident that the ambassador is concerned about potentially losing Türkiye to Russia. The Turks are already fortifying their positions, and if the West does not acknowledge this reality, it could drive Türkiye into deeper ties with Russia. This would risk Türkiye reverting from its current Western-influenced governance to the turbulent times of the 1910s. During this period, Western countries may lose their ability to influence Türkiye in various beneficial ways.

On June 25, 1935, Ambassador Skinner visited Foreign Minister Aras and reported to Washington that Aras informed him they had not yet initiated any official process, but now was the time to do so because the major powers were aware of Türkiye's intentions. In addition, the Balkan Entente countries—Greece, Romania, and Yugoslavia—promised their support to Türkiye regarding the rearmament of the straits. During the meeting, Aras outlined Türkiye's

48 "Historical Documents," Office of the Historian, accessed 11 June 2024, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d889>

49 "Historical Documents," Office of the Historian, accessed 12 June 2024, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d890>

five requests for military rearmament of the straits: the right to install mobile coastal batteries, to militarize its European territory with mobile artillery, to deploy submarine mine carriers, to maintain two submarine bases at Çanakkale, and to establish bases for hydroplanes and airplanes. In the same meeting, Skinner inquired about Türkiye's views on the Soviets, to which Aras openly stated that Türkiye perceived them in the same way as they viewed Germany or Britain, and that the Soviet principles of government would never be applied in Türkiye.⁵⁰

On July 3, 1935, Ambassador Skinner wrote in his letter to Washington that the reason Türkiye sought rearmament stemmed from the impression left on Ankara by Europe's looming war, compounded by Italian aggression. For many months, Türkiye's Foreign Ministry had been convinced that once Germany completed its war preparations, a major conflict would erupt in Europe. When Türkiye signed the Lausanne Treaty and the Straits Convention on July 24, 1923, they expected strict disarmament measures across Europe. However, this did not materialize, leaving Türkiye vulnerable in the straits due to the lack of disarmament. At this juncture, Americans aimed to ensure two things: first, that Türkiye would not align itself with Soviet government principles, and second, that American commercial vessels would enjoy freedom of navigation through the straits. They believed the best way to safeguard American interests would be through a special agreement between the United States and Türkiye, contingent upon American commitments to defend the straits.⁵¹ On November 1, 1935, after Skinner's meeting with Dr. Aras, he learned that the time for Türkiye to formally apply for changes to the straits regime was approaching.⁵² After the preparations by the Turkish Foreign Ministry were completed, on April 11, 1936, parties to the Lausanne Treaty of 1923 and the United States were invited to discuss Türkiye's fortification of the straits. The document distributed to all parties by April 10, 1936, stated that the conditions in Europe and the world in 1923 were much different in terms of optimism for disarmament compared to today. Rearmament had resurged, and military capabilities had increased among nations. Furthermore, the ineffectiveness of collective guarantees had left Türkiye vulnerable. Now, Türkiye sought to renegotiate the Strait Convention to ensure its territorial integrity and security while maintaining commercial navigation.⁵³ This was Skinner's final message. Later, on April 14, 1936, when the US Ambassador to Türkiye sent a message to Washington signed by J.V.A. MacMurray.

MacMurray in his latter mentioned that it was difficult for France and Great Britain to focus on Türkiye's demands while the question of Germany's remilitarization of the Rhineland

50 "Historical Documents," Office of the Historian, accessed 11 June 2024, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d889>

51 "Historical Documents," Office of the Historian, accessed 14 June 2024, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d893>

52 "Historical Documents," Office of the Historian, accessed 14 June 2024, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d894>

53 "Historical Documents," Office of the Historian, accessed 14 June 2024, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1936v03/d564>

still awaited resolution. However, according to a report from the CIA prepared in 1947 and declassified in 2012, Germany's rearmament and withdrawal from treaties resulted in a more favorable reception of Türkiye's demands.⁵⁴ After sending invitations to the involved parties, responses were awaited from countries such as Great Britain, France, Soviet Russia, Yugoslavia, and Japan. The United States' ambassador in London reported to Washington that the British government would respond positively. They appreciated Türkiye's straightforward approach and found it suitable; however, they would preferred the matter to be addressed in the League of Nations rather than solely among the signatories of the Lausanne Treaty. Türkiye's call for discussion was accepted by all powers except Italy, who declined official representation in the conference that would be part of the treaty, agreeing to sign it only two years after an agreement was reached in Montreux.⁵⁵ Turkish demands discussed between June 22 to July 20 of 1936 and new agreement entered into force on November 9, 1936.⁵⁶ Türkiye's efforts in international diplomacy eventually bore fruit for its security, convincing all parties to the Lausanne Agreement and additionally the United States of America. The result of Türkiye's Foreign Ministry's steadfast policy of persistent pressure within international legal frameworks and maintaining diplomatic courtesy was instrumental in persuading the world to discuss the matter.

4. Conclusion

Considering periods of high tension such as the First and Second World Wars, the Cold War, and the ongoing Russia-Ukraine conflict, it is evident that the Turkish Straits hold significant strategic importance for both Türkiye and the global community. These straits serve as crucial passageways for humanitarian aid, trade vessels, and warships. Türkiye's control over the straits, as governed by the Montreux Convention, affords the nation considerable autonomy in shaping its policies and diplomatic relations, particularly with Russia and Europe. Absent the Montreux Convention, Türkiye's ability to navigate its policy-making and ensure national security during global crises would likely be more constrained.

The conditions at the signing of the Treaty of Lausanne were markedly different from those of the 1930s, a period characterized by an arms race. Initially, Türkiye believed the world was moving toward disarmament. However, as the threat of another global conflict loomed, with Italy and Germany in Europe and Japan in Far East posing significant dangers to world peace, Turkish authorities astutely recognized the need for enhanced national security measures. Consequently, Türkiye sought to alter the regime governing the straits, which, under the 1923 Lausanne Agreement, was controlled by an international commission.

54 "The Problem of the Turkish Straits," CIA Foia (Foia.Cia.Gov), accessed 14 June 2024, <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp08c01297r000500030004-2>

55 "Montrö Boğazlar Sözleşmesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, accessed 15 June 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/montro-bogazlar-sozlesmesi>

56 "The Problem of the Turkish Straits". CIA Foia (Foia.Cia.Gov), accessed 14 June 2024, <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp08c01297r000500030004-2>

The diplomatic efforts of Türkiye, as revealed through various correspondences, highlight three key strategies: timeliness in addressing requirements, anticipation of potential international conflicts, and maintaining pressure without alienating counterparts. Turkish diplomats, notably Foreign Minister Dr. Tevfik Rüştü Aras, identified the opportune moment to request changes to the straits' regime. They refrained from initiating formal inquiries until they had prepared the international community, including organizations like the Balkan Entente, and secured alliances with nations concerned about similar threats.

U.S. diplomatic correspondence from the 1930s indicates that Turkish officials anticipated war once Hitler felt sufficiently prepared. While American ambassadors attributed Türkiye's stance to European conditions, it is clear that Turkish leaders closely monitored global developments to foresee potential threats. Despite active participation in the League of Nations, particularly during disarmament talks, Türkiye did not rush formal proceedings for the renewal of the straits regime. However, in the disarmament conference of Geneva 1933 onwards, Turkish representatives voiced their concerns over existing threats in informal ways, making it clear that they would defend the straits if necessary, while respecting international law and avoiding unilateral actions.

By subtly showcasing their military preparations to British and American ambassadors during visits to strategic locations like Çanakkale and İzmir, Türkiye effectively demonstrated its defensive capabilities without creating a sense of a '*fait accompli*.' This approach garnered support from Balkan countries and Russia, ensuring that Western powers would not oppose Türkiye's position, thereby preventing Russia from gaining undue influence over Türkiye.

When all conditions aligned favorably for Türkiye, their steadfast and decisive diplomatic efforts resulted in the major powers agreeing not only to discuss the issue of the Turkish Straits regime but also to acknowledge Türkiye's *de facto* control and turn it into a direct legal position. This recognition granted Türkiye the rightful authority over the straits, reflecting the pragmatic and strategic foresight of Turkish diplomacy.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

References / Kaynaklar

Archival Documents

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives Ottoman Archives) (BOA), Hariciye Vekaleti Umumi Katiblik (HVUKK), 541/ 44144 - 209528 - 13.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives Ottoman Archives) (BOA), Hariciye Vekaleti Umumi Katiblik (HVUKK) 501/31438-124378-3.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives Ottoman Archives) (BOA), Hariciye Vekaleti Umumi Katiblik (HVUKK) 534/ 37176 - 149204-59.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives Republican Archives) (BCA) Muamelat Genel Müdürlüğü, 30-10-0-0 / 221- 491 - 33.
- Hansard UK Parliament. "Foreign Office", Accessed 22 May 2024. https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1935/jul/11/foreign-office#S5CV0304P0_19350711_HOC_302
- Hansard UK Parliament. "Türkiye (Straits Convention)". " Accessed 11 June 2024. [https://hansard.parliament.uk/Commons/1934-06-11/debates/b4fe2860-eae2-4ffc-b2f2-906edc6016d4/Turkiye\(StraitsConvention\)](https://hansard.parliament.uk/Commons/1934-06-11/debates/b4fe2860-eae2-4ffc-b2f2-906edc6016d4/Turkiye(StraitsConvention))
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 11 June 2024. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1934v02/pg_979
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 11 June 2024. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1934v02/pg_972
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 11 June 2024. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1934v02/pg_975
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 11 June 2024. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1934v02/pg_976
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 11 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d887#fnref:1.7.4.10.32.8.8.16.2>
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 11 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d888>
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 11 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d889>
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 11 June 2024. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1934v02/pg_975
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 11 June 2024. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1934v02/pg_976
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 11 June 2024. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1934v02/pg_972
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 11 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d887#fnref:1.7.4.10.32.8.8.16.2>

- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 11 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d888>
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 11 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d889>
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 12 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d890>
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 12 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d890>
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 14 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus193501/d891>
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 14 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d892#fn:1.7.4.10.32.8.22.14.4>
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 14 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d893>
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 14 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d894>
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 14 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1936v03/d564>
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 14 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1936v03/d565>
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 14 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1936v03/d568>
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 14 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d891>
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 14 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d893>
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 14 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d894>
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 14 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1936v03/d564>
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 14 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/ch3>
- Office of the Historian. "Historical Documents." Accessed 14 June 2024. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d780>

Published Sources

- Anne Frank House. "Nazi Germany and Fascist Italy Become Friends." Accessed 16 May 2024. <https://www.annefrank.org/en/anne-frank/the-timeline/entire-timeline/#199>.
- Atatürk Ansiklopedisi. "Türk-Rus Ortak Deklarasyonu (24 Mart 1941)." Accessed 13 October 5 May 2024. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turk-rus-ortak-deklarasyonu-24-mart-1941/>.

- Best, Antony, Jussi M. Hanhimäki, Joseph A. Maiolo, and Kirsten E. Schulze. “The path to European war, 1930-39.” *International History of the Twentieth Century and Beyond*. London: Routledge, 2014 Accessed 15 May 2024 <https://doi.org/10.4324/9781315739717>.
- Best, Richard A.Jr. “The Anglo-German Naval Agreement of 1935 and Aspect of Appeasement.” *Naval War College Review* 34/2 (1981): 68–85.
- Britannica, “World Disarmament Conference.” Accessed 2 April 2024. <https://www.britannica.com/topic/World-Disarmament-Conference>.
- Britannica. “Italo-Ethiopian War (1935-1936.” Accessed 19 April 2024. <https://www.britannica.com/event/Italo-Ethiopian-War-1935-1936>.
- Catterall, Pippa and Carolyn, J. Kitching. “Britain and the Geneva Disarmament Conference: A Study in International History.” *The American Historical Review* 109 (1 February 2004): 154–55. <https://doi.org/10.1086/ahr/109.1.154>
- CIA Foia. “The Problem of the Turkish Straits. “ Accessed 14 June 2024. <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp08c01297r000500030004-2>
- Davies, Thomas. “France and the World Disarmament Conference of 1932–34”, *Diplomacy & Statecraft* 15/4 (2004): 765–780. Accessed 17 May 2024. <https://doi.org/10.1080/09592290490886838>.
- Güçlü, Yücel. “Fascist Italy’s “Mare Nostrum” Policy and Türkiye”, *Belleten* 63/238 (1999): 813-846. Accessed 19 May 2024. <https://doi.org/10.37879/belleten.1999.813>.
- Hale, William. *Türk Dış Politikası 1774-2000*. İstanbul: Mozaik, 2003.
- Kitching, Caroline J. *Britain and the Geneva Disarmament Conference*. New York: Palgrave Macmillan: 2002.
- L., H. “Herr Hitler’s Speech of May 21st” *Bulletin of International News*. 11/24 (1935): 3–7.
- McDougall, Walter A. “World Disarmament Conference” *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/World-Disarmament-Conference>. 2023.
- Merriman, John M. and John M. Winter, *Europe since 1914: Encyclopedia of the Age of War and Reconstruction* Detroit: Charles Scribner’s Sons, 2006.
- National Geographic. “How Mussolini Led Italy to Fascism and Why His Legacy Looms Today.” Accessed 18 May 2024. <https://www.nationalgeographic.com/history/article/benito-mussolini-rise-of-fascism-in-italy>.
- Politico. “Geneva Disarmament Conference Collapses, June 10, 1934.” Accessed 18 May 2024. <https://www.politico.com/story/2013/06/this-day-in-politics-092520>.
- Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs. “Lausanne Peace Treaty.” Accessed 16 May 2024. https://www.mfa.gov.tr/lausanne-peace-treaty-part-i_-political-clauses.en.mfa.
- Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs. “II. Convention Relating to the Régime of the Straits”. Accessed 16 May 2024. https://www.mfa.gov.tr/ii_-convention-relating-to-the-regime-of-the-straits.en.mfa.
- Royal Airforce Museum. “The Rise of the Nazi Party History of the Battle of Britain Exhibitions & Displays Research The Rise of the Nazi Party.” Accessed 18 May 2024. <https://www.rafmuseum.org.uk/research/online-exhibitions/history-of-the-battle-of-britain/the-rise-of-the-nazi-party/>.
- Şen, Zeynep. “Türk Çağdaşlaşma Hareketinde (Cumhuriyet Döneminde) Gerçekleştirilen Atılımlar”, *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi* 45/1 (2017): 147–64.
- Tanrıverdi, Mustafa. “The Effect of Russo-Turkish Wars on The Martial Arrangement of Russia (1696-1878)”, In *Contemporary Turkish – Russian Relations From Past to Future*, 239–253. ed. Ilyas Topsakal and Ali Askerov Istanbul University Press, 2021. Accessed 20 May 2024. <https://doi.org/10.26650/B/SS52.2021.011.12>.

- TDV İslâm Ansiklopedisi “Montrö Boğazlar Sözleşmesi”. Accessed 15 June 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/montro-bogazlar-sozlesmesi>.
- The National WWII Museum New Orleans. “Nazi Germany, Imperial Japan, and the Anti-Comintern Pact.” Accessed 19 May 2024. <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/nazi-germany-imperial-japan-anti-comintern-pact>.
- The United Nations Office at Geneva. “The League of Nations.” Accessed 18 May 2024. <https://www.un Geneva.org/en/about/league-of-nations/overview>.
- Türk Tarih Kurumu Başkanlığı. “İstiklal Harbi”. Accessed 18 May 2024. <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/istiklal-harbi/>.
- United States Department of State, *Foreign Relations Of The United States Diplomatic Papers 1935; Volume I General The Near East And Africa*. Vol. 1. Washington: United States Government Printing Office, 1953. Accessed 13 May 2024. <https://digital.library.wisc.edu/1711.dl/G5OAT7XT7HRHX84>.
- Yücel, Kurtuluş. “*The Legal Regime of the Turkish Straits: Regulation of the Montreux Convention and Its Importance on the International Relations after the Conflict of Ukraine*”. PhD Thesis, Johann Wolfgang Goethe-University, 2019.

The National Idea of Turkestanı Jadids: Developing and Implementing

Türkistan Ceditlerinde Ulusal Fıkr: Geliştirme ve Uygulama

Zaynabidin ABDİRASHİDOV¹

ABSTRACT

The Jadidism Movement, which emerged within the borders of the Russian Empire, reached a certain degree in Turkestan, Volga-Ural, the Caucasus, and Crimea, and turned into an intellectual and social movement. The Jadidism originated in Turkestan in the early 20th century, unlike other Muslim (the Volga-Ural, Caucasus and Crimea) regions of the Russian Empire. For this reason, Turkestanı Jadids persecuted the national idea promoted by the Muslims of Inner Russia and tried to shape it in accordance with the social, political, religious and traditional characteristics of Turkestan. During the initial stages of the formation and development of a national idea, the Jadids encouraged the establishment of charitable societies and the creation of a system of charitable funds. In addition to the societies and funds, Jadids also gave importance to the press to explain, adopt, and spread the ideas they advocated among the people, published national newspapers that would fulfill an important task in the formation of political thought among Muslims, opened publishing houses, and organized libraries. From this perspective, the "newspaper" alone, as a tool, became a sign of progress, a source of ideas and information for the Muslims of Turkestan, and for Russian society, and had a significant impact on the social lives of Turkestanis. Therefore, the newspapers *Tarakkıy*, *Shuhrat*, *Khurshid*, *Asya*, and *Tujjar*, which were published only in 1906-1908, fulfilled an important task as a tool and a force that enabled Turkestanı Jadids to assert their national and religious identities. The activities of the societies, publishing houses, libraries, and companies established to distribute print materials for Muslims in order to raise the consciousness of Turkestanis, to realize their self-awareness, and initially to initiate a social transformation in the intellectual sense, were either severely restricted or completely stopped by the local authorities representing the current administration in the regions that they went beyond the permitted framework or carried out anti-state activities. Although this situation negatively affected the work of the Turkestanı Jadids, they did not give up their struggle and managed to keep the issues they brought to the attention of the public through literature and theater. In this article, the efforts of the Turkestanı Jadids to promote and put forward national ideas to realize national projects, which were their main goals, and their activities to instill these ideas in the people of Turkestan are discussed based on first-hand sources.

Keywords: Nation, Idea, Jadidism, Turkestan, Muslim Elite, Charitable Society, Press

*Corresponding author/Sorumlu yazar:

Zaynabidin Abdirashidov (Prof. Dr.),
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Letters, Department of Contemporary
Turkish Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye
E-mail: zaynabidin.abdirashidov@hbv.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6869-4315

Submitted/Başvuru: 08.07.2024

Revision requested/Revizyon talebi:

28.08.2024

Last revision received/Son revizyon:

06.09.2024

Accepted/Kabul: 21.09.2024

Citation/Atfı: Abdirashidov, Zaynabidin. "The National Idea of Turkestanı Jadids: Developing and Implementing." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 34, 2 (2024): 973-1001.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1512323>

ÖZ

Rus İmparatorluğu sınırları içerisinde ortaya çıkan Ceditçilik Hareketi; Türkistan, Volga-Ural, Kafkasya ve Kırım'da belirli bir mahiyete ulaşarak kendi mecrasında fikri ve toplumsal bir harekete dönüşmüştür. Söz konusu hareket Türkistan'da, Rusya İmparatorluğu sınırları içerisinde Müslümanların yaşadığı Volga- Ural, Kafkasya ve Kırım bölgelerinden farklı olarak 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Türkistanlı Ceditçiler, İç Rusya Müslümanları tarafından desteklenen millî fikri idrak etmiş, bunu Türkistan'ın sosyal, siyasi, dinî ve geleneksel hususiyetlerine uygun olarak şekillendirmeye çalışmışlardır. Ceditçiler, ortaya koydukları millî fikrin şekillenip gelişmesinin ilk aşamasında, hayır cemiyetlerinin kurulmasını ve hayır fonları için bir sistem oluşturulmasını teşvik etmişlerdir. Onlar, kurdukları cemiyet ve fonların yanı sıra savundukları düşüncelerin halka anlatılması, benimsetilmesi ve halk arasında yaygınlaşması amacıyla matbuat işlerine de önem vererek Müslümanlar arasında siyasî düşüncenin oluşmasında önemli bir vazifeyi yerine getirecek millî gazeteler çıkarmış, yayınevleri açmış, kütüphaneler teşkil etmişlerdir. Bu noktadan bakıldığında yalnız başına "gazete" bile bir araç olarak Rus toplumunda olduğu gibi Türkistan Müslümanları için de bir ilerleme işareti, fikir ve bilgi kaynağı hâline gelmiş; Türkistanlıların sosyal hayatlarında önemli bir tesire sahip olmuştur. Öyle ki yalnızca 1906-1908 yıllarında yayınlanan *Terakki*, *Şuhrat*, *Hurşit*, *Asya* ve *Tüccar* gazeteleri, Türkistan Ceditçilerinin millî ve dinî kimliklerini ortaya koymalarını sağlayan bir araç ve güç olarak önemli bir görevi yerine getirmiştir. Türkistanlıların bilinçlenmesi, benliklerini idrak etmesi ve başlangıçta fikri anlamda toplumsal dönüşümün gerçekleşebilmesi için Müslümanlara yönelik basılı yayınları dağıtmak amacıyla açılan cemiyetler, yayınevleri, kütüphaneler, kurulan şirketlerin faaliyetleri, mevcut yönetimin temsilcisi yerel makamlar tarafından, çalışmalarına izin verilen çerçevenin dışına çıktıkları yahut da devlet karşıtı faaliyetler yürüttükleri gibi suç isnatlarıyla ya ciddi şekilde kısıtlanmış ya da tamamen durdurulmuştur. Bu durum her ne kadar Türkistan Ceditçilerinin çalışmalarını olumsuz etkilese de onlar mücadelelerinden vazgeçmeyerek halkın dikkatine sundukları meseleleri, edebiyat ve tiyatro aracılığıyla gündemde tutmayı başarmışlardır. Bu makalede, Türkistan Ceditçilerinin ana hedefleri olan millî projeleri hayata geçirebilmek için millî fikirleri üretme ve ortaya koyma gayretleri ile bu fikirleri Türkistan halkına duyurmak, tanıtmak ve benimsetmek için yaptıkları faaliyetleri, birinci el kaynaklara dayanılarak ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Millet, Fikir, Ceditçilik, Türkistan, Müslüman aydın, Hayırsever Cemiyet, Basın

Introduction

Background of Russian Muslim National Ideas

National idea, in a philosophical sense, symbolize the union of one nation and the definition of national identity is reflected in the slogan of the founder of Russian Jadidism, Ismail Gasprinski's *Unity in language, Thought and Action*. The concept of "national idea" for Gasprinski meant building an initial basis for the implementation of necessary and highly relevant works in favor of the nation. According to him, bringing people together under one idea leads to the fact that each of its representatives begins to think about the interests of the nation as a personal interest; and in the end no one will turn away from public affairs that will benefit the nation¹.

For Mahmud Hoja Behbudiy, a close associate and follower of Gasprinski in Turkestan, the reform of elementary and higher education meant the reform of the nation. According to him, the reform of the nation is a national idea that should promote all².

The results of bourgeois reforms in Russia in the second half of the 19th century and national politics in the era of Alexander III forced the Russian Muslims to find their due place in the society. One of the first steps in this direction can be seen in Gasprinski's brochure, *Muslims of Russia: Thoughts, Notes and Observations*. In this small booklet Gasprinski formulated his basic theoretical postulates on Russia's attitude toward the Muslim population and areas of reform in Muslim society. In addition, he raised the question of the mechanisms of relation formation between Muslims and Russia in the long term. Gasprinski proclaimed equality and respect for the rights of nations as a basis of the national policy. Further, by analyzing the cultural development of the Muslims of Russia, he proposed a program aimed at creating an institute of national schools based on their native language³.

Gasprinski, in the initial stage of development of national idea, promoted founding charities and creating a regulation system of charitable funds, because Russian law permitted legal public activities only within charitable and educational societies⁴.

In order to systematize existing work, Gasprinski proposed developing a "national idea" that would form the initial framework for the implementation of the necessary and highly relevant work in favor of the nation. In turn, to unite the nation under a unique "national idea" it was necessary to draw the Muslim elite, the intellectual stratum of Muslim society, into the work. The activities of these elites were aimed at creating political, economic, educational and cultural institutions. As defined by Gasprinski, people who serve the nation and the interests

1 Ismā'īl, "Afkāri 'umūmiya", *Tarjumān* 13-14 (1886), 1-2.

2 Maḥmūd H'aja Behbūdīy, "Millatlar qanday taraqqiy etarlar?", *Samarqand* 30 (1913), 2.

3 Ismail Bei Gasprinski, "Russkoe musul'manstvo: Mysli, zametki i nabliudeniia," in *Rossiia i Vostok* (Kazan: 1993), 16-58.

4 Zavdat Minnullin, "Blagotvoritel'nye obshchestva i problema zakiata u tatar (konets XIX – nach. XX vv.)," in I. K. Zagidullin, ed., *Tatarskie musul'manskie prikhody v Rossiiskoi imperii: Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii (27–28 sentiabria 2005 g., g. Kazan')* (Kazan: Institut istorii AN RT, 2006), 30.

of society are allowed to be called the pillars or fathers⁵. Gasprinski divided the Muslim elite into two groups: 1) the rulers and scholars; 2) representatives of the commercial and industrial classes. To characterize the potential of these groups, Russian historian Aidar Khabutdinov⁶ applied the theory of the French sociologist Pierre Bourdieu⁷, under which individuals have different types of capital: economic, social, symbolic, and cultural.

Gasprinski described the Muslim intellectual elite as knowing what they had learned; in other words, this social class was not aware of anything other than religious knowledge. Gasprinski emphasized, if they do not have the knowledge and the relevant requirements of the time; if they do not comply with what they teach themselves; if the rulers and officials have no knowledge, intelligence, and ardent patriotism, then no matter whom they are, they cannot be ‘pillars of society’ or its leaders⁸. Apparently, the preparation of the true leaders of the nation rested on the reform of primary schools. Gasprinski wrote: “When our school, method and curriculum is reformed, then our scientists and rulers will develop. Can a person who cannot find their own way chart a course for others? An officer and aristocrat, by his knowledge, cannot take the place of *imam*, and cannot be a teacher in literature and politics as well. For such people there is no hope”⁹.

Jadidism, as determined by some researchers, did not assume the task of changing liturgical practices and Muslim dogma. It was primarily a secular movement led by intellectuals, not theologians¹⁰. This definition may well correspond to inner Russian Jadidism and is partially suitable for determining Turkestani Jadidism. Since the majority of the Turkestani Jadids were just religious leaders, not secular intelligentsia.

Intellectuals, according to Gasprinski, must unite people under a common idea, making it possible to implement envisaged national affairs¹¹. The intelligent part of the nation must play a major role in the dissemination and formation of new ideas and goals in the minds of the people. According to Gasprinski, lack of reform ideas and goals were the main reason for Muslims’ scientific, commercial and political dependence on other nations and for their servitude. Gasprinski challenged Muslim intellectuals to develop completely new ideas and goals that would transform the minds of Muslim nations. These ideas must lead the nation out of servility and dependence. In this case, intelligentsia must direct the masses in the right direction¹². Gasprinski called Muslim intellectuals to initiate explanatory conversations among

5 Ismā‘īl, “Arkāni jāmi‘at”, *Tarjumān* 16 (1886), 2.

6 Aidar Khabutdinov and Damir Mukhetdinov, *Rossiiskie musul'mane-tatary: ot obshchiny k natsii (konets XVIII – nachalo XX vv.): Uchebnoe posobie* (Nizhnii Novgorod: Medina, 2007), 7.

7 For detail see: Pier Burd'ye, *Sotsiologiya politiki* (Moscow: Socio-Logos, 1993).

8 Ismā‘īl, “Arkāni jāmi‘at”, *Tarjumān* 17 (1886), 2. For more detail on Gasprinski’s view on intelligentsia, see: Mustafa Tuna, “Pillars of the Nation”: The Making of a Russian Muslim Intelligentsia and the Origins of Jadidism”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 18/2, (2017), 257-281.

9 Ismā‘īl, “Arkāni jāmi‘at”, 2.

10 Khabutdinov and Mukhetdinov, *Rossiiskie musul'mane-tatary*, 11.

11 Ismā‘īl, “Afkāri ‘umūmiya”, 1-2.

12 Ismā‘īl, “Afkār va maṭlab”, *Tarjumān* 18 (1895), 1.

the people about science, education, about the current situation of Muslims and other peoples' life, as well as to urge them to participate their various meetings¹³. As a result, the concept of a "national idea" would appear and the nation would be unified and united through charitable societies.

In explaining the essence of "national idea," Gasprinski wrote that this idea should stand above the rest. According to him, exalting the people, rising goals and the real brotherhood of the people – this is the "national idea." This idea should reflect the aspirations and benefits of the nation. The national idea is the highest and the holiest thing, and it is also the greatest, precious thing according to the Islamic legal tradition¹⁴. According to Aidar Khabutdinov, the main doctrine of Gasprinski was the creation of a public consensus, which must unite all strata of Muslim society¹⁵. This is strikingly manifested in Gasprinski's "*Unity in Language, Thought and Action*".

Perception and Reproduction of the National Idea in Turkestan

Ismail Gasprinski¹⁶ and his newspaper *Tarjumān*¹⁷, along with other sources, became one of the main factors in the formation of the Turkestani Jadids, as well as the entire Jadid movement in Turkestan. His ideas are reflected in the works of many Turkestani Jadids, especially in matters of education, ways to overcome stagnation, and numerous other ideas. The new schools founded by Gasprinski began to spread widely in Turkestan in the early twentieth century. Turkestani reformers, especially Behbudiy in Samarkand and Munavvarqari in Tashkent contributed greatly to the establishment of new method schools by preparing and publishing textbooks in local languages and creating a favorable environment for the spread of new method schools.

13 Ismā'īl, "Ziyāli musulmanlara bir khitāb", *Tarjumān* 11 (1893), 1.

14 Ismā'īl, "Afkāri 'umūmiya", 1.

15 Aidar Khabutdinov, "Rossiiskie musul'mane v epokhu Gasprinskogo: perekhod ot raznoznennykh etnokonfessional'nykh obshchestoi k national'nomu edinstvu", *Islam v Sodruzhestve Nezavisimyykh Gosudarstv* 2/3 (2011), 46.

16 On his life see: Cafer Seydahmet Kırmıer, *Gaspralı İsmail Bey: Dilde, Fikirde, İşte Birlik* (Istanbul, 1934); Devlet Nadir, *İsmail Bey (Gaspralı)* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988); Edward A. Allworth, ed., *The Tatars of Crimea: Return to the Homeland* (Durham: Duke University Press, 1988) [On Gasprinskii see Chapter 2, "A Model Leader for Asia, Ismail Gasprali" (Alan W. Fisher), 11-26.; Chapter 3, "Ismail Bey Gasprinskii (Gasprali): The Discourse of Modernism and the Russians" (Edward J. Lazzzerini), 149-169]; Zaynabidin Abdirashidov, "Gasprinski (Gaspralı), İsmail", *Encyclopaedia of Islam* 3, (Leiden: Brill, 2015), 101-103.

17 Gasprinski began publishing the newspaper *Tarjumān* on April 10, 1883 in Bakhchisarai. He edited the newspaper until the end of his life in 1914. After his death, the newspaper continued to be published under the supervision of his colleague Hasan Sabri Aivazov and his son Rifat Gasprinski until early 1918. For more detail on the newspaper see: Zaynabidin Abdirashidov, "İsmail Gasprinskij i stanovlenije gazety "Tarzhuman", *Gasyrlar Avazy* 3/4 (80/81) (2015), 211-218; Viktor Gankevich, *Na sluzhbe pravde i prosveshcheniu* (Simferopol, 2000), 92-237.; Edward J. Lazzzerini, "İsmail Bey Gasprinskii's *Perevodchik/Tercuman*: A Clarion of Modernism," in H. Paksoy, ed., *Central Asian Monuments* (Istanbul, 1992), 143-156.; Hakan Kırmırlı, ed., *İsmail Gaspralı İçin* (Ankara, 2004) [Following articles in this book are devoted to *Tarjumān*: Timur Kocaoğlu, "Tarcüman gazetesinin dili ve coğrafyası", 215-225.; Viktor Gankeviç, "Tarcüman gazetesinin tarihine dair arşiv ve müze kaynakları", 227-231].

The history and origin of the emergence of Jadidism as a reform movement are closely related to the introduction of the new teaching method called “Usul-i Jadid” (new method) in primary schools. Jadidism, in addition to being expressed as an effort to adapt to the conditions of the period in the worldly sphere or a renewal effort, also includes the idea of reform in the religious sphere. Afterwards, it also included political activities.

In essence, Jadidism was a special intellectual and cultural movement that encouraged intellectual awakening and aimed at bringing Muslims closer to European culture and reorganizing society according to the needs of the time. However, in the historiography of Jadidism there have also been attempts to define it as the modernization of Islam or Muslim modernization in the context of the entire Muslim world¹⁸.

American historian Adeeb Khalid, who investigated the roots of Turkestani Jadidism, saw its origin in the transformation of Central Asian society and its reformation as a modern response to modernity caused by the Russian conquest which sought to re-draw the world, including Islam. Khalid tried to highlight Turkestani Jadids and their followers, who, spreading a Jadid version of education, sought to create a new elite [which] was to be modern but also Muslim and Turkestani¹⁹ and, thus, to be armed to defend the interests of the region in the modern world. According to him, although Central Asian reformers appropriated the rhetoric and methods of the Jadids of European Russia, their use was defined by imperatives, constraints, and possibilities peculiar to Central Asia²⁰.

The Turkestani Jadidism originated in the early 20th century, unlike other Muslim regions of the Russian Empire. The foundations of this movement were Tashkent’s representatives, Samarkand, Bukhara and Khiva. Only these elites formed the national idea of Turkestani Muslims. According to researchers of Turkestani Jadidism, before 1917 the Turkestani Jadids did not have a program. The *Dispute* and *Indian Traveler* of ‘Abd al-Rauf Fitrat were used as informal programs for Jadids until 1917. These works changed Turkestanis’ outlooks and worldviews²¹. Hisao Komatsu defines these works of Fitrat as the manifesto of the Jadid-Reformist movements in Bukhara and Turkestan²².

Of course, Fitrat’s works alone did not determine the direction and action program of Turkestani Jadidism²³. Before the publication of these works of Fitrat in 1911, Turkestani Jadids had already acted and achieved considerable success in spreading the new method

18 Ira Lapidus, *A History of Islamic Societies* (New York: Cambridge University Press, 1988), 557-623.

19 Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia* (Berkeley: University of California Press, 1998), 218.

20 Khalid, *The Politics*, 93.

21 *Istoriia obshchestvenno-kul'turnogo reformatorstva na Kavkaze i v Tsentral'noi Azii (XIX – nachalo XX veka)* (Samarqand: MITSsAI, 2012), 95-96.

22 Hisao Komatsu, “Muslim Intellectuals and Japan: A Pan-Islamist Mediator, Abdurreshid Ibrahim,” in Stéphane A. Dudoignon, Hisao Komatsu, and Yasushi Kosugi, eds., *Intellectuals in the Modern Islamic World: Transmission, Transformation, Communication* (London: Routledge, 2006), 279.

23 For detail, see: Seyfettin Erşahin, “Buhara’da Ceditçilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fitrat (XX. Yüzyıl Başları)”, *Dini Araştırmalar* 3 (1999), 213-255.

schools, creating textbooks and, most importantly, establishing the Muslim press in Turkestan.

As previously mentioned, Turkestan Jadids literally grew up on the ideas of Gasprinski manifested in his newspaper, *Tarjumān*. ‘Abd al-Rahman Sa‘di, writing about the role and impact of Gasprinski on Turkestan Jadids, saw this influence in the spreading of rationalist ideas²⁴. According to Haji Mu‘in, *Tarjumān* and the works of Gasprinski directly influenced the worldview of Mahmud Hodja Behbudiy²⁵.

It is interesting that Behbudiy, as he wrote, mastered the Turkic language with the newspaper *Tarjumān*. He wrote: My native language is Farsi. I mastered the written Turkic language with the help of my spiritual master *Tarjumān*²⁶. Behbudiy, by the written Turkic language, meant the Median Turkic language put forward by Gasprinski as a common literary language for all Turkic peoples. These words by Behbudiy indirectly confirm the assumption that Gasprinski and his works directly influenced him and Behbudiy supported his ways, including national ideas²⁷.

The influence of the newspaper *Tarjumān* in Turkestan, according to the definition of Behbudiy, can be seen in the spread of the Turkic language in Turkestan using the newly reformed primary schools named *uṣūl-i jadīd* (new method), in which the instruction was only in Turkic²⁸. Moreover, all new and young intellectuals of Turkestan, according to Behbudiy, mastered the common-literary Turkic language using the newspaper *Tarjumān* and within a quarter century, by means of this newspaper, completely satisfied their spiritual needs and became acquainted with a modern new literature²⁹.

Behbudiy was one of the first in Turkestan, and in general in the Russian Empire, who supported the promotion of a common-literary Turkic language. In practice, he conducted a survey in Turkestan cities to determine general opinions about the literary language and received answers to a questionnaire on the language of various Muslim newspapers. At the end of the survey Behbudiy concluded that the language of the newspapers *Tarjumān*, *Mir ‘āt* and *Ulfat* (the editor of the latter two was ‘Abd al-Rashid Ibrahimov) was clearer and more acceptable to the Turkistanis. He believed that all Muslim editors in Russia, in promoting the common-literary language, must follow the head and “father” of a new Muslim press, Ismail Bey, who within a quarter century served the nation by language, work and heart. Furthermore, Behbudiy saw the common literary language as the basis for the unity of the Russian Muslims, particularly the Turkestan peoples³⁰.

24 ‘Abd al-Rahmān Sa‘di, “Behbūdiy va uning tегarasiga yigilgan yāzuvchilar”, *Turkistān* 53 (1923), 2-3.

25 Hāji Mu‘in, “Maḥmūd H‘aja Behbūdiy”, *Uchqun* 1 (1923), 3-5.

26 Maḥmūd H‘aja bin Behbūd H‘aja, “Turkistānda maktab lisāni”, *Tarjumān* 14 (1909), 2.

27 For detail on the function of *Tercūman* and its approach to the Tsarist administration, see: Nadir Devlet, “İslāmçı, Yenilikçi İsmail Gaspralı ve Tercūman Gazetesi. Tercūman Gazetesi (1883-1918)”, in *Vefatının 100‘ncü Yıl Dönümünde Gaspralı İsmail Bey* (Eskişehir: Eskişehir Valiliği Kültür Yayınları, 2014), 62-75.

28 Behbūd H‘aja, “Turkistānda maktab lisāni”, 2.

29 Maḥmūd H‘aja bin Behbūd H‘aja, “Turkistānda maktab lisāni”, *Tarjumān* 21 (1909), 2.

30 Maḥmūd H‘aja bin Behbūd H‘aja, “Haqiqat ҳar tarafdan zuhūr edar”, *Tarjumān* 48 (1906), 2. This article by Behbudiy was reprinted from the newspaper *Ulfat* 20 (1906), 2.

One of the close associates of Behbudiy, Muhammad Baqa Hodja continuing his thoughts about the language, came to a practical conclusion and substantiated his thoughts that the unity of the language is the basis of friendship, love, and mutual cohesion and gave examples from Mavlana Rumi's *Masnaviyi Ma'navi* about language. According to him, Rumi's thoughts glorify Gasprinski's action³¹.

Building on his earlier efforts to address the linguistic challenges in Turkestan, Behbudiy, along with the Turkic language, also put forward a "middle dialect" of Persian. The magazine *Āyina*, which Behbudiy published in 1913-1915, serves as a practical proof of his initiative. As Ingeborg Baldauf emphasized, Behbudiy, thorough this initiative, tried to show himself as an associate and co-religionist with the magazine's readers³². Notably, Behbudiy addressed the issue of bilingualism in Turkestan long before the publication of *Āyina*. In 1909, Behbudiy published an article in *Tarjumān* on this topic. In this article he emphasized the importance of the Turkic and Persian languages to Turkestan's population. On the basis of these considerations, he proposed including the Persian language in the school curriculum along with the Turkic. Behbudiy gave the following arguments to support this idea: the urban population of Turkestan being fluent in both languages; in some regions, people spoke in mixed Turkic and Persian; local institutions accepted written requests in Turkic; *Šarī'a* fatwa was issued in Persian and recorded in Turkic, and such orders were valid throughout Turkestan. Behbudiy, on the basis of these arguments, strongly recommended teaching in Turkestan schools in both languages³³.

Haji Mu'in, a companion-in-arms of Behbudiy, had quite a different opinion regarding the language issue. He advocated cleansing the Turkestan dialect [Chaghatay Turkic] of non-Turkic words and using it as a literary language³⁴. Besides, Haji Mu'in, unlike Behbudiy, supported the idea of a unique pure language instead of two. According to Baldauf, Haji Mu'in realized this idea in practice, when he was the interim editor of *Āyina*. Haji Mu'in over a short period of time turned the bilingual *Āyina* into a magazine purely in Turkic³⁵.

Many Turkestan intellectuals understood *šarī'a* terms only in terms of religious teachings. For example, for them *millet* meant an Islamic nation and every Muslim belongs to this *millet*³⁶. Munavvarqari understood and interpreted *millet* in this sense. In his early articles Munavvarqari called for religious purity, i.e., to purify religion from heresy, when he wrote about reforms (*islāh*)³⁷. Munavvarqari talks as a purely religious figure, and all his thoughts proceed from this perspective. He blamed *imams* – *nāibi Rasūlullāh* (literally: deputies of the Prophet), who, instead of admonitions and homilies, only attended public meetings of local rulers. According

31 Muḥammad Baqā H^waja Sayyid Hādi H^waja Mufti ũgli, "Vaḥdati lisān – dil birligi," *Tarjumān* 61 (1906), 2.

32 Ingeborg Baldauf, *XX asr o'zbek adabiyotiga chizgilar* (Tashkent: Ma'naviyat, 2001), 40.

33 Behbūd H^waja, Maḥmūd H^waja bin, "Turkistānda maktab lisāni", 2.

34 Hāji Mu'in ibn Šukrullāh, "Til birlašdurmaq haqqinda", *Āyina* 11 (1914), 259-260.

35 Baldauf, *XX asr o'zbek*, 44.

36 Vadud Maḥmūd, Turk šā'iri 'Ajzī", *Inqilāb* 11-12 (1924), 11-14.

37 For detail see: Munavvarqāri, "Nikāh toghrisida", *Taraqiy* 3 (1906), 2; Munavvarqāri, "[Harbešagumān...]", *Taraqiy* 4 (1906), 2; Munavvarqāri, "[1905 nchi...]", *Taraqiy* 11 (1906), 1.

to Munavvarqari, the imams had forgotten the meaning of *millet* and *šarī'a*. They were the main culprits for distancing Turkestan Muslims from the true faith. Munavvarqari was sure of only one thing – just a real group of *'ulamā* (theologians) could explain to the people the complete discordance of *bid'a* (innovations) to the *šarī'a* that is contrary to the true Islam; only this group of *'ulamā* may bring benefits to the religious and secular affairs of Muslims. Munavvarqari believed that the true *'ulamā* is a person who is familiar with the conditions, policy, and knowledge of the times. Munavvarqari was one of the first to put forward the idea of granting religious autonomy to Turkestan Muslims³⁸.

As can be seen from the above examples, not only Munavvarqari, Behbudiy, but also all the reformers of Turkestan, perceiving the national idea promoted by Jadids of European Russia, tried to correct it in terms of Turkestan features and inculcate it into Turkestan Muslims.

Charitable Societies as the Fundamental Basis of National Idea

The reproduction of the national idea in theoretical terms brought all Muslim reformers in the Russian Empire closer. The next major step was to be the implementation of theory into practice. That is, to organize charitable societies as the fundamental basis of the national idea. The first Muslim charity institutions in Turkestan were established in the late 19th century. In 1894, in memory of the 25th anniversary of the Russian capture of Samarkand, Qāzi Nizam al-Din Haji collected 1,500 rubles and founded *Dāru'l- 'ājizīn* (Shelter House) for the local population³⁹. Two years later, in 1896, another *Dāru'l- 'ājizīn* was established by the inhabitants of Osh city in Ferghana Oblast. All the finances of this Muslim orphanage were provided by the wealthy merchants of Osh city.⁴⁰ As far as known from press reports, these were the first modern Muslim charities in the Turkestan General-Governorship. The main objectives of these shelters were housing and food for the needy in the cities. In 1897 Emir of Bukhara founded *Dāru'l- 'ājizīn* for the poor and disabled in Bukhara. The everyday necessities of the shelter guests were provided by the Emir⁴¹. This is the starting point of the new era in modern Muslim charity in Turkestan.

The Russian and Tatar communities in Turkestan, especially the Turkestan Benevolent Society, played an important role in the development of public charity in Turkestan. In 1899, the Turkestan Benevolent Society established two *Dāru'l- 'ājizīns* for the local Muslim population in Tashkent and Old Marghilan. The Muslim nobility donated a large sum of money for these shelters⁴². Later on, shelters were provided by local branches of the Turkestan Benevolent

38 Munavvarqari, “[1905 nchi...]”, 1.

39 Anonim, “Samarqand”, *Tarjumān* 12 (1894), 3.

40 Anonim, “Oš šahri”, *Tarjumān* 27 (1896), 3.

41 Anonim, “Bukhārāi šarīf”, *Tarjumān* 8 (1897), 3.

42 Anonim, “Taškand”, *Tarjumān* 38 (1899), 3.; Anonim, “[Eski Marghilānda...]”, *Tarjumān* 47 (1899), 3.

Society⁴³. The Tatar community in Turkestan, as in Russian society, had a significant impact on the social life of the local population. Tatars, who came from the Inner Russian regions, immediately formed a close-knit community that at first isolated itself from the local population. However, later in 1902, the Tatar community in Tashkent organized a charitable society that mainly served to bring community rapprochement with the local population⁴⁴.

As time passed, the gradual involvement of local nobility in public charity had a great influence on the formation of wide-ranging local charitable organizations, which by that time acted among the Muslims of Inner Russia.

In 1906, the newspaper *Taraqiy* put on its agenda the issue of establishing a local Muslim charitable society in Turkestan. Tashkent Muslim intellectuals sought to attract the attention of Muslims in other regions of Russia to the issue. For example, in 1908 the newspaper *Vaqt* published a letter from Tashkent, in which the author wrote with regret that there was no Muslim charitable society in Turkestan: “Our young people are addicted to alcohol, and the rich frolic at weddings instead of organizing society, establishing schools and helping the poor.” The letter’s author described this state of affairs in Tashkent⁴⁵. The Turkestani Jadids, due to a lack of their own newspapers, could not bring their ideas concerning national affairs to the public. In addition, the ultra-conservative attitudes of Turkestani Muslims, especially the clergy, were the main obstacles in the implementation of the issue.

The *Jam ‘iyyati Imdādiya* (Relief Association), the first Muslim charitable society in Turkestan, was established on July 15, 1909, according to records from August 10 in Tashkent⁴⁶. Munavvarqari, the leader of the Tashkent Jadids, was the head of the society founders⁴⁷. The main objectives of the *Jam ‘iyyati Imdādiya* were: 1) the organization of schools for education of all strata of the population; 2) protection of poor children and orphans; 3) the organization of various shelters; 4) assistance to students and other issues⁴⁸.

The Society, despite the above purposes stated in the Statutes, was not in a position to send students to study abroad. Since Russian laws did not allow local charitable organizations to operate outside the region⁴⁹. Because of the *Jam ‘iyyati Imdādiya*, according to the approved Charter, could act only within Syrdarya oblast of Turkestan and help only the local population

43 *Sredniaia Aziia: Blagotvoritel'nost' v Rossii*, sostavleno po Vysochaishemu povelenniu Sobstvennoi Ego Imperatorskogo Velichestva Kantseliarieiu po uchrezhdeniiam Imperatritsy Marii, *Spisok blagotvoritel'nykh uchrezhdenii*, chast' 2, tom 2 (St. Petersburg, 1907), 24.

44 Khalid, *The Politics*, 78.

45 Anonim, “Kandy ghetalarimizdan: Vaqt (Tashkandan Maktüb)”, *Tarjuman* 3 (1908), 2.

46 Aleksandr Dobrosmyslov, *Tashkent v proshlom i nastoiashchem: Istoricheskii ocherk* (Tashkent, 1912), 432.

47 Mu'minjān Muḥammadjānov, *Turmuş urinişlari (bir mullabachchanning khātira daftarı)* (Tashkent: Ozbekistān Davlat naşriyāti, 1926), 252-253.

48 Anonim, “Otchet musul'manskogo obshchestva ‘Pomoshch’ v Tashkente”, *Turkistān Vilāyatining Gazeti* 9 (1911), 2.

49 Zaynabidin Abdirashidov, *İsmail Gaspıralı ve XX. Yüzyılın Başlarında Türkistan (Temaslar - İlişkiler - Tesir)* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2022), 221-262.

and students⁵⁰. The Russian administration's approach to the case was to be influenced by the political situation in the region. Fearing the infiltration of revolutionary ideas from neighboring countries, the Russian administration tried to restrict the activities of the local intelligentsia. In 1909, Nikolai Kalmakov, the commandant of the Russian part of Tashkent, wrote a report to the highest authorities of Syrdarya oblast and asked for a prohibition of the *Jam 'iyyati Imdādiya*. Kalmakov argued that the activity of this secular charitable society, guided by Jadids, was contradictory to the norms of *šarī'a*. He considered it his duty to warn regional officials and to prevent any future conflicts in Tashkent. Kalmakov expressed his grave concern over the infighting within Central Asian society that could destabilize the situation in the city⁵¹. According to Adeeb Khalid, tsarist officials, wary of phenomena they did not understand, sought to keep the Jadids on a short leash⁵². This illustrates that the Russian administration attempted to use the clergy against the new phenomena in Turkestan, declaring them contradictory to the norms and rules of *šarī'a* and Islamic laws. It also shows that the Turkestan administration tried to keep everyone under *šarī'a*, expressing its "concern" about Islam. In 1913, the government began to prepare a new law on Muslim schools, and it was decided to stop the activity of the new method schools legally, with the help of *šarī'a*⁵³. The new law also provided for the regulation of the school curricula and amended the paragraph concerning the science subjects prohibited for teaching and learning by *šarī'a*.

As mentioned above the Society could act only within Syrdarya oblast of Turkestan and help only the local population and students. For example, Mu'minjan Muhammadjanov, who was a student of Madrasai 'Āliya in Ufa, was unable to obtain financial assistance from the *Jam 'iyyati Imdādiya*. The Society denied his request on the grounds that if it provided any assistance to people living or studying outside Syrdarya oblast, he would be guilty before the state⁵⁴. Activities only within the approved Charter restricted this society in other cases also.

The *Jam 'iyyati Imdādiya* derived income mainly from membership fees only⁵⁵. The Society did not carry out any action other than to attract new members and raise funds to continue to operate during the first 18 months. The Turkestani Jadids failed to attract widespread sadaqa and zakat in public spending as did Muslims of Inner Russia. Rich merchants avoided participation in public affairs and did not make donations to such matters⁵⁶. Behbudiy, in his publications, campaigned to the representatives of trade and the industrial elite to financially support the work begun, and wrote,

50 For detail see: *Ustav musul'manskogo obshchestva 'Pomoshch' v Tashkente* (Tashkent, 1909).

51 Jeff Sahadeo, *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865–1923* (Bloomington: Indiana University Press, 2007), 161.

52 Khalid, *The Politics*, 183.

53 Anonim, "Vazhnyi vopros", *Tarjumān* 227 (1913), 2.

54 Muḥammadjānov, *Turmuš urinišlari*, 253.

55 Khalid, *The Politics*, 133, 166.

56 M.I., "Taškand Jam'iyyati Imdādiyasi", *Tarjumān* 7 (1910), 3.

at all times, capital supported progress and reform. To support the nation in reforming schools, to prepare our young people for higher education institutions in Europe, for the development of national affairs, we need charitable institutions, libraries, various foundations and clubs, newspapers, magazines, publishing houses, etc. The national progress to be made in such a way and in these cases needs money and money is in the hands of our rich⁵⁷.

In 1910, despite the difficulties, the *Jam 'iyyati Imdādiya* intended to open⁵⁸ or take under its guardianship the *Dāru-l- 'ājizīn* in the Muslim part of Tashkent, which was provided for by the Turkestan Benevolent Society. The *Jam 'iyyati Imdādiya* addressed a request to the Supervisory Board of the Turkestan Benevolent Society to take the facility under its guardianship. After transferring the orphanage into the *Jam 'iyyati Imdādiya*, 600 rubles for the facility were collected within the circle of Tashkent merchants by the initiative of Munavvarqari⁵⁹.

The *Jam 'iyyati Imdādiya* was forced to use different ways of fundraising to maintain its financial situation. The Supervisory Board of the Society conducted different entertainment activities that were previously conducted by the Tatar community and some Russian institutions for the benefit of charitable institutions. For these purposes, in 1913, the *Jam 'iyyati Imdādiya* organized a theatrical evening in Tashkent, in which the plays of two Tatar authors were performed and 966 rubles were collected, which was divided between the theater troupes and the Society⁶⁰. Further, this experience was used extensively by other charities to provide financial assistance, mainly for new-method schools.

Muhammadjanov accused some members of the *Jam 'iyyati Imdādiya* of being Russophiles and of opposing the Society's affairs⁶¹. The Society elected some Russian officials as honorary members and tried to demonstrate its loyalty to the authorities. Such "loyalty" and strict adherence to the Charter regulations had a negative impact, particularly on supporting of Muslim students. In 1913, a few local youth students could not continue their studies at Tashkent Commercial School due to financial difficulties. Behbudiy urged the Supervisory Board of the *Jam 'iyyati Imdādiya* to make a point on such important matters⁶².

The *Jam 'iyyati Imdādiya* had long been, and remained the only Muslim charitable organization founded by Turkestani Jadids. Other attempts by local activists to organize such a society had limited success. In 1908, thirteen activists, led by Behbudiy, founded *Qirā' atkhāna va Mutāla' akhāna Islāmiyasi* (the Muslim Library and Reading Room) in Samarkand. This institution began its work with more than 100 members and subscribers, but by 1912, there were only seven members, and the daily attendance of readers was an average of only ten

57 Maḥmūd H'aja Behbūdiy, "Millatlar qanday taraqqiy etarlar?", *Samarqand* 30 (1913), 2.

58 Anonim, "[Taškand Imdādiya Jam'iyyati]", *Tarjumān* 9 (1910), 3.

59 Anonim, "Pozhertvovaniia na tuzemniuu bogadel'niu", *Turkistān Vilāyatining Gazeti* 15 (1910), 3.

60 Munavvarqari, "Taškanda teatru", *Tarjumān* 170 (1913), 3.

61 Muḥammadjānov, *Turmuš urinišlari*, 253.

62 Muḥammadzāda (tijārat maktabi oquvchisi), "Taškanda tijārat maktabi", *Āyina* 33 (1914), 790.

people a day⁶³. This reading room, according to Behbudiy, was meant for madrassa students, who did not have the opportunity to buy books and manuals. At the opening, Samarkand Muslim Reading Room consisted of 200 books on various subjects. The reading room received local and international newspapers and magazines through subscription, such as *Taza Hayāt* (Baku), *Hayāt* (Baku), *Idil* (Orenburg), *Taraqiy* (Kazan), *Tarjuman* (Bahchasaray), *Molla Nasriddin* (Baku), *Yildiz* (Kazan), *Šūrā* (Orenburg), *Turkistān Vilāyatining Gazeti* (Tashkent), *Turkestanские Vedomosti* (Tashkent), *Birzhevaia Vedomost'* (St. Petersburg), *Vokrug Sveta* (Moscow), *Serveti Fünün* (Istanbul), *Al-Liwa'* (Cairo), *Mir 'āti 'Ulūm* (Cairo), *Ḥablu'l-Matīn* (Calcutta), and others⁶⁴. The reading room administration tried to inform readers about events around the world.

The majority of the population and madrassa students regarded Muslims, especially the Jadids, in uniform and in doublets, as Babists, Russians, and just faithless. Behbudiy, who at the time was the head of the reading room, was also uniformed. As well, some people were spreading rumors among the people that the reading room administration used the money they had raised for their own needs. All this had a negative impact on the activities of the Samarkand Muslim Reading Room⁶⁵. At the same time, it is necessary to stress that there were officials, Russians and Armenians, among the benefactors and members of the reading room. Early in 1914, the reading room was closed due to financial problems. At the annual meeting, the members of the reading room decided to stage a show performance to maintain the room and thereby solve the financial problem⁶⁶.

In 1913, 'Abdullah Avlani and Munavvarqari founded the *Turān* Society at the *Jam'iyati Imdādiyya*. The Turan Society, in the next two years, opened a reading room, founded a theater, a publishing house and a newspaper in Tashkent⁶⁷. Avlani organized and recorded the children's voice choir of his own school with support from this society. The profits from sales of this album were deposited in the *Turān* Society's account⁶⁸. The theater troupe *Turān* staged performances in Tashkent and Fergana Valley. The *Turān* Society spent invested all the funds it received from performances in supporting the new method schools.

Early in the 1910s, the national idea of Turkestan Jadids was not fully supported by both the representatives of the commercial/industrial class and the general public. This shows a certain ideological crisis in the promotion of the national ideas to unite Muslims of Turkestan. Throughout those years financial problems hung over the Muslim charities of Turkestan. According to Adeb Khalid, Turkestan reformers sought [...] to bypass the market through

63 Maḥmūd H^waja bin Beḥbūd H^waja, "Otchet musul'manskoi biblioteki i chital'ni gor. Samarkanda: Ḥisābi – Ātchūt", *Turkistān Vilāyatining Gazeti* 17 (1910), 2-3; Beḥbūdīy, "Qirā'atkhana va mutāla'akhāna islāmiyasi bābında mukhtasar bayānnāma", *Samarqand* 25 (1913), 1-2.

64 Anonim, "Samarqand qirā'atkhanai islāmiyasi", *Tarjuman* 78 (1908), 3.

65 Yūsufzāda, "Pis'mo iz Samarkanda", *Turkistān Vilāyatining Gazeti* 16 (1910), 2.

66 Anonim, "Samarqand", *Tarjuman* 2 (1914), 3.

67 Ulug'bek Dolimov, *Turkistonda jadid maktablari* (Tashkent: Universitet, 2006), 54.

68 Munavvarqāri, "Taškanda musulmān jam'iyati", *Samarqand* 27 (1913), 2.

recourse to philanthropy, patronage, and charity, but they were not entirely successful in institutionalizing philanthropy in Turkestan, and Jadid reform remained subject to significant economic pressures⁶⁹. These arrangements had been inherent in all members of Turkestani reformism. All of them, starting with Behbudiy, tried to attract the capital that Turkestanis sheltered in various traditional entertainments, to philanthropy⁷⁰. However, these efforts had failed, except for isolated cases⁷¹. As Gasprinski indicated, it was necessary to unite all strata of society under one national idea for the successful effect of goals. The author of an article published in the magazine *Āyina*, extrapolating the thoughts of Gasprinski, tried to divide the Muslims of Turkestan conventionally into three groups: 1) rich persons: landowners, merchants, and industrialists; 2) well-educated persons who worked in offices or served individuals; 3) the common people, who had no idea what millet is⁷². According to the author of this classification, if those groups come together and provide financial assistance by the language and the soul, it would be possible to carry out any work in favor of the nation. However, Turkestani reformers were not capable of implementing this “union.” They failed to involve them in public affairs.

Behbudiy complained about the behavior of the Turkestani Muslim elite, stating that everyone was busy with his own business and profits. We do not have people who would act in favor of nation-wide or religious affairs. We don't have people who would care about the progress of the nation like other nations⁷³.

Print Media as a Motive Force of National Idea

Charitable societies, as discussed above, served to unite different sections of Muslim society. This united Muslim society, in a sense, was able to fulfill certain tasks that were set by Gasprinsky and his associates. However, this was not enough for the full realization of the tasks set, to awaken the Muslim population and bringing them out of stagnation. The independent vernacular press could have done much more in this direction.

According to Adeeb Khalid, economic constraints similarly haunted attempts to establish an independent vernacular press in Turkestan, although officialdom was responsible for the demise of many newspapers⁷⁴. The formation of a group of intellectuals, who wanted to carry out reforms in the everyday life of Turkestan, though started in the late 19th century, was finally formed in the first decade of the 20th century. This circumstance probably was the most important reason for the late establishment, as Khalid defined above, of an independent vernacular press in Turkestan. The popular masses in Turkestan were strikingly different mentally from other Muslims of the Russian Empire. The conservatism of the clergy and

69 Khalid, *The Politics*, 119.

70 Maḥmūd H^oaja, “Oquchilargha yārdam kerak”, *Āyina* 31 (1914), 601-604.; H. M., “Jam’iyyati khayriya āchmāq lāzim”, *Āyina* 33 (1914), 780.

71 Anonim, “Fā’idali qarār”, *Tarjumān* 100 (1914), 3.

72 Mulla Ishāqjān, “Javāb”, *Āyina* 11 (1914), 257-258.

73 Maḥmūd H^oaja Behbūdiy, “Millatlar qanday taraqqiy etarlar?”, *Samarqand* 30 (1913), 2.

74 Khalid, *The Politics*, 121.

the people affected the non-popularization of newspapers. Early in 1893, Muhammad Zahir Bigiyev, the prominent Jadid from the Volga region, at a meeting with the Emir of Bukhara ‘Abd al-Ahad, proposed to establish a newspaper in Bukhara⁷⁵. Bigiyev was informed that he would receive an answer as soon as possible, but without waiting for the promised reply, he arrived in Bukhara in the immediate hope to do what he planned. However, he was surprised when he heard from officials that a newspaper was harmful and to publish a newspaper in Bukhara would never be allowed⁷⁶.

Turkistān Vilāyatining Gazeti was one of the first Turkic-speaking periodicals published in the Russian Empire. It was the only newspaper within the Turkestan General-Governorship in local languages except for two brief periods (1906–1908 and 1913–1917). As noted by Adeeb Khalid, *Turkistān Vilāyatining Gazeti* was the main forum for Turkestanian intellectuals who sought to express their vision of the region within the framework of a global and imperial context. The official newspaper *Turkistān Vilāyatining Gazeti* was the main tribune for Turkestanian intellectuals⁷⁷. However, despite its important role in the Muslim’s lives, this newspaper was very conservative and hostile toward all manifestations of Jadidism.

A newspaper became a sign of progress and a source of ideas and knowledge for Turkestanian Jadids. They interpreted the meaning and purpose of the newspaper differently. At one time Gasprinski identified the service of truth and enlightenment as a main purpose of a newspaper⁷⁸.

As Turkestanian Jadids began intensifying their struggle for reforms, the newspaper *Taraqiy* (Progress) of Ismail ‘Abidiy was the first step towards declaring *jihād* (holy war)⁷⁹ to conservative thinking. The political views of *Taraqiy* were more radical and Ziya Sa‘id, starting with the first issue, actively attacked the conservative clergy who were on Ostroumov’s side⁸⁰. The aggressiveness of the newspaper, probably, was the basis for its closure by the authorities⁸¹. Gasprinski did not hide his dissatisfaction with the direction of the newspaper⁸². The newspaper *Khuršīd* (the Sun) was established by Munavvarqari and, as opposed to *Taraqiy*, it placed more emphasis on political events in Russia and neighboring countries. Apparently, *Khuršīd*’s focus was more in agreement with the political views of Gasprinski. As wrote Gasprinski, *Khuršīd* was a pure national newspaper with good language. As is well known, Gasprinski harshly criticized the new Tatar newspapers’ language and accused them of spreading the spoken language instead

75 Muḥammad Zāhir Bigīyev, *Māvarāunnahrda sayāhat* (Kazan: Kitāb, 1908), 74-75.; Ismā‘īl Ghasprinskiy, *Safarnāmai ḥazrati amir: Bukhārā Davlat Mir Sayyid ‘Abdulaḥad Baḥādurhānning 1893 (1310) da vāqe’ olmiš Rūsiyā sayāhati bayānında risālai mahsusadir* (*Tarjumān jarīdasindan jam’ va naql qilindi*) (Baghchasarāy, 1893), 15.

76 Bigīyev, *Māvarāunnahrda sayāhat*, 75.

77 Khalid, *The Politics*, 82-89.

78 Ismā‘īl, “Ghazītaning khidmati nadir?”, *Tarjumān* 2 (1883), 2.

79 Ziyā Sa‘īd, *Ozbek vaqtli matbu‘ati tarikhiga materiallar, 1870–1917* (Tashkent–Samarkand: Ozbekistān Davlat naşriyāti, 1927), 36.

80 Sa‘īd, *Ozbek vaqtli matbu‘ati*, 36.

81 Taškandli Mulla Arslān, “[Taraqiy gazetasi...]”, *Tarjumān* 72 (1906), 2.

82 Anonim, “Mizān (Adabiy, ma‘īshiy va tanqidiy bahslar)”, *Tarjumān* 117 (1906), 1-2.

of the literary. As mentioned previously, the Turkestan Jadids actively promoted a common literary language as the primary attribute to unite Muslims⁸³. The newspaper *Khuršīd* was proscribed by the authorities as “anti-government literature” after publishing its 10th issue⁸⁴. Its successors, the newspapers *Šuhrat* (Glory) and *Āsiyā* (Asia), which were established by the joint efforts of ‘Abdullah Avlani, Ahmadjan Bektemirov and Munavvarqari were also proscribed by the authorities as anti-government literature. *Āsiyā* ceased publication on May 21, 1908. Another newspaper – *Tujjār* (Merchant) was established by Saidkarimbay Saidazimbaev, a representative of commercial and industrial classes. Unlike other newspapers, it declared itself as not in opposition to the government and the Russian state, and also made clear that it would not harm religion. *Tujjār*, with such a program, did not become popular and was discontinued after the 36th issue due to lack of subscribers⁸⁵. In May 1908 the independent national press in Turkestan ceased to exist. The tsarist okhranka – secret police agency was involved on this point. In addition, the Turkestan Jadids accused *Turkistān Vilāyatining Gazeti* and its editor-in-chief Nikolai Ostroumov of suppressing the national press⁸⁶.

Still, the five newspapers published for a short time between 1906 and 1908 managed to demonstrate the Turkestan Jadids as a force on the path of national and religious identity.

In April 1913, after many years of the absence of Muslim printed media in Turkestan, Behbudiy established a newspaper *Samarqand*, in Samarkand. Behbudiy published the newspaper using his savings, but after five months was forced to stop due to financial problems⁸⁷. Gasprinski wrote that Behbudiy had begun publishing *Samarqand* with great enthusiasm and stressed that among Turkestanis there were less than 1,000 subscribers to the newspaper. The newspaper *Samarqand*, which wrote Gasprinski, served Turkestanis and acted for their benefit and tried to familiarize them with modern culture and science. Turkestanis should make efforts so that the newspaper will not cease to exist. Gasprinski hoped that Turkestanis would find ways to resume the activity of *Samarqand*⁸⁸. Poet Tolagan Hojamyarov (Tavalla) declared a day of mourning on the closing day of the newspaper *Samarqand*:

In Turkestan, we only had one newspaper. It incurred a 1,000 ruble net loss and ceased to exist due to lack of subscribers. We, the 10 million people of Turkestan, could not support even one newspaper. It shows how we go down the road of progress and how we understand the matter. Our compatriots, while spending huge sums on unnecessary activities, could not or did not want to buy a newspaper⁸⁹.

83 Anonim, “Bizim matbu’ati turkiyya”, *Tarjumān* 1 (1906), 1; Maḥmūd H’aja, “Ḥaқиқat ҳar tarafdan zuhur edar”, 2; Muḥammad Baqā H’aja Sayyid Ḥādi H’aja Mufti ūgli, “Vaḥdati lisān – dil birligi”, *Tarjumān* 61 (1906), 2; Anonim, “Mizān (Adabiy, ma’iṣiy va tanqidiy bahslar)”, *Tarjumān* 14 (1907), 1-2; Anonim, “Vaqt għazītasidan”, *Tarjumān* 32 (1907), 3; Ismā’il, “Muḥtaram qārilarimiz”, *Tarjumān* 86 (1907), 1.

84 Aleksandr Dobromyslov, “Tashkentskaia pressa”, *Sredniia Aziia* 3 (1910), 150; Khalid, *The Politics*, 123.

85 Dobromyslov, “Tashkentskaia pressa”, 150-151; Sa’id, *Ozbek vaqtli matbu’ati*, 48.

86 Zarif Taškandiy, “Turkistānda”, “[Turkistānda...]", *Tarjumān* 8 (1907), 3.

87 Sa’id, *Ozbek vaqtli matbu’ati*, 49.

88 Anonim, “Samarqand għazītasi”, *Tarjumān* 181 (1913), 3.

89 Tolagan H’ajamyarov, “Ta’assuf va ta’ziya maktūbi”, *Tarjumān* 210 (1913), 2.

Behbudiy, after the *Samarqand*, established the magazine *Āyina* (Mirror), which began publication on August 20, 1913. *Āyina* was distributed not only in Turkestan, but also in the Caucasus, Inner Russia, Iran, Afghanistan, India, and Turkey⁹⁰. In this period the magazine became a kind of spring board to the Turkestan Jadids. At the beginning, the magazine was published irregularly due to lack of funds. Later, the financial problem was solved, and it was published regularly four times a month. According to Behbudiy, the magazine *Āyina* was a temporary replacement of the *Samarqand*⁹¹.

Behbudiy, according to Ziya Sa'id, starting with the publication of *Āyina*, proved himself to be a true supporter of the theory of Gasprinski's the unity in language in practice⁹². Gasprinski considered the language of *Samarqand* and *Āyina* as easy to understand as the local dialect.⁹³ However, he did not mention the language of *Āyina* as a common-literary. Behbudiy backed down from his earlier stated view of language despite declaring the language of *Āyina* as a middle language⁹⁴. According to Ingeborg Baldauf, Behbudiy did not always support Gasprinski in spite of his adherence to Gasprinski's ideas. On the contrary, he acted quite differently, strictly adhering to the principles of Jadidism⁹⁵.

The publication of *Āyina* stopped after the 68th issue. According to Fitrat, *Āyina* could not "please" its readers as other similar magazines. Its articles had not become popular. However, wrote Fitrat, it was not irreparable. All Turkestanis were to participate in the improvement of the magazine's program⁹⁶.

Behbudiy had published in *Āyina* different letters from readers on the language and program of the magazine to "justify" his own actions and as a reply to Fitrat's accusations. Behbudiy intentionally and voluntarily published letters that had completely contradictory representations. Thus, the author of the first letter from Tashkent criticized *Āyina*, writing that its position in discussing nation-wide problems (schools, madrasas, *šarī'a* courts, the new method). This position, according to the author's opinion, was the main reason for the lack of influence of the magazine's articles on people. The author of the second letter from Kokand, on the contrary, considered that the position of *Āyina* was so strict that it deterred people from itself. The *'ulamā* were inflamed by attacks, according the author, and it was advised that people should not read and nor subscribe to the magazine. Furthermore, the author wrote: "In a few issues our new method school teachers and intellectuals were attacked. If things continue, the magazine will lose its readers, and it will cease to be published." These words became a

90 Sa'id, *Ozbek vaqtli matbu'ati*, 53.

91 Maḥmūd Hʻaja Behbūdīy, "[Ghazīta...]", *Tarjumān* 231 (1913), 2.

92 Sa'id, *Ozbek vaqtli matbu'ati*, 53.

93 Anonim, "Samarqand ghazītasi", *Tarjumān* 181 (1913), 3; Anonim, "Milliy matbū'at: *Āyina* jurnali", *Tarjumān* 190 (1913), 3.

94 On Behbudiy's views about the "median language" see: "Haqiqat har tarafdan zuhūr edar", 2; "Turkistānda maktab lisāni", 2.

95 Baldauf, *XX asr o'zbek*, 31-32.

96 'Abd al-Ra'ūf Fitrat, "Himmat va sabāti bolmagan millatning haqqi hayāti yoqdir", *Āyina* 7 (1915), 162-165.

kind of approximate “forecast” of *Āyina*’s future. In other letters, it was a question of *Āyina*’s language. Some authors objected to the cessation of the publication of materials in Persian, while others demanded an increase of publications in Persian⁹⁷.

Apparently, the magazine could attract the attention of a wide audience and served as a tribune for the development of free thought. This, in turn, shows some improvement in the promotion of the national idea and identifies the perception of this idea by the popular mood.

In April 1914 another two newspapers *Sadāi Turkistān* and *Sadāi Farġāna* were established. *Sadāi Turkistān* published in Tashkent and became a stronghold of Jadids of Tashkent. The newspaper declared itself a translator of mother’s voice – Turkestan, which was consonant with, and very similar to, the basic goals of *Tarjumān*. *Sadāi Turkistān* from the very beginning notified its readers that “the words of the motherland will transfer to children of the Turks in the Turkic language⁹⁸. The program and language of *Sadāi Turkistān* completely coincided with Gasprinski’s ideas. However, the magazine *Šūrā* compared publications in *Sadāi Turkistān* with the preaching of the Sufis and wrote that articles had irritated people with its language⁹⁹.

These newspapers’ fates were the same as their predecessors. *Sadāi Turkistān* and *Sadāi Farġāna* ceased publication after issues 67 and 123, respectively. The main reason was the lack of financial resources; this in spite of the fact that the Jadids of Tashkent tried with all their might and in every way to grant material support to the newspaper *Sadāi Turkistān*. In September 1914, a literary evening was organized for the benefit of *Sadāi Turkistān* in Tashkent¹⁰⁰. In October of the same year, there was a planned transfer of the newspaper to the newly established company *Našriyāt* (Publishing House)¹⁰¹, but all of these efforts did not save the newspaper. One of the correspondents of the magazine *Šūrā* in Orenburg wrote that the lack of subscribers, money and charity in the Muslim world, particularly Turkestan, ruined many national projects¹⁰². These statements completely and precisely testify to the complex character of national ideas’ reproduction and promotion and the failed policies of the Turkestani Jadids at the beginnings of the 20th century. Despite this, the Turkestani Jadids, through literature and theater, were able to draw public attention to the implementation of national affairs. In addition, they were able to form a stratum of society in which they actively participated in discussions on these matters, although in some cases they contradicted each other. This demonstrates the growth of democratic values among the population in the mid-10s of the 20th century.

97 Anonim, “Idāradan”, *Āyina* 15 (1914), 246-248.

98 ‘Ubaydullāh, “Maqsad va maslak”, *Sadāi Turkistān* 1 (1914), 1.

99 Ibrāhīm Tāhiriy, “Korgan bilgandan”, *Šorā* 23 (1914), 730-734.

100 Anonim, “Taškanda teatru va adabiyāt kechasi”, *Tarjumān* 258 (1914), 3.

101 Anonim, “Našriyāt širkati”, *Tarjumān* 188 (1914), 3.

102 Tāhiriy, “Korgan bilgandan”, 732.

Our Hopes or Our Goals: From Enlightenment to Political Unification

The problem of promotion of the national idea in Turkestan rested on the absence of a Muslim press. As mentioned previously, from 1908 to 1913 there was no Muslim print media in Turkestan. The Turkestani Jadids and intellectuals continued or began promotions to establish different societies to solve simple problems, while Muslims of Inner Russia were engaged in purely political affairs. As Begali Kasimov argues, all matters and activities of Turkestani Jadids served the national idea for unity starting with establishing of newspapers, charities, spreading new method schools, theater, and others. According to his definition, every single idea must meet two requirements to become a national idea: 1) the idea must come from real needs, lifestyle, age-old traditions, and of course on the capabilities of the nation; 2) this idea must be recognized by the nation, in other words it must be nationalized. That is, the idea has to penetrate into the heart of every member of the nation¹⁰³.

In an article entitled *Āmālimiz Yainki Murādimiz* (Our Hopes or Our Goals), Behbudiy analyzed in detail the everyday lifestyle of Turkestanis, starting with various parties and weddings to national games, and urged people to open their eyes and look at the actions of other nationalities who lived around them. He called upon people to give up wasteful celebrations and direct money to the education of children at Russian state schools for the training of national staff. These actions, according to Behbudiy, should be the national ideas, ideals, goals, desires and aspirations of Muslim society¹⁰⁴.

The Turkestan Jadids, led by Behbudiy, tried to touch upon all problems of society in their speeches in the press. However, Turkestan society, in its essence, has not accepted everything new. Therefore, the jadids tried to find ways to immunise their ideas. Fictional writings was one of these ways. Fictional writing, in particular poetry, played a huge role in the promotion of national ideas. The Turkestani intellectuals trusted poetry more, and through this poetry desired to win the hearts of the nations. This was due to a lack of print media ownership, or more precisely, Turkestani Jadids expressed their reformist ideas, views on the modern world, and various political platforms and programs of action through poetry. The poetry, admittedly, was not completely censored. This new poetry in Turkestan was called the Jadid literature. The Jadid poets primarily praised new science and urged the people to the study of this science. They considered modern science the only way of achieving the progress. By the definition of Begali Kasimov, World War I dramatically changed the educational direction of poetry into the educational and religious one¹⁰⁵. Samarkandi poet Siddiqi-Ajzi tried to urge the people to unite around a single idea and stick to one way, following one ideal and fighting for it¹⁰⁶.

According to Kasimov, it was necessary to bring to the nation's heart a favorite slogan of the Bastille heroes, "Rights are not given, they are taken," which was often used by Namik

103 Begali Qosimov et al., *Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti* (Tashkent: Ma'naviyat, 2004), 67.

104 Maḥmūd H'aja Behbūdiy, "Āmālimiz yāinki murādimiz", *Āyina* 7 (1913), 154-156.

105 Begali Qosimov, *Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik* (Tashkent: Ma'naviyat, 2002), 157.

106 Qosimov, *Milliy uyg'onish davri*, 190.

Kemal, Tevfiq Fikret and subsequently by Behbudiy and Munavvarqari¹⁰⁷. In other words, it must become a true national idea. Then this idea could turn into a real force. Continuing his thoughts, Kasimov came to the conclusion that it was exigent work¹⁰⁸.

Gasprinski considered that even Muslims' political empowerment would not solve the problem. The ignorance of the Russian language and laws, and most importantly, the lack of modern knowledge would nullify all received political rights. And forty-educated Muslims will continue to go with the Russian official's nagging¹⁰⁹. Therefore, the main activity of the Turkestani Jadids was aimed at the promotion of modern knowledge among Muslims.

In an article entitled "Qur'an", 'Abd al-Rauf Fitrat tried to explain his thoughts through a text from the Qur'an, representing and promoting the study of sciences when he argued for the progress of the nation. He equated the *Qur'an* with a social law, which can make any nation happy and mighty. In addition, he equated the present-day situation of Muslims with the age of ignorance, in which the Arabs lived before Islam. In the "Qur'an", Fitrat discovered a call that all Muslims must act to achieve happiness and progress. Finally, Fitrat addressed questions to Turkestanis: It is surprising, we, calling ourselves a Man, and are we called to mind to act as a true man? Will we, up to the end of the world, not be able to understand and seek the causes of our ignorance, and to find ways to solve them?¹¹⁰

In another work Fitrat wondered: How do we make progress? Further he explained, Turkestani Muslims cannot think how to find the path of progress. The other progressive nations have discovered all the ways long before us. We have only to adopt them, and it is not concerned with our faith¹¹¹.

In these words, Fitrat showed once more that Turkestani Muslims, especially the clergy, had too conservative a mood and how it was exigent work¹¹².

As Fitrat argued, Turkestani Muslims had no desire to engage in public affairs, or to support already initiated affairs. Fitrat and other Jadids urged Muslims to improve and not be inactive, to support already initiated affairs such as the publication of newspapers and magazines, charities, new method schools and other projects¹¹³. The Turkestani Jadids tried every possible means to instill the national ideas into the people.

In his turn, Behbudiy accused the younger generation of Jadids for the split in the nation and in the failure of several national projects. Behbudiy noted ideological differences among the younger Jadid generation. He emphasized that the people turned away from them because of this disagreement. He also urged them to quickly reach a compromise and to recover lost ground with the people¹¹⁴.

107 Qosimov, *Milliy uyg'onish davri*, 293.

108 Qosimov, *Milliy uyg'onish davri*, 294.

109 Anonim, "Turkistān işlari", *Tarjuman* 100 (1906), 2.

110 'Abd al-Ra'uf Fiṭrat, "Qur'an", *Āyina* 16 (1915), 443-445.

111 Abdurauf Fitrat, *Tanlangan asarlar*, vol. 5 (Tashkent: Ma'naviyat, 2010), 108.

112 On Fitrat's religious views, see: Zaynabidin Abdirashidov, *Abdurrauf Fitrat in Istanbul. Quest for Freedom*, (Berlin: De Gruyter, 2023).

113 'Abd al-Ra'uf Fiṭrat, "Himmat va sabāti", 162-165.

114 Anonim, "Muhtaram samarqandiy'lara khālisāna 'arz'", *Hurriyat* 5 (1917), 2.

Turkestan needed an educated and intelligent young generation, who could recognize what is the Nation and what is the Homeland. As the newspaper *Sadāi Turkistān* wrote, it was this young generation who must show itself as true intellectuals by service, action, devotion, and help¹¹⁵.

Since 1914, the Turkestani Jadids, began publishing houses and companies engaged in the distribution of printed materials, and also established libraries for the effective dissemination and promotion of national ideas. The main purpose of these organizations was to print and distribute many more newspapers, magazines and books among the Turkestani population. Such organizations included the library Ghayrat in Kokand, the company *Našriyāt* in Tashkent, the library *Ma'rifat* and the cooperative *Barakat* in Bukhara¹¹⁶. According to Gasprinski, from this time on, all activities of the Turkestani Jadids “moved from oral to print” and began to spread among the people. The main focus was aimed at an audience of adult Muslims¹¹⁷.

During this period, the tsarist regime had begun to feel uneasy about its non-native residents due to ferment in the political forces of the neighboring states. Such a political force in Turkestan, according to officials of the Special Division of the Police Department, was formed on the basis of pan-Islamism and pursued the creation of a single Islamic state led by Turkey. As the Russian officials emphasized, the idea was spread in primary schools and madrasas through different Muslim societies, publishing houses and the press¹¹⁸. Those organizations, distributing printed matters aimed at Muslims, were charged with conducting anti-state activities and the local authorities severely restricted their activities. These events also negatively affected the promotion of national ideas by Turkestani Jadids.

Bukhārā Ta'mimi Ma'arif Jam'iyyati Khayriyasi was established in late 1909 in Istanbul¹¹⁹ and the Turkestani Russian officials considered it to be a society that aimed to give young people of Turkestan and Bukhara a pan-Islamic education¹²⁰. This society, as stated in their Charter, was

115 Anonim, “Bizda hāmiyat”, *Sadāi Turkistān* 58 (1914), 1-2.

116 Zeki Velidi Togan, *Hāturalar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri* (Istanbul: Hikmet Gazetecilik, 1969), 136; Begali Qosimov, “Uyg'onish shoiri,” in Tavallo, *Ravnaqul-islam* (Tashkent: Fan, 1993), 7-8; Hélène Carrère d'Encausse, *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia* (Berkeley: University of California Press, 1988), 92; Aleksandr Samoilovich, “Pervoe tainoe obshchestvo mladobukhartsev”, *Vostok: Zhurnal literatury, nauki i iskusstva* 1 (1922), 99.

117 Anonim, “Mizān”, *Tarjumān* 245 (1913), 1-2.

118 Dmitri Arapov and Elena Larina, “Sredneaziatskie musul'mane v 1914 godu (po materialam Turkestanskogo raionnogo okhrannogo otdeleniia)”, in *Rasy i narody* 32 (2006), 281-282.

119 For more details see: *Bukhārā Ta'mimi Ma'arif Jam'iyyati Khayriyasining Nizāmnāma va Khatti Harakatidir*. Ta'rihi ta'sisi 11 šavvāl 1327. Markazi: Dāri Sa'ādat Vazirhān ([Istanbul], 1327 [1909]). This company's Charter has been translated into Russian, French and English languages in different years with contractions. Full version of the Charter, the original and in English translation, with its facsimile was published in 2001 by Timur Kocaoğlu. On the different translations of the Charter see: Arshaluis Arsharuni and Khadzhi Gabidullin, *Ocherki panislāmizma i pantürkizma v Rossii* (Moscow: Bezbozhnik, 1931), 133-135; Hélène Carrère d'Encausse, *Réforme et révolution chez les musulmans de l'Empire russe* (Paris: Libraire Armand Colin, 1966), 286-288; Carrère d'Encausse, *Islam and the Russian Empire*, 194-196; Timur Kocaoğlu, ed., *The Reform Movements and Revolutions in Turkistan (1900-1924)* (Haarlem: SOTA, 2001), 467-483; Hamidulla Boltaboev, *Fitrat va jadidchilik* (Tashkent, 2007), 255-258.

120 Arapov and Larina, “Sredneaziatskie musul'mane v 1914 godu”, 282.

created for dissemination of knowledge and establishment of schools in Turkestan, in particular in Bukhara. The Society did not set any political goal and did not support any political force in the region, but students, who received an education under the auspices of the Society, were obliged to go where the Society would send them after their graduation. Any student who was against or had objection to the Society's decision, had to reimburse all education expenses to the Society¹²¹. Judging by the Society's intended purpose, it can be supposed that the Society aimed at establishing an intellectual stratum in Turkestan, controlled by the central authority in Istanbul. That is what worried the Police Department in Turkestan. According to Ayni, the conservative clergy seized the opportunity to spread rumors that the Charitable Society was a political society pursuing and promoting anti-state policy; and progressives read Turkish newspapers and had secret connections with politicians in Turkey¹²².

The socio-political life of the Muslim population in Russia deeply changed after the Manifesto of 1905. The Muslim elite first of all strived to keep the unity of the Muslim community and to ensure the autonomy for its religious and educational institutions¹²³. Behbudiy participated in the third All-Russian Congress of Muslims as the head of the Turkestani delegation and gave the keynote speech on Turkestan¹²⁴. The Turkestani delegation corrected its further actions with the Congress Presidium. The delegation held a meeting with the Presidium during which they discussed waqf and educational affairs, religious issues and establishing of a *Mahkama-i Islāmiya* (Muslim Assembly) in Turkestan¹²⁵. This system of administration had been part of an autonomous organization proposed by Gasprinski¹²⁶.

Behbudiy, on the basis of agreements with the Presidium of the Congress and adopting ideas from the Program of the Union of Russian Muslims¹²⁷, prepared and submitted a draft for Turkestan Cultural Autonomy to the Muslim faction of the second and third State Duma, in April and November 1907¹²⁸. This draft consists of seventy-four articles that regulated the organization and function of the Cultural Autonomy in detail. As Hisao Komatsu argues, this draft clearly aimed to secure the cohesion of Muslim society in Turkestan by recognizing and enhancing the two pillars of the *Dār al-Islām*¹²⁹.

121 *Bukhārā Ta'mimi Ma'ārif Jam'iyyati*, 6-7.

122 Sadriddin Ayni, *Ta'rikhi inqilobi Bukhoro* (Dushanbe: Adib, 1987), 36-37.

123 Aidar Khabutdinov and Damir Mukhetdinov, *Vserossiiskie musul'manskie s"ezdy 1905–1906 gg.* (Nizhni Novgorod, 2005), 26.

124 Anatolij Piaskovskii, *Revoliutsiia 1905–1907 godov v Turkestane* (Moscow: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR 1958), 559.

125 Anonim, "Turkistān işlari", *Tarjumān* 100 (1906), 2.

126 Aidar Khabutdinov, *Tatarskoe obshchestvennoe dvizhenie v Rossiiskom soobshchestve (konets XVIII – nachalo XX veka)* (Dissertatsiia na soiskanie uchenoi stepeni doktora istoricheskikh nauk), Kazan (2002), 87.

127 Khabutdinov and Mukhetdinov, *Vserossiiskie musul'manskie s"ezdy*, 52-59.

128 For details see: Necip Hablemetoğlu and Timur Kocaoğlu, "Behbudi'nin Türkistan Medeni Muhtariyeti Layihası," in Kocaoğlu, ed., *The Reform Movements and Revolutions*, 436-466.

129 Hisao Komatsu, "From Holy War to Autonomy: *Dār al-Islām* Imagined by Turkestani Muslim Intellectuals," *Cahiers d'Asie centrale* 17/18 (2009), 467-471.

The political views of Behbudiy were reflected in his individual works and in numerous articles. In particular, in his textbook *Kitābi Muntakhabi Jughrāfiyai ‘Umumi va Namunai Jughrāfiya* (Brief general geography), Behbudiy described in detail the methods of governments that exist in the world. He explained the essence of idārai mutlaqa (authoritarian or monarch governance), *idārai mašruta* (constitutional governance), *idārai jumhūriyat* (republican government) and *millet majlisi* (parliamentary governance)¹³⁰. In addition, he analyzed the programs of existing political parties in detail. Behbudiy focused on the Constitutional Democratic Party, together with which the Party *Ittifāq al-Muslimīn* decided to act. Behbudiy promoted the Cadet’s political program among Turkestanis and believed that only this party fully met the political requirements of Muslims in the present and future¹³¹.

As Kasimov has argued, Behbudiy and other prominent Jadids were of the same belief with Gasprinski in the struggle for gaining independence by Muslims, particularly in achieving for the Muslims of Turkestan the joining of the ranks of developed nations. This reconciliation belief of Gasprinski required Muslims to gain enlightenment via the Russians and Europeans and their cultural achievements, while at the same time, having Muslims not lose their identity¹³².

Behbudiy saw the development of the peoples of Turkestan, not only in education but also in a complete change in their political status¹³³. He argued that every nation can and must acquire their rights by political action and unity¹³⁴. From this perspective, the political views of Behbudiy differed with the views of Munavvarqari. Munavvarqari supported gaining independence and political rights through real struggle¹³⁵.

Although the plan for Turkestan cultural or religious autonomy was never realized, in 1917 Behbudiy once again participated in the drafting committee of the Turkic Federalist Party in Turkestan¹³⁶. The practical result of the national idea of Turkestan Jadids was the Turkestan Autonomy that was established in Kokand on November 27, 1917. This autonomy did not last long and Soviet forces destroyed it on February 20, 1918.

Conclusion

National idea, as a sign of unification of the nation to achieve certain social and political goals, was adopted by Turkestan Jadids from the Muslims of Inner Russia, in particular from

130 Mahmudxo‘ja Behbudiy, *Tanlangan asarlar*, to‘plovchi, so‘zboshi va izohlar: B. Qosimov, 3rd ed. (Tashkent: Ma‘naviyat, 2006), 243-245.

131 Behbūdiy, “Khayru'l-‘umūri avsatuhā”, *Khuršīd* 6 (1906), 2.

132 Begali Qosimov, “Ismoil Gasprinskiy va Mahmudxo‘ja Behbudiy,” in N. Karimov, ed., *Ismoil Gasprinskiy va Turkiston* (Tashkent: Sharq, 2005), 42.

133 Dilorom Alimova and Dildora Rashidova, *Makhmudkhodzha Bekhbudii i ego istoricheskoe vozzrenie* (Tashkent: Ma‘naviyat, 1998), 16.

134 Behbūdiy, “Haq alinur, berilmas”, *Haqiqat* 22 (1917), 2.

135 Munavvarqāri, “Maqbul qurbanlar”, *Najāt* 15 (1917), 1.

136 For details see: Hisao Komatsu, “The Program of the Turkic Federalist Party in Turkestan (1917)” [introduction and translation by Hisao Komatsu], in H. B. Paksoy, ed., *Central Asia Reader: The Rediscovery of History* (Armonk: M.E. Sharpe, 1994), 117-126.

Ismail Gasprinski. The Turkestani Jadids adapted these ideas to local conditions, which were much different from other Muslim regions of the Russian Empire. The Turkestani Jadidism originated in the early 20th century and through dissemination of the new method schools, it managed to create its elite. These elites identified the dissemination of modern education, the promotion of new knowledge and changing living conditions as priorities in Turkestan. Those issues formed the basis of the Turkestani Jadids' national idea at an early stage. However, the Turkestani Jadidism, in essence, differed from the Inner Russian Jadidism and it perceived, and in most cases rejected the idea of Crimean and Volga-Ural Tatars and reproduced and discovered ways that are adapted to local realities and sometimes acted quite differently, while strictly adhering to the principles of Jadidism.

The concept of charitable institutions as a fundamental principle of the national idea merged later than they could have. The political situation in the neighboring countries and the policy of the tsarist authorities in Turkestan were the main causes and obstacles of developing reformist thoughts. These small in number charity organizations, as an official institution, acted, in any case, within the framework of *šarī'a* and were strictly controlled by the authorities. These institutions did not work or act effectively under the pressure of these circumstances.

The Muslim press and activities at charitable institutions demonstrate that the national idea of the Turkestani Jadids did not receive broad support from both representatives of the commercial and industrial elite and the general population. The press, along with the modernization of the education system, played a significant role in the formation of Muslim political thought and the promotion of national ideas. The Turkestani Muslim press was able, although not fully, to encourage the Muslim population to improve their knowledge and to participate in public, literary, and educational activities. Financial problems always threatened Muslim charities and the press in Turkestan was prevented from full implementation of national ideas. The Turkestani reformers sought to attract representatives of the market in order to direct part of their capital into charity and patronage, but these actions were not successful in creating an institution of charity in Turkestan, except in individual cases. The Turkestan reformers endeavored to attract representatives of the business world in order to direct some of their capital to charity and patronage, but these actions were not so successful in establishing the institution of charity in Turkestan, except in isolated cases. Despite their best efforts, the Jadids were unable to financially secure their projects. The reformers failed to interest the financially well-off stratum of Turkestan society and involve them in reform activities.

To solve this problem and improve the efficiency of promoted ideas, Jadids began to establish publishing houses, companies, and libraries. The main purpose of these organizations was to print and distribute much more printed materials among the Turkestani population. They tried to spread different types of information which could facilitate the circulation of national ideas, but the Russian authorities in Turkestan monitored the dissemination of pan-Islamic and pan-Turkic ideas in primary schools and madrasas, as well as through various Muslim societies, publishing houses, and the press. Therefore, with recourse to different interpretations,

mainly on the pretext of their anti-state nature, the Russian authorities tried to close the Muslim newspapers and societies, and to restrict their activities in every way possible. These events also hampered the distribution of national ideas. However, the Turkestani Jadids tried to find ways for the promotion of the national ideas that would unite the Muslims of Turkestan.

The most important and main goal of national idea is the achievement of political independence; that is nation-state building. The Turkestani Jadids also considered this choice of national idea, but they did not mean the building of an independent state outside the empire. They always supported a federal state.

The national idea of Turkestani Jadids achieved its ultimate aim at the end of 1917. This was Turkestan autonomy; the first and last political administration in Turkestan built by Jadids.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

References / Kaynaklar

- Abdirashidov, Zaynabidin. "İsmail Gasprinskij i stanovlenije gazety "Tarzhuman", *Gasyrlar Avazy* 3/4 (80/81) (2015): 211-218.
- Abdirashidov, Zaynabidin. *İsmail Gaspıralı ve XX. Yüzyılın Başlarında Türkistan (Temaslar - İlişkiler - Tesir)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.
- Abdirashidov, Zaynabidin. *Abdurrauf Fitrat in Istanbul. Quest for Freedom*. Berlin: De Gruyter, 2023.
- Abdirashidov, Zaynabidin. "Gasprinski (Gaspıralı), İsmail". *Encyclopaedia of Islam*. 3: 101-103. Leiden: Brill, 2015.
- Alimova, Dilorom and Dildora Rashidova. *Makhmudkhodzha Bekhbudii i ego istoricheskoe vozzrenie*. Tashkent: Ma'naviyat, 1998.
- Allworth, Edward A. ed. *The Tatars of Crimea: Return to the Homeland*. Durham: Duke University Press, 1988.
- Anonim, "[Eski Marghilânda...]", *Tarjuman* 47 (1899): 3.
- Anonim. "[Taškand İmdâdiya Jam'ıyyati]", *Tarjuman* 9 (1910): 3.
- Anonim. "Bizda hâmiyat", *Sadâi Turkistân* 58 (1914): 1-2.
- Anonim. "Bizim matbu'âti turkiyya", *Tarjuman* 1 (1906): 1.
- Anonim. "Bukhârâi şarîf", *Tarjuman* 8 (1897): 3.
- Anonim. "Fâ'idali qarâr", *Tarjuman* 100 (1914): 3.
- Anonim. "İdâradan", *Âyina* 15 (1914): 246-248.
- Anonim. "Kandy ghazetalarimizdan: Vaqt (Taškandan Maktüb)", *Tarjuman* 3 (1908): 2.

- Anonim. "Milliy matbū'at: *Āyina* jurnali", *Tarjumān* 190 (1913): 3.
- Anonim. "Mīzān (Adabiy, ma'īshiy va tanqidiy bahslar)", *Tarjumān* 117 (1906): 1-2.
- Anonim. "Mīzān (Adabiy, ma'īshiy va tanqidiy bahslar)", *Tarjumān* 14 (1907): 1-2.
- Anonim. "Mīzān", *Tarjumān* 245 (1913): 1-2.
- Anonim. "Muhtaram samarqandiy lara khālisāna 'arz", *Hurriyat* 5 (1917): 2.
- Anonim. "Našriyāt širkati", *Tarjumān* 188 (1914): 3.
- Anonim. "Oš šahri", *Tarjumān* 27 (1896): 3.
- Anonim. "Ochet musul'manskogo obshchestva 'Pomoshch' v Tashkente", *Turkistān Vilāyatining Gazeti* 9 (1911): 2.
- Anonim. "Pozhertvovaniia na tuzemnuiu bogadel'niu", *Turkistān Vilāyatining Gazeti* 15 (1910): 3.
- Anonim. "Samarqand ghazītasi", *Tarjumān* 181 (1913): 3.
- Anonim. "Samarqand qirā'atkhānai islāmiyasi", *Tarjumān* 78 (1908): 3.
- Anonim. "Samarqand", *Tarjumān* 12 (1894): 3.
- Anonim. "Samarqand", *Tarjumān* 2 (1914): 3.
- Anonim. "Taškand", *Tarjumān* 38 (1899): 3.
- Anonim. "Taškanda teatru va adabiyāt kechasi", *Tarjumān* 258 (1914): 3.
- Anonim. "Turkistān işlari", *Tarjumān* 100 (1906): 2.
- Anonim. "Vaqt ghazītasindan", *Tarjumān* 32 (1907): 3.
- Anonim. "Vazhnyi vopros", *Tarjumān* 227 (1913): 2.
- Arapov, Dmitri and Elena Larina. "Sredneziatskie musul'mane v 1914 godu (po materialam Turkestanskogo raionnogo okhrannogo otdeleniia)", in *Rasy i narody* 32 (2006): 278-304.
- Arsharuni, Arshaluis and Khadzi Gabidullin. *Ocherki panislamizma i pantiurkizma v Rossii*. Moscow: Bezbozhnik, 1931.
- Ayni, Sadridin. *Ta'rikhi inqilobi Bukhoro*. Dushanbe: Adib, 1987.
- Baldauf, Ingeborg. *XX asr o'zbek adabiyotiga chizgilar*. Tashkent: Ma'naviyat, 2001.
- Behbūd H^waja, Maḥmūd H^waja bin. "Ḥaqiqat ḥar tarafdan zuḥūr edar", *Tarjumān* 48 (1906): 2.
- Behbūd H^waja, Maḥmūd H^waja bin. "Ochet musul'manskoi biblioteki i chital'ni gor. Samarkanda: Ḥisābi – Ātchūt", *Turkistān Vilāyatining Gazeti* 17 (1910): 2-3.
- Behbūd H^waja, Maḥmūd H^waja bin. "Turkistānda maktab lisāni", *Tarjumān* 14 (1909): 2.
- Behbūd H^waja, Maḥmūd H^waja bin. "Turkistānda maktab lisāni", *Tarjumān* 21 (1909): 2.
- Behbūdiy, Maḥmūd H^waja. "[Ghazīta...]", *Tarjumān* 231 (1913): 2.
- Behbūdiy, Maḥmūd H^waja. "Āmālimiz yāinki murādimiz", *Āyina* 7 (1913): 154-156.
- Behbūdiy, Maḥmūd H^waja. "Millatlar qanday taraqqiy etarlar?", *Samarqand* 30 (1913): 2.
- Behbudiy, Mahmudxo'ja. *Tanlangan asarlar*, to'plovchi, so'zboshi va izohlar. B. Qosimov, 3rd ed. Tashkent: Ma'naviyat, 2006.
- Behbūdiy. "Ḥaq alinur, berilmas", *Ḥaqiqat* 22 (1917): 2.
- Behbūdiy. "Khayru'l-'umūri avsatuhā", *Khuršīd* 6 (1906): 2.

- Behbūdiy. “Qirā’atkhana va mutāla’akhāna islāmīyasi bābinda mukhtasar bayānnāma”, *Samarqand* 25 (1913): 1-2.
- Bigʻiyev, Muḥammad Zāhir. *Māvarāunnahrda sayāhat*. Kazan: Kitāb, 1908.
- Boltaboev, Hamidulla. *Fitrat va jadidchilik*. Tashkent, 2007.
- Bukhārā Taʻmimi Maʻārif Jamʻiyyati Khayriyasining Nizāmnāma va Khatti Harakatidir*. Taʻrihi taʻsisi 11 šavvāl 1327. Markazi: Dāri Saʻādat Vazirhān. Istanbul, 1327.
- Burdʻye, Pier. *Sotsiologiya politiki*. Moscow: Socio-Logos, 1993.
- Carrère d’Encausse, Hélène. *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia*. Berkeley: University of California Press, 1988.
- Carrère d’Encausse, Hélène. *Réforme et révolution chez les musulmans de l’Empire russe*. Paris: Libraire Armand Colin, 1966.
- Devlet, Nadir. “İslāmçı, Yenilikçi İsmail Gaspralı ve Tercüman Gazetesi. Tercüman Gazetesi (1883-1918),” in *Vefatının 100’ncü Yılı Dönümünde Gaspralı İsmail Bey*. Eskişehir: Eskişehir Valiliği Kültür Yayınları, 2014, 62-75.
- Dobromyslov, Aleksandr. “Tashkentskaia pressa”, *Sredniaia Aziia* 3 (1910): 145-152.
- Dobromyslov, Aleksandr. *Tashkent v proshlom i nastoiashchem: Istoricheskii ocherk*. Tashkent, 1912.
- Dolimov, Ulugʻbek. *Turkistonda jadid maktablari*. Tashkent: Universitet, 2006.
- Erşahin, Seyfettin. “Buharaʻda Cedidçilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fitrat (XX. Yüzyıl Başları)”, *Dinî Araştırmalar* 3 (1999): 213-255
- Fiṭrat, ‘Abd al-Raʻūf. “Himmat va sabāti bolmagan millatning haqqi hayāti yoqdir”, *Āyina* 7 (1915): 162-165.
- Fiṭrat, ‘Abd al-Raʻūf. “Qurʻān”, *Āyina* 16 (1915): 443-445.
- Fiṭrat, Abdurrauf. *Tanlangan asarlar*, vol. 5. Tashkent: Maʻnaviyat, 2010.
- Gankevich, Viktor. *Na sluzhbe pravde i prosveshcheniiu*. Simferopol, 2000.
- Gasprinski, Ismail Bei. “Russkoe musulʻmanstvo: Mysli, zametki i nabliudeniia,” in *Rossia i Vostok*. Kazan: 1993, 16-58.
- Ghasprinskiy, Ismāʻil. *Safarnāmai ḥazrati amir: Bukhārā Davlat Mīr Sayyid ‘Abdulaḥad Baḥādurhānning 1893 (1310) da vāqeʻ olmiš Rūsīyā sayāhati bayānında risālai maksusadir (Tarjumān jarīdasından jamʻ va naql qilindi)*. Baghcharāy, 1893.
- H. M., “Jamʻiyyati khayriya āchmāq lāzim”, *Āyina* 33 (1914): 780.
- Hāji Muʻin. “Maḥmūd Hʻaja Behbūdiy”, *Uchqun* 1 (1923): 3-5.
- Hʻajamyārov, Tolagan. “Taʻassuf va taʻziya maktūbi”, *Tarjumān* 210 (1913): 2.
- Ismāʻil. “Arkāni jamīʻat”, *Tarjumān* 17 (1886): 2.
- Ismāʻil. “Afkār va maṭlab”, *Tarjumān* 18 (1895): 1.
- Ismāʻil. “Afkāri ‘umūmiya”, *Tarjumān* 13 (1886): 1-2.
- Ismāʻil. “Afkāri ‘umūmiya”, *Tarjumān* 14 (1886): 1-2.
- Ismāʻil. “Ghazītaning khidmati nadir?”, *Tarjumān* 2 (1883): 2.
- Ismāʻil. “Muḥtaram qārilarimiz”, *Tarjumān* 86 (1907): 1.
- Ismāʻil. “Ziyāli musulmanlarga bir khitāb”, *Tarjumān* 11 (1893): 1.
- Ismāʻil. “Arkāni jamīʻat”, *Tarjumān* 16 (1886): 2.

- Istoriia obshchestvenno-kul'turnogo reformatorstva na Kavkaze i v Tsentral'noi Azii (XIX – nachalo XX veka)*. Samarkand: MITSAI, 2012.
- Khabutdinov, Aidar and Damir Mukhetdinov. *Rossiiskie musul'mane-tatary: ot obshchiny k natsii (konets XVIII – nachalo XX vv.): Uchebnoe posobie*. Nizhnii Novgorod: Medina, 2007.
- Khabutdinov, Aidar and Damir Mukhetdinov. *Vserossiiskie musul'manskii s"ezdy 1905–1906 gg.*. Nizhnii Novgorod, 2005.
- Khabutdinov, Aidar. “Rossiiskie musul'mane v epokhu Gasprinskogo: perekhod ot razroznennykh etnokonfessional'nykh obshchnostei k national'nomu edinstvu”, *Islam v Sodruzhestve Nezavisimykh Gosudarstv* 2(3) (2011): 45-53.
- Khabutdinov, Aidar. *Tatarskoe obshchestvennoe dvizhenie v rossiiskom soobshchestve (konets XVIII – nachalo XX veka)* (Dissertatsiia na soiskanie uchenoi stepeni doktora istoricheskikh nauk). Kazan, 2002.
- Khalid, Adeeb. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press, 1998.
- Kırımer, Cafer Seydahmet. *Gaspiralı İsmail Bey: Dilde, Fikirde, İşte Birlik*. Istanbul, 1934.
- Kırımlı, Hakan ed. *İsmail Gaspiralı İçin*. Ankara, 2004.
- Kocaoğlu, Timur ed. *The Reform Movements and Revolutions in Turkistan (1900–1924)*. Haarlem: SOTA, 2001.
- Komatsu, Hisao. “From Holy War to Autonomy: *Dār al-Islām* Imagined by Turkestani Muslim Intellectuals,” *Cahiers d'Asie centrale* 17/18 (2009): 449-475.
- Komatsu, Hisao. “Muslim Intellectuals and Japan: A Pan-Islamist Mediator, Abdurreshid Ibrahim,” in Stéphane A. Dudoignon, Hisao Komatsu, and Yasushi Kosugi, eds., *Intellectuals in the Modern Islamic World: Transmission, Transformation, Communication*. London: Routledge, 2006, 273-288.
- Komatsu, Hisao. “The Program of the Turkic Federalist Party in Turkestan (1917)” [introduction and translation by Hisao Komatsu], in H. B. Paksoy, ed., *Central Asia Reader: The Rediscovery of History*. Armonk: M.E. Sharpe, 1994, 117-126.
- Lapidus, Ira. *A History of Islamic Societies*. Cambridge University Press, New York, 1988.
- Lazzerini, Edward J. “Ismail Bey Gasprinski's *Perevodchik/Tercuman*: A Clarion of Modernism,” in H. Paksoy, ed., *Central Asian Monuments*. Istanbul, 1992, 143-156.
- M.I. “Taškand Jam'iyati Imdāiyasi”, *Tarjūmān* 7 (1910): 3.
- Maḥmūd H*aja. “Oquchilargha yārdam kerak”, *Āyina* 31 (1914): 601-604.
- Minnullin, Zavdat. “Blagotvoritel'nye obshchestva i problema zakiata u tatar (konets XIX – nach. XX vv.),” in I. K. Zagidullin, ed., *Tatarskie musul'manskii prikhody v Rossiiskoi imperii: Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii (27–28 sentyabrya 2005 g., g. Kazan')*. Kazan: Institut istorii AN RT, 2006, 30-41.
- Mufti ūgli, Muḥammad Baqā H*aja Sayyid Ḥādī H*aja. “Vaḥdati lisān – dil birliḡi,” *Tarjūmān* 61 (1906): 2.
- Muḥammadjānov, Mu'minjān. *Turmuš urinišlari (bir mullabachchaning khātira daftari)*. Tashkent: Ozbekistān Davlat naşriyāti, 1926.
- Muḥammadzāda (tijārat maktabi oquvchisi). “Taškanda tijārat maktabi”, *Āyina* 33 (1914): 790.
- Mulla Ishāqjān. “Javāb”, *Āyina* 11 (1914): 257-258.
- Munavvarqāri, “[1905 nchi...],” *Taraqiy* 11 (1906): 1.
- Munavvarqāri. “[Ḥarbeşagumān...],” *Taraqiy* 4 (1906): 2.

- Munavvarqāri. “Maqbul qurbanlar”, *Najāt* 15 (1917): 1.
- Munavvarqāri. “Nikāh toghrisida”, *Taraqqiyy* 3 (1906): 2.
- Munavvarqāri. “Taškanda musulmān jam‘iyyati”, *Samarqand* 27 (1913): 2.
- Munavvarqāri. “Taškanda teatru”, *Tarjumān* 170 (1913): 3.
- Nadir, Devlet. *İsmail Bey (Gaspıralı)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Piaskovskii, Anatolij. *Revolutsiia 1905–1907 godov v Turkestane*. Moscow: Izdatel’stvo Akademii Nauk SSSR 1958.
- Qosimov, Begali et al. *Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti*. Tashkent: Ma’naviyat, 2004.
- Qosimov, Begali. “İsmoil Gasprinskiy va Mahmudxo‘ja Behbudiy,” in N. Karimov, ed., *İsmoil Gasprinskiy va Turkiston*. Tashkent: Sharq, 2005, 42-52.
- Qosimov, Begali. “Uyg‘onish shoiri,” in Tavallo, *Ravnaqul-islom*. Tashkent: Fan, 1993, 4-11.
- Qosimov, Begali. *Milliy uyg‘onish: jasorat, ma‘rifat, fidoyilik*. Tashkent: Ma’naviyat, 2002.
- Sa‘di, ‘Abd al-Rahmān. “Behbūdiy va uning tegarasiga yig‘ilgan yāzuvchilar”, *Turkistān* 53 (1923): 2-3.
- Sa‘id, Žiyā. *Ozbek vaqtli matbu‘ati tarikhiga materiallar, 1870–1917*. Tashkent–Samarkand: Ozbekistān Davlat naşriyati, 1927.
- Sahadeo, Jeff. *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865–1923*. Bloomington: Indiana University Press, 2007.
- Samoilovich, Aleksandr. “Pervoe tainoe obshchestvo mladobukhartsev”, *Vostok: Zhurnal literatury, nauki i iskusstva* 1 (1922): 97-99.
- Sredniaia Aziia: Blagotvoritel‘nost‘ v Rossii*, sostavleno po Vysochaisheму poveleniū Sobstvennoi Ego Imperatorskogo Velichestva Kantseliariēiu po uchrezhdeniām Imperatritsy Marii, *Spisok blagotvoritel‘nykh uchrezhdenii*, chast‘ 2, tom 2. St. Petersburg, 1907.
- Şukrullāh, Hāji Mu‘in ibn. “Til birlaşdurmaq haqqında”, *Āyina* 11 (1914): 259-260.
- Tāhiriy, İbrāhīm. “Korgan bilgandan”, *Şorā* 23 (1914): 730-734.
- Taşkandiy, Zarif. “Turkistānda”, “[Turkistānda...]”, *Tarjumān* 8 (1907): 3.
- Taşkandli Mulla Arslān. “[Taraqqiyy gazetasi...]”, *Tarjumān* 72 (1906): 2.
- Togan, Zeki Velidi. *Hātıralar: Türkistan ve Diğēr Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*. İstanbul: Hikmet Gazetecilik, 1969.
- Tuna, Mustafa. “Pillars of the Nation”: The Making of a Russian Muslim Intelligentsia and the Origins of Jadidism”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 18(2), (2017): 257-281.
- Ubaydullāh. “Maqsad va maslak”, *Sadāi Turkistān* 1 (1914): 1.
- Ustav musul‘manskogo obshchestva ‘Pomoshch‘ v Tashkente*. Tashkent, 1909.
- Vadud Maḥmūd. “Turk şā‘iri ‘Ajzi”, *Inqilāb* 11-12 (1924): 11-14.
- Yūsufzāda. “Pis‘mo iz Samarkanda”, *Turkistān Vilāyatining Gazeti* 16 (1910): 2.

Yaşamsal ve Kültürel Bir Kaynak Üzerine: Nagihan Baysal'ın *Türk Halk Kültüründe Su* Eseri Hakkında İnceleme

On a Life-Giving and Cultural Resource: A Review on Nagihan Baysal's Work entitled *Water in Turkish Folk Culture*

Baysal, Nagihan. *Türk Halk Kültüründe Su*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020, ISBN: 9786257912372.

Elif ŞAHİN¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Elif Şahin (Arş. Gör.), İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye. E-posta: elif.sahin@ikc.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2530-7565

Başvuru/Submitted: 01.08.2024 • **Kabul/Accepted:** 27.09.2024

Atıf/Citation: Şahin, Elif. "On a Life-Giving and Cultural Resource: A Review on Nagihan Baysal's Work entitled *Water in Turkish Folk Culture*." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 34, 2 (2024): 1003-1008 <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1526159>

Anahtar kelimeler: Mitoloji, Halk İnançları, Halk Anlatıları, Kült, Su

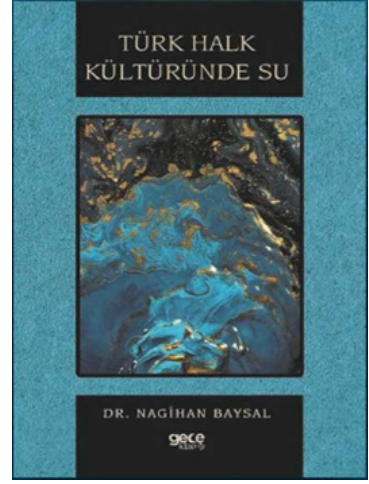
Keywords: Mythology, Public Beliefs, Folk Tales, Cult, Water

Dünyadaki tüm varlıkların devamlılığı için vazgeçilmesi mümkün olmayan bir gereklilik olarak su; ekolojik, biyolojik, kültürel, ekonomik, sosyolojik, politik vb. alanlarda büyük öneme sahiptir. Suyun bu yeri doldurulamaz ve vazgeçilemez özelliği, ilkel dönemlerden günümüz teknoloji çağına kadar insanların zihinlerindeki ve dolayısıyla anlatı ve ritüellerindeki temel konumunu sağlamlaştırmıştır. Türk inanç sisteminde de su, yaratımın temel unsuru olarak kabul görmüş ve etrafında gelişen birçok inanma ve uygulamayla bir kült hâline gelmiştir.

Halk bilimi; insanın doğa içerisindeki/karşısındaki konumunu inceleyen disiplinlerin başında gelmekle beraber, bir döngüye dayanan bu insan-doğa ilişkisinin sonucunda oluşmuş kültürlerin etrafında gelişen inanma, anlatı ve uygulamaları ele alır. Bu doğrultuda Türk halk bilimi çalışmaları ilk verimlerinden günümüze kadar incelendiğinde, Türk inanç sisteminde yaratıcının

tezahürü ya da kutsalın parçası olduğu fikri dolayısıyla kutsal kabul edilerek kütleleşmiş unsurlar üzerine birçok çalışma yapıldığı görülmektedir. Türk inanç sistemini ve kültürünü anlamak, idrak etmek, geleneksel yapısını ve sembolik dünyasını muhafaza ederek aktarmak amaçları doğrultusunda Türk inanç sisteminde ağaç, dağ, toprak, ateş-ocak, madenler, renkler, sayılar, atalar vb. kültlerini konu edinmiş, kapsamlı çalışmalar mevcuttur. Nagihan Baysal'ın “Türk Halk Kültüründe Su” başlıklı doktora teziyle¹ aynı ismi taşıyan eseri de Türk halk bilimi alanına sağladığı katkılarla bu çalışmalar arasında yerini almıştır.

Suyun Türk inanç sistemindeki yerini ve önemini inanma, anlatı ve ritüellerden istifade etmek suretiyle ortaya koymayı amaçlayan çalışma, sahip olduğu bu bütüncül bakış açısıyla su konulu diğer çalışmalardan ayrılır. “Giriş”, “Sonuç”, “Kaynakça” ve “Dizin” kısımlarının dışında beş farklı bölümden oluşan çalışma; kendinden önceki derleme çalışmalarından elde edilen veriler üzerinden hazırlanmıştır. Çalışmanın “Giriş” kısmı, su zeminindeki temel bilgi ve tartışmalar ile su ile ilgili çalışmalar hakkındaki genel değerlendirmelerden müteşekkildir. Bu doğrultuda söz konusu kısımda su, “kavram” ve “olgu” terimleri ve bunların ifade ettikleri anlamlar bağlamında tartışılmıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde suyun bir kült olarak kabulü noktasında hatırlanması gereken bu tartışmaya henüz giriş kısmında kapı aralanması, çalışmanın bütünlüğü açısından önem arz etmektedir. Su kavramı ve su olgusu hakkındaki değerlendirmeler; su etiği, su hakkı ve suyun temel gereksinimden kültürel bir unsura dönüşümü bağlamlarında tartışılmış ve böylece çalışmanın ilerleyen bölümlerinde değerlendirilecek olan suya atfedilen inançsal ve kültürel değerlerin idraki için bir zemin oluşturulmuştur. Suyun tüm canlılar için zorunlu bir gereksinim olması ve insanın suyun karşısındaki acizliği, suya kutsallık kazandırarak onun çoğu kültürde ve dinî inanişta kutsalın tezahürü ya da yaşamın özü biçiminde algılanması sonucunu doğurmuştur.² Dolayısıyla su, yaşam kaynağının yanı sıra kültürel bir değer olarak da insan yaşamında vazgeçilemez bir konum kazanmıştır. Bu noktada çalışma, “Giriş” kısmında geleneksel Türk sanatı ve mimarisinde de suyun önemini ele almıştır. Ahşap baskı, işleme, dokumacılık ve ebru gibi geleneksel Türk sanatlarında su motifi ele alınmış; bu alanlarda suyun sembolik kullanımları değerlendirilmiştir. Benzer şekilde çeşme, sebil, hamam, su yolu, kuyu gibi su mimarisi içine dâhil edilebilecek birçok yapı “Giriş” kısmında inşa nedenleri, işlevleri ve inanç sistemi bağlamındaki manaları ile ele alınmıştır.

1 Nagihan Baysal, *Türk Halk Kültüründe Su* (Doktora tezi, Ege Üniversitesi, 2019).

2 Nagihan Baysal, *Türk Halk Kültüründe Su* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 25.

Canlılığın devam etmesi için bir zorunluluk olan su; insan-doğa ilişkisinin en yalın göstergesi sayılabilecek mitik anlatılarda da önemi yadsınamaz bir unsur olarak karşımıza çıkar. “Su, yaratılmış ya da yaratılabilecek olan her şeyin temelidir. [...] Su; tanrının, yaratımın, üremenin, doğumun, bolluk ve bereketin ve ayrıca yok oluşun, şekil değiştirmenin evrensel bir simgesidir”.³ Hem var etme ve yaratma hem de yok etme ve yıkma gücüne sahip olması suyun mitolojilerde hem kozmogonik hem de eskatolojik bağlamlarda yer almasının temelinde yatan sebeptir. Bu doğrultuda çalışmanın “Dünya Mitolojilerinde Su” başlıklı birinci bölümünde su; Moğol, Hint, Yunan, Kızılderili, Antik Mısır, Sümer, Afrika, Çin vb. birçok mitolojide kozmogoni mitleri ve eskatoloji mitleri şeklinde tasnif edilerek ele alınmıştır. Suyun mitlerde sembolize ettiği anlamların ve işlevlerinin farklı mitolojilerden örneklerle bütüncül bir şekilde incelendiği bu bölümde; suyun doğurmayı, yaratmayı, üretmeyi ve öte taraftan arınmayı, yok ederek yeniden yaratmayı, ölümü simgelediği sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmanın “Semavi Dinlerde Su” başlıklı ikinci bölümünde su; Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet’teki sembolik anlamları, işlevleri ve önemiyle değerlendirilmiştir. Suyun temsil ettiği ve simgelediği anlamları tartışırken yazar; din, kutsal ve kutsal dışı kavramlarını, dindeki simgecilği tartışmış ve açıklamıştır. En eski dönemlerden beri kutsallık atfedilen suyun, bu özelliği sebebiyle dinlerde çeşitli inanma ve uygulamalarda kutsalla özdeşleşmenin, kutsanmanın ve arınmanın bir aracı mahiyetinde yer aldığı vurgulanmıştır. Bu noktada çeşitli dinî ritüeller içerisinde “banyo, vaftiz, abdest alma gibi ritüeller [...] kutsama ve arınmanın ilahi dinlerdeki biçimleridir”.⁴ Çalışmanın bu bölümünde söz konusu tartışmaların ardından “Musevilik ve Tevrat’ta Suyun Kutsiyeti” alt başlığında inanç sistemindeki, *Eski ve Yeni Ahit*’teki yaratılış, tufan ve dünyanın sonu anlatılarında suyun yeri açıklanmış; Musevi ibadetlerinde suyun arındırıcı özelliği nedeniyle sahip olduğu önemli konum örneklendirilerek vurgulanmıştır. Bu başlıkta ayrıca “mikveye dalma” ritüeli ile kefaretle ve arınma günlerinde suyun kullanımı ve işlevleri ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. “Hristiyanlık ve İncil’de Suyun Kutsiyeti” alt başlığında ise benzer şekilde Hristiyanlıkta suyun önemi, konumu, işlevleri ve sembolik anlamları örneklendirilmiştir. İsevilikte de var olan hayat suyu motifi, suyun Kutsal Ruh ve İsa’nın sembolü oluşu, manevi arınmayı sağlayan vaftiz ritüeli gibi örneklerle suyun sembolize ettiği anlamlar ve işlevleri farklı kaynaklardan da yapılan taramalarla ayrıntılı bir şekilde açıklanmış ve Musevilikle karşılaştırmalı okunmuştur. Son olarak bu bölümde su, “İslam ve Kur’an’da Suyun Kutsiyeti” alt başlığında ele alınmıştır. İslam inancına göre *Kur’an*’daki ayetlerden hareketle suyun yaratım ve yeniden yaratım noktalarında Tanrı’nın tezahürü olması, ölümden sonraki yaşam için kanıt mahiyetinde yer alması gibi hususlar vurgulanmıştır. Ek olarak kevser, selsebil gibi cennette var olduğu düşünülen su kaynakları ile tanrısal bir nimet olarak kabul edilen zembek gibi yeryüzü suları ve bunlara dair inanışlar/uygulamalar değerlendirilmiştir. Bunların yanı sıra suyun Allah’ın lütfu olduğu gibi gazabı da olabileceği, içilemeyecek kadar

3 Baysal, *Türk Halk Kültüründe Su*, 40.

4 Baysal, *Türk Halk Kültüründe Su*, 91.

acı ve deriyi eritecek kadar sıcak suların da cehennem azabının unsurları olarak ifade edilmesi yine kutsal kitaptan ayetlerle örneklendirilmiştir. Söz konusu alt başlıkta, *Kur'an* surelerinden hareketle yaratılış ve tufanı konu edinen ayetlerde suyun anlam ve işlevleri de ele alınmıştır. İslamiyet'te de tıpkı diğer semavi dinlerde olduğu gibi Tanrı'ya yanaşmanın ilk koşulunun su ile arınma oluşu vurgulanarak bu bağlamda abdest uygulaması değerlendirilmiştir. Suyun semavi dinlerdeki sembolik anlam ve işlevlerinin, suya atfedilen kutsiyetin; suyun arındırma, yaratım, yok etme gibi birbirinden farklı işlevlerinin üç semavi dindeki görünümünün karşılaştırmalı olarak verildiği bu bölüm, din olgusu etrafında suya dair inanma ve uygulamaların kapsamlı ve bütüncül bir şekilde ortaya konmasını sağlamıştır.

Dinî inanma ve uygulamaların mensup topluluğu bir araya getirme, yeniden yaratma ve sürekli kılama işlevleri⁵ düşünüldüğünde dinî tasavvurların, mitlerin, ritüellerin sembolik anlamlarının aynı zamanda toplumun dünyayı algılayışına ve kolektif bilincine işaret ettiği görülür. Bu noktada çalışmada semavi dinlere mensup toplulukların suya dair inanma ve uygulamaları ile kutsal kitaplardaki mitik anlatıların kapsamlı ve karşılaştırmalı bir biçimde ele alınışı hem suyun dinî kabullerdeki yerini göstermesi hem de ilgili dine mensup toplulukların doğa ile ilişkilerini, yaşamı algılama biçimlerini, kültürel ve geleneksel yapılarını yansıtmaları bakımından önem teşkil etmektedir.

Toplum içerisinde kutsal kabul edilerek etrafında inanma ve uygulamalar oluşturmuş, kültleşmiş unsurlar ve bu unsurların etrafında gelişen söz konusu inanma ve uygulamaların nedenleri, sembolizmi, niteliği, biçimi ve işlevleri o toplumun kendine has inanç dünyası ile dünyayı algılayış biçimini gösterir. Yaratıldığı günden itibaren “kendi kutsal alanını yaratma ve bu alan içerisinde yaşama”⁶ amacıyla olan insan, bu doğrultuda tanrısal kuta yaklaşma, bu kutu koruma ve sürekli kılama eğilimiyle birtakım inanışlar ve bu inanışlara bağlı uygulamalar geliştirmiştir. İnsanın doğa ile arasındaki dengeyi kurma biçimi olarak animistik dünya görüşü tüm inanç sistemlerinin temelini oluşturmuş ve bu noktada suyun mutlak bir şekilde sahip olmaması, her yerde/her zaman cisimsiz bir biçimde var olabilmesi, anlatılarda tüm varlıklardan önceki ezeli varlığı gibi özellikleri onun Tanrı ile arasında bir özdeşlik kurulmasına yol açmıştır.⁷ Tüm bu nitelikleriyle suyun Türk inanç sistemindeki yeri, önemi ve işlevleri çalışmanın “Türk Halk İnanış ve Uygulamalarında Su” başlıklı bölümünde ele alınmıştır. Türklere ait kozmogoni ve eskatoloji mitlerinde suyun yeri “Türk Mitolojisinde Su” isimli alt başlıkta ele alınmıştır. Söz konusu bölümün “Şamanizm’de Su” alt başlığında şaman ayinlerinde, şaman inisiyasyon (giriş) törenlerinde suyun yeri ve kullanımı açıklanmıştır. Türk inanç sisteminde kutsal kabul edilen ve animistik dünya görüşü doğrultusunda bir ruhu olduğu düşünülen suyun doğrudan tanrısal güçle bağlantılı bir unsur olarak kullanıldığı durumlar ve uygulamalar açıklanmıştır. Söz konusu bölümde “Su Kültü” başlığı altında “kült” kavramı tartışılmış ve suyun Türk inanç sistemi bağlamında bir kült olarak kabulünün nedenleri ele alınmıştır. Türk inanç sisteminde

5 Emile Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life* (New York: The Free Press, 1995), 41.

6 Baysal, *Türk Halk Kültüründe Su*, 143.

7 Baysal, *Türk Halk Kültüründe Su*, 145.

birçok dinsel-büyüsel uygulamada yer alan ve yaratılışın temel unsurlarından olan suyun bir kült olarak çevresinde oluşturduğu inanma ve uygulamalardan su iyeleri, kurban, Nevruz, Hıdırellez, yağmur duası vb. ele alınarak temsil ettikleri anlamlar tartışılmıştır.

Su ile ilgili inanma ve uygulamalar söz konusu olduğunda değerlendirilmesi gereken en kapsamlı alanlardan biri de halk hekimliğidir. Su hem kutsiyetine dair mitik tasavvur hem de doğal yapısı gereği tedavi ve sağaltım yöntemlerindeki en önemli şifa araçlarından biridir. Çalışmanın üçüncü bölümünde yer alan “Türk Halk Hekimliğinde Su” alt başlığında, suyun asli tedavi edici unsur olarak kullanıldığı tespit edilmiş ve sağaltım yöntemleri örneklendirilmiştir. Yazar, Türk inanç sistemi içerisindeki inanma ve uygulamaları karşılaştırmalı bir şekilde incelemiş; bunun sonucunda suya dair uygulamaların temelinde, mitik tasavvurdaki ilk kutsal zamana/mekâna dönme ve bu yolla kutsalla temas ederek güvende kalmaya dair inanın yattığını belirtmiştir. Kutsiyeti sağlayan unsurun su olmasının temelinde ise suyun her şeyden önce var olduğu ve tüm varlıkların sudan çıkarak meydana geldiği inanın yattığını, bu nedenle de suya temasın Tanrı’ya temasla eşdeğer görüldüğünü vurgulamıştır.

“Türk Kültürü Geçiş Dönemlerinde Su” çalışmanın dördüncü bölümüdür. Mitik düşüncedeki yaratılış anının taklidi olan ve sembolik düzlemde ölüp yeniden dirilmeyi temsil eden geçiş ritüelleri; yaratım ve yenilenmenin aracı olan suyun kullanımı için en elverişli alanlardan biri olarak görünmektedir. “Doğum ve Su”, “Evlenme ve Su” ve “Ölüm ve Su” alt başlıklarında, ele alınan geçiş ritüellerinde suyun temsil ettiği anlamlar değerlendirilmiştir. Yazara göre suyun geçiş ritüellerindeki aktif rolünün başlıca sebebi her bir geçiş döneminin kökene dönüşü temsil etmesi ve bu dönemlere ait tüm uygulamalarda kozmogoni mitlerindeki bilgilerin tekrarı ve taklidi durumudur. Bu noktada her biri birer yaratılış dönemi olan geçiş dönemlerinde başlıca işlevi yaratım olan suyun ana unsur olarak karşımıza çıkması olağandır.

Çalışmanın beşinci ve son bölümü “Türk Halk Edebiyatında Su” başlıklıdır. Toplum içerisinde yaratılmış her anlatı o toplumun içerisinde bulunduğu koşulların sonucunda ortaya çıkar. Diğer bir deyişle sözlü ve yazılı olması fark etmeksizin her anlatı bireysel ve kolektif ihtiyaçların ürünleridir. İhtiyaçlar değiştikçe anlatıların temaları, işlevleri, sembolik dilleri ve barındırdığı unsurların da değişmesi muhtemeldir. “Su” olgusu ise mitik düşünceden günümüze kadar yaratılmış edebî ürünlerdeki yerini değişen koşullara ve ihtiyaçlara rağmen korumuştur. Bireysel ve toplumsal ihtiyaçların ifadesi ve kültürel unsurların aktarımında işlevsel olan edebî verimlerde su olgusuna atfedilen önemin azalmadan sürmesi, suya olan daimî ihtiyacın ve suyun temsil ettiği sembolik anlamların bir sonucudur. Söz konusu çalışmanın son bölümünde su etrafında şekillenen inanışların Türk halk anlatılarına, Türk halk şiirine ve atasözü, deyim, bilmece, alkış-kargış, tekerleme vb. kısa türlere yansımaları incelenmiştir. Yazar bu bölümde Türk inanç sisteminde suya verilen değeri Türk halk edebiyatı ürünleri zemininde örneklendirmiş ve Türk kültüründe suya atfedilen kutsiyet ile sembolik anlamları vurgulamıştır. Destandan bilmeceye kadar birçok halk edebiyatı ürününde “su” olgusunun izi sürülmüş ve bölümün sonunda da her bir türde suyun ne şekilde, hangi işlevde ve hangi

sembolik anlamda kullanıldığına dair değerlendirme, karşılaştırma ve tespitler yapılmıştır. Suyun taşıdığı ve sembolize ettiği anlamların farklı türler ve bunlara özgü nitelikler bağlamında okunması, çalışmanın başında vadedilen bütüncül bakış açısını desteklemekte ve onu diğer çalışmalardan ayırt eden en önemli özelliklerinden birini belirginleştirmektedir.

Nagihan Baysal'ın *Türk Halk Kültüründe Su* isimli çalışması; suyun Türk kültüründeki yerini anlatılar, manzumeler, uygulamalar ve ritüeller üzerinden inceleme ve su olgusunun izini Türk dünyasının toplumsal belleğinde sürme çabalarının ürünüdür. Dinler, inanç sistemleri ve bunlara bağlı uygulama ile ritüellere dair birden fazla olgunun ortak bir sembolü hâline gelmiş su kültürünün çok yönlü olarak ele alındığı bu çalışma; su etiğinden su mimarisine, mitlerden ritüellere, halk hekimliğinden halk edebiyatına kadar birçok bağlamda suya dair örnekleri bir araya getirmiştir. Söz konusu örneklerin çeşitliliğinin yanında tüm bunlara dair özeldi ve karşılaştırma yöntemiyle genelde varılan sonuçlar, tespitler ve değerlendirmeler çalışmayı Türk halk bilimi alanında önemli ve özgün bir konuma taşımaktadır. Bu yönleriyle çalışmanın su etiği ve/veya suyun kültür hayatındaki yeri hakkındaki çalışmalara kaynaklık edeceği düşünülmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu çalışma; bir kavramı, kültü ya da olguyu herhangi bir halkın kültüründe bütüncül bir bakış açısıyla ele almayı hedefleyen çalışmalara da yöntem, biçim ve içerik bakımından yol gösterir niteliktedir. Türk kültüründeki geleneksel kodların, kültür unsurlarının ve kültürlerin sembolik anlamlarını irdeleyecek çalışmaların Türk kültürünün geleneksel yapısının idrakine ve muhafaza edilerek aktarımına katkı sağlayacağı şüphesizdir.

Kaynaklar / References

- Baysal, Nagihan. *Türk Halk Kültüründe Su*. Doktora tezi, Ege Üniversitesi, 2019.
- Baysal, Nagihan. *Türk Halk Kültüründe Su*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.
- Durkheim, Émile. *The Elementary Forms of Religious Life*. New York: The Free Press, 1995.

Review of “The Turkish Morphological-Lexical Elements in the Macedonian Toponymy” by Zoran Spasovski

Zoran Spasovski'nin “Makedon Yer Adlarında Bulunan Türkçe Biçimsel ile Sözcüksel Unsurlar” Adlı Eserinin Değerlendirilmesi

Спасовски, Зоран, Турските морфолошко-лексички елементи во македонската топонимија, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 2024, ISBN: 978-608-220-086-6

Vasil DRVOSHANOV¹

¹Corresponding author/Sorumlu yazar:

Vasil Drvoshanov (Prof. Dr.), Institute of Macedonian Language “Krstе Misirkov” Department of Dialectology, Skopje, R. Macedonia
E-mail: vasildrvoshanov@yahoo.com, ORCID: 0009-0004-0857-1323

Submitted/Başvuru: 01.08.2024 • Accepted/Kabul: 27.09.2024

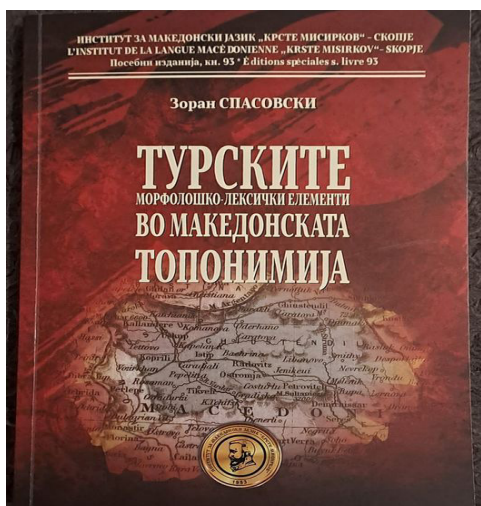
Citation/Atrf: Drvoshanov, Vasil. “Review of “The Turkish Morphological-Lexical Elements in the Macedonian Toponymy” by Zoran Spasovski.” *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 34, 2 (2024): 1009-1015. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1552889>

Keywords: Toponymy, Turkish language, Macedonian language, morphological-lexical analysis

Anahtar kelimeler: Toponimi, Türkçe, Makedonca, biçimsel ile sözcüksel analiz

In some regions the Macedonian linguistic landscape resembles a leopard fur. Within that Macedonian linguistic landscape, substrate, adstrate and superstrate linguistic elements are found. While the toponymy in Macedonia is predominantly built from linguistic devices inherited from the Macedonian language, it also contains foreign elements reflecting the linguistic intertwining on the Balkan Peninsula which have left their own trace and have adjusted to the Macedonian dialectal system. The Turkish language elements have left such visible traces in the Macedonian toponymy particularly in morphology and lexis. Dr. Zoran Spasovski's work *The Turkish Morphological and Lexical Elements in the Macedonian Toponymy* confirms this.

This review analyzes the study referred to in the subtitle, which is the first study that comprehensively analyzes the Turkish place names in the Macedonian territory only, and,

more specifically, one of the few in the world at all that especially analyses the Turkish place names outside the borders of Turkey following the Macedonian methodology and the methodology and findings of the Slavic onomastics.

The monography is composed of two parts: Part I: The Turkish Morphological and Lexical Elements in the Macedonian Toponymy (1-177) and Part II: Dictionary – Register of the Analyzed Toponyms Containing Turkish Elements (179-270). There is also a Foreword (I-IV), and Abbreviations/ of linguistic terms/ (271), References/ of the literature used/ (273-278), Bibliography /in several sections/:

Primary sources, Turkish Grammars, Onomastic Studies, Historical Documents, Dictionaries, Electronic Publications and Other resources (279-284).

At the beginning of the monography, the author introduces the motivation behind investigating this topic. Namely, in view of the fact that toponomastic studies have been carried out for several regions and for various toponomastic models, Spasovski has come up with the idea of analyzing all the Turkish place names in the Macedonian dialectal territory. The idea to produce such a work was further encouraged by the author's mastery of the Turkish language.

Dr. Spasovski's observations offer some very interesting insights into the differences between the Turkish and the Macedonian language, which are also reflected in the Macedonian toponymy. Namely, he notes that "the languages in question are completely different from a structural point of view and from the point of view of the worldview and the perception of things around us in general. While Macedonian is more specific and, it can be said, structurally more organized than Turkish, "Turkish is much more metaphoric and picturesque in the derivation of the toponomastic meanings than Macedonian". He illustrates this with numerous examples, emphasizing that "in Macedonian, generally, each distinct meaning has its own suffix", cf. *-janu (-jani)* for 'settlers from other places', *-ovu (-ovtsi)* for 'families, clans', *-uume (-ishte)* for 'places characterized by an object/objects found in them or serve for a certain activity performed in them', *-jak (-jak)* for 'places where something is found in abundance', etc. The author notes that in Turkish, on the other hand, the meanings are often conveyed metaphorically, in a picturesque way, and by means of nominal or verbal constructions, cf. *Деве Бојун (Deve Boyun)* 'Camel's Neck', which metaphorically means 'a mountain pass or a passage winding in a shape similar to a camel's neck', *Памук Баба (Pamuk Baba)* 'Cotton Father' – 'a hillock so white as to resemble a cotton', *Akpinar* literally meaning 'a

white well', but metaphorically meaning 'an upper well', etc. In addition, Spasovski notes that the use of suffixes in Turkish is significantly narrower than the one in Macedonian, cf. *Pınarlar* 'wells/springs', but: *Ahmetler* means: 'The Ahmets', 'The Ahmet family' (in Macedonian it would be 'bunari', but 'Ahmetovci'). What is even more interesting, as the author notes, is that some suffixes seem to have acquired a specialized toponomastic meaning in this territory under the influence of the Macedonian language. Therefore, for example, the suffix *-cik* has a diminutive meaning in common Turkish, cf. *çocuk* 'a sweet little child'. However, it doesn't seem to have a diminutive meaning in toponymy, where it means some kind of 'nomen loci', 'a place named after an object present in it'. Cf. *Бунарцик* (Bunarcik), Tur. *Pınarcık* does not mean 'a small well', but 'a place named after the fact that there is a well in it'. Thus, the diminutive meaning might have been kept in the sense of the size of the place, but when it comes to personal names, it seems that the hypocoristic meaning is more important, cf. *Османцик* (Osmancik), 'the place in Bursa where the mausoleum of the founder of the Ottoman dynasty is located'. The author notes that in comparison with the Macedonian language, the Turkish language makes much more use of colors in the naming of geographical features, especially in the names of water features, most often rivers, and elevations, mountains, etc., cf. *Aksu* 'white', but more specifically 'a transparent, clear river', *Karasu* 'dark water', *Bozcaada* 'grayish island', 'an island with the color of soil', *Alacadağ* 'a colorful mountain', comp. Macedonian 'Шар Планина (Shar Planina)' (the same meaning), etc. Moreover, the Turkish language makes symbolic use of certain colors with a spatial meaning. Namely, the color *ak*, 'white' in geography marks the South, the color *kara* 'black' marks the North, thus the compounds *Akdeniz* and *Karadeniz* do not mean 'White Sea' and 'Black Sea', but mean 'South Sea' and 'North Sea'. These observations of Dr. Spasovski point to the problems he confronted, gripping with "a toponymy completely different than ours, which required the use of an approach appropriate for a material completely unlike ours, which in the first place we needed to understand at all".

Further in his monography, Spasovski introduces us to the fact that this study analyses all the places in the Macedonian territory that "contain a Turkish element in their structure, regardless of the fact whether they keep their original, completely Turkish form or they just contain a Turkish element, a base or a suffix". He analyzes a total of 160 names of cities and villages and 5311 names of other geographical features. He emphasizes that the material analyzed has been excerpted from the Archive of the Institute of Macedonian Language "Krstev Misirkov" – Skopje and from historical sources (historical studies, geographical and military maps, etc.). He also explains the structure of the monography and the scope of the toponomastic material represented in it.

Regarding the prevalence of the Turkish settlements, mainly villages, in the Macedonian territory, the author notes that they actually form 'oases' in certain regions, more specifically, between *Sveti Nikole* and *Shtip*, in the *Radovish Yurukluk*, in the area of *Dojran*, *Strumica*, etc., i.e. along the river *Vardar* and between the more important city centers: between *Skopje* and

Veles, Skopje and Tetovo, between Prilep and Bitola etc., where they are located strategically. However, microtoponymic material is distributed over the whole of the Macedonian territory. The author notes that in and around the Turkish settlements, an original and archaic Turkish toponymic material can be found, while in the other areas, where there is not a considerable Turkish population, even where there has never been, the Turkish influence is equally present, but not in that authentic Turkish form in which it can be found in the Turkish settlements. According to Spasovski, the reason is that there has been a direct influence of the Turkish language by the Turkish population creating original Turkish toponyms in the Turkish settlements and an indirect influence of the Turkish language by borrowing Turkish toponomastic appellatives in the spoken language, such as *tepe* 'peak', 'summit', *bayır* 'hill', *pınar* 'well', *dere* 'brook', *kaynak* 'wellhead', *çeşme* 'tap', *mahalle* 'settlement', 'neighborhood', etc., which were used to derive toponyms, i.e. place names. Namely, *Дебе Баир* (*Deve Bair* – 'Deve Bayır' or 'Camel's Hill') was a toponym established by the original Turkish population in the area it inhabited, while the toponym *Кус Баир* (*Kus Bair* - 'Kısa Bayır' or 'Short Hill') was established by the Macedonian people after the lexeme 'bayır' had entered the Macedonian language as a loanword from Turkish and was subsequently used in the derivation of place names as well. Thus, there is a large number of borrowed toponomastic appellatives from Turkish. And it is quite interesting how this evenness was achieved in the whole of the Macedonian language territory, i.e. how did it come that all of this Turkish toponomastic bases so evenly distributed over the whole of the language territory (for comparison, some native, i.e. Slavic bases show dialectal distribution, but the Turkish bases are almost without exception evenly distributed in the whole of the dialects of the Macedonian).

The author notes that all the place names, including those of settlements, are classified from two aspects: lexical-semantic and grammatical-structural. The lexical-semantic classification gives a clear picture of the areas in which the Turkish language has made its greatest influence. Namely, regarding geographical features, that influence is evenly felt in oronymy, hidronymy and communications, cf. *tepe* 'peak', *bayır* 'hill', *çukur* 'hole', 'pit', 'depression', *dere* 'brook' or 'valley', *kaynak* 'wellhead', *azmak* 'puddle, bog; outlet', *gedik* 'mountain pass', *geçit* 'pass', *yol* 'road, path', etc. However, the influence of the Turkish language increases proportionately when it comes to flora and fauna, cf. *koru* 'grove', *orman* 'forest', *çam* 'pine', *çınar* 'plane'; sycamore', *deve* 'camel', *kurt* 'wolf', such as, for example: *Курт Дераџ Дој* // *Вăкоф Дој* (*Kurt Dere/V'kof Dol* - 'Wolf Valey'), etc. Spasovski points out that the influence of the Turkish language is the most visible in the area of man-made items, cf. *ağıl* 'pen', *çayır* 'meadow', *ambar* 'barn', *bahçe* 'garden', *bedesten* 'covered bazar', *tabakhane* 'tannery', *şadırvan* 'fountain', *köprü* 'bridge', *saray* 'palace', *hamam* 'public bath', *kale* 'fortress, *cami* 'mosque' etc., and in the area of materials, i.e. in the toponyms formed metaphorically from items used in everyday life, cf. *Барутница* (*Barutnitsata* 'The Powder Mill'), *Байрак Камен* (*Bayrak Kamen* – 'Flagstone'), *Криво Дајре* (*Krivo Daire* – 'Crooked Tambourine') *Чалмачица*,

(Chalmachitsa – ‘The Turban Seller’s Field), *Бардак Чукар* (*Bardak Chukar* - ‘Jug Clif’), *Казан Тене* (Kazan Tepe – ‘Cauldron Peak’), etc.

The grammatical-structural classification, Spasovski notes, shows the structure of the Turkish toponyms, i.e. which grammatical devices (suffixes, grammatical constructions and the like) were used in the formation of the place names and how they were adjusted in the Macedonian language. The author notes that the Turkish toponyms in the Macedonian territory were formed with the suffixes *-cik*, cf. *Јајлечик* (‘Yaylacik’), *-li* cf. *Дума:нли* (‘Dumanli’), *-lik* cf. *Армутлук* (‘Armutluk’) etc., conveying the meanings that are conveyed by some of the Macedonian suffixes, cf. *-lik* that of the *nomen loci* ‘a place with...’. On the other hand, the Turkish lexemes have been adapted with the Macedonian suffixes *-a*, *-(u)ja* (*-a*, *-ija*), cf. *Гара* (*Gara*) < *gar* - ‘railway station’, *Авлија* (‘Avliya’) < *avlu* ‘courtyard’. This explains the structure of the Turkish language and how it has influenced Macedonian and vice versa, and how the Turkish nouns have adjusted to the Macedonian system.

Based on these observations, the author concludes that both classifications together provide both the meanings and the structure of the Turkish toponomastic appellatives that have penetrated the Macedonian language and the way they have adjusted into the Macedonian system. In a nutshell, both classifications demonstrate the way the Turkish toponomastic appellatives and word-formation devices were adopted and adjusted in the Macedonian linguistic system and the type of bidirectional mutual influence between both languages.

In the end, Dr. Zoran Spasovski sums up the results of his scientific research of the “toponyms of Turkish origin or those containing Turkish elements in their structure found in the Macedonian language territory”. Furthermore, he highlights the most important factors that have contributed to the appearance of the Turkish borrowings in the Macedonian toponymy, the most important one being the “colonization of the Turkish population in these regions”. This has led to the appearance of Turkish names in the Macedonian toponymy, especially in the regions highly populated by the Turks or where the Turkish-speaking population was predominant.

Analyzing the models used to name the Yuruk settlements, Dr. Spasovski actually reveals how the names of the villages were formed. Those models are, he notes, **izafet constructions formed from an anthroponym** (most often a personal name, a nickname or a title) and a **general concept of a tribe, clan, nomadic group** (*oba*), of the type of: *Ali Obası* (*Ali’s Society*), *Şeyh Obası* (*Sheyh’s Society*) etc.; an **anthroponym** (a personal name, a nickname or a title) + **the noun köy** ‘village’: *Aga Köy* (*Aga’s Village*), *Dana Köy* (*Cowmen’s Village*) etc.; an **adjectival modifier** + an **anthroponym** or an **anthroponym** + a **nominal modifier**, **most often a title**: *Sarı Hamza*, *Hamza Bey* etc.; a **personal name** or a **nickname** + **the plural suffix -lar/-ler**; such as: *Köseler*, *Koçular*; an **anthroponym** + **the suffix -li** with a possessive meaning, in the sense of ‘the village of ...’: *Gökçeli*, *Ayrınlı* etc. Oykonyms showing that the toponymic appellatives have started to penetrate the Macedonian language, to toponymise

themselves and to pass into the toponymic nomenclature of the language are the oykonoms such as *Сарај* (Saraj 'Palace'), *Мајден* (Mayden 'Mine'), *Орманли* (Ormanli 'a village in a forest') etc. On the other hand, the oykonoms of the type of *Каврак* (Kavrak) show that both toponymic elements and toponymic patterns have started to penetrate the names of places.

At the same time, Spasovski notes that process of borrowing has always started by taking the entire Turkish expression as a base, regardless of whether it was an oyconym or a microtoponym, regardless of whether it was a single or a compound base (perhaps built from two or more components), and regardless of whether it was derived with inflectional or derivational suffixes in Turkish: *Идризово* (Idrizovo) (from the personal name *Idriz*), *Кетеново* (Ketenovo, from the appellative *keten* 'linen'), *Каратманово* (Karatmanovo, from the adjectival phrase *Kara Otman/Utman*, actually *Kara Osman*), *Кадрифаково* (Kadrifakovo, from the nominal phrase built from a personal name and a title - *Hızır Fakih*), *Софилари* (Sofilari, from a root + an inflectional suffix – *Sofu* + **-lar/-ler**), *Бекирлија* (Bekirliya – from a root + a derivational suffix – *Bekir* + **-li**), etc.

In the author's opinion, the Turkish oykonoms have mainly been formed from anthroponomic bases, but the oykonoms whose base includes (toponomastic or non-toponomastic) appellative are not few in number either. The derivation, on the other hand, could be carried out both with a Macedonian or a Turkish suffix: *Бунарче* (Bunarche) or *Бунарџик* (Bunarcik – same meaning).

When analyzing the oykonoms, Spasovski classifies them in groups in order to show all of the distinct oyconym models so that the patterns of their adaptation in the Macedonian language could be more easily understood. At the same time, he notes that the oykonoms with *köy* 'village' as their second element and derived with the suffix **-li** are in the most cases adopted with the suffixes **-ово** and **-ино** (*Аџа Көу*, *Kara Osmanlı* – *Аџино Село*, *Каратманово*, i.e. *Аџино Село* – 'Aga's Village', *Karatmanovo* – 'Kara Osman's'). To adjust in the Macedonian gender system the oykonoms that ended in the suffix **-li**, the suffix – **ија** (**-ија**) was used (*Гечерлија* – *Gecherliya* 'Migrants' Village', *Кепекчелија* – *Kepekcheli* – 'village of dog breeders'). The patronymic **-џи**, **-овџи/-евџи** (**-џи**, **-овџи**, **-евџи**) were the most often used as calques for the Turkish suffixes **-lar/-ler**, the element *oba(sı)*, etc. (*Kanadlar* – *Канатларџи* i.e. *Kanatlarџи* 'Kanats (family), or 'comers from the village of Kanatlar', *Али Обаси* – *Алиџи*, i.e. *Алиџи* 'Ali's Company', but according to the Macedonian form 'Ali's (family)), from which it can be concluded that the appropriate forms in the Turkish language had a patronymic meaning. Still, some Turkish oykonoms formed with the Turkish plural suffix **-lar/-ler** have been adjusted in the Macedonian language system by directly adding the Macedonian plural suffix **-и** to the Turkish one (*Sofu* + **-lar** + **-и**). However, Spasovski notes that those models of adaptation were obviously not so strict because different Turkish oykonoms were differently adopted in the Macedonian language, for which he gives many examples stating their location as well.

Spasovski notes that the analysis of the microtoponyms shows how much of the Turkish lexis from all fields has actually passed into the Macedonian language and has been toponymized. It also shows to which degree they have been adopted in the Macedonian language system because

the Turkish bases have been derived with Macedonian derivational suffixes and modified with Macedonian inflectional suffixes (*Дервенчемо* i.e. Derven+*che+to*), or the Turkish bases have been derived with compound Macedonian or mixed Macedonian and Turkish suffixes (*Ракици:ца* i.e. Rakidzi:*ca -ci + -itsa*), *Сармаџинец* i.e. Sarmadzinets - *ci + -nets* etc.), etc.

The study concludes with 16 abbreviations for linguistic terms and with 75 references for the literature used. The rich bibliography containing several sections is impressive: one primary source, three Turkish language grammars, 26 onomastic studies, 13 historical documents, 31 dictionaries, five electronic publications and 23 other sources from Macedonian and foreign authors that fundamentally support Dr. Zoran Spasovski's scientific argumentation.

At the end of this review of the monography *The Turkish Morphological and Lexical Elements in the Macedonian Toponymy*, I would like to point out some important features of the author's, Dr. Zoran Spasovski's, scientific arguments presented in the course of his analysis of the toponomastic material.

Namely, Dr. Zoran Spasovski's research approach is characterized by consistency in the application of his scientific methodology. He always states the historical findings and his predecessors' theses, even when he does not agree with their explanations. At the same time, prior to offering his own interpretation of the issues considered, he performs checks and with scientific arguments suggests his own interpretations which are better founded in clarifying vague place names.

One of Spasovski's characteristics in the interpretation of the Turkish borrowings in the Macedonian toponymy is his cautiousness. He is never exclusive, but always leaves room for other, different observations regarding the bases of oykonyms.

Spasovski's linguistic education and his command of several languages, and especially his knowledge of the Turkish language and his scientific curiosity, make it possible for him to dive deeply in order to resolve the toponymic knots.

Dr. Spasovski provides comprehensive explanations about all the deviations of the Macedonian toponyms that originate from the influence of the Turkish language, using research findings from top Turkish language experts from all linguistic disciplines relevant to the questions that are subject of his research. It can be said that the interpretations of some of the oykonyms represent small studies into the matters in question in their own right. The author always supports his theses with scientific arguments, which gives an exceptional weight to this monography.

It is precisely these elements, inter alia, that make Dr. Zoran Spasovski's monography *The Turkish Morphological and Lexical Elements in the Macedonian Toponymy* significant and indispensable in the study of Macedonian, and particularly of Macedonian onomastics, enriching it with an original work, one of its kind in Macedonia and amongst the rare ones in the world, which specifically deals with the Turkish place names outside the Turkey's borders, analyzed following the Macedonian methodology and the methodology and findings of the Slavic onomastics.

